

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ფ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი

ნ. ბერძენიშვილი

საქართველოს ისტორიის
საკითხები

წიგნი

I

ისტორიული გეოგრაფია

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი 1964

90 (c 41)
911 (47. 922)
ბ 571

რედაქტორი დ. მებრეღაძე

წინასიტყვაობა

„საქართველოს ისტორიის საკითხების“ ამ ჩემს პირველ წიგნს ქვესათაურად (ე. ი. საკუთრივ) „ისტორიული გეოგრაფია“ ჰქვია. წიგნის ასეთი სათაური ზოგადად შესაფერისია, ოღონდ საჭიროა განმარტება.

ისტორიულ გეოგრაფიაზე, როგორც სამეცნიერო დისციპლინაზე, ავტორს იმთავით რაიმე გარკვეული მთლიანი წარმოდგენა არ ჰქონია. ამდენადვე მისი ისტორიულ-გეოგრაფიულ მივლინება-მოგზაურობანი საამისოდ გეგმისიერი თავიდანვე, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა.

იმ დროს ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შორის გარკვევით ფეხმოკიდებული იყო კრიტიკული დამოკიდებულება წინა თაობის მიერ გაწეული ამ რიგის სამუშაოთა მიმართ: მეტად ვიწრო გვეჩვენებოდა „ისტორიულ-არქეოლოგიურ მოგზაურობანში“ და სხვა ასეთ ნაშრომებში მათ მიერ მომარჯვებული თვალსაწიერი. ვცდილობდით ამ თვალსაწიერის გაფართოებას, ველზე ისტორიის რთული ნაკვალევის აღმოჩენას...

თითოეული მივლინება-მოგზაურობა ახალი მოვლენებით (და ამის შესაფერისი ფაქტებით) თანდათან ავსებდა და სრულყოფდა ავტორის წარმოდგენას ამა თუ იმ მხარის (ქვეყნის) ისტორიულ გეოგრაფიაზე, ვიდრე, ბოლოს, ყველაფერი ეს გარკვეულ მეცნიერულ ცოდნად (სისტემად) არ შეუქმნავდა მას.

ზოგადი სიტყვა ისტორიულ გეოგრაფიაზე, როგორც სამეცნიერო დისციპლინაზე, სულ უკანასკნელად ითქვა, ხოლო მისი თეორიულ-მეცნიერული დაკონკრეტება დღესაც გრძელდება.

წინამდებარე წიგნი, ამრიგად, მიზნად ისახავს იმის ჩვენებას, თუ მეთოდოლოგიურად და ქრონოლოგიურად როგორ თანდათანობით შეუქმნავდა ავტორს მეცნიერული წარმოდგენა ისტორიულ გეოგრაფიაზე, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაზე.

ამითაა გამართლებული, რომ ავტორს: 1) ეს სამუშაოები „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ წრეში შემოაქვს. და 2) რომ ავტორს ყველა ამ ხასიათის სამუშაო კი არ შემოაქვს თავის „ისტორიულ გეოგრაფიაში“, არამედ ხსენებული მიზნისათვის დაქვემდებარებით შერჩეული.

აქ წარმოდგენილ ნაშრომთა დიდი უმრავლესობა პირველად ქვეყნდება. დაწერილია კი ისინი დიდი ხნის წინ, 1932—1951 წლებში. სრულიად ბუნებრივია, რომ ასეთ ნაშრომებში მოცემული ზოგიერთი მეცნიერული დასკვნა დღეს თვით ავტორს არ აკმაყოფილებს. მიუხედავად ამისა, ავტორი არ ცდილობს მათ გასწორებას. ასეთი ოპერაცია მოშლიდა ამ წიგნის პირდაპირ მიზანს: იმის ჩვენებას, თუ როგორ თანდათან შეუმუშავდა და ჩამოუყალიბდა ავტორს მეცნიერული წარმოდგენა ისტორიულ გეოგრაფიაზე. შეცდომებიც და მიღწევანიც ამ პირობებში თანაბრად საინტერესოა მკითხველისათვის.

სამწუხაროდ, ავტორმა ვერც ამ წიგნში მოახერხა ისტორიულ გეოგრაფიაზე თავისი დასრულებული საბოლოო სიტყვა ეთქვა და ძირითადი შრომა მეცნიერების ამ დარგში (—„ქვეყანა“) მას ახლაც ცალკე გამოსაქვეყნებლად რჩება...

ამ წიგნში წარმოდგენილი ყველა ნაშრომი ერთ პრინციპზე აგებული არაა. მასალაც ერთნაირი პროპორციით არაა მოტანილი (ზოგჯერ ამ მხრით ვადამეტებული ნებისმიერობაც შეინიშნება). ეს გასაგებია: იმთავით ერთი მთლიანი, მტკიცედ შემუშავებული სახელმძღვანელო გეგმა, როგორც შევნიშნე, ავტორს არ ჰქონია.

საერთო და გამაერთიანებელი ამ ნაშრომებში ისაა, რომ ყველა ისინი ჩვენში ისტორიული გეოგრაფიის სამეცნიერო დისციპლინის ჩამოყალიბების ჩვენებას ემსახურებიან დამოუკიდებლად იმისგან, თუ რომელ კერძო მიზანს ითვალისწინებს ზოგიერთი მათგანი (მაგალითად, 1932 წლის ექსპედიციის მიზანი იყო ძველი საეპრო-სამიმოსვლო გზების მოხილვა, ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიცია მიზნად ისახავდა ეპიგრაფიკული მასალის შემოწმებას და სხვა სიძველეთა აღრიცხვას, ხოლო „ბორჯომის ხეობა“ 1947 წლისა არის შთაბეჭდილებათა დღიური ავტორისა, რომელიც აგარაკობისას ისტორიულ-გეოგრაფიულ დაკვირვებებსაც აწარმოებდა).

რა თქმა უნდა, აკობებდა, რომ ყველა ეს ჩემი „მოგზაურობანი“ მაშინვე დაბეჭდილიყო, როცა ისინი იწერებოდნენ, მაგრამ ამაში ბრალი მხოლოდ ავტორს არ ეკისრება მთლიანად, არც იმის ბრალს ვკისრულობთ, რომ ზოგი ნაშრომი დაუსრულებელია. ამასაც ავტორისაგან დამოუკიდებელი საკმაო მიზეზი ჰქონდა.

და ბოლოს, ცოდვა აღიარებული სჯობია, ავტორი დიდი ხანია აღარ ფიქრობდა, რომ მას ამ ნაშრომთა გამოქვეყნების პირობები შეექმნებოდა (ამიტომაც ის მათ არც უფრთხილდებოდა და არც გამოსაქვეყნებლად ამზადებდა).

და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ისტორიული გეოგრაფია ჩვენში ცალკე სამეცნიერო დისციპლინად გამოიკვეთა, ამ ნაშრომებს დამატებითი, ახალი შინაარსი შეეძინა და მათი გამოქვეყნებაც (ამ ახალი დისციპლინის შემოღების ისტორიის გასაშუქებლად) ყოვლად საჭირო გახდა.

ნ. ბერძენიშვილი

ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია

1932 წელს

(დღიური)*

გასულ წელს საქართველოს მუზეუმის მიერ მივლინებული ვიყავი სოფელ წითელქალაქში. ჩემი მივლინების ამოცანა ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა არ იყო, მაგრამ მე სპეციალური დავალების გვერდით ასეთი მუშაობაც გავწიე. ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით მოვიხილე „სათარხნო“. ასეთი შესწავლისას მე ბუნებრივად მივადექი კლდექარის საკითხს. ამან კი თავის მხრით კლდექარზე მიმავალ გზების შესწავლის საკითხი წარმოშო. გონებაში ამოცანა გავაფართოვე და საქართველოს გზების ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა განვიზარხე. სათარხნოს შესწავლისას გამოყენებული მეთოდი („წარმოებითი გეოგრაფია“—გზები) მეტად ნაყოფიერად და საინტერესოდ მეჩვენა და გადავწყვიტე შემდგომი ზაფხულები ასეთ მუშაობას მოვანდომო (ამ მეთოდით მუშაობა ჯერ კიდევ გურიის დავიწყებული შარშან სათარხნოში მოსვლამდის). საქართველოს მუზეუმის სამუშაო გეგმაში შევიტანე კიდევაც ასეთი მუხლი ჩვენი განყოფილებიდან. გეგმა და მტკიცებულ იქნა, მაგრამ „უსახსრობის“ გამო მუზეუმმა ექსპედიცია ვერ მოგვიხერხა. გეოგრაფიულ საზოგადოებას მივმართე: განსვ. შოთა მცქელაძე ასეთ რამეს დიდი ხალისით ხვდებოდა. აქაც ვერ მოხერხდა: აღმოჩნდნენ „პრინციპიალურად“ წინააღმდეგნი, და ისევ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საზოგადოების მცირე დანაუნჯი გამოვიტანეთ. იროდიონ სონდულაშვილმა გვიშველა.

9. VIII. დილით ადრე სურამში ვართ. სურამს სძინავს. სიმონ ყაუხჩიშვილი მოხერხებული კაცია. სასტუმრო გაახსენდა. წავედით. გამოვიძინეთ. სიმონ ჯანაშია მოვნახეთ. ასე გვექონდა დათქმული. აღ-

* ქვეყნდება პირველად.

მასკომს ვეწვიეთ. თავმჯდომარემ რიხი შეგვიწვინა, დახმარება „ვერ“ აღმოგვიჩინა. ბაზარში მეურმე ვიქირავეთ. ჩვენი ტვირთი დაუდეთ და წიფას წავედით. სოფელი ფონა დღეს საზღვარია იმერეთსა და ქართლს შორის. ფონა ორია: ზედა ფონა და ქვედა, ზედა ფონას სარკველაც ჰქვია. ფონაში დღემდის დაცული „ზასტავას“ ნანგრევები გვიჩვენებს, თუ სად გადმოდიოდა ძველი შარაგზა სურამზე. უცნაურია მხოლოდ, რომ „ზასტავა“ აქ ფონაშია. საზღვარი განა აქ იყო? ქუთაისის გუბერნიის კი, მაგრამ ქართლის არა. წიფა და მისი მიმდგომი ქართლის აბაშიძეთა ხელში იყო XVIII საუკუნეში.. ასეა თუ ისე ერთი ცხადია: სურამში შემომავალი გზა დასავლეთ საქართველოდან ერთ-ერთი ეს იყო. სურამი—ფონა—წიფა—ნებოძირი და ჩხერიმელას პირით.

ნებოძირი იმიტომ ეწოდა, რომ აქ განშტოვდებოდა მთავარი გზა იმერეთიდან, რომელთაგან ერთი წიფა-სურამზე მიდიოდა, ხოლო მეორე ქვიშხეთ-გადამახარში: ხცისი—წრომი—ახალსოფელი, ქარელი—ხვედურეთი? წიფიდან სურამში მეორე გზაც უნდა ყოფილიყო: წიფა—მთის გადალახვით სამხრეთ აღმოსავლეთ: სავანლისუბანი — ტეძერი—ბეკამი—ვარდისუბანი — სურამი.

მესამე გზა სურამში დასავლეთ საქართველოდან ეს იყო: რიკოთის გადამოსავლით: სურამი — ჩუმათელეთი—რიკოთის გადასავალი—ნადაბური—ძირულას ხეობა — ამაშუკეთ-უბინა — შროშა...

წიფაში სოფლის რწმუნებულმა ვინმე მახაირობულოს სახლში მიგვიჩინა ბინა (მახაირობულო გაქართველბული ბერძენია ხუთი პატარა შვილით). ადგილობრივი მასწავლებლის ოთახში, იატაკზე გავიშალეთ. შუა ღამეს ვიდაც ქალი მოადგა ოთახს როგორც თავისას. შიგის მასწავლებელი ეგონა: საბედნიეროდ მატარებელი ჩქარა უნდა მოსულიყო. წავედით.

დილით ადრე შორაპანში ვიყავით. მატარებლიდან ვაკვირდებით ჩხერიმელას ნაპირებს. აქა-იქ ემჩნევა შარაგზის კვალი. ზოგან საკმაოდ დაცული, ეს შეიძლება XIX საუკუნისა იყოს. მაგრამ უეჭველია აქ უძველესიდან გადიოდა ერთი მთავარი გზა. აქა-იქ მთებზე ჩანს ციხეები (ჩხერიმელას სამხრეთ შენაკადზე ბორი...), წიფაში უზომო ჰამამ ბედი მაწყევლინა. შორაპანის ციხეზე უკვე ავადა ვარ. შორაპანი ტიპიური ძველი ქალაქია (არქეოპოლისი, ქუთაისი, შორაპანი, სამშვილდე, დმანისი, ახალქალაქი—ყველა ნახევარკუნძულები ერთი ან ორი მდინარის მიერ შექმნილი)—„ხერსონეზოს“ ძირულა—ყვირილასი. ციხე საკმაოდ მოზრ-

დილი (დაახლ. ორი დღიური ფართობი). კედლების რამდენიმეხაირი წყობა ამჟღავნებს სხვადასხვა ეპოქას... ციხის შიგნით ნაშენობაები. აკროპოლისი? გვირაბი ყვირილაზე. ეს ციხე, ისე როგორც სამშვილდე—ახალციხე—დმანისის ციხეები ქალაქის დამცველი ციხე იყო. ის გზაზე ეღობებოდა ქალაქში შემსვლელს და ციხის გავლის გარეშე ქალაქში არ შეისვლებოდა. მოსახლეობა, რა თქმა უნდა ქალაქის (ე. ი. ციხით და მდინარეებით გარშემოზღუდულ ადგილის) გარეთაც იყო, აქვე, მაგრამ ეს გარეუბანი იყო და მამასადამე დაცვას მოკლებული. შიშინობისას ისინი ქალაქში შედიოდნენ... შორაპანში უეჭველია მარტო მდინარის გზა (რიონ—ყვირილა) არ მოდიოდა. აქ ქუთაისი დანაც მოდიოდა შარაგზა. ამას ამტკიცებს ძველი ხიდის ნანგრევები ჩოლაბურზე (?). უნდა ვიფიქროთ აქვე—შორაპანში შემოდოდა გზა გაღმამხრიდან, რომელიც აქედან წასული გაივლიდა კვალთ—სვირ—აჯამეთს და რიონის მარცხენა ნაპირით (ვარდციხე—ვანი—გომი)—მიმართებოდა შავი ზღვისაკენ. მეორე მხრით შორაპანიდან გზა აღმოსავლეთისაკენ შტოვდებოდა: 1. ძირულა ჩხერიმელის პირით, ძირულის პირით. 2. და ყვირილის პირით. ამრიგად, შორაპანი ფრიად მნიშვნელოვანი ადგილი ჩანს, სადაც 5—6 მიმართულებით გზა იყრიდა თავს. რა თქმა უნდა, შორაპნის ციხეს, ისე როგორც სხვა ციხეებს დღეს არავითარი დაცვა არ აქვს. ციხეში მოწყობილია მოსახლეობა. შიგვე არის ზესტაფონის წყალსადენის აუზი.

ციხეზე ერთი საათის ყოფნის შემდეგ სადგურში დავბრუნდით და საბარგო მატარებლით ზესტაფონს ჩავედით, რომ იქიდან ტელეფაში წავიდეთ. ზესტაფონში უკვე ჩემი ავადყოფა იქამდის გაძლიერდა, რომ საჭირო ხდება ფიქრი უკან თბილისში დაბრუნებაზე. რაუდენ ჯუღელისას ბინა გავიჩინეთ. თვით რაუდენი იშვიათი სტუმართმოყვარე ინტელიგენტი. ის სვირელია.

მისი მონათხრობიდან: ჯუღელები, წაქაძენი და კაპანაძენი ერთი მამის შვილები არიან. ეტიმოლოგიები: ერთს ძმას ჯუნჯუღლურას უძახოდენ, მისგან ჯუღელები წარმოსდგენ, მეორე წაქეჭამიასაგან წაქაძენი, მესამესაგან კაპანაძენი. დღესაც კი ამათ შორის ქალი არ გათხოვდებოდა.

„სვირი საბატონო არ ყოფილა. თავისუფალი იყო“ (ცდება: სვირი საეკლესიო იყო, უმთავრესად, და სამეფო; სვირს XIX საუკუნეში ელოზბარ ერისთავი დავობდა). XIX საუკუნეში ასეთი გლეხები ხომ სახაზინონი შეიქმნენ. აქედან წარმოდგა შეხედულება, თითქო ისინი არასოდეს საბატონონი არ ყოფილან. „აბაშიძემ სვირის ეკ-

ლესიანზე თავისი დედის დასაფლავება მოისურვა. სვირელებმა ქალები გააზრახეს. ქალებმა აბაშიძის მკედარი ხევში გადაუშვეს. აბაშიძემ თავისი მიცვალებული წამოიღო და სადგური სვირი რომააქ ტყეში დაასაფლავა. იქ გაიჩინა სასაფლაო.“ (ფეოდალის დედისათემო ეკლესიის გალავანში დასაფლავებაში სვირელებმა ფეოდალის პრეტენზიები დაინახეს თვით სოფელზე).

„თურმე მეფემ აზნაურებს მისცა სვირი. ეს ამბავი ხალხისათვის მღვდელს უნდა გამოეცხადებია. მან წინასწარ დაარიგა ხალხი წირვის შემდეგ მე გამოვიცხადებთ, რომ თქვენ აზნაურებზე ხართ გადაცემული, ჯვართ და კურთხევით მორჩილებისკენ მოგიწოდებთ... თქვენ კი ჯერ მე მცემთ და მერე აზნაურები იფრინებთ. დაროცა წირვის შემდეგ მღვდელმა მეფის წყალობა ხალხს გამოუცხადა, ხალხი მისცივიდა მღვდელს და სცემა მას. აზნაურები, რომლებიც იქვე იყვნენ, კეტებით და ქვებით იფრინეს და მანამდე სდიეს, სანამ ყვრილას არ გადმოაცილეს. აზნაურები წავიდნენ, მეფეს მოახსენეს: ამ ქვეყანას ჩვენ ვერ ვებატონებითო. მერე იგი მღვდელს დაიპირეს და გადაასახლეს (ჩანს, აქ ორი ამბავია არეული: ძველი და XIX საუკუნისა). სვირელებს დიდი ბრძოლა ჰქონდათ მომიჯნავე ფეოდალ გიორგი ამილახორთან ცხვრის საძვრის თაობაზე...“ (ვერ ჩავიწერე ავადმყოფობის გამო).

სვირი, როგორც ჩანს, საინტერესო ადგილია: ის, როგორც ცნობილია, სათავადაზნაურო არ ყოფილა. ჯერ საეკლესიო-სამეფო და XIX საუკუნეში სახელმწიფო იყო. ბატონებს (ფეოდალებს), ჩანს, ჰქონდათ სურვილი სვირის ხელში ჩაგდებისა. სვირელებს კარგად ესმით საფრთხე და გამუდმებით ფრთხილობენ. უნდა ვიფიქროთ, იქ სხვა საინტერესო გადმოცემებიც აქვთ კლასობრივი ბრძოლის შესახებ. ფრიად საინტერესოა რაჟღერ ჯუღელის დაკვირვება, რომ სვირელები ურთიერთობაში უზრდელები და უხეშები არიან („თქვენობით მიმართვა არც კი აქვთ“). ეს საინტერესო მოვლენა საჭიროა შესწავლილ იქნას: ჩვენში მოიპოვება აზნაურულ ბუდეებს მოშორებული სოფლები, საჭიროა მათი „ზრდილობის“ შედარება სააზნაურო სოფელთა გლეხების „ზრდილობასთან“ (ეს მოვლენა მე სხვაგანაც შემიმჩნევია).

ღამე რაჟღერისას გავატარეთ. დილას სიცხემ ოდნავ მიკლო და გადავწყვიტეთ გზის გაგრძობა. მთელს ზესტაფონში ერთი ეტლია: ვასო კორტის. გაუჩივდით, უკეთ: რაც მოითხოვა, მივეცი, სხვა გზა არ იყო. ბევრი ვანამუსეთ, მაგრამ ფულის ქერის ფასობაზე გადატანით ვასო კორტმა „დაგვარწმუნა“, რომ ის სავსებით სინდისიერად

აქცევა, როცა ზესტაფონიდან ტელეფამდი 150 მანეთად მიდის. ტელეფასკენ გაუარეთ ფერო-მშენს. ვეებერთელა წამოწყება... დიდი მნიშვნელობის საქმე. ცოტა ქვემოთ ცნობილი სანერგე. ვასო კორტს ახსოვს სტაროსელსკი. გვიჩვენებს სახლს, სადაც ის ცხოვრობდა...

ვეებერთელა ზვარი. არა ჩანს, რომ მოვლილი იყოს. სამწუხარო მოვლენაა: ყველაფერს „სახელმწიფოს“, „საერთოს“, „ჩვენსას“, ყველაფერს „არა ჩემსას“ ასე სჭირს. დიღია გლახური კერძომესაკუთრული სულის წინააღმდეგობა... გაუვლით დაბლა საქარას, არგვეთას (და არა „არგვეთს“), გადავდივართ ჩოლაბურს და მდინარე ჩხარის ნაპირით ჩრდილოეთისაკენ მივდივართ, შუა თერჯოლაში „ბაზრის“ ნამყოფი. დღეს კოპერატივი და აფთიაქი და საქმიანობენ. „დუქნები“, ჩანს, დიდიხანია დაკეტილია. მრავალია ეხლა საქართველოში ეს წყალდაწყვეტილი თევზებივით მკვდარი დუქნები. ისინი თან გადაყვნენ წარსულ სამეურნეო სისტემას... ერთი სამიკიტნო გადარჩენია ამ ქარიშხალს... ვასო კორტმა იცის, სად უნდა შეასვენოს ცხენები... სამიკიტნოდან გამოდის ვიღაც ცალთვალა, გურული ჩიჩილაკის მსგავსი გრძელი თეთრი წვერით და ბახუსის ლოყებით, გულგაღვლილი. მოდის ეს მომლიმარი გულკეთილი კიკლოპი და ვასოს თხოვს უცხო სტუმრები დაუბატიყოს. აქ უარი არ გადის და თორივე სიმონი სამიკიტნოს დაზვასთან იგემებენ ზემოიშვრეთის სიამაყეს.

შუა თერჯოლიდან აღმოსავლეთისაკენ წავედით, მდ. ჩხარზე გავედით და ტელეფას აღმართს შეუდექით. ქვემოთ, სამხრეთით, მოჩანს ღვანკითი, რომლის უშუალო გაგრძელებას ტელეფა წარმოადგენს. ღვანკითში ვასო კორტს ღირსშესანიშნავად მიაჩნია გვიჩვენოს ბაგრატიონის ნაბუდარი. „გვარიც გადიკეთაო, ამბობენ, ჩეკი შეილად დაიწერაო, — დიდი მემამულე იყო. აი იქ იყო სასახლე, ყოველ დღე რამოდენიმე ხარი იკვლოდა იქ... აზნაურები, თავადიშვილები სულ იქ ეყარენ“... და გვიჩვენებს შორს მალლობზე, სადაც მოჩანს „სასახლის“ აგრერიგად დამახასიათებელი ვეებერთელა მუხის თუ ცაცხვის ხეები. იქვე დგას საკმაოდ მოზრდილი სახლი. „ახლა მისიანი იქ აღარავინაა...“ აბოლოებს კორტი.

გარშემო სოფლებში ტელეფა ყველაზე მაღალია. განსაკუთრებით ის ადგილი, სადაც ეკლესია დგას ან კიდევ — ექვთიმე ცქი-

ფურიშვილის სახლი. მეეტლემ კოლმეურნეობის კანცელარიასთან გააჩერა თავისი ეტლი. არავინაა. ეს კანცელარიაც ულაზათოდ აშენებული ქოხია. მეეტლემ ჩქარა მოგვიყვანა ერთი მოხუცი, რომელმაც ბინის მოუწყობლობით მოიბოდიშა... ჩვენ გაუადვილეთ: ყველაფერი საკუთარი გვაქვს, მხოლოდ ჭერქვეშ მიღებას ვთხოვთ. გაგვიძღვა. 70 წლის მოხუცი. ჯანსაღად გამოიყურება. „შვილის დაღუპვამ გაბტეხა, 16 წელია მას შემდეგ რაც ის ომში დამედუბა, თვარაკიდევ უკეთესად ვიქნებოდი“ — „კაცო, როგორ მოიყვანე აგი უცხო სტუმრები, ყელამდი ნაგავში ვართ“ — „გაჩუმდი ქალო, აგენი ისეთი უზღელი სტუმრები არ გახლავან, რომ მუშაკაცი ამისთანება დაძრახონ“ — მოუჭრა ექვთიმემ აღშფოთების სიტყვა ცოლს, რომელიც სახლის აივანზე ახლად მოკრეფილ ლობიოს საზამთროდ შესანახავად არჩევდა. ჩვენი ბარგი დავალაგეთ და „ციხეზე“ წასვლა დავპირეთ — ზორვეთში — (მომიჯნავე სოფელი აღმოსავლეთით) — ციხის არსებობის შესახებ ჩვენ ზესტაფონშივე გვითხრეს. აქაურმა განათლების განყოფილების გამგემ, პედ. ინსტიტუტის კურსდამთავრებულმა გვამცნო, რომ იქ მეტად საინტერესო ციხეა... „იი ის ციხე, სადაც ციციშვილმა გლუხები ამოხოცა; ეს ჩვენ გიგო ნათაძემ გაგვაცნო, წელს“... აშკარაა მსმენელს აურევია საციციანოს (ქართლის) ძოვრეთი იმერეთის ზორვეთთან... ჩვენ განსაკუთრებით გვინტერესებს ამ „ციხის“ ნახვა. შეიძლება ტელეფას ციხე ის იყოს დამაშინ უფრო თამამად შეიძლება იფიქრო, რომ აწინდელი ტელეფაპროტოპი კესარაელის ტელეფისია. ციხის ჩვენება თავს იღო კოლექტივის წევრმა სიმონ გვენცაძემ. მხარბეჭიანი ბრგე კაცი 50 წლისა ყოფილი მიკიტანი აღმოჩნდა. ყოფილი „მემამულე“ მამამისი, როგორც თითონ გვიაშბო, წულუკიძის მოურავი იყო. დიდი „მამულეები“ შეიძინა. ცოლიდანაც საკმაოდ მამულეები მიიღო: მისი ცოლი აზნაურ მესხების სახლიშვილია. ყველა ეს მამულეები ჩამოართვეს სიმონს. დღეს ის კოლმეურნეობაშია. — „უსაქმო კაცია დაღვინის დიდი მოყვარული“ — გვითხრა ჩვენმა მასპინძელმა ექვთიმემ მეორე დილით, როცა სიმონზე ჩამოგვიყვარდა ლაპარაკი. მაგრამ მისი ეს მხარეები ჩვენ კარგად ვიცოდით უკვე, განსაკუთრებით, ღვინის ტრფიალის შესახებ.

ბილიკებით, სიმინდის ყანებით გვატარა სიმონმა და პატარა მდინარის ხ მ ო რ დ ო ლ ის გავლით ზორვეთს (და არა „ზორვეთი“) გავედით. „ციხისკენ“ აღმართი გვიდევს წინ. მოსახლეთა სუფთა და მოვლილ ეზოებზე გადავიდვართ. ერთ-ერთ ეზოდან სიამოვნების შეძახილი წინ უსწრებს მოხუცი კვეტენაძის წამოდგომას: ის რაღაცას დამკლარი საქმიანობდა. „სიმონ ჩემო, აგი უცხო სტუმრები რომ არ მაწვიო არა ქნა“. „ნათლის ვახლავარ“ დაუჭიხვინა ჩვენმა მეგზურმა და შეპირდა სურვილის შესრულებას უკან დაბრუნებისას: „ეხლა ეჩქარებათ, „ციხე“ უნდა ასწერონ“... ჩვენ მორჩილად ვისმენთ განაჩენს და მივდევთ სიმონს, რომელმაც ამის შემდეგ სისწრაფეს საგრძნობლად უმატა. ლაპარაკის დიდ ხალისს აქამდისაც არ იჩენდა ის და ეხლა სულ მიყუჩდა... 15 წუთის შემდეგ უკვე „ციხესთან“ ვიყავით. სამწუხაროდ, ჩვენი მოლოდინი სრულიად არ გამართლდა. აქ არავითარი ციხე არაა. არის პატარა თლილი ქვისგან ნაშენი ეკლესიის ნანგრევი. არც ადგილია საციხო აქ. საკვირველია მხოლოდ: რატომ ეწოდება მას ციხე. იქნება ეს ჩვენდა სასიამოვნოდ სახელდახელოდ შექმნილი „ციხეა“?

საამური საღამოა. აღმოსავლეთით, მდინარე ზუსას გაღმა, სოფელი საზანო გაჭიმულა. საზანოს ციხე ცნობილია. სამწუხაროდ, ჩვენ მისი ნახვის დრო არა გვაქვს. გვაგონდება შარდენი, რომელმაც, ქუთაისიდან თბილისში გზად მიმავალმა, საზანოში ღამე გაითია. სად უნდა ყოფილიყო ის გზა? საზანო ორია: ზედა და ქვედა: ძველად, ხალხის სიმცირისას უნდა არსებულებოდა ერთი საზანო. სახელდობრ —ზედა საზანო აწინდელი ტერმინოლოგიით. ამ რაიონში სხვაც არის ასეთი სოფლები—ზედა და ქვედა ანუ ზედა და დაბლა: სიმონეთი, საქარა, ალისუბანი...—ხალხის გამრავლებით, სოფლის ბუნებრივი ზრდით გამოწვეული მოვლენაა (საინტერესოა: XIII ს-ში მოიხსენიება ზენა სკანდე. მაშ უნდა ყოფილიყო დაბლა ანუ ქვედა სკანდეც. დღეს სკანდე ერთია მხოლოდ). შარდენიც, მაშ ზედა საზანოში უნდა დასადგურებულებოდა ქუთაისიდან თბილისის მიმავალი.

სანამ ჩვენ ლაპარაკსა და მოსაზრებებში ვიყავით გართული და მოლოდინის გაცრუებას სხვადასხვა ახალი მოსაზრებებით ვინაზღაურებდით, ჩვენმა გამყოლმა სიმონმა მოსაუბრე იპოვა. ვილაც შუახნის კაცი მეზობელ ყანიდან გამოძვრა და თავაზიანად მოგვესალმა. „თუ პატივს დამდებენ და მეწვევიან ღვინო კარგი მაქვს. ოჯახობა,

მართალია, კომპიუტრნეთა კრებაზეა წასული, მარა მე თვითონ შევძლებ მოოჯახებას და ღარიბულად გამასპინძლებას.. ჩემო სიმონ, სთხოვე დამდონ პატრივი“... სიმონმა გადმოგვხედა. ჩვენ ვიუარეთ. დიდი მადლობა მოვახსენეთ... სიმონმა აუხსნა ჩვენი საქმიანობა, დადლილობა, მოსვენების საჭიროება და თანაც დაურთო, რომ ის ნათლის დაპირდა, რომ ჩვენს თავს აწვევს... ღამდებოდა. სიმონს აბეზრებდა ჩვენი ბაასი: ნათლისთან ეჩქარებოდა და მოუსვენრობის ნიშნებს იჩენდა. ჩვენც ავედევენეთ და ხუთ წუთში თითქმის მგლური ძუნძულით უკვე ნათლის ეზოს მივადექით. სიმონმა ჭიშკარი გააღო. გაბედულად შეაბიჯა, შეგვიძღვა და მჭექარე ხმით შესძახა ნათლის. მოხუცი კვეტენაძე წამსვე გაჩნდა და სამი წუთიც არ გასულა, რომ მოხუცის სუფთა და ღამაზ ეზოში, დიდი ცაცხვის ძირში, მარანის გვერდით სუფრას შემოუსხედით — თხილი, ხილი, ცხელი ქაღები, იმერული ყველი და საუცხოვო ღვინო. გამყოლმა სიმონმა თამადაობა ხელთ იგდო და ენაც ამოიდგა... საკმაოდ გვიანი იყო, როცა ღვინით „შეხურებული“ ექსპედიცია თამადა სიმონის წინაძლომით ექვთიმე ცქიფურიშვილის სახლს მიადგა. მასპინძელიც გარჯილიყო, ვახშმის თადარიგი ექნა და ჩვენს დაბრუნებას ელოდა. თამადა სიმონი მოუყვა, თუ სად ვიყავით, ბოდიში მოგვხადა და ხალისით მიუჯდა სუფრას. სიმონი აქაც თამადად დადგა და ექვთიმეს ახლობლების სადღეგრძელოები დაიწყო. ჩვენ უკვე გამოცდილებით ვიცოდით, თუ რა სიგრძე სიმოკლისაა ეს პროცედურა და მხიარულება ტანჯვად გვექცეოდა. დადლილებს მოსვენება გვინდოდა. სიმონი კი როგორც ჩანდა, ჯერჯერობით ამაზე არ ფიქრობდა. „კაცო, ჩვენ რომ „ციხეს“ უძახით, ის თურმე საყდარი ყოფილა“, არა ერთხელ გაიმეორა სიმონმა. ბოლოს გვითხრა: მართალია, გონს მოვდივარ, ციხე ქვევითაა ზორვეთის ბოლოზე. ამ ახალი „ციხისადმი“ ჩვენ ხალისი არ გამოვიჩინეთ: სიმონის ცნობა საექვო ჩანდა.

საინტერესოა სოფლის სახელი ზორვეთი (და არა ზოვრეთი როგორც ალ. ჯავახიშვილის რუკაზეა). ზორვა შეიძლება დაკავშირებული იქნას როგორც კერბთ თაყვანისცემასთან, აგრეთვე დარაჯობასთან... ორივე შემთხვევაში მას, კავშირი შეიძლებოდა ქონოდა ტელეფასთან, თუ ტელეფა ნამდვილად ციხე იყო სკანდე — შორაპნის ხაზზე.

დილით ადრე 12.VIII ჩვენმა მასპინძელმა ექვთიმემ შეაბაურემი და ჩხარისაკენ გაუდექით. კვირა იყო და ჩხარში გარშემო სოფლებიდან ხალხი მრავლად მოდიოდა. გზაში გაუმარგლელი

სიმინდის ყახეზი გვხვდება... ეს კოლექტივისაა, ხიშნის შოგებით გვე-
უბნებიან სავაჭროდ მიმავალი გლეხები. დედაკაცები არ ფარავენ
და ხმამაღლა გაიძახიან კოლექტივის უსაქმობაზე. აშკარად ხე-
დავ, რომ კულაკმა ერთის შეხედვით მარჯვე საბაბი იშოვა კოლექ-
ტივის ჩასაწიხლად... ძალაუნებურად მომდის თავში: სიმონ-თამადა
— 9 კვარტის გადამკვრელი — კოლექტივის წევრი... ჯერ კიდევ
შორსაა მიზანი და ძნელი დაბრკოლებებია გადასალახავი...

დილის 10—11 საათზე უკვე ჩხარში ვართ.

ჩხარი მოზრდილი დაბაა. „წყალდაწყვეტილი“ დუქნები აქაც მრავალია, მაგრამ შედარებით ბევრია ღია. ხელოსნები: დურგლები, მჭედ-
ლები, ხარაზები, მეწაღეები, ნალბანდები ჯერ კიდევ ცოცხლობენ.
ასევე — დალაქები, მკერვალები. არის კოოპერატიული სასადილო.
არის კერძო („ინვალიდთა არტელი“?) სასადილოც. საკმელი საღი
და გემრიელი. საკვირველია, ვისაც არ ვკითხავთ ყველა კერძოში
შესვლას გვირჩევენ: „თქვენ გემოზე იქ გაჭმევენ მხოლოდ“.

ჩვენ ჩხარის და მისი გარემოს ნახვა გვეჩქარება. ხვალ გვინდა
სკანდე გავიაროთ და ტყიბულში გადავიდეთ. შევხვდით ნაცნობ
ახალგაზრდებს. ადგილობრივნი (ჩხარელები) კაქკაჭიშვილი, სიმონ-
გულოვი და სხვები დიდის ხალისით მოგვყვებიან, სიძველეების სა-
ჩვენებლად. ყოფილი თავმჯდომარე ჩხარის აღმასკომისა თბილისის
კომუნისტების კურსდამთავრებული და ეხლა ჭიათურაში მო-
მუშავე ამხ. სახელაშვილი მეტად საინტერესო და სასიამოვნო კაცი
ჩანს. ის სრულიად შეგნებულად, კულტურული ადამიანის თვალთ
უყურებს ისტორიულ სიძველეებს, ჰხედავს მათი დაცვა-მოვლის
საჭიროებას, თავი მოაქვს, რომ ამ რაიონში მისი მუშაობის დროს
არც ერთი ისტორიული ნაშთი არ განადგურებულა, გულწრფელად
სწუხს, რომ ასეთ სამუშაო მოვლენებს მისი წასვლის შემდეგ ჰქო-
ნია ადგილი. გამომშვიდობებისას სახელაშვილი გვაბარებს გადაცემ
მის ყოფილ მასწავლებელს ვ უ კ ო ლ ბ ე რ ი ძ ე ს, რომ მას ვუკოლის
ნასწავლები არ დაეწყნია და წარსულის ნაშთების მოვლა-შენახვის
საჭიროება კარგად ესმის. ვფიქრობ, ამხ. ვუკოლს ჩვენ ამის უფრო
სასიამოვნოს ვერას გადავცემთ.

ამხ. სახელაშვილი გვირჩევენ ვნახოთ ჩხარის „ციხე“. მოგახსენ-
ოთ მე ასეთი არა გამეგონა რა და ცოტა ეჭვის თვალთ უცქეროდი.
სიმონ გვენცაძე მისი „ციხით“ — გუშინდელი მაგალითი იყო. ჩვენ
ჯერ ჩხარის სამრეკლო ვნახეთ, შემდეგ ოქონის საკათალიკოზო
ეკლესია (იქ კათალიკოზის საზაფხულო სადგომი იყო) და შემდეგ
სახელაშვილს და სხვა ახალგაზრდებს გავყევით „ციხის“ სანახავად.

მეტად გონიერი ყმაწვილია კაპკაჭიშვილი. მისი კითხვები გაკვირვებთ თავდაპირველობით, პასუხი მოთქმებულაობით. ჩვენ, ისტორიკოსები, არა ვართ განებივრებული ასეთი თავდაპირველი კითხვებით. ჩვეულებრივ, ცნობის მოყვარეს, გადაჭრილი და ზედმიწევნითი პასუხები სურს მიიღოს, ხოლო გეკითხება ყველაფერს, რისთვისაც კი ყური მოუკრავს, თვით წარღვნის ქრონოლოგიასაც კი. და არ მოსწონს, როცა ჩვენი პასუხი არ ეთანხმება მის ცოდნას ან კიდევ არ ამართლებს სენსაციის მოსასმენად მოწყობილ გულისყურს. მრავალი დაკვირვებიდან ვიცი: მრავალი მოხალისე მსმენელი უმაღვარბის, როგორც კი დაინახავს, რომ ისტორიული საუბარი ცივი, საქმიანი და მეცნიერულია...

ჩხარის „სამრეკლო“ კლასიკური ეპოქისაა. თლილი ქვისაგან აგებული ის ლამაზი ჩუქურთმებითაა შემკული. ეზოში სადაც ისა დგას დიდი ტაძარი მდგარა. ის XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე დანგრეულა. ეტყობა დიდი ტაძარი იყო იმავე ეპოქისა, თუ უფრო ადრინდელი არა, რა ხნისაც ეს „სამრეკლოა“. იქვე მეორე ეზოში XIX საუკუნეში აფხაზეთის ყოფილი მთავრის მიხეილ შარვაშიძის დახმარებით აუგიათ ეკლესია. მასზე მოუხმარიათ ნაწილობრივ ძველი ტაძრის ქვები.

ამ ძველ ტაძარში ყოფილა დასაფლავებული სოლომონ მეორის მოქიშპე დავით იმერთა მეფე, რომელიც ჩხარელებმა, ახალციხეს გარდაცვალებული, მალვით მოასვენეს და აქ დაასაფლავეს... იშვიათი სანახაობა იშლება თვალწინ ოქონის ეკლესიის გალავნიდან. ჩრდილოეთით ტყიბულის მთები აუარებელი ბუნებრივი ქვაბებით, ტყიანი ხეებით, მკაცრი კლდეებით. სხვა დანარჩენი სამომხრით გადაშლილია ზემო იმერთს ზეგანი, მიდგმული სოფლებით. შორს სამხრეთით ღაღოსა და ფერსათის მაღალი მთები. აქ მართლაც საუცხოვო საზაფხულოა. ეკლესიის ეზოს ამშვენებს უთხოვარის საუკუნოვანი ხეები. ისინი ჯერ კიდევ საღად დგანან. „ამ მთის გადაღმა ქალაქი ყოფილა, — გვეუბნებიან ჩვენი მხლებლები, — ბაღიასტომი რქმევია. უსამართლობას დაუნგრევია“. საინტერესოა რომ ბაღიასტომს უჩვენებენ აგრეთვე მდინარე ზუსას პირზე ზორვითა და საზანოს საზღვარზე, რომელიც აგრეთვე „უსამართლობამ დააქცია“... ოქონა მთლიანად უფრო ძველისძველ ციხის ანუ ციხე ქალაქის ადგილს გვაგონებს... რაღაც კედლების ნაკვალევით ჩანს თითქო. ყველა ამას ჩაჯდომა, ძიება უნდა. ერთ ჩვენს მხლებელს აკვირვებს: აქედან სკანდემდე სულ „ციხეები“... ყველა ერთ ხაზზეა და ერთ სიმაღლეზე...

სახელაშვილი „ციხისაკენ“ გვაჩქარებს. „ჩვენი ციხის მსგავსი არსად არ მოიპოვება“, გვეუბნება ის. ოქონადან მდინარე მექვენას ხევში ჩავედით. ათასი წლების წინ გაუგლეჯიალ მექვენას ვულკანური წარმოშობის კლდის კედელი და ამ კედლის ნაშთები ისე ცოცხლად დგანან, გეგონებათ წლევანდელი ნაწყალდიდევ-ნაომაჩი ადგილია. მდინარისა და კლდისაო. ეს უამრავი ქვაბები იქცევენ ყურადღებას და „მღვიმის ადამიანის“ ნასადგომევეს გვაგულვებინებენ. მრავალი ქვაბი გაკვამლულია: ისინი სახიზარად გამოუყენებიათ შემდეგ „ისტორიულ“ დროში.

ნახევარი საათის შემდეგ მდინარე ძვერულას მივადექით და მისი გამოსავლისაკენ ვიქცეით პირი. მალე „მეფის სასახლესთან“ შევჩერდით. ძვერულას მარცხენა ნაპირზე, მისი გვირაბიდან გამოსავლის ახლოს — სულ რაღაც 200 მეტრის დაშორებით — არის ეს „სასახლე“. „აქ დავით მეფე ცხოვრობდა, სოლომონიც. სასახლე ქონდათ გამართული“ — გვეუბნება ერთი მოხუცი... სასახლე ე. ი. მთავარი შენობა, ფეოდალის საცხოვრებელი საკმაოდ მოზრდილი შენობა უნდა ყოფილიყო რიყის ქვისაგან აგებული. დასავლეთიდან მიდგმული ჰქონია აბანო ორი განყოფილებისაგან შემდგარი. აბანოში წყალი შემოდინოდა მილით. ეს წყალი გამოდის სასახლის ჩრდილოეთით ათიოდ მეტრის მოშორებით. წყარო ფრიალ მოზრდილია და მეტად ცივი. ამ წყაროზე აგებული ყოფილა რაღაც შენობა, რომელიც ეხლა ჩაქეუულია. ამ შენობის გვერდში მდგარა კიდევ სხვა შენობა, რომლის არეში დღეს საკირეა გამართული. ცოტა კიდევ ჩრდილოეთით ქვეთკირის საწნეხლის ნაშთია გადარჩენილი.

სამწუხაროდ, ჩარხის ადგილობრივ ხელისუფლებას ყურადღება ვერ მიუქცევია და სასახლის გადაკეთება გადაუწყვეტიათ ჯიშინან ქათმების ბინად. აქა-იქ გამონგრეული კედლები შეუქცებიათ. საამისო ქვა, აგური აქვე სხვა ნანგრევებიდან აუღიათ და ყველაზე მეტი უსესხწრათ ახლოს მყოფი ნანგრევიდან, ე. ი. აბანოდან და როცა ბუნებით დანგრეული არ ჰყოფნიათ მიმდგარან და დიდის ოფლისღრით დაუნგრევიათ დღემდის საკმაოდ დაცული საერო ხასიათის შენობის ერთ-ერთი ნაშთი და ეს იმ დროს, როცა ასეთი ნაშთები ყველაზე ძვირია ჩვენში. ამრიგად, ჩვენ თვალწინ ნადგურდება მეტად საინტერესო ფეოდალური სასახლე მთელი მისი შედგენილობით. ჯიშინან ქათმების მოშენება მეტად სასარგებლო საქმეა, მაგრამ განა საჭიროა, რომ ეს კეთილი საქმე იშვიათი ისტორიული ქეგლის განადგურების ფასად დაჯდეს?.. სახელაშვილი გულწრფელად სწუხს — „დარწმუნებული ვარ არ იციან, თუ რა იყო აქ, არ

იციან ამის მნიშვნელობა, თორემ ამას არ დაუშვებდენ. ან შეიძლება არც იცოდნენ, რომ ეს ზღვება, — გვეუბნება ის, — ჩავიდეთ ჩხარში და ვაცნობოთ ხელისუფლებას“. დიახ, ეს შეიძლება ასეც იყოს და სავალალოც ის არის, რომ შეიძლება ასე იყოს. სადაა ჩვენი სიძველეთა დაცვის განყოფილება, რომელზედაც საკმაოდ მოზრდილი თანხა იხარჯება ყოველწლიურად. რატომ არ აქვს ასეთ ადგილს დაცვის ტრაფარეტი, რატომ არ მოგვეპოვება დღემდე ბროშურა და საცავი ძეგლების აღნიშვნით, რატომ არ ეწევა ეს დაწესებულება ზეპირსა და წერილობით პროპაგანდას ძეგლების დაცვის საჭიროების შესახებ, მაგრამ იცის კი განყოფილებამ, სადა ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლები? ან რა ძეგლებს სთვლის იგი ისტორიის ღირსად და დაცვის ღირსად? არის ერთი ციხე, ან ხიდის ნანგრევი, ან სასახლის ნანგრევი მისი მზრუნველობის ქვეშ? ან ყველასათვის ცნობილ ეკლესიებს გარდა სხვა რაიმე ძეგლები იმყოფებიან ვინმეს მეუფალ-ყურეობის ქვეშ?? და რა გასაკვირია, რომ რაიონის ადგილობრივმა ხელისუფლებამ არ იცოდეს ასეთი ნაშთების მნიშვნელობის, მათი დაცვის საჭიროების შესახებ. დამნაშავე იქ კი არა, აქაა საძებარი.

ჩვენ უხსნით დამსწრეთ ამ ძეგლების კულტურული, მეცნიერულ, ეკონომიურ (ტურიზმის განვითარების პერსპექტივები) მნიშვნელობას და გონებამკვირცხლი მსმენელები ჩქარა თვით გეთავაზობენ გონიერ მოსაზრებებს...

ძვერულას მარცხენა ნაპირით ჩვენ მისი გამოსავლისაკენ წავედით. ნაპირებზე აქ-იქ ქვანახშირის გროვა ჩანს. ეს წყალდიდობისას ტყიბულიდან გამოაქვს ძვერულას. აქ გლეხები იჭერენ ფაცრებით, ბადეებით და საწვავ მასალად ხმარობენ სამჭედლოებსა და საკირეებზე... „ციხის კარები“ საშინლად დაქანებული ვულკანური კლდეებია. მდინარე წისკვილის სათავისათვის შეტბორვილი იყო და იძულებული ვიყავით ციცაბო კლდის ფერდა გადაგვევლო. ჩხარის „ციხე“ მართლაც დიდებული სანახაობაა. ყოველი მხრიდან შემოზღუდული მაღალი და სასტიკკლდოვანი მთები ქმნიან წრეს, სადაც ერთა მეორეს ერთვის ორი მდინარე. ორივე ისინი ტყიბულის მხარეს გვირაბში შესულნი 5—6 კილომეტრის გვირაბით გამოდიან აქ. ძვერულას გამოსავალი აქვეა, მეორესი ცოტა მოშორებით ჩრდილოეთით. შეყრილ მდინარეებს საერთო ძალით, „გაუნგრევიათ“ კლდოვანი კედელი, რომლის ნაშთები ეხლაც მრისხანედ მდგარნი თითქო კვლავ შეერთებას და მდინარის გაგუღვას ლამობენ... „ციხის“ არე საკმაოდ დიდია, რამოდენიმე ათეული ჰექტარი. ჩრდილოეთის მხრით მთა ნაკლებ ყაფარია და უფრო მისადგომია. ციხეში, უპირ-

ველეს ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს ქვაბების სიმრავლე და სიდიდე. ზოგიერთი ამ ქვაბთაგან შემდეგ გამოუყენებიათ: შიგ უცხოვრიათ. ეტყობა, კიდეები ხელოვნური კედლებით შეუშენებიათ. ქვაბები სხვადასხვა სიდიდისაა — ზოგი ისეთი ღრმაა, რომ რამდენიმე ათეული მეტრით შედის კლდეში, მათი ტევადობა ფრიად დიდია. სხვები კიდევ მეტად განიერნი ნაკლებ ღრმა არიან... ქვაბებია ყოველი მხრით დაბლაც და მაღლაც. ზოგიერთი დღეს ნაკლებად მისადგომია, ზოგიერთი კი მდინარის პირასაა. ორ მათგანში ჩვენ ვიყავით — ისინი ამოვსებულა ქვითა და სილით... გვირაბიდან გამოსული ძვერულა აქ იმოდენაა (ვახუშტის თქმით ორი ნაკადული), რომ განზრახულია მისი გამოყენებით ძლიერი ჰიდროელსადგურის აგება... მისი გამოსავლის გვერდში ერთი უდიდეს ქვაბთაგანია. ქვაბის პირი ოდესმე დახშული ყოფილა უზარმაზარი სისქის კედლით. მისი ნაშთები აოცებს მნახელს. „აქ დავით მეფეს ქონდა ციხე“ გვეუბნება ერთი ძვერელი მოხუცი („მეფე“ „მღვიმის ადამიანის“ სადგომში..).

არავის ეჭვი არ შეგვდის, რომ აქ პირველყოფილი ტომის ნაბუდარია. ზომიერი — თბილი ჰავა, თევზი, ნადირო, ტყე, ხილი, საკვები მცენარეულობა (მხალი, პურეული), იშვიათი ბუნებრივი სადგომები — ყველა ეს საკმაო პირობები იყო იმისათვის, რომ მღვიმის ადამიანს ეცხოვრა ამ რაიონში. ადამიანი იმ დროსაც თავისებურად „ბინადარი“ იყო. ასეთ თავდასაცავ ადგილებს ის ძნელად თუ სადმე იპოვიდა. ამიტომ ასეთ მოხერხებულ ბინას ის თავისი ნებით არ დასტოვებდა. ნამატი შესაძლოა მიდიოდა, უნდა წასულიყო საკვების სიმცირისა და სახეტილო რადიუსის გადილების გამო ან კიდევ უნდა ამოწყვეტილიყო, მაგრამ ძირითადი ბირთვი ტომისა ზოგჯერ მეტი, ზოგჯერ ნაკლები მუდმივ აქ ბინადრობდა. და ყველაზე უფრო სწორედ ამ საფეხურზე უნდა ყოფილიყო ადამიანი ნაკლებად განწყობილი ბინის მონაცვალობისადმი... ის დაძრწოდა გარშემო მეტიც თუ ნაკლები რადიუსით, ეძებდა, კრებდა, ნადირობდა, მაგრამ ბინა ერთ ნაცადს და მოხერხებულ ადგილს ჰქონდა...

„ეს მართლაც „ციხეა“, მაგრამ არა ქართველების ან ვინმე სხვა ერის მიერ აგებული, არამედ პირველყოფილი ადამიანის, როცა ჯერ კიდევ არაფერს აგებდენ, არამედ ბუნებრივ მღვიმეებში ცხოვრობდენ“—ვეუბნებით ჩვენ გამყოლთ. აქ გათხრები საინტერესო შედეგებს მოგვცემდა... ვერ მოვასწარით ამის თქმა და მაშინვე გაახსენდათ, რომ 1913—14 წლებში აქ ვილაც გერმანელი იყო. მან გათხარა ეს მღვიმე—გვიჩვენებენ იმ მღვიმეს, რომელშიაც ჩვენა ვართ — და ბევრი რალაც აღმოაჩინა. ის გერმანელი შემდეგ, ომთან დაკავში-

რებით, დაატყვევეს, ხოლო წაღებული მასალა ჩამოართვეს. ისიც კი შეიძლება გავიგოთ, თუ ვინ დაატყვევა და რა ჩამოართვეს,— გვიადვილებენ საქმეს ჩვენი მომთხრობლები... კაჟის ნატეხები თითქო „რეტუსით“, ყოველ შემთხვევაში არა ადგილობრივი, — ვინ იცის, შეიძლება ესენი იმ „გერმანელის“ მიერ წარმოებული „გათხრობის“ შედეგია... სახელდასხლო „პოვნით“ გატაცებული თუნდაც გერმანელი, არაფრით ჩამოუვარდება ჩვენებურ საფლავების არქეოლოგებს, ჩანატანებ ძვირფასეულზე რომ ნადირობენ... ხშირად გვხვდება გაქვავებული ძვლები და სხვა მრავალი „ნივთების“ მსგავსი ქვები.. ჩვენი მსლებლები ჩაფიქრებული დასცქერიან აუარებელ ქვებს, ათვალეირებენ, ხომ არაფერი ჩანს ისეთი... „ასეთებს ვინ აქცევდა ყურადღებას, აწი გაუფრთხილდებით“ — გვეუბნება სახელაშვილი.. ცოტახანს შევისვენეთ, გრანდიოზული სანახაობით და მეტად საინტერესო აღმოჩენით — ჩვენ არ ვეჭვობთ, რომ აქ აღმოჩენასთან გვაქვს საქმე — დაკმაყოფილებულნი წამოვედით თავქვე, უკვე ძვერულის მარჯვენა ნაპირით... ნახევარ საათში სოფელ ძვერის კოოპერატივთან ვიყავით. როგორც ჩანს, აქ წინადაც ყოფილა სავაჭრო ადგილი. ოთხი-ხუთი ძველი დაკეტილი დუქანი მოწმობს ამას. სამკედლო და სანალბანდო მუშაობს. მდინარე ძვერულაზე ხილია გაკეთებული, აქ გაივლის ქუთაისიდან მომავალი შარაგზა, „ეს გზა საქართველოში მიდის“, გვიმოწმებს იქ ვიღაც მოხუცი მოქმედი ხილის ცოტა ზემოთ ფრიად მოხერხებულ ადგილზე შენახულა ძველი ხილის „კურტნები“ (ასე ეძახიან აქ ხილის თავებს). მდინარის ორივე მხრიდან ისინი მტკიცედ დგანან და ძველ გზას მოწმობენ. „იგი ვის ახსოვს, სულ ისეა“ გვეუბნება ადგილობრივი მოხუცი. როგორც გაზომვიდან ჩანს ხილი საკმაოდ ფართე უნდა ყოფილიყო: არა ნაკლებ სამი მეტრისა. „ასეთივე ხილის თავებია გადარჩენილი მდინარე ჭიშურაზე ქუთაისის სიკენ“ „ძვერის ხილიდან იქამდე 15—20 ვერსი იქნება“. „ასეთივე ხილია მდინარე ზუსაზე ლიბრაძეების წისქვილთან“, — აგონდებათ იქვე მოგროვილ ცნობის მოყვარეთ და მოგონებებს ერთი მეორეს უმოწმებენ.. და გონებამახვილებმა უკვე წარმოიდგინეს ძველი გზა ქუთაისიდან—ჭიშურა — ძვერულა — ზუსაზე გარდამავალი. აქვე იგონებენ „თამარის ხიდს“, ჩოლაბურზე რომ ყოფილა გადებული ჭალატყეს. ეს ხილი ერთი ვერსით მოშორებულია იმ ადგილს, სადაც ბუჯა და ზუსა ერთი მეორეს ერთვიან და ჩოლაბურს ქმნიან.

ის იყო, საფიქრებელია, ქუთაისიდან შორაპნით მიმავალი გზა.

უკვე საღამო იყო როცა ჩხარში დავბრუნდით. „ინვალიდებმა“ თვალის დახამხამებაში მოგვართვეს გემრიელი სადილი. სადილის წინ ჩვენ რაიპარტკომის მდივანი ვნახეთ და „სასახლის“ ბედზე ველაპარაკეთ. ის თავაზიანად შეგვპირდა რომ საკითხს დასვამს სათანადოდ.

ორიგინალურ სასტუმროში, რომელსაც კიდევ უფრო ორიგინალური მასპინძელი ყავს, ხელობით დალაქი, საქმაო „მოსვენებით“ გავათიეთ ღამე.

13. VIII. ადრე დილით მეურმე ერმილე ბოჭორიშვილი მოგვადგა. მან უნდა ბარგი წაგვიღოს მუჯირეთამდის. გზას გაუღდექით და ჩხარის გრძელი „ბაზარი“ ჩქარა მოვიტოვეთ... გზა ზარნაძეებზე და თხილთა წყაროზე გაივლის. სოფელი ზარნაძეები ჯვარის მამისა იყო. ჯვარის მამა იქვე ცხოვრობდა. იქ იყო ჯვარის მამის სასახლე... ამ გზაზე, როგორც ჩანს, არავენ ზრუნავს: ჯერ ქუთაის-შორაპნის შარამ და შემდეგ რკინის გზამ საბოლოო მივიწყებას მისცეს ქართლ-იმერეთის შემაერთი ეს მეტად მოკლე, მოხერხებული და მეტად დასახლებულ რაიონებზე გამვლელი უძველესი გზა. დღეს ის უბრალო სასოფლო გზის სამსახურსა სწევს მხოლოდ. შედარებით ვიწრო — 3 მეტრი, ოღრო-ჩოღრო, ვეება ქვებით ახერგილი მიძვრება ის სოფლიდან სოფელში, უპატრონოდ მიტოვებული. მხოლოდ აქა-იქ მახლობელი სიმაღლეებიდან ციხეები და საყარაულო— საბოლიები, გარშემო სოფლებში დიდი ფეოდალების ნასადგომეენი (მეფე, კათალიკოზი, გელათელი, ჯვარის მამა და სხვა თავადები), დიდის ხელოვნებით შესრულებული ეკლესიები, ნახიდურები და ნაქალაქეენი,—ყველა ესენი მოწმობენ, თუ რა მნიშვნელობის უნდა ყოფილიყო ეს „დიდი შარა“, რომელსაც ძველიდან მხოლოდ ეს სახელიდა შერჩენია. „გზაი—ნაგზურზე, წყალი—ნაწყლურზე“... წყლის რა მოგახსენოთ და გზის შესახებ კი თამამად შეიძლება ითქვას, რომ აქ ქართული დაკვირვება—ანდაზა ჯერ არ გამართლებულა. ჩვენში რკინის გზა განზრახ ხალხის ინტერესების უგულვებელყოფით გაყვანილს უფრო ჰგავს, ვიდრე პირუტყუ და ეს ასეცაა. ჩვენში კი იყო რკინის გზა, მაგრამ ჩვენი ხომ არ იყო; ჩვენთვის ის არავის გაუყვანია... ამიტომაცაა, რომ ის შორს ტოვებს ყველაზე დასახლებულ, მოსავლით განთქმულ და დიდ ეკონომიურ შესაძლებლო-

ბათა რაიონებს და ტლაპო-ჭაობებზე ჭიქურ სერავს აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიას...

ახალგაზრდა მასწავლებლები ჩიტიძე და ბელელაძე თხილთაწყაროში დაგვხვდნენ. ისინი წუხელ ჩხარში შეგვპირდნენ ამას. თხილთაწყაროში არაბიძეები ცხოვრობენ გელათის ყოფილი ყმები. აქვეა გენათლის სასახლე „სამას კოკიანი“ ქვევრით. აქედანვე არიან აზნაური კახიძეები. სოფლის მიდამოში პატარა ტყეში დგას ნახევრად დანგრეული ეკლესია, რომლის საკურთხეველში გადარჩენილია ნუსხური წარწერა; ქ. მხსნეო სსფვლსა შსა. ამის ეკლესიის ა/ლ/მშენებელი /ჩ/ხეიძე: სიმეონ:.

ჩვენს თხილთაწყაროელ მასპინძლებს „შეთქმულება“ მოუწყვიათ. მათ შეგვიყვანეს ალავერდის ეკლესიის იშვიათი სანახაობის ეზოში. ეკლესია ახალია და ამიტომ არც საინტერესო. აქვე არის ძველი ეკლესიის ნანგრევები. არც ის არის რითიმე განსაკუთრებით ღრსშესანიშნავი. სამაგიეროდ ასეთი ლამაზი მღებარეობის ადგილი იშვიათია. თვალუწვდენი ჰორიზონტი მთელი ზემო იმერეთის უმეტეს ნაწილს იტევს: ჭიათურა—საჩხერე, სვირი—ბაღდათი, ქუთაის—გელათი... ცაცხვის ხეების საამო ჩრდილი მწვანე ბალახზე წამოსაწოლად გიზიდავს და წინ გადაშლილი ქვეყანა მის წარსულზე ფიქრებს გახვევს თავს. „შეთქმულთ“ ეს ადგილი შეურჩევიათ და მცირე ხნით განსასვენებლად გვეპატიებებიან. უცბათ სუფრა გაიშალა, მეურმე ხალისით მოგვიჯდა—ეხლა აღარ ეჩქარება—ერთი ახალი პირიც შემოგვემატა — მასწავლებელი არაბიძე — ისეთი სიმპათიური, როგორც ძველი სოფლის მასწავლებელი შეიძლება იყოს მხოლოდ. და „ქართველსა გულმა როგორ გაუძლოს“ და გადაკრა ექსპედიციამ. გრძნობიარე სიტყვებს ცოტა ხნის შემდეგ მორცხვი მრავალყამიერიც მოჰყვა. თავს ძალა დავატანეთ და ორი საათის შემდეგ გზას გაუდექით. მასპინძლებმა გამოგვაცილეს. გადაუარეთ აღისუბანს.

აქედან ჩანს ისტორიკოსისათვის მრავალმეტყველი ჩიხორის სკანდესა და ჩიხორს შუა მდინარე ზუსაზე ძველი ხიდის ნაშთია. ის გზა გაივლიდა ზედა საზანოს და ძველი ბოსლევით და შროშით ამაშუკეთში გავიდოდა, საიდანაც ძირულის ხეობით და რიკოთის გადასავლით სურამს უწევდა. ძველი ბოსლევადან გზა კორბოულზეც უნდა გასულიყო: ჩხიროული — ტყემლოვანი — მანდაეთი — კორბოული — ჭვარი — ალი. მაგონდება ჩვენი „წახდენის“ ნიშანი, — საძაგელი ჩიხორის ომი...

მეორე მთავარ გზას ჩვენ მივდევდით: სკანდენ—მუჯირეთი—თავასა—ბილა—ქვაციხე — საკურწე — კაცხი — ნავარძეთი — ჭიათურა. ჭიათურიდან ერთი გზა შუქრუთზე. ვავლით კორბოულზე ჯვარის გადასავლით მიდრის ქართლში, მეორე—საჩხერეზე. აქედან ყვირილას ხეობით მიიმართებოდა ის ფრონესა ან ლიახვის სათავეებისაკენ. ყველა ესენი დღეს მივიწვებული ადგილობრივი მნიშვნელობის გზებია...

სკანდენში მეტად ხალისდაკარგულებმა მივატანეთ. უსერიო გზამ და საუცხოვო ღვინომ ერთი მეორეს შეუწყო ხელი და სკანდეს ძველისძველ ციხეში, რომელსაც თლილი ქვის პერანგს ღიდის გულმოდგინებით აცლიან ადგილობრივი მკვიდრნი, საფუძვლიანად გამოვიძინეთ. სკანდენში ვადარჩენილია საერო შენობის მოზრდილ ნაწილი საინტერესო თაღებით. თუ განსაკუთრებული ზომები არა, ეს ძეგლი ჩქარა დაიღუპება გაუზომელ-შეუსწავლელი. როგორც ირკვეოდა ჩვენ ამ დღეს მუხურაში ვერ ავიდოდით. გადავწყვიტეთ მუჯირეთი გავიაროთ და თავასაში გავითიოთ. ჩქარი სვლით საღამოს უკვე თავასაში ვიყავით. აქვე გადის „ქართლის შარაც“. ჩვენი მიზანი იყო მუხურაში შესვლა და იქიდან ტყიბულზე გავლით და ნაქერალას გადასავლით რაჭაში გადასვლა. ჩვენ მრავალი ინტერესები გვქონდა: არგვეთის კავშირი რაჭასთან (და რომელ რაჭასთან?), ნიკორწმიდა, ნიკორწმიდის სიგელის ადგილზე შესწავლა, რაჭა-სვანეთის ისტორიული ურთიერთობა, ცხინვალი—ონი—სვანეთის გზა, და ცხინვალი—ონი—ქუთაისის გზა, ზემო და ქვემო რაჭის საკითხი და სხვა... სამწუხაროდ ჩვენმა ზაზინადარმა ფრიად პესიმისტური ტონით გვაუწყა ჩვენი თანხების ქანცმილეულობა და საშიშროება, რომ რაჭის შესწავლით ჩვენ საფრთხეში ჩავაგდებთ კლდეკარას ნახვის პერსპექტივას... და დავთმეთ რაჭა. მღურვით მოვიგონეთ საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება, რომელმაც უარი გვითრა საექსპედიციო ხარჯებზე და გადავწყვიტეთ კაცხე გავლით ვნახოთ ჩვენთვის საინტერესო ჩიხა და კორბოულის გზით გადმოვიდეთ ალში.

თავასაში ჩვენ პლატონ ცინაძისას მოვთავსდით. ეს მოქალაქე სიძველეების დიდი მოყვარულია და, რამდენადაც ძალა შესწევს, უვლის და იცავს მათ. სკანდეს ციხის რღვევა მას შეუჩერებია. საქმე სასამართლომდისაც მიუყვანია. ბევრი უვიცი გადამტერებია, მაგრამ ამ თავდადებულ ადამიანს თავისი გაუტანია. მან იცის ამ ახლო რაიონში თუ რა სიძველეებია. საჭიროა სიძველეთა დაცვის კომიტეტის დახმარება.

უკვე დაღამებული იყო. მოსვენებას ვეჩქარებოდრით, რომ ჩვენ-თან მოვიდა თბილისელი მასწავლებელი თავასელი მკვიდრი ცინაძე. ის დასასვენებლად იყო ჩამოსული. მან სასიამოვნო საუბარი გაგვიბა ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე... ცოტა ხნის შემდეგ გამოირკვა, რომ აქაც „შეთქმულებას“ გვიმზადებენ. თავასაში გეოლოგიური ექსპედიცია მუშაობს და მათ მასპინძელს გადაუწყვეტია ამაღამ თავი ერთად „შეგვაქცევინოს“. ჩვენ მოვიბოდიშეთ და გადაჭრილი უარი უთხარით...

ცოტა ხნის შემდეგ დასასვენებლად დავლაგდით. დილით ადრე „შეთქმულება“ თვით ჩვენმა მასპინძელმა იბაგა და იძულებული გავხდით 7 საათზე გამგზავრების მაგივრად ათ საათზე შევედგომოდით თავასას აღმართს. სიძველეთაგან აქ გვისახელებდნენ ს ა ზ ა ნ ო ს ც ი ხ ე ს, „სადაც უძველესი ეკლესიაა“. ციხეს ერთი მხრით ბ უ ჯ ა უელის, მეორე მხრიდან მაზარულა... მუჯირეთის აღმოსავლეთით მდინარე ზუსა და მდინარე ვარხმელა (ღვარხმელა?) ქმნიან სამკუთხედს — ურთიერთს ერთვიან — ამ სამკუთხედს ნაქალაქარი ეწოდება. აქ პოულობენ საფლავებს უძველესი იარაღებით: „თოხები“, „შუბი“, „ხანჯალი“, „საომარი წალი“, ოქროს ნივთები...

ციხე ჩ ი ხ ო რ ი სკანდეს ციხის სამხრეთით ძვეს სამი ვერსის მოშორებით. აქ არის ადგილი, რომელსაც „ნაომარი“ ეწოდება. გადმოცემა: მუხურიდან თათრებს ტყვეები მოჰყავდათ, ს ა ჯ ვ ა რ ე ზ ე დახვდნენ, შეებრძოლენ, დააყრევინეს. აქედან:—„ნაომარი“. ჩვენ კი ნაომარი ჩიხორის ცნობილ ომს გვაგონებს... ჩიხორი „ნაქალაქარს“

ჰკიდავს. შენახულია თქმულება: თავასადან საზანომდე სულ ქალაქი იყო: „თხას სახლის თავებზე უვლია და თავასადან საზანოს გასულა“...

ყველა ეს ენობრივი თუ მატერიალური კულტურის ნაშთები დაუჩინებით მიუთითებენ, რომ ს კ ა ნ დ ე — ა ქ ა ლ ა ქ ა რ — ჩ ი ხ ო რ ი — ს ა ზ ა ნ ო ისტორიულ-არქეოლოგიურად მეტად საინტერესო რაიონია და ელის საფუძვლიან შესწავლას. ჩვენთვის მარტო გეოგრაფიული სახელი „საზანოც“ კი, სწორედ აქ, მრავალმეტყველია და გასაგებს ხდის როგორც „ნაქალაქარს“, ისე სკანდეს—ჩიხორს. საკითხს სვამს არგვეთის გეოგრაფიული რაობის შესახებ და წარმოგვიჩენს ერთ-ერთ მაგალითს თემის კიდურებზე „ქალაქების“ — სავაჭრო პუნქტების ჩასახვა-განვითარებისას...

თავსელმა მასპინძლებმა ბილას საზღვრებამდის გამოგვაცილეს. აქა-იქ სოფლებში ვხვდებით გზებზე მუშაობას. ძველ ვიწრო გზას აფართოებენ, ქვიშას აყრიან. ქვაციხეში ძველი საწინებლის ნამტკრევი ვიპოვეთ... თავასადან კაცხამდის კარ-

გა მოზრდილი მანძილია. საღამოს ხუთი საათი იქნებოდა, რომ კაცხის ეკლესიის გაღვანს მივადექით. სოფელი კაცხი ლამაზი მდებარეობისაა. მეტად დამაფიქრებლად გამოიყურება მღვიმეების სიმრავლე ვულკანურ კლდეებში. თვით „კაცხის სვეტი“—ეს ეულკანური კლდე და მისდამი თაყვანისცემა ფრიალ არქაული ხასიათისა და არქეოლოგისათვის დამაფიქრებელ რასმე წარმოადგენს. ხოლო კაცხის გეოგრაფიული მდებარეობა (გზაჯვარედინი ქუთაისიდან — თბილისში და შორაპანი — ხრეთი—რაჭა) ისტორიკოსისათვის გასაგებს ხდის მის მრავალმნიშვნელოვნობას საქართველოს ისტორიის საშუალ საუკუნეებში. აქვე ახლოა ჩვენთვის ცნობილი ნავარძეთი. იქ ეხლაც, როგორც ამ რვაასი წლის წინათ, მისდევენ თიხის ქურჭლის დამზადებას. გადააქვთ ნეტავი ეხლაც ნავარძული ქვევრები ნიკორწმიდაში?

კაცხის ეკლესია ხელოვნების იშვიათი ძეგლია. ის თან ატარებს XI—XII საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ყველა ნიშნებს. მისი ხუროთმოძღვრული შეფასება სპეციალისტების საქმეა, ჩვენ ისტორიკოსებს კი ამ კოპწია შენობას იქით, ამ საუცხოო ჩუქურთმებს იქით გვეხატება აღნიშნული ეპოქის ეკონომიური ძლიერება, ფეოდალთა კლასის ეკონომიურ-პოლიტიკური და კულტურული მომწიფება-დავითკაცება... ცოცხლად წარმოგვიდგება დიდი ფეოდალი ლიპარიტი, რომელიც, ოცი წლის ბრძოლით მოღლილი, დამარცხების შედეგად პოლიტიკურ ასპარეზს მოცილებული დასასვენებლად წავიდა მამეულ კაცხს... კაცხში ჩვენ ძველ გზას აუქციეთ და რკინის გზის სადგურ სალიეთში ჩამოვედით. დღე-ღამეს ეყრებოდა, როცა ჭიათურას მივატანეთ. ჩქარა გავიარეთ ჩვენი მრეწველობის დედაბოძი და „ფეოდალურ“ საჩხერეს ამოვყავით თავი. ვხედავთ რომ ნაჩქარევად ვმგზავრობთ. გული გვწყდება, რომ მრავალი საინტერესო რამ შეუმოწმებელ—შეუსწავლელი რჩება. კერძოდ, გვანტერესებს კაცხისა და ჩიხას ისტორიული ურთიერთობა. ამისთვის საჭიროა შესწავლილ იქნას როგორც გზები, ისე მატერიალური კულტურის ძეგლები, წარწერები, გეოგრაფიული სახელები... ასეთი ძიება სინათლის შუქს მიაყენებდა ზემო და ქვემო რაჭის ურთიერთობასაც...

საჩხერეში მეტად უსიამოვნო ღამე გავათეთ. ჩვენი სასტუმრო გლეხთა სახლის სამდივანმწიგნობრო იყო. სასტუმროს გამგე დიდად გვებოდიშებოდა და სწუხდა, რომ ცარიელი იატაკით შეუძლია მხოლოდ გაგვიმასპინძლდეს, რომ ყველა საწოლები დაკავებულია... ამაზე არა ნაკლებ სამწუხარო ის გარემოება იყო, რომ საჩხერეში საკმეელი არა იპოვებოდა რა და ჩვენ კი საწინააღმდეგოს იმედით —

ვტიქრობ ამის უფლება გვქონდა — არაფერი გადავინარჩუნეთ. და დავისაჯეთ ასეთი წინდაუხედაობის გამო...

დილაადრიან ურმის ძებნას შეუდექით კორბოულში გადასასვლელად. ძველი შარავზა აქედან კორბოულზე არ მიდიოდა, გზა, როგორც ჩანს, ჭიათურაში განშტოვდებოდა (თუ სახელდობრ სად, ამას კვლევა უნდა), ერთი მუქრუთ — კორბოულზე მოდიოდა, ხოლო მეორე ყვირილის პირით ჩიხასს მიადგებოდა. ჩიხასვე შემოუერთდებოდა ამ გზას მეორე გზა, რომელიც ქუთაისიდან წამოსული (გელათი) ტყიბულს ამოდიოდა, აქედან მუხურა — ბრეით — წირქვალის გამოვლით საჩხერე — ჩიხასს მოადგებოდა. ჩიხადან გზა ყვირილის ხეობით მიდიოდა, სოფელ პერევის ქვემოთ ის გაიყოფოდა. ერთი პერანგას გადასავლით მდინარე ფრონეს ხეობაში გადადიოდა, მეორე კი მდინარე ყვირილის სათავეებით დიდი ლიახვის შენაკად მდინარე ფანას ხეობაში შედიოდა. აქ მას ქუთაის — თნის გზა უერთდებოდა. ამ გზებს ქართლში ქალაქი ქრცხინვალი და ნიქოზი ზედებოდა... საშუალ საუკუნეებში იმერეთიდან ქართლ-სამცხეში გარდამავალ გზებს ქალაქები ზედებოდა: ოძრხე — სურამი — ალი — ცხინვალი. დასავლეთ საქართველოში კი ასეთი რამ არ ჩანს. ეს, რა თქმა უნდა, გეოგრაფიული ვითარებით არ აიხსნება. დასავლეთ საქართველოშიაც იყვნენ სასაზღვრო ქალაქები (ვარციხე, შორაპანი, სკანდე, ჩიხორი). მაგრამ ყველა ისინი შემციროდნენ ან გაქრნენ, მაშინ როცა „ქართლის“ მხრიდან ძველნიც დარჩნენ და ახალნიც გაჩნდნენ... ეს აიხსნება ერთის მხრით აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიური წარმატებით ჩვენი ისტორიის გარკვეული დროიდან, მეორე მხრით ეს გარემოება ლიხთიქითის ამ ქალაქების ხასიათზეც მიუთითებს. ისინი დიდი სატრანზიტო გზის მოშლასთან ერთად ეცემიან VI—VII ს-ში.

დამაფიქრებელია ქართლის ერისთავი ჩიხასს. თუ ტექსტი მოწვევული სახით დაუმახინჯებელია და აქ ჩიხა გეოგრაფიული სახელია და არა საკუთარი (რაც თავისთავად სრულიად შესაძლებელია: ჩიხა ბერიძე — ჩხაბერიძე, ჩიხაისძე — ჩხაიძე...), მაშინ ან ცნება „ქართლი“ ცოტა სხვაგვარად გასაგები ჩანს, ან კიდევ ტექსტი უნდა გავიგოთ სხვაგვარად¹. მართლაცდა მეტად საეჭვოა აწინდელი ქართლის ერისთავი, აფხაზთ მეფის მოხელე, ჩიხას მჯდარიყო, მაშინ როცა ჯერ კიდევ ლეონ აფხაზთ მეფემ საზღვრად ქართლსა და აფხა-

¹ ქართლის ცხოვრება, 1906, ტფ., გვ. 223.

ზეთს შორის ლიხის მთა დასდო. უნდა დაუშვათ, რომ ქართლი „არ-გვეთის“ ამ ნაწილის სახელი იყო კოლხურ-მეგრული გეოგრაფიული გაგებით, მაგრამ ტექსტის ამ ადგილას ჩვენ რეალურ ქართლზე, ე. ი., ლიხთ აქათზე გვაქვს საუბარი... ამიტომ ტექსტი უნდა გავიგოთ ასე: გიორგი აფხაზთა მეფემ, ლეონის ძემ და დიმიტრის ძმამ, ქართლი აიღო. შემდეგ უკუიქცა და ჩიხას ერისთავი დასვა ბაგრატ დიმიტრის ძე. „და ცოლმან (გიორგი) მეფისამა მოკლა ძე დემეტრესი ერისთავი ჩიხისა და ეცრუა იგი ივანე მთავარსა შავლალიანსა და შთაადღეს ბაგრატ ზღუას, ხოლო ღთნ განარინა იგი და მიიწია კოსტანტინეპოლედ.“² ასე რომ ეს ჩიხის ერისთავი არაა ქართლის ერისთავი, არამედ არის არაგვეთის ერისთავი.

საჩხერიდან — საირხე — გორისა — მოძვის გადმოვლით ჩვენ კორბოულში მოვედით. აქედან ქართლის გზა ალზე მიდის. ის ახლო წარსულშიაც კი მოვლილი ყოფილა. ჭიათურიდან გომში ურმებით ეზიდებოდნენ მარგანეცს, სანამ შორაპან—ჭიათურის გზას გააკეთებდნენ... კორბოულს (ძვ. კოლბეური) რაიმე სიძველე არაა. სასაფლაო შესანიშნავია საფლავის ქვების აწინდელი ტრაფარეტით. ის ნასესხი არ უნდა იყოს, არამედ ორიგინალური განვითარება ან სახესხვაობაა ძველი საფლავის ქვებისა. მოტივი გეომეტრიულია—საკმაოდ სიმეტრიული და საერთოდ ლამაზი. ეკლესიის გვერდში დგას ხის საყარაულო „სანთობო“, როგორც უწოდა ადგილობრივმა გლეხმა.

სოფლის კანცელარიაში მოვთავსდით. თაროზე მეტრიკის წიგნები ეწყო. გადმოვიღე. XIX საუკუნის 40-იან წლებში სოფელს ჭერ კიდევ კოლბეულს ეძახდნენ (გარდამავალი ფორმა კოლბეურიდან კორბოულისაკენ). მეტრიკის წიგნებში მოიხსენიებიან საბატონო ყმები მაჭარაშვილები, ტაბატაძეები და იმავე სოფელში „აზნაურნი“ მაჭარიანი და მაჭაროვი. ორივე ესენი, რა თქმა უნდა, იგივე მაჭარაშვილები არიან, მაგრამ ეკონომიურად და სოციალურად „დაწინაურებულნი“ თავიანთ გვარსაც განასხვავებენ გუშინდელ მოძმეთგან: ამსგავსებენ აზნაურთა გვარს მაჭავარიანს ან კიდევ რუსული—ოვით ემიჯნებიან უკვე სათაქილო „შვილს“. აქვე მოიხსენიებიან აზნაური დაბუაშვილები — წერეთელთა ერთი შტო?

ადგილობრივი მცხოვრებნი საბაქოს გვიჩვენებენ სოფელ ბერეთისასა და წყალშავს შუა სოფელ ნიგოზეთში. აქ სვერიის ბატონის სასახლე იყო. ეს გზა სვერსა და ტყემლოვანის შუა გადიოდა და,

² ქართლის ცხოვრება, 1906, ტფ., გვ. 223—224.

როგორც ჩანს, ძველ ბოსლევში უერთდებოდა შორაპან—საჩხერის გზას ერთის მხრით და საზანო—ბოსლევ—ამაშუქეთის გზას მეორე მხრით... ამ გზის არსებობის გათვალისწინებით ს ვ ე რ ი ს ციხე გასაგები ხდება, გასაგები ხდება, თუ საიდან „უწიეს სვერადმდე“ სელჯუკებმა „დიდი თურქობის“ პირველ წელს XI ს-ში.

გზა კაცხიდან კორბოულზე მოდის: კაცხი — ნავარძეთი—ჭიათურა—შუქრეთი—წასრი—ჯალაურთა— კორბოული. კორბოულიდან გზა შორაპანისკენ: კორბოული—საბაჯო—სვერი—თვალუეთი—კოდისწყალი — ულავი — ქოჩასწყალი—მოქვიშნული — სანახშირე—შორაპანი. ზესტაფონიდან გზა ჭიათურაში: საქარა—დილიკოური—ბოსლევი—ჯოჯოვეთი—კაცხი—ნავარძეთი—ჭიათურა.

„სანამ რკინის გზა არ იყო, საურმე გზა სულ ყვირილას მისდევდა შორაპანმდის“. ეს გზა, უეჭველია, მარგანეცის წარმოებასთან არის დაკავშირებული. ის ქართულ საშუალო საუკუნეებში არ უნდა არსებულებო. უძველესი გზა, რომელიც „რიონზე“ ასოც ხიდს საჭიროებდა, ქართულ საშუალო საუკუნეებში მივიწყებულია, ან უკეთ, ვაჭრობისა და ტრანსპორტის სახის შეცვლასთან ერთად, ის გზა ყვირილას მოშორებია და მდინარის გაღმა გამოღმა სოფლებზე გამართულა.

(საინტერესო ანალოგიაა: რამდენადაც ის გზა სატრანზიტო იყო და ადგილობრივ მოსახლეობას მცირედ ეხებოდა, ის არც ამ მოსახლეობით დასახლებულ პუნქტებზე მიემართებოდა: რიონი—ყვირილა—მტკვარი. სწორედ ისევე როგორც რკინის გზა XIX ს.-ში. მაშინაც ადგილობრივი მოსახლეობა ამ გზის მიღმა რჩებოდა, ახლაც. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ამ გზამ სატრანზიტო მნიშვნელობასთან ერთად ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესები გაითვალისწინა, ან უკეთ, მას შემდეგ რაც ადგილობრივი მოსახლეობა ჩაება ამ აღებ-მიცემაში და არსებული გზები გამოიყენა, ეს გზები ძველი მიმართულებიდან გადაიხარა და დასახლებულ და მწარმოებელ პუნქტებზე გავიდა...). გზების შესახებ ცნობებს გვაწვდის ჰორვილელი წერეთელი — „მ უ შ ა თ ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი“ (საინტერესო გვარია, როგორც უჩვეულო ხელისუფლის დასადასტურებლად ფეოდალურ საქართველოში, ისე ს ა ს ა ხ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ი ს ო რგანიზაციის დეტალის წარმოსაჩენად).

კორბოულიდან ჩვენ დილაადრიან გამოვემგზავრეთ. ჩვენი მეურმე სოფრომ მაქარაშვილი 70 წლის მოხუცია. მაგრამ ისეთი მარდი, ენერგიული, ხალისიანი, რომ გეგონება 70 წლის ნახევარიც კი არ აწევს მხრებზეო. ლაპარაკი არ ეზარება და უყვარს პოლიტიკა, კრი-

ტიკოსია და ენამწარეც...თავიდან ბოლომდე გლეხია. პრაქტიკოსი. ძულს უსაქმურობა და უსაქმური. გულუბრყვილობის მასში არაფერია... აი ეს არის დასაძლევნი და ძნელად დასაძლევია... სოფრომა ინდივიდუალური მეურნეა...

გზა კარგია, აღმართ-დაღმართი მცირეა, „გადასავალს“ ძლივს ამჩნევ. კორბოული დიდი თემია. გავიარეთ კორბოული—გორაძირი (ჩონთოს თემი), ძირულას გავედით, სოფელი ბორეული, სოფელი ჯვარი. აქ არის გადასავალიც. გადასავალზე „ჯვარი“ მღვარა. ეხლა აღარაა. აქედან იწყება მდინარე წყალწყულა, რომელიც ზისხევთან ერთად ქმნის ჭერათხევს. გზა ამ მდინარეთა პირს მისდევს და საკმაოდ დამღლელია: ეს გზაც არაა, უფრო მდინარის კალაპოტია. სოფელ ალს ზემოთ ამ გზას მოერთვის მეორე გზა, რომელიც დედაბერას გადმოსავლით და მონასტერულუმბას გამოვლით ძირულას ხეობიდან გადმოდის. ჯვარის გადმოსავლით გზა მარტო ალში როდი მოდის: გადმოსვლის უმაღლესი სოფელ ლოფანზე მიდის და ლოფანისწყლით ფრონეს ხეობაში შედის, მეორე გზა ალიდან ხუთი კილომეტრის მოშორებით გამოეყოფა ალის გზას და სოფელ ჩორჩანაზე გავლით ისევ ფრონეს ხეობაში შედის. ამ გზის შტო სოფელ წალულზე გაივლის. კორბოული—ჯვარის გზის გათვალისწინებით გასაგები ხდება წალული და იქ მეფე დავითის სადგომი. უკვე დამე იყო, როცა ალში შემოვედით. აქვე შემოსავალში, ალიდან ერთი კილომეტრით მოშორებით განცალკევებულ გორაზე დგას საკმაოდ მოზრდილი ციხე, რომლის დანიშნულება ამ გზაზე ბატონობა, მისი გასაღების ხელთქონება იყო. შეიძლება სწორედ ალი და ამ ციხის რაიონი იგულისხმებოდეს ცნობილ გამოთქმაში „აზნაურნი საზუჭრელნი“. საგულისხმებია რომ საზუჭრელი საკუთარ სახელად სწორედ აქაური აზნაურის გვარს — შემდეგდროინდელ ამირეჯიბთ — შერჩათ მხოლოდ. ერთი სიტყვით, ამ რაიონში, ჩანს, მთავარი საბაჟო იყო — საზვერე მრავალრიცხოვანი მოხელეებით — აზნაურებით.

ალი XV ს-დის როგორც ქალაქი არა გვხვდება, მაგრამ ეს, რათქმა უნდა, არ ნიშნავს, რომ ის აქამდის ქალაქი არ იყო... რომ ეს გზა X—XI საუკუნეებში დიდმნიშვნელოვანი იყო საქართველოს ორი ნაწილის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ურთიერთობაში, ეს ყოველ ექვს გარეშე მტკიცდება...

სამწუხაროდ ჩვენ ალის ისტორიულ-არქეოლოგიური დათვალიერება არ დაგვცალდა. ალში უეჭველია მოიპოვება ნაშთები, რომლებიც ქალაქის არსებობის თარიღებს დაახლოებით გამოარკვევენ. შესასწავლია აგრეთვე წალვისთავი, საიდანაც დავით აღმა-

შენებელმა ცნობილი შეტევა განავითარა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ჩამოსახლებული სელაჩუკების წინააღმდეგ...

ჩვენ ვფიქრობდით ალში და მის რაიონში ერთი დღით დარჩენას, მაგრამ დაღლილობამ და ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ რაიმე დანხარების ვერაღმობინამ ღამის გასათევის პოვნაში, გვაიძულა იმავე წამს წამოვსულიყავით, რომ თბილისისკენ მომავალი მატარებლისათვის მიგვესწრო სადგურ გომში. უნახავ-შეუსწავლელი დავტოვეთ ალი—ნაბახტევი—ვაყა... თუმცა სწორედ იმით, რომ ჩვენ „ქართლის შარით“ მოვადექით ამ ადგილებს და არა რკინის გზის სადგურიდან ძიებით ვიპოვეთ ისინი, ერთი მთავარი შტრიხი აღვნიშნეთ ამ რაიონის ისტორიულ მეცნიერულ შესწავლაში. შემდგომი ექსპედიციის მიზანი უნდა იყოს როგორც ჭერათხევის, ისე ფრონესა და დიდი ლიახვის ხეობათა ამ მიზნით მოვლა-შესწავლა. ღამის პირველ საათზე სიმონ ჯანაშია სურამში, ხოლო სიმონ ყაუხჩიშვილი და მე თბილისისკენ გამოვემგზავრეთ...

ამრიგად, ჩვენი გეგმა სანახევროდ შეუსრულებელი დაგვრჩა. რაჭა ვერა ვნახეთ. სვანეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხი, სვანეთ—რაჭის ურთიერთობის საკითხი, ქუთაის—რაჭის გზები და არგვეთ—რაჭის ურთიერთობის საკითხი, ორი რაჭის საკითხი, რაჭა—ქართლის საკითხი და ბოლოს რაჭა—ქართლის გზები შეუსწავლელი დაგვრჩა. შეუსწავლელი დაგვრჩა ლაზიკის ძველი გზა რიონის გაღმა მხრით (მარცხენა ნაპირით) რომ მიიმართებოდა: უნახავი დაგვრჩა ვარციხე—ვანი—გომი...

ყველა ამის გამო, რა თქმა უნდა, გეგმის შესრულების მხრით კმაყოფილი ვერ ვბრუნდებოდით და საქართველოს გეოგრაფიულ საზოგადოებას მადლობის გრძნობით ვერ ვიგონებდით, მაგრამ ექსპედიციით საერთოდ ფრიად კმაყოფილნი ვიყავით. ამ ექსპედიციის ახალმა მეთოდმა უეჭველად გაამართლა თავისი თავი: ის ფრიად ნაყოფიერი აღმოჩნდა და მრავალი აქამდის გაუგებარი გასაგები და ნათელი გახდა...

გზები, მართალია, ძლიერ არის დამოკიდებული გეოგრაფიულ პირობებზე, მაგრამ მათი საბოლოო მიმართულება მაინც წარმოებული გეოგრაფიით აიხსნება და ეს მით უფრო, რაც უფრო მონაწილეობს ესა თუ ის მხარე ქვეყანათა შორის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ურთიერთობაში. აქედან გზების მიმართულების ცვლაც... გზებისა (და მათ ეკონომიური ურთიერთობის) გათვალისწინებით გასაგები ხდება ამა თუ იმ პუნქტისა თუ რაიონის დაწინაურება-აყვავება, ისე როგორც მეორესი დაცემა-დაქვეითება, მივიწყება... რა

თქმა უნდა, აქვე გათვალისწინებული უნდა გვქონდეს, რომ ამას თუ იმ პუნქტის დაწინაურება-აყვავება თვით იწვევს გზის მიმართულების შეცვლას, თუ ასეთი გზა აქამდის უქცევდა მას, მაგრამ თავის მხრით აყვავებაც უგზოდ წარმოუდგენელია... ასეთი ცოცხალი ურთიერთობის გათვალისწინებით გზების ძიება „ცნობილი“ პუნქტების და ძეგლების ამ გზებთან დაკავშირება-ახსნა საკითხია არა მარტო ისტორიული გეოგრაფიის, არამედ საკუთრივ ისტორიისაც და უპირველეს ყოვლისა მისი საკითხია და ამ მხრით მათი შეუსწავლელობა აწინდელ დროში მიუტყევებელია.

სადგურ გომში დავთქვით, რომ სამი დღის შემდეგ თბილისიდან მანგლისში ავალთ. უნდა კლდეკარი და თრალეთის სხვა საკითხები შევისწავლოთ....

თბილისიდან დათქმისამებრ, რა თქმა უნდა, ვერ წავედით. ვისაც ზაფხულში „სოიუზტრანსის“ საშუალებით უმგზავრნია, ის ჩვენი ჩამორჩენის მთავარ მიზეზსაც უმალ გაიგებს. 19-ში განაპირები ძლივს 21-ში გავედით თბილისიდან.

მიუხედავად ზედმეტი გადატვირთულობისა ავტომ საკმაო სისწრაფით გავკატარა მანძილი და შუადღის 12 საათზე უკვე მანგლისში ვიყავით. გადავირბინეთ ტაბახმელა, კოჟორი, გავხედეთ სამადლოს, კოჟრის ციხეს, გადავხედეთ ობლად მიტოვებულ ბეთანიას... ყველა ეს სახელები ჩვენი ისტორიის მეტყველი ფრაგმენტებია... საჭიროა მათი ერთ-ერთი ქარგაზე ასხმა... და ჩვენი მეთოდი აქაც, უეჭველია, ნაყოფიერი იქნება...

მანგლისი ძველი ცენტრია. უფრო ძველი, ვიდრე ჩვეულებრივ წარმოუდგენიათ, როცა „მანგლისის ჯუართან“ დაკავშირებით ეს სახელი ცნობილი ხდება IV—V საუკუნეში, ე. ი. როცა სომხური უსახელო გეოგრაფია მოიხსენიებს მთელ რაიონს *მანაყსაყ ჩირ*-ის სახელით. მთლიანი ერთეული ჩანს მანგლისის რაიონი არაბთა შემოსელისასაც მე-VII ს-ის პირველ ნახევარში. ის ამ დროს ერთ-ერთი „სამთავროა“ იმ თვრამეტაგან, რომელნიც არაბებს დამოუკიდებლად უდებენ ზავის პირობებს.

მანგლისის ცენტრობა, რა თქმა უნდა, ქრისტიანობის შემოსვლასთან არაა დაკავშირებული, ქრისტიანობამ ის გამოიყენა მხოლოდ და ძველი „ჯვარის“ თუ „ხატის“ ადგილას ახალი სალოცავეი შექმ-

ნა... მაგრამ „პრეისტორია“ (რაც ისე „მომწიფებულია“, რომ ლამის არის თვით ალაპარაკდეს ჩვენში სათანადო დისციპლინის დაყენებითი ღუშვილით მოთმინებადაკარგული) მიუხედავად ამისა ჩვენი კვლევის წრეში ამჯერად ვერ შემოვა. წარმოებითი გეოგრაფიის გამოყენება იქაც, რა თქმა უნდა, საჭირო და მიზანშეწონილია, მაგრამ „პრეისტორიას“ კვლევის სხვა სპეციალური მეთოდებიც აქვს და საამისო სპეციალისტებიც ჰყავს... ჩვენ კი ამ ჯერად „ისტორიული“ ხანით ვიფარგლებით.

მანგლისს ფრიად ზელსაყრელი ადგილი უჭირავს აღმოსავლეთ საქართველოში. მანგლისის მხარე ეკერის შიდა ქართლს, თბილისს, სომხით — საბარათიანოს და წალკა—ჯავახეთს. იმყოფება რა ალგეთის, თეძმის (სამაჭალოს ხევი), კავთურას და ვერეს გამოსავლებში მანგლისის ხეობა სტრატეგიულად ბატონობს აღნიშნულ მხარეებზე. ბუნებრივია ამიტომ გზების ის სიმრავლე მანგლისს რომ აკავშირებდა აღნიშნულ რაიონებთან. სომხეთიდან შიდა ქართლში, ჯავახეთიდან კახეთში უმოკლესი გზები სწორედ მანგლისზე გადიოდა. ბასილი ბულგაროკტონი — გიორგის წინააღმდეგ, თურქ სელჯუკთა კოალიცია დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ (დიდგორი) და ბოლოს, თემურლენგი (თვით მანგლისში, ქვათახევში)—ყველანი მანგლისზე გადმოვლით ფიქრობდნენ ქართველთ დამარცხებას.

გზა ქვათახევ—კავთისხევში და ქვათახევ—ნიჩბის—ძეგვში, დიდგორ—მცხეთაში, ვერეს ხევით თბილისში (საბურთალოში), კოყორ—თბილისში, ფარცხის—სამშვილდეში, კლდეკარზე (აქედან სათარხნო—საჯავახიანოში) და წალკა—ჯავახეთში, ყველა ესენი აქ მანგლისში ეჯვარებიან ერთი მეორეს... ამასთან ეხლა მხოლოდ ორიოდეა სახელმწიფოს ყურადღება-ზრუნვის ღირსად ცნობილი (თბილისი—კოყორ—მანგლისი და მისი გაგრძობა მანგლის—წალკა), სხვა დანარჩენი უბრალო სასოფლო გზებია. სამწუხაროდ, ჩვენ საშუალება არა გვქონდა ეს გზები გაგვევლო. ჩვენი თანხები ამის ნებას არ იძლეოდნენ და ჩვენ მიერ აქ წარმოდგენილი გზათა კვანძი შეუმოწმებელ სინამდვილედე დარჩა: ხსენებული კვანძი უტყუარ ისტორიულ მონაცემებზე დამყარებული დასკვნაა.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო მანგლისი მას შემდეგ, რაც ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა რომსა და მის მემკვიდრე ბიზანტიასთან უმოავრესად ხმელეთის გზით (ანატოლიით) გაჩაღდა, ხოლო მას შემდეგ, რაც ბიზანტიის „სამფარველოში“ მოქცეულ ქართულ მხარეებში ქართული სახელმწიფოებრიობა აღდგა (ტაო-კლარჯეთის და არტაან-ჯავახეთის სამფლობელოე-

ბი), მანგლის-წალკა, როგორც ამ რაიონთა შემაერთი ქვეყანა აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ნაწილებთან, უკვე სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობის ადგილად იქცა.

უნახეთ მანგლისის „სიონი“, აწინდელი სახით ის მე X—XI საუკუნის ნაწარმოებია. მარტო ეს ტაძარი თავისი მოცულობა-შემკულობით სრულიად საკმაო საბუთია იმის დასამტკიცებლად, თუ რადიდი ეკონომიურ-პოლიტიკური მნიშვნელობის ადგილი იყო მანგლისი. ამასვე მიუთითებს ისიც, რომ აქ საეპისკოპოსო კათედრა იყო... კათედრები სწორედ ასეთ ცენტრებში არსდებოდა.

საქვე ძეგლებზე: შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ უდაბნოში (ე. ი. მთავარ გზებსა და მოსახლეობის საწარმოო და სავაჭრო ცენტრებს მოცილებულ ადგილში) ღირსშესანიშნავი ხუროთმოძღვრული ძეგლების არსებობა გამონაკლისი შეიძლება იყოს, რომელიც სრულიად ვერ არყევს იმ მოსაზრებას, რომ საერთოდ ასეთი ძეგლები ეკონომიურსა და პოლიტიკურ-კულტურულ ცენტრებში იყო. დღეს კი, როცა ასეთი ცენტრები გადანაცვლებულია, ისინი ამ ცენტრთა ადგილებს ან ამ ცენტრებისკენ მიმავალ მთავარ გზებს გვანიშნებენ... მხოლოდ ღვთისმოსაობა დიდი და ძვირფასად შემკული ტაძრის აგების სტიმულად ვერ გამოდგება. ამისთვის კიდევ სხვა სტიმულებია საჭირო, რომელთა შორის ჩვენ მიერ აღიარებული გარემოებანი ერთი უმთავრესია. ყველაზე განთქმული სალოცავები ჩვენში უბრალო ნიშებია, როცა ისინი გზებსა და ცენტრებს მოცილებული სადღაც მივარდნილ ხევშია ან უმაღლეს მწვერვალზე...!

ზედაპირული შეხედვითაც კი ცხადად ემჩნევა, რომ ეს ტაძარი თავდაპირველად აწინდელი სახის არ უნდა ყოფილიყო... რომ პროფ. გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებანი ამ საგნის შესახებ მართალია. (მაგრამ პირადად ჩემთვის საეჭვო ისიც არაა, რომ მანგლისის ძველი „სიონი“ იმავე დროისაა, რა დროისაც ბოლნისის, ურბნისის და სხვა უძველესი „სიონებია“. ყველა მოსაზრება ისტორიულ-არქეოლოგიური ხასიათისა იმასაც გვეუბნება, რომ ნინოს ცხოვრების თქმულება, „მანგლისის ჯვარზე“ ისტორიული სინამდვილე უნდა იყოს). ნაჩქარევად ვამოწმებთ წარწერებს... ჩემთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა კარიბჭის წარწერა. სამწუხაროდ, ის ფრიად დაზიანებულია და იმაზე მეტი რაც პროფ. აკ. შანიძეს ამოუკითხავს ვერც ჩვენ შევძელით. მართალი უნდა იყოს პროფესორი ამ წარწერის აღდგენაშიაც.

* Заметки о Манглиском храме, Мух. შოაბე, № 1, ტფ., 1921—22.

მგზსა ლთვდმყ...ისა გ'ი ყ'ლისა ა/ლ/მოსა/ვლეთისა კურაპა-
ლატისა და თვთმპყრობელისა? (საინტერესოა როდის მიიღეს
ქართველმა ბაგრატიონებმა „ყოველისა აღმოსავლეთისა“ კურაპალა-
ტობის ტიტული. X ს-ნის კურაპალატები ჩვეულებრივ მარტივად
კურაპალატად, იწოდებიან...).

ძეგლი საკმაოდ კარგადაა მოვლილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს
მოვლენა ჩვენ სიძველეთა დაცვის კომიტეტს არ მიეწერება. აგარაკ-
ზე ძეგლის დაცვა-მოვლის ჩვენებურ ნიმუშად შეიძლება სურამის
ციხე ჩაითვალოს, რაც მეტყველი მოწმობაა როგორც მოაგარაკეთა
კულტურის ნიშნისა, ისევე სიძველეთა დაცვის კომიტეტის თაოს-
ნობა-საქმიანობისა... დღევანდელი მანგლისელებისათვის მანგლისის
სიონი „ქართველებს საყდარია“ — მათ მასთან არაფერი აკავში-
რებთ. აქ ცოცხალი ტრადიცია გაწყვეტილია — ძეგლები სხვას ამ-
ბობს, ხალხი სხვას... „უამთა ვითარების“ სამწუხარო შედეგია...

უკვე გვიანია. ხვალ ბარმაქსიზში მივდივართ. ალგეთის პირით
ასელა კლდეკარში გაცილებით უფრო ძნელი და უხერხულია, ვიდ-
რე წალკიდან. თანაც ბარმაქსიზში შემთხვევით მიმავალი ეტლი
მეტად ხელსაყრელი გარემოებაა. ფურგონები და ისიც უფრო მცი-
რე მანძილზე გაცილებით მეტს მოითხოვენ. 22 აგვისტოს დილით
მეეტლემ თავმოწონედ დაგვაქანა დაღმართში მდინარე ალგეთისა-
კენ. გავიარეთ ბუდიონოვკა (ყოფ. პოსელენიე), „ალგეტკა“ (რუჟაზე
„სლობოდა“) და შეუდექით აღმართს. გზაზე გვხვდება თივით დატ-
ვირთული ურმები, ფურგონები „მანგლელ“ რუსებისა. „კოლექტი-
ვისაა?“ ვეკითხებით მეეტლეს. აქ კოლექტივი არცაა... საკვირვე-
ლია... თივა წალკის საზღვრიდან მოაქვთ 30 კილომეტრის სიშორი-
დან. აღმართს შეუდექით და ჩვენი მეეტლის თავმოწონებაც გაქრა.
სადავეები მიუშვა და ცხენები დატვირთული ურმის სისწრაფით
მიგვათრევენ. ჩვენი მეეტლე მანგლისელი რუსია და ჩვენთვის
სასარგებლო მან არა იცის რა, ვკითხავთ ამა თუ იმ მთის ან ადგი-
ლის სახელს. არა იცის რა: „Никаз не зовется гора и все...“
მდინარეთაგან მხოლოდ „ალგეტკა“ იცის და გაღმა მთის ძირას მთი-
ულთა სოფლების სახელებს საშინლად ამახინჯებს. ზოგიერთის სახე-
ლიც არ იცის... არც აგრე ადვილია ახალი გეოგრაფიული სახელის
შექმნა-დარქმევა... მარტო დარქმევა როდი კმარა. საჭიროა ის „იცი-
ნონ“, ე. ი. გავრცელდეს, მიიღონ... ეს დეკრეტით არა ხდებოდა...

გეოგრაფიული სახელების ამა თუ იმ ენაზე არსებობა ფრიად
რთულ გარემოებათა, მაგრამ მაინც გარკვეული საზოგადოებრივი ურ-
თიერთობის შედეგია. უკვე ასი წელია ჩავახეთში სომხები სახლო-

ბენ ან კიდევ წალკაში ბერძნები და რამდენია აქ „უსახელო“ ადგილები, მდინარეები, მთები... ძველი ქართული სახელები თან გადაჰყვა ადგილობრივ ქართველებს; ამათ კი ვერაფერი დაურქმევიათ. საინტერესოა, რომ თუ რამ ახალი სახელებია, სულ თურქულია... მხოლოდ აქა-იქ ორიოდ სომხური სახელი, რომელსაც მეზობლები არ სცნობენ, სხვა სახელს ეძახიან... ჩვენი აღმართი მეტად გრძელია. ლაკვას ხევს გაღმა (ეს სახელიც კი ვერ დავვიდასტურა ჩვენმა მეეტლემ!) მოჩანს მთიულთ სოფლები. ზრბითი, ახალსოფელი. „სხედან მთებში ქორებივით, ჩამოირბენენ კვირაობით და სული მგლებივით ისევ ტყეში მიუდისთ, სძულთ ბარი“. მახსოვს მითხრა მათ შესახებ გარიყულულმა ზაქარა ბოჭორიძემ... მართლაც ქორებივით სხედან მთებში ეს ამაყი მთის შვილები, მაგრამ აწ ასე აღარ შეიძლება: მთა და ბარი გასწორდა. აღმართი თითქმის ავითავეთ. აქ გზიდან მარცხნივ ეკლესიის ნანგრევი მოჩანს. ეს ცნობილი გოხნარის ეკლესიაა (იხ. თაყაიშვილი). გადავიღეთ სურათები საინტერესო საფლავის ქვების, კარიბჭის წარწერის, რომელიც მეტად საინტერესო ეპიგრაფიკული ფაქტია. (ვ-ესა და ბ-ანის ნაგვიანევი თავშეკრულობით). ახლა აქ სოფელი არაა. მხოლოდ გაღმა 3—4 კილომეტრის მოშორებით მოჩანან ახალსოფელი, ზრბითი... უეჭველია გზა უძველეს დროსაც აქ გადიოდა. ასეთი მშვენიერი ძველი ამის კარგი საბუთია. ეს ადგილი მართლაც რომ გოხნარია: ვულკანური ქვების ზღვაა. ნაგებობათა მსგავსად ერთი მეორეზე არიან დალაგებული... აღმართი ავითავეთ და გეოგრაფიულ წალკას ავედით. ბუნება უცბათ შეიცვალა. ტყიანი მთისკალთები და დაბურული ხევები არც თუ ულამაზო ველმა და ბალახოვანმა, მაგრამ უტყეო მთებმა შესცვალა. გაუარეთ ი მ ე რ ა ს. იქ ბერძნები სახლობენ — თურქულად მოსაუბრენი. ბერძნული არ იციან...

მზე ჩაიღოდა, როცა ბარმაქსიზს მივალწიეთ. ბარმაქსიზში წინათ ყაზახთა ათასეული მდგარა. იმ შენობებში ეხლა კომუნაა მოწყობილი. კომუნა ახალია და ეხლა შლის სამუშაო ფრთებს. ბარმაქსიზი უფრო პატარა იყო, ვიდრე გუნი-ყალა, სოფელში არც ერთი სახლი მიწის ზევით არ ყოფილა. ახლა რაიონის აქ დაარსებასთან და ხრამ-ჰესთან დაკავშირებით სოფელი სწრაფად იცვლის სახეს, შენდება ახალი სახლები, მცხოვრებნი ამოდიან მიწიდან. ბარმაქსიზში სულ ბერძნები ცხოვრობენ. ესენიც თურქულად მეტყველებენ. ბერძნულად მოსაუბრე თრიალეთში ორიოდ სოფელია. სხვების ბერძნობა აქამდის ქრისტიანობაში მედავნდებოდა. ეხლა არაოსმალობას იმით ამტკიცებენ რომ სკოლებში ოსმალური ენის წინააღმდეგ

არიან და თავიანთ ბავშვებს რუსულად ასწავლიან. სკოლები მხოლოდ რუსულია...

სიმონ ყაუხჩიშვილის ბერძნულის ცოდნამ ჩვენს გარშემო თბილი ატმოსფერო შექმნა. აქ აღმოჩნდა სანტელი ბერძენი. სანტაში ბერძნულად საუბრობენ... მომღიმარი და ცოდნის მონატრული სახეებით უცქეროდნენ ადგილობრივი „ურუმები“ ამხ. სიმონისა და სანტელი ბერძნის საუბარს მათთვის „უცხო“ ენაზე. ესეც „უამთა ვითარების“ ერთი შედეგია.

ადგილობრივი ხელისუფლება საკმაო ყურადღებით მოგვექცა. სავარგის ბინის უქონლობისათვის ბოდიში მოიხადა, აღმასკომის სხდომის დარბაზი მიგვიჩინა და ამ სახლის დარაჯს ჩვენი დანასაქმის შესრულება უბრძანა. მაგრამ ყველაზე მომკმედი მაინც სიმონის ბერძნული იყო. სასადილოში წავედით. პური არა ჰქონდათ. როცა ჩვენ უთხარით, რომ ჩვენი პური გვაქვს, აღმოჩნდა, რომ კერძი არა აქვთ. წალკის ცენტრში სასადილოში პური არა აქვთ და კვერცხიც კი ვერ მოუშარაგებიათ... „როცა გვაქვს რამე, არავენა ჭამს, როცა არა გვაქვს, მაშინ მოითხოვენ“... ფილოსოფოსის სიღინჯით სთქვა სასადილოს გამგემ. იქვე ვიღაც ახალგაზრდამ გაცხოველებით სცადა ემხილა ადმინისტრაცია მაგრამ უპასუხოდ დარჩენილი მიდუმდა. მეორე დღისთვის დაგვიბრძნენ პურისა და ყველის შოვნას. ბინაზე წავედით.

ძველი ამბები აქ უბრალო ხალხს სრულიად არ აინტერესებს. ეს გასაგებია: სხვისი ძველი ამბები რაში ესაქმებათ. მეტ ხალხს იჩენს მონიტელიგენტო ხალხი, ხელისუფლებაში მყოფი ახალგაზრდები. აქაც, ისე როგორც ჯავახეთში, აქვთ თავისებური წარმოდგენა თავიანთ ახალ სამშობლოზე. ჯავახეთის სომხებს შორის არსებობს ლეგენდა, რომ ჯავახეთი ქართველების ციმბირი იყო, რომ ყველა მძიმე დამნაშავეს აქ ამ ციმბირში გზავნიდნენ... უნდა ვიფიქროთ, ჯავახეთის გრილი ჰავა და მკაცრი ზამთარი, „ციმბირის სიცივით“ იყო ნიადაგი ასეთი ლეგენდის წარმოშობისა. არაა საფიქრებელი, რომ ის ჯავახური ტრადიცია იყოს. თუ ტრადიციაზე მიდგებოდა საქმე, მათ უნდა ის ხსომებოდათ, რომ ჯავახეთი ძველი საქართველოს ძლიერებისა და აყვავების ხანაში მისი პოლიტიკური ცენტრი იყო. ამიტომაც ის საუფლისწულო დომენი იყო... „მე ჯავახეთს რა მიშავდა, მთვარე იდგა მზესავითა, კალმახი და ქერის პური წინ მეყარა ბზესავითა“... ხიდები, ქარვასლები, ციხეები და ტაძრები. ყველა ესენი ციმბირის ლეგენდის შესაქმნელ ნიადაგად ვერ გამოდგებოდა. ამებთან ტრადიციაგაწყვეტილ შეეძლოთ მხო-

ლოდ ასეთი შემოქმედება. წალკაში ეს ლეგენდა ქართული საგოგრაფიო სახელითაც კი დაუსაბუთებიათ. აულიათ ქართული „წალკა“ რუსული გამოთქმით „ცალკა“; დამახინჯებული სიტყვის „ძირი“ ქართულ სიტყვა „ცალკე“-ში (—ცალკერძ) აღმოუჩენიათ და მიუღიათ ეტიმოლოგია სემასიოლოგიით: ცალკე, განცალკევება, იზოლაცია, ციმბირი, გაციმბირება... ჩვენ დაურღვიეთ ნასიბრძნი „ცალკა“ კი არა „წალკა“; წალკაც მთელ რაიონს კი არ ერქვა, არამედ რაიონის ნაგვიანვე ცენტრს, რომ რაიონს უნდა თარიღებოდა.

ჩვენი მოსაუბრენი არც თუ კმაყოფილი დარჩნენ: საკუთარი შენამოქმედარის მოშლა უსიამოვნოა. და როცა ჩვენ გამოვთქვით შესაძლებლობა, რომ ტერმინი „წალკა“ (და არა ცალკა), შეიძლება წალკოტს (წალიკე გურულად ბალახის გვარი, სა-წალიკე — ადგილია სახელი) დაუკავშირო, ერთ-ერთს ჩვენს მოსაუბრეს საინტერესო ფაქტი მოაგონდა: „აქ წალკაში გერმანელებმა სოფელ იავუბლოს, სადაც ისინი სახლობენ, სახელის გამოცვლა მოინდომეს. და სხვა ვერა მოუგონეს, რა — დაარქვეს „ბლჟუმენფელდ“, ესეც ხომ იგივე „წალკა“-ა, ალბათ ძველად „წალკის“ დამრქმევებმა და ეხლანდელმა გერმანელებმა ორთავემ ადგილის ზატხულობით ყვავილოვნობის გამო უწოდეს შინაარსით ერთი და იგივე სახელი. ასეთი იყო სამართლიანი მოსაზრება ამ მოსაუბრისა... სხვა „ეტიმოლოგიები“ უკვე ნაკლებად გაბედულობით გაგვაცნეს: „ამბობენ და ალბათ არც ესაა სწორი — წარუშმდვარებდეს ხოლმე თითოეულს—„გუნია-ყალა (ზოგის გამოთქმით ჰუნია-ყალა) გურიების, გურული ქალებს — მეტად ლამაზი ქალები ჰყავდათო — საპყრობილე იყოო“. გუნია-ყალაში მართლაც შესანიშნავი ციხეა. თხრილიც კი, რომელიც წყლით ივსებოდა და ციხეს გარშემოუვლიდა, დღემდე დაცულია. „აქ ქარვასლის ნაშთებიცაა“—უმეტებენ ისინი. ცნობები მეტად საინტერესოა, ხოლო ეტიმოლოგია მიუღებელი, უპასუხებდით ჩვენ: გუნია-ყალა ახალი სახელი ჩანს. სწორედ ამ სოფელს უნდა წალკა რქმეოდა... „აი ტბა სადამო ჯავახეთში, ხომ იცით, იქვე სოფელიცაა ამ სახელის. ამბობენ თამარ მეფე — დიდი მეომარი ქალი — ჯავახეთს ამოიარა. გზად სწორედ მაგ სოფელში დაუღამდა და ღამე იქ გაატარა. ამიტომ საღამო ეწოდა სოფელსაც და ტბასაცო“, მოგვითხრობს ერთი მოსაუბრეთაგანი ლეგენდას, რომელიც, როგორც ეტყობა, ქართულ მოსახლეობაში შექმნილი შეუთვისებიათ მოსულთ.

სანამ ამხ. ჯანაშია და მე ჯავახურ — თრიალურ ლეგენდებს ვის-
მენდით, ამხ. ყაუხჩიშვილმა „ლოქო“ დაიჭირა. სანტელ ბერძენთან
საუბარი გააბა და პონტოს დაკარგული ბერძნული დიალექტის წარ-
მომადგენელი წალკაში აღმოაჩინა...

„ეხლა ხრამქესს რომ ააშენებენ მთელი ექვსი სოფელი წყლით
დაიფარება, გუნია-ყალაც წყალში მოჰყვება“... გვეუბნებიან მოსაუ-
ბრენი იმ მნიშვნელობით, რომ თუ ამ სოფლებში რაიმე სიძველეე-
ბია და შესასწავლია, საშური საქმეაო. ჩვენ უდასტურებთ სამართ-
ლიან მოსაზრებას და აღუთქვამთ, რომ სათანადო გზებს მივმარ-
თავთ.

საქმაო გვიან იყო როცა მოსაუბრენი წავიდნენ.

ხვალ დილაადრიან კლდეკარში მივდივართ.

თრიალეთი აღმოსავლეთ საქართველოს გული იყო. კლდეკარი კო
თრიალეთის გასაღები.

მსხვილი და წვრილფეხა საქონელი და ხორბლეული—ესაა თრი-
ალეთის სიმდიდრე. მაგრამ ეს არ იყო ის, რაც ასე ძვირფასად ხდიდა
თრიალეთს, მიტაცების საგნად ჰყოფდა მას, ხოლო მიმტაცებელს
ამდიდრებდა, აძლიერებდა.

ჯანსაღი ჰავა, უხვი დოვლათი თავისთავადაც დიდი სიკეთეა, მაგ-
რამ არა ნაკლები მნიშვნელობისაა ის, თუ სად, როგორ გეოგრაფი-
ულ არეშია ეს სიკეთე. თრიალეთი სწორედ ამით იყო განსაკუთრე-
ბულ ხელსაყრელ პირობებში. მანგლისის მხარესთან ერთად თრია-
ლეთი მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს გზასაყარი იყო. აქ გამო-
ცილიდა ყველაზე უმოკლესი და უმნიშვნელოვანესი გზა ბიზანტიი-
დან — ქართლში (მცხეთაში, თბილისში) კახეთში, სომხეთიდან —
ქართლში, თრიალეთში შემოდის ან კიდევ თრიალეთ—მანგლისზე
გადიოდა გზები შიდა ქართლში: ძამის ხეობით, ტანას ხეობით, თეძ-
მის ხეობით, კლდეკარით, მანგლის—კათისხევით. მანგლის—მცხე-
თა, მანგლის—თბილისი; კახეთში: მანგლის—მცხეთის ხილით, მანგ-
ლის—ისანი; ჰერეთში: მანგლის—სამშვილდე—გარდაბანი; სომხეთ-
ში, ქვემო ქართლში: მანგლის—სამშვილდე, გომარეთ—დმანისი; ჯა-
ვახეთში: ნარდევან—ფარავნა—ფოკანი, სამსარი—წითელი ეკლე-
სია — თრიალეთ — ტაბისყური...

ამ გზათა მიმართულებების გათვალისწინებით გასაგები ხდება
თრიალეთის ეკონომიური და პოლიტიკური მნიშვნელობა საქარ-
თველოს სხვა რაიონებისათვის. ხოლო თუ ამას დაუმატებთ იმ გარე-
მოებასაც, რომ მანგლის — თრიალეთი ზეგანია და სტრატეგიულად
ბატონობს შიდა და ქვემო, ქართლსა — ყველა ამ ხელსაყრელ გარე-

მოებათა გათვალისწინებით გასაგები ხდება ის ძლიერება და პრეტენზიები, რომელსაც თრიალეთის მფლობელი ფეოდალები (კლდეკარის პატრონები) იჩენენ X—XI საუკუნეთა სიგრძეზე. „და შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ძე ბაგრატიისი“. ეს იყო IX ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში. რა თქმა უნდა, მხოლოდ ამ დროიდან არ გამხდარა თრიალეთი მნიშვნელოვანი და მიმზიდველი. თრიალეთ-მანგლისზე მომავალი ბიზანტიის—საქართველოს დიდი გზის მნიშვნელობა პავიოგრაფიულ თხზულებიდანაც (ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა) კარგად ჩანს: ერუშეთსა და მანგლისში ძელი ცხოვრების ნაწილების ბიზანტიიდან მოტანა, როგორც ამ პუნქტების დიდმნიშვნელოვნობას მოწმობს, ისე იმ დიდი გზის არსებობასაც, რომელიც დიდხანია ამ ქვეყნებს შორის ეკონომიურ-პოლიტიკური ურთიერთობის ნიადაგზე უნდა ყოფილიყო გათვლილი.

ჯერ კიდევ საკვლევია ქართლის გამგე სპარს და არაბ მოხელეთა საზაფხულო საჯდომი სად იმყოფებოდა. გაცილებით უფრო ჭკუასთან ახლოა ასეთი ადგილი სწორედ თრიალეთის რეხასა და საპიტიახშოში ვეძიოთ, ვიდრე აწინდელ შიდა ქართლში, სადაც რეხა დღეს არც კი არსებობს. აქ არის წინარეხი, რომელიც, როგორც მისი სახელიდან ჩანს, უფრო ნაგვიანგვია თრიალეთის რეხაზე და იმ თავითვე წინარეხი უნდა რქმეოდა. თავსართი წინა ჰგულისხმობს როგორც იმას, რომ ეს სახელი სოფ. რეხას არსებობის პირობებში წარმოიშვა, ისე იმასაც, რომ ამ სახელის წარმოშობისას რეხას არსებობა უგულვებელი არ ყოფილა.

IX ს-ის პირველი ნახევრიდან კი, მას შემდეგ, რაც საქართველოს ცალკე პროვინცია-სამთავროთა საწარმოო ძალები იქამდის გაიზარდა, რომ სამთავროს ვიწრო საზღვრები გადალახა და „იბრძოდეს ქართლსა ზედა“,—ამის შემდეგ თრიალეთის პატრონთა მონაწილეობის გარეშე არ ხდება. თითქმის არც ერთი დიდი პოლიტიკური მოვლენა. თრიალეთის პატრონთ, ხან ატენი უჭირავთ (-ტანას ხეობა), ხან ქართლის ერისთავნი არიან, ხან დმანის—სამშვილდეს პატრონობენ, ხან თბილისის საამიროს ემუქრებიან და ბოლოს მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში პირველობა (ფორმალურად აფხაზთა მეფეთა ათაბაგობა) სურთ. გამუდმებული ბრძოლა თრიალეთის პატრონთა და აფხაზთ მეფეთა შორის, პატრონისა და ყმის ასეთი შეურიგებლობა სწორედ ყმის მეტისმეტი სიძლიერით აიხსნებოდა, რაიც მისი საპატრონო ქვეყნის ძლიერებასა და განსაკუთრებულ მდგომარეობას ემყარებოდა. აფხაზთ მეფის უფლება აღმოსავლეთ საქართვე-

ლოში ყოველთვის საფრთხეს ქვეშ იქნებოდა, სანამ თრიალეთის პატრონი მისი მორჩილი არ იყო.

ბოლომოუღებელი ბრძოლა დავით აღმაშენებელმა მისთვის დამახასიათებელი უკომპრომისობით გადაჭრა: თრიალეთი ჩამოართვა ბაღვაშთა სახლს და სამეფო საკუთრებად აქცია. საქართველოს გამაერთიანებელი სხვაგვარად ვერ მოიქცეოდა: თრიალეთის გარეშე ასეთი გაერთიანება შეუძლებელი იყო.

ეხლა თრიალეთის ზეგანის მიმოხილვით, მისი გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიული შესწავლით, მისი ბუნებრივი სიმდიდრის გათვალისწინებით ჩვენთვის ნათელი გახდა კლდეკართა ის უდიდესი მნიშვნელობა, რაც აგრე კარგად ესმოდათ, როგორც იმათ, ვინც აქ ციხე ააგო, აგრეთვე იმათ, ვინც ამ ორბის ბუდის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა.

წალკელმა ბერძნებმა კლდეკარის სახელეც კი არ იციან. ამ გადასავალს აქ „ყაშაყაიას“ უწოდებენ. ასეთი „ყაშაყაია“ მაშავერის ხეობაში ერთ მთასაც ეწოდება.. „კლდეკარი“ ამათ არაფერს აგონებს, ამიტომაც დაივიწყეს.

თრიალეთი და არც ერთი ლეგენდა კლდეკარზე, არც ერთი ისტორიული მოთხრობა.. სდუმს ძველი ციხე თავისთვის და ქვეყანა თავისთვის. არ საუბრობენ: ურთიერთის არ ესმით...

დილაადრიან წავედით. ადგილობრივი ბერძენი სპირდონა წავიყვანეთ. დილა მშვენიერია, გზა კარგი. მინდვრებ-ყანებში მკა და ხვნაა გახურებული. საინტერესო და საამოა კოლმეურნეთა მუშაობა. ერთად შრომა შეუწელებელი სიხალისეა. „თავი გაბეზრებული მქონდა მარტო შრომით. აქ შრომას ვერც კი ვტყობილობ“.. მაგონდება ჩოჩეთელი კოლმეურნის ნათქვამი. სამწუხაროა, რომ დრო არა გვაქვს აქაურ კოლმეურნეთ მოვესაუბროთ...

გავიარეთ ბაშქევზე, არჯევან-სარვანზე. მარცხნით აუარეთ ბეშტაშენს, გედაკლარს, მინასკენდს, მარჯვნივ ყიზილაქლი — ჩოლარს.

კლდეკარი თრიალეთის ყოველ კუთხიდან მოჩანს. ზღაპრული აქლემის გიგანტური ორი კუზი თითო ორბის ბუდით. ასეთი გეჩვენება კლდეკართა მწვერვალები ციხის ნანგრევებით 15—20 კილომეტრის სიშორიდან. მიახლოებისას სურათი მრავალფერად იცვლება. ხან მრისხანე და მიუღვამელი ჩანს ის, ხან მშვიდად და სანდომიერად გამოიყურება, მაგრამ არც ერთხელ საიდუმლოების რიდე მას არ სცილდება...

ნახევარი კილომეტრის მოშორებით ჩვენი „ფურგონი“ დავტოვეთ. სპირდონა ბერძენიც დარჩა. მას „ყაშაყაია“ რათ აინტერესებს? ციხეზე ყიზილაქლელი თათარი გუმბეთა ალბაშოლი წაგვყვა: სა-

ჩუქარ-გასამრჯელოს მოლოდინში ის ხალისით მოსცილდა გუთნეულს, რომელიც ამ სოფლის კოლმეურნეობას გაება ანეულის მოსახნავად. გუმბეთა გუთნისდებობას ასწავლიდა ახალგაზრდა კოლმეურნეს... „უკვე უჩემოთაც მოხნავს“ — გვიპასუხა მან, როცა ჩვენ შიში გამოვთქვით, რომ მისი წამოსვლით გუთნეული მუშაობას მოსცდება.

წალკიდან კლდეკარზე მისადგომი გზა რაიმე სიძნელეს არ წარმოადგენს. გზას აქ, რა თქმა უნდა, არავინ უვლის, მაგრამ ბუნებრივი პირობების წყალობით ის საკმაოდ კარგადაა შენახული, ასე რომ ეტლს თავისუფლად შეუძლია კლდეკარის მწვერვალებს ზედ ძირზე მიადგეს. ეხლა ეს გზა კი არა, ნაგზურია. მაგრამ ხელოვნურად გაჭრილი კლდეები და მწვერვალებზე მიშენებულ ციხის კედლების ნანგრევები მოწმობენ იმ ყურადღებასა და მზრუნველობას, რომლითაც სარგებლობდა ოდესმე აქ გარდამავალი უმნიშვნელოვანესი გზა. დღეს ყველაფერი ეს წყალდაწყვეტილ წისქვილსა ჰგავს. მაცოცხლებელმა მდინარემ შორს აუქცია, სხვაგან დაიღო კალაპოტი, სხვაგან დააბრუნა წისქვილები და მდინარის მიქცევას თან გაჰყვა მეწისქვილეც..

გუმბეთამ როგორც ციხის, ისე ადგილის სახელი კარგად იცის: კლდეკარს ეძახის. მას საინტერესო დაკვირვებაც აქვს: შეუმჩნევია, რომ სანამ კლდეებს გაკვეთდნ და გზას გაიტანდნ, მანამდის კლდეზე გადასავლელი გზების ნაშთები აქამდის კარგად შენახულა. მან მიჰქცია ამაზე ჩვენი ყურადღება, გვიჩვენა აგრეთვე მეორე გზაც. რომელიც აგრეთვე არ გადიოდა გაკვეთილ კლდეებში... გუმბეთას დაკვირვება სავსებით სწორი აღმოჩნდა: თრიალეთის მხრიდან ორი გზა შემოდიოდა კლდეკარში სამხრეთიდან და დასავლეთ-სამხრეთიდან. ისინი ერთი მეორეს მხოლოდ უღელტეხილზე შეეყრებოდნ. არც ისინი იყვნენ სრულიად ბუნებრივნი და კლდეებში ისინიც ადამიანის მიერ განატანი ჩანან. შემდეგ უღელტეხილი ღრმად გაუკვეთიათ და ორივე გზაც უღელტეხილზე მიდგომამდის შეყრილა.

ნაკვეთი კლდის სიღრმე რამოდენიმე მეტრია. განი — სამი მეტრი. საინტერესოა: ხიდის კურტანი ძვერზე (ზ. იმერეთში) და ხიდის განი ყაურმაში (ჯავახეთში) ასეთივე განისაა. რკონის ხიდის განი კი 1 1/2 მეტრია. ეს უნდა სხვადასხვა დროით და სხვადასხვა სატრანსპორტო საშუალებებით აიხსნას. ნაკვეთი გზა გავიარეთ და ქართლს გადავადექით. ტყეში მოჩანან—მერია, გოსტიბე, რკონი, შორს—ფიცესი, ქვემოთ მტკვრის პირი და მტკვარს ვაღმა აშურიანი. ზოგჯერ ციხიდან გორიც ჩანს — გვეუბნება გუმბეთა.

მთავარი გზა აქედან გოსტიბე — ერთ აწმინდაზე მი-
 დის; მეორე სალომე — სამაჭალოთი რკონში შეეყ-
 რება თემის ხეობით თრიალეთიდანვე წამო-
 სულგზას. არსებობდა თუ არა ძველად მესამე გზა: — კლდეკარი —
 ვარჯაანი — წინარეხი დასადასტურებელია, თუმცა საამისოდ სასარ-
 გებლო მოსაზრებათა მოყვანა აქაც შეიძლებოდა. დღეს კლდეკარის
 ციხეზე ბილიკი ჩრდილოეთიდან აღის. აქედანვე უნდა ყოფილიყო
 ასასველი ძველადაც: სხვა მხრიდან ის სრულიად მიუდგომელია.
 ჩრდილოეთიდანაც ფერდობი ფრიალ დაქანებულია და ციხის სა-
 ფუძველი კლდეები ისე გადმოსწოლიან ქართლში გარდამავალ გზას.
 და ციხეზედ მიმავალ ბილიკს, რომ ყოველ წამში განადგურება-ამო-
 ქოლვას ემუქრებოდა. საშუალო საუკუნეების საომარი ტექნიკის პი-
 რობებში კლდეკარის ციხის იერიშით აღება მეტად ძნელი უნდა ყო-
 ფილიყო. ის საკმაოდ მოზრდილი ფეოდალური ციხეა. აგებულია
 მთის ორივე მწვერვალზე, რომელთა შორის შემაერთი კედელი ყო-
 ფილა ამოყვანილი შესავალი დიდი კარებით. დღეს ეს კედელი გარ-
 ღვეულია. თათარი გუმბეთას გადმოცემით აქ კედელი და კარები
 სრულიად ხელუხლებლად იყო დაცული. სულ რამოდენიმე წლის
 წინ მეხმა დაჰკრა და კედელი დაანგრია. „აქედან თათარი კაცი არა-
 ფერს წაიღებს“ — გვიამბებებს გუმბეთა. — „ერთხელ აქ მე კარგი-
 ქვა ვნახე გათლილი, სახლში წავიღე სარკმელს უდებდი; მამამ გამი-
 გო და მაშინვე უკან ადგილზე მიმატანინა — დაგაქცევსო“. ღიმი-
 ლით მოგვიყვა გუმბეთა აქამდის ჩვენში სიძველეთა დაცვის ამ ზრ-
 თადერთი საშუალების შესახებ, მაგრამ გუმბეთას გულუბრყვილო-
 ღიმილიდან გაფრთხილებაც ისმის: აქამდის ცრუ შიში რამოდენიმედ
 მაინც იცავდა ძეგლებს, ამიერიდან კი... ნეტავ თუ აქვს სიძველეთა
 დაცვის კომიტეტს კლდეკარი დასაცავად აღნუსხული? კლდეკარის
 მწვერვალზე ერთ საათს დავრჩით. შენიშვნების ჩაწერა, სურათების
 გადაღება, დიდებული სანახაობით დატკობა, ფიქრი... სამხრეთით,
 მანგლისის მხრით, საუცხოვო წიწვნარი ტყეა. მდინარე ალგეთის
 სათავეც იქ არის. პირველი სოფელი აქეთკენ უგუდეთია; ჩრდილო-
 ეთით სამაჭალოს ხევი გაცილებით უფრო ღრმა. ციხის გაღმა, ხევის
 დასაწყისში ჩანს სოფელი ზ ი რ თ ა. „იქ ქართველები ცხოვრობენ. —
 გვეუბნება გუმბეთა და უმატებს — ჩვენი ყორული იქაა — გვიჩვენებს
 ზედ სოფლის თავზე გავლებულ საზღვრის ნიშანს. წინათ ეს სულ
 ბატონის იყო, დათაიო ჭავახოვის, ყორული გადმოღმა წალკაში იყო,
 ეს ციხეც მისი იყო, მერე ჩვენ ვიჩივლეთ და ჩვენი ყორული იქ
 დადევს. ეხლა იქ ჩვენი ცხვრის ბინებია, ციხეც ჩვენ ყორულშია“ —
 დაასრულა გუმბეთამ...

„ჯამთა სრბოლა“ — ოდესმე მრისხანე ციხე, რომლის სახელი აღმოსავლეთის მფლობელმა ტოლრულ ბეგმა ისევ იცოდა, როგორც დასავლეთის მბრძანებელმა ბიზანტიის კეისარმა, დღეს თან მიყვება სასოფლო ყორულს და მიყვება ისე, რომ არც ერთ — პატრონს, როგორც ძველს, ისე ახალს ის (ციხე) არ აინტერესებთ: მათ შორის დავა ცხვრის საბალახოს ეხება...

ვბრუნდებით უკან. შთაბეჭდილება წარუხოცველია, მაგრამ დიდ ნაკლსაც ვგრძნობთ: შთაბეჭდილებები ისტორიის მასალად ნაკლებად გამოსადეგია... მეტყველი კი აქ მცირე გადაჩენილა. ტრადიცია გაწყვეტილია, ძველი საგოგრაფიო სახელები წაშლილია... საცოდავი ჩანან აწინდელი ადგილობრივნი, რომელთაც არაფერი აქვთ სათქმელი კლდეკართა შესახებ. სპირიდონა ბერძენს მეტად ესაზოგუნა, რომ ის მოსაწყენ ლოდინს გადავარჩინეთ. ცხენები სწრაფად შეება და წასასვლელად მოემზადა. საკმაო გასამრჯელოს მიღებით კმაყოფილი მეგობრულად გამოგვეთხოვა სიმპათიური გუმბეთა და წასვლისას სპირიდონა ბერძენს მარჯვე გზა ასწავლა. მაგრამ სპირიდონა იმ ტიპის ადამიანია, რომელიც კითხვასა და გაგებას არ თაკილობს, მაგრამ სხვისი ძნელად სჯერა და ნაცადი და ძნელი ურჩევნია შეიძლება უკეთესს, მაგრამ უცნობს. მან მოუსმინა გუმბეთას და ისევ ძველი გზით წამოგვიყვანა. ბაშქევესა და არჯევან-სარვანში შევამოწმეთ თაყაიშვილის მიერ გადმოღებული წარწერები.

ბეშტაშენის მარცხნით ბარმაქისიზიდან 5 კილომეტრის მოშორებით ნასოფლარი გავიარეთ. აქ ორი ეკლესიის ნანგრევია და ერთი სამლოცველო მთაზე. სამლოცველო ეხლაც პატივშია. აქ ეხლაც მიაქვთ სხვადასხვა შესაწირავები. სოფელი საკმაოდ მოზრდილი ყოფილა. ამას მოწმობს აურაცხელი ნასახლარი ორმოები. საინტერესოა: ყველა აწინდელი სოფელი წალკასა, ჯავახეთში ან ზურტაქეტის ხეობაში გამოუკლებლივ ძველ ნასოფლარებზეა გაშენებული. და რამდენია კიდევ პარტახი... ეს პარტახები იმითაც არის საინტერესო, რომ საშუალებას იძლევიან დაახლოებით გამოვარკვიოთ მცხოვრებთა რიცხვი სოფელში ძველად. აღწერის დავთრები ამის მაგივრობას ვერ გასწევენ: ისინი მეტად ნაგვიანევი ხანისანი არიან, როცა მოსახლეობა ამ კუთხეებში მეტად შეთხელებული იყო. პარტახი კი გაცილებით უფრო დიდი ხნის შეიძლება იყოს — სოფელი ერთბაშად არ პარტახდებოდა, ჩვეულებრივ ეს თანდათან ხდებოდა — და უფრო ობიექტური მაჩვენებელიც არის აღწერის დავთრებზე, რომელსაც ყოველი შესაძლებელი საშუალებებით ემალებოდნენ. საჭიროა მხოლოდ შესწავლილ იქნეს ქართველი გლეხის მოსახლეობის ტიპი ამ რაიონში. გამოირკვეს იმ ნაგებობათა რიცხვი და მოცუ-

ლობა, რომელიც თითო ოჯახს ჰქონდა... ძნელია გამკრალი კერის...
ცქერა, სევდიანია მიტოვებული სოფლების სურათი... რას არ მეტყ-
ველებენ ისინი უსიტყვოდ... რა შავბნელი დრო იყო... და გსიამოვნ-
ებს, რომ ეს წარსულია, რომ აწმყო და მომავალი „ჩვენვე გვეყუღ-
ნის“.

უკვე მზე ჩადიოდა, ბარმაქსიზს მივალწიეთ... სწორედ იმ ხიდზე,
რომელშიაც დატანებულია ახლობელ ეკლესიებიდან მოტანილი ქვე-
ბი წარწერებით, ჩვენ დაგვხვდენ წალკის რაიპარტკომის მდივანი და
სხვა ადგილობრივი ხელისუფალნი. მათ ჩვენ მეტად სასიამოვნო
საუბარი გავგებეს ისტორიაზე, ერებზე, ენაზე, სიძველეებზე. მათ
აინტერესებთ, სურთ იცოდნენ მეცნიერების მიღწევები ამ დარგში
და ვგრძნობდით ჩვენს დანაშაულს, რომ აქამდის ვერ მიგვიწოდებია-
ოდნავ მაინც დამაკმაყოფილებელი მეცნიერული ცოდნა. ვერ მიგვი-
წოდებია ისიც კი, რის მიწოდება შეგვიძლია და ვინ იცის, რით არ
იკვებებიან. ხიდზე წარწერები შევამოწმეთ, დათარიღება პროფ. თა-
ყაიშვილისა სწორია. ის ეკუთვნის 1058 წლის შემდეგ ხანას, მაგრამ,
ვფიქრობთ, კიდევ უფრო ზედმიწევნილობითაც შეიძლებოდა ამ წარ-
წერის დათარიღება. ის იწერება იმ დროს, როცა თრიალეთი ლიპა-
რიტის და მისი სახლის ხელში აღარაა და საერისთავო მირიან თარ-
ხონის ძეს—ატენის ერისთავს აქვს მიცემული. მასვე აქვს ამ დროს
მანგლისიც და ვერეს ხევიც, ე. ი. ყველა ის, რაც ლიპარიტ ქართლის
ერისთავს ჰქონდა ამ მხარეში. როგორც ცნობილია, ლიპარიტის შემ-
დეგ მისი შვილი ივანე საბერძნეთს გაიქცა და მხოლოდ რამდე-
ნიმე ხნის შემდეგ ლიპარიტის თხოვნით დააბრუნა ბაგრატმა და
მამეული სახელოც უკუ მისცა. აი ამ დროს, როგორც ჩანს, საერის-
თავო მირიანს ჰქონებია. ეს უნდა ყოფილიყო 1059—1062 წლებ-
ში. ამის შემდეგ ქართლის ერისთავად და კლდეკარის პატრონად ისევე
ივანეა ბაგრატის და მისი ძის მეფობის პირველ ხანებშიაც... ასე
რომ ეს წარწერა ეკუთვნის 1059—1063 წლებს. უკვე ბნელოდა.
როცა ჩვენ ბინას მივატანეთ.

წალკის რაიპარტკომის მდივანი ამხ. ნაზაროვი ჩემი ნაცნობი-
აღმოჩნდა. 1927 წელს ის ახალქალაქის მაზრის აღმასკომის თავმ-
ჯდომარედ იყო. მან გულთბილი დახმარება აღმოუჩინა ჩვენს ისტო-
რიულ-არქეოლოგიურ ექსპედიციას. ამხ. ნაზაროვი ღირსეულად
აფასებს ისტორიულ ნაშთებს, საჭიროდ სცნობს მათ დაცვას. ის,
როგორც ყოველ კულტურულ ადამიანს შეეფერება, ისტორიის მო-
ყვარულია და სურს იცნობდეს იმ მხარის წარსულს, სადაც მას პრაქ-
ტიკული საზოგადოებრივი საქმიანობა უხდება, ჩვენ ურჩევდით სი-
ძველეთა დაცვის კომიტეტს ნაზაროვისთანა ამხანაგებთან საქმიანი

კავშირის დაჭერის გზით ცდილიყო სიძველეების დაცვას. ამათზე უკეთ მათ ვერავინ დაიცავს... ამხ. ნაზაროვი როგორც მაშინ, ჯავახეთში, ეხლაც ცდილობდა გაეგო ჩვენგან ამა თუ იმ პუნქტში არსებული ნაშთის შესახებ, გვიჩვენდა გვენახა ისინი...

სამწუხაროდ, ჩვენ ძეგლების სათითაოდ დათვალიერების დრო არა გვქონდა, არც ჩვენი სახსრები გვაძლევდნენ ამის ნებას. იძულებული ვიყავით ამხელად ერთი გავლით დავემყოფილებულიყავით და ამ მრავალმნიშვნელოვანი მხარის ზედმიწევნითი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოხილვა მომავალი წლებისათვის გადაგვედო.

გზა ბარმაქსიზიდან ფარავანზე (და არა ფონოვარი იხ. რუკა) ორია: შემოვლითი — გუნი-ყალა, თაქქილისა, ედიქილისა, აიზმაზე გავლით და პირდაპირი საძოვარ სათიბებზე გადავლით. რა თქმა უნდა, ჩვენი სურვილი პირველი მარშრუტი იყო... სამწუხაროდ, ეს არ იყო სპირიდონა ბერძენის სურვილი, რომლის დამაჯერებელ არგუმენტს უსიტყვოდ ვემორჩილებოდით: გვემუქრებოდა რომ ამ შორი გზით წამსვლელი ის არაა და სჯობს სხვა მოვნახოთ... დამის 3 საათი იქნებოდა სპირიდონა მოგვადგა კარებზე. რადგან სოფლებზე არ გავივლიდით, ჩვენც ვარჩიეთ ღამით მთვარის შუქზე გაგვევლო წალკის ნაწილი, რომ ხვალის დღე ჯავახეთისათვის მოგვეხმარა. სამწუხაროდ, ღამე ღრუბლიანი შეიქნა და ცივი, ცოტა ხანში ნისლიც დააყარა და გაწვიმდა კიდევ.— „აქ სულ ასეა, გადავივლით და წვიმა არ იქნება“ — გვაიმედებდა სპირიდონა ფურგონში საცოდავად შეყუყუელ ნაბადწახურულ ექსპედიციას. საძოვრები, სათიბები, იალღები. „აქ ბორჩაღულ თათრების „კაჩოკები“ — გვეუბნება სპირიდონა. ნისლი მეტად ხშირია. გზა არა ჩანს. სპირიდონა, ეტყობა, ასცდა გზას. ათვალიერებს, ბუღუნებს. უცებ საუტკოვო ცხენზე მამაცურად მჯდომი ვაყკაცი თავს წამოგვადგა. სპირიდონა შეესაუბრა და რა ვაიგო რომ გზას არ ამცდარა კმაყოფილმა ცხენებს შეუძახა. მხედარმა ჩქარა გააქანა ცხენი და ნისლში მიიმაღა. თათარია, აქ „კაჩოკა“ აქვს... ათასი წლებია ამით ეს ჩვეულება აქვთ. ბორჩაღოში ისე არ გაიძლება... მაგრამ ქართველები, სომხები, გერმანელები — არსად მიდიან ხოლმე... ამიტომაცაა ვერ უძლებენ იხოცებიან. თათარი გაურბის, ემალება მალარიას, გერმანელი ებრძვის და კულტურული ცხოვრებით ცდილობს დაამარცხოს ის, ქართველი და სომეხი არც ერთს სჩადის არც მეორეს და სენიც მათზე იყრის ჯავრს. ამავე დროს ეს „თათრული წესი“ ჩვენში უძველესი დროიდან იყო... ის XVI—XVII საუკუნეებში ჯერ კიდევ იყო სამეგრელოსა და ქვემო იმერეთში. სამწუხაროდ ეს ჩვეულება გადავარდა, ხოლო სამაგიერო შეიარაღება სენთან კულტურული ბრძოლა სათანადოდ ვერ

განვითარდა და დასწავლდა მთელი მხარეები... უკანასკნელ ათწლეულში წლებში ხალხმა მოაგარაკობის სახით სცადა აღედგინა ძველი წესი... მაგრამ ეს გურია—სამეგრელო—იმერეთი. აქ კი ისევ წყდებიან... მარტო მარაბდა, მარნეულ, ღურნუჯის მაგალითები რაღა ღირს... კარგა ხანია გათენდა. საცაა ფარავნის ტბას მივადგებით. თანდათან გადაიღო ნისლი. აქეთ არც უწვიმია. ნაბადის ქვეშედან გამოვძვერით. ჩვენს თვალწინ ფარავნას ტბა უზარმაზარ სარკედ გადაიშალა. აქ უნდა კლიმატური სადგური იყოს. ნადვლიანად ამბობს ერთი. იქნება კიდევაც... რა სანადირო იქნება ზამთარში... რა სასპორტო იქნება... „თავფარავნელი ჭაბუკი ასფარას ქალსა ყვარობდა“... ამ დიდებულნი შემოქმედების ავტორნი არც გაღმა დარჩენილან, არც გამოღმა. სულძაღლი ბებერი — ეამთა მსვლელობა ავი და უღმობელი იყო ჭავჭავთის მკვიდრთათვის...

რა კარგია, რომ ეს ყველაფერი იყო და აღარ იქნება... ლამაზი მეთოლიები გამაბეზრებელი წიაჭით დასტრიალებენ თავს მთევზებებს, რომელთაც ბადე ამოუთრევიათ და ნანადირევს ჰკრებენ. თევზი ვიყიდეთ და სოფ. ფარავანისკენ წავედით. 12 საათი იყო, როცა სოფელს მივატანეთ და უმაღლეს ქარვასლასთან გავჩნდით.

ასეთივე საგზაო პუნქტების არსებობას მოწმობს „ქარვასლის ხევი“ და „ფუნდუკი“ გომარეთ-ბაშქიჩეთის რაიონში და თვით „ბაშქიჩეთიც“, შეიძლება ვიფიქროთ, საგზაო პუნქტის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინის თურქული შესატყვისია.

ფარვანაში საშუალო სიდიდის თლილი ქვის ეკლესიაა. სამხრეთის კედელზე მთავრული წარწერა: ქე შე პლე. იგივე წარწერა გამეორებულია უფრო დაბლა. წარწერა შეიძლება XI—XII ს-ის იყოს (ლასი ნუსხურია). სპირიდონამ ჩქარა მონახა ნაცნობი ქალი. თევზი შეაწვევინა და ჩვენ მადიანად ვისადილეთ. უკვე ორი საათი იყო ფარვანიდან რომ გამოვედით. აქედან ახალქალაქამდის ორმოცი კილომეტრია. ცხადია, ვერ ჩავასწრებთ. გადავწყვიტეთ სოფელ განძაში გავათიოთ. ფოკასკენ წავედით. ფოკადან ფარვანისკენ შუაზედ გზა განშტოვდება. ერთი ფარვანაზე მიდის, ხოლო მეორე გადაივლის გულთოვლის მთას და მიდის მდინარე ქარვასლისხევით. ამ ხევის გამოსავალს უნდა ყოფილიყო „ფუნდუკი“. სალამაღლეიქზე გაივლის. აქ სალამაღლეიქში პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის გადმოცემით ისეთივე ქარვასლაა, როგორც ფარვანაში. ფოკაში გადავიდეთ XI ს-ის მშვენიერი ტაძრის სურათები, შევამოწმეთ 1927 წელს ჩემს მიერ გადმოწერილი წარწერები და საჩქაროდ განძისაკენ წავედით. ფოკაში გორაკზე მოჩანს ციხის გალავანი. ის საკმაოდ ფარ-

თო ადგილს უვლის გარს, ეს არაა ფეოდალური ხანის ციხის ტიპი. გალავეანს შიგნით პატარა ეკლესია ჩანს.. განძა ისე როგორც ფოკა, მდინარე ჭავჭავთის მტკვრის ორივე ნაპირას არის გაშენებული (აქედან „ფოკანი“ და „განძანი“). ის საკმაოდ დიდი სოფელია. განძის სიძველეებია: „ვეშაპი“, ციხე-გალავანი, ორი თლილი ქვის ეკლესია და სასაფლაო.

განძის ციხე— ჩვეულებრივი ციხე-გალავანია. ასეთი ციხის დანიშნულება შიშინობა—ომის დროს მთელი სოფლის მოსახლეობის შეხიზვნა იყო. ამიტომ ის განსხვავდებოდა ფეოდალური ციხე-კოშკისაგან. პირველში მთავარი იყო გალავანი თავისი სათოფურებით და ბურჯებით. ასეთ ციხეში სხვა ნაგებობა შეიძლება არც ყოფილყო ან თუ იყო, ის მთავარი არ იყო... ციხე-კოშკი კი უმთავრესად ამ კოშკს აქცევდა ყურადღებას. ასეთი ციხე მოცულობით უფრო პატარა იყო, მაგრამ უფრო მაღალი და შეუდარებლად რთული. ის ფეოდალის მთელი „ქარი“-სთვის იყო გათვალისწინებული და არა დროებით თავშესაფარად, არამედ სამუდამდღეო საცხოვრებლად... გალავანი ასეთ ციხეს დამოუკიდებელი არცა ჰქონია. ის ამავე დროს შენობის კედლებსაც შეადგენდა, პირველის სიმაგრე მისი გალავნის ტევადობა და მეთოფეთა სიმრავლე იყო, მეორესი კი მისი სიმაღლე და მიუდგომლობა... პირველი უმთავრესად ფორმით სწორი ოთხკუთხედი იყო, მეორე ამ მხრით გარკვეული ფორმისა არ ჩანს: მისი ფორმა დამოკიდებული იყო იმ ადგილისაგან, სადაც ის შენდებოდა. პირველი შედარებით ვაკე ადგილას შენდებოდა, მეორე ყაფარ კლდეებს და მთის მწვერვალებს აბოლოებდა. თავიანთ დანიშნულებით ისინი ძირითადად განსხვავდებოდნენ. ციხე-კოშკი ახლობელი ოლქის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. ციხე-გალავანი კი უმთავრესად ხალხის დროებით თავშესაფარი და თავდაცვის ადგილი იყო, გარეშე მტერთაგან. ციხე-კოშკი სწორედ უკანასკნელი ფუნქციის მატარებელი არ იყო: მთელი მოსახლეობის შესახიზნად ის გათვალისწინებული არ იყო, არამედ მხოლოდ ლაშქრის, ე. ი. ფეოდალის ამაღლისა. ციხე-კოშკი ფეოდალურ კლასობრივი საზოგადოების ღვიძლი, მისი დამახასიათებელი და მისი ბურჯი იყო. „აზნაურის“ ატრიბუტი ციხე-კოშკი იყო. ის პირველ ყოვლისა მის კლასობრივ ბატონობას ემსახურებოდა. ციხე-კოშკისა და ციხე-გალავნის კონსტრუქციული განსხვავება ზემოთქმულს გარდა უეჭველია შეიარაღების ტექნიკისაგან იყო დამოკიდებული. ციხე-კოშკის დრო ეს არის „ლაშქრის“ და აბჯრის ხანა, ციხე-გალავანი — ეს უკვე თოფის ხანაა. პირველი შეიარაღება უმაღლესი კლასების ნიშანია. თოფი სახალხოა...

აქედან ქრონოლოგიაც: ციხე-კოშკი საერთოდ უფრო ძველია ციხე-გალავანზე, რა თქმა უნდა, გამონაკლისები აქაც არის. არ გვავიწყდება ისიც, რომ არსებობს ჩვენში უძველესი „ციხე-ქალაქები“. ისინი თავისი დანიშნულებით განსხვავდებოდნენ ამათგან და განსხვავდებოდნენ კონსტრუქციულადაც, მაგრამ ამაზე სხვა დროს.

სამწუხაროდ, სასაფლაოს დათვალიერება არ დაგვცალდა. ის სოფელს მოშორებულია. ჩვენ ის 1927 წელს ვნახეთ. და მაშინაც ისეთ პირობებში, რომ სასურველი სისრულით დათვალიერება შემდეგისათვის გადავდეთ. მახსოვს იქ ფრიალ საინტერესო ქვის ჭვარი ეგდო ასომთავრული წარწერით. ქვა ვულკანური იყო და წარწერა მეტად ძნელად იკითხებოდა. ასოების მოხაზულობა დიდ სიძველეს ამქალავენებდა. ეხლა ჩვენი ფინანსები ისეთ ყოფაში იყო, რომ, თუ არ ვიჩქარებდით, ცულ დღეში ჩაყრას გვემუქრებოდა. ხოლო სასაფლაოს დათვალიერება ერთ დღეს ზედმეტს ჰვულისხმობდა... კვლავ გადავდეთ...

განძაში ისე როგორც ფოკაში უნდა ძველად ხიდი ყოფილიყო ჭავახეთის მტკვარზე. აქედან გზა მიდის დმანისისაკენ ზურტაკერტ-მაშავრის ხეობით. აწინდელი ხიდი ძველი არაა. საინტერესოა გამოკვლევა: იქვე იყო ძველი ხიდი, თუ შეიძლება აქვე ახლოს შენახულიყო სადმე ძველი ხიდის ნაშთები? სამწუხაროდ, ჩვენ დრო აღარა გვქონდა საამისო, ხოლო განძელთ საამისო ცნობა რაიმე ვერ მოგვცაწოდეს.

განძაში თემალმასკომის კანცელარიაში მოვთავსდით. უნდა აღინიშნოს: 1927 წელთან შედარებით სოფლებს ჭავახეთში შესამჩნევი კეთილმოწყობა ემჩნევა. სახალხო-საზოგადო დაწესებულებანი უკვე მზის სინათლეზეა გამოტანილი: ქვის ლამაზი სახლები აუგიათ მათთვის... აქა-იქ ზოგიერთ კერძო პირთაც მიუბძავთ და მიწიდან ამომძვრალან. რა თქმა უნდა, ეს მარტივი და ადვილი საქმე არ არის, მაგრამ უეჭველად სასურველი. ყოველ შემთხვევაში საცხოვრებელი ბინების ბოსლიდან გამიჯვნა ეხლაც შესაძლებელია... ასეთუ ისე, მოგზაურს ეხლა საშუალება აქვს ჭავახურ ოდაში ამონიაკის სუნიით არ გაიგუდოს...

თემალმასკომის თავმჯდომარე, უღარიბესი გლეხი, ფრიალ პატროსანი კაცი ჩანს. ის ამავე დროს კოლმეურნეობის თავმჯდომარეა და მისი თავდადებული მუშაკი. გულწრფელად უხარია და მორცხვად ამაცობს თავისი მიღწევით — რაც კიდევ უფრო სიმპატიურს. ჰყოფს მას—: „განძაში რვაასი კომლია, შარშან ჩემს აქ მოსვლისას.

კოლექტივში სულ 15 კომლი იყო. ეხლა ასი კომლია და ვფიქრობ, თუ მიმდინარე სამეურნეო წელი სასურველად დავასრულე, მერმისს ორი ამოდენა იყოს“.

მეორე მისი სიამაყე განძის შვიდწლეულია „ჩემი სკოლა ჯერ დამთავრებულნი არაა. ის ძლიერ დიდია... ნახეთ“... მართლაც საუცხოო შენობა დაუწყიათ. გატაცება და სიყვარული, რომლითაც საქმის მოთავენი არიან გამსჭვალული, საკმაო საწინდარია იმისა, რომ მოკლე ხანში სოფელ განძაში შვიდწლეულისათვის საუკეთესო შენობა მზად იქნება. დილას ადრე წარმოვედით ეშტია—ყაურმას მიმართულებით. განძის „ვეშაპი“ ჯერ კიდევ 1927 წელს მენახა. ეხლაც გამოუარეთ. სურათიც გადავიღეთ. ეს ძეგლი ლიტერატურაშიაც ცნობილია. ეხლაც მუშაობენ ამ საკითხზე, კერძოდ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის ამიტომ მე, ამ საკითხში არა სპეციალისტი, არას ვიტყვი. მხოლოდ ერთი კითხვა. ამ „ვეშაპებთან“ საერთოდ ბევრი ისეთი ცერემონიები და ტერმინები დაკავშირებული, რომლებიც ფალოსის კულტს დაჟინებით უსვამენ ხაზს. ამიტომ უკანასკნელი საფეხური (ქრისტიანობამდის) ამ ღვთაების განვითარებაში თითქოს სწორედ ფალოსი უნდა ყოფილიყო და არა ვეშაპი, მათ ვეშაპობა, თუ ასეთი მართლაც იყო, უფრო ადრინდელი ხანისა უნდა იყოს.

სოფელი ეშტია გავიარეთ — იქ სიძველე არა გვეგულუბა რა— და ყაურმას მივედით.

სამწუხაროდ, ამ ჩემი „დღიურის“ ბოლო ფურცლები დამეკარგა. თუმცა ეს ნაკლი რამოდენადმე შევსებულია სხვა დროის ჩემივე „დღიურში“. იხ. აქვე: ჭავჭავთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური.

ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის

დღიური

(საანგარიშო მოხსენება)*

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებას სხვათა შორის ერთი დიდი საქმე აქვს განზრახული. ეს გახლავთ ქართულ წარწერთა კორპუსის გამოსაცემად დამზადება. განყოფილებას, რა თქმა უნდა, გათვალისწინებული აქვს ამ საქმის სირთულე-სიძნელე. მან კარგად იცის, რომ ასეთი საქმე სხვათა შორის ვერ მოთავსდება, მაგრამ მან ისიც კარგად იცის, რომ დღესდღეობით ზმ საქმეს სხვა მოჭირნახულე გარდა საქართველოს მუზეუმისა არაეინ უჩანს. ხოლო საქართველოს მუზეუმში საამისოდ მოწოდებულია ხელნაწერთა განყოფილება.

აღნიშნული საკითხი კარგა ხანია ქართულ სამეცნიერო წრეების ზრუნვის საგანია. რამოდენიმეხელ წარმოწყებულიც იყო ეს საქმე. წამოწყებათა უშედეგობა უენერგიობით აიხსნება... ამავე დროს სხვა საშურ საქმეთა შორის ეს ყველაზე მოუთმინარია. დაგვიანება-ჩამორჩენილობის სამწუხარო შედეგი აქ ყველაზე თვალნათლივია. განადგურებულია და მეცნიერებისათვის სამუდამოდ დაკარგულია მრავალი უძველესი წარწერა და, რაც კიდევ უფრო სავალალოა, დღეს ჩვენ თვალწინ დიდის სისწრაფით ნადგურდება და იღუპება ის, რაც აქამდის ყამთა ქარტეხილს გადაურჩა.

ასეთ პირობებში ჩვენი სამეცნიერო წრეების მოვალეობა და პასუხისმგებლობა დიდი და სერიოზულია. დრო აღარ ითმენს. ეს დიდი საქმე გადაუდებლად უნდა შესრულდეს.

დაე, გამოცემა დაგვიანდეს. მთავარია და საშური მასალის შეგროვება, მეცნიერულად დამუშავება. განადგურების საშიშროებისაგან მისი გადარჩენა.

* ქვეყნდება პირველად. წაკითხული იყო თბილისის უნივ. საქართველოს ისტორიის კათედრის კაბინეტის სხდომაზე 1937 წ.

ამიტომ ხელნაწერთა განყოფილების გაბედული ინიციატივა ჩვენი სამეცნიერო წრეების მხრით ცხოველი თანაგრძნობისა და ყოველმხრივი შემწეობა-დანმარების ღირსია.

სასიამოვნო გარემოებად უნდა აღინიშნოს საქართველოს მუზეუმის დირექციის საღი მიდგომა ამ საქმისადმი და განსაკუთრებით ა.მ.ხ. ნ. ლლონტის საქმიანი თავგამოდება, რის შედეგადაც ეს საქმე პროექტ-გეგმათა სფეროდან რეალურ შესრულების საფუძველზე დადგა.

ა.მ.ხ. გ. ბოკორიძისა და ჩემი წლებანდელი მივლინება სწორედ ამ საქმის დასაწყისია.

ამისდა მიხედვით ჩემი სამივლინებო ამოცანა თავსებით გარკვეული იყო: ლიტერატურაში არსებულ ჯავახეთის წარწერათა შემოწმება და ახალ წარწერათა აღმოსაჩენად მხარის მოხილვა. ამას გარდა სპეციალური დავალების სახით ნაქისრი მქონდა მხარის სიძველეების აღნუსხვა და სიძველეთა დაცვის მდგომარეობის შესახებ მოხსენების წარმოდგენა. და თუ მიუხედავად ამისა დღევანდელს ჩემს საანგარიშო მოხსენებაში ამ გარკვეულ დავალებათ გარდა სხვა საკითხებზედაც არის საუბარი, ეს იმ იმედით, რომ დამსწრე ამხანაგების აზრის მოსმენა ამ საინტერესო საკითხების შემდგომ დაღრმავებით შესწავლაში მომხსენებელს შეუწყობს ხელს.

ჯავახეთში ჩემი ისტორიულ-არქეოლოგიური მუშაობა მე დამთავრებულად არ მიმაჩნია. თუ მეტი არა, კიდევ ერთხელ მივლინება მაინც აუცილებელია, რომ ჩვენს სამეცნიერო შეძლების პირობებში გასათვალისწინებელი მასალა სისრულით ამოწურულ ქნას. ამიტომ, მიუხედავად იმისა, რომ სურვილი არ მაკლდა, მე დასრულებული სახის ნარკვევის წარმოდგენას ამჟამად ვერ განვიზრახავდი. მაგრამ, რადგან მომავლის მიმართ დაზღვეული არავინაა, ამიტომაც ნაქისრ დავალების შესახებ მხოლოდ მშრალი ანგარიშით დაკმაყოფილება მე არ ვისურვე და თქვენს წინაშე მეცნიერულად დაუმუშავებელი საკითხების მოხსენება ვიკადნიერე.

ფორმაც ჩემი მოხსენებისა ამისდა შესაფერად პასიური იქნება: ის მცირედ შესწორებული (უკეთ „გადათეთრებული“) ჩემი სამოგზაურო დღიურია.

29. VII. ახალქალაქის რაიონმასკომის თავმჯდომარის მოადგილე: „დიად, ციხის დაცვის საქმე ცუდადაა. ანგრევენ. ვიბრძვი. როგორ იქნება აქ დაყენებული ისტორიულ სიძველეთ დაცვის საქმე—ნათელია. ნაზარეტიანმა, რაიონმასკომის თავმჯდომარემ, მხოლოდ ორი

საისტორიო ძეგლის არსებობა იცის მთელს რაიონში: ახალქალაქის ციხე და კუმურდო... და ესეც ალბათ იმის წყალობით, რომ შარშან თუ შარშანწინ ვიღაც უცხოელ სტუმრებთან ერთად ვარძია—კუმურდო ინახულეს მთავრობის წევრებმა... და როცა მე, სიძველეთა დაცვის კომიტეტში საგანგებოდ დაცულ ახალქალაქის მაზრის სიძველეთა სია წარუდგინე, ამხ. ნაზარეტიანი გულწრფელად მაჭერებდა, რომ მან ასეთი ისტორიული ძეგლების არსებობის შესახებ არა იცის რა. თავმჯდომარის განცხადებას სხვებიც ამოწმებდენ; არც მათ იცოდენ სიძველეთა დაცვის კომიტეტის „ზრუნვის“ ეს ობიექტები. სია გადაიწერეს ადგილებისადმი დასაგზავნად. სახელდახელო თათბირზე გამოითქვა აზრი: საჭიროა საარაიონო რწმუნებული. უფასოდ არავინ იკისრებს. საჭიროა გასამრჩელო. ხარჯების ნაწილს აღმასკომი გაიღებს. ნაწილიც კომიტეტებმა გაიღოს...

ასეთი ადგილი შეთანხმება მე არასაიმედო მეჩვენა: გასულ წელს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, დოც. ს. ჯანაშია და მე გავლით ახალქალაქში ვიყავით. ვნახეთ — ძველ ციხეს ანგრევდენ. სამწუხარო გარემოებაზე ჩვენ ამხ. ნაზარეტიანს მიუთითეთ. მან კატეგორიულად დაგვაიმედა, რომ ასეთს ამიერიდან ადგილი არ ექნება და რომ დამნაშავეს პასუხი მოეთხოვება. მიუხედავად ასეთი დაპირებისა ციხის განადგურების პროცესი შემდეგაც გაგრძელებულა... მე იქვე სხდომაზე აღვნიშნე ეს გარემოება და ჩვენი საურთიერთო სიმპატიებიც, როგორც შევატყვე და შემდეგ კიდევ დავრწმუნდი, ამის შედეგად საგრძნობლად შენედა...

ძველი ახალქალაქი. აქ სიძველეთაგან ცოცხალი თითქმის აღარაფერია. შედარებით ნაგვიანევი ციხე, რომელიც 1927 წელს თითქმის მთელი იყო, უკანასკნელ დღეშია: სრულიად გაუტყავებიათ ციხის შიგნით თლილი ქვის ნაგებობანი. თლილი ქვა ქალაქის აწინდელ მშენებლობაზე მოუხმარიათ. ეხლა ყორე ქვის ბურჯებს და კედლის ნაშთებს მიდგომიან და ანგრევენ. ციხის შიგნით ერთადერთ გადარჩენილ დარბაზში საქათმე მოუწყვიათ. უსუფთაობა-სიმყარალის გამო. საშუალო საუკუნეთა ამ საინტერესო შენობის დათვალიერება-შესწავლა ყოვლად შეუძლებელია. ინგრევა და ნადგურდება ქალაქ გარეთ ახალქალაქის წყალზე გაშენებული ძველი აბანოები...

ქალაქის ადგილმდებარეობა ტიპურია. ის გაშენებული ყოფილა სამკუთხედზე, რომლის წვერს ჯავახეთის მტკვრისა და ახალქალაქის წყლის (აწინდელი ყვრხბულახ ან უკეთ „ტილიფის“, ე. ი. დღევანდის წყალი) შერთვის წერტილი წარმოადგენს. სამკუთხედის გვერდებია ამ მდინარეთა მიერ შექმნილი ღრმა კალაპოტები, ხოლო სამ-

კუთხედის საფუძველში ციხეა მოთავსებული, რომლის წინა კედელ-ბურჯები ჰკეტავენ ქალაქს. სამკუთხედის (—ქალაქის) სივრცე საკმაოდ დიდია — დაახლოებით იმავე ზომის, როგორც დმანისი, სამშვილდე.

არ შეიძლება ითქვას, რომ ახალქალაქი ისეთივე მიუვალი იყო სამი მხრით, როგორც დმანისი ან სამშვილდე. აღნიშნული მდინარეები აქ ასეთ ღრმა და ყაფარ ხევეებს არა ჰქმნიან. ცოტად თუ ბევრად ქალაქი ყოველმხრით მისადგომი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ აქ კედლებს, გალავანს მთავარი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამას ორმხრივ ადასტურებენ როგორც ისტორიული ცნობები, ისე გალავნის აწინდელი ნაშთიც, რომელიც საკმაოდ მოჩანს მთელი ქალაქის გარშემო. შედარებით კარგადაა დაცული კარიბჭის ნაშთი სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან. მეორე კარები ქალაქს უნდა ჰქონოდა აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთის მხრით. ქალაქის შუაში გადიოდა საკმაოდ განიერი, მაგრამ არა მარჯვე ქუჩა... ქალაქის სამკუთხედის წვერში უნდა ყოფილიყო ეკლესია სასაფლაოთი, მესამე კარიბჭე, უეჭველია, ციხის მხრიდან ჰქონდა ქალაქს. ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთის მხარეს ყოფილა ქარვასლა, რომლის ცალი მხარე — ათ თაღოვანი დღესაც დაცულია. ქარვასლა თლილი ქვისაგან ნაშენი უნდა ყოფილიყო: ამის ცხადი კვალი დაცულია. ეს ნაშთი მხოლოდ იმიტომ გადარჩენილა, რომ ის ნაგვიანევიად ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კედლად გამოუყენებიათ.

ქუჩის გაწმენდით, ზღუდის გარემხრადან გათხრა-გაწმენდით, შიგნით ნაგებობათა შესწავლით, ქალაქის შიგნით და მისი გარეუბნის გაზომვით შეიძლება საინტერესო შედეგების მიღება სხვა ასეთივე ქალაქებთან შედარებითი შესწავლის გზით... დროა დაისვას საკითხი საქართველოს და ამიერკავკასიის ძველი ქალაქების ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლისა. ქალაქების ტიპები, მათი სიდიდე, გაშენების წესები, ქალაქების ნაწილები და უბნები, ქალაქების ზრდა და კლება, მათი ეკონომიურ-პოლიტიკური და კულტურული მნიშვნელობა... საქართველოს მუზეუმი, სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრა, საინჟინერო დარგის სააღმშენებლო სპეციალობის კათედრა, თბილისის კომუნალური მართველობა და სიძველეთა დაცვის კომიტეტი, — ყველა ამათ წინაშე შეიძლება დაისვას ეს საკითხი. ხუროთმოძღვარ-აღმშენებელი, ტოპოგრაფი, არქეოლოგ-ისტორიკოსი, ფოტოგრაფი — ასეთი ექსპედიციის წევრები უნდა იყვნენ.

ძველი ახალქალაქის დაცლა და აწინდელი ქალაქის ახალ ადგილზე დაარსება არც ისე ძველი ამბავია. სოფელ დილისკაში ცოცხალია თურმე მოხუცი, რომელსაც ეს საქმე ახსოვს; ყოველ შემთხვევაში ეს ამბავი XIX საუკუნის მეორე ნახევრისაა. მიუხედავად ამისა ძველ ქალაქში, როგორც აღვნიშნეთ, ნაშთები ფრიად მცირეა. თვით ციხეს საკმაოდ დიდი ტერიტორია უჭირავს. ის არამც თუ ქალაქს ჰკეტავს სამხრეთიდან, არამედ თითონაც ყოველმხრით იკეტება, ასე რომ აკროპოლისის შთაბეჭდილებას სტოვებს. თუმცა ძნელია დაშვება, რომ ეს უძველესი დროიდან მოდის. უფრო სამართლიანი იქნებოდა დაგვეშვა, რომ ციხე ქალაქის მხრიდან გვიან ჩაიკეტა, უკანასკნელის ეკონომიური დაცემისა და შემცირების შემდეგ, როცა ქალაქს აღარ ჰქონდა იმის შეძლება, რომ ფართე ტერიტორიის გალავანი განვითარებულ სამხედრო ტექნიკის (თოფ-ზარბაზანი) შეუსაფერად განემტკიცებია. საფრთხის დროს ამიერიდან მოსახლეობა სტოვებს ქალაქს, ისე როგორც ძველ დროს გარეუბანს სტოვებდენ, და ციხეს შეეფარება. შემცირებულ მოსახლეობას ადვილად იტევს საკმაოდ ფართე ციხე. მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო ის გარემოებაც, რომ ოსმალთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ ეს ციხე, უეჭველია, გამოყენებული იყო, როგორც გარეშე მტრისაგან დაცვადაც, ისე ადგილობრივ დაპყრობილ მოსახლეობაზე საბატონოდ. მეციხოვნე თურქული ჯარი, ბუნებრივია, დაპყრობილ მოქალაქეთაგან მტკიცე კედლით იყო გამოყოფილი. ისევე, როგორც თბილისის „ციხე“ სპარსული ჯარით XVII—XVIII საუკუნეებში...

ჩვენ, რა თქმა უნდა, არ გვავიწყდება, რომ ქალაქისაგან ციხის ასეთი გამოყოფა საშუალო საუკუნეების ქალაქის სოციალურ ურთიერთობის ნიადაგზედაც ბუნებრივად აიხსნება. ფეოდალი, ქალაქის პატრონი არა ნაკლები ციხე-კოშკით ემიჯნება თავიანთ ყმებსა მაგრამ ყველა ეს ზოგადი სამართლიანი მოსაზრებანი ყოველ კონკრეტულ შემთხვევისათვის ისტორიულ დადასტურებას მოითხოვს... კერძოდ ახალქალაქის ციხის შესახებ ჩვენ ვიცით, რომ გარკვეულ დროიდან ის ოსმალთა მეციხოვნე ჯარის სადგომი იყო და აქვე ცხოვრობდა ჯარის უფროსი და მხარის მმართველიც... როგორ იყო საქმე მანამდის, XIV—XV—XVI საუკუნეებში, როცა საუფლისწულო ჯავახეთის მოსაჯარგავე თანდათან მისი მემამულე შეიქმნა, ჩვენ სამწუხაროდ, საამისო ცნობები არ მოგვეპოვება. ამ დროს შესაძლებელია აქ ამ ქვეყნის მემკვიდრე მფლობელად გამხდარი ფეოდალი მჯდარიყოს და ქალაქის ციხე-გალავნისაგან განცალკევებული ციხე-კოშკი ჰქონოდა; ხოლო შემდეგ, როცა ეს ქვეყნები ოსმალთ

ჩაუვარდათ ხელთ, ციხე-კოშკი ამ ახალმა ბატონმა თავისი მიზნებისა და დროის მიხედვით გამოიყენა.

ასეა თუ ისე, აწინდელ ციხეს იმ კედელთან არაფერი აქვს საერთო, ქალაქს რომ ახლად შემოავლეს მე-XI საუკუნეში...

ახალქალაქი ნაგვიანევი წარმოშობილი ქალაქია. არა ჩანს რას ემყარება ივ. როსტომაშვილი, როცა წერს, რომ „ახალქალაქი და-არსა მეფე ბაგრატ III (980—1014), მაგრამ უციხოდ“-ო. ასეთი ცნობის არსებობა ჩვენთვის უცნობია. თავისთავად კი ახალქალაქი შესაძლოა მართლაც ამ ხანებში წარმოქმნილიყოს. რა თქმა უნდა, ეს არ გამოორიცხავს იმ გარემოებას, რომ აქ ქალაქზედ უწინ, დიდი ხნით ადრე, იყო მოსახლეობა, რომ ქალაქი შემდეგ თანდათან წარმოიშვა და მისი სახელმწიფო დადასტურება (სანქცია) რაიმე განსაკუთრებული საქმიანობით აღინიშნა (ქარვასლის აშენება, ფუნდუკებია აშენება, ეკლესიის აგება), რაის შემდეგ მას „ახალქალაქი“ ეწოდა. ანალოგიისათვის შეგვეძლო ისტორიულად უდავოდ ცნობილი ატენის ქალაქად გამოცხადება მოგვემოწმებია ბაგრატ IV დროს მე-XI საუკუნეში. ახალქალაქის ნაგვიანევი წარმოშობილობაზე სხვადასხვა გარემოებანი მიუთითებენ: პირველად თვით სახელი. უდავოა, რომ ის ქართველების მიერ არის დარქმეული, რაც ერთგვარ ქრონოლოგიური ვარაუდის შესაძლებლობას იძლევა. მეორეც ისა, რომ ამ კომპოზიციის მეორე შემადგენელი ნაწილი (სიტყვა ქალაქი) ნასესხებია და ჩვენს ენაში გარკვეული ხნიდან შემოდის. საყურადღებოა, რომ ჩვენს შემთხვევაში ამ ნასესხებ ტერმინს თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა (ქალაქი—ზღუდე) დაკარგული აქვს და მოსახლეობა—მეურნეობის სრულიად გარკვეული ტიპის აღსანიშნავადაა გამოყენებული (ახალქალაქი უზღუდო იყო და ეს სახელი კი ერქვა). ამ ტერმინის შინაარსის ასეთი მრავალმნიშვნელოვანი შეცვლა ჩვენში, საძეურნეო ცხოვრების დიდ ცვლილებასთან დაკავშირებული, ასევე მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენის მომცემი შეიძლება იყოს. დაბოლოს, თვით სახელი „ახალქალაქის“ შექმნის ქართული ენობრივი ტექნიკა (მსაზღვრელი საზღვრულის წინ) ისეთი ხასიათისაა, რომ თუ ამ სახელის სიძველეს არ ეწინააღმდეგება, მაინც მის ნაგვიანეობას უფრო უჭერს მხარს.

მოყვანილ მოსაზრებებს მხარს უჭერენ ისტორიულ-ლიტერატურული ცნობებიც. ლეონტი მროველის წყარო ახალქალაქს არ იცნობს და ჭავჭავთის მმართველთ წუნდამი მიუთითებს. არც მეოთხე საუკუნის შესახებო საქრისტიანო გადმოცემანი იცნობენ ახალქალაქს და ჭავჭავთის სარწმუნოებრივი ცენტრი სხვაგან ეგულებათ. კიდევ

უფრო ნიშანდობლივია ქართველთა მოქცევის მოთხოვნის დუმილი ახალქალაქის შესახებ. სომხეთიდან წამოსული ნინო ფარავნის ტბის პირს დადგა. აქ მას ქართულმა მეცხვარეებმა მცხეთის გზა ასწავლეს. ჯავახეთის მტკვრის დაყოლებით წამოვიდა ნინო და სულ წყლის პირით ვლო მცხეთამდის. მთელი გზა ჯავახეთ—სამცხეზე აქ უდაბურად და საშიშრად არის წარმოდგენილი. ნინომ ლხინება მხოლოდ მაშინ პოვა, როცა მდინარემ აღმოსავლეთისაკენ იქცია პირო (ე. ი. როცა აწინდელ ქართლში შემოვიდა). ამიერიდან მას აღარ ჰქონდა მკვეთაგან შეჭმის შიში, რადგან მრავლად პოვა ქალაქ ურბნისს და შემდეგ მცხეთას მიმავალი მგზავრები. ამ მრავალმხრივ საინტერესო ცნობიდან ჩვენთვის ამჟამად საყურადღებოა: 1. რომ არსებობს გზა სომხეთიდან საქართველოში ჯავახეთზე გავლით, 2. რომ გზა ფარავანიდან მცხეთას მდინარის პირს მისდევს, 3. რომ ჯავახეთზე (და სამცხეზე) მდებარე გზა უდაბურია და საშიში და კულტურული პირობები მხოლოდ ქართლში შესვლის შემდეგ ახლავს ამ გზას.

ჯავახეთის გზის ასეთი დახასიათებისას ახალქალაქის არსებობა შეუძლებელია (ეს გზა მას ვერ აუქცევდა).

სხვადასხვა მოსაზრებათა შედეგად შეიძლება განეაცხადოთ, რომ მოტანილი ცნობა სინამდვილეს მოკლებული არ უნდა იყოს, — იმ ნაწილში მაინც, რომელიც გზის ხასიათს ეხება, — და რომ ეს ცნობა ძველი დროიდან მომდინარეობს.

ყველა ეს თანხმობით მოწმობს, რომ ახალქალაქი ნაგვიანევი ქალაქია. მაგრამ ახალქალაქის მდებარეობა ისეთია, რომ ძნელი დასაშვებია აქ „უდაბნო“ ყოფილიყო იმ დროს, როცა ჯავახეთი საერთოდ დასახლებული იყო. პირიქით, აქ უძველესი მოსახლეობის კვალია საძიებელი (ამ მხრით ამირანის გორა საგულისხმოა). ბუნებრივად კარგად დაცული ადგილი, თევზით მდიდარი მდინარეთა ნაპირები და ნოყიერი ველი (საძოვარ-სახნავი)... ამ მხრით მას იშვიათად თუ სხვა ადგილი სჯობნიდა ჯავახეთში.

მაგრამ აქ არ იყო ქალაქი. ქალაქს ასეთ ბუნებრივ პირობების ნიადაგზე უმთავრესად საზოგადოებრივი (სოციალურ-ეკონომიური) პირობები ქმნის. ასეთი პირობები კი ახალქალაქს ნაგვიანევიდან დაუდგა, დაახლოებით IX—XI საუკუნეებში, როცა საქართველოს სხვადასხვა მხარეს არა ერთი და ორი „ახალქალაქი“ წარმოიქმნა.

ფრიალ დამახასიათებელია, რომ XI ს-ში უკვე ქალაქს—ახალქალაქს ჯერ კიდევ ზღუდე არა აქვს...

ქვეყნის ძლიერი ეკონომიური წინსვლის შედეგად ამ ეპოქაში ქალაქები ჩნდება და იზრდება უციხოდ, უზღუდოდ, „უპატრონოდ“. ეს არ არის ფეოდალის სასახლის, მისი ციხე-კოშკის მფარველობა-პატრონობას. შეფარებული ყმა ხელოსნები ან ყმა ვაჭრები... შეიძლება ფეოდალი გაჩნდეს აქაც, ეს ასეც მოხდა, მაგრამ ეს ჰოხნდა უფრო გვიან. ასეთი ქალაქები, ბუნებრივია, ერთგული დასაყრდენი უნდა ყოფილიყვნენ მეფის ხელისუფლებისათვის დიდგვარიან ფეოდალებთან ბრძოლაში.

რა თქმა უნდა, ამათ გვერდში, ამავე ეპოქაში ფეოდალური ქალაქებიც წარმოიშვიან... XI ს-ში ახალქალაქი ჭავჭავთის ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი იყო, ხოლო თვით ჭავჭავთი კი საუფლისწულო ტერიტორიაა. ქართლის ძლიერ ფეოდალებთან ბრძოლის დროს „აფხაზთ მეფეები“ უმთავრესად ამ ტერიტორიას ეყრდნობოდნენ... ასეთივე იყო ტანას და ძამის ხეობანი შიდა ქართლში. ამათ უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენდა ჭავჭავთი... XI—XII ს-ში აფხაზ მეფეთა დომენი, საუფლისწულო ტერიტორია შეუდარებლად გაიზარდა და ეს მოხდა უმთავრესად უძლიერეს ფეოდალთა ხარჯზე (ტანას ხეობა—კახას ჩამომავალნი, ძამას ხეობა—ძამელი მთავრები, თრიალეთ-მანგლისი—ბაღვაშნი, მუხრან-ზედაზენი — აბულეთისძენი, ქსან-ლიახვზე — აბაზაძენი...).

ქართლის დიდგვარიანები იმიტომ კი არ იყვნენ აგრე ქედფიცხელნი და აფხაზთ მეფეთა ხელისუფლებისადმი შეურიგებელნი, რომ საკითხი ეხებოდა ფეოდალურ მეფეთა ნომინალურ უფლებას, ამის საწინააღმდეგო ფეოდალს არაფერი ჰქონდა, — არამედ საკითხი ეხებოდა ასეთი უფლების მატერიალურ დასაყრდენის გამოკვეთას, რაც, სხვა გზა არ იყო, ამ ფეოდალთა ხარჯზე უნდა მომხდარიყო.

უკვე X საუკუნის მეორე ნახევრიდან მაინც, თუ უფრო ადრეც არა, ჭავჭავთი აფხაზთ მეფეთა საუფლისწულო ტერიტორია იყო. ამას მოწმობს 964 წლის კუმურდოს წარწერა... აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებთან და ქართლის დიდგვარიანებთან ბრძოლაში აფხაზთ მეფეთა ხელში უშუალოდ მყოფი ჭავჭავთი დიდ უპირატესობას უქმნიდა უკანასკნელთ. ის ჰყოფდა და იგივე აერთებდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ საქართველოსთან. ჭავჭავთის მფლობელ აფხაზთ მეფეს ხელი ადვილად მიუწვდებოდა სამხრეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ყოველ მხარეს. მის ხელში იყო მთავარი გზები სამხრეთიდან (სომხეთი) თუ

სამხრეთ-დასავლეთიდან (ბიზანტიიდან). ჯავახეთზე გამოვლით შედიოდნენ ეს გზები „აფხაზეთში“ (სამცხით), შიდა ქართლში (სამცხით, თრიალეთით), მცხეთა-თბილისში (თრიალეთ—მანგლისით) და კახეთში.

გამტარ. გზების სიმრავლით და ცენტრალური მდებარეობით მხოლოდ თრიალეთი თუ შეედრებოდა ჯავახეთს. თუ ჯავახეთი სამცხე—ტაო-კლარჯეთის მხრით ჰკეტავდა თრიალეთს, თრიალეთი ქართლ—კახეთის მხრით ჰკეტავდა მას. ამ ორი ქვეყნის ასე თუ ისე გაერთიანების გარეშე, მათ მფლობელთა ურთიერთ შორის ქიშპის პირობებში საქართველოს ეკონომიური და პოლიტიკური გაერთიანება ფრიად ფერხდებოდა. აუცილებელი ჩანდა (ქვეყნის ეკონომიური ვანვითარება ამას მოითხოვდა): ან ჯავახეთის პატრონს (— აფხაზთა მეფეს) უნდა აეღო თრიალეთი, უნდა დაემორჩილებინა ის, ან კიდევ აფხაზთ მეფეს უნდა დაეთმო ჯავახეთი თრიალეთის პატრონისათვის და მაშასადამე აღმოსავლეთ საქართველოსაც გასცლოდა, ხოლო საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საქმე სხვას ეთავა, მაგრამ იმას კი, ვინც უპირველეს ყოვლისა ამ ორი ქვეყნის ხელში აღებას შესძლებდა.

ახალქალაქი აწინდელი ჯავახეთის გეოგრაფიულ ცენტრშია. ძველი წუნდა კი ჯავახეთის დასავლეთის კიდურისაკენაა. ის უფრო არტაანის მტკვრის პირით მომავალ გზაზე მდებარე პუნქტი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ჯავახეთის ზეგანის დამაკმაყოფილებელი ვაჭრობა-ხელოსნობის ცენტრი. უკანასკნელისათვის სწორედ ახალქალაქი იყო მოწოდებული. და როცა ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ასეთი რამ აუცილებელი შეიქმნა, წუნდა ახალქალაქმა შეცვალა.

ივ. როსტომაშვილს და პროფ. ე. თაყაიშვილს ახალქალაქიდან ერთი ძველი ასომთავრული წარწერა მოჰყავთ. ქვა ამ წარწერით მათ აწინდელ ეკლესიის გალავანში უნახავთ. სამწუხაროდ, ასეთი ქვა იქ დღეს აღარ არის. არც 1927 წელს და არც წელს ცდა არ დამიკლია, რომ ის ქვა აღმოჩენინა, მაგრამ უშედეგოდ. ეს მით უფრო სამწუხაროა, რომ წარწერის ფოტოგრაფიული პირი არ არსებობს და, მაშასადამე, როგორც პალეოგრაფიული მასალა, ეს ძეგლი დაღუპულია¹. მოიპოვება ივ. როსტომაშვილის მიერ გადმოღობული პირი. წარწერა ნაკლულია. ის იკითხება:

¹ ამ ორიოდ წლის წინ ეს წარწერა კვლავ აღმოჩნდა და დღეს² ის ინახება ახალქალაქის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.

აღმწენე: ესე: წი
...სსა: და: ამრსპ
... გმკლისა: ძეთა:
...არტს: პტრნბა: შა
...ოცვლ[დ] სლნისა: და
...ა: ის დაგს: შედნ: ღნ: ან

პროფ. ე. თაყაიშვილი ამ წარწერას XI საუკუნისად თვლის. ეს შეცდომად უნდა ჩაითვალოს: ტერმინი ამირსპასალარი მხედართმთავრის აღსანიშნავად ჩვენში XII საუკუნეზე ადრე არ უნდა ყოფილიყო; გამრეკელის ძენი (თუ ამირსპასალარი ამ გამრეკელის პატივად წავიკითხეთ) შეიძლება იყვნენ შვილები თამარის დროის ამირსპასალარის დიდი გამრეკელ თორელისა, რომლის სიკვდილის შემდეგ მის შვილებს „თმოგვისაგან კიდე არარა დააკლეს“². ეს იყო 1190 წელს. ამ წარწერის ასე გაგებისას ვღებულობთ: თუ ამირსპასალარ გამრეკელის სიკვდილის შემდეგ „თმოგვისაგან კიდე არარა დააკლეს შვილთა მისთა“ და ამ წარწერით კომათ საუფლისწულო ჯავახეთში რაღაც ესაქმებათ. (ახალქალაქის ეკლესიას აგებენ?), ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჯავახეთი საკარგავად თორელებს ჯერ კიდევ დიდი გამრეკელის დროიდან ჰქონიათ (და შეიძლება ამაზე ადრეც...). ამ გამრეკელის ერთ-ერთ ძეს ჰყავდა შვილი გამრეკელი თორელი, რომელიც მონღოლებმა საქართველოში უმეფობის ეამს— XIII საუკუნის 40-იან წლებში ჰყვეს ბევრის მთავრად და „ქელთ უღვეს ჯავახეთი, სამცხე და აღმართვიდრე კარნუ ქალაქამდე“³.

ამის ძე, ცნობილი მეჭურჭლეთუხუცესი, კახა თორელი აგრეთვე ჯავახეთის მმართველია და ახალქალაქის ერისთავადაც იხსენიება⁴. კახას მეტ სახელად, საფიქრებელია, ჯავახი რქმეოდა. XIII ს-ნის უკანასკნელ მეოთხედში ცნობილია გამრეკელ ჯავახიშვილი⁵. იყო თუ არა ეს უკანასკნელი ახალქალაქის ერისთავი, არა ჩანს.

² ქართლის ცხოვრება, ე. თაყაიშვილის გამ., 1906, ტფ., გვ. 444.

³ იქვე, გვ. 624.

⁴ იქვე, გვ. 671.

⁵ იქვე, გვ. 779.

რაიონის ხელისუფლებას სახაზინო ფასებში სატრანსპორტო საშუალებანი ვთხოვეთ თუ ეს არა, კერძო ბაზარი მიუწვდომელი ჩანს. როგორც გადმომცეს, სოფლებში სანოვაგის შონაც ფრიად გაძნელებულია, პური კი სრულიად არ იშოვება გასული წლის მოუსავლიანობის გამო. აქ, ახალქალაქში პური კერძოდ 6 და 7 მანეთს ფასობს გირვანქა. ხელისუფლებას ნორმის პურა მოვთხოვეთ. პასუხს სამი დღე უცადეთ. რაიკომის მდივანმა ამხ. იშხანოვა გადაჭრილი იმედი მოგვცა.

სოფლელების გამოკითხვა, ძველი ქალაქის დათვალიერება, ამირანის გორაზე ასვლა და სოფელ ხულგუმოს ძველი სასაფლაოს ნახვა — ეს იყო ჩვენი საქმე ქალაქში ამ უნებურ ჯდომის დროს. ხულგუმოში თურქულად მოლაპარაკე კათოლიკური სარწმუნოების მოსახლეობაა. ასეთივეა ბავრა, კარტიკამი და, როგორც გადმომცეს, ტურცხი. სომხურს ესენი ეხლა ითვისებენ. მათ თავიანთი ეროვნული ვინაობისა არა იციან რა: ხულგუმოდან 35-ოდე ყმაწვილი ახალქალაქის ქართულ შვიდწლედში (ეხლა უკვე ათწლედში) სწავლობს და ამიტომაც თავის თავს ქართველს უწოდებს, სოფელში სომხური სკოლაა გახსნილი და სომხურად მოსწავლენიც თავს სომხად აღიარებენ, მაგრამ ორივე ეს იმ შემთხვევაში, თუ არ მოეშვებით და აიძულებთ თავიანთი ვინაობა სარწმუნოებრივი მომენტის გარეშე განსაზღვრონ, რაც მათ მეტად ეძნელებათ. ჩვეულებრივ ისინი თავის თავს ფრანგებს („ფერენგ“) უწოდებენ.

ხულგუმოში ძველი ეკლესია არ შენახულა. ძველი სასაფლაო (გაურჯილერი მეზერისტან — ასე უწოდებენ მას ხულგუმოელები) საკმაოდ მოზრდილია და შედარებით დაცულიც... სასაფლაოს შუაში საკმაოდ დიდი წრეა ვეებერთელა თითქო კედლის ქვებით გარშემოვლებული. წრის შუაში ერთი თლილი ქვაა — სვეტის ნატეხი (?). აქ, უნდა ვიფიქროთ, ეკლესია იყო. წრეშიაც და მის გარეთაც მრავლადაა საფლავის ქვები. ამათგან ზოგი უბრალო გაუთლელი ლოდია, ზოგი კიდევ „ნანდვილი ქვა“ (ერთი ბარალელი ქალის გამოთქმით), ე. ი. ხელოვნურად (და ზოგჯერ ხელოვნებითაც) გათლილ-გამოქანდაკებული. ასეთებია: სადად გაკუთხული, სიონის სახის, ჭვარის სახის მდგარი (მატური), ან კიდევ ქანდაკებანი ვერძების, შეკაზმული ცხენების, ადამიანების სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო, სამეურ-

ნეო თუ საომარი იარაღებით... ხულგუმოს ერთ-ერთ ვერძზე თურქული წარწერა შევამჩნიე. სამწუხაროდ ფოტოაპარატი წამიხდა და ეს მეტად საინტერესო ეკვემპლარი (ქრისტიანულ სასაფლაოზე და ქრისტიანის საფლავის ქვაზე თურქული წარწერა..) გადაუღებელი დამჩა. ძველი სასაფლაოები ჩვენში სრულიად უყურადღებოდაა მიტოვებული. თუ ვინმე მკვლევარი გაივლიდა აქ რაიმე წარწერას საპოვნელად, თორემ სხვა მხრით ის იშვიათად თუ ვინმეს აინტერესებდა...

ამავე დროს სასაფლაო ცალ-ცაკლე და მთლიანად შესწავლილი ფრიად საინტერესო და საგულისხმეირო მასალა შეიძლება იყოს საზოგადოების მეურნეობის, ყოფა-ცხოვრების, ხელოვნების და რელიგიის ისტორიისათვის. საზოგადოების სოციალ-ეკონომიური აღნაგობაც საინტერესო თვალსაჩინოებით არის ხოლმე წარმოდგენილი ამ სხვადასხვა სახისა და ხარისხის ძეგლებით.. ძველი ხანა (ე. ი. საშუალო საუკუნეები) ამ მხრით, როგორც ჩანს, სრულიად არ განსხვავდებოდა შემდეგდროინდელი ბურჟუაზიული საზოგადოებისაგან, რომლის სასაფლაო, სადმე მივარდნილ სოფელში არის ის, თუ სამრეწველო ქალაქის ცენტრში, სრული რელიეფობით ასახავს ამ საზოგადოებაში არსებულ სოციალურსა და ეკონომიურ დაფენებს...

სამწუხაროდ, ასეთი მასალა არა თუ არ იცვება, სიძველეთ დაცვის კომიტეტსაც კი ის აქამდის დაცვის ობიექტადაც არა აქვს გამოცხადებული: ჯავახეთის ისტორიულ სიძველეთა სიაში, სიძველეთ დაცვის კომიტეტში რომ მომცეს, სადაც ნაშთები დახარისხებულიც კია, „პირველად“ და „მეორე“ კლასის ძეგლებად, არც ერთი სასაფლაო (და მით უფრო ცალკეული საფლავის ძეგლი) დასახელებული არაა.

ნეტავი როდის იცნობს სიძველეთ დაცვის კომიტეტი ასეთ სასაფლაოებს დაცვის ღირსად?

ხულგუმოს სამხრეთ-დასავლეთით, მდინარე აბლარისწყლის შესართავთან, ჯავახეთის მტკვრის მარჯვნივ წყლისპირას კლდეებში პატარა თლილი ქვისაგან ნაშენები ეკლესია დგას (6×3 მეტრი). მდინარის ორსავე მხარეს კლდეებში აქ მრავალი სახიზარი ანუ მღვიმეებია. თუ არ ამ მღვიმეთა ბინადართ, ეს ეკლესია სხვას არავის ემხრობა... ამ შეიძლება აქ ძველად „წარმართული“ ნიში რაიმე იყო, ძლიერი „სალოცავი“ და ქრისტიანობამ საკულტო შენობის დადგმით ამ სალოცავის „მოხსნა“, გაქრისტიანება სცადა? მაშინ ამ ეკლესიის არსებობა ამ მღვიმეთა შორის (სახიზრებად ისინი გვიან იქცნენ) გასაგები და საინტერესოა. სამწუხაროდ, ხულგუმოელ

მწყემსებმა, რომლებიც აქვე იყვნენ, არაფერი იციან იმის შესახებ, თუ რომელ „სურბ“-ის სახელობაზეა ეს ეკლესია აგებული ან რომელ „სურბ“-ს ლოცულობდნენ ან ლოცულობენ ახლაც აქ (ეკლესიის საკურთხეველის ალაგას შენაწირი მჩვარი, თმა, ფული, სანთელი და ასანთი ეხლაც იპოვება)..

ახალქალაქი საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში, რა თქმა უნდა, შენდება და უმჯობესდება, მაგრამ არა იმ სიცხოველითა და ტემპით, როგორც სხვა მრავალი სამაზრო თუ სარაიონო ცენტრები. ღირსშესანიშნავ წამოწყებათაგან წყალსადენი პირველი ჩანს. განზრახულია აბლარიდან წყალი გამოიყვანონ ქალაქში. მიწის სამუშაოები ქალაქამდის თითქმის შესრულებულია — (ხულგუმოდან ქალაქამდის ასეთ თხრილს მოგყევით ჩვენ); იმედია სულ ახლო მომავალში მოქალაქეთ საუცხოვო წყაროს წყალი სახლებში მიუვით და შორი და მიუდგომელი წყაროებიდან წყლის სახლში ზიდვა აღარ დაჰკირდება...

2. VIII. ასე გაცრუვდა მთელი ჯავახეთის ორ-სამ კვირაში მოვლის ვარაუდი. მხარე ოთხ-ხუთ სამუშაო რაიონად დაყავით და გზას გაუდექით. ყველაზე უარესი სოფლებში პურის შოვნის შეუძლებლობაა. იძულებული ვართ ხშირად ვიყოთ სარაიონო ცენტრებში — ახალქალაქ-ბოგდანოვკაში. სამი დღის საგზლის თან ტარება — მაქსიმუმია.

სოფელი ხოსპია. ჯავახეთის მტკვრის ორსავე ნაპირზე. 1918 წლამდის მდინარის მარჯვნივ სომხები, მარცხნივ იერლი, ბინალი ანუ ქართველი მუსლიმანები ესახლენ. აღნიშნულ წელს უკანასკნელნი აიყარნენ და ოსმალეთში გადასახლდნენ. დღეს მათ ადგილზე თრიალელი ქართველები და ბერძნები სახლობენ სოფელ რეხადან. ისინი მთლიან კოლექტივში არიან გაერთიანებულნი და მოახალშენოების სიმძიმე მეურნეობის ორგანიზაციის ამ ახალი წესით სურთ გადალახონ.

გალმა ხოსპია სომხურივე დარჩა. ამ ნაწილს სახელი გამოსცვლია. ეხლა მას მარტუნი ჰქვია.

სიძველეთაგან, როგორც გამოვლია, ისე გაღმა დაცულია ეკლესია და სასაფლაო. გამოვლია ეკლესია ერთი თურქი მოხელის ბრძანებით ძველადვე კოშკად გადაუქეთებიათ. კოშკში თვით ის მოხელე დაბინავებულა. ასეთი ცნობა ივ. როსტომაშვილისათვის ადგილობრივ ბეგს ფალავანდიშვილს მიუწოდებია. ეს მართალი ჩანს: ადგილობრივი მკვიდრი, თუნდაც მუსლიმანი, ასეთ რასმე ვერ გაბედავდა.

ივ. როსტომაშვილი ამ ძეგლის დაცვის გარშემო შემდეგ ეპი-
ზოდს გადმოგვცემს: 1892 წელს აქ ხოლერობა ყოფილა. ერთ სო-
მხის დედაკაცს სიზმარში სჩვენებია, რომ ხოლერა ამ ეკლესიის
უპატიოდ დატოვებისათვის მოვლენილი სასჯელია ხალხის თავს. იმ
დროდან ამ სიძველეს უვლიანო, დაასვენის როსტომაშვილი. ნეტავი
იმ სომხის დედაკაცს ჩვენი სიძველეთ დაცვის კომიტეტისათვის
მიეცა მაგალითი და აქაური საინტერესო სასაფლაოებიც შეეტანა
საპატიოდ მოსაველ-დასაცავთა სიაში! ეს ეკლესია გაზომილი აქვს
ხუროთმოძღვარ მ. შავიშვილს.

გაღმა ხოსპიის პატარა ძველი ეკლესია დღეს კოლმეურნეობის
საწყობია. სამწუხაროდ, საწყობის გამგე მინდვრად არის წასული და
შენობა დაკეტილია. ეკლესიის გარშემო აქაც საინტერესო საფლავის
ძეგლებია. ადგილობრივი გლეხის გადმოცემით „აქ ეს ძეგლები გა-
ცილებით მეტი იყო... ვინ რაისთვის ხმარობს მათ: ზოგი სამეურნეო
შენობის მასალად წაიღებს ხოლმე, ზოგი თავის მიცვალებულის სა-
ფლავს ამკობს... განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში მიყვეს ხელი
ამ საფლავის ქვებს“. ახალ სასაფლაოზე ჩვენ მართლაც ვიპოვეთ
რამოდენიმე ასეთი ძეგლი. წარწერა რაიმე ხოსპიაში არ შეგვხვე-
დრია.

მ უ რ ა ხ ე თ ი. (ამავე ძირისანი არიან მურჯი, მურჯიკანი?).
1917—1918 წლამდის მოსახლეობა იყო ქართულ-სომხური. ქართ-
ველები იყვნენ ქრისტიანები და მუსლიმანები. უკანასკნელი აყრი-
ლან. სიძველეთაგან აქ ცნობილია „ძიქვა“. 1917 წლამდის აქ ასეთი
ორი ქვა იყო. მეორე — „მოკაქულა 1917 წელს ექიმმა ოგანჯანო-
ვმა მოათხრევინა“. მოთხრის დროს ის გატეხილა და შემდეგ დაკარ-
გულა. „ძიქვას“ სწირავენ: ტრედს, ქათამს (დედალი, მამალი სულ-
ერთია), უფრო კი შავ ქათამს. რძენაკლული, ან ბერწი ოთხფეხი კი
მოყავთ აქ. შეავედრებენ, გარშემოავლებენ. მლოცველი ქალები
ამ ქვას ერბოს უსვამენ. საკლავსაც ხშირად კლავდნენ აქ. სოფელში პა-
ტარა ეკლესიაა. ძველი ეკლესია გადაუკეთებიათ ალბათ XVIII საუ-
კუნეში. მხედრული წარწერა საკურთხეველში ტრაპეზის მარჯვნივ:

ქ. ღთნ.: შე.: ც.: სა
ბა.: ჭანგურ
სძე.: მღღელი
ვინც.: შენდობა
ბრძანოთ.: თქნც

ქ. ღმერთმან შეიწყალე ცო-
ღვილი სა
ბა ჭანგური
სძე მღღელი
ვინც შენდობა
ბრძანოთ თქვენც

მურჯახნელები (sic) (შდრ. ბურნაშეთი, „ბურნაშნელნი“) სი-
ძველეთა მოყვარული ხალხია. მათ იციან, რომ მურჯახეთი ძველად
აწინდელს ზემოთაც, ე. ი. სამხრეთით ყოფილა ახალქალაქის (დლი-
ვის) წყლის ორსავე მხარეს. „მდინარის მარჯვნივ ნასოფლარს
დიდი მურჯახეთი ჰქვიან, მარცხნივ პატარა მურჯახე-
თი. აწინდელ მურჯახეთს კი თავი მურჯახეთი ჰქვიანო“, გვი-
ამბო კოლმეურნე გლეხმა მიხეილ ინასარიძემ. ორივე საკმაოდ მოზ-
დრილი ნასოფლარია. თვით სოფელში შარშან ზამთარს აღმოუჩე-
ნიათ „დარან“ი, ე. ი. მღვიმე ფრად ღრმა და განიერი. მღვიმე ორი
ნაწილისაგან შედგება. გასაეალი ერთიდან მეორეში—ვიწრო ხვრე-
ლია. ეხლა ეს ლეკებისაგან თავდასაცავად გაკეთებულად მიაჩნიათ..
მეტად დიდია ლეკიანობის საშინელების კვალი, რომ ხალხი ივი-
წყებს უძველეს გადმოცემებს და ლეკიანობას უკავშირებს ყოველი-
ვე ასეთს. „ლეკიანობის“ დროს, უეჭველია, გამოიყენებდნენ ამ
მღვიმეებს, მაგრამ მათი არსებობა უძველესი ხანიდან მოდის და უნ-
და ვიფიქროთ მათ შესახებ სულ სხვა ლეგენდა არსებობდა, სანამ
ლეკიანობამ არ დაჩრდილა ის.. საინტერესოა „ლეკიანობა“ ჯავახეთ-
ში.. ლეკთა თარეში საერთოდ XVII—XVIII საუკუნეების აშბავია..
XVI საუკუნეში ის მხოლოდ კახეთმა იცოდა. XVII საუკუნეში ჯავა-
ხეთი უკვე ოსმალეთის პროვინციას შეადგენდა. ლეკთა ბრბოები
ჩვეულებრივ შეხედულებით ოსმალეთს ვერ ავნებდენ, ისინი თითქო
მათ დაექირავებოდნენ მხოლოდ საქართველოსა თუ სპარსეთის სხვა
პროვინციების სარბევად... მაგრამ ჯავახეთის ქართველი მოსახლეო-
ბის გადმოცემანი გვაფიქრებინებს, რომ ლეკების სარბევი ობიექტი
ოსმალთა პროვინციებიც ყოფილა... საინტერესოა ვიცოდეთ იერ-
ლი (ე. ი. ჯავახი მუსლიმანი) როგორი შეხედულებისაა ლეკიანობა-
ზე, მათაც აქვთ თუ არა „ლეკიანობა“ ასეთ მიჯნად, რომლის იქით
არც ერთი ისტორიული აშბავი თითქმის არ გადადის? სამწუხაროდ,
მურჯახნელი მუსლიმანები აყრილან და ოსმალეთში გადასახლებუ-
ლან. და საერთოდ ჯავახეთში იერლი სამიოდ სოფელშილა შერჩენი-
ლა მხოლოდ: ოკამში, თოკში და ქილდაში (ორ უკანასკ-
ნელში ნარევი მოსახლეობა).

მურჯახეთის ძველი სასაფლაო ისევე საინტერესოა, როგორც
მრავალი ასეთი ჯავახეთში. ვერძებსა და მოკაზმულ ცხენებს გარდა
აქ ერთი საფლავის ქვაა სამღებროს იარაღებით (ქვევრი, ჯამი, რა-
ლაც დისკოს მსგავსი), აქვე გამოქანდაკებულია მამაკაცი. ჩემმა მო-

საუბრე მურჯახნელებმა ეს გაუჭირვებლად ახსნეს. „ეს მღებარი იქ-
ნებოდა, სამღებრო ჰქონია გამართული და ეს დაუხატიანთ, სო-
ფელში სამღებრო ჩვენც გვახსოვს. დიდ ქვევრში წყალს ჩაასხმიდენ.
წამალს ჩაყრიდენ. ქვევრი სანახევროდ მიწაში იყო ჩაფლული. ცეც-
ხლი ქვევრისაგან მოშორებით იყო გაჩაღებული. ცეცხლიდან მილი
ქვევრისაკენ იყო გაყვანილი და იქ წყალს ათბობდა. წყალში ნატის
აგლებდენ. ღებავდენ“. სამღებროების არსებობის შესახებ ჩვენში
XVIII ს-ში საბუთები მრავლად მოგვეპოვება. ყველა ამათი შეს-
წავლით ზედმიწევნით შეიძლება როგორც ამ სამღებროთა რიცხვის
და კუთვნილების გამორკვევა, ისე თვით სამღებროს სურათის აღდ-
გენაც. ფეოდალური ეპოქის მეურნეობის ეს საინტერესო დარგი
ჩვენში ე. წ. ბანალიტეტისაკენ იხრებოდა. ყოველ შემთხვევაში სამ-
ღებროთა რიცხვი სრულიად გარკვეული იყო და მისი აგება ყველ-
გან და ყველას მიერ არ შეიძლებოდა. სამღებრო ჩვეულებრივ იჯა-
რით გაიცემოდა ხოლმე მეფისა თუ ფეოდალთ მიერ... ის საკმაოდ
მსხვილი შემოსავლის წყარო ჩანს ფეოდალის მეურნეობაში.. მურ-
ჯახნელთა ეს ცნობა სამღებროს შესახებ მით არის საინტერესო, რომ
ერთხელ კიდევ ადასტურებს ამ ტერმინის („სამღებრო“) ერთადერთ
უდავო გაგებას (სამღებრო და არა სამღებრო, ე. ი. თითქო საბა-
ჟო), როგორც ეს ჩვენში ზოგიერთ მკვლევარს გაუგია...

დუღალისი 1918. წლამდის დასახლებული იყო სომხებით და
ძუსლიმანებით. უკანასკნელნი ამ წელს აყრილან და ოსმალეთში გა-
დასულან. მათი ადგილი წალკიდან მოწვეულ სომხებს დაუჭერიათ..
დუღალისის სიძველეთაგან შესანიშნავია: ფრიად მაღალი კოშკი,
რომელიც 10—15 კილომეტრის სიშორიდანაც მეტად ლამაზ სანა-
ზაობად მოჩანს.. ივ. როსტომაშვილს დუღალისში ციხეც აქვს აღნი-
შნული, ხოლო კოშკი მაშინ მთელი ყოფილა. დღეს ციხის თითქმის
აღარაფერია, ხოლო კოშკი წაქცევაზედ არის მიწეწევილი: სამი მეოთ-
ხედი გვერდებისა შემონგრეული აქვს და ალბათ ჩქარაც დაინგრე-
ვა, თუ ასეთივე ხელის შეწყობა გაგრძელდა: სოფლელები თავიანთ
სამეურნეო საჭიროებისათვის ქვებს მხოლოდ აქედან ეზიდებიან
და ვინ დაუშლის, როცა რაიონის ხელისუფლებამ არც კი იცის, რომ
აქ დაცვის ღირსი რაიმე სიძველე მოიპოვება? ან კი საიდან უნდა
იცოდეს, როცა ამ ციხისა და კოშკის შესახებ თვით სიძველეთა დაც-
ვის კომიტეტში არა იციან რა: მათი სიით დუღალისში მხოლოდ

„Старинная церковь“ არის სიძველეთ აღიარებული... „Старинная церковь“ ჯერ კიდევ არის. ეს ეკლესია არაფრით შესანიშნავი არაა. ის არც „Старинная“ უნდა იყოს. ძველი ამ ეკლესიაში მხოლოდ ის ქვაა, სამხრეთიდან თავკიდურად რომ აქვს დატანებული და რომელზედაც ცნობილი წარწერაა 1060 წლისა:

- 1 მ ვ ე ა დ ე ბ გ [ტ]
- 2 აფხზთა (sic) და ქრვ [ლთა]
- 3 მფე სვტსი და ძე მთი გრი კპტი
- 4 შწნ დაოტკბნ თ[ვ]ი [კ]თილ
- 5 ქ [მნ] [ვპ] ტს თოდს ძეს.....რთს
- 6 გნსძლრ[ბლდ] [ა] ვ [გე]
- 7 [ესე] [ე] გლესეა (sic)
- 8 ქენ იყო სპ

ე. ი. ძესვ ქრისტე აღიდგ ბაგრატ აფხაზთა (sic) და ქართველთა მეფე სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კურაპალატი შე[ე]წიენ დაოტკბენ თავი კეთილ[ე]ქმენ ვპატოს თოდს ძეს..... რთს განსაძლიერებლად ა] ვ [აგე ე] [ესე] [ე] გლესეა (sic) ქრონიკონი იყო სპ.. ისტორიული მნიშვნელობის გარდა ეს წარწერა ძვირფასია პალეოგრაფიულადაც: მისი თარიღი უდავოა და ამიტომაც ეს წარწერა ერთ-ერთი საყრდენია ამ ეპოქის ასომთავრული დამწერლობის შესწავლისას. სამწუხაროდ, ჩემ მიერ გადანაღები ამ წერწერის სურათი წახდა. თუ ჩვენს ფოტოთეკაში ეს წარწერა არ მოიპოვება, იგი უეჭველად უნდა გადაღებული იქნას. წარწერა დაზიანებულია და ძნელად იკითხება. პროფ. ე. თაყაიშვილის წაკითხვა, იმ მცირე შესწორებებით მე რომ შევიტანე, სავსებით მისაღებია. ციხის ნანგრევის შიგნით, მიწაში მოიპოვება მცირე სალოცავი. ის ორი ერთიმეორის მსგავს ნაწილისაგან შედგება და ფორმით ეკვდრის შთაბეჭდილებას სტოვებს (მაგზოლუჟი?). მაგრამ უცნაურია ქრისტიანული სალოცავი მიწაში. ვფიქრობთ უმართებულოა ეს მუსლიმანების გაბატონებით გამოწვეულ მოვლენად ვაღიაროთ, როცა მოსახლეობა ჩუმად განაგრძობდა ქრისტიანობას: ეს „სალოცავი“ არც ისე ფარულია: ციხის შიგნით ლამაზად ნაშენი ის არ სტოვებს ნამალევობის შთაბეჭდილებას; ის, უეჭველია, თვალწინ უნდა ჰქონოდათ თურქ მეციხოვნეთ და მას მუსლიმანურ ხელისუფლებას... საფიქრებელია, რომ უძველესი დროიდან აქ იყო რაიმე „ჯვარი“ („ჯვარი“ მისი უძველესი მნიშვნელობით, ე. ი. სალოცავი და არა ქრისტიანობის.

უმბლემად). აი ასეთი „სალოცავი“, „ჯვარი“ ან კიდევ „სურბი“, როგორც მათ ადგილობრივი სომხები უწოდებენ, ქრისტიანობის მოჭირნახულეთ უცდიათ ოფიციალურ რელიგიის კულტით შეეცვა-ლა... სამწუხაროდ, ლულაისის სომხურ მოსახლეობაში (ისე როგორც ჯავახეთში საერთოდ) ძველი ჯავახური ტრადიციები შენახული არ არის, რომ შეიძლებოდეს ამ ქრისტიანულ სალოცავში აღმოვაჩინოთ ჩვენი მოსაზრების დამადასტურებელი ჩვენებანი. ლულაისის პირდაპირ ახალქალაქისწყლის მარჯვენა მხარეს ჩანს ნასოფლარი გ ა ვ ა შ ე ნ ი. რუსულ ხუთეკრსიან რუკაზე ეს ვერანა სოფელი უსახელოდ მანაც არის აღნიშნული, — ქართულ ხუთეკრსიან რუკაზე კი (პროფ. ალ. ჯავახიშვილის რედაქციით) ის სრულიად არა ჩანს (?!).

სოფელ მ ა მ შ ა რ ა შ ი სიძველეთაგან უნდა აღინიშნოს: 1. ციხე-ბურჯი უზარმაზარი ქვებისაგან და, რამდენადაც ერთ ხანმოკლე დათვალიერებას შეიძლება ვენდოთ, უკიროდ ნაგები... ციხე-ბურჯი დღეს საკმაოდ დაბალია და თუნდაც რომ ვენდოთ (და არა გვაქვს საბუთი არ ვენდოთ) ადგილობრივ პარტ-მომაგრებულის სასიამოვნო და კულტურულ განცხადებას ამ ნაშთის მის დროს ხელუხლებლად დაცულობის შესახებ, ეს მხოლოდ მის დროს, რადგან უეჭველია, რომ ამ შენობის ასეთი სიდაბლე მხოლოდ მისი ქვების დატაცებით აიხსნება. სიძველეთა დაცვის კომიტეტის ჯავახურ კატალოგში ეს ციხე-ბურჯი აღნიშნული არ არის. 2. „ჯ ვ ა რ ი“ ან „სურბი“ შიგ სოფელში ერთ ღრმა მღვიმეში ქვის სვეტი მეტრნახევარი სიმაღლისა, რომელზედაც სულ ეხლახან ჯვარის სახე გამოუკვეთიათ (ეს აქ ახსოვთ კიდევ). რა „სურბია“? მოხუცები არ ამბობენ, ახალგაზრდებმა არ იციან: ზოგი რას ამბობს, ზოგი რას: სარქის, ჰოვანეს, კარაპეტ...

სოფლიდან აღმოსავლეთით ორი კილომეტრის დაშორებით არის ვ ე რ ა ნ ა მ ა მ შ ა რ ა, სოფელი დ ი დ ი კ ო ნ დ უ რ ა, სიძველეთაგან აქ მხოლოდ სასაფლაო და გადარჩენილა. მოხუცი ქალი, რომელიც წლევიანდელ შიმშილობა-სივიწროვეს ჩივის, ზედმიწევნილობით გვიჩვენებს, „ჰინ გერეზმან“ს (ძველ სასაფლაოს), რომელიც მისივე თქმით „ვრაცი გერეზმანია“ (ქართველთ სასაფლაო). სასაფლაოზე ჯერ კიდევ აქა-იქ დაცულია ცხენები, ვერძები. „ძველად ქალიან ბევრი იყო, სულ წაიღწამოიღეს“, — გვეუბნება მოხუცი. როგორც აქ, ისე პ ა ტ ა რ ა კ ო ნ დ უ რ ა შ ი ჩვენ დაგვისახელეს მთე-

ლი რიგი ახლო მდებარე ვერანა სოფლები, რომელთაგან უმრავლესი ხუთვერსიან რუსულ რუკაზე (და მით უფრო ქართულზე) აღნიშნული არაა. ასეთებია: შ ა ი თ უ მ ა ნ პატარა კონდურას დასავლეთით სამი კილომეტრის მოშორებით, ვარდისუბანთ ან ვარზათოვან ან ვ ა რ ა ზ თ უ მ ა ნ — პატარა კონდურას სამხრეთით. ასე სხვადასხვანაირად გამოთქვამენ ამ სახელს აქაური სომხები. ამთგან ორი სახელწოდება თანაბრად კანონიერი „ვარდისუბან“ და „ვარაზთუბან“. მესამე ე. ი. ვარზათოვან უნდა ვარაზთუბანის დამახინჯება იყოს. ორიდან ვ ა რ ა ზ თ უ ბ ა ნ ი ჩვენ უფრო შესაძლებლად მიგვაჩნია, რადგან არსებობს მისი დამახინჯება „ვარზათოვან“ თავისთავად კი — „ვარდისუბნის“ წინააღმდეგ თუნდაც ჭავჭავთში, არა ითქმისრა: აკი არსებობს სოფელ ვარევენის აღმოსავლეთით ვერანა „ვ ა რ დ ის ც ი ხ ე“; სოფელ ტილიფის (დლიფის) სამხრეთით მთის კალთებზე ვერანა „ქ ო ხ ა ლ ი ხ ა რ ა ბ ა“. სამწუხაროდ მისი ძველი სახელი ვერ გავიგე თუ ქოხილი არ წარმოადგენს მის დამახინჯებას; — ვარაზთუბნის ახლოს დაგვისახელეს ვერანა „ქ ე ლ ე რ თ ა ნ“ (და არა „ტელისტა“ იხ. რუკა); — ხანჩალის ტბის ჩრდილოეთ ნაპირას მ ა ლ ა ქ ა (და არა „მალაკა“. იხ. რუკა); — ტილიფიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ხანჩალის ტბის სამხრეთით — „თ ე ზ ხ ა რ ა ბ ა“ (და არა „გეზხარაბა“. იხ. რუკა). უეჭველია უკანასკნელის სახელი სანამ ის ცოცხალი სოფელი იყო, თ ე ზ ი იქნებოდა. აქ მოყვანილ ვერანებიდან პირველი სამი რუსულ-ქართულ რუკებზე აღნიშნული არაა, დანარჩენი სამი კი ქართულ რუკაზე რუსული დამახინჯების ქართული ასოებით გამოთქმია. სამწუხაროდ, ყველა ამ ადგილებში ჩვენ არ ვყოფილვართ. ვარაზთუბნის შესახებ აქ გარკვევით ამბობენ, რომ იქ არისო: ეკლესია, სასაფლაო და ძველი „ძითაჰანგ“ ანუ „ბაზირხანა“, ე. ი. ზეთის სახდელი „ქარხნის“ ნაშთი...

ტ ი ლ ი ფ ი (სომხურ გამოთქმით „დილიფ“) დაშლიტაფას ძირზე. განთქმულია წყაროების სიუხვით. სახელი შეიძლება ვიფიქროთ მცენარე ტირიფის (ტირიფ) — სახელისაგან არის ნაწარმოები (შეადარე „ტირიფონა“ ქართლში, „წნორი“ კახეთში). მართლაც, აქ ტირიფი დღესაც მოიპოვება. და როცა მე ამ მცენარეზე მითითებით ადგილობრივ გლეხებს ვკითხავდი ხარობს თუ არა ეს მცენარე აქ, ერთმა გლეხმა მითხრა: თქვენ რომ აქ რამოდენიმე წლის წინ მოსულიყავით, ნახავდით სახლს, რომლის ჭერი აქ ანაზარდ ტირიფის ფიციებიდან იყო გაკეთებულიო. ამ „ეტიმოლოგიისაგან“ დამოუკიდებლად უნდა აღინიშნოს, რომ „ტილიფი“ („დილიფი“) ბუნებრი-

ვად გვაგონებს მატანე ქართლისაით (ქართლის ცხოვრება) კარგად ცნობილ პუნქტს დ ლ ი ვ ს, რომელიც ჭავჭავეთის სწორედ ამ რაიონშია ნაგულისხმევი.

ძველი სასაფლაო აქაც მდიდარია ცხენებ-ვერძებით. „თამარ მეფის დროინდელია“ — მარწმუნებენ აქაური სომხები. ეკლესია არ შენახულა. ყოფილა მეორე ძველი სასაფლაოც. ის საბოლოოდ მოუშლიათ: ქართოფილი უთესიათ. მიწის თხრისას აქ უპოვიათ სახნისი, რკინის რალაც ნივთები და ორი ქვა წარწერით. „გოგაშენლი ქართველი ხუცესი მოვიდაო, ვერც იმან წაიკითხაო, მას შემდეგ 15—20 წელიწადიაო“. ვეძებე ის ქვები, ვეღარ ვიპოვეთ...

დილიფი მდიდარი სოფელი იყო — მეუბნებიან და მართლაც საამისო აქ ყველაფერია: სახნავისა და იშვიათი საძოვრების სიუხვე, სელი, თაფლი, ქართოფილი—სოფლის დოვლათიანობის საწინდარია...

ხანჩალის ტბის პირზე დღეს მხოლოდ ორი სოფელია: პატარა და დიდი ხანჩალი, მაშინ როცა ძველად ამ ტბის გარშემო სულ მცირე ექვსი სოფელი მაინც ყოფილა.

3—4. VIII. პ ა ტ ა რ ა ხ ა ნ ჩ ა ლ ი. 1918 წლამდის აქ უმრავლესობა მუსლიმანები ყოფილა. ამ წელს ისინი აყრილან და ოსმალეთში გადასულან. მათი ადგილი სომხებს დაუჭერიათ.

სოფელში დატულია ძველი სასაფლაო ქართული და მუსლიმანური. აქვეა სომეხთ ეკლესიის ეზოში მალალი ოთხკუთხი სვეტი. ადგილობრივ ახალგაზრდა ოგანეზოვის სიტყვით ეს სვეტი აქ მანამდისაც იდგა, სანამ მის ძირში ტერტერას დაასაფლავებდენ, და როცა ტერტერას ლოდი დაადვეს ეს სვეტიც ამ საფლავის დასამშვენებლად გათალეს... ლოცვა ან რაიმე რიტუალი ამ ქვის გარშემო ოგანეზოვს არ ახსოვს. აქვე მოვიდა მეორე ახალგაზრდა, რომელიც სავსებით უარყოფს ოგანეზოვის ცნობას და ამტკიცებს, რომ ქვა გამოკვეთეს და მოიტანეს ტერტერას საფლავის დასამშვენებლად და მანამდის აქ არავითარი სვეტი არ მდგარა. სამწუხაროდ ამ სოფელში გაჩერება არ შეიძლება, რომ სინამდვილე გამოვარკვიო: რალაც ინფექციური სენი მძვინვარებსო...

პატარა ხანჩალი მეტად ღარიბი სოფელი ჩანს. ამის მიზეზი ნაწილობრივ მათი ახალმოსახლეობაც უნდა იყოს. გასულ წლის მოუსავლიანობას მაინც სულ გაუნადგურებია ამათი კეთილდღეობა... ძველ საფლავის ქვებს ვათვალიერებ. ვხედავ, ცოტა მოშორებით ვილაცას ასაფლავებენ. მივედით. ვილაც ბავშვი სურადამი გახვეული უკუბო ძევს სამარეში. გარშემო ქვებს უწყობენ ქვებზე კევრს.

სდებენ. „ეთნოგრაფიული მოვლენით“ დაინტერესებულმა ვიკითხე ამის აზრი. უგემურად მიპასუხა იქვე მდგომმა: „ლურსმანი არაა, ხე არაა, დასაწყლებული ვართ, მიცვალებულს დაუმარხავს ხომ ვერ დავტოვებთ. ეს კევრი ზემოდან მიწას მაინც შეიკავებს“... შემრცხვა.. ვინ იცის, რა თეორიები არ იშვებოდა, რომ ვინმეს მიცვალებული უკუბოდ კევრგადაფარებული ებოვა ისეთ სამიწათმოქმედო ქვეყანაში, როგორც ჯავახეთია...

5. VIII. სოფელი ორჯალარი. არსებული ლიტერატურით აქ მოსალოდნელი არა იყო რა. არც სიძველეთა დაცვის კომიტეტის სიაში არის ეს სოფელი და მისი სიძველე მოხსენიებული. სამწუხაროდ, ეს სოფელი ჯავახეთის სიძველეთა მკვლევარებს გამორჩენიათ. რაც შეეხება სიძველეთა დაცვის კომიტეტს, მან მხარის ისტორიულ სიძველეთა სიის შედგენისას მხოლოდ ამ მკვლევართა მასალით ისარგებლა და ისიც არა სრულად (მაგალითად, ღულალისის ციხე, როსტომაშვილის მიერ აწერილი, სიაში არ შეიტანა). დამოუკიდებელი აღწერა, ან თვალსაზრისის გაფართოება კომიტეტს ფიქრადაც არ მოსვლია. შედეგი აქ ისაა, რომ ამ ცოტა ხნის წინ, რა თქმა უნდა, მას შემდეგ, რაც ივ. როსტომაშვილს, მით უფრო ბროსეს, ეს მხარე შესწავლილი ჰქონდათ, ძველი ქართული ეკლესია გადაუკეთებიათ, რომლის დროსაც, უეჭველია, ეს საინტერესო ძეგლი გაუნადგურებიათ. ამ ეკლესიიდან გადარჩენილია საინტერესო ბარელიეფი არა უგვიანეს XII—XIII საუკუნისა. დღეს ის დატანებულია აწინდელი ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში. ეკლესიის გადაკეთებისას საშენ მასალადვე გამოუყენებიათ აგრეთვე საფლავის ქვებიც. ორი მათგანი ფრიალ საინტერესო საყოფაცხოვრებო ბარელიეფით დაცულია სამხრეთის კედელში: ერთი მათგანი წარმოადგენს გამართულ გუთნეულს ოთხუღელა ხარით. გუთანი აღჭურვილია თვლებით (დიდი და მცირე) და საკვეთლით. მეორე მათგანი, — ეს არის მამაკაცი თოფით, სათოფისწამლით და სხვა ხელსაწყოთი. აქვე ეკლესიის ეზოს შესავალში გალავანში დატანებულია საფლავის ქვა: დედაკაცი მხარზე კოკაშვიდგმული. შიგნით ეზოში მოიპოვება მხატვრულად შესრულებული ვერძები და შეკაზმული ცხენები. ცხენების გვერდებზე გამოქანდაკებულია საომარი იარაღები: მშვილდისარი, თოფი, ხმალი (სხვადასხვა სახის), ხანჯალი, დანა, სათოფისწამლე, ყანწი, კულა... ბარელიეფის სიგრძე 1,85, სიგანე 0,85. აქ წარმოდგენილია ოთხი თანასწორი სიდიდის ფიგურა. მათ შუაში მაკურთხეველი ანგელოზია მოთავსებული. ოთხივე მამაკაცია (?), კტიტორებია (?). სამწუხაროდ, წარწერა მეტად დაზიანებულია.

ლი და მოკლეა, ხოლო მთავარი წარწერა, რომელიც, უეჭველია, ასეთი ბარელიეფის შემცველ ეკლესიას ექნებოდა, დაკარგულია. საუბედუროდ ფოტოს ვენდები და ბარელიეფის აღწერა სურსათის მიხედვით განვიზრახე: ღამდებოდა და წარწერაზე მუშაობა მრჩებოდა. ხოლო აქ დარჩენა, უბურობის გამო, არ შეიძლებოდა. სურათი უხეირო გამოვიდა... ასომთავრულ ასოთა მოხაზულობის მიხედვით წარწერა XIII საუკუნეზე უფრო გვიანდელი არ შეიძლება იყოს, მაგრამ ის არც მეთერთმეტე საუკუნეზე აღრინდელია.

ეს ბარელიეფი აქაურ მხატვრულად შესრულებულს და შინაარსით მდიდარ საფლავის ქვებთან ერთად უეჭველად უნდა დაცულ იქნას...

წარწერა შემდეგია:

დ		პ - (?)		ან		ლ		დ		- -
ჩნ		ა		გ		ზ		ლ		-
გ		ე - (ი ?)		ყე				ქ		ნ

პარალელური ხაზებით აქ ფიგურების აღგილია აღნიშნული. როგორც ვხედავთ, ოთხი ფიგურა ყველა ერთნაირი ზომისაა, მეხუთე მათ შუაში უფრო პატარაა. მეორე და მესამე ფიგურებს შორის ასოები ამოტეხილ-დაზიანებულია. მათი წაკითხვაც საეჭვოა. უკანასკნელი ფიგურის ორივე მხარეს ხაზები (დიფიზები) ასოების ნაკვალევს აღნიშნავს. უკანასკნელი სამი დიფიზი შესაძლებელია ერთი ასოს კვალი იყოს მხოლოდ.. ამ წარწერიდან უდავოდ მხოლოდ სიტყვა „ანგლოზი“ ირკვევა. მცირე ფიგურის გარშემო ასოთა ჯგუფიდან. შეიძლება აგრეთვე იქვე ქვემოთ „ყე“ ჯგუფი წავიკითხოთ. დანარჩენი ჯერ-ჯერობით გამოუცნობია.

ქალაქიდან ჩასულთადმი გლეხის უნდობლობა საერთოდ ცნობილია. ეს ძველი დროის უსიამოვნო მემკვიდრეობაა. სოფლისა და ქალაქის აწინდელი ურთიერთობის პირობებში, უეჭველია, ეს მემკვიდრეობა გაქრება. აღნიშნული მოვლენა ჯავახეთში გართულებულია და ქართველი მკვლევარის მდგომარეობა მით უფრო მძიმეა. კერძოდ მე მკვლევარი ისტორიკოსი მყავს მხედველობაში. საერთო გლეხურ უნდობლობას აქ თან ერთვის მეტად საეჭვო ხასიათის მემკვიდრეობა. აქა-იქ სოფლებში ნაკულაქარ-ნახუტკრები და წარსულის „ინტელიგენტები“ ჯერ კიდევ ახერხებენ აცოცხლონ მოზარდ სოციალიზმის პირობებში ნაციონალიზმის საძაგელი რუდიმენტი და მით დრო და დრო დაუსჯელად შხამონ მშრომელი მოსახლეობა.

ეს უნდა ითქვას, აღინიშნოს, რომ დღის სინათლეზე გამოტანით მისი საბოლოო აღმოფხვრა გაადვილდეს...

ორჯალარის ბარელიეფზე ვმუშაობ, ხალხი მოგროვდა. მე ეუხსნი შეკრებილთ ჩვენი კვლევის მიზნებს... არ ვფიქრობ, რომ დავარწმუნე: ზოგი მათგანი უნდოდ გამოიყურება. ვკითხე: არის თუ არა ვინმე პარტიული მათ შორის, მიმითითეს ერთ გლახზე, რომელიც სერიოზულად, მაგრამ ოდნავ უხერხულად გამოიციქობოდა... ერთი გულწრფელი მოხუცი ვერანა სოფლების სახელებს გვასწავლის: „ეს სულ ქართველთა დგილი ყოფილა; აი იმ ხარაბას (და მიგვითითებს დასავლეთისაკენ) ო რ ჯ ა ლ ა რ ი ე ე ჰქვიან, ბ ა ტ კ ა ნ ა ც დიდხანს ხარაბა იყო. ჩვენ სოფლებს თურმე იქ, სადაც ეხლა ბატკანაა, ბატკანი ედგათ, აქ კი ცხვარი. აი აქედანაა სახელი „ბატკანა“, ეხლა რომ „ბატკანა“-ს ეძახიან. ბატკანაში მუსლიმანები ესახლა. ისინი 1918 წელს აიყარნენ. მათ ადგილზე სომხები დასახლდა. ორჯალარი დღესაც ხარაბაა; იქ ძველი ქართული სასაფლაოა“.

ზოგიერთ იქ მდგომს არ მოსწონს მოხუცის საქციელი, უარყოფენ მის ცნობებს.. და უეჭველია, დაადუმებდნენ მას, რომ ერთი ახალგაზრდა მის მხარეს არ დამდგარიყო. ცხარე ლაპარაკი გაიშართა, რომლის შედეგად ყველა წავიდა. ჩვენთან მხოლოდ ორი კაცი დარჩა ერთადერთი პარტიული კაცი და მოხუცის მიმდგომი ახალგაზრდა, რომელთაც ჩვენი ეჭვი „ყოფილ ხალხთა“ ნაშთების გავლენის შესახებ ამ სოფელში მწუხარებით აღიარეს.

სამუშაო ჩქარა დავასრულე. დამდება, ბოგდანოვკაში ვიჩქარით. ვერანაები უნახავი დაგვრჩა. შუა გზაზე ერთი ვერანა სოფელი შევნიშნე. სახელი არ იცინან. რუსულ და ქართულ ხუთვერსიან რუკებზე ეს ნასოფლარები აღნიშნული არაა. რაც შეეხება ბატკანას, ის დღეს ცოცხალი სოფელია. ამ სახელის სომხური გამოთქმა „ბატკანა“ ქართული რუკის შემდგენელთ რუსულ გამოთქმად მიუღიათ და მისი გადმოქართულება უცდიათ: „ფათკანა“..

6. VIII. სოფელი სპასკოე. ამ სოფელს სომხები დღესაც ყარაღალას უწოდებენ. გზა ბოგდანოვკიდან ამ სოფლისაკენ ველზე მიდის. მინდორში გახურებული მუშაობაა. კოლმეურნეობა სთიბავს. სასიამოვნო და მხიარული სანახაობაა ერთად მუშაობა და მით უფრო მანქანებით... სოფელში მხოლოდ ბავშვებს თუ შეხვდები, მოზრდილთაგან თითქმის არავინაა. ერთი ქალი შეგვხვდა და ისიც ჩივის, რომ ავადმყოფობის გამო მინდორში ვერ წავიდა და შრომადლე გაუ-

ცდა. კომპიუტერების სამდივნოში შევედით. მდივანი მეტად ახალგაზრდაა, და ალბათ ჩვენი მიზნებისათვის არ გამოდგება. სამდივნოსკედელზე შეჯიბრება-დამკვრელობის გრძელი პირობაა გაკრული...

ისევ სოფელში დავდივართ. აქ ერთი მოხუცი ქალი შეგვხვდა. არც მან იცის რაიმე ამ სოფლის ძველი სახელისა ან კიდევ ახლო-მახლო ვერანა სოფლების არსებობისა და მათი სახელების შესახებ. საერთოდ, ღუხაბორები ჯავახეთის წარსულისადმი მეტად მცირე ინტერესს იჩენენ და ჯავახეთის სიძველეთა შესახებ ვაცილებით ნაკლები იციან, ვიდრე მათსავით მოსულმა სომეხებმა. და თუ სომეხთშორის ჯავახურ ტრადიციების დაუცველობა აგრე ამძიმებს მხარისისტორიულ კვლევას, მით უფრო უმწეოა მკვლევარი ღუხაბორთშორის. განსხვავებით სომეხებისაგან (და ალბათ მსგავსად თურქებისა) ღუხაბორებს ახასიათებს გეოგრაფიული სახელგების შეცვლის ტენდენციები (ბოგდანოვკა—ხოჯაბეგ, სპასკოე—ყარაღალა, არლოვკა—ახმას, გორელოვკა—ბულდაშენ, რადიონოვკა—ფარაფანი, ტამბოვკა—ჩაჩკა...). მოხუცმა დედაკაცმა „ძველი სასაფლაო“ გვასწავლა, კარგახანს ვიარეთ. სოფლიდან ორი კილომეტრის მოშორებით საბჭოთა მეურნეობის აგრონომი შეგვხვდა. მან აგვიხსნა, რომ ღუხაბორების ნასწავლები „ძველი სასაფლაო“ — ეს არის მათი წინამძღოლი ქალის ლუქერიას საფლავი, რომელიც ამ 50 თუ 60-ოდე წლის წინ გარდაიცვალა. ეს ქალი ღუხაბორებს წმინდანად მიაჩნიათ და მის საფლავს დიდ პატივსაცემენ... უკან დავბრუნდით. გზაში ერთმა ღუხაბორმა გვასწავლა აქვე სპასკოეს გაღმა ვერანა სოფლისოფელ სპასკოეს მდინარე ჩამოუვლის სამხრეთიდან და სათხაზე გავლით ჯავახეთის მტკვარს ერთვის. რუსულ რუკაზე ის უსახელოა. ქართულზე მას მდ. ბულდაშენი ეწოდება. საეჭვოა. ბულდაშენისწყალი უფრო საფიქრებელია: არსებობს ტბა ბულდაშენი, რომელსაც ეს მდინარე გამოივლის. არც რუსებმა, არც სომეხებმა ამ მდინარეს სახელი არ იციან (!). ღუხაბორმა დასძინა: „იქ ორი ნასოფლარია, სასაფლაოცაა; ციხეც იყო მთაზე. მთელ მაგ ადგილს ყარაღალას ვეძახით“... ო რ ი ვ ე ნ ა ს ო ფ ლ ა რ ი მდინარის მარჯვენა მხარეს არის. ისინი ერთიმეორისგან ნახევარი კილომეტრით არიან დაშორებულინი. ეს ნასოფლარები ყურადღებას იქცევენ თავიანთი სიდიდით და შედარებით დაცულობით: ორმოები — შენობების ნაშთები, სხვადასხვაგვარი ნათალი ქვები, წისქვილის არხი და წისქვილის ნანგრევი, ერთ-ერთ სოფლის შუაში საკმაოდ შენახული გზის ნაკვა-

ლევნი — ცოცხლად აღადგენენ დიდხნის მკვდარ სოფლებს.. აქვე ზემოთ მთაზე მოჩანს საფუძვლამდის დანგრეული რიყის ქვისაგან ნაგები ციხე. ყარაღალა უეჭველია ამ ციხის თურქული სახელია. გვიან მოსული მოსახლეობის მიერ ციხის ეს სახელი გადმოტანილია ამ ნასოფლარებზე და თვით სპასკოვზეც. რა ერქვა ამ სოფლებს ან სპასკოეს? — არავინ იცის. დუხაბორი გვიმტკიცებს, რომ აწინდელი სპასკოე ძველ ნასოფლარზე გაშენებული არაა, რაც ფრიად საეჭვოა: ყველა სხვა სოფელი მთელს ჯავახეთში თურქული, ქართული, სომხური თუ რუსული ძველ ქართულ ნასოფლარებზეა გაშენებული. ამას ამტკიცებენ, როგორც ნაშთები (ეკლესია, სასაფლაო, ზეთსახდელი, „ჯვარი“), ისევე იმ სოფელთა ოროლი სახელი (ძველი და ახალი), რომელთაც ახალი სახელი მოეპოვებათ. განსხვავება დუხაბორებსა და ყველა დანრჩენთ შორის ისაა, რომ უკანასკნელთ ვერანა სოფლები დაუნგრევლად გამოუყენებიათ, დუხაბორებს კი ძველი ნასოფლარი საფუძვლიანად გადაუთხრიათ და მასალა თავიანთ სოფლის გასაშენებლად მოუხმარიათ. ეს მოვლენა ყოფის სხვადასხვაობით აიხსნება: სამხრეთელ-მოახალშენეთა სოფლის ტიპი დაახლოებით იგივე იყო, რაც ძველი ჯავახებისა, დუხაბორებს კი ჩრდილოეთიდან სრულიად განსხვავებული სოფლის ტიპი მოუტანიათ. არც სპასკოეს მეორე სახელი, სომხები რომ ეძახიან, არც ეს ვერანა სოფლები და არც ნაციხარი ყარაღალა ჩვენს ზუთვერსიან რუსულ და ქართულ რუკაზე აღნიშნული არაა.

სოფელი სათხა. უსახელო მდინარის (ბულდაშენისწყლის?) ორივე მხარეზეა გაშენებული. ძველი სოფელი, როგორც ეს დაცულ სიძველეებიდან ჩანს, მდინარის მარჯვენა მხარეს მთის კალთაზე ყოფილა გაშლილი. სიციხეა. წყაროსთან დავისვენეთ. სოფელში ხალხი მცირედ ჩანს: სათიბი აქვთ; წყაროზე მოხუცებიც, ივნალიდები სხედან. ვეკითხებით სიძველეთა შესახებ. „აი აქ, — გვეუბნება ერთი ინვალიდი, სადაც ახლა კოოპერატიული დუქანია, მე მახსოვს, ეკლესია იყო და სასაფლაო“... ვერ მოასწრო სიტყვის დამთავრება, რომ ლაპარაკში ჩამოერია მეორე მოხუცი, ჩვენი მოსაუბრე შეაჩერა და ჩვენ მოგვიბრუნდა: „ამან არა იცის რა: სულელია, ბოდავს; აქ არაფერი სიძველეები არაა, რა სიძველეები უნდა იყოს აქ, ჩვენ არაფერი ვიცით“.. თითქო ეს ნიშანი იყო, ამის შემდეგ ყველას ენა ჩაუწყდა და აღარავინ „არაფერი“ იცოდა... ვატყობ აქ ახალს ვერაფერს შევიტყობ. მაინც ვცდი. უხსნი ჩვენ მიზნებს. არ სჭრის. ახალი ეკლესიისაკენ წავედით. იქ ძველ ქართულ ეკლესიაზე წარწერებია, ლიტერატურით ცნობილი. გალავანში ახალი ეკლესიის

გვერდში დგას ძველი მტკიცედ და ლამაზად ნაგები ეკლესია. მას სა-
ზურავი აღარა აქვს. გადარჩენილია მხოლოდ კედლები ყელამდის.
ზოგან კედლებიც გამონგრეულია. ეკლესია ჩვეულებრივი სოფლის
ეკლესიაზე დიდია: 15,27×6,9. დავათვალიერე. სამწუხაროდ აღმოჩნ-
და, რომ აქ მრავალი წარწერა განზრახ ამოუფხვკიათ. ზოგი მათგანი
ივ. როსტომაშვილის აქ ყოფნის უწინარეს უკვე ამოფხვკილი ყოფი-
ლა: მას არ მოყავს ის წარწერანი, რომელთა ნაკვალევი აშკარად
ჩანს, ეტყობა ეს სამწუხარო ფაქტი მას ვერ შეუნიშნავს... მაგრამ
ასეთი საქმიანობა ამ მკვლევარის აქ ყოფნის შემდეგაც გაგრძელებუ-
ლა და მის მიერ გადმოღებულ წარწერათა უმრავლესობა ამოშლილ-
განადგურებულია... „აღმოსავლეთის კედელზე“ ივ. როსტომაშვილს
მოყავს წარწერები:

ქე შე ა-რ მ-ჯ კითხულობს: ქრისტე შეიწყალე ირემამ
(უნდა: ქრისტე შეიწყალე აერემიამ)

ქე შე ხ-რ-ძე კითხულობს: ქრისტე შეიწყალე ხარაძე
(უნდა: ქრისტე შეიწყალე ხარაძისძე)

ეს წარწერები მოთავსებული ყოფილა აღმოსავლეთის კედელზე
საკურთხევლის სარკმლის მარჯვნივ და მარცხნივ. დღეს ისინი ამო-
თლილია. გადარჩენილია ქვემო რიგიდან მხოლოდ ქე შე—ასო-
მთავრული XII—XIII საუკუნისა.

დასავლეთის კედელზე სარკმლის მარჯვნივ წარწერა აფხეკილია...
გადარჩენილია: ასომთავრულით... ქნ ზკ.

ასევე აფხეკილია წარწერა აქვე სარკმლის ქვემოთ. გადარჩენი-
ლია ქე შე...

ივ. როსტომაშვილის მიერ „დასავლეთის კედელზე“ წაკითხუ-
ლი წარწერები, უეჭველია, ნაგვიანევი ხანისაა და ძნელად ირჩევა.
ერთი ცხადია: აქ არავითარი ქრონიკონი არ იკითხება, როგორც
სამართლიანად შენიშნავს ე. თაყაიშვილი. ეკლესიის შიგნით სამხ-
რეთის კედელზე ასომთავრულით: ქე შე ცხრ-ბ. აქვე შიგნიდან
საკურთხევლის კედელზე ასომთავრულით: ქე შე ცხბ. აქვე შიგნი-
დან საკურთხევლის კედელზე მარჯვნივ: ქე შე გი. ყველა ესენი
ერთი ხელითაა შესრულებული იმავე XII—XIII საუკუნისა.

ჩვენი ამ მუშაობის დროს ვიღაც შუახნის კაცი მახლობელ სახ-
ლის ბანზე გადმოდგა და რუსულის მოყვარულობით უცნაური ღრე-
ქით გვაუწყა: „Это письмо зачистил, зачистил раньше, Николай
время“.

სამხრეთიდან ამ ეკლესიას ახალი ეკლესია აქვს მიშენებული, ისე რომ ძველი ეკლესიის სამხრეთის კედელი ახალის ჩრდილოეთ კედლადაა გამოყენებული. როსტომაშვილის აღწერილობიდან ვიცოდით, რომ ამ კედელში დაცულია ბარელიეფი და ეკლესიის ამშენებელის წარწერა.

ჩვენი მუშაობისას ხალხი თანდათან მოგროვდა. ეკლესიის გასაღები ვიკითხე. არავინ იცის... ჩემი რწმუნებები ამოვიღე და თემის ოფიციალური პიჩი მოვიტხოვე (სათხა თემის ცენტრია). არავინაა. პარტიული ვინმე ვიკითხე. არავინაა. გულმოსულმა წერა-კითხვის მცოდნე მოვიტხოვე და რაიონიდან მიწერილობა წაუკითხე... ალაპარაკდენ. ერთი ყმაწვილი გაგზავნეს. მან ცოტა ხნის შემდეგ მოხუცი მოიყვანა ეკლესიის გასაღებით. ეკლესიაში შევედი და როსტომაშვილის მიერ გაცხოველებულ წარწერას ძებნა დაუწყე. მის მიერ აღწერილი ბარელიეფი ადგილზეა, ხოლო წარწერა არა ჩანს... კიბე მივიდგი (ის აქვე იყო ეკლესიაში) და ბარელიეფის მარცხნით, მარჯვნივ, ზემოთ სულ გადავფხიკე ნალესი კირი. აშკარა გახდა, რომ წარწერა დაღუპულია. ბარელიეფი გადავიღე. როსტომაშვილით აქ სამხრეთის კედელზე ორი წარწერა ყოფილა ასომთავრულით:

ადნ ღნ ფრან ე ე აშნა ესე
ეკლსა სდბლდ მთდ და შშბლთ
მთდ სლცვ
ლ ლ

კითხულობს: „ადიდენ ღმერთმან ფარსმან ერისთავთ ერისთავი ააშენა (უნდა: აღეშენა ან აეშენა) ესე ეკლესია სადიდებლად მათდა (და) მშობელთა მათდა სალოცველად“.

ჩვენ მიერ შეტანილი შესწორება „აღეშენა“ (ან აეშენა) შეიძლება საბუთიანი იყოს: ამშენებლის მესამე პირით მოხსენიება უჩვეულოა. ამავე კედელზე ამ წარწერის ზემოთ ყოფილა მეორე წარწერა: ქე შე ყნი კითხულობს: „ქრისტე შეიწყალე ყოველნი“. მკვლევარი არ აღნიშნავს, რომ ეს წარწერა ნაკლებია. ხოლო თუ ის სრულია, მაშინ ასე წაკითხვა ყოველად შეუძლებელია და ე. თაყაიშვილის შესწორება სამართლიანი ჩანს: ქე შე ინე, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე იოანე“. სამწუხაროდ, დღეს აღარც ეს წარწერა გადარჩენილა.

ეკლესიის ეზოში, გალავანს შიგნით განსაკუთრებული სიდიდის ცხენები და ვერძებია. ჩანს, სასაფლაოც აქვე ყოფილა... სათხანს თავზე უზარმაზარი ციხის ნანგრევეია. მისი ქვეები დღესაც სათხელთათ-

ვის ჩვეულებრივი საშენი მასალაა. ადგილობრივნი მას იშუაღას უწოდებენ. ხუთვერსიანი რუკები არ იცნობენ მას. ამ ციხის დათვალიერება, მისი კედლების და ფართობის გაზომვა საჭირო და საინტერესოა... სამწუხაროდ, ჩვენი ტემპი მეტად ნელია. დღეს, უნდა არაგალის დათვალიერება მოვასწროთ. თანაც ამ ხალხის ასეთი განწყობილება მუშაობის ყოველივე ხალისს გვიკლავს.

არაგალისკენ წავედით. ჯერ ისევ სათხაში ვიყავით, რომ მესამე ძველი სასაფლაო ვნახეთ. ალბათ ეკლესიაც იყო სადმე აქვე. სათხა, ყველაფრიდან ჩანს, მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა ძველად: დიდი ციხე, ორი თუ სამი ეკლესია... ის უნდა გზასაყარზე ყოფილიყო გუმბრიდან ახალქალაქისაკენ და ახალქალაქიდან თრიალეთზე მიმავალი სავაჭრო გზებისა...

დიდ არაგალში სიძველეებია: პერანგ შემოცლილი საკმაოდ მოზრდილი ეკლესია. ის ჯერ კიდევ ივ. როსტომაშვილის დროს გატყავებული ყოფილა. ამ ეკლესიის თლილი ქვები აქვე სოფელში სომხურ ეკლესიაზე მოუხმარიათ. იყო თუ არა, ან სად დაიკარგა ჩუქურთმიან-წარწერიანი ქვები? ახალ სომხურ ეკლესიაში ამის კვალი არა ჩანს.

ძველი ეკლესიის გარშემო სასაფლაოა: ცარიელი ლოდები, არც ერთი ქანდაკება. ესეც საინტერესოა. ასეთ სასაფლაოებს ჩვენ სხვაგანაც ვხვდებით (ჩიფლიკი). ეკლესიის სამხრეთით ფრიად დიდი ლოდი ჯვრით და ნაგვიანევი წარწერით: თ'ეწ'ჲ. ეს წარწერა ჯვარის ცალ მხარესაა ამოჭრილი (მარჯვნივ). აქვე დგას ორი ქვის „სასანთლე“ — ზეთის ჩასასხმელი ან კიდევ შეიძლება ესენი ჯვრების კვარცხლბეკები იყვნენ, რაც უფრო ჭკუასთან ახლოა: ამის მაგალითები სხვაგანაც გვაქვს.

ეს „თ'ე წ'ჲ“ შეიძლება სულ სხვა დანიშნულების ქვა ყოფილიყო (ქვაკაცა?) და მხოლოდ შემდეგ ნაგვიანევიად უადგილოდ მიუტმანსებით ქრისტიანობის ემბლემა (ჯვარი) და სახელიც თ'ეწ'ჲ. სათხაში განცდილმა ამ დღეს გამოკითხვის ხალისი დაგვიკარგა. უკან დაებრუნდით და ღამის 11 საათი იყო, რომ ბოგდანოვკას მივალწიეთ. ვანშმისას (იგივე იყო ჩვენი სადილიც...) ერთმა ახალგაზრდამ საუბარი გავეიმართა. ის რაიპარტკომში მომუშავე აღმოჩნდა. ისტორია აინტერესებს, სურს ჯავახეთის წარსული იცოდეს. ყურადღებით გვისმენს და თავის შთაბეჭდილებებსაც გვიზიარებს. სათხას შემდეგ ეს განსაკუთრებით სასიამოვნო და საიმედოა. სრულიად გარკვეული მოსაზრებით, რომ ჩვენი მუშაობის პირობები კიდევ უფრო არ გართულებულიყო, მე იმ არასასიამოვნო შემთხვევების მოთხრობიდან

თავი შევიკავე, მაგრამ, ვფიქრობ, საზოგადოდ ამის დაფარვა მართებული არ იქნებოდა.

7. VIII. ხოჯაბეგი. ძველი სოფელია ბოგდანოვკის გვერდით— (ჯავახელი მკვიდრნი, რუსებს გარდა, თვით ბოგდანოვკასაც ხოჯაბეგს უწოდებენ). სიძველეთაგან აქ თითქმის აღარაფერი გადარჩენილა. ეკლესია ამ 50 წლის წინ დაუნგრევიათ და მასალა ახალ ეკლესიაზე გამოუყენებიათ. სასაფლაოც განადგურებულია. ქვები აუცილიათ. ერთადერთი ვერძი გადარჩენილა, რომლითაც ვიღაცას თავისი მიცვალებული შეუმკია ახალ სასაფლაოზე.

ხოჯაბეგის სამხრეთ დასავლეთით 2—3 კილომეტრის მანძილზე, ხანჩალის ტბის პირას არის სოფლისა და ციხის ნანგრევი „კალაჩი“, აქედან ცოტა მოშორებით დასავლეთით „კარტულა“ — ვერანა სოფელი. რუსულ ხუთეგრისიან რუკაზე „კარტულა“ აღნიშნულია, „კალაჩა“ კი უსახელოდ არის აღნიშნული. ქართულ რუკაზე არც ერთი და არც მეორე აღნიშნული არაა.

ერთი ადგილობრივი სომეხი, ყოფილი ჯარისკაცი და რუსულის შტოდნე, ხალისით გვაწვდის თავის ცოდნას ჯავახეთ-ჩილდირის საზღვრებზე — ვერანა სოფლების შესახებ.

სამწუხაროდ, უინციდენტოდ საქმე არც აქ დამთავრდა: ერთი „მცოდნე“ დაღვა და დაყინებით ეუბნება ჩვენს მოსაუბრეებს, რომელნიც მას ჩვენი მუშაობის მიზნებს უხსნიან (ამის შესახებ ჩვენ მისვლისთანავე მოვახსენეთ): „მე კარგად ვიცი რა უნდათ მაგათ, ესენი ქართველებია.“ ძლივს დაადუმეს.

8. VIII. ეშტია. დიდი სოფელია. სომეხ-კათოლიკეები სახლობენ. ძველი ეკლესია აქ აღარაა. ის ახალზე მოუხმარიათ. ამ ახალ ეკლესიის კედლებში საფლავის ქვებიც მრავლად დაუტანებიათ. ზოგი მათგანი საინტერესო ქანდაკებიანია: გუთანი საკვეთლით, დიდ და მცირე თვლებით, სამი უღლით. მეორე ქვაზე წარმოდგენილია სამხედრო იარაღი: თოფი კაჟიანი ჩახმახით, სათოფისწამლე, ხმალი, ხანჯალი, დანა. არის სხვა ქვებიც. წარწერა არ გადარჩენილა.

ეკლესიის ეზოში ძველი სასაფლაოა. მრავლად არის გადარჩენილი ვერძები, ცხენები საინტერესო სამკაულებით, შესანიშნავია ხმლის ორგვარი სახე. ქანდაკებანი კოსტატურადაა შესრულებული. მდიდარი სასაფლაო ჩანს.

ყაურამაქო რფი (ყაურმა-ხიდი) ისტორიულ ნაშთებით შესანიშნავია. აქ დღემდის დაცულია ძველი ხიდი ჯავახეთის მტკვარზე. ის ხუთ თაღოვანია და საკმაოდ ფართე (სამ მეტრამდის). ვისაც საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებში გადარჩენილი ძველი ხიდები ან

მათი ნაშთები უნახავს, ის სამართლიანად შეეჭვდება: ყაურმას ხი-
ლი XIX საუკუნეში შეკეთებისას ხომ არ გააფართოვს? შესაძლე-
ბელია, მაგრამ უეჭველი არც ესაა: აწინდელი ხილი არც ისე ფართეა-
როგორც XIX ს-ში აკეთებდნენ (ყაურმას ხილი 1893 წელს შეუკე-
თებიათ), მეორე მხრით, არსებობს იმის ნიშნებიც, რომ ძველ სა-
ქართველოში არა მარტო ვიწრო ხილები იცოდნენ (1,5 მეტრიანი),
არამედ ფართეც. ხიდის სივიწროე-სიფართე დამოკიდებული შეიძ-
ლება იყოს იმაზეც, თუ რა ტიპისაა ის: ბურჯ-სვეტებზე და მრავალ
პატარა თალებზედ არის დაბჯენილი, თუ გადაგდებულია ერთ ვეებე-
რთელა თადად და მხოლოდ კურტნებზეა დამაგრებული. ეს სხვადა-
სხვა სახეობა დამოკიდებულია იმაზე თუ სად არის ხილი აგებული-
ფონის ადგილას, თუ მდინარის ვიწროზე. მრავალთალოვანი ხილი
უფრო ფართეა საგულისხმებელი, ცალთალოვანი, გადაგდებული ხი-
ლი, ბუნებრივია ვიწრო იყოს...

ხიდების შესწავლა სავაჭრო-სამომოსვლო გზების შესწავლასთან.
არის დაკავშირებული და ფრიად მნიშვნელოვანი ნაწილია მისი.
ძველი გზების მიმართულებათა დასადგენად ხიდებისა და გზა-ჭრილ-
თა ნაშთების პოვნა-შესწავლა ამ მიმართულებათა დასაყრდენი პუნ-
ქტების პოვნას უდრის. ხიდეთა ნაშთების ნაგებობათა ტექნიკისა და
საშენი მასალის შედარებითმა შესწავლამ შესაძლებელია მოგვეცეს
ფრიად მნიშვნელოვანი თარიღები ამ ხილთა და მათ თვით გზების
ამ ადგილებზე არსებობის შესახებ. ასეთი თარიღები კი საიმედო
დასაყრდენი იქნებოდა რთულ ისტორიულ მოვლენათა კონკრეტულ
შესწავლისას. ხიდების და გზაჭრილთა სიფართე-სივიწროე ძველი
გზების სიფართეს უეჭველად განმარტავს: ხიდებისა და გზაჭრილთა
ხასიათი სატრანსპორტო გზის საერთო ხასიათზეა დამოკიდებული;
თვით გზის ხასიათს კი, რა თქმა უნდა, ტრანსპორტის სახე და სა-
შუალებანი განსაზღვრავენ. შეუძლებელი არაფერია, რომ ყაურმას
ხილი ძველდაც ამ სიფართისა ყოფილიყო. მისი ფონზე ნაგებობა—
მრავალთალოვანობა ამის სრულ შესაძლებლობას იძლეოდა, ხოლო
ჯავახეთის ადგილობრივი ტრანსპორტი (ჯავახური ურემი) ასეთ
ხილს მოითხოვდა კიდევაც. დაბოლოს, ის არც განსაკუთრებულია,
თუნდაც ძველი ღროისთვის. ხილი არტაანის „მტკვარსა ზედა“ თმო-
გვის ძირს, რომელზედაც („კიღსა ზედა“) „შეიბნეს და შეიქნა ომი“
გამდგარ ფეოდალთა და თამარის მომხრეთა შორის, რა თქმა უნდა,
ისეთი ვიწრო არ უნდა ყოფილიყო, როგორც რკონის ან კიდევ
ოდრჯის ხილებია (ე. ი. ერთ მეტრ ნახევარი). საინტერესოა, რომ
ძვერულაზე ხიდის კურტანი ისეთივე განისაა, როგორც ყაურმას

ხიდი. კიდევ უფრო საინტერესო და ხიშახლობლივია ის, რომ კლდე-
კარისა და უფლისციხის თავზე ძველი გზაჭრილები დაახლოებით
ასეთივე სიფართისა არიან. ასევე საინტერესოა ამ მხრით ჩრდილო
აღმოსავლეთიდან უფლისციხეზე მისასვლელი გზა, რომელიც
კლდეშია გაჭრილი. ისიც ამ სიფართისაა. ასეთივე ფართე ყოფილა
ხუდაფირინის ხიდი არეზზე. ხოლო როსტომის მიერ XVII ს-ში აგე-
ბულ ხიდის შესახებ ვახუშტი გადმოგვცემს: „აქა (ესე იგი ხუნანს)
არს ნახიდვარი. ამის გამო აღაშენა პთ მეფემან როსტომ ხიდი ქვიტ-
კირისა დიდ შვენიერი, რომლისა სვეტსა შინა არს სახლი შვენი-
ერი მკვრეტი ამიერ და იმიერ მდინარისა. სივრცე ხიდისა: ი: ნკარი.
აქეთ და იქით ქციის კიდესა ზედა ფუნდუქნი დიდნი და კეთილნი
თლილის ქვისანი“⁶. ასე რომ ორგვარი გზა-შარავხლავ შესაძლებელია
თითქოს აღინიშნოს: ვიწრო, რომელიც მთიანეთს ახასიათებს და მის-
სატრანსპორტო მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებს და ფართე ბარის-
ტრანსპორტის ხასიათით გამოწვეული. საქართველოში გზებისა და
ხიდების ნაშთები უხვად მოიპოვება. მათი სრული აღნუსხვა-შესწავ-
ლა, ექვი არაა, გზების ზედმიწევნილობითი სურათის აღდგენას შე-
გუძლებინებს. პროფ ივ. ჯავახიშვილის წამოწყება ამ მხრით უნდა
გაგრძელდეს. ეს საკითხი ერთობ მომწიფებელია და სადღის-
წესრიგო.

1893 წლამდის ყაურმის ხიდის თავში დაცული ყოფილა ძველი
ქართული წარწერა. შეკეთებისას ვინმე „ფოდრაჩიკს“ ეს ქვა ამოუ-
ღია და მის ადგილას თავისი სახელით ამოჭრილი სომხური წარწერა
ჩაუსვაშს. დღეს აღარც ეს წარწერა იპოვება. ამ წარწერების აღ-
გის ყაურმელები ნიშანდობლივ გვიჩვენებენ.

მეორე ძველი ყაურმაში — ეს ეკლესიაა. ნაგებობით ის განსაკუ-
თრებულს და ღირსშესანიშნავს არაფერს წარმოადგენს. აქ უწინ-
თითქო დიდი ეკლესია მდგარა: მისი საფუძველი დღევანდლამდის
დაცულია. აწინდელი ეკლესიის წარწერები იმ ძველ ეკლესიიდან
უნდა იყოს დატანებული. სწორედ ამ წარწერებით და ჩუქურთმა-
სამკაულით შესანიშნავია ეს ეკლესია:

I დასავლეთის კედელზე სარკმლის ზემოდან ასო-
მთავრულით: ქე აღე ოქპ ქქ, ე. ი. „ქრისტე აღიდგე ოქროპირ
ქართლისა კათალიკოზი“.

II იქვე სარკმელის მარცხნივ და მარჯვნივ, ასომთავრუ-
ლით:

⁶ ვახუშტი. გეოგრაფია, 59.

ქე მ წყე
ეჟნ იოჯ
ნეს დღსა
შს შელთო
ან თ

ე. ი. „ქრისტე, მოწყალე
ეჟმნენ იოვანეს დღესა
შს შვილითურთ ამინ“.

III სამხრეთის კედელზე მოჩუქურთმებულ ბალა-
ვერზე ასომთავრულით:

ქე აღდე	ე. ი. ქრისტე აღიდე	ქე აღდე	ე. ი. „ქრისტე აღიდე
გი მფე	გიორგი მეფე	მლქჳ	მელქიზედეკ
და შენი	და შვილნი.	ქრთლს	ქართლის
შთნი	მათნი	კთლქზ	კათალიკოზი
		და შეწე	და შეეწიე

დღეა მს ან დღესა მას ამინ“

დამწერლობის თვალსაზრისით ეს წარწერაში, რა თქმა უნდა, მე-
ტად ძვირფასანი არიან. ისინი კარგად არიან დაცული; მათი დათარი-
ღებაც, ზოგიერთის მაინც, ზედმიწევნილობით ხერხდება, ასე რომ
წარწერათა შესწავლისას ისინი საყრდენად გამოდგებიან. აუცილე-
ბელია მათი ფოტოგრაფიული პირის დამზადება. ამისათვის კი სპე-
ციალურ მოწყობილობით მისვლაა საჭირო. სახელდახელო ფოტო-
აპარატით აქ ვერაფერს გააწყობთ. ორი წარწერა ისე მაღლაა, რომ
დაბლიდან გადაღებული, ისინი სულ სხვა სახის გამოდიან და მანშ მე-
ცნიერული შესწავლისათვის ფასდაკარგულნი ხდებიან. მთავარი
ბალავრის წარწერა კი თუმცა საკმაოდ დაბლაა, მაგრამ ამ მხრიდან
ეკლესიას მიშენებული აქვს საბძელი და ამ საბძლის სახურავის ძე-
ლებს ქვეშ მოყოლილი ეს წარწერა ფოტოსურათის გადასაღებად
სრულიად მოუხერხებელია. აუცილებელია სიძველეთა დაცვის კო-
მიტეტმა იღონოს ამ წარწერის განთავისუფლება საბძელში ტყვეო-
ბისაგან, რომ ის ხელმისაწვდომი გახდეს მეცნიერული შესწავლისა-
თვის.

აქვე ერთი შენიშვნა: წარწერათა კორპუსის მეცნიერული გა-
მოცემა წარმოუდგენელია, თუ წინასწარ არ იქნა დაგროვილი არა
შარტო ყველა აქამდის დაცულ წარწერათა წაკითხვანი, არამედ ამ
წარწერათა ფოტოგრაფიული სურათებიც და ეს რაც შეიძლება
მაქსიმალური სისრულით. ფოტოსურათების ისეთი გადაღება კი,
რომელთაც მეცნიერული ფასი შეიძლება ჰქონდეთ, მოითხოვს რო-
გორც ფოტოგრაფ-სპეციალისტს, ისე სპეციალურ მოწყობილობა-
საც. სამწუხაროდ, ჩვენთან ეს საკითხი აქამდის არ ქცეულა ჯერო-
ვანი ყურადღების საგნად. ჩვენი კუხტარულ-პრიმიტიული ფოტოგ-
რაფობა ენერჯიისა და ფულის ცუდად ფლანგვია მხოლოდ. მუზე-

უმს ასეთი საშუალებით იოლად წასვლა არ გამოადგება. აუცილებელია მუზეუმის ფოტო-განყოფილებამ შეიძინოს სათანადო მოწყობილობანი და, რაც მთავარია, ფოტო-განყოფილებას უნდა ეყოლოს მაღალკვალიფიციური ფოტო-მუშაკები, რომელთაც შეეძლებათ უზრუნველყონ რთული მეცნიერული მოთხოვნებიანი ფოტოგრაფიის საქმეში...

ყაურმას ეკლესიის წარწერებში მოხსენიებული ოთხი პირისაგან სამი თითქოს უდავრდ ცნობილია. გიორგი მეფე, ეს გიორგი I, რომელიც 1014—1027 წლებში მეფობდა; მელქიზედეკ კათალიკოზი, ეს ცნობილი მელქიზედეკია, მცხეთის კათალიკოზოს რომ განაგებდა XI საუკუნის ათიან წლებიდან 30-იან წლებამდის⁷. დამწერლობის ხასიათის გარდა ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ორივე ამათი ერთად (ბალავერის ქვაზე) მოხსენიება. ცნობილია ოქროპირ კათალიკოზიც. ის საკეთმპყრობლობს მცხეთას მელქიზედეკის შემდეგ და უკანასკნელის „გაზრდილია“⁸.

უცნობია ეს იოანე, რომელიც დასავლეთის სარკმლის გარშემო წარწერაში მოიხსენიება.

მართალია, ოქროპირ ქართლისა კათალიკოზის მეორე სახელი (უფრო სწორედ, პირველი) იოვანე იყო, ასე რომ ბუნებრივად ჩნდება ცთუნება ეს ოქროპირი და იოანე აქაც გავაიგივოთ, რომ ამას არ ეწინააღმდეგებოდეს: იოვანეს მოხსენიება კათალიკოზობის გარეშე, მისი მოხსენიება შვილითურთ (თუ ჩვენი წაკითხვა სწორია) და სიტყვა იოვანეს ი-ნით დაწყება და არა ღ-ტით, როგორც ამას ადგილი აქვს ფოკას წარწერაში, სადაც ეს კათალიკოზი იოვანე-ოქროპირის სახელითაა მოხსენიებული.

უკანასკნელი მოსაზრება ჩვენ, რა თქმა უნდა, ურყევად დასაყრდენ არგუმენტად არ მიგვაჩნია, არამედ მხოლოდ აღნიშვნის ღირსად სხვა არგუმენტების არსებობის დროს.

იმის გასარკვევად, თუ როგორ წარმოსდგა წარწერათა ასეთი ჯგუფი, ისტორიულსა და პალეოგრაფიულ მოსაზრებებს გარდა აუცილებელია ხუროთმოძღვრული საბუთებიც: აწინდელი ტაძარი მართლაც ძველ, უფრო დიდტაძრის ნანგრევზეა აგებული, თუ ეს XI საუკუნის შენობაა? ბალავერის ასეთი სიდიდე რამდენადაა დასაშვები შედარებით მცირე ეკლესიაში? ჩუქურთმების ზომიერება და

⁷ პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II; ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი მე-XI-ე საუკუნისა, საქ. მუზ. მოამბე, VI.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქ. მუზ. მოამბე, VI.

დიდი მხატვრული შესრულება რამდენად შეესაბამება ასეთ ასიმეტრიას? ერთი სიტყვით: ეს ტაძარი თავისი სამკაულებით ერთდროულად შექმნილი მხატვრული არქიტექტურული მთლიანობაა, თუ სხვადასხვა დროის შენამოქმედთა ჯამი? ხუროთმოძღვარ სპეციალისტის საბუთიანობა აქ მთავარი დასაყრდენია და, სანამ ასეთი დასაბუთებანი არ წამოგვეშველებიან, ამ წარწერათა ასეთ ჯგუფის ახსნის ცდა მყარ საფუძველს მოკლებული და ამდენადვე ნაადრევი იქნებოდა.

ცალკეულად კი: 1. ბალავერის წარწერა ეკუთვნის 1020—1027 წლებს. აქ გიორგი მეფე შვილებით და მეღქიზედეკ კათალიკოზი კოცხლად არიან მოხსენებული. გიორგი მეფეს შვილები კი ე. ი. ბაგრატ და დემეტრე შეუძლებელია 1020 წელზე ადრე ჰყოლოდა: ბაგრატ და დემეტრე სხვადასხვა დედის შვილები იყვნენ და უფროსი ამ ძმათაგანი ბაგრატ 1021 წელს 3 წლის ყმაწვილი იყო²; 2. წარწერა ოქრობირ კათალიკოზის მოხსენიებით შეიძლება ეკუთვნოდეს 1033—1048 წლებს შორის. ხანას, როცა ეს კათალიკოზი მცხეთის საყდარს განაგებდა; 3. სარკმლის გარშემო წარწერის დათარიღება ძნელია. ხელის მიხედვით ის თითქო XI—XII საუკუნისათვისაც შეგვეძლო მიგვეკუთვნებინა — თუმცა ის უეჭველად უფრო ნაგვიანევი ჩანს, ვიდრე ბალავერის წარწერა, — მაგრამ სანამ ამ ეკლესიის აშენებისა თუ ახლად აშენების საკითხები მტკიცედ გარკვეული, არა გვაქვს, ამ წარწერის დათარიღება შეუძლებელია. მოყვანილ წარწერათა ადგილმდებარეობიდან ერთი ამ თავითვე უდავოა: ბალავერის წარწერა არ შეიძლება უფრო ნაგვიანევი იყოს, ვიდრე დანარჩენი წარწერანი. ამას მხარს უჭერს წარწერათა პალეოგრაფიული ხასიათიც.

სოფლის საბჭოს წევრი მოვითხოვე და ეკლესია გავაღებინე. გადაწყვეტილი აქვთ კოლმეურნეობის საწყობად აქციონ. კოლმეურნეობის მდივანს მე საჭირო საბუთები უჩვენე და სიძველეთა დაცვის კომიტეტის მისამართიც მივეცი: ეკლესიას წვიმა უვლის. არეული ამინდია: ხან წვიმს, ხან მზეა. ჩემი ფოტოგადაღებანი ჯერ მზიან დარში რა არის, რომ ასეთში ივარგოს... წარწერები კვლავ შევამოწმე, ხელით გადმოვიღე და წამოსვლას ვაპირებდი, რომ სამხრეთის კედელში მოქცეულმა ჩუქურთმიაწმა ქვამ მიიქცია ჩემი ყურადღება. აქ იშვიათი ხელოვნებით თხზულხაზებში მოცემულია ხარების

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II.

სტილიზაცია და ეს ისე თავისუფლად არის შესრულებული, თითქო დიდი მხატვარი უმაგრეს ქვაზედ კი არ ამოჭრიდა მას, არამედ ნაზ ქალაღზე უსვამდა მორჩილ ყალამს. მზეს დაუცადე, მცირე ხნით გამოანათა და სურათი გადავიღე. ეს ქვა თავის რთული თხზულით, ნაზი ხაზებით და თავისუფალი ყალმის ხმარებით შეიძლება პირველ სახე იყო ჩვენი დიდი მხატვარი-ოქრომჭედლების—ოპიზარების შემოქმედებისა. ძველ ნასოფლარებს ვეკითხებით შეგროვილ ხალხს. ვვისახელებენ „ნორაშენს“ და „დიგაშენს“. ორივე ყაურმას დასავლეთითაა ჯავახეთის მტკვრის მარჯვენა მხარეს. პირველი ორი კილომეტრით არის დაშორებული ყაურმასაგან, მეორე კი სამით. ნორაშენის მეორე სახელი „ხურმიგ“იც გვასწავლეს. ეს სახელი უფრო ძველიაო, ამბობდენ. რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე დიგაშენის მაგივრად Тагдашен-ია აღნიშნული, ხოლო ხურმიგ-ნორაშენი სრულიად არაა მოხსენებული. ქართულ ხუთვერსიან რუკაზე არც ერთი და არც მეორე ნასოფლარი აღნიშნული არაა. ყაურმაში მესამედ ვარ მისული და არც ერთხელ უსიამოვნო ინციდენტი არ აგვცდენია.

უსიამოვნო ინციდენტები, ჩვენ რომ ჯავახეთში მუშაობის დროს აქა იქ გვხვდებოდა, უეჭველად მოწმობდა იმ სამწუხარო ფაქტს, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო ავადსახსენებელი კვალი წარსული დროისა, როცა ნაციონალისტურ-შოვინისტური ელემენტები სიძულვილსა და უნდობლობას სთესავდნენ მოძმე ერებს შორის.

ხოჯაბეგიდან გუმბრისაკენ ძველად კარგად მოვლილი შარაგზა ყოფილა. ეხლა ამ გზის ნაკვალევია მხოლოდ. გზაში გვხვდება სოფელი „კათანდურ“. ეს სოფელი რუკაზე აღნიშნული არაა. სოფელ არლოვკას მისავალში პატარა ტბა არის. არსებობს ვადმოცემა, რომ ამ ტბის ადგილზე ქართული სოფელი იყო. ტბა გაჩნდა, სოფელი ჩაიტანა... ჩატანის რა მოგახსენოთ და საკმაოდ მონზრდილი ნასოფლარი დღესაც ჩანს ამ ტბის ჩრდილოეთ ნაპირზე. იქვეა ეკლესიის ნანგრევებიც. სოფლის სახელი არავინ იცის. ტბას „ახმაზს“ (გაუმდინარს) უწოდებენ. ნასოფლარს ვეღარც კი ამჩნევენ და მხოლოდ ეკლესიის ნანგრევებზე მიგვიითითებენ. და ეს იმიტომ, რომ ნასოფლარი აწინდელ არლოვკის მოსახლეობას თავის სამეურნეო მიზნებისათვის გამოუყენებია (სამწუხაროდ, აქაც დავავიანეთ. ასეთი მოვლენა უკანასკნელ ხანებში განშირებულა): ნასოფლარზე თივასა სთიბავენ, ორმოებს ავსებენ, მიწას ასწორებენ, შენობათა ნანგრევებს თხრიან. უეჭველია ასეთივე ბედი მოელის უახ-

ლოეს დროში სხვა ნასოფლარებსაც. ამიტომ აუცილებელია: დავ-
ლა და აღნუსხვა ყველა ნასოფლარისა, მათი სახელებისა და ადგილ-
მდებარეობის გეოგრაფიული გარკვევა ჭავჭავთის ისტორიული
რუკის შესადგენად, ძველი ჭავჭავის მოსახლეობის ტიპის შესწავ-
ლა, რომ ამ ხერხით შესაძლებელი გახდეს ნასოფლართა მოსახლეო-
ბის რაოდენობის დაახლოებით გათვალისწინება, დასაცავად საჭირო-
ნაშთების შეგროვება-დაცვა.

გორელოვკისკენ წავედით. ამ სოფელს ადგილობრივი-
სომხები ბულდაშენს ეძახიან. უეჭველია არც ესაა მისი უძვე-
ლესი სახელი. სიძველეებისა აქ არაფერი ახსოვთ. ვერანა სოფლები-
სხვაც უნახავთ, მაგრამ სახელი არც ერთისა არ იციან... საერთოდ
დუხაბორები ამ მხრით სომხებს მეტად ჩამორჩებიან: მათ შორის.
იშვიათია ასეთი ვინმე, რომ ამ მხარის წარსული ანტიკრესებდეს,
დაკვირვებანი ჰქონდეს, რაიმე იცოდეს მის შესახებ... „ძველად ეს
ქვეყანა ქართველების მიწა ყოფილა“ — ეს იციან და ეს. სოფელში-
აფთიაქის გამგე ქართველი აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, მას მონადირე-
ობა უფრო ეხერხება, ვიდრე სიძველეებზე დაკვირვება... მან აქ ერთი-
მოხუცი დუხაბორი გვასწავლა: სიძველეთა შესახებ, თუ აქ ვინმე
რამე იცის, ეს ისევ ამ სბიტნევემაო. ყმაწვილი გაგვაყოლა. ერთ-
საქმოდ სრულსა და ზედმიწევნით სუფთა სახლში შეგვიყვანეს.
სბიტნევი მართლაც საინტერესო კაცი აღმოჩნდა. ის ფრიად მოხუ-
ცია, მაგრამ საღი გონება შერჩენია და ბევრი რამ ახსოვს. სამწუხა-
როდ, ჩვენი პირდაპირი მიზნებისათვის ამანაც ცოტა რამ იცის.
„არლოვკაც და გორელოვკაც, — გვეუბნება სბიტნევი, — ძველი-
სოფლების ნანაგრევებზეა გაშენებული. კარგად მახსოვს, აქ დიდი-
„აულის“ ნანგრევი იყო, ეკლესია და სასაფლაო, ზეთის სახდელის
ნაგებობა... სასაფლაოზე, არც ერთი მატური არ იყო. დიდ დიდი ლო-
დები ეწყო... დღეს ამ სოფლებში რაიმე სიძველის კვალიც კი არ იპო-
ვება. რა ერქვა იმ ნასოფლარებს სბიტნევემა არ იცის. ბულდაშენიდან
აღმოსავლეთით მადათათფას (ერთი კონუსისებური მთა) სამხრეთ
კალთაზე სბიტნევი ორ ნასოფლარს მიუთითებს. „ეს აულებიო უნდა
მეტად დიდები ყოფილიყვნენ, ეს ნანგრევთა სიმრავლიდან ჩანსო“.
ასევე ბულდაშენის სამხრეთით მთის კალთაზე აწინდელ საზღვრის
ზოლში იცის მან ვერანა სოფელი... „სხვაც არაერთი შემხვედრია
ველში. წინად ბევრი იყო... მრავალი გადაასწორეს და ეხლა სათი-
ბებიო“... არც ერთის სახელი საბიტნევემა არ იცის... საჭიროა ამ ად-
გილებზე წასვლა. მათი აღნიშვნა რუკაზე. ყველა ამათგან რუსული-
რუკა მხოლოდ ერთს აღნიშნავს ტბა ბულდაშენთან და იმასაც უსა-
ხელოდ, ქართულ რუკაზე კი არც ეს არის.

მალარიის შემოტევის ნიშნები მაქვს. იძულებული ვარ რაიონის ცენტრს მივაშურო. აქ, სხვა არა იყოს რა, უკმელობით ამოგძვრება სული...

11. VIII. ბოგდანოვიციდან განძაში გზა სათხა-საღამოზე მიდის. დუხაბორი დაევირავე და განძას წავედით. გზა გრძელია და უხეირო. დუხაბორი მოსაწყენია: ჩემი მას არ ვაეგება, მისი ტკივილი ისაა, რომ შეხურებული თივა ჩამოიტანა დამზადებაში და არ მიიღეს. იღრინება, სათხაზე ვავიარეთ. აღმართს შეუდექით. აქ გაცხარებული მუშაობა ახალი საავტომობილო გზატკეცილის გასაყვანად—თბილისი—ახალქალაქი. „გზაი ნავსურზე, წყალი ნაწყულურზე“—იტყვიან ჩვენში. უეჭველია, აწინდელი გზა ნაკლებ მაცოცხლებელი არ იქნება ჯავახეთისათვის, ვიდრე ძველი „ქართლის გზა“, რომლის მოშლა ჯავახეთის კეთილდღეობის მოშლის მომასწავებელიც იყო... საღამოს ტბას მივადექით. ჯავახეთის მტკვრის გამოსაყვალს აქ სოფლის ნანგრევი ჩანს. დუმაეწოდება. აქედან თვით ტბის სახელი დუმაეწოდება. აქამ ტბას საღამოს ტბას არვინ ეძახის. ვერანა „დუმას“ რუკები არ იცნობენ. ვავიარეთ სოფელი საღამო მისი სამი ეკლესიით... გადაწყვეტილი გვაქვს ბინა განძაში დავიდოთ. ღაჟდება. გვეჩქარება. კარგა ხანს ცდა დაგვეჭირდა განძის კოლმეურნეობას კანცელარიაში, სანამ ღამის გასათევ ბინას მიგვიჩენდენ. „პური არავის აქვს, მიღება სცხენიათ“—ოსტატურად გაგვაფრთხილა სოფლის საბჭოს წევრმა. შეგვიყვანეს ერთ მიწურში. ოდა-ბოსლის გვერდით. ამონიაცის საშინელ სუნში გაძლებას რამოდენადმე კეთილი გულის მასპინძელი, ახალგაზრდა გლეხი გვიმსუბუქებდა. გადავათენეთ. სასაფლაოზე გავიქეცი, იქ ჯვარი მეგულეობდა, ვიპოვე. ის, სამწუხაროდ, წარწერის მხრით მეტად დაზიანებული აღმოჩინდა. ხალხი სწრაფად შეგროვდა. დაინტერესდენ. მათ შორის ერთი მკვდელია. ის წყნარი, გონიერი და სიმპათიური კაცი ჩანს. მას ბევრი უნახავს, უფიქრია აინტერესებს... „აქ უწინ ეკლესია იყო“ — და გვიჩვენებს კედლის ნაშთს (დულაბს). „განძაში ძველად მარტო ორი ეკლესია როდი იყო... აქაო, მამაჩემი იტყოდა, შვიდი ეკლესია დაგვხვდაო. დიდი მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო. ალბათ ქალაქი იყო აქ. დიდი ციხეც არი“.

ჯვარის წარწერა მეტად ძნელად იკითხება. ვულკანური ქვის ნასვრეტები კიდევ უფრო აბნელებენ ისედაც გადალეულ ნაწერს. წარწერა ასომთავრულია. იკითხება:

- წ-2 ი-ნე
 1 ესე ჯ-ი აემ
 2 რთა მუნ ო
 3 [დეს] პტ[?]
 4 —ნ კლმ
 5 ფ—[ო ა ?]

- ე. ი. წმიდა იოვანე
 ესე ჯუარი აემ-
 ართა მაშინ ო-
 დეს პტ (ეს წაკითხვა
 საეპეკო).
 —ნ კელმ
 (წი) ფა („წი“-ს კვალიც არაა
 „ფა“საეპეკო წაკითხვას).

უძველესი წარწერები ჩვენში საერთოდ ჯვრებზეა დაცული, თუ ასეთი საფლავის ძეგლი არაა. თუმცა ისიც ირკვევა, რომ ჯვარს ძველად საფლავის ქვად არც ხმარობდნენ. მკვდელმა გაიხსენა: „აქ ემბაზი (ავაზან) იყო“. ეს უნდა იყოს და ერთს თითქმის სავსებით მიწაში ჩაფლულ ქვაზე მიმითითა. მე ამან მეტად დამაინტერესა. ვიცოდი, რომ ეს ემბაზი კი არა, ამ ჯვარის ჩასადგამი კვარცხლბეკი იქნებოდა. ჩემი ალბენშტოკი მოვიტანე და მიწას ჩიჩქნა დაუწყე. მკვდელმა ლომი მოიტანა, ახალგაზრდებსაც შეუძახა და რაღაც ათიოდ წუთში „ავაზანიც“ ამოიღეს. ჩემი გუმანი გამართლდა — ამაში მკვდელიც დარწმუნდა — სამწუხაროდ კვარცხლბეკი უწარწერო აღმოჩნდა...

კვარცხლბეკზე ჯვარი წმინდა იოანესი, ზედ ეკლესია (თუ ეკლესია ცალკე იყო და ეს ჯვარი ცალკე?). ჯვრის ფორმა უთუოდ ძველია: მოკლე მხრები. შეიძლება ძველი სალოცავი რაიმე — „ჯვარი“ გადააკეთეს, ჯვრის ფორმა მისცეს? ჯვრის ზომაა: სიგრძე 0,94, განი ძირში 0,29, განი წვერში 0,23, განი მხრებიანა 0,42. მხრები თითო 0,09, სისქე ძირში 0,29, სისქე წვერში 0,17. კვარცხლბეკის თავი 0,56×0,35, ძირი 0,66×0,50, ღრუ 0,26×0,33...

სურბ ოვანეს დღესაც განძის ახლოს დიდი სალოცავია. იქ პატარა ეკლესიაა და 24 ივნისს დიდძალი მლოცველი იყრიდა თურმე თავს. ყველაფერი თითქო იქით უთითებს, რომ წარწერა ძველია. ასოების მოხაზულობაც, ზოგიერთის მაინც, ფრიალ ძველია, მაგრამ ზოგი (ნ-არი) მეტად „ვეულგარულია“. როგორ შეიძლებოდა აქ წარმოდგენილი ძველი მოხაზულობის ასოების (ე, ჯ, ა, ო) გამართლება, თუ დაუშვებდით, რომ ეს ჯვარი იმ დროისაა, რომელზედაც აქ წარმოდგენილი ნ-არის დამწერლობა მიგვიითბებს? სამწუხაროდ, წარწერა ადვილად არ იჩივება. მას სპეციალური ჩაჯდომა სჭირია. შეიძლება ცოტა აკლდეს კიდევაც. გამოთქმა „ემართაც“ ნეოლოგიზმია, მაგრამ, რა ნეოლოგიზმზე ლაპარაკის უფლება გვაქვს წრომის

წარწერის შემდეგ? (ადგომა). წარწერიდან თითქო უდავოდ იკითხება, რომ ჭვარი წმინდა იოანეს სახელზეა ამართული. ის კვარცხლბეკზე მდგარა. უნდა ვიფიქროთ, ეკლესია შემდეგაა აგებული, რომელსაც ჭვარი „შეუცავს“ (და ძველი „სალოცავი“, „ჭვარი“ ქრისტიანულ ემბლემად უქცევია). პირუკუ წარმოადგენა, რომ უწინ ეკლესია ააგეს და შემდეგ ჭვარი ამართეს, უჩვეულო და გაუმართლებელია. ამიტომ ეს ჭვარი, როგორც ქრისტიანული სალოცავი, აქ ნაღვომ ეკლესიაზე უფრო ძველია. ასეთივე ჩანს მისი წარწერაც. ეს წარწერა ეკლესიის არსებობის პირობებში ასეთი შინაარსის თითქო არ უნდა ყოფილიყო. „ესე ჭვარი აემართა“ ნიშნავს ჭვარის დამოუკიდებელ სალოცავად არსებობას...

„ჭვარის ამართვა“ საერთოდ ძველი და ფრიად საინტერესო ტრადიციას ჩვენში. X—XI საუკუნეთა შემდეგ „ჭვარის ამართვა“ საქართველოს ბარში, როგორც საერთო მოვლენა, აღარ არსებობს. ჭვარის ამართვა საერთოდ ქრისტიანობის ბრძოლას უკავშირდება, მის წინა დროინდელ კულტებთან, მაგრამ თითოეული ამართული ჭვარი, რა თქმა უნდა, ასეთ ბრძოლის კონკრეტულ შედეგს შეიძლება არც წარმოადგენდეს და ჭვარის ამართვას დროთა განმავლობაში შეიძლება შინაარსიც გამოეცვალოს. ამიტომაც არის, რომ ამა თუ იმ „ჭვარის ამართვა“ შესაძლებელია ნაგვიანვე დროშიაც მომხდარიყო, როცა ქრისტიანობას უკვე დიდი ხანია ე. წ. წარმართობასთან ბრძოლაში ყველა პოზიციები, გარეგნულად მაინც, დაპყრობილი ჰქონდა...

ქრისტიანული „ჭვარის“ საშუალებით ახალი რელიგია „ხსნიდა“, აუქმებდა წინაქრისტიანულ „ჭვარს“. თვით სახელი „ჭვარიც“ კი ქრისტიანობის ემბლემას ამ წინაქრისტიანულ სალოცავის სახელიდან შესაძლებელია ჰქონდეს შეთვისებული... ასეთი მიდგომით შესაძლებელია ზოგიერთ შემთხვევაში ამისი დადგენაც კი, თუ რომელი წინაქრისტიანული „ჭვარი“ (-სალოცავი) „მოხსნა“, შესცვალა მის ადგილზე აღმართულმა ქრისტიანულმა „ჭვარმა“... ამისთვის საჭიროა ამა თუ იმ „ჭვარის“ გარშემო არსებულ რიტუალის ყოველმხრივი (შედარებითი, ისტორიული) შესწავლა. ასეთი რიტუალი, აქამდის ცოცხლად დაცული, ჩქარი ტემპით კვდება და ქრება. აუცილებელია მათი სასწრაფოდ ჩაწერა-შეგროვება, რომ ეპოქათა ცვლის იდეოლოგიური ბრძოლის ეს მეტად საინტერესო მასალა საბოლოოდ არ დაიღუპოს და მეცნიერებას ხსენებული ეპოქის დაღრმავებით და ცოცხლად შესწავლის საშუალება არ მოეპოვოს. ეს ჯგერები ჯავახეთში (ისე როგორც სამცხეშიც) განსაკუთრებით მრავ-

ლადა და ცული. ჯვარი აქ დღემდის „ცოცხალი“ და ანიტომ შესასწავლად ადვილად შესაძლებელი. რომ ის გვიან-შემოტანილი მოვლენა არაა, როგორც ამას ჰფიქრობდენ, ამას მოწმობს მისი გავრცელებულობა მთელს საქართველოში. ამის შესახებ უძველესი ხასიათის ლიტერატურული მოწმობები უხვად მოიპოვება ძველ ქართულ მწერლობაში. ამასვე მოწმობს საქართველოს მთის თუ ბარის ეთნოგრაფიული სინამდვილე და გეოგრაფიული სახელები...

ანიტომ, ვიმეორებთ, ეს საკითხი მეტად მნიშვნელოვანი, საინტერესო და მასალებით მდიდარია. რაც უხვ ჯილდოს უქადის მასზედ მუშაკს.

საჭიროა მხოლოდ ეხლავე მეცნიერული შეგროვება ყველა იმ მასალისა, რომელიც ცოცხალი რიტუალისა, გადმოცემებისა თუ მატერიალური ნაშთების სახით ჯერ კიდევ არსებობს.

„ჯვრები“ ჯავახეთში მრავალგვარია: უბრალო სვეტი—ხამი ქვისაგან (სამსარი), გაკუთხული (ხორენია), ჯვარის ქანდაკებით (ღართა), სვეტი გათლილი და ზედ სხვადასხვა ბარელიეფები (აფნია), ჯვარის სახის სვეტი უკვარცხლბეკოთ (ბურნაშეთი), ასეთივე კვარცხლბეკზე (განძა, ბარალეთი, მელრეკი), სვეტი-ვეშაპი (განძა); სვეტი-ფალოსი (მურჯახეთი)... მაგრამ ყველგან ეს ქრისტიანული ჯვარის სახე, სადაც ის არის, ზედმეტის, შემდეგ მოფიქრებულ გაკეთებულის შთაბეჭდილებას სტოვებს... და მართლაც ეს ჯვარი (ქრისტიანული შინაარსით) დეკორატიული დარჩა არა მარტო გარეგნულად, არამედ შინაარსის მიხედვითაც, მიუხედავად ხერხიანი ცდისა, რათა ძველი შინაარსი ახალი ქრისტიანული გაგებით „მოეხსნათ“...

განძაში საეპიმო პუნქტია. ადგილობრივ ეპიმთან ორიც სხვა (მობილიზებულნი) აღმოჩნდა. ყველანი ქართველებია. ჩვენთან მოვიდნენ. უკვირთ, რომ აქ სომხების სოფელში ქართული წარწერები მოიპოვება... შეგროვილ ხალხს ვერანაების შესახებ ვეკითხები. განძიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მთებში გვისახელებენ ვერანა „მადაროს“-ს, სადაც თურმე ეკლესიის ნანგრევებიც მოიპოვება. უქველია ეს ვერანა იმ გზაზედ უნდა ყოფილიყო, რომლითაც ჯავახეთი ბაშკიჩეთს უკავშირდება... განძის სამხრეთ-დასავლეთით, ჯავახეთის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ისინი ასახელებენ ნასოფლარ „ქავთაროლი“-ს (საფიქრებელია იყო „ქავთაროული“ თურქულად „ქავთაროლით“ გააზრებულნი) და „დუმა“-ს ჯავახეთის მტკვრის გამოსავალში. პირველი ამათგანი უკვე სახსნავადაა ქვეული, მეორე შედარებით უფრო დაცულია.

ეკლესიის წარწერათა შესამოწმებლად წავედი. ეს წარწერები სამწუხაროდ, აქაც საფრთხეშია. ქვემო (დასავლეთის) ეკლესიის ბალავრის წარწერა მაგალითად ფრიად დაზიანებულია და ეს სულ უკანასკნელი წლების საქმეა: ასეთები განზრახ არის ამოტეხილი. ასევე განზრახ ამოფხეკილია ზემო (აღმოსავლეთის) ეკლესიის სამხრეთი კედლის წარწერა ორ ადგილას. უკანასკნელი დაზიანება კარვა ხნისაა: ის როსტომაშვილის დროს იყო ჯერ კიდევ. როგორც აღვნიშნეთ, აქ ორი ეკლესიაა დარჩენილი. წარწერები ორივეზეა.

ქვემო (დასავლეთის) ეკლესიის სამხრეთ კედელზე (ბალავერზე) ასომთავრულით:

1 ქ— ლთ—ვ. გზრგვზო	ე. ი. ქ— ღმრთივ გზრგვზო.
2 სანი. მეფობაჲ. გი—სი	სანი მეფობაჲ გიორგისი
3 ლაშქარნი დ სმფოდ—
ფრენ—	ლაშქარნი და სამეფო დაფთარენ
4 დ—ლო. ყთ—ა. მკსნელისო	დედაო ყოველთა მკსნელისაო.

იქვე სამხრეთის კედელზე სარკმლის მარჯვნივ ასომთავრულით:

- 1 ქე ღო აღ—დე. ორთავე ცხოვრებათ. მანდატვრთვზ
- 2 ვცესი. შალვა. ძითა. და ძმითა. მათგან. ცოცხალთაჲ—
- 3 ვაშენეთ. მეორე. წ—ა. ესე. საყდარი, ჩ—ნ ნიკოლასძეთაჲ—
- 4 შალვას. მონასა. მანგლაფას. მეოხ. ექმენ. ღ—ო. ყ—ლთოჲ—
- 5 საყდარი. დედისა. ღ—თსაჲ—

- ე. ი. 1 ქრისტე ღმერთო აღიდე ორთავე ცხოვრებათ[ა] მანდატურთუხ
- 2 უცესი შალვა ძითა და ძმითა. მათგან ცოცხალთა
 - 3 ვაშენეთ მეორე წმინდაჲ ესე საყდარი ჩუჴნ ნიკოლასძეთა.
 - 4 შალვას მონასა მანგლაფას მეოხ ექმენ ღმერთო ყოველთაო.
 - 5 საყდარი დედისა ღმრთისაჲ.

ზემო (აღმოსავლეთის) ეკლესიის დასავლეთის კედელზე ასომთავრულით:

1 ქე ღო აღ—დე. ორთავე.
შ—ა ცხოვრებ	ე. ი. ქრისტე ღმერთო აღი—
დე ორთავე შინა ცხოვრებ
2 ათა მეჭვრტლეთ ზვცესიჲ—	ათა მეჭურტლეთ უხუცესი
3 შალვა. ძითა. ძმითა. მათჲ	შალვა ძითა, ძმითა. მათითა
4 თა ცოცხლთა. ვაშენეთ.
წ—ა	ცოცხალთა ვაშენეთ წმინდაჲ
ესე საყდარი ჩუჴნ ქებასა
და ნიკოლასძეთა.
5 ესე საყდარი. ჩ—ნ. ქბ—სა
დაჲ—	
6 ნკ—ლას. ძეთა	

იქვე სამხრეთის კედელზე ასომთავრულით:

1. კ. ქე ლთო ადიდე ორთვე შა ცხრბთა
- 2 ძლიერი და ოძღველი ყო
- 3 ელთა. მტერთგან მეჭორტლეთო [ხ
- 4 ოცე] სი შალვა რღმან ძალითა
- 5 [. . .] ათა და მკლავითა თავისი -
- 6 თა შეადრწონვა ყოელი პა[.] რსეთისადა.

ე. ი. ქრისტე ღმერთო ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა

ძლიერი და უძღველი ყო

ელთა მტერთაგან მეჭურტლეთ-უ[ხ

უცე]სი შალვა რომელმან ძალითა

[ღმრთის] ათა და მკლავითა თავისი

თა შეადრწუნვა ყოველი პა[ტრონი სპა]რსეთისადა.

ორივე ეკლესიის წარწერები ერთი ეპოქის არიან. როგორც დამწერლობის ხასიათი, აგრეთვე შინაარსიც ამას მოწმობს. ზემო ეკლესია უწინ აუგიათ შემდეგ კი ქვემო (დასავლეთის) ეკლესია. პირველი ქებას და ნიკოლასძეთა აუგიათ, მეორე კი მხოლოდ ნიკოლასძეთა. პირველის აგების უამს შალვა მეჭურტლეთუხუცესია და სპარსთა ძალის შემადრწუნებელი. შალვას ამ დროს ჰყავს ძმა და ძე.

მეორე ეკლესიის წარწერა იხსენიებს მეფე გიორგის და ლაშქარს. აქვე მეორე წარწერაში იხსენიება შალვა, მაგრამ უკვე მანდატურთუხუცესი. ვინ არიან ეს გიორგი მეფე და შალვა? სანამ სხვა რაიმე ცნობა არა გვაქვს, თითქო არაფერია იმის საწინააღმდეგო, რომ ესენი არიან მეფე გიორგი VI—ბრწყინვალე და შალვა, ძე ბექა მანდატურთუხუცესისა.

წარწერები საინტერესოა ისტორიულადაც. შალვა ორივე წარწერაში მოხსენიებულია „ძითა და ძმითა“. ჩანს, მას ამ დროს ერთი ძმა ჰყავს. შალვას კი—თუ ის ბექასძეა — ჰყავდა ორი ძმა: სარგის და ყვარყვარე. სარგის ათაბაგი ვახუშტის ქრონოლოგიით გარდაიცვალა 1334 წელს და გიორგი მეფემ ათაბაგობა ყვარყვარეს მიუბოძა (თუმცა ათაბაგობით ეს ყვარყვარე გარდა ვახუშტისა ძველ წყაროებში არსადაა მოხსენიებული; ის ცნობილია როგორც ამირსპასალარი და სამცხის სპასალარი). ჩანს, განძის ეკლესიათა წარწერები 1334 წლის შემდეგაა ამოჭრილი, მაგრამ არა უგვიანეს 1346 წლისა (გიორგი მეფის სიკვდილის თარიღი).

წარწერიდანვე ირკვევა: 1334 წლის შემდეგ ვიდრე 1346 წლამდის შალვა მეჭურტლეთუხუცესი მანდატურთუხუცესი გამხდარა. აქედანვე გარკვევით ჩანს: შალვა ათაბაგი არაა. ათაბაგობა მართლაც

ყვარყვარეს უნდა ჰქონოდა, რომელიც, როგორც ამირსპასალარი (და ეს კი დადასტურებულია ძველი წყაროებით. ჯუარის მონასტერის ალაპები, ომფორის წარწერა, ფრესკები) ბუნებრივი მემკვიდრე იყო ათაბაგობისა.

წარწერებიდან თითქო იმ დასკვნის გამოტანაც შეიძლება, რომ საქართველოს ამ დროს ხანგრძლივი ბრძოლა აქვს სპარსეთთან. ამ ბრძოლაში სახელი გაუთქვამს შალვა ჯაყელს.

ყველა ამას გარდა ირკვევა, რომ უკვე გიორგი ბრწყინვალის ჟამს საუფლისწულო ჯავახეთი, რომელიც XIII საუკუნეში თორელთ სახელს შეადგენდა, ჯაყელთ გადასცემიათ. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს შალვა პირველი ერისთავია ჯავახეთისა ჯაყელთა გვარისაგან. ძველი წაკითხვანი ჩვენ მიერ შესწორებულია. წარწერები ადვილად იკითხვიან. საეჭვო შეიძლება იყოს ამონაფხეკი ადგილის აღდგენა: „პატრონი“ თუ „პატივი“?

მთელი ეს ჩემი მსჯელობა ამ წარწერათა შესახებ შეიძლება მცდარიც აღმოჩნდეს. ჩვენ არ მოგვებოვება ცნობა, რომ სამეფოსაუფლისწულო ჯავახეთი XIV საუკუნეში ჯაყელთა ფეოდალური სახლის საპატრონოდ შექმნილიყოს. ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი და სხვა ისტორიული ხასიათის ცნობანი და მოსაზრებანი ამ დროის ჯავახეთს საათაბაგოდან გამორიცხავენ (ჯავახეთის საათაბაგოში მოქცევა უფრო გვიანი მოვლენა ჩანს და ის ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად წარმოგვიდგება. სამწუხაროდ, დღემდე შეუსწავლელი რჩება ეს დიდი მნიშვნელობის ფაქტი ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური დაშლიდან).

შალვა მეჭურჭლეთუხუცესსა და მანდატურთუხუცესში უფრო მართებული ჩანს, ამიტომ. XII—XIII ს. დიდი მოღვაწე შალვა თორელი ვიგულისხმობთ, თუ ამის ნებას ამ ძეგლების არქიტექტურა და დამწერლობის ხასიათი (პალეოგრაფია) მოგვცემდა — (სპეციალური შესწავლა უნდა).

ყველას თავისი კია აწუხებს... ერთი გლეხი მოდის და ჩუმი ხმით მეკითხება: „განა კოლმეურნეობას უფლება აქვს ძველი ციხე დაანგრიოს და ციხის ქვებით საერთო ბოსელი აავოს“?

კოლმეურნეობის ეს „მოკეთე“ ხალისით წამყვა ციხეზე და დამსმენის კილოთი შემიკეთა: „წლევანდლამდის ეს ციხე მთელი იყო... შარშან უნდოდათ დანგრევა. ერთი მასწავლებელი იყო აქ კოლმეურნეობის წევრი. იმან დაუშალა. წელს ის მასწავლებელი აღარაა. არც სხვა დამშლელი ვინმეა. ჩვენ ვინ რას დაგვიჩერებს... აღდგენ ამ ორი თვის წინ, შეესივნენ და აი თვით ხედავ...“ გლეხი ამით ჩემ-

თან საუბრის გათავებას არ აპირებდა, რომ ჩვენკენ მომავალ სხვა გლახეები არ დაენახა. ის უმალ დადუმდა და ჩქარა წავიდა კიდეც.

... განძის ციხე მე 1927 წელშიაც მენახა. გასულ წელს გზად გამოვლისას შევხედე ისევ ხელუხლებელი იდგა. ეხლა კი ჩემ თვალწინ თითქმის მხოლოდ ნანგრევები-ღა იყო... ციხეები აქამდის ჩვენი ისტორიული კვლევა-ძიების გარეთ რჩებიან. არა თუ ისტორიული შესწავლის, ისინი უბრალო აღრიცხვის ღირსიც კი ვერ გამხდარან. სიძველეთა დაცვის კომიტეტს, მაგალითად, ისტორიული მნიშვნელობისად მიჩნეულ ძეგლთა ჭავახეთის სიაში გამოტოვებული აქვს არაერთი და ორი ციხე (სათხა, ლულალისი, ფოკა) იმ არა სრულ აღნუსხვიდანაც კი, რომელიც განსვენებულ მკვლევარს ივ. როსტომაშვილს მოეპოვება. შეუსწავლელია ჩვენში ციხეების არქიტექტურა, შეუსწავლელია ისინი სოციალურადაც. ორივე თვალსაზრისი, რა თქმა უნდა, ერთიმეორეს შეავსებს: ციხის სოციოლოგია განსაზღვრავს უმთავრესად მის არქიტექტურას, ციხის არქიტექტურა დიდად გვიშველის მის სოციოლოგიურ შესწავლაში.

ათეულ საუკუნეთა სიგრძეზე შენდებოდა ჩვენში ციხეები. საქართველოს ყოველი კუთხე მოკენჭილია ამ ძეგლებით. დგანან ეს წარსულის მოწმეები წყალდაწყვეტილ წისქვილებივით, საუკუნეთა გადამლახავნი ჩვენ თვალწინ ინგრევიან და ქრებიან, ისე რომ არც არავინ ფიქრობს დაეკითხოს მათ წარსულზე, ათქმევინოს ცოცხალი და მართალი სიტყვა იმ საზოგადოების შესახებ, რომელიც ამ ციხეებს აგებდა, უვლიდა, ებრძოდა, ანგრევდა.

თუ ეკლესიებიც კი, რომელთა სახუროთმოძღვრო ფორმები გარკვეულ ეპოქაში მაინც დაკანონებული და მიღებული იყო, ეპოქის ზეგავლენით არაერთგზის იცვლიან გარესახეს, რაოდენ უფრო ცოცხალი, არსებულ საზოგადოებრივ ურთიერთობასთან და ტექნიკის განვითარებასთან შეფარდებული, ბუნებრივად მოზარდი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც ჩვენში ციხეთა მშენებლობა. ადგილი, ხანა და დანიშნულება — აი ეს იყო ის მთავარი მომენტები, საბოლოო ანგარიშით რომ განსაზღვრავდენ ციხეებს, როგორც ხუროთმოძღვრულ მოვლენას. მთა თუ ბარი, გარდამავალი ხანა, ფეოდალურ პატრონყმური, ფეოდალურ ბატონყმური, თუ ხანა „სტაგნაციური ბატონყმობისა“; სახალხო ლაშქრის, თუ ფეოდალური მხედრობის, ხმალ-მშვილდისრის თუ თოფზარბაზნის ეპოქა, ციხე ფართე მოსახლეობის თავდაცვისა, თუ ფეოდალთა კლასობრივი ბატონობის იარაღი, — აი ეს მომენტები განსაზღვრავენ იმას, თუ რა

გვაქვს თვალწინ: ციხე-გალავანი, ციხე-კოშკი, ციხე-ქალაქი, თუ ციხე-ბურჯი.

ქალაქების, გზების, სოფლების, სამთავრო-სათავადოების და მთელი ქვეყნების ისტორიულად შეუსწავლელობის პირობებში, რა თქმა უნდა, ციხეთა ისტორიული შესწავლა შეუძლებელია. ამიტომ მატერიალური კულტურის ამ ნაშთთა საბოლოო შესწავლა შესაძლებელია მხოლოდ მოხსენებულ კომპლექსში მოხდეს. ამთავითვე კი აუცილებელია ზედმიწევნით აღინიშნოს ყველა ციხე-ნაციხვარები გეოგრაფიული განსაზღვრით მათი ისტორიულ რუკაზე გადატანის მიზნით. არქიტექტურის შედარებითი შესწავლით უნდა შესაძლებელი შეიქმნეს მათი დათარიღება და კლასიფიცირება. უპირველეს ყოვლისა კი ეს ძეგლები სიძველეთ დაცვის კომიტეტის ზრუნვის ღირსად უნდა იქნან ცნობილი...

განძის ციხე საინტერესოა არა მარტო თავის სიდიდით (რითაც თვით განძის მოსახლეობის რაოდენობა და ადგილის დიდმნიშვნელოვნობა იგულისხმება), არამედ თავისი სიძველითაც. ის არის არა ფეოდალურ ციხე-კოშკის ტიპი, არამედ უფრო ციხე-გალავნისა. სადაც შიშინანობის ჟამს თავს აფარებდა, საფიქრებელია, სოფლის მთელი მოსახლეობა. ამ მხრით ის XVIII საუკუნის ქართლის ციხეებსა გავს. მაგრამ იმ დიდი განსხვავებით, რომ განძის ციხე გათვალისწინებულია არა ცეცხლის მფრქვევ იარაღზე: მას არც ერთი სათოფური არ გააჩნია. მისი შეტად სქელი კედლები სრულადად ყრუ არის და ფილაკაენის გამძლედ უნდა იყოს ნაგულისხმევი. ამასვე უნდა გულისხმობდეს ხელოვნური არხი ციხის გარშემო, რომელიც ჭავჭავთის მტკვართანაა შეერთებული. ციხეში წლევანდლამდის დაცული ყოფილა ოთხი საინტერესო საფლავის ქვა: ვერძები და შეკაზმული ცხენები. — სამწუხაროდ, ესეც ამ ორი კვირის წინ მოუთხრიათ... კოლმეურნეთათვის ეს ყოვლად შეუფერებელი საქციელი მე გადავწყვიტე დავსვა სარაიონო ცენტრის წინაშე.

„თქვენ ჩვენი ქოროლლი უნდა ნახოთ“? მეკითხება ერთი ახალგაზრდა განძის ჭვარზედ მუშაობის დროს. „აი იქაა ქოროლლი“? და ხელს იშვერს ერთ კონუსისებურ მთისაკენ განძის ჩრდილოეთით. ივ. როსტომაშვილის შრომიდან მე „აბული“ და „ქოროლლი“ ვიცოდი, მაგრამ ამხელად იქ ასვლას არ ვაპირებდი.. ესენი და სხვა ასეთი „ქალაქები“ („გმირთკვეთილები“, ბოსელეთი, აკვანასქელი) სპეციალური-შედარებითი შესწავლის საგანი უნდა გახდეს კომპლექსური ექსპედიციისა... ჩემი ამ ხანად იქ ასვლა უნაყოფო შრომად მიმაჩნდა.

ქვაბი და ლოდოვანი დიდი ხანია დატოვა ადამიანმა, მეურნეობის წესისა და საზოგადოებრივ ურთიერთობის ფორმის ცვლას თან გაყვა საცხოვრებლის ეს ტიპიც!.. ხმარებიდან გამოსული და მიტოვებული ქვაბი და ლოდოვანი თანდათან უცხო და გაუგებარი ხდებოდა უკვე სულ სხვა კულტურის ადამიანისათვის. ეამთა ცვალებათა საუკუნეთა სისქით ჰფარავს ხსოვნას მათი რაობის შესახებ და გულმაგიწი საზოგადოება ვის არ ასახლებს ამ თავის წინაპართა ნასადგომევეში...

ადამიანის მოძულე დევები არიან პირველი ბინადარნი ამ პარტახისა. მათ ებრძვის, ხოცავს ამირანი, მაგრამ ცეცხლის მომტანი მარტოხელი გმირი მარცხდება. მაგრამ რა შეჰაჭვავს წინსვლას? რა შეაჩერებს ცხოვრების სრბოლას? ამირანს შესცვლის გმირთა დასი. ის დაეუფლება ქვაბსა და ლოდოვანს. დღეს ქოროღლი თავისი რაზმით ჩვენ შორისაა. ახსნილია გმირი ამირანიც.

დღეს მღვიმე-ქვაბები თავისუფალია. მას უნდა მეცნიერება ეწვიოს. ვინ იყო ქოროღლი? — ვიკითხე. — „კაცს არ კლავდა. ღარიბი უყვარდა, რაზმი ჰყავდა. მეფეს ებრძოდა. ამბობენ თოფს არ ხმარობდაო. საწყალ ხალხს ესარჩლებოდა თურმე, აი როგორც თქვენი არსენა“ — მეუბნებიან აქეთ იქიდან, ერთი მეორეს არ აცლიან. „ის თურმე ისეთი კაცი იყო, როგორც ლენგი თემური“ — თქვა ერთმა შუახნის კაცმა. „ლენგი თემურ ვინდა იყო?“ „ისიც ქოროღლისავეთ კაი კაცი იყოვო, იტყვიან“... საინტერესოა, რა სინამდვილეში და რა წრეში იქცა ლენგი ქოროღლის ან არსენას მსგავს ტიპად? საერთოდ კი ფრიად საინტერესო ფოლკლორული თემაა...

ს ა დ ა მ ო . აქ სამი ეკლესიაა. სამი სასაფლაო. წარწერებით ღარიბი საღამო მეტად საინტერესოა თავის სასაფლაოებით. უდიდესი და ნაგებობითაც უმდიდრესი ჩრდილო ეკლესიაა. სამწუხაროდ, ამ ეკლესიის როგორც დასავლეთის, ისე სამხრეთის კარის ბალავერი შემდეგში მინაშენებ ეკვდრებით არის დაფარული. ამიტომ არ ვიცით, აქვს თუ არა ამ ეკლესიას რაიმე წარწერა. სამხრეთის ეკვდერი ფრიად ხელოვნურად არის შესრულებული და არც მეტად ნაგვიანევი ჩანს.

მცირე წარწერა მოიპოვება ორ დანარჩენ ეკლესიაზე: შუა ეკლესიის სამხრეთ კედელზე გარედან: ქ ე შ წ ე მ ნ ა შ ნ ი გ ე ო რ გ ა ი ს ძ ე მ შ ო ბ ე ლ ნ ი მ ი ს ნ ი , ე . ი . „ქრისტე შეიწყალე მონაშენი გეორგაისძე მშობელნი მისნი“. ეს წარწერა, უნდა ვიფიქროთ, ეკლესიის აგების შემდეგ ნაგვიანევადაა ამოჭრილი. როგორც ამო-

ქრის ხასიათი, ისე დამწერლობაც ამას მოწმობენ: მთავრული, ნუსხური და მხედრული ასოები ერთი მეორეს სცვლიან აქ და ამოჭრის. სახე უფრო ამოკაწრულს მოგვაგონებს. აქვე მეორე წარწერა ბალავერზე ასეთივე დამწერლობისა: ქე მნა შ... ე. ი. „ქრისტე მონაშენი...“ დანარჩენი ჩამოტეხილია: ამავე ეკლესიაში შიგნით ჩრდილოეთის კედელზე ასომთავრულით:

ქ ცე მ ა ე [ბ ა] რ ნ ა ბ... (აქ რამოდენიმე ასოს ადგილი აფხეკილია).

ეს წარწერა ხელის მიხედვით უფრო ძველია, ვიდრე წინა ორი. აქვე ცალკე საკურთხეველის მხარეს ასომთავრული თხზული:

ჟ

როსტომაშვილი ამ ლიგატურაში „ქრისტე“-ს კითხულობს, რაც, ვფიქრობ, უმართებულოა: ამ წარწერას არა აკლია რა. ის დასრულებულია. ასეთივე უნდა იყოს მისი წაკითხვაც: შეიძლება იკითხებოდეს: ქე შე ქე, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე კვირიკე“...

ქვემო (სამხრეთის) ეკლესია თითქმის დაუზიანებელია, რაღაც წარწერა ასომთავრულით აქაც ყოფილა ბალავერზედ ამოკაწრული. ის თითქმის სავსებით გადასულია. ირჩევა მხოლოდ ცალკე ასოები: ბალავარზე: 1 ერე ო(?)...

2 ო მ ე ...

ს ხ ვ ა ქ ვ ა ზ ე ი ქ ვ ე გ ვ ე რ დ ი თ : ეს..

ეკლესიების ბარელიეფთაგან უჩვეულო მოტივებია: ორი გველი მთავარ ეკლესიის სარკმლის ორი მხრით. გველის ქანდაკება ჯვარისაგან განცალკევებულად შე ეკლესიებზე იშვიათად შემხვედრია (ვაკისჯვარში, ფაენისში) — ჯვართან ერთად ის ჩვეულებრივი მოტივია... მეორე უჩვეულო მოტივია სამხრეთის ბალავერზე: ლამაზ ჩუქურთმებიან კამარის მარცხნით საღვდელმთავრო კვერთხი. ხოლო მარჯვნივ ხელია გამოქანდაკებული, ხელს ჯვარი უჭირავს, ამ ხელის ცერი შტოსაებრ გაგრძელებულია და ხუთად განშტოებული. თავის მხრით აქაც ცერი გაგრძელებულია და ხუთ თითად განშტოებულა და ასე მესამეჯვარაც...

სადამოს სასაფლაო იშვიათია. საფლავის „ქვები“ (ე. ი. ცხენები, ვერძები) აქ შედარებით ბევრია შენახული და, რაც მთავარია, ზოგი მათგანი მართლაც ხელოვნებითაა შესრულებული. მდიდარია ეს ძეგლები საყოფაცხოვრებო სამკაულ-იარაღებითაც. ასეთი მდიდარ-

რი სასაფლაო მე ჯერ ჯავახეთში არ შემხვედრია. რა თქმა უნდა, ეს უმთავრესად შემთხვევით დაცულობას მიეწერება (სალამოში მუსლიმანები ცხოვრობენ. ქრისტიანის საფლავის ქვეს ისინი თავიანთ მიცვალებულს არ დაადებენ). მაგრამ აქ მეორე მხარეა საინტერესო: ესაა ამ საფლავის ქვეთა მხატვრული შესრულება... ხელოვნების განყოფილება დიდ საქმეს გააკეთებდა, თუ კერძობრივად ხალხური ხელოვნების ამ ძეგლებს შეაგროვებდა, შეისწავლიდა, გამოჰყენდა... ვინ იცის, „ფიროსმანაშვილი“ სამიკიტნოს აბრების სარბიელს გარედაც აღმოჩნდეს... განა სასაფლაოები ნაკლები სარბიელი იყო მხატვარ მოქანდაკეთათვის?? მაგრამ ჯერ პირველ რიგში უნდა დაცვის საქმე მოგვარდეს. უმრავლეს ადგილას ეს ძეგლები სულ მთლად განადგურებულია, გადარჩენილი კი ეხლა ნადგურდება დიდის სისწრაფით... სიძველეთ დაცვის კომიტეტმა მათი არსებობისა და ისტორიული მნიშვნელობის შესახებ არა იცის რა. სალამოში სამი სასაფლაოა. მათი შედარებიდან ჩანს, რომ თითოეული მათგანი სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა სოციალურ წრეთა განსასვენებელი ყოფილა. მთავარი ეკლესიის ეზოში დაცულ მდიდარ სასაფლაოს სრულიად არა ჰგავს სხვა სასაფლაოები. აქ უბრალო ხამი ქვები ძეგლების მაგივრად გამოყენებული. კოთელიაში ერთმა ქალმა მარტივად და დამაჯერებლად ახსნა ეს გარემოება: სასაფლაოს ვათვალისწინებდი. იქ მოვიდა ბარალელი ბერიძის ქალი. „ეს საფლავი ვინმე მდიდრის ყოფილა“ — სთქვა მან და ერთ გაკუთხულ ქვაზე მიმითითა. „ქვას“ ის აკეთებინებდა, ვისაც სიმდიდრე ჰქონდა. ვისაც შეძლება არა ჰქონდა, ის იმ ლოდს დადებდა, რომელიც ამ მიცვალებულის საფლავის გათხრისას ამოჩნდებოდა. ამას „ქვასაც“ არ უწოდებდნენ. მამა ჩემი ყირიმში იყო, ვაჭრობდა. დედა რომ მომიკვდა მამა ჩამოვიდა, დედას „ქვა“ დაადგა. ოსტატი აქეთ სოფლებში არ იყო. ხანდოს იყო. მას გვაკეთებინეთ. სამი თუმანი მივეცით. ეს 1911 წელს იყო. ზოგი ქვა მეტიც ჯდებოდა“.

სურათი ნათელია: სასაფლაოები საუცხოვოდ ამხელს სოფლის სოციალ-ეკონომიურ ყოფის ზოგად სურათს.

ბერიძის ქალის სიტყვები სხვა მხრითაც საინტერესოა: ოსტატები იშვიათი არიან. მათ მუშაობა დიდი აქვთ. ამიტომაც სრული საშუალება აქვთ გაიწაფონ, დახელოვნდნენ. მეტად საინტერესოა, რომ XIX—XX საუკუნეში გაკეთებული „ქვები“ (ვერძები, შეკაზმული ცხენები თუ სხვა) შესრულების მხრით მეტად მდარე ღირსებისა

არიან. ყოველივე ორიგინალობას მოკლებული ისინი ძველი „ქვების“ უშნო და უნიჭო მიბაძვას წარმოადგენენ... არც ერთი ცოცხალი ხაზი ან ნაკვეთი. ეს „ვერძები“ და „ცხენები“ მართლაც რომ ქვებია მხოლოდ და უშნო ქვები...

რა არის ამ მოვლენის მიზეზი? „ქვები“ ეხლაც მრავლად კეთდება. ოსტატი ნიჭიერი ეხლაც ისევე შეიძლება იყოს... მაგრამ არაა მთავარი პირობა: მოთხოვნილება არაა ძველებური: საფლავის კულტი თან გადაყვა, როგორც ჩანს, ძველ ჯავახეთს, ფეოდალურ ქვეყანას. აწინდელი საფლავის ქვა სახლისა თუ გვარის პატივის საკითხი კი არ არის, არამედ უბრალო მოსაგონარი მაშინდანი შვილამდას ხანგრძლივობით... ამიტომაც არის, რომ „ქვის“ ახალი, თანამედროვე სახეც კი ვერ შეუმუშავებიათ აწინდელ ოსტატებს და ძველ ვერძებსა და შეკაზმულ ცხენებს იმეორებენ. სალაშქრო ცხენი კი თავის აღკაზმულობით და მოლაშქრის სამხედრო სამკაულ-იარაღებით აწინდელ ჯავახ ოსტატისათვის სრულიად უცნობია... აქ ნიჭს სარბიელი აღარა აქვს და ისიც კარგა ხანია სოფლიდან ქალაქებში გადაბარგდა... ეს მეტად რთული საკითხი, რა თქმა უნდა, ასე მარტივად ვერ გადაწყდება. მაგრამ ზოგადი ხასიათის მოსაზრებათა შორის, ჩვენი მოსაზრება, ვფიქრობთ, უმართებულო არ არის.

სალამოდან ისევ განძას დავბრუნდი. ჯვარს ამოუარე. ჩემი ყურადღება დისკომ მიიქცია, ჯვარის მხართა შეყრის ადგილზე რომ არის გამოქანდაკებული. ის თითქო მზის სახე უნდა იყოს, რას ნიშნავს ეს მოტივი აქ?... მე განზრახ არ შევჩერდი განძის ცნობილ „ვეშაპზე“, როგორც მას უწოდებენ ლიტერატურაში: მასზე საკმაოდ ბევრი თქმულა. თუმცა მისი შესწავლა სამცხე-ჯავახეთის ჯვრების სრულ და შედარებით შესწავლის გარეშე და ეთნოგრაფია-ეთნოლოგიის მოუშველიებლად შემცდარად და წინასწარ მარცხად განწირულად მეჩვენება...

განძაში უეჭველია ძველადაც არსებობდა ხიდი ჯავახეთის მტკვარზე: ახალქალაქიდან მოკლე გზა ეშტია-ავჭალაზე გამოვლით განძას სწორედ ჩრდილო-დასავლეთიდან მოადგება და მხოლოდ მდინარის გადმოლახვით შემოვა განძაში. თვით განძა მდინარის ორსავე ნაპირას უნდა ყოფილიყო გაშენებული და ამიტომაც, შესაძლებელია მას ერქვა „განძანი“ (შეადარე: ფოკანი, არტანი...). დღეს განძაში ხიდი ახალია. საფიქრებელია, აქვე იყო ძველიც. ძველი ხიდის შესახებ აქ არა ახსოვთ რა.

კომისარი ვეძიე. ვერ ვიპოვე ვერც ის, ვერც კოლმეურნეობის თავმჯდომარე, რომ აქაურ სიძველეთა დაცვის შესახებ მომესაუბრა.

13. VIII. ფოკაში წავედით. აქ შესანიშნავი ტაძარია XI საუკუნისა: წარწერებიც საკმაო და საგულისხმეოა. ეს წარწერებია:

ბალავერზე ჯვრის მარჯვნივ:

- 1 ქე აღდე ბე
- 2 რატ კორპლ
- 3 ტი

ე. ი. ქრისტე აღიდე ბაგრატი კურაპალატი.

იქვე ჯვარის მარცხნივ:

- 1 ქე ძო
- 2 და სტყოლ
- 3 თსო აღდე
- 4 ოვნე ოქრ
- 5 ოპრბ ქრთლ
- 6 სა კთალქზ
- 7 ი ორთავ
- 8 ე შნა ცხრ
- 9 ებთა ან

ე. ი. ქრისტე, ძეო და სიტყუაო ღმრთისაო, აღიდე ღოვანე ოქროპირი—ქართლისა კათალიკოზი ორთავე შინა ცხოვრებათა. ამინ.

აქვე დაბლა ბალავერს ქვემოთ, კარის მარჯვნივ:

- 1 ქ. სახთა ღთა მე ბე
- 2 [რ]ლი ღრს ვიქმნ შებ
- 3 [აწ]ა[ს]ა ამს ეკსასფძლი
- 4 დ[. . .] ოა მე თნა
ღვშრ ქ
- 5 ე[ლოსა] ნი ვიყვ ოქრპისა
- 6 ქ კხსა

ე. ი. ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე ბევრელი (ბავრელი?) ღირს ვიქმენ შენებასა წმიდაჲსა ამის ეკლესიისა საფუძველი დაიდუა (sic), მე თანა დავშუერ. ველოსანი ვიყავ ოქროპირისა ქართლისა კათალიკოზისა.

იქვე სამხრეთ კედელზე მარცხენა სარკმლის ქვეშ:

- 1 ქე აღდე მქლ ქრთსა
- 2 ბნქსლრი

ე. ი. ქრისტე აღიდე მიქელ ქართლისა ბინექსალარი.

წარწერათა მოთავსების ადგილები და შინაარსი თითქო ექვს არ სტოვებენ იმაში, რომ ეს ეკლესია აგებულია ღოვანე-ოქროპირის მიერ, რომელიც ქართლის კათალიკოზი იყო ბაგრატ მეფის (1027—1072) კურაპალატობის უამს, ე. ი. XI საუკუნის ოცდაათიანი წლების მეორე ნახევრიდან ორმოცდაათიანი წლების პირველ ნახევრამდის. მოხსენებული ღოვანე — ოქროპირი იგივეა, მელქისედეკ ქართლისა კათალიკოზის მცხეთისადმი დაწერილსა და გაჩენილს რომ ამტიცებს¹⁰ და რომელიც ყაუტრმა-ქაერფის ეკლესიის წარწერაში მოიხსენ-

¹⁰ საქ. მუხ. მოამბე, VI, 294.

ნიება. ბაგრატ კურაპალატი — ეს ბაგრატ IV, „აფხაზთა და ქართუ-ელთა მეფე“, რომელიც კურაპალატის პატივს ატარებდა სწორედ ამავე ხანებში.

ცნობილი ხდება წარწერაში მოხსენებული ბევრელი თუ ბევრელიც: ის „კელოსანია“ ოქროპირ კათალიკოზისა და დიდი თანამდებობის პირი. ეკლესიის ასეთ კელოსნებს მცხეთისშვილები ეწოდებოდა. ბევრელი საკათალიკოზო სოფლების მოურავი შეიძლება იყოს ამ მხარეში¹¹.

უფრო რთულია საკითხი სარკმლის ქვეშ წარწერაში მოხსენებული პირის ვინაობისა და მისი თანამდებობის შესახებ. წარწერის დროს, ხასიათის და ადგილის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ეს მიქელ (თუ მიქაელ) დიდი თანამდებობის პირია. მისი თანამდებობა კი წარწერაში აღნიშნულია: „ქართლისა ბნქსლრი“. როგორ უნდა გაიხსნას, სიტყვა — „ბნქსლრი“? ამ სიტყვის მეორე ნაწილი — „სლრი“ თითქო სალარი-თ უნდა გავხსნათ. კლკი ცნობილია. ის სპარსული ტერმინია და ნიშნავს უხუცესი, მეთაური, წინამძღოლი, მთავარ გამგე (იხ. ცენკერი, ლექსიკონი; chef, commandant, général //Senior, Anführer, Vorsteher, Oberhaupt). სიტყვის პირველი ნაწილი — ჯგუფი ბნქ შეიძლება სხვადასხვაგვარად გაიხსნას და ეს იმის მიხედვით, თუ რა სიტყვას ვიგულისხმებთ ამ ჯგუფში: (ბინქ, ბანქ, ბინექ, ბანაქ...). ქართულში სიტყვა სალარი ცალკე სახელისუფლო ტერმინის სახით, თუ არ ვცდებით, არა გვხვდება. წყაროებში ეს სიტყვა მხოლოდ ნასესხ კომპოზიტებში გვაქვს: სპასალარი (ამირსპასალარი), ახორსალარი (ახოსალარი)... ამხ. ს. ჯანაშიას მოსაზრებაა ბნქსლრი — ბანაკსალარი-თ გავხსნათ. თავისთავად აქ შეუძლებელი თითქოს არაფერია. ამ შემთხვევაში ასო ქანი ს'ანის მეზობლობით გამოწვეულ ფონეტიკურ სახენაცვლად უნდა წარმოვიდგინოთ ასო ქანისა. ამის შემდეგ საძიებელი რჩება: ეს სიტყვა ასეთ კომპოზიტის სახითაა ნასესხი, თუ ეს კომპოზიტი ქართულ ენობრივ სინამდვილეშია შექმნილი. თუ ნასესხია, მაშინ ეს ტერმინი იმ უცხო ენაში (სპარსულში, სომხურში?) უნდა დადასტურდეს, თუ ქართულია, მაშინ უნდა დამტკიცდეს, რომ სალარი ქართულ ენობრივ სინამდვილეში დამოუკიდებელი ტერმინის სახით, თუნდაც ნასესხები, არსებობდა. შეიძლება ამის მოწმობად გამოდგეს გვარი სარალიძე — სალარიძე?

¹¹ ბევრელი, ბევრელი თუ ბივრელი? შრდ. ამირან-დარეჯანიანი, 163, ფირუსენ ბივრელი..

უფრო ბუნებრივია, ვფიქრობთ, „ბნქსლრი“ ბინექსალარი-თ-
 გავხსნათ. ბინექ კი თურქულ ტერმინად გავიგოთ—სახედარი საქონე-
 ლი, საჯდომი ცხენი (იხ. ცენკერი, **بن**—cheval de selle, Reitthier,
 Reitpferd). ასეთ გაგებისას უნდა დაუშვათ, რომ ეს ტერმინი-
 სპარსულ-თურქულ სამყაროდან (არაბულის გზით?) გვაქვს ნასესხე-
 ბი. თვით სპარსულში კი (თუ არაბულში) ეს აღმოსავლეთ თურქუ-
 ლი ტერმინი საკედარი საქონლის აღსანიშნავად, სრულიად ბუნებ-
 რივია ძველ დროსვე შემოსულიყოს. აღსანიშნავია, რომ ტერმინი
 ახორსალარი შინაარსობლივ დაახლოებით უდგება აგრე გაგებულ
 ბინექსალარს იმ განსხვავებით რომ: 1. ახორსალარი არაბულ-სპარ-
 სულაა, ბინექსალარი კი თურქულ-სპარსული; 2. ამას გარდა, ახორ-
 სალარი უფრო დაბალი თანამდებობა ჩანს, ვიდრე ბინექსალარი: ის
 ქართლის სამეფოშიაც კი ჩვეულებრივ მრავლობით რიცხვით გვხვ-
 დება, მაშინ როცა ბინექსალარი, თუ მთლიან საქართველოში არა,
 ქართლში მაინც ერთი იყო. შეიძლებოდა ასეთი ახსნაც: ბნქ არის
 თურქული **بن** (بن) ათასი და ბნქსალარი ათასის-თავი. ამ შემ-
 თხვევაში უნდა დაგვეშვა, რომ თურქულ-სპარსულ სინამდვილეში
 შექმნილი ეს ტერმინი ჩვენში რეალურად ათასისთავს კი არ ნიშ-
 ნავდა (ათასის თავის თანამდებობა ჩვენში ისედაც არსებობდა),
 არამედ განსხვავებულს და უფრო მაღალ კელს. „ქართლისა ბნქსა-
 ლარი“ ამას გვაფიქრებინებს.

სხვა წარწერები იმავე სამხრეთის კედელზე:

1. საფუძვლის ლურჯ ქვაზე ნუსხურით: ქე შე მომწულისძე, ე. ი.
 „ქრისტე შეიწყალე მომწულისძე“.

2. თავკიდურ ქვაზე ჯვარია ამოჭრილი, მის გვერდით ნუსხურით:
 ქე შე ხლი, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე ხელი“ (ასო ლ-ასდ ამ წარწერა-
 ში მთავრულია).

3. სამხრეთის კარიდან მარცხენა მხარეს ასომთავრულით: ქე შე
 მწევარი, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე მწევარი“.

4. იქვე საფუძვლის ქვაზე ორჯერ: ქე შე ბია, ქე შე ბაია. ე. ი.
 „ქრისტე შეიწყალე ბაია“.

ეკლესიის შიგნით მარცხენა სვეტზე ასომთავრულით:

ქე შე გბრი და ელისაბედ, ე. ი. „ქრისტე შეიწყალე [ნ] გაბრი-
 [ელ]? და ელისაბედ“.

„გაბრიელ“ წაკითხვა არ გვაკმაყოფილებს...

ყველა ამ წარწერიდან ბევრელის წარწერა დაზიანებულია (ასო-
 ები ამოტეხილია). ეს იმით აიხსნება, რომ ეს წარწერა დაბლაა და
 ამობურცულია, ე. ი. ბავშვებისათვის ხელმისაწვდომია და სათუთი-

ტაძარი ძველებურადვე დგას. ცვლილება რაიმე დაზიანების მხრით არ ეტყობა. საფლავის ქვები აქაც საინტერესოა... ძველი ციხის ნაშთიც ისევ ისეა, როგორც ეს 1927 წელს იყო. ის მაშინაც განადგურებული იყო თითქმის. რა ეწოდებოდა ამ ციხეს — არ იციან. ციხეში პატარა ნიში დგას... საინტერესოა, რომ კითხვაზე, თუ ვის სახელზეა ეს „სურბ“-ი ადგილობრივი გარკვეულ პასუხს ვერ იძლევიან, და ეს არა მარტო აქ, ფოკაში, ასეა სხვაგანაც. სურბ კარაპეტ, სურბ ოვანეს თუ სხვა, რომელსაც არ დაასახელებ, იმას გიდასტურებენ და თვით მათ დასახელება კი თქვენ დაუხმარებლად უჭირთ... „სურბ“ — ამბობენ უსაკუთარსახელოთ და სხვა არაფერი. ნიშნავს ეს გარემოება იმას, რომ ეს „სურბები“ აწინდელი სომხური მოსახლეობის დვიძლი შენამოქმედი არაა, მისთვის უცხოა და ამიტომაც ყველა ერთი ფასისაა, თუ სხვადასხვა მოსახრებით მოსახლეობა მაღავს თავის ცოდნას ამ სურბების შესახებ?

საფიქრებელია, რომ ორივე ეს გარემოება მოქმედებს აქ. ეს „ჯვრები“ რა თქმა უნდა, სომხების მოტანილი არაა XIX საუკუნეში. ისინი გაცილებით ძველი წარმოშობისანი არიან და ადგილობრივი, ჯავახური წარმოშობისანი. ამას უცილობლად ამტკიცებს ასეთი ჯვრების საყოველთაო გავრცელებულობა საქართველოს ყოველ კუთხეში და მესხეთში განსაკუთრებით. მაგრამ ისიც მართალია, რომ სომეხთ შორისაც არ არის „ჯვარი“ უცხო რამ. ასე რომ XIX საუკუნეში მოსულთ მათ ადვილად შეეძლოთ ზოგიერთი მაინც ასეთი ჯვრებიდან თავიანთ სურბებად გადაენათლათ. ასე რომ თუ დღეს ამ „ჯვარ“ — „სურბების“ ვინაობის გაგება გვიჭირს, ეს უნდა აიხსნებოდეს, როგორც ამ ჯვართა არა ფართე პოპულარობით, ისე მოსახლეობის განზრახ დუმილითაც.

ადგილობრივმა სომეხმა ახლო-მახლო ვერანა სოფელი ვერ დაგვისახელა, მაგრამ სხვა საინტერესო დაკვირვება გაგვიზიარა: მან ეკლესიის მახლობლად ერთი ფრიად განიერი და ღრმა ორმო გვიჩვენა და დაურთო: „აი აქ ძველად ქართველებს ბაზირხანა ჰქონიათ. საწინები დიდროანი ქვები მეც მახსოვს ეყარა... დიდი ბაზირხანა ყოფილა... ბოლო დროს მაზრაში სულ ორიოდ-სამიოდ ბაზირხანა იყო. ახლა აღარც ის არის. ახალქალაქშია ზეთსახდელი ქარხანა... ძველად კი, როგორც ასეთი ხარაბებიდან ჩანს, თითქმის ყოველ სოფელში ჰქონიათ ბაზირხანა. ეტყობა სელი ბევრი უთესიათ და ზეთიც ბლომად უხდიათ“.

ეს დაკვირვება სრულიად სწორია, ხოლო საკითხი ფრიად მნიშვნელოვანია ისტორიული ჯავახეთის მეურნეობის ინტენსივობისა და მოსახლეობის სიმჭიდროვის ასახსნელად...

ზეთსახდელთა (ძითაჰანგ, ბაზირხანა) ნანგრევების სიმრავლისათვის ყურადღება არა მარტო ფოკაში მიუქცევიათ. ამასვე გვიმოწმებდნენ მთელ რიგ სოფლებში. სოფელ გოგაშენში კი ზეთის მოხმარების ფართე სარბიელიც მოგვიხაზეს: „ჯავახეთში კამეჩი ზეთის წაუსმელად სრულიად ვერ გაძლებდა, ასევეა აქლემიც. ზეთია ხარზროხის ერთადერთი წამალი, როცა მათ მუნი სჭირთ... ზეთი ღარიბი ხალხის მთავარი საკვებია. მარხვაში კი ყველა ზეთსა ხმარობდა მხოლოდ. სანათიც ზეთისა იყო. ნავთი გვიან შემოვიდა...“ ძველ დროს ზეთს, რა თქმა უნდა, გაცილებით ფართე მოხმარება ჰქონდა: ის იყო თითქმის ერთადერთი ასანთი სითხე, საჭმელადაც მისი მოხმარება შეუდარებლად უფრო ფართე იყო: ღარიბი მოსახლეობის გვერდით, რომელიც მაშინაც უმთავრესად ზეთის მომხმარებელი იყო, აუარებელი მონასტრები ზეთის მუდმივი მომხმარებელნი იყვნენ, ხოლო მარხვის დღეებში (და წლის ნახევარი, თუ მეტი არა, სწორედ მარხვის დღეები იყო) მთელი მოსახლეობა ზეთის მომხმარებელი ხდებოდა... სავაჭრო ტრანსპორტის უმთავრესი მატარებელი — აქლემები დიდი რაოდენობით მოითხოვდნენ სოფლის მეურნეობის ამ პროდუქტს. ყველა ამის გათვალისწინებით ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა დიდმნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო სოფლის მეურნეობის ეს ღარგი ჯავახეთისათვის და გასაგები ხდება ზეთსახდელთა ნანგრევ-ნაშთების ის სიმრავლე, რომელიც აგრე დიდ ყურადღებას იქცევს აწინდელი მოსახლეობისას.

ამასთან დაკავშირებით არანაკლებ მნიშვნელოვანია საკითხი, თუ ვის ეკუთვნოდა ეს ზეთსახდელები, მთელ სოფელს საერთოდ, ვინმე კერძო პირს სოფელში, თუ ფეოდალს. იყო მეურნეობის ეს ღარგი ბანალიტეტის საგანი თუ არა. როგორ იყო ეს საკითხი გადაწყვეტილი ძველად „ქართველობის“, შემდეგ „ოსმალობის“ დროს?

ამ საკითხების შესახებ წერილობითი რაიმე ცნობები მე არ შემხვედრია. თუმცა უნდა ითქვას, რომ სპეციალურად არც მიძებნია. აქ კი ადგილობრივ ასეთ კითხვებზე პასუხს ვერ მიიღებ. აქაურთა ცოდნა XIX საუკუნეს არ სცილდება, როცა ეს ზეთსახდელები კერძო პირთა საკუთრებას შეადგენდნენ. სხვადასხვა მოვლითი ხერხებით ამ დიდმნიშვნელოვან საკითხის გამორკვევა, ვფიქრობთ, იმ შემთხვევაშიაც შეიძლება, რომ არავითარი პირდაპირი წერილობითი ცნობა ამ საკითხის შესახებ მართლაც არ გადაარჩენილიყოს. მა-

ნამდის კი საჭიროა აღრიცხულ და დაცულ იქნას ხქა-იქ სოფლებში აქამდის გადარჩენილი ძველი ზეთსახდელები (დილისკაში) და მეცნიერულად აღწერილი იქნან ისინი. სიძველეთ დაცვის კომიტეტისათვის ასეთი საკითხი ჯერჯერობით არც არსებობს...

როგორც ფოკანი (თუ ფოკა), ისე სხვა სოფლებიც ფარავნის ტბის პირზე (ასფარა, მახარონი, თავფარავანი...) ძველი წყაროების მიხედვით ცალკე, ჯავახეთისაგან გამოყოფილ რაიონს წარმოადგენდნენ—ფანავრას რაიონს. ეს აგრე ესმის მელქისედეკ ქართლის კათალიკოზს XI ს.-ში¹². ასევე ესმის ეს მცხეთის საკათალიკოზო სოფლების სიის შემდგენელსაც, XVს.-ში. უკანასკნელი საბუთიდან ისიც დასტურდება თითქო, რომ აწინდელ სოფელ რადიონოვკას ანუ ადგილობრივ სომეხ და თურქ მოსახლეობის გამოთქმით ფარავანას ძველად უნდა თავფარავანი რქმეოდა. ამას ეთანხმება ცნობილი ხალხური ლექსიც: „თავფარავნელი ჭაბუკი ასფარას ქალსა ჰყვარობდა“... ჯავახეთის ტბების გარემოთა არქეოლოგიაურმა შემოვლა-შესწავლამ შესაძლებელია მეტად საინტერესო შედეგებზე მოგვეცეს, როგორც ისტორიული ხასიათის, ისე, და უმთავრესად, ეგრეთ წოდებული პრეისტორიული ეპოქისათვის.

თავფარავანას მეორეჯერ მიხდება გავლა. შარშანაც ვიყავი ერთი საათით. აქაური სიძველეები ცნობილია: ქარვასლა და ორი ეკლესია. ქარვასლა გაზომილი აქვს ხუროთმოძღვარ მიხეილ შავიშვილს. აქ მუშაობისას მას უპოვნია ასომთავრული წარწერა. წარწერიანი ქვები ზოგი მორყეული ყოფილა. ზოგი კიდევ მოცილებული ძირს გდებულა. ხუროთმოძღვარ შავიშვილს წარწერა გადმოუხატავს, ქვები კი (სულ ოთხი ქვა ყოფილა), იმის შიშით, რომ არ დაკარგულიყო, სოფლის რწმუნებულისათვის ჩაუბარებია დასაცავად. საუბედუროდ, წარწერის გადანახატი მან ვეღარ იპოვა, ხოლო სოფლის რწმუნებული 1927 წელს, ვისაც მან ეს ქვები ჩააბარა, მე ვერ ვიპოვე... ვერავინ გაიხსენა, თუ ვინ იყო ამ წელს რწმუნებული... მე საშუალება არ მქონდა სამაზრო არქივის გზით მეძია ის პირი, ასე რომ ეს ძვირფასი წარწერა ჯერჯერობით დაკარგულია.

ივ. როსტომაშვილის ჯავახეთში მოგზაურობის დროს ეს ქარვასლა სავსებით მთელი ყოფილა „Караван-сарай состоит из ворот, ведущих во внутренние отделения сарая, образующих внутри три

¹² საქ. მუხ. მოამბ. VI.

свода, длиною до 30-ти шагов, при ширине в четыре аршина каждое отделение. Построен он весь из прекрасно тѣсанного серого камня и кирпича¹³.

ქარვასლის სიგრძე — 24,2 მეტრი; ის სამი ნავისაგან შედგება. თითო ნავში ხუთი კამარაა, ე. ი. ხუთი ოთახი. თითო ოთახის სიგრძე — 4,2 მეტრი, ვანი — 3,2 მეტრი. სულ ასეთი ოთახი 15-ია (თუ ათი: შუა ნავი უნდა კორიდორი ყოფილიყო). ფასადის კედლის სისქე — 1,45 მეტრი. სიმაღლეზე ლაპარაკი არ შეიძლება: ის მიწით და ქვითაა ამოვსებული.

ქარვასლა გადანაკეთები ჩანს: პირველად ის სულ თლილი ქვისაგან უნდა ყოფილიყო აგებული. თლილი და ორნამენტიანი ქვები აქა-იქ უწესრიგოდ არის დატანებული. უკვე დასანგრევად ხელმეყოფილი, მაგრამ შედარებით მთელი ყოფილა ის 1927 წელსაც, როგორც გადმოგვცემს ხუროთმოძღვარი მ. შავიშვილი. დღეს კი ეს ძეგლი ისეთ მდგომარეობაშია მიყვანილი, რომ დღე-დღეზე უნდა დაინგრეს. არცერთი თლილი ქვა აღარ შეუჩრჩნიათ. რაც ვერ მოუცილებიათ, დაუმტკრევეიათ. უკანასკნელად აგურსაც მისდგომიან. თუ სასწრაფო ზომები არ იქნა მიღებული ძეგლის დასაცავად, ვეჭვობ, ერთი-ორი წლის შემდეგ მისი ნაშთიც აღარ იქნება....

სამარცხვინოა და დანაშაულია, როცა ასეთი ძეგლი სიძველეთ დაცვის კომიტეტისათვის უცნობია: დაცვის ღირსად ცნობილ ისტორიულ ძეგლთა ჯავახურ სიაში მას თავფარავნის ქარვასლა შეტანილი არა აქვს. აუცილებელია ამ ძეგლის მეცნიერული შესწავლა. საჭიროა მისი გაწმენდა, გაზომვა. ასეთი მუშაობა შესრულებული აქვს ხუროთმოძღვარ შავიშვილს. საჭიროა მუზეუმში შეიძინოს ეს ნაშრომი. ქარვასლათა ნაშთები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში საკმაოდ მოიპოვება, ასე რომ მათი ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა საკვებით შესაძლებელია. თავის მხრით ქარვასლების შესწავლა მჭიდროდაა დაკავშირებული სავაჭრო გზების მიმართულებათა, მათ კეთილმოწყობათა შესწავლის საკითხთან. გზები, ხიდები, ქარვასლები, ტრანსპორტი, ვაჭრობა და ქალაქები და ყველა ეს სასოფლო მეურნეობისა და სახელოსნო წარმოების განვითარების ნიადაგზე, — ყველა ეს ერთი მთლიანია, ერთიმეორეს გულისხმობს...

¹³ Сборникъ материаловъ для описанія мѣстност. и племенъ Кавказа. XV, 58.

თავფარავანში ორი ძველი ეკლესიაა. ერთ მათგანს პერანგი სავსებით შემოცლილი აქვს და მხოლოდ დედაბი და დგას. მეორე შედარებით მთელია. უკანასკნელზე ორი წარწერაა დაცული. ორივე ერთი და იგივე შინაარსისაა: „ქრისტე შეიწყალე პავლე“.

წარწერანი ასომთავრულია, მხოლოდ ერთ მათგანში ვ' ინი და ლ' ასი ნუსხურია: წარწერები შეიძლება XII—XIII საუკუნისა იყოს:

ქე შე პვლე ან
ქე შე პლე

ე. ი. ქრისტე შეიწყალე პავლე ამინ. ქრისტე შეიწყალე პავლე.

აქვე ეკლესიის გარშემო სასაფლაო ყოფილა. იქ შესანიშნავი აღაძვერია. ქვები დატაცებულია.

თავფარავნიდან ტბა დიდებულ სანახაობას წარმოადგენს. უზარმაზარ სარკედ გადაშლილა ის და კიდეებზე ჩამწკრივებული სოფლები კეკლუტად იცქირებიან მის გულში. მასსოვს შარშანდელი ჩვენი საუბარი: აქ უნდა კლიმატური სადგური იყოს... რა სანადირო ადგილია, რა სასპორტო...

ტბას ვაღმა პირდაპირ სოფელი ასფარა მოჩანს. ენას თავისთავად აღგება: „თავფარავნელი ჭაბუკი ასფარას ქალსა ჰყვარობდა...“ ამ დიდებულ შემოქმედების ავტორნი არც ვაღმა დარჩენილან, არც გამოღმა... სულძალი ბებერი — ეამთა ვითარება ავი და აბეზარი იყო ძველი ჯავახეთის მკვიდრთათვის.

ლამაზი მეთოლიები გამაბზრებელი წიაჭით დატრიალებენ თავს მეთევზეებს, რომელთაც ბადე ამოუღიათ და ნანადირევს ჰკრებენ.

ტამბოვკის აკენ წავედით. გზა ტბის პირს მიჰყვება. მზიანქარიანი ღღე ღრუბლიანმა სადამომ შეცვალა. ქარი ჩაღვა. აღელვებულ აქაფებული ტბა უცებ დაწყნარდა და თითქო სულთქმა შეწყვიტა, გაინაბა. ეს მოახლოებული წვიმის უტყუარი ნიშანი იყო... სოფელში ძლივს შევასწარიით. კოკისპირული დაუშვა. დუხაბორისას გადავათიეთ. ჩვენმა მასპინძელმა ისიც კი არ იცოდა, თუ მის სახლის უკან კარტოფილის ყანის გვერდით ვისი სასაფლაო იყო... ძველი სასაფლაო აღმოჩნდა. ეკლესია საფუძვლამდისაა დანგრეული, საფლავის ქვებიც მცირედაა გადარჩენილი.

ტამბოვკაში მისაველს მისგან 1/2 კილომეტრის მოშორებით დღეს პატარა სოფელია გაშენებული. აქ ხულგუმოდან გადმოსული თურქულად მოსაუბრე კათოლიკეები დასახლებულან...

ტამბოვკას, დუხაბორებს გარდა, დღესაც ყველა ჩაჩკას-უწოდებს. შეიძლება ეს ძველი ქართული სახელის სომხურ-თურქული

ფორმა იყოს: ჩაჩკა(რი) ან ჰაჰკა (რი). როგორც ჰაჰკა ისე ჩაჩკა უცხო არცა ქართულ ონომასტიკონში: ქუაბულისძე ჰაჰკა ჰაჰკასძე, ჩაჩკა კასშვილი... „კარი“—ამ შემთხვევაში შეკვეცილად შეიძლება იყოს წარმოდგენილი „კა“-ს სახით. ასეთი შეკვეცა, ვფიქრობთ, თურქულ ან სომხურ ნიადაგზეა მომხდარი. ძველ ჯავახეთში ცნობილი იყო სოფელი ჰაჰკარი ვარძია — თმოგვს შორის მტკვრის პარცხენა ნაპირზე („ჰაჰკარული მალი“), ეხლა იქ სოფელი აღარ არის, გოგაშნელების ბაღებია: ჰაჰკარებს უწოდებენ...

ასფარასულ უკანასკნელ ხანებში დასახლებულა. აქ სოფელ კარტიკამიდან გადმოსახლებული თურქულად მოსაუბრე კათოლიკეები ცხოვრობენ. რა თქმა უნდა, სოფლისა და მის არემარეს სიძველეთა შესახებ ამათ არა იციან რა. სოფლის შუაში მოზრდილი ბორცვია, რომლის თავზე ძველი ეკლესიის ნანგრევია; აქ ყოფილა ძველი სასაფლაოც. აქვე ბორცვის ფერდობზე—მის სამხრეთის მხრიდან ყოფილა გაშენებული ძველი სოფელიც. ეკლესია პატარა (20,30 X 4) ყოფილა, თლილი ქვისაგან ნაგები. ეკლესია-სასაფლაო ფრიად სქელი და მაღალი კედლით ყოფილა შემოზღუდული.

გზა ასფარიდან დასავლეთით პობლიკამისაკენ მიდის. ტბას აქ მაღალი, ყაფარი კიდეები აქვს. აქა-იქ კლდეებში მღვიმეები მოჩანან — „ღარანები“, როგორც ადგილობრივნი ამბობენ. (სიტყვა ღარანი ქართული არ უნდა იყოს, მაგრამ ის, როგორც ჩანს, არა მართლ სამცხე—ჯავახეთში იხმარებოდა. მცხეთის სოფელთა ერთ-ერთ ძველ ნუსხაში მოხსენებულია: „არაგუის თავს ჰევის (მცხეთას ეკუთვნისო)... სოფელნი, აგარაკნი და ქუაბნი და ღარანნი და სიმარგენი“¹³... (გურიანში „ღარანი“ არ შემხვედრია, მაგრამ მისგან ნაწარმოები სიტყვა კი დღესაც ცოცხალია: „გამოღარანებული“ ნიშნავს გამოღრუებულს). საჭიროა ამ ღარანების დავლა, შესწავლა... მაგრამ, როგორც არა ერთგზის დავრწმუნდი, სათანადოდ შეუიარაღებელი, მოუმზადებელ-ხელცარიელი ხეტიალი ამ ღარანებში, თითქმის უსარგებლო შრომაა (ელექტრო ნათურები, წერაქვები. კარვები, სათანადო ფოტოაპარატი და სხვ.)¹⁴.

ასფარასა და პობლიკამს შუა ტბაში ღრმად შეჭრილ ნახევარკუნძულზედ მოჩანს სოფლის ნანგრევები. ჩანს ის დიდი

¹³ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები..., II, 196.

¹⁴ საბას განმარტებით: „ღარანი კლდეში, ანუ მიწის ქვეშ შესასულელ (სამაღალი B). ჩანს მიწის ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი უჩინრად C“.

ხნის ვერანაა: ნაშენობა იქ რაიმე არა დარჩენილა. მხოლოდ მიწის ორმოები ამქადავნიბენ სოფლის ნაკვალევს. მით უფრო საინტერესოა ამ ნასოფლარის შესწავლა. ასეთივე სოფლის ნანგრევი ნახევა: კუნძულზე აღნიშნულია ტაბისყურის პირზეც... რა ქვია ჩვენს ვერანას აქ ვერ მითხრეს. არც იცოდნენ თუ აქ „ხარაბა“ იყო. რუსულ-ქართულ რუკებზე ის ასფარად იწოდება.

სოფელ ვლადიმიროვკას ფოკელი სომხები პობლიკამს უწოდებენ. აქ ეხლა მალაკნები სახლობენ. უეჭველია პობლიკამი (და არა პობლიკან, როგორც რუსული და ქართული რუკები აღნიშნავენ) ძველი სახელია აწინდელ ვლადიმირსკოეს ან მის ახლოს მდებარე ნასოფლარისა. უცნაურობის მიუხედავად ეს სახელი — პობლიკამი ქართული სახელი ჩანს: მას არა ერთი მონათესავე მოებოვება როგორც ჭავახეთში (კარტიკამი, კულიკამი, ოკამი) ისე საქართველოს სხვა მხარეებშიაც.

ფოკას დავბრუნდით. აბულ-კარტიკამზე გავლით აქედან მოკლე გზა მიდის ახალქალაქისაკენ. მე კი გული პატარა არაგალზე მიმიწევდა. განძაში მარწმუნებდნენ, რომ იქ „მალარების“ შესავალში ძველი რალაც წარწერები მოიპოვება. ასეთი ცნობების დიდი ნდობა არა მაქვს ხოლმე, მაგრამ გაუსინჯავად მაინც ვერ მოვისვენებდი.

წამოვედით და ფოკადან ოცი ვერსის გავლით გვიან საღამოს დიდ არაგალში მივედით. ჩვენ კოლმეურნეობის მოანგარიშე აღას გრიგორიანისას მოგვათავსეს. აღას გრიგორიანი პარტიული კაცია, ახალგაზრდა, ჭკვიანი გლეხი. მას საგულისხმო დაკვირვებები აქვს როგორც კოლმეურნეობებზე, აგრეთვე საერთოდ მეურნეობაზე, ხალისიანი მოსაუბრეა და თავაზიანი მასპინძელი.

ცოტა ხნის შემდეგ შემოგვესტუმრნენ ადგილობრივი კოლმეურნეობის თავმჯდომარე ამხ. მიგოიანი და სხვა რამოდენიმე პირი. ამხ. მიგოიანი ბოგდანოვკის რაილმასკომის ყოფილი თავმჯდომარეა. ის გონიერი და განვითარებული კაცი ჩანს. ვილაპარაკეთ ჩვენს მიზნებზე, მუშაობის ტექნიკურ სიძნელეებზე, არასასურველ განწყობილების არსებობაზე ჩვენს მიმართ, ზოგიერთ ადგილებში განსაკუთრებით.

ვისაუბრეთ ჭავახეთის სამეურნეო შესაძლებლობებზე. საუბარმა დაადასტურა ჩვენი მოსაზრება, რომ ჭავახეთში მეხორბლეობა არახელსაყრელია. თუ ქერი—კიდევ პო, პური აქ ნაძალადევი ამბავია. აღრეული ყინვები მეტად ხშირად აცდენს მოსავალს. ამავ დროს თივა მოუმცდარია და დიდ მოსავალს იძლევა. ამიტომაც მესა-

ქონლეობა აქ ფრიად ხელსაყრელია და ის უმთავრესი დარგი უნდა იყოს მეურნეობისა.

საკითხია: ასეთ არარენტაბელურ მეურნეობის მიმდევარი იყვნენ ჭავახეთის მკვიდრნი სულ მუდამ?

უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ ასეთი რამ გარკვეულ დროს არ უნდა ყოფილიყო: მოსახლეობის ის სიმრავლე, რომელიც აწ არსებული, თუ ვერანა სოფლების გათვალისწინებით ივარაუდება, შეუძლებელია ასეთ არარენტაბელურ მეურნეობის პირობებში შექმნილიყო და არსებულიყო. ამასვე გულისხმობდა საქართველოს სამეურნეო და ეკონომიური მთლიანობა მისი ფეოდალური განვითარების უძლიერეს ხანაში. მსხვილი და წვრილფეხა საქონელი (მუშა-საქონელი, ხორცი, მატყლი, ტყავი, რძის ნაწარმი), სელი (-ზეთი), თაფლი (-თაფლი, სანთელი), შინაური ფრინველი და თევზი, ქერი იყო ჭავახეთის მოსახლეობის დოვლათი, რაის გარდანამატსაც ის სააღებშიცემო საგნად აქცევდა საქართველოს სხვა კუთხეებთან, რომელნიც მას საჭირო სახმარით (პური, ღვინო, მარილი, ფარჩეული, ხილი) ამარაგებდნენ.

საქართველოს სამეურნეო და პოლიტიკური შერყევა XIII საუკუნეში მონღოლთა ბატონობასთან დაკავშირებით, მისი პოლიტიკური დაყოფა XIV—XV ს-ში და ბოლოს ჭავახეთის (და მთელი მესხეთის) ოსმალთა მიერ საქართველოდან ჩამოგლეჯა—უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტები იყო, რომელნიც შესაფერის გავლენას ახდენდნენ საქართველოს თვითეული, კუთხის მეურნეობის სახეობის შემდგომ განვითარება-დაცემაზე და ამდენადვე ქვეყნის პოლიტიკურ, თუ კულტურულ მომავალს განსაზღვრავდნენ... XV—XVI საუკუნიდან, საფიქრებელია, მეტად გაძლიერდა აქამდისაც სააღებ-მიცემო ურთიერთობის შესუსტებით საქმოდ შერყეული ძველი რენტაბელური მეურნეობის მოშლის პროცესი.

ჭავახეთის მოსახლეობაც იძულებული იყო ახალ პირობებთან შეგუებით მეურნეობის ძველი სახე შეეცვალა. არახელსაყრელად შექმნილ მესაქონლეობისა და სელის წარმოების ხარჯზე პურეულის თესვა გაძლიერებია, რაც ჭავახეთის პირობებში სამეურნეო რეგრესს მოასწავებდა და საბოლოო ანგარიშით ძველი მოსახლეობის საგრძნობ შემცირებას გულისხმობდა.

შემოსტუმრებულთ შორის მე ვიცანი ის სათხელი გლეხიც, რომელმაც უცნაური დრეკით ვვამცნო, რომ სათხის ეკლესიის წარწერები ნიკოლოზის დროს „зачистили“-ო. ეხლა მან როსტომაშვილის მიერ წაკითხული წარწერის დაღუპვაც გვაცნობა, როცა ერთი ქართ-

ველი მოვიდა და სტეფანე ფალოიანთან ერთად ეკლესიაში წარწერა აღმოაჩინა და მელნით გააშავა. ეს კარგად მახსოვსო. ამის შემდეგ ის წარწერა დიდხანს იყო, მაგრამ მერმე, როცა სომხის ეკლესიებს დევნა დაუწყეს (ე. ი. 1900 — 1903 წწ.), აი მაშინ ის ქვა გამოიღეს და „**ЗАЧИСТИЛИ**“-ო. ამ ცნობის პირველი ნაწილი სინამდვილის იერს ატარებს: წარწერის მელნით გაშავება, სტეფანე / ფალოიანი — ეს როსტომაშვილსაც აქვს მოხსენებული. ცნობის მეორე ნახევარში მართალი უნდა იყოს ის, რომ წარწერა გამოიღეს და „**ЗАЧИСТИЛИ**“, ხოლო ამის მიზეზად სომეხთ ეკლესიის დევნა ნიკოლოზის მთავრობის მიერ, რა თქმა უნდა, არ გამოდგება... უხერხულობის თავიდან ასაცილებლად ცნობის მომწოდებელ გლეხს მეტი აღარა ვკითხე და მოსაუბრეებს არაგალის მღვიმეებზე და იქაურ წარწერებზე ჩამოუგდე საუბარი. „**მალარა**“ ყველამ იცის, წარწერა — არავენ...

მეორე დღეს დილაადრიან „**მალარა**“-ს სანახავად წავედი. სამწუხაროდ, ჩემი ეჭვი გამართლდა. აქ წარწერა რაიმე არ აღმოჩნდა. ეს არის უზარმაზარი ბუნებრივი მღვიმე ყაფარ კლდეში საკმაოდ მაღალი „ჭერით“. მღვიმე მეტად ღრმადაა შიგნით შეჭრილი. ამბობენ ხუთას სულ ცხვარს იტევსო. შიგნით უკუნი სიბნელეა. შესვლა—დათვალიერება—გაზომვა სპეციალური მოწყობილობას მოითხოვს: ძველად გამოსავალში ამ „**მალარას**“ ხელოვნური კედელიც კი ჰქონია. ჩანს, ნაგვიანვეად სიმაგრედაც გამოუყენებიათ ის.

13. VIII. იმედგაცრუებული ახალქალაქში წამოვედით. აუცილებელია დასვენება. გზად ყაურმიდან ხორენიამდის ჭავახეთის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზედ ორი ვერანა გავიარეთ: ნორაშენი (ყაურმიდან 3 კილომეტრი) და დიგაშენი (ნორაშენიდან ორ კილომეტრში). უკანასკნელი მეტად დიდი და კარგად შენახული ნასოფლარია. ეკლესიის ნანგრევიცაა აქ. სასაფლაოზე ერთი ფრიად მხატვრულად შესრულებული ცხენის ქანდაკებაა თავის მოკვამულობით. სხვა საფლავეები ღარიბულია: ცარიელი, ბრტყელი ქვები. ეკლესიის ნანგრევში ტრაპეზის მაღალი ოთხკუთხი ქვა დღეს რაღაც სალოცავია: „სურბ სარქისიარ“ ამიხსნა ჯიგრაშნელმა სომეხმა...

შუადღე გადასული იყო, როცა ხორენიაში მოვედით, ხორენიაკანეთი ცნობილია სიძველეებით. აქ სპეციალური მოსვლაა საჭირო. ამხელად კი ერთი წარწერის შემოწმებით ვკმაყოფილდებით. ესაა ეკლესიის ბალავერის წარწერა. ის შესრულებულია წითელი საღებავით და ფრიად დაზიანებულია (უფრო განზრახ, ვიდრე ბუნებრივად):

1 ჯი [ქესი]	ე. ი. 1 ჯუარი ქრისტენი
2 ქე აღდ[ე]	2 ქრისტე აღიდე
3 მელქიზდ ეკ ქართლისა	3 მელქიზედ ეკ ქართლისა
4 კთალიკოზი ორთა[ვე] შ[ა]	4 კათალიკოზი ორთავე შინა
5 ცხორ [ებათა] ან	5 ცხოვბათა ამინ
6...	6 (ქრონიკონი იყო ს მ თ)

ამას ქვევით ახლად აფხევის გამო აღარა ირჩევა რა. პროფ. ექ. თაყაიშვილის მიერ წაკითხვა ორიოდ უმნიშვნელო დეტალს გარდა სრულიად სწორია. აქა იქ შერჩენილ წითელ საღებავის ნაკვალევით მისთვის ჩვეული სიმახვილით აღუდგენია პატივცემულ მკვლევარს წარწერა და სრულიად სწორად. მხოლოდ „ქ კ ნ ი იყო ს მ თ“ სრულიად აღარა ჩანს. წარწერა ეკუთვნის XI საუკუნის ცნობილ პირს, მელქიზედეკ ქართლის კათალიკოზს და შესრულებულია 1029 წელს... ხალხმა თავი მოიყარა. „ვრასტან“ „პაიასტან“ აქაც გაისმა. ერთი მეორეს ედავებთან, თუ რა ენაზეა ეს წარწერა. უმრავლესობა უარყოფს მის ქართულობას და სომხურად წაკითხვას ცდილობენ... გვეკითხებიან. უსხნით. პარტკომის მდივანი, ამხ. გაბრიელიანი დახმარებას გვპირდება...

კვლავ დაბრუნების იმედით ამ ერთი წარწერის შემოწმებით ვკმაყოფილდებით და ახალქალაქს მივიდივართ.

რაილმასკომის თავმჯდომარე ამხ. ნაზარეტიანი უარს გვეუბნება ნორმის პურის მოცემაზედ. კომერციული პური კი უმოწყალოდ გვანადგურებს (გირვანქა 7 მანეთი)... ჯერ დაღლილობისა და შემდეგ უამინდობის გამო ორი დღე ახალქალაქში ვიჯექით. თხუთმეტ აგვისტოს საღამოს ნაჩქარევად უახლოეს სოფელ დილისკაში გავედით. ძველი ეკლესია აქ აღარაა. ის ახალზე გაუხმარიათ. სასაფლაოებს რამოდენიმეს გვიჩვენებენ: ცხენების და ცხვრების ქანდაკებები, გუთნეული ექვსუღელათი სახნის-საკვეთლით და ორივე ერთნაირი სიდიდის თვლებით. საინტერესოა აქაური ხაჩქარები. ასეთივე ტიპის ხაჩქარები სომხური წარწერებით მოიპოვება სოფელ კარტიკამის ძველ სასაფლაოზე. გვისახელებენ უახლოეს ვერანა სოფელს მ უ რ ჯ ი კ ა ნ ს, სადაც მოიპოვება თურმე დიდი დარანი. მურჯიკანს ჩვენი ხუთვერსიანი რუკები არ იცნობენ... სამწუხაროდ მხოლოდ გვიან—აქეთობას დილისკელ თანამგზავართან საუბრიდან გამოვარკვიე, რომ სოფელში ჯერ კიდევ დაცულია ძველი ზეთსახდელი ქარხანა (ძითაპანგ, ბაზირხანა). საჭიროა მათი საჩქაროდ დეტალური აღწერა. გაზედმეტებული, მომქმედ მეურნეობიდან გამოსულნი, ისინი უეჭველია, მალე გაქრებიან.

16. VIII. ბ ა ვ რ ა ს ეკლესიის წარწერები ლიტერატურაში ცნობილია: 1. აღმოსავლეთის კედელში სარკმლის თავზე მოთავსებულია ბარელაფეი — დანიელ ლომთა ორმოში. ბარელაფეის ქვეშ ასომთავრული წარწერაა:

ქ ე ა ლ ე ს წ რ ნ, ე. ი. „ქრისტე ადიდე სოფრონ“

შეორე წარწერა ეკლესიის დასავლეთის კედელშია. წარწერა ოთხკუთხი ქვის გარშემოა და თითონაც ოთხკუთხედს ქმნის. ქვა მოთავსებულია თითქმის სახურავ ქვეშ (სამხრეში). აქ წარწერის ადგილი არაა. ამიტომ, საფიქრებელია, ის აქ ეკლესიის გადაკეთებისას არის დატანებული. წარწერა ასომთავრულია:

1 სახ [. . . .]	ე. ი. სახელითა
2 ღთისაითა აგო ესე	ღმრთისაითა ა[ე]გო ესე
3 ეკლე	ეკლე —
4 სია წჷ სფნრს ქონქოლს	სია წმიდაჲ სოფრონს ქონქოლს.

ხელი ნაგვიანევია — XIV—XV ს. ს-ანი განსაკუთრებული მონახულობისაა. წაკითხვა საეჭვოა. როსტომაშვილი მხოლოდ რამოდენიმე სიტყვას არჩევდა. პროფ. თაყაიშვილმა ბოლოში დაურთო არ არსებული „ძსთა“ და მაინც არა გამოვიდა რა. ჩვენი წაკითხვაც არაა დამაკმაყოფილებელი. წარწერას არსებითი არა აკლია რა, რაც აკლია, ის ადვილად აღიდგინება: სახ (ე ლ ი თ ა). ასე რომ წაკითხვის სიძნელე უჩვეულო (ან შესაძლებელია უვიცურ) დაწერილობაშია. აქვე ეკლესიის ეზოში მოთავსებულია სასაფლაო, რომელიც მიმდინარე წლის ზაფხულს მეტად დაზიანებულია. ადგილობრივ კოლმეურნეობას ეს მიდამო თავის სამეურნეო მიზნებისათვის გამოუყენებია და საფლავის საინტერესო ქვები ზოგი ხევეში გადაუყრიათ, ზოგიც დაუმტვრევიათ. ჯერ კიდევ დაცულია საფლავის ქვა მთავრულ ნუსხურ ნარევი წარწერით:

1 ქ. ე ს ე: ს ფ ლ ვ ი: მ გ ლ	ე. ი. ქ. ესე: საფლავი: მგელაის არს: შეუნდვენ: ღმერთმან: და: ვინც შენდობაი: თქუას: მასცა: შეუნდვენ: ღმერთმან.
2 არს: შნ: ღთნ: და: ვნც	
3 შდბი: თქს: მსცა: შნ: ღნ	

ბავრას აწინდელი მოსახლეობა თურქულად მოსაუბრე კათოლიკებია. აღსანიშნავია მათი ინტერესი სიძველეებისადმი. კუმურდო, წყაროსთავი, ზარზმა, ვარძია... მათი რაობა და ხნიერობა... ახლო ნაოფლართაგან დაგვისახელეს აქვე აღმოსავლეთით ქ უ ჩ უ კ ბ ა ვ რ ა

და კარტიკამის თავს გოგრაშენი (თუ გორგაშენი?). ბავრიდან სამხრეთ აღმოსავლეთით ხანუმ ფუნარ (დედოფლის წყარო). არც ერთი ამათავანი ხუთვერსიან რუკებზე აღნიშნული არაა.

თორიამი პროფ. ე. თაყაიშვილი ორ წარწერას ასახელებს. დღეს არც ერთი აღარ გადარჩენილა. ძველი ეკლესიის ადგილს მხოლოდ დულაბი ამჟღავნებს. აქვე ყოფილა სასაფლაოც, ორიოდ ცხენვერძი ჯერ კიდევ მოწმობს ამას. წარწერიანი ქვები მოვიკითხე. არვინ იცის რა.

ეკლესიის ნანგრევთან ახლოს „სურბდომინიკოს“-ია. ეს არის სამი ქვის ჯვარი, ერთერთი ამ ჯვართავანი თავისი ფორმით (მოკლე მხრები, ასიმეტრია) უდავოდ ძველის შთაბეჭდილებას სტოვებს. ქვემო ნაწილი მას საკვარცხლბეკედ აქვს წამახვული. აქვე დგას მისი კვარცხლბეკი და კი არავინ იცის, რომ ეს ჯვარი ამ კვარცხლბეკზე უნდა იდგეს. ცალ-ცალკე ვიპოვეთო, გვიპასუხებენ. თორიელი სომხები კათოლიკეები არიან. ამიტომაც მათი სურბი „დომინიკოსია“. აქვე ახლოს მთაზე აქვთ ასეთივე სალოცავი ქვა „სურბოვანეს“.

„აქ დიდი ზეთსახდელი (ძითაჰანგ) იყო. ეხლახან დავანგრეთ“... გვიჩვენებს „მაღაზ“. ეს არის ძველი რაღაც ნაშენობა შიგ სოფელში. ვიწრო შესასვლელით სრულიად ბნელი და, როგორც ამბობენ, მეტად ღრმა და ფართო. შესაძლებელია, ის სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობა იყოს, მაგალ.—ფარეხი, თუმცა აქაურები ასეთ შესაძლებლობას უარყოფენ.

უჩმანაზე გავლით ჩვენ აბულს წავედით.

ეკლესია და სასაფლაო აბულში უვნებლად და დაცული. წარწერა შევამოწმე. ეკლესიის დასავლეთის კედელზე: ასომთავრულით

ჯ'ი ქ'სი	ე. ი. ჯუარი ქრისტესი ქრი-
ქე შე გლნ.	სტე შეიწყალე გალატოზნი
ატზ	

წარმოდგენილი წაკითხვა—ასე კითხულობს ივ. როსტომაშვილიც— არაა სავსებით უდავო: სიტყვა „გალატოზნი“-ს ასოების ორ წყებად დალაგება უცნაურია და უჩვეულო; არც გალატოზთა წარწერის ადგილია თითქო აქ. წარწერა XI—XII საუკუნის შემდეგი ხანისა შეიძლება იყოს მხოლოდ. სასაფლაო დავათვალიერე. საინტერესო საფლავის ქვებია. ვერანა სოფლები მოვიკითხე. ახალს ვერას გვეუბნებიან. „სურბ“-ი აბულის მთის წვერში დაგვისახელეს. სახელი არ იციან.. განზრახ შევეკითხე, ხომ არ იციან იქ წმინდა ხაჩატურის საფლავის შესახებ (ივ. როსტომაშვილის ცნობის თანახმად). ასეთ ცნობას უარყოფენ...

ლაბრუნებისას სოფელ თახჩაზე გამოვიარეთ. ეს სოფელი 1918 წლამდის „მუსლიმანური“ იყო. ეხლა იქ სომხური მოსახლეობაა. სიძველეთაგან ვერაფერი გვიჩვენეს.

გზაზევყო კარტიკამიც. აქ თურქულად მოსაუბრე კათოლიკები ცხოვრობენ. სიძველეთაგან მეტად საინტერესოა სასაფლაო ხაჩარები სომხური წარწერებით, მხატვრულად შესრულებულ ცხენები, ვერძები, საომარი თუ საყოფაცხოვრებო იარაღები... სამწუხაროდ, გვიანია და ღრუბლიანიც: სურათების გადაღებას ვერ ვახერხებთ.

დღევანდელი მოგზაურობისას გავიცანით ახალქალაქის ქართული ათწლედის მოწაფე ბენო გვარამაძე. მისი სიტყვით ქალაქში სულ ოთხიოდ კომლი ქართველია: ბერიძე, გვარამაძე, მიქელაძე... ქართული ათწლედი რაიონის ქართულ სოფლებს ემსახურება... გვარამაძეს აინტერესებს სიძველეები. ისტორიისადმი, როგორც ყოველი მესხი თუ ჯავახი, რომანტიკულად არის განწყობილი და მტკივნეულად გრძნობს.

ხორენიაში მეორედ მივედით. აღმოსავლეთის მხრიდან სოფლის თავში აქ ერთი პატარა ეკლესიაა. ძველი სასაფლაოთი. ეკლესია თლილი ქვისაგანაა. სამხრეთის მხრიდან ბალავერზე, რომელიც უზარმაზარ ფიქალს წარმოადგენს, მოთავსებული ყოფილა მთელ სიგრძეზე ერთ სტრიქონიანი წარწერა, რომლის მხოლოდ ნაკვალევი და ჩანს დღეს: ვიდაცას დიდი გულმოდგინებით ამოუთლია წარწერა, ისე რომ არც ერთი ასო არ გადაუტრჩენია. ასევე ამოთლილია იქვე სამხრეთის კედელზე გამოქანდაკებული ჯვრის ზემოთ წარწერა. ეტყობა ხორენიაშიც იგივე ხელი მუშაობდა, რომელიც განზრახ ანადგურებდა წარწერებს სათხასა, ალასტანში და სხვაგან ჯავახეთში.

ამას წინად აქ ყოფნისას პარტკომის მდივანი ამხ. გაბრიელიანი დახმარებას დაგვიბრდა. სამწუხაროდ, ის ეხლა ვერ ვიპოვეთ: კლდოვანი საშენობის წასულა იმ იმედით, რომ უკუმოქცევისას ვნახავთ მას, ჩვენ პირველად ვერანა კარნეთში წასვლა გადავწყვიტეთ. ეს ნასოფლარი აქედან სულ ორიოდ კილომეტრის მანძილზეა.

ვერანა კარნეთი ჯავახეთის მტკვრის ღრმა ხევშია ზედ წყლის პირზედ. მეტად მაღალი და ციცაბო კლდოვანი ნაპირები მრავალ მღვიმე-სახიზრებით ამ ნასოფლარს საიდუმლოების იერს ანიჭებს. თუ ჯავახეთის მტკვრის პირით გზას არ წარმოვიდგენთ, რაის ნაკვალევი მე ვერ შევნიშნე, ისე აქ ღრმა და კლდოვან ხევში სოფლის არსებობა გაუგებარია. შეიძლება წისქვილები ჰქონდათ აქ. მაგრამ

ლოდ სტრიქონების დასაწყისის და ზემო სტრიქონის ბოლო მო-
ჩანან:

1 ვიყ აღ

2 რნი

ეკვდრის სვეტი მკვიდრად დგას და წარწერის წაკითხვის საშუ-
ალებას არ იძლევა. წარწერა ხელის მიხედვით XI—XII საუკუნეებს
შეიძლება მიეკუთვნოს.

შემჩნეულმა გარემოებამ დამაფიქრა და ეკლესიის ბალავერს
დაუწყე ჩხრეკა. ის ეკვდრის კედლით სრულიად დაფარულია. დიდის
წვალებით დუღაბის მცირე ნატეხი გამოვავადე, ბალავერის ნაწილი
თვალმისაწვდომი გახდა და ერთი ასომთავრული „ა“-ნიც შევნიშნე.
მოჩანს ჭვარის ძირიც. ბალავერი ჭვარით ყოფილა შემკული. შემდგო-
მმა წვალებამ კიდევ რაღაც ასო დამანახვა (ვერ გავარჩიე). მცირე
რამ ხელსაწყო რომ მქონდეს, ამ ბალავერის გათავისუფლება არც
თუ შეუძლებელია.

იქვეა მეორე პატარა ეკლესია: მის ბალავერზე შიგნიდან ნუსხუ-
რით:

ქე შე ვრძ (სხვა ამოტეხილია).

ხოჩენიაში დავბრუნდით. გაბრიელიანმა გვიშველა. კიბე მოატა-
ნინა და ახალი ეკლესიის სახურავზე ავედით. აქ ყველამ იცის რომ
ჭერზე სახურავს ქვეშ მოყოლილია წარწერა. ეს ის წარწერაა
ივ. როსტომაშვილს რომ მოჰყავს. პროფ. ე. თაყაიშვილის შესწორე-
ბით ეს წარწერა ასე იკითხება:

„ოდეს თათართა ყოველი ქუჩყანაჲ წაგუართო, მისგან დაუმ-
თავრებელნი კარის ბჳენი მე ჩოგა გავათავენ. ვინცა ამას ნახვიდეთ
მოგვგონებდეთ (sic) ოცდა ჩვდმეტი ათასი თეთრი კათალიკოზისა
და მეფისა ვახმარეთ“.

უკანასკნელი ოთხი სიტყვა შეიძლება შესწორებას საჭიროებ-
დეს. ივ. როსტომაშვილის გადმონახატი უკანასკნელი სიტყვის „ვან-
მარეთ“ წაკითხვას არ ამართლებს: „რ“-აეს წინ „ო“-ნი გარკვეუ-
ლად ჩანს იქ, ესეც რომ არ იყოს „ვახმარეთ“—ამ „ხ“-ანით XIII საუ-
კუნეში უჩვეულო გვეჩვენება. ამიტომ უფრო სწორი იქნება, ვფიქ-
რობთ, აღდგენა: „ვ(მსა) ხურეთ“. ამისდა მიხედვით შეიძლება წინა
სიტყვებიც შეიცვალოს: „კათალიკოზსა და მეფესა ვმსახურეთ“.
წარწერის საბოლოო დადგენა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ მისი ნახვის
შემდეგ შეიძლება.

ჩვენმა ჭერზე ასვლამ, უქმად ჩაიარა. სახურავს ქვეშ შესვლა, თუ
სახურავის ნაწილი არ აიშალა, შეუძლებელია...

ამხ. გაბრიელიანი კოლმეურნეთა სურათის გადაღებას გვთხოვს. ის მათ მოსაგროვებლად წავიდა. ამასობაში შიგ სოფელში მე პატარა ქვითკირის შენობა ვნახე (3,10×2). ის დანგრეულია. უსახურავო, სამკედლიანი. ნაშენია ყორით. შენობის შიგნით ჩრდილო აღმოსავლეთის კუთხეში, თითქმის კედელში დგას უზარმაზარი, ამ შენობის საერთო სიდიდესთან შეფარდებით, ქვა-სვეტი, რომლის კონსტრუქციული გამართლება აქ არ შეიძლება. მას უეჭველია სხვა დანიშნულება აქვს. თვით შენობაც ოთხკუთხია; მას საკურთხეველის მომრგვალება არა აქვს, რომ ეს ქვა საკურთხეველის ნაწილად მიგვეღო... მე მაშინვე „სურბი“ ვიფიქრე და მოგროვილთ მისი სახელი ვკითხე. მათ გაიკვირვეს, თუ საიდან ვიცი, სახელს რომ ვკითხულობ და მიპასუხეს: „ტოხმანუკ“. ტოხმანუკის სიგრძე — 1,80 მ, სისქე — 0,45 მ, ვანი — 0,70 მ. ტოხმანუკის გვერდში პატარა ნიშანია, სადაც ეხლაც ყრია სანთელი, სპილენძის ფული, ქათმის ფრთები... ტოხმანუკს მხოლოდ ქალები ლოცულობენ. შაბათ საღამოს ჩუმად მოდიან, სანთელს ანთებენ... საინტერესოა ტოხმანუკთან დაკავშირებული რიტუალის ჩაწერა და შედარებითი შესწავლა. თავისთავად სახელი ტოხმანუკ მეტად საინტერესოა. იქ ამის მნიშვნელობის შესახებ არა იციან რა. ხომ არ არის აქ ორი სიტყვა ტოჰმ და მანუკ? ტოჰმ — თესლი და მანუკ — შვილი-ყრმა... მაშინ ქვა ტოხმანუკი, შეიძლება, ფალოსია...

18. VIII. ვერანა „ჩ ფ ლ კ“-ის მხოლოდ სასაფლაოდ გადარჩენილა. ეს სასაფლაო მით არის საინტერესო, რომ აქ მხოლოდ ერთი „ვერძი“ მოიპოვება, სხვა დანარჩენი სულ გაუთლელ-გაუუუთხავი, ხამი ქვებია, რაც ყოფილი მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიური სახის მანიშნებელი შეიძლება იყოს.

ჩან დ უ რ ა მოზრდილი სოფელია ახალქალაქისწყლის მარცხენა ნაპირზე. როსტომაშვილი აქ ძველ ეკლესიას და წარწერას იხსენიებს. დღეს ეკლესია აღარაა. არც წარწერისა იციან რა. ერთი საინტერესო საფლავის ნაშთი გვიჩვენეს: კლდე ამოჭრილია ადამიანის სიგრძეზედ ნახევარი მეტრის სიღრმით. მას ჰქონია სახურავი, რომელიც ამ ორიოდ წლის წინ აუძვრიათ. სახურავიც ქვისა ყოფილა და ფრიად ოსტატურად საფლავს მორგებული. სახურავს ქვეშიდან რალაც ნიშნები („წარწერა“) იყოვო გვეუბნებიან... ვინ აიღო, ან რა უყო ამ სახურავს, ვერ გვითხრეს (არ გვითხრეს?). ეკლესიის ნამყოფი ადგილი ქვებით შემოურავავათ. შიგნით, სხვათა შორის, წმინდა გიორგის ქანდაკებაა. აქვე შეგროვილი ქალები და-

ჟინებით მიმტკიცებენ, რომ ეს „სურბ სარქისია“. საინტერესოა წმინდა გიორგის ეს გასურბსარქისება.

გოგაშენი გარეგნულად ისევ უცვლელია. მე აქ 1927 წელს ვიყავი. ისევ უწყლობას უჩივიან. წელს მოუსავლობაც დართვიათ. თემკომის თავმჯდომარემ გვისტუმრა. სკოლის შენობაში, საკლასო ოთახში ცხოვრობს. ახალგაზრდა კაცია — ქილდელი. აინტერესებს ისტორია, ესმის სიძველეთა დაცვის საჭიროება. იცნობს ქართულ ლიტერატურას და მიუხედავად სკოლაში უსწავლელობისა სავსებით გონებაგახსნილი ახალგაზრდაა.

ქართული სოფლები ჭავჭავეთში თითებზე ჩამოითვლება (სულ 17-ია; ამათგან 6 მხოლოდ ნაწილობრივ არის ქართული, 11—მთლიანად). მით უფრო საინტერესოა მათი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საფუძვლიანი შესწავლა. ვინ იცის რამდენ ახალს რასმე მოგვეცემდა ასეთი შესწავლა; რამდენ გაუგებარს უცნაურობის საბურველი აეხდებოდა.

სამწუხაროდ, ისტორია-ეთნოგრაფიის ერთიანი—შეთანხმებული მუშაობის საჭიროება აქამდის არ არის ჩვენში საერთოდ აღიარებული და მუზეუმში კერძოდ. ამის საუკეთესო საბუთია გასული ზაფხულის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია აჭარაში. ამავე დროს სადაო არ უნდა იყოს თითქო ასეთი შეთანხმებული მუშაობის სარგებლიანობა.

ბარემ მინდა ჩავვდე გოგაშენში რამოდენიმე დღით, გამოვიკითხო, ჩავიწერო, ასევე სხვა ქართულ სოფლებშიაც...

დარწმუნებული ვარ გაცოცხლდება ისტორიული ჭავჭავეთი. ვერანა ნასოფლარები აკვამლდებიან, გლეხები მინდორ-ყანებში სათიბსამკალს მოედებიან, ჩალეწილი ციხეები მედიდურად აიშოტებიან. ციხის კედელში საგუშავო ჩაისაფრება, ციხის კარებით ბატონები გამოჩნდებიან, ქალაქთა ნანგრევებში ვაჭარ-ხელოსნები წარმოდგებიან, მოედნები ანაშურდება, ძველ ნაგებობებზე ქარავანი გადიკლანება და მუნჯი მღვიმე-ტაძრების ნანგრევები აღაღადდებიან... მაგრამ ამას დრო უნდა და სათანადო მოწყობილობა — მე კი, თუ გამქცევს არა, გამოვლელს მაინც ვგეგმარ...

აფნიაში ეკლესიის ეზოში ერთ დიდ ოთხკუთხ ქვაზე, „ჯვრის“ კვარცხლბეკზე პატარა ქვა იდგა თურმე. ის ეხლა ცალკე გდია. ოთხკუთხია. ითხივე გვერდით ქანდაკება აქვს: ფოთოლი, ყვავილი, ირემი, ჭვარი. ეს ქვა სხვა ჯიშისაა ვიდრე კვარცხლბეკისა. წვერი მას ამოღრმავებული აქვს. ვიკითხე ამ ჭვარის სახელი. ვერ მითხრეს. „ხატი ჰქვიან, ჭვარი ჰქვიან“ მიპასუხა მოხუცმა ქალმა. ერთმა გლეხმაც დაურთო: „ვისაც თვალი ასტივდებოდა, მოიტანდა

წყალს და ამ ქვის ამოღრმავებულ წვერში ჩაასხამდა. ვარსკვლავებს დაათვლევინებდა (ე. ი. ღამით წყალს აქვე დატოვებდა), მეორე დილას ამოიღებდა და თვალებს დაიბანდა მით, ჰმველოდა...“.

აშკარაა: აქ ქრისტიანულ ჯვართან კი არა ქრისტიანობამდელ მოვლენასთან გვაქვს საქმე. რიტუალიც და ქანდაკებანიც ამას მოწმობენ. ჯვარი აქ ქრისტიანობის გავლენით ზედმეტად არის მიკერებული — (ეს „მოისარის“ ხატი ხომ არ არის?). „ჯვარი“ აფნი-ში მეორეცაა. სოფლის დასავლეთით, ნახევარ კილომეტრში დგას უბრალო ქვის სვეტი მეტრნახევარი სიმაღლისა დაახლოებით. არავითარი ნიშანი ჯვარისა ან სხვა რაიმე ქანდაკებისა მას არა აქვს. გარშემო ყორე აქვს შემოვლებული. გოგაშენში გვითხრეს იმასაც „ჯვარს“ ეძახიანო. ეს მეორე „ჯვარი“ ჩვენ ღამით ვნახეთ მირაშხანიდან გოგაშენში მიმავლებმა, ასე რომ აფნიელთ მის შესახებ ვერა ვპკითხეთ რა...

ოკამი საკათალიკოზო სოფელი იყო. ის ეხლაც დიდი სოფელია. მოსახლეობა — ქართველი მუსლიმანები, იერი, როგორც თვითონ იტყვიან. სოფლის შუაში დიდი ტაძარი მდგარა. როსტომ-შვილის დროს ის კიდევ ყოფილა. დღეს მისი მცირე ნანგრევებია არის მხოლოდ.

თურქულ (თარაქამა) სოფელ აზმანაზე გავლით ქარცებში წავედით. წარწერები გვეგულება. აქ ძველად დიდი ეკლესია ყოფილა, გადაუკეთებიათ და ეკვდერი მიუშენებიათ. სხვადასხვა დროის წარწერები უადგილოდაა მოთავსებული. ეკვდრის სამხრეთ კედელზე:

I. ასომთავრულით XV—XVI სს.

1. პატონსა: ყრყრს: გმჯე ღომ, ე. ი. პატონსა ყუარყუარე გაუ-

2. ისითა: ბძნბითა აღვშერთ მარჯვე ღმერთო

ესე სყდ მისითა

ბრძანებითა აღვაშენეთ

3. რი: ჩნ: ქრცბლთა

ესე საყდარი ჩვენ ქარცებელთა

წარწერაში ყურადღებას იქცევს ფორმა „პატონსა“ და სიტყვა „საყდარი“; უკანასკნელი აქ ხმარებულია ამ სიტყვის აწინდელი მნიშვნელობით: ქარცებში საეპისკოპოსო კათედრა არ ყოფილა. წარწერა შეიძლება ეკუთვნოდეს როგორც XV, ისე XVI საუკუნეს.

II. მეორე წარწერა ნუსხურისა და მკედრულის ნარევობაა.

- 1 მამის : ლმა
- 2 ქრაიძეს:, მისნი:.
- 3 ცოდვანი:.. შეუ
- 4 ნეს:.. ლთმნა:.

- ე. ი. მამისას ლაშ
- ქარაიძეს მისნი
- ცოდვანი შეუნდ
- ნეს ღმერთმან.

III. მესამე წარწერა ასომთავრულია და იმავე ხელითაა შესრულებული, რაც პირველი:

- 1 ალბის ძსა:.
- 2 გმგლსა: : ოქ
- 3 რპრსა:.. და:..ჯ
- 4 ობინს:.. შს:.. ღნ

- ე. ი. ალაბის ძესა
- გამგებელსა ოქ-
- როპირსა და
- ჯუბინს შეუნდნეს ღმერთმან.

წარწერაში საყურადღებოა ხელისუფალი გამგებელი აქამდის ჩვენთვის ცნობილი „ძეგლის დადებით“.

IV. ცალკე ნატეხ ქვაზე. ხელი იგივე რაც პირველი და მესამე:

1. გ—გნს —
- თ:.. ი ე ს
- შნს:.. ღნ

ეს წარწერა ნაკლულია.

V. სრულიად განცალკევებულად იმავე ასომთავრულით:

ქ.: ათ — ამას არა აკლია რა: ცარიელი ადგილი დაუწერელია. ჩანს წარწერა დაუწყიათ და დაუმთავრებელი დაუგდიათ.

ქარცებში ეკლესიის ეზოც საინტერესოა ძველი სასაფლაოთი. მუშაობის დროს ერთი თარაქამა მოვიდა. ადგილობრივი პარტიული მუშაკია. აინტერესებს ეკლესიის სიძველე. ეკლესიაც და წარწერებიც სომხური ჰგონია.

ღართაში, ისე როგორც ქარცებში, თარაქამა სახლობს. ეხლა ეს პატარა სოფელია. ნანგრევებიდან ჩანს, რომ ძველად ის გაცილებით დიდი სოფელი იყო. აქ ეკლესია უწარწეროა, სასაფლაო მარტივი (ხამი ქვები), „ბაზირხანა“ არ შენახულა.

ვერანა სოფელ ნავარძიების ნახვა ვერ მოვახერხეთ. ის აფნია-ქარცების საზღვარზეა.

მირაშხანს ჩავედით. „შენ მირაშხანო ბაღდადო, წალკოტო ყვავილიანო!“ მართლაც რა საშინელი კონტრასტია ალბიურ აფნია-ღართასა და მათ შუა მოთავსებულ ვენახოვან მირაშხანს შორის! და ეს სულ რაღაც 2—3 კილომეტრის მანძილზე... მირაშხანში დღეს ქურთები ცხოვრობენ. სიჩქარის გამო აქ სიძველეები არც გვიძებნია. აფნიაზე გავლით გვიან ღამით გოგაშენში მივედით.

ხვალ ვანის-ქვაბი უნდა დავათვალიეროთ. გვაფრთხილებენ. რომ ვერ შევძლებთ: ასასვლელი გზა—გვირაბი დანგრეულია. თემკომის თავმჯდომარე ადგილობრივი კაცის გატანებას გვპირდება.

დილაადრიან გოგაშენელ ყმაწვილ მირიან ნათენაძესთან ერთად ჩვენ ვანის-ქვაბის ძირს მივადექით.

დღეს უკვე სადაო არ უნდა იყოს, რომ ეს მონასტერი სწორედ ის ვაჰანის ქვაბია, რომლის „წესმა და განგებამ“ ჩვენ დრომდის მოაღწია. სხვა მოსაზრებებს გარდა ამას ადასტურებს ძეგლში მოხსენებული გეოგრაფიულ სახელთა მთელი რიგი, რომელნიც ამ მონასტრის ახლომახლო ეხლაც იპოვებიან სოფლებისა, ნასოფლარებისა, თუ ადგილთა სახელების სახით.

ეს „წესი და განგება“ დადებულია XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ამ მონასტრის „ამშენებლის“ ერთ-ერთი თმოგველის მიერ (ამ აზრისაა ამხ. ლ. მუსხელიშვილიც, რომელსაც ეს ძეგლი დამზადებული აქვს გამოსაცემად). მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მონასტერი აქ მანამდის არ არსებობდა. ამას მოწმობს მისავალში ერთ-ერთი ეკლესიის საძირკველში დატანებული ქვა ასომთავრული წარწერით:

1 ქე: ე [ორ] თავე: ე. ი. 1. ქრისტე ე	
2 შა: ს[უფევათა: მგ] ე	. . . [ორ]თავე
3 თა [მეფე:დ] ა:დდ[ფ]ლ[ი:]	2 შინა ს[უფევათა მეფე]
4 თმრ:წე[ლსა] მგბისა:მა	3 თა[მეფე დ]ა დედო[ფ]ალ[ი]
5 თისაა: კ: ანტნ: [კ] სა: მრ	4 თამარ წე[ლსა] მეფობისა მა
6 აღეშნა ზლდე: ესე შ[ნ ღნ]	5 თისასა ოცსა ანტონ ჭყონ-
დიდლისა მიერ
	6 აღეშენა ზლუდე ესე შეუნდ-
ვე[ნ ღნ]

წარწერა დამთავრებულია და შინაარსი ცხადი. ამას ხელს ვერ უშლის რამოდენიმე აღუდგენელი ან კიდევ სადაო ადგილი. პირველ სტრიქონში მეორე სიტყვა უეჭველად ე-ნით იწყება. მეორე ასოს ნაშთი შეიძლება იყოს წ-ილი, ჩ-ინი ან ჭ-ნი. უკანასკნელი სტრიქონის ნაკლები ადგილი როგორც არ უნდა აღდგეს — უწყინარია. (სამწუხაროდ, ფოტო ხელოვნებამ აქაც მიღალატა და მხოლოდ ხელით გადმონაღების ამარა დამტოვა... საერთოდ გაცილებით სჯობდა, რომ ეს აპარატი არ მქონებოდა, ან არა და მის დახმარებას არ დავნდობოდი...). ზღუდის აშენება მომხდარა თამარის მეფობის ოც წელს, ე. ი. 1204 წელს. ცნობილია, რომ თამარის მეფობის წლები 1184 წლიდან ითვლებოდა (სიგელები, ისტორიკოსები).

საინტერესოა ქ-არის აღდგენა ჯგუფში: —ანტონ:—სა: მრ: და მი-
 სი ჰყონდილად წაკითხვა. მოცემულ კონტექსტში სხვაგვარი აღ-
 დგენა ჩვენ ვერ წარმოვიდგინეთ. ამას მხარს უჭერს წარწერის ში-
 ნაარსი. მაგრამ, თუნდაც აქ ჰყონდიდელი არ ვიგულისხმობთ, მთა-
 ვარი მაინც უცვლელია. ეს მთავარი კი ის გარემოებაა, რომ 1204
 წელს ვანის-ქვაბს ზღუდეს უშენებს ვინმე ანტონ (უეჭველია სამლ-
 ვდელი პირი. ამას მისი სახელი მოწმობს) და საამისო წარწერაში
 მხოლოდ მეფე თამარი იხსენიება. რომ ვანის ქვაბი ამ დროს თმოგ-
 ველთ საკუთრება ყოფილიყო, მათი სახლის მონასტერი ყოფილი-
 ყო, შეუძლებელია ასეთ წარწერაში ისიც არ მოეხსენებიათ... ჩვენ
 კი დარწმუნებული ვართ, რომ ჩვენი აღდგენა სწორია, რომ ზღუდე
 აღუშენებია ანტონ ჰყონდიდელს (გნოლისთავისძეს), რომელიც
 ასეთ საქმიანობით სხვაგანაც ცნობილია¹⁵. მარტივად ჰყონდიდელ-
 ბით და არა მწიგნობართუხუცესობით მოხსენიება ამ ვაზირთა უპი-
 რველესისა აგრეთვე დადასტურებულია 1202 წლის მის მიერვე
 შიომღვიმისადმი მიცემულ დაწერილში.

გამოდის, რომ 1204 წელს ვანის-ქვაბს ზღუდეს უშენებს ჰყონ-
 დიდელ-მწიგნობართუხუცესი ანტონ, მეფის უახლოესი პირი და ეკ-
 ლესია მონასტრებშიაც სამეფო პოლიტიკის გამტარებელი. ვანის-ქვა-
 ბზე ის იმავე უფლებითა და მოტივებით ზრუნავს, როგორც შიო-
 მღვიმეზე. ვანის-ქვაბიც, ისე როგორც შიომღვიმე, ვარძია, ვარე-
 ჟა, სამეფო მონასტერია და ბუნებრივია მასზედ წარწერის ამოჭ-
 რისას მონასტრის „პატრონი“ ყოფილიყო მოხსენებული. ასე, ჩვენ
 უეჭველად მიგვაჩნია, რომ 1204 წელს ვანის-ქვაბი ჯერ კიდევ სა-
 მეფო მონასტერი იყო, რომ ის ჯერ კიდევ თმოგველთ საკუთრება
 არ იყო, რომ, მაშასადამე, ვანის-ქვაბი თმოგველთ არ აუშენებიათ
 (თუმცა არც „წესი და განგება“ იჩემებს მის ახლად აშენებას. იქ
 თითქო მხოლოდ გაფართოებაზეა საუბარი). თმოგვი კი, როგორც
 ცნობილია, ჯერ კიდევ 1190 წელს ებოძა სარგის ვარამისძეს და ამის
 შემდეგ არც გამოართმევიათ, სანამ ეს სახლი (თმოგველთა) არსე-
 ბობდა.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, შიომღვიმის მონასტრის ისტორიული საბუთები.

ეს მეტად საინტერესო მოვლენა საბაბს იძლევა საკვლისუფლო-თა ფეოდალიზაციის ერთ ცოცხალ შემთხვევას შევეხოთ... მაგრამ ამაზე სხვა დროს.. აქ კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ, ჩვენი აზრით, თმოგველთ მიერ (მქარგრძელის მიერ) ვაჰანის „წესი და განგება“ დადებულია სწორედ ამ ფეოდალიზაციის მომენტთან დაკავშირებით. სარგისმა თმოგვი მიიღო, ხოლო მქარგრძელმა ციხე ქალაქი საგვარეულო მონასტრით სრულყო. მან მიიღო მცირე სამეფო მონასტერი, გააფართოვა ის და „წესი და განგება“ დაუდვა. სამეფო მონასტერი სააზნაურო საგვარეულო მონასტრად იქცა. ამიერიდან ამ დიდებულს ციხე-ქალაქიცა აქვს და მონასტერიც. სხვა ნიშნებიც რომ არა იყოს რა, ვფიქრობთ, მარტო ასეთი მოსაზრებაც კი საკმაო საბუთი იქნებოდა იმისთვის, რომ ვაჰანის „წესი და განგება“ სწორედ იმ ხანისთვის მიგვეკუთვნებინა, როცა თმოგველთ ეს მონასტერი მეფისაგან მიიღეს და საგვარეულოდ აქციეს. ეს კი შეუძლებელია XIII საუკუნის პირველ მეოთხედს გადასცდეს. მოყვანილი მოსაზრებანი ამხ. ლ. მუსხელიშვილთან საუბარში არის ჩამოყალიბებული, ვანის-ქვაბი სრულიად შეუსწავლელია. მაგრამ მისი შესწავლა სულ სხვა პირობებს ჰგულისხმობს. მე კი დღეს მხოლოდ წარწერებით უნდა დაკმაყოფილდე.

კლდეში ასი მეტრის სიმაღლეზე (მეოთხე სართულზე) მოჩანს პატარა თეთრი ეკლესია. გვარწმუნებენ, რომ იქ რაღაც წარწერებია. ასასვლელი გვირაბები, ბილიკები, გზა-ჭრილები მზე-წვიმისაგან საშინლად წამხდარია. ყოველ წაშში გადაჩეხის საფრთხის წინაშეა ამსვლელი, ხოლო ორი-სამი ადგილი ისე დაზიანებულია, რომ, თუ ის არ შეკეთდა, უეჭველია, მსხვერპლი მოყვება... მე კი ამიერიდან იქ მეორედ ამსვლელი აღარა ვარ...

ჩვენი გამყოლი მირიან ნათენაძე გვარწმუნებს, რომ აქ მას ჯერ კიდევ გასულ წელს უნახავს ლამაზად „გაკუთხული“ ქვა რაღაც წარწერით. ვეძებეთ. ვერ ვიპოვეთ.

ავედით „თეთრ ეკლესიაში“. ეს არის პატარა ეკლესია შიგნით და გარედან თეთრად გაღესილი. კედლები მრავალგან მინაწერებითაა აჭრელებული. მაგრამ ეს არაა ჩვენი დროის მჯღაბნელების საქმიანობა. ეს წარწერები უმთავრესად XV—XVI საუკუნეს არ უნდა სცილდებოდნენ. წარწერანი სულ მკედრულია. რაღაც შავი საღებავით ნაწერი. აქა-იქ გადასულია, მაგრამ უმრავლესობა ჯერ კიდევ შენახულია. ის გარემოება, რომ აქ ამოსვლა ასე ძნელია, საუკეთესო

მცველი გამხდარა ამ წარწერათა, თორემ ჩვენმა სიძველეთ დაცვის კომიტეტმა ვანის ქვაბის არსებობის შესახებაც კი არა იცის რა... წარწერები ათეულობით ითვლება. იკითხება ფრიად ძნელად. საჭიროა ორი კაცის ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა. ამიტომ საჭიროა ასასველელის ვაკეთება და სათანადო მოწყობილობის ატანა... მე კი რასაც მოვასწრებ ორ-სამ საათში, ის არის...

1. ქ. ღამერთო და ყოვლა წამიდაო: დედოფალო: ღმარათაის მამობელო და: რანიც: წამიდანნი: და მთავარა: ანგელოზნი: საუენებნიხართ თქუენსა: ძალასა და მოწყალებასა: უშველეთა და ულახინეთ: მოსამსახურესა: მიწასა: თქუენსა თუალა: პატროსანსა უებროს გულაქანას: ვაიყავა: ცო[?]დავილი: რომა: მოიყვანა: მანუჩარა: ქლადა: და გასათხოვარადა: ქმარი: მე: ჯერა: არა მედგა: ღმარათაისა მადლობა: და მოწამიდათა: მადლამა: ჩემსა: ულამაზესი: სულიერი: დედას: მიწაზედა: არა: იარებოდა: და არც: სახუა: გამოსულა: არც თუალადა: არც ტანადა არც: ზნითა: არც: გონებითა: თუარემა: ჩემნი: მნახავნი: არა: გამომტყუენებნა: ეს: ხიზანანი: არიან: ამისნი: მოწამენი: და ეს ლომი:

ე. ი. ღმერთო და ყოვლად წმიდაო დედოფალო ღმრთის მშობელო და რანიც წმიდანი და მთავარ ანგელოზნი სუენებნიხართ, თქუენსა ძალასა და მოწყალებასა, უშველეთ და ულახინეთ მოსამსახურესა მიწასა თქუენსა თულაპატროსანსა უებროს გულქანა. ვიყავ ცოდვილი რომ მო(მ)იყვანა(?) მანუჩარ ქალად და გასათხოვარად. ქმარი მე ჯერ არ მედგა, ღმრთის მადლმა (?) და წმიდათა (?) მადლმა. ჩემსა ულამაზესი სულიერი დედასმიწაზედა არა იარებოდა და არცა სახუა-გამოსულა არც თუალად, არც ტანად, არც ზნითა, არც გონებითა. თურაემ ჩემნი მნახავნი არა გამომტყუენებენა? ეს ხიზანნი არიან ამისნი მოწამენი და ეს ლომი.

ეს წარწერა გარშემოვლებულია სხვადასხვა ცხოველთა ნახატებით. ნახატებიც შესრულებულია იმავე შავი საღებავით.

II. ამ წარწერის ბოლოზე მიწერილია სხვა ხელით: ქ: ქალო თამარ: შენმა მზემან ავად დაუხატავს ვისცა უქნია.

III. მესამე წარწერა ეკლესიის შიგნითაა კედელზე:

ქ. ყალაწამილო: შენ: უწყაი: ე. ი. ყოვლად წმიდაო შენ უწყი

ცხადი: და დაფარულია:
რა ვაქანა: მე: შავსა: არა:
მაქასა

ცხადი და დაფარულია.
რა ვქნა, მეშავსა[ზედ შავსა?] არა
მაქვს

საქამე: კეთილად: ქანილია:
შევაზარებივარა: სიკუდილსა:
შემაწრწუნებია: გულია:
ანასა: უშელე: ცოდვილსა:
შენა: ივსენა: მისი: სულია:

საქმე კეთილად ქმნილია [ქმნულია?],
შევაზარებივარ სიკუდილსა,
შემძრწუნებია გულია;
ანას უშველე, ცოდვილსა,
შენ ივსენ მისი სულია.

ყლა წმიდო: დედოფალო: მიშულე შენსა: ძისა სიყვარულსა:
ლრიბსა: ოცი ოთხაშათა: მარხავა: შემომიწრავს: ზაფხულსა:
დაღეთა: ჩემად (ერთი სიტყვა ვერ გავარჩიე): რაცა: დღენი. მე-
სახანესა: ეგაბისა შენისა: წყალობითა თავი კელთა: არა: მაქო-
დესა: როდესა: მაქა: გაგითავება: მიშულე: რაცამე: დამიწრა:
რაჩეულაშვილსა: ანასა: ეკენისათუესა: დამალვასა (აქ ერთი სიტ-
ყვა აკლია).

ყოვლა წმიდაო დედოფალო მიშულე, შენსა ძისა სიყვარულსა,
ლარიბსა ოცი ოთხაშათა(თ) მარხვა შემომიწირავს ზაფხულისა დღე-
თა ჩემად.... რაც დღენი მესხნეს. ეგების შენის წყალობით თავი
კელთ არა მქონდეს, როდესცა მაქ, გაგითავებ. მიშულე რაცამე. და-
მიწერია რჩეულაშვილსა ანასა ენკენის თუესა დამლევსა...

IV. ეს წარწერაც შიგნით არის კედელზე მოთავსებული:

ქ. ღამაერთისა: მაშობელო: შენ:
ცოდვილთა...

მეოხი: ხარ: უშურველი
შენ: აჯოცე: ცოდვა ჩემი:
უმრავლესი: უთვალავი:
მე სამოელ ტანაჯავად: მაწვევას:
უშიში და უგარაწალაველი:
მაწეაო: ჩემო: შენა: მიშაველე:
გამოქსნას: შენგანა: ველი:
მარავალა: თუალანი: ანგელო-
ზნი:
შენაგანა: ძრაწიანა: ძალანი:
დასანი:

ე. ი. ღმრთის მშობელო,
შენ ცოდვილთა
მეოხი ხარ, უშურველი;
შენ აჯოცე ცოდვა ჩემი
უმრავლესი, უთვალავი.
მე სამოელ ტანჯავად მაწვევს,
უშიში და უკრძალველი.
მწეო ჩემო, შენ მიშველე
გამოქსნას შენგანა ველი.
მრავალ თუალნი ანგელოზნი,
შენგან ძრწიან ძალნი დასნი
და ჯოჯოხეთით მოციქულნი
გამოვიდეს ბევრას დასნი
(ბევრათასნი?)

და ჯოჯოხეთით: მოციქულნი
გამოვიდეს: ბევრასი: დასნი:

აქვე ცალკე იმავე ხელით, რაც IV წარწერა:

იმედ: მოხკილი

ე. ი. იმედ მოხვეკილი

V ღმარათობისა: ხატო: ფარადა: ცოდვილსა: ანასა: შეუღანესა:

ღმერთთა: იმასა დედამამათაცა (ჩამოტეხილია)... ნა ღმერთთა: ვიც:

წკითხოსა: შედობა: უბაძან (ჩამოტეხილია)... თქეცა: შეგიღანესა: ღმერთთა:

/ ე. ი. ღმთაებისა ხატო, ფრიად ცოდვილსა ანასა შეუღანეს ღმერთთა; იმისა დედამამათაცა შეუღანეს ღმერთთა. ვინც წაკითხოს, შენდობა უბაძანეთ... თქვენცა შეგიღანეს ღმერთთა.

VI. ქ. ფრიადა: ცოდვილსა: ოძრკელელსა: დეკანოზისა შვილსა ლუკას: შნ:

ღმნ და: ვინც: ბრძანთ თქვენცა. შეგივენეს: ღმან ამინ იყავნ ე. ი. ქ. ფრიად ცოდვილსა ოძრკელელსა დეკანოზის შვილსა ლუკას შეუღანეს ღმერთთა და ვინც ბრძანთ, თქუენცა შეგიღანეს ღმერთთა. ამინ იყავნ.

VII. ქ. ღმერთო: სბაილოთო: შემხუეწ: მწყლობლო: თულ ფართო: ზღუამდაი: გათქამულო: შენი სახეი: ზღუამდი: გათქამულო: ღმართობისა: ხატო [შე]ნი ჳირიმე: ბატონო: ღმართობისა: ხატო: მე: შენასა: სახელ (ამოტეხილია) ხასენებასა: სადა ღრასავარა: კურთხეულ ხარა: დიდებულ[ო ღმრ] თობისა: ხატო: ქარასატანობისა: (ვერ გავარჩიე) საბარალ (ამოტეხილია ერთი სიტყვის ადგილი) საუკუნო: მიშელე: ნახქოსა: შემანა: საბრალ ვარა: რანიცა: (ერთი სიტყვა ამოტეხილია) გეხვეწები: სადიდოსა: არაცა: მე: მოგიღება: რომე: დალოდე: თუ: ამასა (ამოტეხილია ერთი სიტყვის ადგილი) მაძევეს: მე: რე: გეხუწები: ისი: და: ადავალა: თაქუგანა.

ე. ი. ქ. ღმერთო, საბაოთო. შემხუეწ(თ) მწყლობლო, თულ ფართო, ზღუამდი განთქამულო. შენ, სახე ზღუამდი განთქამულო ღმართებისა ხატო. შენი ჳირიმე ბატონო, ღმართებისა. ხატო! მე შენსა სახელის ხსენებასა სადა ღირსვარა? კურთხეულ ხარ დიდებულ(ო ღმრ) თაებისა ხატო, ქრისტიანობისაო (ვერ გავარჩიე) საბარალო (ამოტეხილია ერთი სიტყვის ადგილი) საუკუნო... მიშველე ნახქოსა შემაზა (შერმაზან) საბარალო ვარ. რანიცა (ერთი სიტყვა ამოტეხილია) გეხვეწები: სადიდოს არც მე მოგიღებ, რომე დალონდე, ამას (ამოტეხილია ერთი სიტყვის ადგილი) მაძევესო. მე რე (მე რო-მე?) გეხვეწები ის და ადვილია თქუენგანა.

VIII. ქ. ღმართობისა: ხატო: შენისა: მარავალ მოწყალებისა მადლსა: შემიწყალე მონა: შენი: ანი: უშელ (აქვე თითქო სხვა ხელით: ანარსუბანი).

ე. ი. ქ. ღმრთაებისა ხატო, შენისა მარავალ მოწყალებისა მადლსა, შემიწყალე მონა შენი ანი (ინაი?) უშველე(?) ანარსუბან(?).

IX. მოწყალო: ღმართაებისა: ხატო. ყოვლისა: ღარიბისა: მეობო: წმიდანო: (?) გაწყობილნო: კარისა: ღმართათი: მაშიბეღლნო: ღრიბასა: ინასა: უშელე: ნუცა: გატელ გულსა: ღმართობო დიდებულო შენი: მონა: და ყმა: ინაი: რასა: გეხწებოდესა: დღესა ინე: შახუწე: და: უტერო: ღრბაი: არის: შენ: მახუწო ამასოფესა: საუკუნოსცა.

ე. ი. მოწყალეო ღმრთაებისა ხატო, ყოვლისა ღარიბისა მეობო წმიდანო განწყობილნო კარისა ღმრთისმშობელნო, ღარიბსა ინასა უშველე. ნუცა გაუტებ გულსა. ღმრთაებაო დიდებულო შენი მონა და ყმა ინაი რასა გეხვეწებოდეს დღეს ინე(?) შახუწე(?) და უტერო (sic) ღარიბაი არის შენი(ი) მახუ(ე)წი ამა სოფელსა და საუკუნოსცა.

X. ციხესა: ვაზი: ეზო:

მაღალსა

თულნ: ძალვა: შემომაცდება: ვაზა: გურაბთა: შემოვალენა: მცველნი: მაზედა: დაგებანა: მაშიგანა: ორნი: გუშაგნ: ნაბადსა: არა დაცდება: მათსა შემბმელსა: დაჯოცენა ცეცხლურება: მოედებიან

ჩემო ნუ მოხულა ჩემაზედანა: სახითა მებრძოლთა: წსითა: ნურცა მე მომკალვა: ჭირითა: ამისაგანა: უარესითა დამთმეთა დაგთმობ: ჭირითა ამისგან უარესითა

ამისგან უარესითა... ამის შემდეგი სტრიქონი სავსებით აკლია.

XI. ქ. უხარწნელო: ღმართობისა: ხატო: შემებრალე: მიშულ: საუკუნოსა: დაგადეგა: ოცი ოთხშაფათი: პარასკევი: მარხავა: შემომიწრვასა: სასადამადი: ცოცხალვარა: ნუ რისა: თუ: თავი კელთა: მაქუ: შენსა: წყალბითა: დამიწერა: მე! რაჩეულაძესა: ანასა: სახუა: არასა: ღისა: ვიყავა: შემეწირა: (— —)სავე: თვასავე: მივაჭირვე:

სათანადო შესწორებით ეს და მახინჯებული ტაეპები ასე უნდა წავიკითხოთ:

ციხეს ვზი ეზომ მაღალსა, თუაღნი ძლივ შემომწვდებიან, ვაზა გურიბითა შემოვალნ მცველნი მაზედა დგებიან მაშიგან ორნი გუშაგნი ნაბადსა არ დაცდებიან; მათსა შემბმელსა დაჯოცენ ცეცხლურებ მოედებიან.

ჩემო ნუ მოხვალ ჩემზედა სახით მებრძოლთა წესითა, ნურცა მე მომკლავე ჭირითა ამისგან უარესითა...

მარხულმა:.. ორამოცა:.. ორამოცი:.. მუქალსა:.. მოგადება:.. შეწირე:..
ღმრთობისა: ხატო: თუ: რამე: მეშუელებისა: რაცა შემიწირავსა: ის-
რე გუთავება:.. ამა:.. მარხავსა:.. გარეთა:..

ე. ი. ქ. უხრწნელო ღმრთაებისა ხატო შემიბრალე, მიშუელე სა-
უკუნოსა. დაგადეგ ოცი ოთხშაბათ — პარასკევი მარხვა შემომიწი-
რავს; სადამდი ცოცხალვარ ნურისა(?) თუ თავი კელთა შაქვ(ა) შე-
ნისა წყალობითა. დამიწერია მე რჩეულას ძესა ანასა. სხუა არას-
ღირს ვიყავ შემეწირა ორსავე თვესავე მივაქირვე მარხულმა ორმოც
ორმოცი მუქლს მოგდება. შეიწირე ღმრთაებისა ხატო, თუ რამე
მეშუელების. რაც შემიწირავს, ისრე გავათავებ ამა მარხვას გარეთ.

XII. დამიწერია ივანობის თვესა მე:.. შატელიშვილსა ბერიკელ:..
ქალიშვილსა ხვარამზეს ესე წიგნი: ვინცა შემიბრალებთა:.. მე:.. და:..
ბატონს:.. გოხალდას:.. ჩემსა და იმის გაუყრელობასა:.. უნდოდა:.. ვა-
მე:.. თუ:.. ერთმანერთსა სიკუდილის: და: სულთამოსლის დროსა:..
არა:.. დავხუდეთ:.. ესრე:.. ჩვენ:.. თქვენ:.. ჩვენ:.. შეგვიბრალებთ:..

ეს ჰეტი მოწმენი:.. იყვნეს:.. პირველის ბატონების: ნაომარისა:..
ჰეტნი:.. და ოქრომკედნი:.. ვაიმე:.. მელთაზან:..(?) დამდღორასა:

ე. ი. დამიწერია ივანობის თვესა მე შატელიშვილსა ბერიკელ
ქალიშვილსა ხვარამზეს ესე წიგნი. ვინც შემიბრალებთ მე და ბატონს
გოხალდას, ჩემსა და იმის გაუყრელობას უნდოდა. ვაიმე თუ ერთ-
მანეთსა სიკუდილის და სულთამოსლის დროსა არა დავხუდეთ
ესრე ჩვენ. თქვენ ჩვენ შეგვიბრალებთ.

ეს ჰეშმარიტი მოწმენი იყვნეს პირველის ბატონების ნაომარისა
ჰეშმარიტნი და ოქრომკედნი. ვაიმე მელთაზან დამდღორეს (უკანას-
კნელი ორი სიტყვის ასოები თითქო ექვს არ იწვევენ...).

წარწერათა საერთო ხასიათის გასაცნობად გვეყოფა. ამიტომ
ჩემ მიერ გადმოღებულ სხვა წარწერებით არ მოგაწყენთ. მე, რა
თქმა უნდა, ყველა წარწერა ვერ წავიკითხე. ამას, როგორც აღვნიშ-
ნე, ორი კაცის ხანგრძლივი მუშაობა უნდა (ოთხი დღით მაინც)
სათანადო მოწყობილობით. წარწერები დაახლოებით 50-მდის იქნე-
ბა. მათ მნიშვნელობაზე, ზედმიწევნით დათარიღებაზე და სხვა მხო-
ლოდ მას შემდეგ შეიძლება საუბარო, როცა ისინი ყველა გადმოღე-
ბული და შესწავლილი იქნება. ზერელე გაცნობით კი ეს წარწერანი
XV—XVI საუკუნის უნდა იყვნენ. რა თქმა უნდა, ამით არ გამოირი-
ცხება შესაძლებლობა როგორც უადრესი, ისე უფრო ნაგვიანე
წარწერათა შემთხვევისა. ორიოდ სიტყვა ვეფხისტყაოსნიდან ამო-
ღებული ადგილის შესახებ. ეს ადგილი ნესტან დარეჯანის ცნობილი
წერილიდანაა, ქაჯეთის ციხიდან რომ მოსწერა ტარიელს და
დ. კარიჭაშვილის გამოცემით ასე იკითხვის:

1277 ტ. ციხეს ვზი ეზომ მაღალსა, თვალნი ძლივ გარდასწვდებიან
გზა გვირაბითა შემოვა, მცველნი მუნწედა¹⁸ დგებიან,
დღისით და ღამით მოყმენი ნობათსა არ დასცდებიან,
მათთა შემბმელთა დაჰქოცენ, მართ ცეცხლად მოედებიან.

1278 ტ. ნუთუ ესენნი გეგონენ სხვათა მეზობოლთა წესითა?!
ნუცა მე მომკლავ ჰირითა, ამისგან უარესითა;
შენ მკვდარსა გნახავ, დავიწვი, ვითა აბედი კვესითა.
მოგშორდი, ღამთმე გულითა კლდისაცა უმაგრესითა.

როგორც ი. აბულაძის გამოცემასთან დართული ვარიანტების სა-
ძიებლიდან ჩანს, ეს ადგილები ასევე იკითხება სხვა ხელნაწერე-
ბშიც.

ვანის-ქვაბის ეს მინაწერი კი, როგორც ხედავთ, შესამჩნევად
განსხვავდება ხელნაწერებით დადგენილ ტექსტისაგან. მართალია,
კედელზე მინაწერი სტროფები მეტად დამახინჯებულია: სიტყვები
გადასხვავებულია: ეზო (-ეზომ), შემომაცდება(-შემომწვდე-
ბიან), შემოვლენ (-შემოვა), ნაბაღსა (-ნობათსა), არა დაცდება
(-არ დასცდებიან); მეორე სტროფის ბოლო — ორი სტრიქონიდან
პირველი სავსებით გამოტოვებულია, ხოლო უკანასკნელი სანახევ-
როდაა გადარჩენილი.

გარდა ამისა უეჭველად ჩანს, რომ ამ სტროფებს დამახინჯების
გზით ერთგვარ შემოქმედების ყალიბშიაც გაუვლიათ („გახალსურე-
ბის“ გზას დასდგომიან): „ეზო მაღალი“, „შემომაცდება“, „არა და-
ცდება“...

მაგრამ, ვფიქრობ, ყველა განსხვავებანი მხოლოდ დამახინჯება-
შესწორების ნიადაგზე წარმოშობილი არ არიან, არამედ თვით ვეფ-
ხისტყაოსნის საინტერესო ვარიანტული სხვაობანი შეიძლება
იყვნენ.

რაიმე ახალი მოსაზრების პრეტენზიით არ ვაცხადებთ, რომ ვეფხის-
ტყაოსნის „ვარიანტი“ შესაძლებელია მის პირველ პირთან ერთად
იშვა და ეს არა მანინცდამანინც უვიცობის ნიადაგზე (წაკითხვა-გა-
დაწერის დროს შეცდომა-დამახინჯება), არამედ გადამწერთა თანა-
შემოქმედების ნიადაგზე და არა მხოლოდ Spurius-ების ჩართვის
სახით (ახალი სტროფები შიგნით, გაგრძელებანი), არამედ თვით
პოემის პირველი ტექსტის ადგილთა შეკეთება-შესწორების გზითაც.
პოემა სახარების ტექსტი არ ყოფილა, რომ მისი შეცვლა-შეს-
წორება აკრძალული ყოფილიყოს და საშუალსაუკუნეთა ლიტერა-

¹⁸ მაზედა, იხ. ვეფხისტყაოსანი, ს. კაკაბაძის გამოც., 1927.

ტურული ჩვეულებანი კი მხოლოდ ასეთი შესაძლებლობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს...

ხელნაწერებით წარმოდგენილ ადგილებთან კედელზე მინაწერი შემდეგ განსხვავებებს იძლევა:

1. ხელნაწერებით: დღისით და ღამით მოყმენი ნობათსა არ დასცდებიან.

მინაწერით: მაშვიგან ორნი გუშაგნი ნობათსა არ დასცდებიან.

ხელნაწერთა „დღისით და ღამით“ აქარც თუ აუცილებელია: სრულად საკმაოა, რომ „გუშაგნი (—მოყმენი) ნობათსა არ დასცდებიან“. ხოლო „მაშვიგან“ (ე. ი. გვირაბში) ორნი გუშაგნი (და არა „მოყმენი“) ნობათსა არ დასცდებიან“ ნიშანდობლივი და რეალურია.

2. ხელნაწერებით: მათთა შემბმელთა დაჰკოცენ მართ ცეცხლად მოედებიან. მინაწერით: მათსა შემბმელსა დაჰკოცენ ცეცხლურებ მოედებიან. ჩვენ აქ გვინტერესებს არა შემცდარი მხოლოდობითი რიცხვი კედლის მინაწერიდან — „მათსა შემბმელსა“, არამედ გამოთქმა „ცეცხლურებ“ „მართ ცეცხლად“-ის მაგივრად. უდავოა თითქო, რომ ხელნაწერებში დაცულ ტექსტის საერთო ენას „მართ ცეცხლად“ — უფრო უდგება, მაგრამ „ცეცხლურებ“ ნაკლებ წიგნურია და ვინ იცის, უკანონოა აქ თუ არა?

3. ხელნაწერებით: ნუთუ ესენი გგონენ სხვათა მებრძოლთა წესითა

ნუცა მე მომკლავ ჭირითა ამისგან უარესითა
მინაწერით: ჩემო, ნუ მოხვალ ჩემზედა სახით მებრძოლთა წესითა

ნურცა მე მომკლავ ჭირითა ამისგან უარესითა

აქაც, ვფიქრობთ, კედლის ტექსტი თითქო უფრო მისაღებია, ხოლო ხელნაწერთა პირველი სტრიქონი ხელოვნური და უადგილოცაა. ნესტანის წერილიდან სრულიად არ ჩანს, რომ ქაჯები „სხვათა მებრძოლთა წესით“ არ ყოფილან და არც ამ ცნობების შემდეგ აუწყებს ნესტანი ტარიელს ქაჯთა განსაკუთრებულ საბრძოლო წესს... ამავდროს სრულიად ბუნებრივია კედლის მინაწერით ნესტანი, რომელიც, აცნობებს რა ტარიელს ქაჯთა ციხის მიუდგომლობას, ბრძოლით ალების უიმედობას, სთხოვს მას:

ჩემო, ნუ მოხვალ ჩემზედა სახით მებრძოლთა წესითა
ნურცა მე მომკლავ ჭირითა ამისგან უარესითა.

როგორც აღვნიშნეთ, კედლის მინაწერს მეორე სტროფის მესამე სტრიქონი სრულიად აკლია, ხოლო უკანასკნელი სტრიქონი ასე იკითხვის:

„დამთმეთა დაგთმობ ჭირითა ამისგან უარესითა“.
ხელნაწერებით ეს ადგილი წარმოდგენილია ასე:

(შენ მკვდარსა გნახავ, დავიწვი, ვითა აბედი კვესითა).

მოგშორდი, დამთმე გულითა კლდისაგანც უმაგრესითა.

კედელზე მიმწერს, როგორც ჩანს, ეს ადგილი სუსტად ხსომე-ბია, მაგრამ მის მიერ შემონახული ნაწილიც საინტერესოა თავისი განსხვავებული სახით.

აქ წარმოდგენილი სახელდახელო შედარებანი, ვიმეორებ რაიმე პრეტენზიებს მოკლებულია: ამისთვის საჭირო იქნებოდა სპეციალური კვლევა (ეს რუსთველოლოგ ლიტერატორების საქმეა), მაგრამ ყოველივე ეს ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას ვეფხისტყაოსნის ვარიანტების შესახებ, პოემის თავისებური „ხალხურობის“ შესახებ საკმაოდ ადასტურებს... (ვინ იცის, ვეფხისტყაოსნის რომელი „ვარიანტიდან“ არის მთელი „XII-საუკუნის“ ნამდვილად ეპიგრაფი, „რუსთველისებური“, თუმცა არც ერთი ხელნაწერით არ დამოწმებული „ათასად გვარი დაფასდა...“). აქ კმარა. ყოველ შემთხვევაში ვანის-ქვაბის კედელზე მინაწერის საფუძველზე უცილობლად აღინიშნება მნიშვნელოვანი ფაქტი: ვეფხისტყაოსნის ტექსტს XV საუკუნისათვის უკვე გავლილი ჰქონია „გახალხურების“ საკმაოდ გრძელი გზა.

ვანის-ქვაბიდან ჩვენ წუნდა-ნაქალაქეზე წავედით, ვარძიას, თმოგვს უბრად ჩაუარეთ. ვანის-ქვაბის ძირზე აღმოსავლეთით, იქ სადაც ეხლა გოგაშენლებს ბაღები აქვთ, არის ნასოფლარი ვანის ქვაბი. ის, როგორც სოფელი, მოხსენებულია ერთ XV—XVI საუკუნის საბუთში.

თმოგვის ციხე მტკვრის გაღმვიდან გადმოგვცქერის „ცხვირპირ ჩამტვრეული“, მაგრამ მაინც მრისხანე და ამაყი. თმოგვი ტიპური სახეა ფეოდალური ციხე-ქალაქისა: ორი მხრით მიუვალი მაღალი მთა, ნახევარკუნძული. თხემი მაღალი გალავნით შემოვლებული. კონცხის წვერში — კოშკი. მთის ფერღზე კედელს გარეთ, ქალაქის გარეუბანი, სასაფლაო. დაბლა ძირზე ხიდი მტკვარზე, რომელიც ქალაქს ქართლის მთავარ გზასთან აკავშირებდა.

XIII საუკუნიდან თმოგვისა და ვანის-ქვაბის ბედი განუყრელი იყო. ორივე ესენი — ციხე-ქალაქი და მონასტერი დიდებულ აზნაურის სახლის სამკვიდრო იყო. XV საუკუნეში თმოგვი ჯერ კიდევ ქალაქად ჩანს. მაგრამ ამ დროს მას უკვე სხვა პატრონი ჰყავს. XVIII ს-ში თმოგვი უკვე ქალაქი აღარ არის. ვახუშტი მას დაბად იხსენიებს. როდის გაქრა აქ ქალქი, ცნობილი არაა, მაგრამ, უეჭველია მისი გაქრობა დაკავშირებულია ქვეყნის ეკონომიური დაცემის შემდგომ გაღრმავებასთან, და არა მიწის ძვრასთან. როგორც ვანის-ქვაბი, ისე თმოგვიც სავსებით შეუსწავლელია. დრო კია, რომ ეს ციხე-ქალაქი ისტორიულად შესწავლილი იყოს.

წუნდა. წუნდა, ჰური, ქაჯატუნი, ქაჯთაციხე, ნაქალაქევი, ნაქოლქვე — ერთი და იმავე ადგილის მარტო ეს სახელთა სხვადასხვაობაც კი რაოდენ საინტერესო საყრდენებს იძლევა ამ უძველესი ქალაქის ჩასახვა-განვითარება — დამცრობა-გაქრობისათვის. ტერმინ „წუნდა“-ს პარალელები ჯავახეთის სწორედ ამ ადგილებში (სულდა, ჯოლდა, გულსუნდა კუმურდო, დახუნდა, ქილდა) უნდა მოწმობდეს უძველეს მოსახლეობის გარკვეულ ფენზე; ხოლო ამისივე პარალელები საქართველოს სხვა კუთხეებში, ამ ფენის კვალს და შეიძლება მის მოძრაობაზედაც მიგვიჩიებდეს.. არც ჰური დგას განმარტობით. ადგილი ამავე სახელით ცნობილია არტანის ახლოს, ამავე ძირისა შეიძლება იყოს ვარევიანიც. ქაჯატუნ — ქაჯთაციხეში აღნიშნულია როგორც ეთნიკური ცვლა მხარის მოსახლეობისა და პოლიტიკური ცვლილებანი, აგრეთვე იმ ბრძოლის კვალიც რომლის შედეგადაც ასეთი ცვლილებანი მომხდარა. უკანასკნელ ნაქალაქევი და ნაქოლქვე აღნიშნავენ როგორც ქალაქის დაცემა-გაქრობას, ისე მის ადგილას მსახლობართა ეთნიკურ ცვლასაც წუნდას აგება, მისი ქალაქად ქმნა ლეგენდარულ ჯავახოსს მიეწერება, მცხეთოსის ძეს. XI საუკუნის ისტორიკოსის ეს ცნობა მით არის საინტერესო, რომ ეს ქალაქი მის დროს უძველეს ქალაქთა რიცხვში იყო ნაგულეები (მცხეთა, უფლისციხე, კასპი, ურბნისი, ოძრკე, სამშვილდე, ეგრი და სხვ.). შემდეგი დროის წყაროებში ჩვენ ამ ქალაქის შესახებ ცნობები არ გვაგონდება, მხოლოდ ვახუშტი გადმოგვცემს, რომ წუნდა ერთ-მეფობამდის, ე. ი. XV საუკუნემდე „იყო ციხე და ქალაქი და საერისთო... არამედ აწ არღარა არს ქალაქი. გარნა ციხე არს“. ავტორის ამ განცხადებას მხარს უჭერს ქართლის ცხოვრების გაგრძელების ცნობა გიორგი ბრწყინვალეს შესახებ, რომ უკანასკნელმა დასხნა ვრისთავნი თვისნი კლარჯეთს, სპერს, კალმახს, არტანუჯს და სამცხეს, არტანისა და წუნისა. ეს ცნობა ვა-

ხუმტსაც მოაქვს თავის ისტორიაში. ვახუშტის ცნობა მეტად საინტერესოა. არ ვიცი, ოღონდ საიდან აქვს ავტორს ამოღებული ასეთი დასკვნა. თუმცა არავითარი უფლება არა გვაქვს ეკვი შევიტანოთ ამ ცნობის სანდოობაში. წყაროების დუმილი, რა თქმა უნდა, ასეთ არგუმენტად ვერ გამოდგება. მაგრამ ვახუშტის ამ ცნობის სიმართლის პირობებშიაც წყაროების დუმილი ამ ქალაქის შესახებ იმის მაჩვენებელი მანცაა, რომ წუნდა X—XIV საუკუნეებში ძველი მნიშვნელობის აღარაა, რომ ახალ სამეურნეო და ეკონომიურ პირობებში ნაგვიანევიად წარმოშობილმა და განვითარებულმა ერთის მხრით თმოგვმა და მეორე მხრით ახალქალაქმა წუნდას მნიშვნელობა ერთობ შეამცირეს...

წუნდას გეოგრაფიული მდგომარეობა ტიპურია: ის ზედ იმ გზა შარაზედ ძევს, რომელიც საბერძნეთიდან არტაან—წყაროსთავ—ოკ-შამ—კუმურდო—წუნდაზე გამოვლით ხერთვის—ახალციხით ერთის მხრით ოძრკე—რკინისჯვარზე კოლხეთისაკენ, ხოლო მეორეთი აწყურზე შიდა ქართლსაკენ მიიმართებოდა... წუნდა მოთავსებულია მტკვრის პირზე, ქალის კიდეზე და რაიმე ბუნებრივ დაცვას მოკლებულია.

სიძველეთაგან დღეს წუნდა—ნაქალაქევი დაცულია ციხე და ეკლესია. წუნდას ეკლესია ფეოდალის კარის ეკლესიაა. კარ-სარკმლისა, ბალავერის თუ სარტყლის (—კარნიზის) მდიდარი ჩუქურთმები, წარწერის ხელი — ყველა XI—XII საუკუნეს აცხადებს. ეკლესია შესანიშნავია თავისი დაცულობით. მას თითქმის არა აკლია რა და ამიტომაც მეტად ძვირფასია. სამწუხაროდ, გასულ წელს ვიდაც მოხალისეს თოფის სროლაში უვარჯიშნია და სასროლ მიზნად წარწერის ასოები ამოუღია. მოხალისეს ჩუბინის ნიჭი აღმოსჩენია და რამოდენიმე ასო ამოუტეხია... აქ წარმოდგენილ სამკაულ-ჩუქურთმების სიუხვე, მოტივების მრავალფეროვანება და ხასიათი: „კოკები“, ხვეული მცენარეები, ყვავილები, ყურძნის მტევნები და სხვა ძალაუფლებურად დაგაფიქრებს იმ საერო შენობებზე, სადაც, უფრო ბუნებრივია, უნდა შემუშავებულიყო ასეთი ორნამენტური ელემენტები... ხე, როგორც მასალა და საერო ხასიათის შენობა იყო ის დაუღვეელი და საყოველღეო პრაქტიკა, სადაც საუკუნეთა სიგრძეზე ნიჭიერ ხუროთა მიერ შემოქმედებულ გზით თანდათან, იქმნებოდნენ მონუმენტური ფორმები... (მეტად საინტერესოა, რომ ქვის მასალით მშენებელი არ შეიქმნა ჩვენს ენაში მხატვრულ შემოქმედების აღმნიშვნელ ტერმინად. თუ არაქართულმა ვალატოზმა — დიდიხნის ბრძოლის შემდეგ განდევნა ქართული ხურობა ქვის მასალის არედან (—ქვით ხურობ—) და მას

მისი პირვანდელი არე—ხის მასალა დაუნარჩუნა, „გალატოზთ უხუცესმა“ ვერ განდევნა „ხუროთმოძღვარი“, რომელიც ბოლომდის დარჩა საღმრთოებლო ზელოვნების ოსტატის შინაარსის ტერმინად. იყო ეს აღმშენებლობა ხისა, თუ ქვისაგან. წარწერა ეკლესიის საშენ მასალისაგან განსხვავებული ფერის ქვაზე სწერია. ამას ამჩნევდენ, რაის ნიადაგზედაც ლეგენდაც კი შეუქმნიათ... მაგრამ ასეთი ქვა, თუმცა იშვიათად, ნახმარია როგორც თვით ეკლესიაზე, ისე ეკვდერზედაც. წარწერა მაინცდამაინც ეკლესიის აგების დროისაა. ის ასომთავრულია და უნდა XII საუკუნისა იყოს:

1 სხლითა; ღათა; მე; იჩქთმნ გრგენის ძემნ

2 აღვშენ ეკლს[ა ე]სე; მამლი; ჩნი; სხლსა ზა; წიწსა

3 ნთლსმცმსსა; სლცვდ ჩემთს; და მშობლთა ჩმთათს

ე. ი. სახელითა ღმრთისაათა, მე იჩქითმან¹⁷ გურგენის ძემან აღვაშენე ეკლესიაჲ ესე, მამული ჩუენი, სახელსა ზედა წმიდისა ნათლისმცემლისა სალოცავად ჩემთვის და მშობელთა ჩემთათვის.

წარწერა საინტერესო ისტორიულ და ენობრივ მომენტებს შეიცავს, იჩქით გურგენისძე უცნობი პირია. უეჭველია, რომ ის მაღალი აზნაურია. არა ჩანს, რომ ის მოკვლე ვინმე იყოს, ყოველ შემთხვევაში ამ წარწერისათვის მას არ სჭირია თავისი თავის მოკვლეობით მოხსენიება. პირიქით, ის ხაზს უსვამს სულ სხვა გარემოებას: მამულს, ასეთი ხაზგასმა დამაფიქრებელია და საინტერესო საუფლისწულო ჯავახეთში... ის არც მეფეს, იხსენიებს, არც უფლისწულს და, თითქო განზრახ, მამულს აღნიშნავს... ხომ არ მიგვითითებს ეს მოვლენა იმ გარემოებაზე, რაც ქართლის ცხოვრების გაგრძელებისა და ვახუშტის ცნობითაც თითქოს საფიქრებელი ხდება: ე. ი. რომ ამ ხანებში (XII—XIV სს.) არსებობდა წუნდას საერისთაო და ის შედიოდა არა ჯავახეთში, არამედ სამცხეში?? ან შეიძლება მეფე-უფლისწულის მოუხსენებლობით იჩქით გურგენისძე ფეოდალურ მფლობელობის სამამულო პრინციპის ხაზგასმას ცდილობდა?

ენობრივად საინტერესოა „იჩქით მან გურგენისძე მან“ მოსალოდნელ „იჩქით გურგენისძემან“-ის მაგივრად.

ვანის-ქვაბიდან წამოსულთ ჩვენ ნაქალაქევეში დაგვადამდა. დამე საექიმო პუნქტში გადავათიეთ. პუნქტის გამგე ახალგაზრდა ექიმი

¹⁷ საკუთარი სახელი იჩქითმნ შეიძლება გაიხსნას, როგორც იჩქითმან, ისე იჩქითმან, აძიკვის წარწერაში (XI ს. ?) დადასტურებულ გვაქვს იჩქატ, ხოლო უფრო მოგვიანო ხანის ძეგლებში ჩვეულებრივ გვხვდება იჩქით.

ლომდარიძე ისე დაგვიხვდა „როგორც ძმა მივა ძმასთანა“. აქვე იყო თემკომის თავმჯდომარე ლატიფ გოგალაძე, ქილდელი ქართველი მუსლიმანი, ჩვენი უნივერსიტეტის სტუდენტი. ის მეტად დაკვირვებული ყმაწვილი აღმოჩნდა და მრავალი საინტერესო ცნობები მოგვაწოდა. ნაქალაქევში, კოთელიაში და ხიზაბაერაში ვერანა სოფლების შესახებ მიღებული ცნობებით ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ერთის გავლით ასეთი ცნობების სისრულით მიღება შეუძლებელი საქმეა. ახალმოსულ მოსახლეობას ნაკლებად აინტერესებს ეს ვერანები, არც უკვირდება, არც ხალხით გეუბნება, ხშირად კი რაც იცის, იმასაც მალავს... ზემოდასახელებულ სამ სოფელში ჩვენ გაცილებით მეტი ცნობები მივიღეთ, ვიდრე ყველა დანარჩენ სოფლებში. ვერანა სოფლების, ქალაქების, ციხეების, გზების, ხიდების, მონასტრების და საკათედრო ეკლესიების თუ განთქმულ სალოცავების დადგენასა და გეორგაფიულ აღნიშვნას კვლავ ერთი ექსპედიცია სჭირია სათანადო სპეციალისტებისაგან შემდგარი. ასეთი სამუშაო მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანი იქნება თავისი შედეგებით. სანდო მასალა უხვად დაგროვდება საშუალსაუკუნეთა ჯავახეთის მოსახლეობისა და მისი ეკონომიურისა და სოციალური ყოფის შესახებ.

ნაქალაქევის ჩრდილო დასავლეთით მტკვრის პირას არის ვერანა დამპალა, აქედან ცოტა ქვემოთ ისევ მტკვრის პირას ვერანა ახქომ (შეავე წყლით).

ნაქალაქევის დასავლეთით მტკვრის პირას ძველი ციხე — ვერანა ყალა. ვერანა ახქომის ქვევით სოფელ ჩუნჩხას ბაღებში მტკვრის პირასვე, ჩუნჩხასა და ალჯოას შორის ხარაბა — ნაისა, ნაქალაქევიდან სამხრეთ-დასავლეთით ვანის-ქვების ჩრდილოეთით ბერთაყანასა (თუ ვერთა ყანა?) და მარგასტანს შორის, დანაკლის ძირზე — ხარაბა კეკლეთი.

ნაქალაქევიდან ჩრდილოეთით ქილდასა და კვარშას შორის ხარაბა ბრმაწყარო, ხარაბა ახქომის პირდაპირ მტკვარს გაღმა ქურთების სოფელი — ჯოლდა; ჯოლდას ქვემოთ იერლის სოფელი გელსუნდა; გელსუნდას ქვემოთ ხარაბა ფია.

ქილდასა და ნაქალაქევს შუა ხარაბა ოქროქალა. ზავეთსა და მურაკვალს შუა ვერანა შაშალეთი; მურაკვალის პირდაპირ მტკვრის პირას ვერანა გომანერი; აქვე მურაკვალის ზემოთ ხარაბა პენეიქი (ცნობა მურაკვალელმა სომეხებმა გადმოგვცეს); ქილდასა და კუმურდოს შორის ხარაბა დახუნდა; დახუნდასა და ქილ-

დას შორის ხარაბა საგომი. ვერანა ახქომის ჩრდილოეთითვე მტკვრის პირას ხარაბა დილიკა.

22. VII. მიუხედავად იმისა, რომ ნაქალაქეველი ჩვენი მასპინძლები მეტად ცდილობდნენ რაც შეიძლება მრავლად დაესახელებინათ ჩვენთვის ახლომახლო ვერანა სოფლები, მაინც აღმოჩნდა, რომ მათი ცნობები სრული არ იყო...

ნაქალაქევიდან ხერთვისის გზით წავედით. დამპალა გავიარეთ, ახქომი და დილიკას მისვლამდის კვლავ ხარაბა შეგვხვდა. ეს ჩვენს მაცნეებს არ დაუსახელებიათ. აქ გზაზე გელსუნდელი იერლი შეგვხვდა (იერლი კოთელიელი კაცის ლექსიკონით — მკვიდრი), მან იცის, რომ ის თურქი არაა, არც ქურთი, არც თარაქამა, არც „ქართველი“, — იერლია.

სასტიკი აღმართი ავტეხეთ და ქილდას გავლით კუმურდოსაკენ წავედით. ქილდადან კუმურდომდის სამი ვერანა შეგვხვდა. მხოლოდ ორის სახელი ვიცით. მესამესი არც კუმურდოელებმა იციან... სამივე — დიდროანი ნასოფლარებია... ქილდაც იყო, კუმურდოც, დახუნდა, საგომიც და ეს უსახელოც...

კუმურდო ჯავახეთის სხვა ძეგლებზე უფრო შესწავლილია... მე მისი წარწერები შემოწმებული მაქვს ჯერ კიდევ 1927 წელს. თუმცა ახალქალაქის რაიადმასკომის თავმჯდომარე ამ ძეგლს სცნობს ისტორიულად და დაცვის ღირსად, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს არ ჩანს საკმაო. დაცვის კომიტეტი კი... კუმურდოს პერანგს ძარცვავენ, აცლიან ჩუქურთმიან ქვებს. ზოგი თავიანთ მიცვალებულთა საფლავებს ამკობს, ზოგი კიდევ სხვარიგად მოიხმარს... შედარებით 1927 წელთან, როცა მე ვიყავი აქ, ის ფრიად დაზიანებულია. კუმურდოს წარწერების სურათები ვერ გადავიღე... ეს წარწერებია:

I. აღმოსავლეთის კედელზე ამობურცული, მსხვილი და მეტად ლამაზი ასომთავრულით:

ქე შწე ფოენე ებკი ამსი მუნბლი დლსა მს

ე. ი. ქრისტე შეიწყალე ფოვანე ებისკოპოსი ამისი მაშენებელი დღესა მას.

II. სამხრეთის მხრიდან ბალავერზე ამობურცულ ასომთავრულით:

1. შუენთა ლისათა იოვნი
2. ებისკოსმნ დღვა სძრკელი ამს
3. ეკლესსა კლითა ჰმ ცდვლისა სკოცარისთა
4. ლეონ მეფისა ზს აღდნ ლნ ქრნენსა
5. რ
6. ჰდ
7. თა მ
8. აასა

9. დღესა შ
10. ფთსა[ა]
11. მთარ
12. ისა ერის
13. თვობსა ზ
14. ვიასსა ესე ბ
15. ლავრი მნ
16. დიდვა ქე
17. შეწე მნსა
18. შნსა ან

ე. ი. შეწეენითა ღმრთისაათა იოვანი ეპისკოპოსმან დაღვა სა-
ძირკველი ამის ეკლესიისაჲ კელითა ჩემ ცოდვილისა საკოცარისათა-
ლეონ მეფისა ზს, აღიდეს ღმერთმან, ქრონიკონსა რპდ. თვესა
მაას(სა)ა, დღესა შათათსა, ა მთარისსა, ერისთავობასა ზვასსა, ესე
ბალავარი მან დაიდვა. ქრისტე შეეწიე მონასა შენსა. ამინ.

III. აქვე მარჯვნივ ამოზურცული ასომთავრულით:

1. წო
2. ეკლ
3. სიო შნ
4. ი მოშენ
5. ი და ყლ
6. ნი მაშ
7. ნბლნი შნი
8. დღესა მას,
9. სშჯლისს
10. ა დაითრ
11. ენ და შწ
12. ე გლაზკი
13. გი ლცესა
14. მომიქსნთ

ე. ი. წმიდაო ეკლესიაო შენ(ნი)ო
მუშაკნი და ყოველნი მაშე-
ნებელნი შენ(ნი)ი დღესა მას-
საშჯელისასა დაითარენ და
შეიწყალენ(ნი) გლაზაკი გიორ-
გი ლოცვასა მომიქსნეთ.

IV. აქვე სამხრეთით შესავალის თაღზე ამოკვეთილი ასომთავრულით:

სხლთა ღათა მე ეფრშ ებსკოსმნ დღვ აღპდ

გბრლ კსა ე: ესა ყვლრსა

და გაგრძელება იქვე თაღის მარჯვნივ

პრსკვი დღესსწლი წთა
მთერ ანგლოთ და ავი
ღთ მს გნ ჩსი სრლი ვი
ნ შცვლს კრლი
არს ამით ხტ
ითა და ჩი
თა ჳ ი თ ა

ქე შე სლი

გბრლ კ

საე ან

უ. ი. სახელითა ღმრთისაათა მე ეფრემ ებისკოპოსმან დაუდევ აღაპად გაბრიელ კუმურდოელისა ებისკოპოსისა ყველიერისა პარასკევი, დღესასწაული წმინდათა მთავარ ანგელოზთა და ავიღეთ მისგან ფასი სრული. ვინც შეეცვალოს, კრული არს ამით ხატითა და ჩუენითა ჭუარითა. ქრისტე შეიწყალე სული გაბრიელ კუმურდოელისაჲ. ამინ.

V. მცირე შესავლის ზემოდან თაღზე ამოკვეთილი ასომთავრულით: ქე შე სლი მლზსი ან, ე. ი. ქრისტე შეიწყალე სული მლზსი ამინ.

VI. ამ პატარა თაღს ქვემოთ ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. ქ. სხლითა
 2. ღათა მე ვლ
 3. ებისკს მნ დღე
 4. აღპდ ბზბს პრსკვი
 5. მლზსს დღესწლი
 6. წთა მლდთა მოძღორ
 7. თა ვინ სროკლბთ
 8. არა გარდაიქდს
 9. კრლა ამთ ხტთა
 10. და ჩნთა ჯთა
- ფსი სრლი აგლა

ე. ი. სახელითა ღმრთისაათა მე გაბრიელ ებისკოპოსმან დაუდევ აღაპად ბზობის პარასკევი მლზსს (?) დღესასწაული წმინდათა მღვდელთა მოძღვართა. ვინ სრულეებით არა გარდაიქადოს, კრულია ამით ხატითა და ჩუენითა ჭუარითა ფასი სრული აგვილია.

VII. მცირე შესავლის ზემოდან ამობურცული ასომთავრულით:

1. ქ. სხლთა ღათა მე მე ეპსკსნ დღე
2. დღე ახსბჲ აღპდ ვაჩე ერისთვსა
3. ვინ შეცვლს კრლია ამით ხტთა და ჩი თა ჯრ
4. თა

ე. ი. სახელითა ღმრთისაათა მე დოვანე ებისკოპოსმან დაუდევ დღე ახუსებაჲ აღაპად ვაჩე ერისთავსა. ვინ შეეცვალოს, კრულია ამით ხატითა და ჩუენითა ჭუარითა.

VIII. აქვე მარჯვნივ პატარა ქვაზე ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. დიდსა შფთს
2. აღპი მრტსი
3. ქეშბსი წნა დღ
4. გლთსა ვნ შც
5. ვლს კრლ ღთს პრთა

ე. ი. დიდსა შაფათს აღაპი მრტსი (მარტიასი?) ქრისტეშობის წინა დღე გლთსა (გოლიათისა?) ვინ შეეცვალოს, კრულია ღმრთისა პირითა.

IX. აქვე ქვემოთ ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. ქ. სხლთა ღთა მე	ე. ი. სახელითა ღმრთისაათა მე
2. გბლ ებსკმნ	გაბრიელ. ებსკოპოსმან
3. დღვ აღჰდ დღე ეგტსი	დაუღვევ აღაჰდ დღე ეგნატი-
4. გლთსა ვინ შცვ	სი გლთსა (გოლიათსა?) ვინ
5. ლს კრლა ამთა	შეცვალოს, კრულია ამათ
6. ხტთა ჩნთ ჳრთ	ხატითა (და) ჩუენით ჳვარით
7. ა	ა.

X. მთავარ შესავლის თაღის მარცხნით ამოკვეთილი ასომთავრულითა: (დაზიანებულია)

1. იანვარს ა . . .
2. ამბა პ . . .
3. მგლისი ღწ მის . . .
4. დღსა ჟმსა წრე . . .
5. და ლცვი შ . . .
6. ა წწ ვწა . . .
7. გრდაიჳა (ღ) . . .
8. ოს ღწ მის . . .
9. იიენ ან

წარწერის არსებიათად აღდგენა არ ხერხდება.

XI. მცირე შესავლის მხრით ამოკვეთილი ასომთავრულით:

1. სხლთა ღთა მე ჳმე ქ:	ე. ი. სახელითა ღმრთისაათა მე
2. შემსე სკრთხელი ბრძიმ	ზოსიმე კუმურდოელმან
3. ჟეხშმი ჳორი და შემკვე ხტ	შევემოსე საკურთხეველი ბარძიმ.
4. [ი] ღთბსაჲ კლთა დვთის[ა]	ჟეშხუმი ჳვარი და შევამკე ხატ.
5. ათა დაოდვ სალოვლდ —	ი ღვთაებისაჲ ქელითა დავეითისა.
6. — ობსა: ე: კ [რ] ლსნთა	ათა დაოდვე სალოცველად —
ღკნზი მ	— ობსა: ე: კირიელეისონითა.
7. კსნბღს წღსმმსა შე —	— დეკანოზი მოი
8. — ნბთ კრლ ამთ ხტა ვწ	ქსენებღეს წმიდასა მამასა შე —
9. შეოცვლს	— ნბთ კრულია ამით ხატითა ვინ
- ! შეუცვალოს.

XII. ეკვდრის სამხრეთ ფრონტონზე ამოკვეთილი ასომთავრულითა: აკლია: (ადიდენ ღთნ მეფეთა მეფე ბაგრატ და დედა მათი მრმ დღღლი აღეშენა შტოჲ ესე მფბსა მთსა მღღლთ მოძღრბსა ჳსმე კმრდოლისსა

ე. ი. (ადიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფე ბაგრატ და დედა მათი) მარიამ დედოფალი. აღეშენა შტოჲ ესე მეფობასა მათსა, მღღელთ მოძღურობასა ჳოსიმე კუმურდოელისასა.

XIII. ეკედრის დასავლეთ შესავლის ზემოთ ამოკვეთილი ასომთავრულით: -

- 1 ქ. ივ ქე დბლ ჰყვ: ორთვე: შა ცხორებათა მ
2. ეორედ: აღმშნბლი: პტრნი: ელისბლ: დდა: მთ(ი)
3. ქრისტინა: მეცხედრე: მათი მრიხ: ძენი: მთნი: და: ასლნი: მთნი. ან

ქ. იესუ ქრისტე დიდებულ ჰყავ ორთავე შინა ცხორებათა მეორედ აღმაშენებელი პატრონი ელისბალ, დედა მათი ქრისტინა, მეცხედრე მათი მარხი, ძენი მათნი და ასულნი მათნი. ამინ.

XIV. აქვე მარცხნით, ასომთავრულით:

ღნ გლტზსა მქლს: შნს

ე. ი. ღმერთმან გალატოზსა მიქელს შეუნდოს

XV. იქვე მარჯვნივ, ასომთავრულით:

ზოსიმე კმრდოელსა: შნს ღნ ან. ე. ი. ზოსიმე კუმურდოელსა შეუნდოს ღმერთმან. ამინ.

ეს წარწერები უკანასკნელად წაკითხული აქვს პროფ. ე. თაყაიშვილს. წარწერათა პალეოგრაფიულ დასასიათებას ჩვენ აქ არ შეუდგებით. ამის შესახებ მსჯელობა უფრო ნაყოფიერი იქნება, როცა ხელთ გვექნება წარწერათა ფოტოსურათები. საერთოდ კი ითქმის: წარწერანი ეკუთვნიან X—XVI საუკუნეებს. აქ უნებურად ყურადღებას იპყრობს ერთი გარემოება: უძველესი (ე. ი. მეთე საუკუნის) წარწერები ამობურცული ასომთავრულითაა შესრულებული, შემდეგი (XI—XVI ს.) კი ამოკვეთილი ასომთავრულით. აქედან, რა თქმა უნდა, ჩვენ საერთო წესი არ გამოგვეყავს, — სხვა არა იყოს რა, ამხ. გ. ბოჭორიძის მიერ აღმოჩენილი ჰაემეტი წარწერა წყისედან ამოკვეთილია, — მაგრამ მაინც უნებლიეთ გვაგონდება ბოლნისის, ურბნისის უძველესი წარწერები, რომელნიც აგრეთვე ამობურცულნი არიან...

აქ საერთო წესზე მეცნიერული ღირებულების მქონე დაკვირვება მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება გამოტანილ იქნას, როცა წარწერები ყოველმხრივ აწერილ-შესწავლილი და გამოცემული იქნება. ჯერ-ჯერობით შეიძლება მხოლოდ საკითხი იქნას დასმული ამ ორგვარი ტექნიკის ტენდენციებზე: უძველესად თითქო ამობურცული წარწერები სჭარბობენ, შემდეგ კი ამოკვეთილი. ამობურცული ასოებით წერა, როგორც ტექნიკური მოვლენა, შეიძლება ქანდაკებათა ბედთან იყოს დაკავშირებული...

ისტორიულად უფრო საინტერესოა პირველი წარწერა, სადაც ტაძრის საფუძვლის ჩაყრაზეა საუბარი. როგორც აქედან ირკვევა, უკვე მეათე საუკუნეში (—964 წ.) აფხაზთ მეფეებს ხელთა ჰქონიათ ჭავჭავთი, სადაც მათ კელისუფლებას ერისთავი ახორციელებს (ერისთავი აქ მეორეცაა მოხსენიებული — ერთი მეათე საუკუნის წარწერაშივე — ვაჩე ერისთავი. ვაჩეს სახელთან ბუნებრივად გვაგონდება სოფელი ვაჩიანი 5 კილომეტრში კუმურდოს სამხრეთ აღმოსავლეთით).

საინტერესოა წარწერა მეფე ბაგრატისა და მარიამის მოხსენიებით „შტოს“ აგების შესახებ, რომელიც უნდა შესრულებული იყოს XI საუკუნის მესამე ან მეოთხე ათეულში, ე. ი. ბაგრატის ყრმობის ქამს, რაითაც შეიძლება აიხსნებოდეს დედისა და შვილის — ორთავეს მეფობით მოხსენიება (თუ *pluralis majestatis*?). წყაროებით საკმაოდ ცნობილია ამ მარიამ დედოფლის სახელმწიფო-პოლიტიკური მოღვაწეობა განსაკუთრებით მისი შვილის, ბაგრატის მეფობის პირველ ხანებში, როცა ის ხელისუფლების ფაქტიური თანამონაწილეა.

დაბოლოს, მეორედ მაშენებელი ელისბალ. ეს წარწერა ხელის მიხედვით XVI საუკუნისაა, როგორც ამას ე. თაყაიშვილიც აღნიშნავს. ამ ხანებში ცნობილია ზოსიმე კუმურდოელიც, რომელიც ერთგულების ფიცს აძლევს მცხეთას. ამრიგად, ამ წარწერებიდან ირკვევა: X ს-ში იოანე ეპისკოპოსი აგებს კუმურდოს ტაძარს. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ აქ ამ დრომდის არა იყო რა პირიქით, უნდა ვიფიქროთ, რომ იოანე ეპისკოპოსი სწორედ კუმურდოს ეპისკოპოსია და კუმურდო აქამდისაც საეპისკოპოსო კათედრა იყო; რომ იოანეს მხოლოდ ჩვენამდის მოღწეული ტაძრის აგება ეკუთვნის და არა საეპისკოპოსო კათედრის შექმნა. კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრის შესახებ ჩვენ ამაზე ძველი ცნობა არა გვაქვს, სამაგიეროდ გვაქვს ცნობა წუნდის საეპისკოპოსო კათედრის შესახებ წუნდის საერისთავოსთან დაკავშირებით. ძნელი დასაჯერებელია წუნდის და წყაროსთავის, როგორც საეპისკოპოსო კათედრათა არსებობის პირობებში (და ეს კი ასე იყო) კუმურდოც საეპისკოპოსო კათედრა ყოფილიყო. ამიტომ უნდა დაუშვათ: ან წუნდის საეპისკოპოსო კათედრაში იგივე კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრა იგულისხმება, ან კიდევ წუნდასთან გარკვეული ურთიერთობის პირობებში, მის დამცრობა-დაცემასთან დაკავშირებით და მის ნაცვლად წარმოიშვა კუმურდოს საეპისკოპოსო კათედრა. საკითხის ასე დასმისას შესაძლებელია იოანე ეპისკოპოსი კუ-

მურდოელი არც კი ყოფილიყო აქამდის, არამედ ამიერიდან ზდება ასეთად და ამ საქმეში მონაწილენი არიან ლეონ აფხაზთა მეფე და მისი მოხელე ზვია ერისთავი (?)

ასეთ შემთხვევაშიაც კი ძნელი დასაშვებია, რომ კუმურდოში X საუკუნემდის რაიმე სამლოცველო არ არსებულებოდა... ამის უტყუარი მოწამეა კუმურდოს „ჯვარი“, ტაძრის შესავალთან რომ არის აღმართული და რომელსაც ქრისტიანული ემბლემის სახე ნაგვიანედ აღვს მიცემული... საფიქრებელია „ეს ჯვარი“ განთქმული და ფართე თავყანისცემის საგანი უნდა ყოფილიყო: საეპისკოპოსო კათედრის დაარსება მოწმობს ამ ადგილის დიდმნიშვნელოვნობას, როგორც საკულტო ადგილისას.

ტაძრის სიდიადე სააღმშენებლო ტექნიკის მაღალ დონეს მოწმობს და სავსებით ეთანხმება სხვა ცნობებს ჩვენი ეკონომიური და კულტურული დაწინაურებულობის შესახებ X საუკუნეში, განსაკუთრებით მის მეორე ნახევრიდან. შემდეგ, XI საუკუნის 30-იან წლებში კუმურდოს ტაძრისათვის მიუშენებიათ შტოა. დასასრულ, XVI საუკუნეში ტაძარს კაპიტალური შეკეთება დასჭირვებია და „მეორედ მაშენებლად“ ადგილობრივი ფეოდალი „პატრონი ელისბალ“ აღმოჩენილა.

კუმურდოდან ჩქარა წავედით. ჩვენი მიზანია დღესვე ზრესკელის წარწერა გადავიღოთ: საღამოს მზეზე, თუ მოხერხდება მხოლოდ მისი გადაღება. ეს ქვა ვაჩიან-კუმურდოს გზაზე ძვეს ერთი კილომეტრის დაშორებით ვაჩიანიდან. ობლად გდია ის გზის პირას გულაღმა, მოუვლელი. იქვე ახლოს, სადაც უწინ ეს ქვა მდგარა, პატარა ბორცვია. იქ მეორე, შედარებით პატარა ქვა ეხლაც დგას. ჩვენი „სუინაქტის“ ნაღვომი ეხლაც ამოღრმავებულია. ვინ წააქცია ეს ქვა, ან როდის, არავინ იცის... ერთი ვაჩიანელი მკვიდრის გადმოცემით ამ ადგილს (თუ ახლო მთას?) თიქარი ქვია. აქ ძველად თურმე დიდი დღეობა, ხატობა იცოდნენ. საინტერესოა ამ დღეობის რიტუალის შესწავლა; შეიძლება მან ამ „სუინაქტის“ შინაარსიც ცხადყო... თავისთავად სახელი თიქარ დამაფიქრებელია: (თი-ქქარ—თიქქარ—თიქ + ქარ = თიქი-ქარი). აქ საინტერესოა მოვიყვანოთ ერთი არაკი თიქარის შესახებ, რომელიც, საფიქრებელია, ძველი არაკის ახალ პირობებში გადმოტანას წარმოადგენს. მღვდელმა და დიაკონმა პური სთესეს, გაუწვილდათ; შემდეგ ქერი სთესეს, ისიც გაუწვილდათ, ასევე მოუცდათ სიმინდიც. ბოლოს ფეტვი დათესეს. ისიც გაუწვილდა, მხოლოდ ყანის შუაში მაშაყაცის სარცხვენელი

ამოვიდა. როცა ზრდა დაასრულა, მღვდელმა და დიაკონმა ის წაიღეს და ბელელში შეინახეს. ამის შემდეგ საკმაო იყო დაეძახა ვისმე „თე-ქარ“, რომ ეს ახირებული ჭარნახული ერექტირებული ხდებოდა... ჩვენთვის აქ სწორედ ეს სახელია საინტერესო, რომელიც იგივეა, რაც ზემომოყვანილი საგეოგრაფიო სახელი. (აქვე შეიძლება გვეკითხა: ხომ ამავე ძირის და ამავე თავდაპირველადი მნიშვნელობის არ არის ავადყოფა „თიქარი“?)

ზრესკელის სუინაქტის ზომაა: სიგრძე 1,8 მეტრი; განი 0,8 მეტრი; სისქე 0,4 მეტრი. მაგრამ ეს არაა მისი თავდაპირველი სახე: ის ძირის მხრიდან წატეხილია. წვერში სუინაქტს მინიატურული ჯვარი აქვს ამოკვეთილი და ყველაფრით ჩანს, რომ აქ ის სხვათაშორისია. წარწერა მოთავსებულია, როგორც შუბლის, ისე გვერდის მხრიდანაც. დამწერლობა ნუსხურია. სამწუხაროდ, მარჯვენა კიდე ქვის დაშლის გამო დაზიანებულია და წარწერაც გადასული, მაგრამ დაზიანება იმდენიც არ არის, რომ ამ საინტერესო წარწერის აღდგენა არ შეიძლებოდეს. საჭიროა მხოლოდ ხანგრძლივი ჩაჯდომა და კარგი ფოტოსურათები. უპირველეს ყოვლისა აუცილებელია ეს ქვა ამ ადგილიდან წამოღებულ და დატულ იქნას¹⁸.

1. სხლთა: ღთა:
2. მე ბრმნ: ზრსკლმნ: ავა
3. შნე ზუინაქტი: ბრძნებით]ა
4. ამისპასლრისა ზქრისთა...
[ო]
5. რსავე: [ც]ხოზსა მ... ს:
შა: შ..
6. სა დღეგრძლბსა თს: -ა-რ-
7. ი უყვთ: თანდასა
ხ [ლად]
8. ბ[?]რსა და სმნს: ღთ
9. ნ

ე. ი. სახელითა ღმრთისაითა მე ბერმან (თუ ბარამან) ზრესკელმან ავაშენე ზუინაქტი ბრძნებითა ამისპასალარისა ზაქარიასითა... ორსავე ცხოვრებასა... დღეგრძელობისათვის..... ბერსა და სკმონს ღმერთმან...

ეს არის შუბლის წარწერა. გვერდიდან კი ყოფილა ექვსსტრიქონიანი წარწერა ნუსხურით:

1. აღდნ
2. ცტამ
ეი

ე. ი. აღიდენ
ცოტა ძეი

¹⁸ 1942 წელს ამ ქვის დაცვა მე ქართულ დივიზიის ვახოვე (პოლკოვნიკი ყურაშვილი). ქვა წამოიღეს და ახალქალაქში დივიზიის კლუბში მოათავსეს. 1944 წელს ჩემივე თხოვნით ეს ქვა გადატანილ იქნა ახალციხის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.

3. აღდენ:	აღიდენ
4. ღნ: შლვა	ღმერთმან შალვა
5. და ძმაი	და ძმაი
6. მთი: იე:	მათი ივანე.

ამ მეორე წარწერას თითქო არა აკლია რა: მაგრამ დასაწყისი მინც უცნაურია მოსალოდნელი იყო „აღიდენ“-ის შემდეგ „ღნ“, ეს კი არაა. შეიძლება მეტისმეტი გადასულობის გამო? არ არის ამავე დროს დასაშვები, თითქო ეს გვერდის წარწერა შუბლის წარწერის დასასრული იყოს.

ორივე წარწერა საინტერესოა ცნობილ ისტორიულ პირთა მოხსენიებით. ზაქარია ამირსპასალარისა და შალვა და ივანეს (ვგულისხმობ ძმებს ახალციხელებს) ერთად მოხსენიება ძეგლს XIII საუკუნის პირველი ათეულით ათარიღებს. უცნობი არიან ცოტაძეი (ჩანს, ასევე დიდკაცი)¹⁹, ბერი ზრესკელი, და სვიმონ. ზ რ ე ს კ ი — ვერანა სოფელია აქვე 3 კილომეტრში. აქედან ბერი ზრესკელი²⁰.

მართალია წარწერა მთლად აღდგენილ-წაკითხული არაა და ამიტომაც მის შინაარსზე მსჯელობაც ნაადრევია; მაგრამ ერთგვარი წინასწარი აზრის გამოთქმა ეხლაც შეიძლება არ იყოს ზედმეტი. ბერი ზრესკელი მოგვითხრობს რომ ზაქარია ამირსპასალარის ბრძანებით „ააშენა ზუინაკტი“. რომ აშენება მხოლოდ ამ ქვის აღმართვას გულისხმობდეს, საფიქრებელია იქნებოდა ნათქვამი: „აღვმართე“ და სხვა. ამდენადვე არც „ზუინაკტია“ საფიქრებელი, რომ ამ ქვის სახელი ყოფილიყოს. „ზუინაკტი“-ს ქვეშ აქ საგულისხმებელი ხდება რაღაც „შენობა“, ბერმა ზრესკელმა რომ „ააშენა“ ზაქარია ამირსპასალარის ბრძანებით. ეს სვეტი კი, ჩანს, ამ ზუინაკტის მთავარი ნაწილია. სიტყვა „ზუინაკტი“ შეიძლება სომხურ *Միւն* ან *Միւնակ*-ს დაუკავშიროთ (—სვეტი, მცირე სვეტი), მაგრამ უფრო ბუნებრივად გვეჩვენება სემასიური ნათესავობით ის ქართული „ზუინ“-ისაგან გამოვიყვანოთ.

¹⁹ ცოტაძეი მე არა გვარი, არამედ საკუთარი სახელი მგონია.

²⁰ დოც. ს. ჯანაშიას მოსაზრებით ქარაგმა ბრძნ უნდა გაიხსნას ბარამან და არა ბერმან, შეიძლება. მაგრამ „ბერმან“-ის სასარგებლოდ მიგვიითითებს აქვემე-მ-ე სტრიქონში პატივ ქვეშ სიტყვა ბრსა, რომელიც მხოლოდ „ბერსა“-დ შეიძლება გაიხსნას და ამ ზრესკელს უნდა გულისხმობდეს. გარდა ამისა, რომ გამოთქმა: „ბერმან ზრესკელმან“, თუ ოდესმე კი,—ამ დროს მინც არ ეწინააღმდეგება მართლწერის ნორმებს, ამას ამტკიცებს წუნდას ეკლესიის წარწერა, „სახელითა ღმრთისაითა მე იჩქითმან გურგენის ძემან აღვაშენე“ და სხვ.

საბა ორბელიანის განმარტებით ზვნი არის „განმრავლებული ბრჯა მდგარი ანუ ძნა და თივა, სელი, ცერკვი, და მისთანანი“. მეორე ადგილას ზვინი მასვე „ყანის ბრჯად“ აქვს განმარტებული. ბრჯა კი საბასავე განმარტებით არის „ერთბამად ძნეული მდგარი“. მიწის შე-
ზვინვა, მოზვინვა, ჩალის დაზვინვა—დღესაც ცოცხალი გამოთქმე-
ბია, ხოლო გამოსვლათა 8,14 სწერია, რომ მოსე და არონის ლოც-
ვით დახოცილი მყუარნი „შეკრიბეს ზუინად ზუინად“. სომხურ დაბა-
ლებაში ამ ადგილს შეესატყვისება *Հոյլո*, რაც ნიშნავს *громада*,
жуча, *скопление*. ასეთი ზუინის „აშენება“ მართლაც შესაძლებელი
იყო. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იქ, სადაც ეს ქვა მდგარა, ეხლაც
ბორცვია. შესაძლებელია, მაშასადამე, საუბარი ეხებოდეს ამ ბორც-
ვის აშენებას და ზედ სვეტის ამართვას. სწორია თუ არა ჩვენი
მოსაზრება და შედგებოდა ეს ზუინაქტი მხოლოდ ბორცვისა და ამ
სვეტისაგან, თუ აქ სხვა რამეც იგულისხმებოდა, ამას თვით ამ
ბორცვის გათხრა დაამტკიცებს...

მაგრამ სიძნელე მაინც გადალახული არაა: ზრესკელმა ააშენა
არა ზუინი ან ზუინაქი, არამედ, „ზუინაქტი“. სუფიქსისეული ამ ტ-
რით ეს სიტყვა ზუინაქტი ბერძნულ ნაზმნარ ზედშესრულს.
συνακτίον სვნაქტონ-ს უკავშირდება, ზმნისაგან (*συναξια*) სვნაგო,
რაც ნიშნავს — შეკრებილი, შეყრილი, შეგროვილი და შინაარსობ-
ლივადაც ქართულ ზვნს ენათესავება.

სამართლიანია თუ არა ეს ჩვენი ეტიმოლოგია, ამისგან დამოუ-
კიდებლად ეს ორმხროვანი წარწერა თავისთავად საინტერესოა. უეჭ-
ველია ასეთი სახით ეს წარწერები წარმოსადგენია სვეტის მხოლოდ
თავისუფლად დგომის პირობებში. ამავე დროს ორივე წარწერა ერ-
თიმეორისაგან დამოუკიდებელია და, თითქო განზრახ, ერთიმეორე-
საგან განცალკევებულად არის ამოჭრილი. თუ ეს არა, ის ცხრა სი-
ტყვა, მარცხენა გვერდზე რომ არის მოთავსებული, სრულიად თავი-
სუფლად დაეტეოდა შუბლის მხარეზე. ამავე დროს დამწერლობის
ტექნიკიდან ჩანს, რომ ორივე წარწერა ერთსა და იმავე დროსაა ამო-
ჭრილი. როგორც ვხედავ, არც ეს ჩვენი სახელდახელო ცდა მოგ-
ვცემს რაიმე არსებით ცოდნას ამ ძეგლის შესახებ.

წარწერა უჩვეულოა. ის უფრო იურიდიული ხასიათის ძეგლის
შინაარსს გვაგონებს (შდრ. თრიალური ქელი).

ეს ამოდენა დიდკაცთა მოხსენიებაც (ზაქარია მკარგრძელი, ცო-
ტაძე, შალვა (—ახალციხელი?) და მისი ძმა ივანე) თითქო ამავე
გვაფიქრებინებს. გასაგები იქნებოდა, ასეთი ინტერპრეტაციისას,
აჩიარსპასალარის საქმიანობა ამ საუფლისწულო (ეხლა ხომ არ შეიქ-

მნა საუფლისწულოდ? შდრ. თრიალური კელი...) ქვეყანაში. გასაგები იქნებოდა შალვა და ივანე (ახალციხელები, გამრეკელ ამირსპასალარ—თორელის შვილები?) ამ იურიდიული აქტის მონაწილენი...

მაგრამ, სანამ დაზუსტებით არ ვიცით, თუ რას ნიშნავს „ზუინა-კტი“ და მისი „აშენება“ ქვეყნის (ჯავახეთის) ამ შუაგულში, რაიმე კატეგორიული მსჯელობა ძნელია... ჩვენ კი ჯერ ამ ძეგლის ზუსტად წაკითხული ტექსტიც კი არ გავაჩნია.

უკვე ბნელოდა, როცა ზრესკელის წარწერა დავტოვეთ. დამის. 11 საათზე მოვატანეთ მძინარე ახალქალაქს. მოღლილებს ნეტარებად გვეჩვენა ჩვენი სასტუმროს „კომფორტი“ და გვიან დილაამდის „ტბილად“ გვეძინა.

მეორე დღესვე კოთელიას წავედით.

23. VIII. კოთელიაში ჩვენი მასპინძელია კოლმეურნეობის თავმჯდომარე ამხ. ლაზრიშვილი. ის ენერგიული და ცოცხალი გონებისკაცი ჩანს. აქ ძლიერი კოლმეურნეობაა და ლაზრიშვილსაც ღირსეულად მოსწონს თავი: რაიონში კოთელიას კოლმეურნეობა პირველი ყოფილა და ჯილდოდ დროშა მიუღია.

შემოგვეხვივნენ... დავით აღმაშენებელი, თამარი, ლეკები, ჯავახეთის დაცლა, პასკევიჩი — 1830 წელი... ისტორიული ლეგენდების სოფლების სახელთა ეტიმოლოგიები... მრავლად გვაწვდიან ცნობებს ვერანაების შესახებ (ამათ არ აშინებთ, რომ ვერანაებს „დასასახლებლად“ გამოვიყენებთ)...

კოთელიას სამხრეთ-აღმოსავლეთით დ ი რ კ ნ ა, ზ ა ქ უ (ანუ ძეგვი), იქვე ზემოთ: ს უ ს უ ს ხ ა რ ა ბ ა (უწყლო ვერანა). ზაქუს, (— ძეგვის) გაღმომდა ვერანა ს ა ბ ა ტ ე; იქვე ოლოვერდის ახლოს ნასოფლარი. ბულაშენსა და მერენიას შუა ვერანა ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ ი. ბარალეთსა და ხიდიჯვარს შორის ვერანა ტ ე რ ტ ე რ ა უ ლ ი. ბარალეთს ზემოდან ვერანა ს ი რ გ ვ ი, კაჭიოს გაღმა ვერანა მ ი მ ი ნ ე თ ი, მიმინეთს ზევით ვერანა კ ა რ ა ნ თ ა. ბალანთას დასავლეთით ვერანა ა ლ ა ნ თ ა. ჯანჯღას ზემოდან ვერანა ბ ე უ ა ნ ო თუ ბოჟანო; ტაბიყურის გვერდზე ვერანა ხ უ ნ ი ს ი.

დილაადრიან წარწერები შევამოწმეთ: ასეთი აქ ორია. ორივე მხედრული. მცირე ეკლესიაზე; „ჩუნა წელსა მაისის 15-სა საფლავსა ამას შინა მდებარე არს პრიჩეტნიკი ნიკოლოზ ზარიძე. აღმომკითხველნო შენდობა ბრძანეთ“.

მეორე ეკლესია ძველია. ის თლილი ქვის ყოფილა. შემდეგ აღუდგენიათ. სამხრეთის კედელში დაცულია წარწერა:

ქ.: ამა: წამიდისა: კვი
რიკესა: საყდრისა: აღ
მშენებელსა: ქიშვადს:
და თანა: მეცახედრსა: მეფ
ისა: ასულსა: თამრას; შეუნ
ს: ღმრთმნ: გულბდას:
და: მისა: მეცახედრესა: მამ-
ქალს: შეუნდს: ღნ:

ე. ი.
ქ. ამა წმიდისა კვირიკესა საყ-
დრისა აღმშენებელსა ქიშვადს
და თანამეცხედრესა მეფისა ასუ-
ლსა თამარს შეუნდნეს ღმერთმან.
გულბდას და მისსა მეცხედრესა
მზექალს შეუნდოს ღმერთმან.

ხელის მიხედვით ეს წარწერა XV—XVI საუკუნისა ჩანს (ზღრ.
ლიკნის ეკლესიის გუმბათის წარწერა ბორჯომის ხეობაში).

კოთელიაში ორი სასაფლაოა. ძველი—მუსლიმანურია. ხამ ქვებს
შორის აქ ერთი გათლილი ქვაა ჰვრით და სომხური წარწერით... ეს
მეტად საინტერესოა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის უფრო აღრინ-
დელია. თუმცა მე გამორიცხულად არ მიმაჩნია, რომ ქრისტიანი სო-
მეხი იქვე დაკრძალეს, სადაც ადგილობრივი (უკვე მთლიანად ან ნა-
წილობრივ მუსლიმანები) იმარხებოდნენ. მსგავსი შემთხვევა ჩვენ
ხულგუმოშიაც შეგვხვდა: იქ ქრისტიანულ სასაფლაოზე მოიპოვება
ცხენი არაბული წარწერით. დაზიანებული სომხური წარწერის იქვე
წაკითხვა ვერ მოვასწარი. გადანაღები უვარგისი აღმოჩნდა.

ბარალეთისკენ წასვლის წინ მასპინძლისას მივბრუნდით მადლო-
ბის მოსახსენებლად. ზურა გათენებამდის წასულიყო სათიბში. ჩვე-
ნთვის საუბრე გამოეწყო თავის შვილივით ენერგიულ ლაზროშვილის
დედას. ის ქილდელი ქალია. სამოცდაათ წელს მიღწეული ის ისევ
ენერგიულია, ხალისიანი. გონიერი და ჩახედულია ეს სიმბათური
მოხუცი. მან იცის ჯავახეთის ავკარგი, ფასი. „ჰავა აქ მეტად კარგია,
გასაძლისი. ადამიანი აქ ოც ოცდახუთ წელიწადს მეტსა სტოცხლობს,
ვიდრე სხვაგან. ავადყოფა აქ იშვიათია. კაცი თავის ღლით კვდება და
ამას რა სჯობს?... ჯავახეთი მდიდარია, საქონელი, პური უხვი იცის...
წინად ასე ღარიბად როდი ვიყავით. 1918 წელმა დაგვცა (ოსმალთა
მიერ ჯავახეთის დაჭერა)... კვლავ ვიდგამთ ფეხს... ესაა, უსუფთაოდ
ვცხოვრობთ, თუმცა ვისაც სისუფთავე უყვარს, აქაც იცავს მას“...
ამით ზრდილობიანად გვაგრძნობინა ჩვენმა მოსაუბრემ, რომ უსამარ-
თლოდ მოვიქეცით, როცა მისი, შედარებით სხვებთან შეუდარებელი
სისუფთავე არ აღვნიშნეთ. დიახ, სისუფთავის დაცვა ძნელია: ზამთ-
რობით აუცილებელია საქონელთან ერთად ყოფნა. აქ ღიდი ყინვე-
ბი იცის... აი ეხლა მიწურს სტოვებენ და იმას კი არ კითხულობენ,
თუ რით უნდა გაათბონ ეს თხელკედლებიანი სახლები... „ღეღი, ჩქა-
რა აქ ჯავახეთში ისეთ მანქანებს დადგამენ, რომ მთელ ჯავახეთს გა-

დაანათებს და გაათბობს“. განათება დაიჭერა, ხოლო გათბობაზე დაეჭვდა ჩემი მოსაუბრე, მაგრამ ზრდილობამ ურწმუნოებას სძლია და მიპასუხა: „პო, თუ კიდევ გაათბობს, მაშინ მიწაში და საქონლის ნეხეში ვის ეხალისება“... მაინც დუხაბორებს რათ არ მიჰბაძეთ. ისინი ხომ მიწაში და საქონელთან არა ცხოვრობენ? „—ერთი მიმბაძველი“ ჩამბაზია, ყველას კი არ უნდა. დუხაბორებს არ აქებენ. მე არ ვიცი მათ...“

უეჭველად არაა ვახუშტი მართალი ჭავახ გლეხთა დახასიათებისას. ჩემი ნაცნობები: გოგაშნელი მირიან ნათენაძე, ქილდელი სოსო ბალახაძე, ქილდელივე ლატიფ გოგალაძე, ბარალელი გიორგი გოგალაძე და კოთელიელი დედა-შვილი ლაზრიშვილები — ყველა გლეხები და მკვიდრი ჭავახნი ვახუშტისეული დახასიათების სრული უარყოფაა.

ბარალეთში წავედი. ეს მოზრდილი სოფელია და სათემო ცენტრი. მოსახლეობა ნარევი: სომხური, ქართული. ძველად ბარალეთი ქალაქი ყოფილა. მცირე ქალაქად ეგულება ის ვახუშტისაც (გეოგრაფია, 219). კოთელიელთა გადმოცემით ბარალელი სომხები 1829 წელს გადმოსახლებულნი კი არ არიან, არამედ დავით აღმაშენებლის მიერ არიან დასახლებული აქ. ეს გადმოცემა საინტერესოა და შესაძლებლობის მხრით — სარწმუნო. უეჭველია, დავითმა თავის სახელმწიფო-ეკონომიური ღონისძიებისას არა მხოლოდ გორი შექმნა...

ბარალეთი საინტერესოა, როგორც ერთ-ერთი სახე ფეოდალურ ურთიერთობის ხანგრძლივ პერიოდში წარმოქმნილ ქალაქებისა. ხსენებულ ეპოქაში ჩვენ ქალაქების რამოდენიმე ტიპი შეგვიძლია გავითვალისწინოთ. დრო, ადგილი და სხვა კონკრეტული გარემოებანი ქმნიდენ სახეობათა ასეთ სახედასხვაობას. ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს ქალაქების ისტორია სრულიად შეუსწავლელი დარგია. მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში აქვს ადგილი რამოდენიმე ცდას ქალაქთა შესწავლის მხრით. პროფ. მანანდიანის და ტერ-ავეტიანიანის ცდები საყურადღებონი არიან. სამწუხაროდ, საქართველოში ასეთ ცდებსაც კი არ აქვს ჯერჯერობით ადგილი. აქ საქმე პლატონ იოსელიანის ქალაქთა სიას არ ვასცილებია. სხვაზე რაღა უნდა ითქვას, როცა თბილისიც კი შეუსწავლელია ისტორიულად..

ამავე დროს არსებობს შესაძლებლობა ამიერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ქალაქების ისტორიული შესწავლისა. ლიტერატურული ცნობების შემოკრება ამ ქალაქთა შესახებ, მათი შედარებითი შესწავლა ისტორიულ-არქეოლოგიურად, სოციალ-ეკონომიური

და პოლიტიკური გარემოს გათვალისწინება, — ასეთი მუშაობის შედეგად შესაძლებელი იქნება მეცნიერულად დამაჯერებელი სურათის გადაშლა ჩვენი ქალაქებისა, მათი წარმოშობა-ზრდისა, დამცრობა-გაქრობისა, მათი ტიპებისა.

საკითხის ასეთ შეუსწავლლობისდა მიუხედავად, პირად (და რა თქმა უნდა, არა სრულ) დაკვირვების შედეგად ამ თავითვე ქალაქთა რამოდენიმე ტიპი გვესახება.

ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში საერთოდ ქალაქი, როგორც მეურნეობისა და მოსახლეობის ტიპი, მთავარ ხაზებში ერთნაირი იყო. ეს იყო ქალაქი ნატურალური მეურნეობის ბატონობის პირობებში.

მაგრამ, ისე როგორც ფეოდალურ ურთიერთობას განვითარების რამოდენიმე სტადია ჰქონდა, აგრეთვე ამ ეპოქის ქალაქებსაც... ამის გვერდით არსებობდნენ სხვადასხვა ხასიათის გარემოებანიც, რომელნიც ერთდროულადაც ჰქმნიდნენ ქალაქთა განსხვავებულ სახეობებს (ციხე-ქალაქი, დაბა-ქალაქი, დედაქალაქი, სამეფო ქალაქი, საბატონო ქალაქი, ნავთსადგური, ხიდისთავი, ხეობის ყელი და სხვ.).

ბარალეთი იმ მცირე ქალაქთა (დაბა-ქალაქი) ტიპს ეკუთვნის, რომელნიც მრავლად აღმოცენდნენ ჩვენში X—XII საუკუნეში ქვეყნის საწარმოო ძალთა ძლიერი განვითარების შედეგად. ასეთი ქალაქები უმთავრესად წარმოშობილი იყვნენ გარშემო ოლქის მომსახურების საჭიროებით ვაჭრობისა და ხელოსნობის მხრით. ასეთ ქალაქების ერთ-ერთი თავისებურება ის არის, რომ ისინი არ წარმოდგენენ ოლქის პოლიტიკურ ან ადმინისტრაციულ ცენტრს. ჩვეულებრივ ისინი უციხო, უგალავნო არიან, გაუმაგრებელი, ისევე როგორც გარშემო სოფლები.. დაბოლოს, ეს დაბა-ქალაქები, რა თქმა უნდა, ამა თუ იმ გზებით სხვა ქალაქებს და ქვეყნებს უკავშირდებიან, მაგრამ ამ ქალაქების როგორც წარმოშობა, ისე არსებობა-კეთილდღეობა აგრერივად ამ გზებზე არ არის დამოკიდებული, როგორც ზოგიერთ სხვა ქალაქებისა ამავე ეპოქაში.

ათეულობით არსებულნი XII საუკუნეში (მარტო შანშა მხარგრძელის „მამულში“ ათეულობით ქალაქი ითვლებოდა), ისინი ქვეყნის ეკონომიურ დაცემასთან ერთად თანდათან ჰკარგავენ ქალაქის ხასიათს შემდეგ საუკუნეებში და უხმოდ და ბუნებრივად ისევ სოფლდებიან...

მეფეთა თუ სხვათა მიერ ასეთი ქალაქების „დაარსება“ სრულიად არ უარყოფს ასეთ ქალაქთა ბუნებრივ წარმოშობას და ამ ქალაქთა დღეგრძელობა სწორედ მათ ბუნებრივობაზე მიგვიითითებს. ქალა-

ქის დაარსება ამ დროს, — ეს ხელოვნური ღონისძიებაა ქვეყნის პოლიტიკური მესაქის მხრით, რომელიც ხელს უწყობს საზოგადოების ეკონომიური ცხოვრების ბუნებრივ ტენდენციებს... ეს დაბა-ქალაქები ვაცილებით უფრო არიან დამახასიათებელი ფეოდალური ფორმაციის განვითარებული, ბატონყმური პერიოდისა, ვიდრე ის „ცხებე ქალაქი კლდეზედა“, ფეოდალურ ეპოქის მთელსივრცეზე რომ ცოცხლობს და პოლიტიკურ მომენტის ძლიერი აქცენტით ხასიათდება. ცხადია: ფეოდალური ფორმაციისა საერთოდ და კერძოდ მისი ბატონყმური სტადიის მეცნიერული შესწავლა, მისი რეალურად, ხორცშესხმულად წარმოდგენა შეუძლებელია ასეთი ქალაქების გათვალისწინება-შესწავლის გარეშე.

ბარალეთის სიძველეთაგან: ეკლესია ნაგვიანვეად გადაკეთებული. ქვა წარწერით უადგილოდ არის დატანებული აღმოსავლეთის კედელში. წარწერა ასომთავრულია და ნაწილობრივ დაზიანებული:

1. [ა] ღშენა ეკლ
2. ესიაი ესე მა
3. თ ქამთ შინა
4. ოდეს ლაშა მ
5. ეფედ დაჯ
6. და აღიდნ
7. ღ თნ ორთა
8. ვე შა [ცხოვრე]
9. ბათა

ე. ი.
 აღშენა ეკლ
 სიაი ესე მათ
 ქამთ შინა,
 ოდეს ლაშა მეფედ
 დაჯდა აღიდნ
 ღმერთმან ორთავე
 შინა ცხოვრებათა.

თარიღის გარკვეულობით — XII საუკუნის ათიანი წლები — ეს წარწერა ძვირფასია პალეოგრაფიულად. მაგრამ ის შესანიშნავია შინაარსის მხრითაც.

ლაშას განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჭავჭავთთან უდაოდ ჩანს მისი სახელით მოჭრილი ფულის ზედწერილიდან. ის იკითხება:

A „გიორგი მეფისაი თამარის ძისაისა, ჭავჭავთ უფლისაისა“

المعظم الملك الموظم جلال الدنيا والدين كيوبركي بن تمار حام المسيح
 (ქართული ზედწერილი ნუმისმატ პახომოვს შეცდომით აქვს წაკითხული. მისი შესწორება ეკუთვნის თ. ლომოურს).

როგორ უნდა გავიგოთ ეს ქართული წარწერა?

თუ ლაშა ამ დროს საქართველოს ერთადერთი მეფეა და ეს ფული თბილისში იჭრება, მაშინ ეს წარწერა გაუგებარია: რა საქირო იყო საერთო ფულზედ მისი მოხსენიება ჭავჭავთულობით?

თუ ლაშა ამ დროს საქართველოს ერთადერთი მეფეა და ეს ფული ჭავჭავთში იჭრება, მაშინ „ჭავჭავთუფალი“ გასაგებია. მაგრამ

ასეთ დაშვებისას ჩვენ უნდა გვცოდნოდნა: ჰქონდათ თუ არა ჩვენში პროვინციაში ფულის მოჭრის ჩვეულება?

თუ ლაშა ამ დროს თანამეფეა, მაშინ ეს წარწერა გასაგებია: ფული იჭრება, თუნდაც თბილისში, ლაშას სახელით. ლაშა უკვე მეფეა, მაგრამ არა ერთადერთი. მეფეთამეფე ისევ თამარია, გიორგი კი მეფე-უფლისწულია და ჯავახთუფალი.

აქ კვლავ ისმის საკითხი ნუმიზმატიკიდან. შეიძლებოდა თუ არა, ან უკეთ, გვაქვს თუ არა ფაქტი თანამეფეთა მიერ ცალ-ცალკე თითოეულის სახელით ფულის ქედვისა? მოყვანილი ქართულ-არაბული ზედწერილები ურთიერთს ეთანხმებიან ლაშას მოხსენიებაში „მეფობით“, „დიდმეფობით“ და არა მეფეთმეფობით, როგორც ის არის მოხსენიებული მისი დროის სხვა ფულების არაბულ ზედწერილებზე: იხ. ბახოშვი, الملوك جلال الدنيا و الدين

ზედწერილთა ეს თანხმობა თითქო იმ გარემოებას აღნიშნავს, რომ ეს ფაქტი ჯერ კიდევ თამარის მეფეთმეფობის დროს ხდება, როცა ლაშა ჯერ კიდევ თანამეფეა მხოლოდ (ცნობილია, რომ ლაშა ჯერ ისევ თამარის სიცოცხლეში იქმნა გამეფებული). როგორც ვხედავთ, საკითხი გადაუწყვეტელი რჩება და ვეჭვობ ვადაწყდეს, სანამ ქართული ნუმიზმატიკის ეს საკითხები მეცნიერულად შესწავლილ-გამუქებული არაა.

მაგრამ, დამოუკიდებლად იმისგან, თუ რა პირობებშია ეს ფული მოჭრილი, ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ყოველ შემთხვევაში უცვლელი რჩება; ეს არის ლაშას განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჯავახეთისადმი.

მართლად, თუ ლაშა ამ დროს ერთადერთი მეფეა, რაღა მაინცადამაინც „ჯავახთ უფალია“ და არა ყველა იმ ქვეყნებისა, რომელნიც უშუალოდ სამეფო სახლს ეკუთვნოდნენ? და თუნდაც რომ ჯავახეთში იყოს ეს ფული მოჭრილი, რა საჭირო იყო ასეთი ხაზგასმა, თუ ჯავახეთი განსაკუთრებულ პროვინციას არ წარმოადგენდა, სადაც მთლიანი საქართველოს მეფე ამას გარდა „უფალიც“ იყო? ხოლო თუ ის მეფე-უფლისწულია და მის ამ მეფობაში ჯავახთუფლობა განსაკუთრებით ხაზგასასმელი გარემოებაა, ცხადია, ეს გარკვეულ რეალურ გარემოების აღნიშვნაა: ის რომ ლაშა, მეფე-უფლისწული განსაკუთრებით ჯავახთუფალი, „ალასტანელია“ (რა თქმა უნდა, ჩვენ ჯერ აქ ის ალასტანელობა არა გვაქვს, XIII საუკუნის დასასრულიდან და XIV საუკუნეში რომ განვითარდა. აქ ნაგულისხმევია მხოლოდ ის საფუძვლები—ჯავახეთის განკუთვნა განსა-

კუთრებით საუფლისწულო მამულად — რომელზედაც *mutatis mutandis* შემდეგ დროინდელი „ალასტანელობა“ წარმოიქმნება. ეს საინტერესო საკითხი აქ ჩვენი მსჯელობის საგანი ვერ იქნება).

საინტერესოა გამოთქმა „ჯავახთუფალი“. ეს რომ ლაშას დროს შემოღებული გამოთქმა იყოს, რა თქმა უნდა, იქნებოდა არა „ჯავახთუფალი“, არამედ ჯავახთ პატრონი. ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ: ეს გამოთქმა ძველია და „აფხაზთ მეფეებს“ დამკვიდრებული აქვთ იმ „უფალთაგან“, რომელნიც ჯავახეთში უფლობდნენ აფხაზთ მეფეთა მიერ მის დაპყრობამდე.

ზემოთქმულის შემდეგ ბარაღეთის ეკლესიის წარწერა ლაშას ჯავახეთისადმი დამოკიდებულების განსაკუთრებულ ხაზგასმით შეგვიძლია გამოვიყენოთ. საფიქრებელია, ამ პირველი ალასტანელის (მოსაზრება ლაშას „ალასტანელობის“ შესახებ ეკუთვნის პროფ. ივ. ჯავახიშვილს) მეფედ დაჯდომა განსაკუთრებით აღსანიშნავი იყო ჯავახეთში, რომლის „უფალი“ ის აქამდისაც იყო.

ეკლესიის ეზოში ყურადღებას იქცევს „ჯვარი“ თავის კვარცხლბეკით. ეს ჯვარი ისეთივე ფორმისაა, როგორც განძის ჯვარი: მხრებ მოკლე. ზომა: ჯვრის სიგრძე — 0,85 სმ; განი ძირში — 0,35; წვერში — 0,35; შუაში — 0,32; მხრების სიგრძე — 0,10 (თითოეული); მხარის განი (სიმაღლე) — 0,24 თითოეული; კვარცხლბეკი: ძირი — 0,80; წვერი — 0,60; განი — 0,43. როგორც ჯვარზე, ისე კვარცხლბეკზე გაკეთებულია ჯვარის ქანდაკება. წარწერა რაიმე არ აქვს... „ჯვარს ეძახიან“, „კოთელიელთაც აქვთ თავისი ჯვარი — კვირაცხოველი“ — გვითხრა აქვე ეკლესიის გალავანს მომდგარმა გლეხმა...

ბარაღეთიდან ღრტილაზე გავლით სამსარში მივიღივართ.

კოთელიაში კარგად იციან, რომ ამ სოფლის ქართული სახელი იხტილა კი არ არის, არამედ ღრტილა, მაგრამ მაინც იხტილას უწოდებენ: ჩანს ეს თურქული გამოთქმა უფრო ემარჯვებათ.

ღ რ ტ ი ლ ა ცნობილია იმ პაექრობასთან დაკავშირებით, სომეხ-ქართველ სჯულისმეტყველთა შორის რომ ჰქონდა ადგილი სწორედ აქ ბაგრატ IV დროს და მისივე თანდასწრებით. ბუნებრივია, მაშინ ღრტილა სამხრეთ-დასავლეთის ადგილი უნდა ყოფილიყო და არა აწინდელივით მიყრუებული ბუნავი. სიძველეთაგან აქ შესანიშნავია XIV საუკუნის ეკლესია, რომელიც მთავარ ნაწილებში მაინც, აქამდის გადაუკეთებელი დგას. სამხრეთიდან ეკლესიის უელზე დაცულია ასომთავრული წარწერა:

გათავდა ქვეშელისა ლპტის
ცოლსა და: თმოგველთა ქა
ლისა როსოდანისაგან შნ ლნ
ქკნი იყო ფკშ
ქორვანის ძესა: ინეს: შნ: ღნ:.

ე. ი.
გათავდა ქვეშელისა: ლიპარიტის
ცოლისა და თმოგველთა ქა-
ლისა რუსუდანიისაგან. შეუნდვენ
ღმერთმან. ქრონიკონი იყო ფკშ
(-1308). ქორვანისძესა: იოანეს.
შეუნდვენ ღმერთმან.

წარწერა დაუზიანებელია, თარიღიანი და აძღვნიადვე პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი. შინაარსის მხრით საინტერესოა: ლიპარიტ ქვეშელი, ეს უნდა იყოს, ორბელთა ქართველი შტოს წარმომადგენელი, ქვეშის ციხის პატრონი. ლიპარიტ ქვეშელი ჯვარის მონასტრის აღაპებშიაც იხსენიება ორგზის (ერთხელ, საფიქრებელია, გადამწერის შეცდომის წყალობით იხსენიება: „ლიპარიტ გიშელი“). სამწუხაროდ, ჯვარის მონასტრის აღაპები საერთოდ დაუთარილებელია და არც, კერძოდ, ეს წარწერა ლიპარიტ ქვეშელის შესახებ იძლევა რაიმე ნიშანდობლივ ცნობას, რომ ვიცნათ: ამ ლიპარიტ ქვეშელში იგულისხმება ღრტილას წარწერაში მოხსენიებული ლიპარიტი, თუ კიდევ სხვა²¹.

რუსუდან თმოგველთა ქალს ჩვენ სხვა წყაროდან არ ვიცნობთ... აქ საინტერესოა, რომ მეთოთხმეტე საუკუნის დასაწყისს ჯერ კიდევ „თმოგვი თმოგველთაგან ობლად“ არ იყო დარჩენილი.

საძიებელია, რა ესაქმებოდა ლიპარიტ ქვეშელის ცოლს ღრტილასში, რომელიც, საფიქრებელია, უფლისწულ ალასტანელთ („მეფეთა“) სამფლობელოში შედიოდა. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ალასტანელთა „სამეფო“ ამ დროს ჯავახეთთან ერთად თრიალეთ-ღმანისსაც (საბარათიანო) მოიცავდა. ასეთ დაშვებისას ლიპარიტ ქვეშელი, საფიქრებელია, ღმანელ მეფეთა („ალასტანელთა“) უმადლესი ხელისუფალი, ჯავახეთშიაც არ ყოფილიყო უცხო... ღრტილას წარწერა თედო ყორდანისა მოჰყავს თავის ქრონიკების II წიგნში (გვ. 174) შემცდარი ქრონიკონით. ამასთან ერთად მას იგი სადღაც „ბორჩალოს მაზრაში“ ეგულება „სოფელ სამსარში“:

ღრტილიდან სამსარში წავედით. შუა გზაზე ვხვდებით ვერანას. ნასოფლარის კვალი ერთობ წარბოცილია. მოჩანს ეკლესიის ნანგრევი და აქა-იქ ნასახლევი. ჰახელი არ იციან.

სამსარში სოფლის საბჭოს რწმუნებული არ დაგვიხვდა. ამიტომ ორი ახალგაზრდის—კოლმეურნეობის მოანგარიშისა და პრაქტიკანტის სტუმრები გავხდით. ესენი შეგნებული ყმაწვილები აღმოჩნდნენ.

²¹ შღრ. საქ. სიძველენი, II, 40, ქრონიკები, II, 174.

კომკავშირელები. კარგად გაგვიგეს და მზად არიან დასახმარებლად.

წვიმას ეპირება. გადაღების მოლოდინში ვზივართ. ცნობის მოყვარენი მრავლად მოვიდნენ. გვეკითხულობენ. ჩვენი მასპინძლები უხსნიან. ერთ ვილაცას ვხედავ, არ მოეწონვართ. სულ „ერასტან“ „ჰაიასტანს“ იძახის. ხოლო როცა გააგონეს, რომ ჩვენ ვერანაებიც გვინტერესებს, მათ ადგილმდებარეობას და სახელებს ვიწერთ, ის ზეზე წამოვარდა, აღარავის უსმენდა და არც თავის გულისთქმას მალავდა. ამე იძულებული ვიყავ ჩავრეოდი, ამეხსნა, მემხილებინა. სტეფანე და ვარაზდატი (ჩვენი კომკავშირელი მასპინძლები) კმაყოფილებით მიქნევენ თავს. მოკამათე ნაკბენივით გავარდა. სხვებმა ბოდიში მოხადეს. „უვიცია, რას ლაპარაკობს არ ესმისო“. ჩვენც არ გამოვედევნეთ ამ მართლა უვიცს და საუბარი სიძველეებზე ჩამოვაგდეთ. გვიქებენ „მალარა“-ს. გვენაძლევებიან, რომ იქაურ წარწერებს ვერ წავიკითხავთ...

წვიმის შიში აღარაა. წავედით. „მალარა“ აქვეა ნახევარ კილომეტრში. ვნახეთ: მონასტერი ვარძიის ან ვაჰანის ტიპისა. მათზე გაცილებით უფრო ადვილმისადგომი და, სამწუხაროდ, უფრო დანგრეულიც. სამსარის მონასტერი გაცილებით უფრო პატარაა ვაჰანის და მით უფრო ვარძიის მონასტერზე, მაგრამ მთავარი ეკლესია აქ გაცილებით დიდია ვაჰანის მონასტრის ეკლესიაზე. მისი სიგრძეა—12,5 მეტრი, განი 6,5 მეტრი, სიმაღლე არანაკლებ ხუთი მეტრისა. ის სამნავიანია. სამხრეთით ჰქონია ორი საკმაოდ ფართე სარკმელი და კარები. საკურთხევლის ორივე მხრით სრული ოთახები—სამკვეთლო და სადიაკვნე. შუა ნავის შუაზედ გუმბათის იმიტაცია. რვა სვეტი: ოთხი შუაში (ორ-ორი სამხრეთ-ჩრდილოეთით) და ოთხიც აღმოსავლეთ-დასავლეთის კუთხეებში. საერთოდ ეკლესია ფრიად ლამაზად ყოფილა გამოკვეთილი. ამ შენობის მარჯვნივ და მარცხნივ მრავალი სენაკები-მღვიმეები. ზოგი ნაკლებ, ზოგი მეტად დანგრეული. რა ერქვა სახელი ამ მონასტერს, არ იციან. დღეს მას სამსარის „მალარა“-ს ეძახიან.

საერთო შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს მონასტერი ამ სახით უფრო ძველი არაა, ვიდრე ვარძია. შეიძლება ცოტა უფრო ნაგვიანევიც იყოს, მაგრამ დაახლოებით ამ ეპოქის. ბუნებრივად ისმის საკითხი: რა იყო მიზეზი მონასტრების აგრე კლდეში გამოკვეთისა, სადაური ტრადიცია იყო ეს და რატომ ერთ დროს მინელებული (ჩვენში ხომ ქალაქებიც არის კლდეში გამოკვეთილი), ეს ტრადიცია ძლიერად იჩენს თავს XII ს-ში?

ერთ-ერთი წარწერის ნაშთიდან ჩანს, თითქო ამ მონასტერსაც უნანს უწოდებდნენ. „ვანი“, ისე როგორც „გომი“, მეტად გავრცელებული

ბული, ძველი და საინტერესო ტერმინია. ჯავახეთში (ისე როგორც სხვაგან საქართველოში და სომხეთში) ის რამოდენიმეა: ვანი (—ვა-პანი), ვარევანი, ვანი (სამსარის)...

მონასტერს სამხრეთის მხრით მდინარე ჩამოუვლის. 'ის აქვე სამსარის მთებიდან გამოდის. არც ამ მდინარეს აქვს სახელი. ვახუშტი მას ბარალეთის წყალს უწოდებს. ვფიქრობთ, უმართებულოდ: ბარალეთი ამ მდინარის არც გამოსავალშია, არც შესართავში. აქ არც ბარალეთის წყალი გაუგონიათ. გადასახლებულმა ჯავახებმა თან წაიღეს ქვეყნის ტოპონიმაცა. მოსულთ კი ახალი სახელების დარქმევა ვერ მოუხერხებიათ: როგორც ჩანს, ეს არც თუ ადვილი საქმეა... და ამას გრძნობ ყველგან ჯავახეთში...

კარგა ხანს ვეძებე ძველი წარწერები. ვერა ვნახე რა. არსებული შევამოწმე:

I. ეკლესიის სამხრეთით ქვა სამი მხრით ჩამოტეხილი. ნუსხურ ნარევი ასომთავრულით:

1. ...ას უა...
2. ...რეჟ ეს...
3. ...მან კუ...
4. ...ლმან ესე ვანი...
5. ...რაჟა შიდ დიდისა...
6. ...აგან გუიქს[ა] და
7. ...იქსენინ იგო ა...
8. ...ესა მან განცი[თხვ]-სასა...
9. ...ულა მაშინ დავწერე ო[დეს]
10. ...ჯ[?] ასეთისა ეკლე-სია.. ა...
11. ...ნიოს კელი-ელ-წა

დაზიანების გამო ამ საინტერესო წარწერის არსებითი აღდგენა არ ხერხდება..

II. ერთ-ერთ მღვიმისაგან მოგლეჯილ ქვაზე ისეთივე ნუსხურ ნარევი ასომთავრულით:

1. სახელითა ღთისა	6. სიამ უდეს აღეშენა
2. ძთა და მეოხებითა	7. მაშინ ესე აღგი
3. წმიდისა ღმ-	8. ლი ტყისაგან არა
4. რთის მშობლისაითა	9. ჩნდა
5. ესე წმიდაჲ ეკლე	

III. იქვე პატარა ფერადებიანი თალი. შიგ ჯვარი. წარწერის ნაშთი გარდამავალი მთავრულ ნუსხური: წი... კირ...

IV. აქვე წარწერის ნაშთი ოთხ სტრიქონად იმავე ხასიათისა:

1!.. თვა იყ'სია...

2..... აყვა.....

3..... თახა...

4 (ალარატერი ირჩევა)

ერთ-ერთ მღვიმეში შესავალთან ნიში. იქვე ჯვრის ქანდაკება. ჯვრის მარჯვნივ წარწერა იმავე ხასიათისა: წა კზმ'ან.

წარწერები ყველა ერთი დროისაა: ნუსხურნარევი ასომთავრული. ამოკვეთილია ულამაზოდ, მაგრამ ეს ნაწილობრივ მაინც შეიძლება ტექნიკური გარემოებით აიხსნას. წარწერები შეიძლება XIII—XIV საუკუნეს ეკუთვნოდეს, მაგრამ არა უადრეს XII საუკუნისა.

საფიქრებელი არაა, რომ აქამდის აქ არაფერი იყო. სახელი „ვანი“ საკმაო საბუთია იმისათვის, რომ აქ უფრო ძველი ფენაც ვეძიოთ, ვიდრე წარმოდგენილი XIII—XIV ს. ჩემი ზერელე და ნაჩქარევი დათვალიერება ამ მხრით უნაყოფო აღმოჩნდა... მაგრამ არის კი მოყვანილი წარწერები ამ მონასტრის გამოკვეთის დროინდელი? მეორე წარწერა თითქო წინააღმდეგ გვაფიქრებინებს. ის თითქო იმ დროს იწერება, როცა აქ ტყე აღარაა, მაგრამ ჯერ ცოცხალია ხსოვნა, რომ „ესე წმიდაა ეკლესია უდეს აღეშენა, ესე ადგილი ტყისაგან არა ჩნდა“. თუ არა უტყეობა, ტყის არსებობის პირობებში ასეთი წარწერა სრულიად გაუგებარი და ზედმეტი იქნებოდა. ასე რომ წარწერა თითქო ნაგვიანევეა და მონასტერი უფრო ადრეა აგებული, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ ის, მისი მთავარი ეკლესია მაინც, XII საუკუნეზე ადრინდელი არ უნდა იყოს. მაშინ გამოდის, რომ ტყის მოსპობას აქ ადგილი ჰქონია XII—XIII ს-ში.

ცნობის მოყვარენი მალე წავიდ-წამოვიდნენ. უკვე ბნელოდა. რომ მასპინძლებს დაუბრუნდით. საბჭოს რწმუნებული ახლოსაც არ გაგვეყარა, ასე რომ, თუ ჩვენი კომკავშირელების გულთბილი მასპინძლობა არა, უსიამოვნო ღამე გველოდა... დამახასიათებელია, რომ ამ სოფელში არც ერთი ვერანა არ დავვისახელეს...

25. VIII. დილა, სოფელი აიძრა. ჩვენც საჩქაროდ წამოსასვლელად მოვემზადეთ. სოფლის ეკლესიის ნანგრევი დავათვალიერეთ. ის საკმაოდ დიდი ყოფილა, თლილი ქვისაგან ნაგები. აქვე სასაფლაო. ცხენები, ვერძები. შეიძლებული ხალხის სასაფლაო ჩანს...

ცალკე, სამსარის სოფლის განაპირას — „სურბი“ სახელით „ქარმიროვრი“. შედარებით ახალი შენობა, შიგ სამი ქვა. ორ მათგანზე პატარა ჯვრებია გამოქანდაკებული. ერთზე სრულიად არაფერია. სტეფანემ და ვარაზდატმა გამოგვაცილეს... სამსარის დასავლეთით ერთ კილომეტრში სოფლის ნანგრევი ა. სახელი არ იცინა. სამსა-

რისა და ღრტილას მამულების საზღვარზე — ვერანა. სომხები მას ვანქს უწოდებენ. ბარალელი ქართველების თქმით კი მისი სახელია „მეღრეკი“ ან „ნეღრეკი“. აქ საკმაოდ მოზრდილი ეკლესიაა. წარწერა არ აქვს. ეკლესიას გარშემო უელის დიდი და თითქმის სრულიად დაცული გალავანი. ეზოში გალავანს შიგნით მრავალი სახლის ნანგრევი ჩანს... ასიოდ მეტრის მოშორებით ჩრდილო-დასავლეთით — პატარა გალავანი. შიგ მოთავსებული ყოფილა „ჯვარი“. დღემდის დაცულია: კვარცხლბეკი ჯვარის ქანდაკებით. კვარცხლბეკში ჩასმული ყოფილა ქვა. ის გადამტვრეულია... აქვე მოწყობილია პატარა ნიში. კვარცხლბეკის ზომა: სიმაღლე — 0,90 სმ, განი ძირში — 0,90, განი წვერში — 0,5.

სამსარიდან ბარალეთზე გამოვიარეთ. უკმელი ვართ. ვერც აქ ვიშოვეთ რაიმე. ხერთვისელ მაჰმადიანს შევხვდით. ჭერამსა ჰყიდდა. ვისაუბრეთ: ახალქალაქიდან წამოღებული ხმელი პური და ჭერამი... ბურნაშეთისაკენ მივდივართ, გზაზე ერთი ახალგაზრდა წამოგვეწია და მორიდებით გვეკითხა ვინაობა. უგემურად უპასუხეთ: სიცხე, უკმელობა, მოღლილობა, თანაც აქ ყველა, ესაქმება თუ არა, ვინაობას გვეკითხება... ჩვენდა სასიამოვნოდ ეს ახალგაზრდა არაჩვეულებრივი აღმოჩნდა. ეს ბუნებით ინტელიგენტი, სწავლას მოწყურებული ახალგაზრდა გლენია. ასეთები იშვიათობაა საერთოდ და მით უფრო ჭავახეთის ქართველებში... მას მრავალი უკითხავს. გვაკვირვებს მისი ცოდნა სპეციალურ საკითხებშიაც კი... იშვიათი მეხსიერება უჩანს. უმთავრესად ეტანება ისტორიას, არქეოლოგიას, ენას. დასახელებით იცის ყველა, ვინც კი ჩვენში დღეს ამ დარგებში მუშაობს... საკლასო სწავლა მას სრულიად მცირე მიუღია: ოთხწლელი დაუსრულებია 1926 წელს. ეხლა ის 21 წლისაა. წერს ლექსებს, აგროვებს ზღაპრებს და საერთოდ ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს. ცდილობს ურთიერთობა დაიჭიროს თბილისში პოეტებთან... სამწუხაროდ, ის მამით ობოლია, ოჯახის უფროსი შვილია და საკმაოდ მოზრდილი ოჯახი კისრად აწევს — დედა, ორი ძმა, ერთი და... „ყანაში მივდიოდი, ეხლა თქვენ წამოგყვებით ბურნაშეთს. მე იქ არაერთხელ გყოფილვარ დღეობაზე. წარწერა, ვიცი, ეკლესიაზეა. ძველი ასოები ვისწავლე, წაკითხვას მაინც ვერ ვახერხებ“ — (ქარაგმებს ვერა ხსნის). ბარალეთიდან ბურნაშეთამდის 8—9 კილომეტრია. გზად ლომატურცხი გავიარეთ. გიორგი გოგალაძემ — ესაა ჩვენი თანამგზავრის სახელი და გვარი — წყალი გამოატანინა. ის თანაბრად თავისუფლად ლაპარაკობს ქართულად—სომხურად—თურქულად.

ბურნაშეთს მისვლისასვე გოგალაძე საბჭოს რწმუნებულთან გაიქცა. ჩვენ კი ძველი ეკლესიის გალავანში დავჯექით. ხალხი მინდვრადაა სათიბ-სამკალში. რწმუნებული არსადაა. გოგალაძემ ერთი მოხუცი მონახა, რომელსაც ეკლესიის გასაღები აქვს. მოიყვანა. ეკლესია აქ ჯერ კიდევ კულტს ემსახურება. ის გააღეს. ჩრდილოეთის კედელზე წვრილი ასომთავრულით წერია:

1. ქ. სხლთა ღსთა. დ
2. ა შმდგმლთა. წა. გს
3. თა დგწერე მე გრგმ
4. ნ. თქენ. ბრწმლთა მღ
5. ლთა. მოგც. ყნაჲ თქრ
6. თანს. ჩმგნ ნსყდი

ე. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა და შუამდგომლობითა წმიდისა გიორგისათა დაგიწერე მე გიორგიმან (გორგიმან) თქუენ ბურნაშენლთა მღდელთა, — მოგეც ყანაჲ თიქაროანს (?) ჩემგან ნასყიდი.

მესამე სტრიქონში „გიორგიმან“ წაკითხვა ბუნებრივია, რომ ჩვეულებრივ გიორგი აგრე ქარაგმდებოდეს (გრგი) და რომ აქვე მეორე სტრიქონში არ გვეკონდეს დაქარაგმებული იგივე სახელი გსთა (—გიორგისათა). ამიტომ შეიძლება უფრო სამართლიანი იყოს მესამე სტრიქონში წაკითხვა გორგიმან. ბროსე აქ გურგენს ჰკითხულობდა.

მეხუთე სტრიქონში „თქრთანს“ ჩვენ თიქარის ანალოგიით ვკითხულობთ, რაც, რა თქმა უნდა, მხოლოდ შესაძლებლობაა. საინტერესოა მეოთხე სტრიქონის „ბრწმლთა“. ეს, უეჭველია, იკითხება: ბ უ რ ნ ა შ ნ ე ლ თ ა. აქედან ცხადია, ამ სოფლის სახელი ყოფილა არა ბურნაშეთი, როგორც ქართველები უწოდებენ, ან გურნაშეთი, როგორც ბურნაშენელი სომხები ეძახიან დღეს, არამედ ბ უ რ ნ ა შ ე ნ ი.

დასასრულ, ტერმინი ყანა. აქ, საფიქრებელია, ეს ტერმინი ნახმარია მიწის მნიშვნელობით, რაც ძველი მოვლენის გადმონაშთია და ამდენადვე საინტერესო. ხოლო, თუ აქ მაინცა და მაინც ნათესი ჰქონახული იგულისხმება (რაც ჩვენ გვეეჭვება: ასეთი ჩქარა გარდამავალი შინაარსის აქტი, საეჭვოა, ეკლესიის კედლის წარწერის საგნად ქცეულიყო), არც ესაა ინტერესს მოკლებული ეკონომიურა თვალსაზრისით...

წარწერა საინტერესოა როგორც დიპლომატიკური დოკუმენტის: ის „დაწერილის“ ერთ-ერთი სახეა. ამ ძეგლში მეტად საინტერესოდ არის ნახმარი სიტყვა „დაგოწერე“: მას არ ახლავს სხვა საბუთებით მოსალოდნელი „და მოგეც“ ან „შემოგწირე“ და სხვ. აქ „დაგიწერე“-ში უკვე იგულისხმება იურიდიული აქტი გადაცე-

მისა. რაც შეეხება ასეთი აქტის ტექნიკურ შესრულებას ეს, როგორც ჩანს, შეიძლება „დაწერილში“ სრულიად არ შედიოდეს... ასე რომ ამ საბუთით „დაწერილი“-ს ისტორიულ გაგებას თითქო მიეხედით: „დაწერა“ — ესაა გადაცემის (მიყიდვის, ბოძების, შეწირვის) იურიდიული აქტის აღმნიშვნელი ტერმინი. „დაწერილი“ — ესაა ასეთი აქტის შემცველი წერილობითი საბუთი.

ამ ტერმინის ასეთ გაგებას მხარს უჭერენ ძველი ქართული საბუთებიც... სამწუხაროდ, ძეგლი უთარილოა. წარწერა პალეოგრაფიულად თითქო დიდ სიძველეს არ ამჟღავნებს. ის შეიძლება XII—XIII საუკუნისა იყოს.

გარედან აღმოსავლეთის კედელზე სარკმელს ზემოდან ბარელიეფი: დანიელ ლომთა ორმოში. ზემოდან ასომთავრულით:

1. ოო ვა იკსენ დანიელ პირი	ე. ი. უფალო ვითარცა იკსენ
2. საგან ლომთაისა ეგრ	დანიელ პირისაგან ლომთაისა
3. ეიკსნენ ამის წა ეკლესიი	ეგრე იკსნენ ამის წმიდისა ეკლესიისა
4. სა მაშენებელნი კელთგან	მაშენებელნი კელთგან
5. ჯჯხთისათა	ჯოჯოხეთისათა.

ეს წარწერა, რა თქმა უნდა, უფრო ძველია, ვიდრე შიგნითი, მაგრამ მეორე სტრიქონში „ლომთაისა“-ს ი-ნი და არა მ-ოტი აძნელებს ამ წარწერის მიკუთვნებას XI—XII საუკუნის აღრინდელ ხანისადმი. ამას მხარს უჭერს ე-ნის, ვ-ინის და ნ-არის მოხაზულობანიც.

ბურნაშენის ეკლესია დიდია, მდიდრულად ნაშენი. წითელქვანარევი. ეს ქვა სამსარიდან შეიძლება იყოს. ის თურმე ახლად მოტეხილი ადვილად სათლელია. შემდეგ კი მაგრდება...

სანამ ვმუშაობთ, მოხუცი ქალები მოგროვდნენ... აკვირვებთ როგორ ვკითხვლობთ. უკვირთ რომ წარწერა ქართულია.

სასაფლაო აქვე ყოფილა ეკლესიის ეზოში: ისიც ჩვეულებრივი ჯავახური სასაფლაოა: ცხენები, ვერძები, ხამი ქვები...

აზავრეთისავენი ვიჩქარით. გოგალაძე გვეთხოვება. ჩვენ ვპირდებით რომ მასთან წერილობით ურთიერთობას დავიჭერთ. ვაძლევთ დავალებებს.

ბურნაშენშივე სოფლის განაპირას წისქვილის რუს პირზედ დგას „ჯვარი“, ჯვარი გავზომე: სიგრძე—1,92 მ., განი ძირში—0,56 მ., განი წვერში — 0,44 მ., მხრები თითოეული — 0,08 მ.

აზავრეთი მაღალი მთის სოფელია. სოფლის მეურნეობის დარგიდან (აზავერი) წარმოშობილი მისი სახელი საინტერესოა... აზავრეთი ჯავახეთის სხვა სოფლებიდან შესამჩნევად განსხვავდება: აქ

სახლებს ვეება გალავნები აქვთ შემოვლებული, ასე რომ თითოეული მათგანი ციხეს მოგვაგონებს...

სამწუხაროა, რომ დრო არა გვაქვს აქ დაერჩეთ. მოვლილობა კიდევ უფრო გვაჩქარებს...

ეკლესიის გალავანში დავისვენეთ.

ეკლესია აქაც მოქმედი კულტის შენობად ჩანს დღესაც. შენობა ისეთივე ტიპისაა, როგორც ბურნაშენში. ცალნავიანი, დიდი, თლილ-ქვისაგან, ლამაზი ეკვდრით. გარედან წარწერა არ შერჩენია. ეკვდრის სარკმლიდან შიგნით შევედი და ჩრდილოეთის კედელზე მოთავსებულ წარწერის ნაშთი გადავიღე.

წარწერა კელის მიხედვით საკმაოდ ძველია. სამწუხაროდ, ის ნაწილობრივ არის გადარჩენილი. ასომთავრულით:

ო რ თ დ
? ა მ ს ?
შწე

ე. ი. უფალო, თეოდ (ორე?)...
მამას(?)...
შეეწიე.

ეკლესიიდან გამოვძვერი და უმაღ გოკისაკენ წავედით: ჩვენი გეგმით დამე იქ უნდა გავატაროთ, რომ ორ დღეში დავასრულოთ მოგზაურობა.

გოკია 1918 წლამდის თურქული სოფელი იყო. აქ ყარაფაფა-ხები ცხოვრობდნენ. 1918 წელში აყრილან ისინი. მათგან მხოლოდ ოთხი კომლილა დარჩენილა. წასულთ ადგილი დაუქერიათ სომხებს, ქართველებს, ოსებს, ბერძნებს. ქართველები სამცხიდან მოსულან. ანდრიაწმიდიდან, ხიზაბავრიდან, არიან ჯავახეთის გოგაშნიდახაც... ოსები ვერ შეწყობიან „გლახობას“ (ე. ი. მიწის მუშაობას) და წასულან. მათგან სულ ორი სამიოდე კომლი დარჩა. აქამდის დარჩენილი თურქებიც არა დგებიან... სოფლის საერთო სალაპარაკო ენა თურქულია. ასე იყო აქამდის. დღეს სომხური ლამობს მისი ადგილი დაიჭიროს...

ჩვენ კოლმეურნეობის კანცელარიას მივადიქით. საღამო დროა. გლახები დამსხდარან, საუბრობენ: თურქულს ქართული, ქართულს სომხური სცვლის. ეს სამი ენა აქ თითქმის ყველამ იცის... კოლმეურნეობის თავმჯდომარე აქ ბარალელი გვარამაძეა. ის ენერგიული ახალგაზრდა კაცია.

მოსვლის მიზნები უთხარით. განკარგულება გასცა და ჩვენც ერთ-
მა ყმაწვილმა წაგვიყვანა. ზაქარა ტაბატაძისას აღმოვჩნდით. მრავ-
ლიანი ოჯახი. სამი ძმა გაუყრელი. ოჯახში 17 სული, კოლ-
მეურნეობის წევრია. თუმცა ზაქარია ტაბატაძე სულ ათი წელია
რაც ჭავახეთის მკვიდრია, მაგრამ ამ ახლო-მახლო ვერანების სახე-
ლები საკმაოდ იცის. მისი ცნობით: ახალქალაქ-ბაკურიანის გზის
მარცხნივ, ბურნაშენიდან სამ ვერსში ვერანა ჭე რ უ ლ ა; კოთელი-
იდან დასავლეთით — მ უ რ ჯ ი; გოკიის ჩრდილოეთით: კ ა ლ თ უ-
ბ ა ნ ი, ჭ ო ბ ა რ ე თ ი, თ ე თ რ ო ბ ი, გ ო კ ი ა ჩ ა ი (?); გოკიიდან
აღმოსავლეთით 1/2 ვერსში — ზ ი ა რ ე თ ი; დასავლეთით ორ ვერს-
ში — ო ლ დ ა ნ; ალასტანის ახლოს: ო რ თ ა ხ ა რ ა ბ ა, დ ე ვ ა თ ი,
ვ ა რ დ ი ს-ც ი ხ ე. ვარგავის სამხრეთით — ო დ ი ს ე ბ ი.

დღეს დადო—ბურნაშეთ—აზავრეთ—გოკია უკიდურესი ჩრდი-
ლოეთის სოფლებია ჭავახეთში. აქედან ალპური საძოვრები და ტყი-
ანი მთები იწყება, რომელნიც ძველ ყვიზისს ჭავახეთისაგან ჰყოფენ.
ძველად, როგორც ჩანს, ასეთი უკაცრიელი ზოლი ჭავახეთსა და
ყვიზისს შორის არც ყოფილა. მთელი ეს მანძილი დასახლებული
ყოფილა. გადარჩენილი ნასოფლარები, ეკლესიები, ციხეები —
ამას მოწმობენ. აუცილებელია მათი მოვლა. ადგილმდებარეობის
სახელების დადგენა, მოსალოდნელია საინტერესო ძეგლების აღმო-
ჩენა. მოლლილობა-უღრობისა და მოუწყობლობის გამო იძუ-
ლებული ვართ ეს საინტერესო საქმე შემდეგისათვის გადავდოთ.

გოკია ვახუშტით ქალაქი იყო (გეოგრაფია, 217) და მოსახლეობ-
დენ აქ „მესხნი, სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი“.

როდის მოხდა გოკიის დაცლა ამ ძველი მოსახლეობიდან და მი-
სი ყარაფაფახებით დასახლება, არ ვიცით. ყოველ შემთხვევაში, გო-
კიის, როგორც ქალაქის გაქრობა ამ გარემოებას არ მიეწერება.

გოკია, ჩანს, იმავე ტიპის ქალაქი იყო, რაც ბარაღეთი, ე. ი. და-
ბა-ქალაქი, რომელიც, გარკვეულ პირობებში ბუნებრივადვე იქცა
სოფლად. მისი მოსახლეობის სახე ამ მოვლენის გამო იმ მხრით, სა-
ფიქრებელია, უნდა შეცვლილიყო, რომ ებრაული მოსახლეობა თან-
დათან დასტოვებდა მას.

თვალსაჩინო რაიმე სიძველეები გოკიაში არ გადარჩენილა. მო-
ჩანს რამოდენიმე ეკლესიის ნანგრევი, უკეთ, მხოლოდ საფუძვლები.
შეტად მდიდარი სასაფლაოები ამხელენ მოსახლეობის ვინაობას და
ქალაქის აყვავებულობას. წარწერები არ შენახულა. ერთადერთი
საფლავის ქვა — ვერძი, ზურგზე გადაშლილი წიგნი რალაც წარ-

წერით (თუ წარწერის იმიტაციით?). ის თითქო მხედრულია. ვერა
გავარჩიე.

მიუხედავად მიწისზედა ნაშთების სიღარიბისა, გოკია არქეო-
ლოგიურად საინტერესო ადგილი მეჩვენება. აქ შესაძლებელია უფ-
რო ძველი ფენაც, ვიდრე ფეოდალური „საშუალსაუკუნეები“. მაგ-
რამ ის საინტერესოა, როგორც საშუალსაუკუნეების ქალაქიც.

ზაქარას ოჯახი მეტად გულთბილად დაგვიხვდა.

დილაადრიან წასასვლელად მოვემზადეთ. მასპინძელს სურათის-
გადაღება შევთავაზეთ. ქალებსა და ბავშვებს დღესასწაული შეეკმ-
ნათ. არეული დარი დგას და მზის ყურს უცდიოთ. ზაქარას ოჯახი-
ეკახმვის. მაგრამ კოლექტივის წევრებს აგვიანდებათ. ბრიგადირი
პოლოსა ქუხს: „ვისაც კამა არ გინდათ, ნუ გამოხვალთ“. გულდაწ-
ყვეტილნი მიდიან...

„გეუბრბანე, ყოლა კარგი, მაგრამ ემ ბლარტებისა ვერა გავაწ-
ყეთ რა! სამთავ მიდიან (ლაპარაკი აქვს სამ რძალზე) და სამ ძუძუ-
მწოვარს მე მიტოვებენ მარტონელს“ — ჩივის ზაქარას დედა...
„დიახ, ჭერ ვერა ვართ მოწყობილი“... ბოდიშს ჰხდის ზაქარა კო-
ლექტივის, რომ ბავა არა აქვთ...

მზე გამოვიდა და ზაქარას პატარაებს სურათები გადაუღეთ...
ქალებიც მოვიდნენ. ათი წუთით შევბუღება აეღოთ...

ალასტანისკენ წავედით. ზაქარამ კარგა მანძილზე გაგვაცილა...
ის კოლმეურნეობის დურგალია და მორიგი ყანის მუშაობისაგან თა-
ვისუფალია. თავის სახლის ახლოს ზაქარას საუცხოვო ბოსტანი მო-
უშენებია. „ჩვენ მოსვლამდის აქ ბოსტანი არავის ჰქონია. არც ეხლა
მისდევენ. ბოსტნეულის თხოვნა კი ეხერხებათ... რომ გაირჩებოდენ,
ყველგან იხარებდა...“

26. VIII. ალასტანი ბარის სოფელია. ის მოზრდილი, შედა-
რებით კეთილმოწყობილი სათემო ცენტრია. დასახლებულია სომეხ-
კათოლიკეებით.

სამწუხაროდ, სიძველეთაგან აქ ერთადერთი სანახევროდ დანგრე-
ული ეკლესიის გარდა არა ჩანს რა... რა თქმა უნდა, ალასტანი მხო-
ლოდ ამის ამარა არ იქნებოდა. ალასტანის ძველი ეკლესია თლილი-
ქვისაგანაა. საკმაოდ დიდი. არც სახურავი, არც გუმბათი. გადარჩე-
ნილია მხოლოდ კედლები სარტყლამდის.

აღმოსავლეთის მხრიდან ხუთ სხვადასხვა ქვაზე ჰქონია წარწე-
რები. როგორც ჩანს, ყველანი ერთი დროისა. ამათგან სამი განზრახ-
ამოთლილია და აღარ იკითხება. ორი წარწერა ისაა, როსტომაშვილ-
საც რომ დახვედრია. ჩანს, წარწერები მის აქ ყოფნამდის ამოუთ-

ლიათ. ჩვენამდის მოღწეული წარწერები ასომთავრულ ნარევ ნუსხურს წარმოადგენს. აქ განსაკუთრებით საინტერესოა ე-ნის მოხაზულობა, რომელიც შესაძლოა, ძველი ტრადიცია იყოს. სხვა მხრით წარწერა დიდ სიძველეს ვერ დაიჩემებს. ის შეიძლება XIII საუკუნის შემდეგ ხანას ეკუთვნოდეს.

I. სარკმლის ზემოთ სამი წრე ჯვრებით. მარცხენა წრის ქვაზე (წრის გარეთ):

ესე მე რო
შელმან
დავდე
ქვაჲ.

ე. ი. ესე მე რო-
შელმან
დავდე ქვაჲ.

აქ „როშელმან“-ის მაგივრად შეიძლება იკითხებოდეს ოშებმან: შეიძლება რ-აე სულ არ იყოს, არამედ სამკბილიანი ო-ნი. წარწერა მაღალზეა, ნახატი მკრთალია... ორ დანარჩენ წრე-ქვაზე წარწერები ათლილია.

II. სარკმლიდან მარჯვნივ მაღლა ცალკე ქვაზე:

1. ესე მე ღჩმ დსა
2. საოლისძემ

ე. ი. ესე მე დაჩიმ
საოლისძემ (?)

ბროსესი და როსტომაშვილის წაკითხვა: „ესე მე დავდე... ისაულისძემ“ იმ ადგილში მაინც მიუღებელია სადაც იაჩნი კითხულობენ „დავდე“ ამის მაგივრად აქ უნდა იკითხებოდეს დაჩიმ („ღჩმ“).

ალასტანიდან ვარევანს წავედით. ვხედავ მოღლილობის გამო გამოკითხვა-გამოძიების ენერგია აღარა მაქვს. დილაა და გვიხარია, რომ სოფელში მისვლისას არ დაგვკირდება ხელისუფლებისადმი და ხმარების თხოვნა... ვხედავ ზოგ ადგილებში კვლავ დამკირდება მოსვლა უფრო შეიარაღებული და ახალი ენერგიით.

ვარევანი ალასტანიდან ოთხი ვერსის მოშორებით ძევეს სამხრეთ-დასავლეთით. ეს სოფელი, ისე როგორც გოკია, ნარევი მოსახლეობისაა: სომხები, ქართველები, ბერძნები, თურქები.

ვარევანში წარწერა მაინტერესებს. როსტომაშვილით ის ეკლესიის ეზოში ძევეს.. მოვიარეთ. ვერაფერი ვნახეთ. სოფლის რწმუნებული აუცილებელია. ვიკითხეთ. სამკალში წასული აღმოჩნდა. ისევ კოლმეურნეობას მივმართეთ. „კანცელარიაში“ შევედით. თავმჯდომარე ხაჩიკა სიმპატიური გლეხი აღმოჩნდა. ჩემი მოწმობები უჩვენე და მიზნებიც განუმარტე. ხაჩიკ კოლმეურნეობის მოანგარიშეს დაეკითხა. (კოლმეურნეობათა ეს მოანგარიშენი აწინდელ სოფლის ნამდვილი „ვინტები“ა. სამწუხაროდ, ხშირად ისინი „ძველი“ ხალხია —

ოკამში, გოკიაში, ვარეევანში — საექვო წარსულთ და ასეთივე მისწრაფებით... თავმჯდომარეები—ალალი პარტიული ბიჭები ჩანან და ამიტომაც ესენი ადვილად შეიძლება მოჰყვენ ამ მდივან-მონ-გარიშეთა გავლენის ქვეშ...).

მონგარიშემ თავი გადააქნია და წარწერიანი ქვის არსებობა უარყო. „ამან ყველაფერი იცის აქ. ჩანს არ ყოფილა“ — გადაგვიწყვიტა ხაჩიკმა. იმედი არ დავიწყვიტე და ძველ სასაფლაოს ჩვენება ვთხოვე.

ხაჩიკი ხალისით წამოვიდა. გზაში ასეთ ქვებზე საუბარი გაუბი, მათი მნიშვნელობა აუხსენი. „ძველი სასაფლაო მოშლილია, ის, ამბობენ, აქ იყო“ და ქოხებზე მიმითითა. ახალ სასაფლაოს ნახავთ?

მე ვიცოდი, რომ ძველ სასაფლაოდან ხშირად მოაქვთ ხოლმე გათლილი ქვები, და ახალ მიცვალებულებს ამკობენ; ამიტომ ჩვეულუბად გავიხადე ახალი სასაფლაოების დათვალიერებაც. წავედი. ჩემი ხალისი ხაჩიკასაც გადაედო: მან მოვიგონა: „აქ ძველ სასაფლაოს ადგილზე ერთი წითელი ქვა იყო. წარწერა ჰქონდა. ვერაფერ კითხულობდა. შემდეგ ის გლეხმა თავის სახლს შუბლის ქვად დაუდო“... იმ გლეხისას წავედი. ვერაფერი ვნახეთ. მიიკითხ-მოიკითხა. ხალხი მოგროვდა. ზოგიერთმა დაადასტურა ხაჩიკის ცნობა, მაგრამ აღნიშნავდნენ, რომ ეს იყო მრავალი წლის წინ და ის ქვა იღვა არა იქ, სადაც ხაჩიკი უჩვენებდა, არამედ წყლის პირს. ზოგი კი სავსებით უარყოფდა რამე ასეთი ქვების არსებობას საერთოდ ვარეევანში...

მე ასეთი არეული ცნობების კარგი გამოცდილი ვიყავ. ჩანდა, რომ აქ არის, რასაც ვეძებთ, მაგრამ საჭიროა ძებნა გულდასმით და ხანგრძლივ. ის გლეხი, რომელმაც „წითელი ქვა“ თავის სახლზე გაიხმარა, შინ არ აღმოჩნდა. ხაჩიკს, ცოტა არ იყოს, შერცხვა და ხან ერთს ეკითხება „**კარაქრ ჭარ**“-ის (ე. ი. წითელი ქვის) შესახებ. ხან მეორეს, თანაც ემუქრება: ხომ ხედავთ „პლანში“ ქონიათ, მისი დაკარგვა არ შეიძლება...

ახალი სასაფლაოსკენ წავედი. ის მოთავსებულია ახალი ეკლესიის გალავანში. ეკლესია საკმაოდ დიდია. მის ადგილას აქ ძველი პატარა ეკლესია მდგარა. ამ ორმოციოდე წლის წინ ის დაუშლიათ და მასალა ამ ახალზედ მოუხმარიათ.

ხაჩიკი, ისე როგორც ყველა წერაკითხვის უცოდინარი, ჩუქურთმას ან სხვა სამკაულს „წარწერას“ უწოდებს. მან არაერთი ასეთი ქვა მიჩვენა და, როცა გაიგო ჩემგან, რომ ესენი წარწერანი არ არიან, თავის „**კარაქრ ჭარ**“-ის წარწერიანობაშიაც შეეჭვდა.

ბოლოს მან ერთი სასაფლაოც გვაჩვენა და უიშვით შემოგვხვდა. იმის მოლოდინში, რომ მის ამ „წარწერასაც“ უარყოფდით. ეს იყო ჩვეულებრივ მატურის კვარცხლბეკად დადებული ქვა.

თვით მატური უწარწეროა და ახალი: მისი გაკეთება მრავალს ახსოვს. ეს არის ორი ერთიმეორეზედ მდგარი ოთხკუთხი პრიზმა, რომელსაც ასრულებს გუმბათი ჯვრით. დგას ის ორ ერთი მეორეს პარალელურად მდებარე ქვაზე. ერთი ამათვანი არის ჩვენთვის საინტერესო ქვა.

მასზე ერთ „სტრიქონად“ მართლაც რაღაც უცნაური „წარწერა“ ჩანს (რა თქმა უნდა ჩვენ აქ ამ ტერმინებს „სტრიქონი“, „წარწერა“ პირობითად ვხმარობთ).

ქვის ზომაა: სიგრძე — 118 სანტ., განი — 44 სანტ. სისქის გაზომვა ვერ მოვახერხებ: ის ღრმად ზის მიწაში (და პატრონიანი საფლავის „შეწუხება“ ადვილი არაა).

„წარწერა“ ქვის ზედა პირის შუაზედაა მოთავსებული და აშინა შემოვლებულია ამობურცულ ოთხკუთხედით. ამ ჩარჩოს სიგრძეა 106 სანტ., სიგანე — 17 სანტ. ქვა გავსინჯე: ის ჩვეულებრივი საშენი ქვაა. არც რბილი, მაგრამ არც „ველკანური“. ვიკითხე ამ ქვის ჯიშის შესახებ. ერთმა სამოცდარვა წლის მოხუცმა, მიკირტიჩ ოპანის ძე ულიანმა, რომელიც სპეციალურად მოაყვანიდა ხაჩიკმა ჩემის თხოვნით, როგორც ხარაბების მცოდნე, აღნიშნა, რომ ეს ქვა ვარევენული არაა; რომ ასეთი ჯიშის ქვა ხარაბა ცხიაშია (ცხია ვარევიდან სამხრეთით ძვეს სამ კილომეტრში), თვით ეს ქვაც მისი აზრით ცხიას სასაფლაოდან უნდა იყოს მოტანილი: მას ეს ქვა ძველი ეკლესიის კედელში ახსოვს. შემდეგ, როცა ის ეკლესია დაიშალა და მის ადგილზე ახალი ააგეს, ეს ქვა აღარ გამოუყენებიათ. ის უქმად ეგდო და ამ საფლავის ჭირისუფალმა მატურის დასადგმელ ქვად გამოიყენა.

ულიანის მონათხრობი ნაწილობრივ შეიძლება მართალი იყოს. შეიძლება ეს ქვა მართლაც ცხიდან (არა მაინცდამაინც ცხიას სასაფლაოდან) იყოს მოტანილი. რომ ის ვარევენული არაა, ამას სხვებიც ადასტურებენ. მაგრამ საეჭვოა, რომ ის ვარევენის ძველ ეკლესიის კედელში ყოფილიყოს შეშენებული: მოსალოდნელი იყო, რომ რაიმე ამის კვალი დარჩებოდა მასზედ, და მეორეც: რატომ არ გამოიყენეს ის ახალი ეკლესიის შენებისას?

მაგრამ დავიწყოთ თავიდან: შეიძლება თუ არა, რომ ეს ქვა ამ საფლავის სამკაულად იყოს დამზადებული?

გარდა იმისა, რომ ასეთი სამკაული ყოველად უცნაური ჩანს, ამას უარყოფს ყველა აქ დამსწრე. ასეთი ვარაუდრ, ყველაფერს გარდა, იმიტაც გამორიცხულია, რომ ამ ქვას ასეთივე „წარწერა“ სისქეზეც მოეპოვება და სისქით კი ის, როგორც კვარცხლიეკი, თავიდანვე მიწაშია ჩაფლული და სამკაულის დანიშნულებას არას გზით არ ამართლებს... დაბოლოს, მატურთან შედარებით ეს ქვა მეტად ძველად გათლილობის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

თუ ამ მატურის პატრონის არა, ის ხომ არ არის შესაძლებელი, რომ ეს ქვა XIX საუკუნეში ვინმე ქვისმთლელის ნაოცნებევი იყოს?

ჩვენ ესეც გამორიცხულად მიგვაჩნია. პირველ ყოვლისა მისი პატრონი აქ არავის გაუგონია.

ზედა სიბრტყის „წარწერა“ ათი „ჩგუფისაგან“ შედგება. თითოეული ჩგუფი ამობურცული ხაზებისა და ამობურცული „ლურსმების“ კომბინაციას წარმოადგენს.

პირველი ჩგუფი ამობურცულ ხაზებისაგან შემდგარი კვადრატია;

მეორე ჩგუფი, ისე როგორც ყველა შემდგომი, გარდა მეათესი, ორ ვერტიკალურ ხაზს შორის არის მოქცეული. ის შედგება: ვერტიკალური ამობურცული ხაზი აშიიდან აშიამდის, ამობურცული ვერტიკალური „ლურსმანი“ ზემო აშიიდან ქვემო აშიამდის, „ლურსმანი“ ასევე ვერტიკალური პირველის პირშექცევით, ე. ი. ქვემო აშიიდან ზემო აშიამდის. აშიიდან აშიამდის მიყვანილი მეორე ვერტიკალური, ამობურცული ხაზი ასრულებს ამ ჩგუფს.

მესამე ჩგუფის წინა ვერტიკალია იგივე მეორე ჩგუფის უკანასკნელი ვერტიკალი. მას მიჰყვება „ლურსმანი“, რომელიც მეორე ჩგუფის „ლურსმების“ მსგავსად აშიიდან აშიას კი არა სწვდება, არამედ ზემო აშიიდან წაშოსული მანძილის შუამდის აღწევს. ქვემო აშიიდან მის პირდაპირ ამავე ზომის „ლურსმანია“ გამოკვეთილი. შემდგომი ვერტიკალური ხაზი ასრულებს მესამე ჩგუფს და იწყებს მეოთხე ჩგუფს.

მეოთხე ჩგუფის „შინაარსს“ წარმოადგენს: ეს ვერტიკალური ხაზი, ზემო აშიიდან ქვემო აშიამდის გაყვანილი ამობურცული ირიბი ხაზი, ცალი „ლურსმანი“ ქვემო აშიიდან ზემოთ ვერტიკალურად აშვერილი, რომელიც მანძილის შუამდის აღწევს; შემდეგი ვერტიკალური ხაზით მთავრდება მეოთხე და იწყება შემდგომი ჩგუფი.

მეხუთე ჯგუფი წარმოადგენს ორ სასაზღვრო ვერტიკალურ ხაზს შორის მოთავსებულ ოთხ თანასწორს, ურთიერთისადმი პარალელურ, ჰორიზონტალურ, ამობურცულ ხაზებს.

მეექვსე ჯგუფი: სასაზღვრო ვერტიკალური ხაზები და მათ შორის მოქცეული ცალი ვერტიკალური ამობურცული ხაზი ამიიდან აშეამდის.

მეშვიდე ჯგუფი: სასაზღვრო ვერტიკალური ხაზები და მათ შორის ირიბად გაყვანილი ამობურცული ხაზი ზემო აშეიდან ქვემოდე.

მერვე ჯგუფი: სასაზღვრო ვერტიკალები და ორი ლურსმანი, „ლურსმები“ მიშვერილი არიან ერთი ვერტიკალიდან მეორე ვერტიკალისაკენ და სწვდებიან უკანასკნელს წვერებით. „ლურსმები“ ურთიერთის პარალელურად არ მიიმართებიან. თავებით დაშორებულნი, წვერებით ისინი ერთიმეორეს ისე უახლოვდებიან რომ თითქმის კუთხესა ქმნიან.

მეცხრე ჯგუფი დაზიანებულია. აქ თითქო ორ ვერტიკალურ ხაზს შორის მოთავსებული ცალი „ლურსმანი“ ქვემოდან ზედა აშეამდის აშვერილი და ორი ირიბი ხაზი უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი.

მეათე ჯგუფი ჰგავს პირველს და განსხვავდება ყველა დანარჩენისაგან მით, რომ ის ორ ვერტიკალს შორის მოთავსებული არაა. თუ პირველს აკლია ვერტიკალი მარცხნივ — მის მაგივრობას აქ აშეა ეწევა — უკანასკნელს აკლია მარჯვენა ვერტიკალი. აქაც აშეა, უნდა ვიფიქროთ, ნაგულისხმევია საკმაო საზღვრად. აი ამ გარემოებიდან გამოვდივართ, როცა ყველა ამ ვერტიკალურ ხაზებს ჯგუფებს შორის სასაზღვრო ხაზებს უწოდებთ. მეათე ჯგუფის „შინაარსი“ ისეთივე ორი „ლურსმანია“, როგორც მერვე ჯგუფისა. მხოლოდ მათი მიმართულება აქ პირველის საწინააღმდეგოა: აშეას ებჯინებიან და წვერებით ვერტიკალს აღწევენ. ეხლა, თუ ვერტიკალურ ხაზებს მხოლოდ საზღვრებად მივიღებთ, ჯგუფების „შინაარსი“ შემდეგი იქნება:

I — კვადრატი

II ორი პირშექცეული „ლურსმანი“ აშეიდან აშეამდის

III — ორი პირშექცეული „ლურსმანი“ აშეებიდან შუა მანძილამდის

IV — ირიბი ხაზი აშეიდან აშეამდის და ვერტიკალური „ლურსმანი“ ქვემო აშეიდან აშვერილი შუა მანძილამდის

V — ოთხი ჰორიზონტალური ხაზი ვერტიკალებს შორის

VI — ვერტიკალური ხაზი ზემო აშეიდან ქვემოდის

VII — ირიბი ხაზი აშიიდან აშიამდის

VIII — ორი ლურსმანი ვერტიკალებს შორის, მარცხნიდან მარჯვნივსაკენ

IX — „ლურსმანი“ ირიბად აშვერილი ქვემო აშიიდან, ზემო აშიამდის და ორი ირიბი ხაზი (?)

X — ორი „ლურსმანი“ აშიიდან ვერტიკალზე მარჯვნიდან მარცხნივ. როგორც აღვნიშნეთ, „წარწერა“ ზედა სიბრტყის გარდა ამ ქვის დასავლეთ გვერდის სიბრტყეზეც მოიპოვება: მოჩანს რალაც ჯგუფის დასაწყისი. სამწუხაროდ, ქვა მიწაშია ჩაფლული და მატურის მოუშლელად მისი ამოღება შეუძლებელია. ასეთია ამ „წარწერის“ ხასიათი (იხ. სურ. 1).

ამის შემდეგ ზემოთ დასმულ კითხვაზე: ხომ არ შეიძლება რომ ეს „წარწერა“ კი არა, ვინმე ქვის მთლელის ნაოცნებევი იყოს — ჩვენ შეგვიძლია უფრო დამაჯერებელი უარით უბასუხოთ.

ეს სხვადასხვა ჯგუფები და თითოეულ მათგანის ყველა დანარჩენთან განსხვავებულობა ბუნებრივად უარყოფს ასეთ რაძეს და ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ნიშანთა კომბინაციის გარკვეულ წესთან. და ეს კი „წერა“ არა მხოლოდ იმ ფართე გაგებით, როგორც წერა-კითხვის უცოდინარნი ხმარობენ ხოლმე ამ ცნებას, არამედ მისი უფრო ვიწრო გაგებითაც (დამახასიათებელია, რომ წერა-კითხვის უცოდინარს ჩვეულებრივ ყოველგვარი ნახაზი თუ ნახატი წერად წარმოუდგენია, გარკვეულ კანონზომიერების დაცვით ეს მართლაც „წერა“ უქანასკნელის ფართე გაგებით. ეს მოვლენა ფრიად საინტერესოა საერთოდ წერის წარმოშობის საკითხთან დაკავშირებით...).

შეიძლება დაუშვათ, რომ აქ რაიმე იმიტაციასთან, ტრაფარეტთან გვქონდეს საქმე? ძნელი დასაშვებია, თუმცა გამორიცხული ასეთი რამ არ არის. მაგრამ ასეთ დაშვებისას ის აუცილებლად ნაგულისხმევი რჩება, რომ ასეთ იმიტაციის პირველი „დედანი“ ორნამენტი რაიმე კი არაა, არამედ გარკვეული შინაარსის ნიშნებია — „წარწერა“. მაგრამ ეს „წარწერა“ არ გავს „ხეთურს“, „ლურსმულს“ ან „ხატოვან“ ეგვიპტურს. ეს გარემოება, ბუნებრივია, სამართლიანად დააეჭვებს ადამიანს. მიუხედავად ამისა, ჩვენ უფლება არა გვაქვს ხელაღებით უარყოთ ის იმიტომ, რომ ჩვენ ასეთი რამ დამწერლობა არ ვიცით...

მაგრამ შეიძლება აქ მისტიფიკაციას ვქონდეს ჩემის მხრით ადგილი? სანამ ეს ქვა ამოღებულ-გათავისუფლებული არაა, სანამ არ იქნება საშუალება გულდასმით და ხანგრძლივად ჩაუვკირდეს ადამიანი მას, მოიხილოს და შეისწავლოს გარშემო ადგილები, ზედმოწევ-

ნით გამოიკითხოს ყოველივე ამ ქვის შესახებ, მანამდის, რა თქმა უნდა, ერთსაათიანი დაკვირვებით და უხეირო ფოტოგრაფიული პირით თავისი თავისადმი ურყევი ნდობა უადგილო გაბედულობა შეიძლება აღმოჩნდეს.

შე ვიცოდი, რომ ჩილდირის ტბის მიდამოებში ნაპოვნია ურარტული წარწერა. ეს იგივე ძველი ჯავახეთია. ჩემი ამ მოგზაურობისას ეს აზრი არც ერთხელ არ მტოვებდა. სასაფლაო, მღვიმე, „ჯვარი“ — ვიცოდი აქ უნდა მეძია უძველესი ნაშთები. ვწუხდი, რომ არა მქონდა საშუალება ყველა ასეთი ადგილები ზედმიწევნით დამეთვალიერებია. ჯავახეთის შესწავლა ამ მხრით უნდა მოხდეს და რაც შეიძლება სასწრაფოდ, რადგან ასეთი ძეგლები განადგურებას ვერ გადაურჩებიან სულ მოკლე დროში. და ჯავახეთშია სწორედ მოსალოდნელი უძველესი ნაშთების პოვნა არტაან—ჩილდირ — თრიალეთთან ერთად...

ქვა გადაეხატე, გადავიღე. ჩემ თანამგზავრ სერგოს მოსწყენია კოლმეურნეობის კანცელარიაში ჯდომა და მოვიდა. ფიქრს მიმიხვდა და ეპვიანად გაიღმა.

თითქმის ნახევარი სოფელი მოგროვდა. ვეკითხები, ვისია მატური. არავინ მიპასუხებს. ხაჩიკიც კე უარს ამბობს და მოხუცებულებზე მიმითითებს. ისინიც უარს ამბობენ. უხსნი, ვაჭერებ, არა გამოდის რა.

საინტერესო ჩანს სოფლის სახელი ვარევანი (ურევანი — ჰურევანი), ძველი ჩანს ეს სახელი. ჯავახეთ — არტაანის ტერიტორიაზე, ჰური სხვაე ჩანს (არტაანის ახლოს) და წუნდა. საინტერესოა, რომ წუნდა შემდეგ დარქმეული სახელია. უძველესი მისი სახელი ური (ან ჰური) ყოფილა: „წუნდა“-მ განდევნა „ური“. გამოდის, რომ იმ ეთნიკური ჯგუფის მოსვლა — გაძლიერებამდის, რომელიც გეოგრაფიული სახელების აღნიშვნისას „და“ სუფიქსით ხასიათდება, აქ ჯავახეთში სხვა მოსახლეობა ყოფილა, რომელმაც გეოგრაფიული სახელების აღნიშვნაში ურ (ჰურ) მარცვლის სახით დატოვა თავისი კვალი....

ვარევანში ორი ახალი ეკლესიაა. სომხური და ქართული. უკანასკნელის ეზოში წავედი. ერთი ყმაწვილი აპეკიდა. დამიმართოვა. ქართულად სადაურობა მკითხა. გაველაპარაკე. ჯავახური გამოთქმა ჰქონდა. გვარი ვკითხე — ბერიძე, ის აქამდის სომხურად ლაპარაკობდა და მეც სომეხი მეგონა, რათ გინდა ესენი? თუ იმიტომ რომ ქართველები მოიყვანო, ეს უიმედოა.

მე აუხსენი ჩემს მოსაუბრეს, თუ რაისთვის გვინდა ყველა ეს. ჰო, ეს სხვა საქმეა, თითქო მიხვდა ჭავახი და, არც თუ მთლად კმაყოფილი, მიდუმდა.

ეკლესიის ეზოში ვიპოვე როსტომაშვილის მიერ შენიშნული ქვა. ის ძველი ეკლესიის ბალავერია. წარწერა თარიღიანია და ამდენადვე პალეოგრაფიულად მეტად საინტერესო. როსტომაშვილის წაკითხვა შეევასწორე, წარწერა გადავიღე. ის იკითხება:

1. სხლთა ღთა დღვა ესე[ბლვე]	ე. ი. სახელითა ღმრთისაჲთა
2. რი ჳლთა ც[დ]ლის [იოა]ნეს	დაიდვა ესე ბალავერი ჳე-
3. და გბრლთა ქრკნი იყო ს"მ	ლითა ცოდვილის იოანეს
	და გაბრიელისათა ქრონი-
	კონი იყო ს"მ (240)

სიტყვა „ბალავერი“ მეტად დაზიანებულია. მისი ასე წაკითხვა ჩვენ უეჭველად მიგვაჩნია. როსტომაშვილი მის მაგივრად ჰკითხულობდა „ვარევანს“. როგორც ვხედავთ, წარწერა ეკუთვნის 1020 წელს.

ვერანა ვარდის-ციხეს წავედით. ის აქ ახლოა აღმოსავლეთით ერთ კილომეტრში. სოფელი გაშენებული ყოფილა მალალ გორაკზე, საიდანაც თითქმის ნახევარი ჭავახეთი მოჩანს. ვარდისციხე უზარმაზარი ნასოფლარია. ამოდენა სოფლები ჭავახეთში დღესაც არაა ბევრი. ეს ნასოფლარი შესანიშნავია შენახულობითაც. სახლის კედლები, შესასვლელები, პურის ორმოები, „მალაროები“ (ცხვრის სადგომები?). დაცულობით ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე დიგაშენი სოფელ ჭიგრაშენის პირდაპირ. მაგრამ უკანასკნელი დიდად ჩამორჩება ვარდის-ციხეს. დამახასიათებელია: 1927 წელს ვერანა დიგაშენი გაცილებით უკეთ შენახული ჩანდა. სწრაფად ქრებიან ვერანაები და ეს განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში. ამიტომ აუცილებელია მათი სასწრაფო შესწავლა. შესაძლებელია ცოცხალა ჭავახური კომლის ტიპისა და ვერანას შედარებით შესწავლის ნიადაგზე გაირკვეს ძველი ჭავახური კომლის ნადგამობის რაოდენობა — როგორცაა. ეს კი თავის მხრით საშუალებას მოგვცემს ამა თუ იმ ვერანას მოსახლეობის რაოდენობა საშუალოდ დავადგინოთ... ასეთი შესწავლა ეთნოგრაფის საქმეა. და ის უნდა მოხდეს, სანამ ზოგი ამ ვერანათაგანი ჭერ კიდევ თითქმის ხელუხლებლადაა გადაჩენილი. ასეთ შედარებით შესწავლის დარღვევებით შესაძლებელი იქნება ვერანათა მოსახლეობის არა მარტო რიცხვის დადგენა, არამედ ამ მოსახლეობის ეკონომიურ დაფენების ზოგადი სურათის დადგენაც კი. ჩვენ მიერ ნაწარმოები სახელდახელო დაკვირვება ვერანაებზე და აწინდელ ცოცხალ სოფელთა რიცხვის გათვალისწინება უფლებას

გვაძლევს ძველი ჯავახეთის მოსახლეობა უფრო მცირე რიცხოვანი არ ვივარაუდოთ, ვიდრე ის არის დღეს.

ვერანაების ჩემ მიერ აღრიცხვა სრული არაა. როგორც აღვნიშნე, ადგილობრივმა მოსახლეობამ მრავალი ვერანა ან არ იცის — დიდი ხნის ვერანაები თითქმის სავსებით გასწორებული არიან მიწასთან და მოსული მოსახლეობა ვერ ამჩნევს მათ — ან იცის და მალავს, ამიტომ აუცილებელი ხდება ზედმიწევნითი მოვლა. ასეთი მოვლა ჩვენ ვერ დავასრულეთ. განსაკუთრებით მოუვლელი დაგვრჩა მთის კალთები. ასეთ ადგილებში კი ყველაზე მეტია მოსალოდნელი ვერანაები.

რუსული ხუთვერსიანი რუკა სულ ორმოცდახუთმეტ ვერანას აღნიშნავს. ქართული რუკის ავტორებს თავიანთი შრომა იმით უკვდავუყვიათ, რომ რუსულად დამახინჯებული ადგილობრივი სახელები ქართული ასოებით უცვლელად გადმოუციათ და რუსული რუკის ორმოცდახუთმეტი სახელი ოცდაცამეტზე დაუყვანიათ, დანარჩენი ოცდამეორი ნასოფლარის აღნიშვნა კი ზედმეტად უცვრიათ... ჩვენი მოგზაურობისას ჩვენ სულ 122 ვერანა სოფელი აღვნიშნეთ. მაგრამ, ვიმეორებთ, ეს სრული ზია არ არის. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ვერანაების რიცხვი აწინდელ ჯავახეთში 140—150-მდის იქნება. ეხლა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ აწინდელ ჯავახეთში სულ 121 სოფელია 78937 სული მცხოვრებელით და მხედველობაში მივიღებთ, რომ არც ერთი აწინდელი ცოცხალი სოფელი „უდაბნო“ ადგილზე გაშენებული კი არ არის, არამედ ძველ ნასოფლარების ადგილზეა, მაშინ შეგვიძლია დაუშვათ, რომ ჯავახეთის ისტორიულ წარსულში იყო დრო, როცა 240—250 ცოცხალი სოფელი მაინც ითვლებოდა. აქვე, თუ მხედველობაში მივიღებთ მაშინდელი ჯავახი გლეხის ოჯახის გაუყრელობას და თითო სოფელში საშუალოდ 30 კომლს ვიანგარიშებთ — 30 კომლიანი სოფელი საშუალო სიდიდის სოფლად ითვლებოდა — ხოლო თითო კომლზედ ათ სულს, ჩვენ მივიღებთ 75000 სულ მოსახლეობას, რაც გადაჭარბებულად არ შეიძლება ჩაითვალოს.

აქვე უნდა შევნიშნო, რომ სიფრთხილის გამო მე განზრახ მინიმუმზედ ნაკლები ავიღე სოფელში კომლთა რიცხვი. ჩემ მიერ ნახული ვერანაები, როგორც მე მეჩვენება, გაცილებით უფრო მრავალ კომლოვანი უნდა ყოფილიყვნენ.

ამასთან დაკავშირებით ისმის ფრიად მნიშვნელოვანი ისტორიული ხასიათის საკითხები: როდის უნდა ყოფილიყო მოსახლეობის ასეთი სიმრავლე და რა პირობები იყო ამისთვის აუცილებელი: ე. ი. როგორი იყო ამ დროს ჯავახეთის მეურნეობა? უკანასკნელი გარემო-

ება უკავშირდება საერთოდ ფეოდალური საქართველოს მეურნეობის ისტორიულ განვითარების საკითხებს, ჯავახეთის როლს და მნიშვნელობას ამ მეურნეობაში (აქედან: ჯავახეთის ოსმალთა მიერ მიტაცების მნიშვნელობა ფეოდალურ საქართველოს მეურნეობისათვის დასხვ.).

„გეოგრაფიული პირობები“ — ისტორიული კატეგორიაა და, მაშასადამე, განსაზღვრულია ყველა იმ გარემოებათა მიერ, რომელნიც ამა თუ იმ ეპოქაში ისტორიული განვითარების პირობებს ქმნიან.

ჯავახეთის ისტორია (ისე როგორც ყველა სხვა ისტორია) ამის თვალსაჩინო მაგალითია. რას წარმოადგენდა ეს ქვეყანა „უძველეს დროს“, ამას არქეოლოგია იტყვის, როცა შესაფერისი გათხრები შესრულდება. ჯავახეთი — ეთნიკური ქართლის განაპირა ქვეყანაა, საზღვრულ სადგომ-საძოვრებით მდიდარი (მცხეთა-არმაზის ძლიერების ხანა), ეკონომიურად და პოლიტიკურად დაწინაურებული ცენტრალური ოლქი („საშუალო საუკუნეები“ — IX—XIII სს.), დაცემის გზაზე დამდგარი პროვინცია (XIV—XVI სს.), ჩამორჩენილი პროვინცია (XVII—XVIII სს. — ოსმალთა მფლობელობა) და მიყრუებული ბუნაგი (XIX ს.). აი როგორი სხვადასხვაგვარი მდგომარეობა გვეჩვენება ჩვენ ერთსა და იმავე ფიზიკურ-გეოგრაფიულ სინამდვილეში სხვადასხვა დროს და ეს მარტო იმიტომ კი არა, რომ საზოგადოების ტექნიკური განვითარება ზემოქმედებს, „სცვლის“ და მაშ სხვადასხვა ინტენსივობით გამოიყენებს ქვეყნის ფიზიკურ თვისებებს, არამედ იმიტომ, და ეს უმთავრესია, რომ თვით ეს ტექნიკური განვითარება და მით უფრო მისი ასეთი თუ ისეთი მოხმარება დამოკიდებულია საწარმოო ურთიერთობის სახეობისაგან (კლასთა ბრძოლის სახეობისაგან).

„იდეალური“ ქვეყანა იყო ჯავახეთი ფეოდალური საქართველოს საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე. „კალმახი და ქერის პური“, ჯოგის, ფარის, აზავერის და მროწეულის სიმრავლე ფრიადი, შინაური ფრინველი, თაფლი და სანთელი, სელი და ზეთი, მატყლი და შალეული და საღი ჰავა ყველაფერი ეს შეიძლება მტკიცე ეკონომიური სიძლიერის საფუძველი შექმნილიყო კლასობრივი ურთიერთობის გარკვეულს პირობებში... ცხოველი ეკონომიური ურთიერთობა საქართველოს ბართან (აწვდიდა ზეთს, ოთხფეხს, თაფლს, სანთელს და სხვ. შეიძენდა: პურს, ღვინოს, ხილს, იარაღს, აბრეშუბს) და უცხო ქვეყნებთან: გარკვეულ დროდან ჯავახეთი — ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან სომხეთ-ბიზანტიაში მიმავალი სატრანსპორტო გზასაყარი იყო. ყველა ეს ხელშემწყობი გარემოებანი ქმნიდენ, უეჭველია, საკმაო პირობას ჯავახეთის მოსახ-

ლეობის იმ სიმრავლისათვის, როგორც ზემორე ვვარაუდობდით, მაგრამ ასეთი ხელშემწყობი შეთანხმება საშინაო და საგარეო პირობებისა ხანგრძლივი არ ყოფილა.

საწარმოო ურთიერთობის განვითარების ახალი ეტაპის, საბატონუმო ურთიერთობის საბოლოო გამარჯვება ის ძირითადი მნიშვნელობის მოვლენა იყო, რომელიც ფეოდალური საქართველოს ცხოვრების ყოველ მხარეს ძირითადად განსაზღვრავდა... ასეთივე მნიშვნელობის მოვლენა იყო ის ჯავახეთის მეურნეობის განვითარებისათვისაც და მას მისი მწარმოებელი თუ არამწარმოებელი მოსახლეობის რაოდენობისთვისაც.

ამ ძირითად მოვლენის ნიადაგზე აღმოცენებული ტენდენციები გარკვეულ საგარეო პირობებში (მონღოლთა ბატონობა, ჯავახეთი მონღოლთა უფლისწულის სადგომი, ჩრდილოეთიდან ბიზანტიასპარსეთზე მიმავალი საგაქრო გზების მნიშვნელობის შესუსტება) იქცნენ ქვეყნის დაცემის განმსაზღვრელ ძალებად.

ფეოდალური პარტიკულარიზმი და მეურნეობის სახის ცვლა, ფეოდალური საქართველოს სუსტი სამეურნეო მთლიანობის მოშლა და ფეოდალური კარჩაკეტილობის გაძლიერება, საგადასახადო სისტემის უმეურნეო მტაცებლობაში გადაზრდა, ე. ი. ფეოდალური ჩიხი — შეიქმნა ის საფუძველი, რომელიც ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მოსახლეობის რაოდენობის პირობას განსაზღვრავდა.

ასე რომ ნაოხარი, უკაცრიელი, პარტახი, ვერანა, ზარაბა მხოლოდ თემურლენგების ნაკვალევი არ არის. და თემურის ნაკვალევიც იმიტომ იქნა წარუშლელ-გამოუსწორებელი, რომ განვითარდნენ, როგორც აღვნიშნეთ, სხვა ძირითადი ხასიათის მოვლენანი, რომელნიც არახელსაყრელ საგარეო პირობებთან კავშირში ხელს უწყობდნენ ქვეყნის გავერანებას. იმიტომ იყო, რომ ვერანები საქართველოს უმრავლეს კუთხეებში (მთას გარდა) XIII—XIV საუკუნის შემდეგ არ გამქრალა. მათი რიცხვი ხან იკლებდა, ხან იმატებდა იმის მიხედვით, თუ რა განსაკუთრებული გარემოება შეექმნებოდა ამა თუ იმ კუთხეს, მაგრამ საერთო ტენდენცია კი ვერანათა გამრავლებისაკენ მიმართული რჩებოდა.

როგორც ირკვევა, მესხეთის მიმტაცებელ ოსმალთ საქმოდ მრავალი და დიდი ხნის ვერანები დახვედრიათ აქ. ეს ჩანს ცოცხალ სოფელთა იმ მცირე რიცხვიდან, რომელსაც ოსმალთ ხელისუფლება აღნიშნავს ამ კუთხის აღწერის დროს XVII ს-ში. მაგრამ ამ საერთო მიზეზებს გარდა ამა თუ იმ კუთხეში განსაკუთრებული პირობებიც მოქმედებდნენ. მაგალითად XVI ს-ნის მესხეთი საქიშპო ტერიტორია იყო ოსმალეთ-სპარსეთს შორის. მის დაჭერას ლაშობდა იმერეთის

შეფიც. ამ ნიადაგზე ის არაერთგზის ექნა დარბეული „დამსჯელ“ თუ „დაპყველ“ „პატრონთა“ მიერ.

ბუნებრივია, არა ერთი და ორი შეემატებოდა ამ გზით ვერანაების რიცხვს. მესხეთის და კერძოდ ჯავახეთის დაკარგვა გამოუსწორებელი ეკონომიური ზიანი იყო ფეოდალური საქართველოს მეურნეობისათვის. ამიერიდან ძირფესვიანად უნდა შეცვლილიყო აღმოსავლეთ საქართველოს მესაქონლეობა, რომლის საზაფხულო საძოვრებს სწორედ ეს მხარეები წარმოადგენენ. მაგრამ მთლიანი სამეურნეო ტერიტორიის ასეთი დაფლეთა გამოუსწორებელი ზიანი იყო აგრეთვე თვით მესხეთისათვისაც. თითქმის გამუდმებულ სამტრო ურთიერთობის პირობებში, როგორც დამყარდა მესხეთსა (ამიერიდან ოსმალეთსა) და მის მეზობელ კუთხეებს შორის, კიდევ უფრო სუსტდებოდა ეკონომიური ურთიერთობის ის მინიმუმი, რომელიც მოსახლეობის გარკვეულ რაოდენობისათვის ყოველად აუცილებელი იყო. გაუყითხაობის, სიღატაკის, უმწეობის, ე. ი. სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიური სიღუბლის შედეგი იყო მოსახლეობის ბუნებრივი შემცირება-ამოწყვეტა, აყრა-ამოძრავება, ე. ი. ვერანაების კიდევ უფრო გამრავლება. ასე იყო ჯავახეთშიაც. XVI საუკუნის ბოლოს ამ ვითარების შედეგია შეჯამებული: ათეულობით ახალი ვერანაები, ხოლო ცოცხლად დარჩენილი სოფლები გავერანების პირას არიან მისული: თითოეული მათგანის კომლთა რიცხვი თითებზე ჩამოითვლება.

მე აქ არ ვეხები 1829 წლის კატასტროფას, რომლის შედეგად ჯავახეთი ქართულ მოსახლეობისაგან ძირითადად დაიკალა. ეს მეტად შნიშვნელოვანი საკითხი სპეციალურ გაშუქებას საჭიროებს. აქამდის არსებული ტრადიციული ახსნანი, რა თქმა უნდა, დღეს აღარავის დააკმაყოფილებს.

სამწუხაროდ, ჩვენ იძულებული ვართ ეს საკითხი შემდეგისათვის გადავდოთ).

ვერანა ვარდისციხის დათვალიერება ხეირიანად არ მოგვიხერხდა. ამინდი წახდა, აქეთ-იქით წვიმის სვეტები ჩამოდგა და ჩვენც იძულებული ვიყავით ვარეგნისათვის მიგვეშურებია.

ვარდისციხის ეკლესია სანახევროდ დანგრეულია. გადარჩენილია მხოლოდ კედლები სარტყლამდის. ის XIV—XV ს-ნის ძეგლი ჩანს. ასეთ შთაბეჭდილებას იძლევა წარწერის ნაშთი, რომელიც ძლიერ ჰგავს ქარცების ასომთავრულ წარწერას. სამწუხაროდ, თორმეტსტრიქონიან წარწერიდან, რომელიც მოთავსებული ყოფილა ეკ-

ლესიის სამხრეთ კედელზე კარს ზემოდან ორ ქვაზე, დღევანდლამდის მოუღწევეია მხოლოდ პირველ სტრიქონის დასაწყისს სამ სიტყვას, ხოლო დანარჩენ სტრიქონთაგან ზოგიერთ ბოლო ასოებს.

იკითხება: სახელითა ღმისითა მოხები...

ჩვენი მხლებელი ბერიძის სიტყვით: „ეს წარწერა ხანდოელებმა მოშალეს, როცა ვარევენელი ქართველები ედავებოდნენ მათ ვარდისციხის სახნავეებს იმ საბუთით, რომ ვარდისციხე ქართველების სოფელი იყო და მათი სახნავეები ჩვენი უნდა იყოსო. ასე ვიცი მამაპაპიდანო“ დაძძინა მან და განაგრძო: „ამ რამოდენიმე წლის წინ აქ ვარდისციხეს ერთი კაცი მოვიდა მანგლისის მხარედან, თონეთიდან. მან სთქვა, ჩვენ აქედან ვართ წასულიო. მოილოცა. ამბობდა, ისევე გვინდა აქეთ გამოსვლაო. ვინ გადმოუშვებს, მათი სახნავეები ხანდოელებს უჭირავთ“...

ჩვენი მოსაუბრე, აშკარად ჩანდა, ვერ იყო ხანდოელებისადმი კეთილად გაწყობილი. ვარდისციხის ეკლესიის წარწერას ხელოვნური ამოშლის კვალი დღეს მაინც არ აჩნია. მით უფრო გაუპართლებელია ის მოტივი, რომლის გამოც თითქო ხანდოელებმა ის მოშალეს: საფიქრებელია ასეთ შემთხვევაში აღარას დასტოვებდნენ.

საინტერესოა ვარდისციხის სასაფლაო. მხატვრულად ნაქანდაკები: ცხენ-ვერძები ხაში ქვების გვერდით ოდესმე აქ ცოცხალ სიმღიდრე-სიღარიბეზე მიგვიითებენ.

ვარევენს მივატანეთ და ამინდის დადგომის მოლოდინში კოლმეურნეობის კანცელარიას შევეფარეთ. ჩაჩიკი კარგა ხანია დაგვშორდა. მინდოროში წასულა: კოლმეურნეობა მკის. კანცელარიის შონგარიშე ისე დაძძიმდა, რომ თავსაც არა სწევს. ვერ გვამჩნევს. მას აქვს საბუთი ჩვენი უკმაყოფილო იყოს: მისი „ყველაფრის მცოდნეობის“ პრესტიჟი საკმაოდ შევარყიეთ...

მკრტიჩ ულიანი შეპირებისამებრ დაგვხვდა აქ. სამწუხაროდ, მას წელანდელი ხალისი აღარ ემჩნეოდა. სულ უცოდინარობას მიზეზობდა. დიდის წვალებით ამოგტყუეთ ვერანაები: ვარევენის აღმოსავლეთით ორნახევარ ვერსში — ცხიხე. ვარევენის ჩრდილო-დასავლეთით ერთ ვერსში — ვარდისციხე. ვარევენის ჩრდილო-დასავლეთით ორნახევარ ვერსში — ძაღლათუბანი. ვარევენის ჩრდილოეთით ერთ ვერსში — კარკლიანი. ხანდოსთან ახლოს — გრია, ალასტანის ახლოს — ოლდანი, დევათი, ერიკლი, ბურასტანი.

გამოიღარა და ჩვენც ხიზაბაურისაკენ ავიბარგეთ. საღამოა. ვიჩქართ: თორმეტი კილომეტრი გასავლელი გვაქვს. სოფელ ვარგავის ძირზე გავიარეთ. აწინდელი ახალქალაქის რაიონის უკიდურესი ზო-

ფელია ეს ჩრდილო-დასავლეთით. ხიზაბავრა და სარო ტოლოშის რაიონში შედიან. სარო-ხიზაბავრელები არც სთვლიან თავს ჯავახებად. სამცხელებად მოაქვთ თავი. საფიქრებელია, რომ ეს ნაგვიანევი ამბავია, როცა „ჯავახში“ სომეხი იგულისხმება, ვიდრე ძველი დროის მოვლენა.

უკვე წვიმდა და ბნელდებოდა, როცა ხიზაბავრას მივატანეთ. მოყვრულად დაგვიხვდა კომისარი პეტრე პოსოშვილი. გაგვიმასპინძლდა. მოგვასვენა და, რაც ყველაზე სასიამოვნო იყო, ვერანაების ცოდნაში დიდი უნარი გამოიჩინა:

ხიზაბავრის სამხრეთით ვერანა ხიზა,
იქვე ხევში წითელი ხიდი რომ არის — ჩიხორიში,
ჩიხორიშიდან დასავლეთით — გომი,
ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ობოლეთი,
ხიზაბავრიდან იქითკენვე — ოსპნაური,
ხიზაბავრიდან ჩრდილოეთით — ვარანტა,
ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — თეთრობი,
ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — კოროშეთი.

აქვე დაურთო:

კოროშეთს თივა მოეთიბე,
ოლდან დამიძირია.
გოგო შენი სიყვარულით
მე ვერ დამიძინია.

ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ოლდანი,
ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ჭეროული,
ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — ჭობარეთი,
ხიზაბავრიდან აღმოსავლეთით — წერიკუნტა,
ხერთვის ზემოთ კვარშას დაბლა — კიცხი,
წყალგაღმა კიცხის პირისპირ — ნაისა,
ხანდოს მხარეს — გრია,
ასპინძის სამხრეთით — ხვილიში.

ასპინძის ზევით ოთის „მამულში“: აგარა, ბოგეთა, ასკილ-
ვანა, ღართა, ჭაიტა (იქვე ოთის ტყეში განთქმული ეკლესია
მონასტერი), ჭაბიეთი.

პოსოშვილის მიერ უხვად მოწოდებული ცნობები უეჭველად
გვიდასტურებდა იმ სამწუხარო ეჭვს, რომ ჩვენ მიერ აქამდის შეკ-
რებილ ვერანაების რიცხვი სრული არაა.

მაგრამ ამას ამეამად აღარა ეშველება. აუცილებელია მხოლოდ
მისი მომავალში გათვალისწინება.

დილაადრიან ძველი ეკლესიის ეზოში წარწერიანი ქვა მოვნახე..

ის კარგად აქვს გადმოღებული ივანე როსტომაშვილს და შეიძლება საინტერესო იყოს, როგორც მხედრული ხელის გადაგვარების ნიმუში უწიგნურობის პირობებში.

საარო მეტად საინტერესო ადგილია ისტორიულ-არქეოლოგიურად, მტკვრის პირიდან ჭავახეთში შემომავალი გზის ჩამკეტავი უძველესი ციხეები (სამი), მღვიმე — „სახიზარები“ უეჭველია საინტერესო ისტორიულ გადმოცემებთან იქნება დაკავშირებული. აქაც მოსახლეობა ძველ ჭავახურია.

მაგრამ ამჟამად მე ეს აღარ შემიძლია... მხოლოდ ცნობილი წარწერის შემოწმებას ვაპირებ.

საარო, ზერთვისი, ვანისქვაბი, ვერტაშები, ოლაღისქვაბნი და აქაიკი კიდევ სხვა სამერმისოდ უნდა გადავდო... სააროს „ზემთ“ ციხის წარწერა ადვილად ვიპოვეთ. როსტომაშვილით ის ცნობილი იყო თამარის დროის წარწერად ამავე მეფის მოხსენიებით. ეს უკვე თაყაიშვილმა შეასწორა. წარწერა ასომთავრულია. მცირედ დაზიანებულია. იკითხება:

1. ქე ადნ ძრი და [ო]	ე. ი. ქრისტე ადიდენ ძლიერი
2. ძლი მეფთა შფე	და ო-
3. დტე რლნ რკი მში	ძლიველი მეფეთა მეფე
4. გბდა მს ჟმსა ესე	დემეტრე, რომელმენ რევი მა-
5. ცხე ავაგთ მე ვ	მულობით
6. აჩე დავწერენ	გვბოძა. მას ჟამსა ესე
7. ე ესნ [?] და შქას მ	ციხე ავაგეთ. მე ვ-
8. მოწლი	აჩე დავწერენ
	ერისთავთ ერისთავისნი და მა-
	ქას მა
	მული.

ხელის მიხედვით წარწერა XIII საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. თუ ჩვენი წაკითხვა სწორია (ის არც ადვილად იკითხება), წარწერა საინტერესოა და XIII საუკუნისათვის დამახასიათებელი. საგამგეოს „მამულობით“ ბოძება (და ისიც საუფლისწულო ტერიტორიის) და შეწყალებულის მიერ ასეთ ბოძების განსაკუთრებით აღნიშვნა კარგად უღებდა XIII საუკუნის ხასიათს, ყოველგვარ მფლობელობაში „მამულის“ პრინციპის გამარჯვების ხასიათს, ბატონყმური ურთიერთობის საბოლოო გამარჯვების ეპოქას.

ის გარემოება, რომ სააროში ამ დროს დემეტრე საქმიანობს კვლავ აღსატურებს ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმულ აზრს, რომ XIII ს-ში ჯერ კიდევ საუფლისწულო ჭავახეთი ჭაყელთა საკელოში არ შედი-

ოდა. წარწერიდანვე ჩანს თითქო, რომ ამ ადგილს მაშინ რეკი ეწოდებოდა. ვინ არიან წარწერაში მოხსენებული ერისთავთ ერისთავი (შეიძლება კახა?), ვინ არის ეს დამწერი ვაჩე ან ეს მაჭა -- არ ვიცით რა.

ჯავახეთი ისტორიულ-გეოგრაფიულად აგრე ერთი მორბენით, რათქმა უნდა, არ შეისწავლება. მე ამის პრეტენზია არც მქონია. მაგრამ ერთი მიღწევა მაქვს ამ ჩემი მოგზაურობის შედეგად: ნათლად წარმომიდგა ის გზები, თუ როგორ უნდა იქნეს ეს მდიდარი ისტორიული შინაარსის მხარე შესწავლილი. კომპლექსური შესწავლა ერთადერთი საშუალებაა იმ სიძნელის დასაძლევად ცოცხალი ტრადიციის გაწყვეტის ნიადაგზე რომაა შექმნილი (ეს ტრადიცია ნაწილობრივ დაცულია ძველი მოსახლეობის ნაშთებში: „იერლი“ მუსლიმანებში, ბარალელ სომხებსა და ძველ „ჯავახებში“).

ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, ლინგვისტი და არქეოლოგი იქნებიან სასურველი წევრები ასეთი ექსპედიციისა.

საბოლოოდ ახალქალაქამდის ზერთვისზე გამოვლით 35 კილომეტრი მანძილია. ამ გზით წავედით და „არად შევრაცხეთ“ სიშორე: გვიღიმოდა თბილისი და კულტურულ პირობებში დასვენება.

ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს

(საანგარიშო მოხსენება)*

სამეცნიერო ექსპედიცია, რომ ის ნაყოფიერი იქნეს, წინასწარ სერიოზულ მომზადებას საჭიროებს, — მომზადებას, როგორც ტექნიკური, აგრეთვე თეორიული ხასიათისას.

მიზანდასახულობის მკაფიო გარკვეულობა, მიზნის მაქსიმალური შემოფარგლულობა და დასახული ამოცანის შესახებ არსებულ ლიტერატურულ ცნობათა წინასწარი საფუძვლიანი გათვალისწინება, — ყველა ეს აუცილებელია, რათა ახლად გაწეული შრომა შემდგომი სამეცნიერო მიღწევის საშუალება აღმოჩნდეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში მოსალოდნელია არასასიამოვნო მარცხი, თუ მთლიანი არა, ნაწილობრივი მაინც.

ამოცანის ამ წინასწარ გარკვეულობაზეა დამოკიდებული ექსპედიციის ტექნიკური მოწყობილობის სათანადო გადაწყვეტაც: წევრთა შემადგენლობა, დრო, ეკიპირება.

მიუხედავად იმისა, რომ ლაპარაკი ჩვენი ექსპედიციის შესახებ კარგა ხნით აღრე სწარმოებდა, ის მაინც ნაუცბათევი და ამდენადვე სათანადოდ მოუმზადებელი აღმოჩნდა. ამის მთავარი მიზეზი იყო ექვი, რომ ექსპედიცია არ შედგება.

მართლაცდა აგვისტოს შუა რიცხვებში განზრახული ის, როგორც იქნა, თვის ბოლოს განხორციელდა.

მიუხედავად ამისა ჩვენი ექსპედიცია ნაყოფიერი გამოდგა, მაგრამ ეს არა იმიტომ, რომ ჩვენი ექსპედიციის ნაყოფიერება თითქო მის მოუმზადებლობას არ შეესატყვისება, არამედ იმიტომ, რომ ჩვენში ისტორიული ექსპედიცია ყოველ პირობებში ცოტად თუ ბევრად ნაყოფიერი იქნება (მაგრამ ნადირთა სიმრავლე განა მონადირეთა დამსახურებაა?).

ჩაოდენ უფრო ნაყოფიერი იქნებოდა ჩვენი ექსპედიცია, რომ წინასწარი მომზადება ჰქონოდა მას?...

* იბეჭდება პირველად.

საქართველოში თითოეულ მხარეს „თავისი ისტორია“ აქვს. ზოგადისა და საერთოს გვერდით თითოეულ მათგანს დანარჩენთაგან განსხვავებული ისტორიული განვითარების თავისებურებანიც გააჩნია.

მათი შესწავლა-წარმოჩენა აუცილებელია და ეს არა მარტო მეცნიერული ცნობისმოყვარეობის თვალსაზრისით. ქართული საისტორიო მეცნიერება ახლა თავის ზრდა-მომწიფების იმ ასაკშია, როცა მისი შემდგომი განვითარებისათვის ცალკეულ მხარეთა ამ თავისებურებების ისტორიული შესწავლა აუცილებელია. და ეს აუცილებელია სწორედ საქართველოს მთლიანი ისტორიული განვითარების ცოცხლად, ხორცშესხმულად წარმოდგენისათვის, ამ განვითარების ნამდვილი მეცნიერული შესწავლისათვის.

ისე როგორც საქართველოს სხვა მხარეები, კახეთიც რთული ისტორიული პროცესის შედეგად წარმოქმნილი ქვეყანაა. მაგრამ მრავალ დანარჩენთაგან ამ მხრითაც განსხვავდება: 1. სხვებთან შედარებით ეს ისტორიული პროცესი აქ უფრო რთული ჩანს; 2. აწინდელი კახეთი გაცილებით უფრო გვიან ყალიბდება, ვიდრე საქართველოს სხვა დანარჩენი კუთხეები და ამიტომაც ამ პროცესის შესახებ ცნობებიც მეტი მოგვეპოვება. ამდენადვე უხვი ნაყოფიც უზრუნველყოფილია ამ ამოცანაზე ჭირნახული მკვლევარისათვის. კახნი, კოხნი, წანარნი, გარდაბანელნი, ალვან-პერნი, სოჯნი, ფხოველ-ფშაველნი, ხევსურნი, თუშები, ქისტები და, შემდეგ, ლეკები, თურქები, ოსები, სომხები და ყველა თემის ქართველები (მეგრელები, გურულები, იმერლები, რაჭველები, ჭავჭავ-მესხნი, სომხითარნი, ქართლები) — ყველა ამათ შერწყმა — „შეჯვარების“ (ბრძოლისა და თანამშრომლობის) ისტორიული საბიძგილი იყო ეს შედარებით პატარა, მაგრამ დიდი შესაძლებლობის ქვეყანა.

თითოეულ ამათგანს თავისი წვლილი შეუტანია აწინდელი კახეთის შექმნაში. ათეულ საუკუნეთა სიგრძეზე მიმდინარეობდა აქ მოსულ-დამხვდურთა თუ მეზობელთა ეს რთული ურთიერთობა, მთისა და ბარის, ველისა და ზეგანის სამეურნეო და სოციალურ სისტემათა ჭიდილი (და ამ ნიადაგზე თემობრივი ბრძოლის კლასობრივ ბრძოლად გადაზრდა) და ყოველივე ეს სათანადო კვალს სტოვებდა მონუმენტურ-არქიტექტურულ, ენობრივი თუ მატერიალური, ფოლკლორული თუ წერილობითი ნაშთების სახით. წყნებულ ნაშთების აღნუსხვა-შესწავლა და ამის ნიადაგზე ქვეყნის ცოცხალი ისტორიის წარმოჩენა, ესაა ის შორეული მიზანი, რომელსაც უნდა ითვისოსწინებდეს თითოეული ისტორიული საველე ექსპედიცია.

ჩვენი ექსპედიცია, რა თქმა უნდა, ყველა აქ დასახელებულ ობიექტებს თავის შესწავლის მიზნად ვერ დაისახავდა. საამისო მას არც

ხალხი გააჩნდა, არც დრო და სახსრები ჰქონდა. ამჟამად ჩვენს მთავარ მიზანს ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი შეადგენდა..

ჩვენ ივრის ხეობით დავიწყეთ. და ეს განზრახ, რადგან ექსპედიციას ეს ქვეყანა („ერწო-თიანეთი“) განსაკუთრებული მნიშვნელობისად მიაჩნდა ისტორიული კახეთის წარმოქმნის პროცესში.

ქართლიდან ერწო-თიანეთში შემავალი და აქედან შიგნით-კახეთში გარდამავალი ძველი გზები ექსპედიციას იმ ხერხემლად წარმოუდგენია, რომელსაც უცდომლად შეიძლება ისტორიული ხორცი შეესხას.

ამ გზებთან დაკავშირებით ცოცხლად მეტყველებენ ნაციონარ-ნაქალაქარები, კოშკები, ბურჯები, საყარაულოები, „საზვერე“-„საბაუოები“, „ცხრაკარა“-სასახლეები, ეკლესია-მონასტრები და უძველესი ქვაბ-სახიზრები. ამ ძეგლთა ისტორიული შესწავლით საბურველი ეხდება და დროში გამლილი კონკრეტულად წარმოგვიდგება ტომობრივი, თემობრივი თუ კლასობრივი ისტორიული ურთიერთობანი.

ისტორიული ექსპედიცია ჩვენს პირობებში, როცა ისტორიის დამხმარე დისციპლინათა მიღწევანი მცირედაც კი ვერ აკმაყოფილებენ მათდამი წარდგენილ მოთხოვნილებებს, რაც შეიძლება კომპლექსური უნდა იყოს. არქეოლოგიური დაკვირვებანი (უძველესი ნეკროპოლები...), ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემები (ტომების თუ გვარების ტერიტორიული განლაგება, გზები, ხიდები, ქალაქები და მათი ადგილმდებარეობის ცვლა), ენობრივი მასალა (ტომონიმია), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დაკვირვებანი (მატერიალური კულტურისა და კულტის საკითხები), ხუროთმოძღვრული დასკვნები (ძეგლთა არქიტექტურული შესწავლა) ყველა ეს ისტორიის „საველე“ საკითხებია (თავი რომ დავანებოთ უფრო შორეულ დისციპლინათა მონაცემებს). ყველა ესენი ერთი მთლიანია და ურთიერთთან ორგანულ კავშირშია. ამიტომაც არქეოლოგი, ეთნოგრაფი, ლინგვისტი, ხუროთმოძღვარი და ისტორიკოსი ჩვენი ისტორიული ექსპედიციის სასურველი წევრებია.

ჩვენი ექსპედიცია შემადგენლობის მხრით ასეთი „იდეალური“ ვერ იყო. მასში სამი ისტორიკოსი, ერთი არქეოლოგი და ერთი ფოტოგრაფი შედიოდა. მაგრამ, თუ ყველა სხვა შემოდგამაზელებულ დისციპლინათა დარგებს როგორმე მოევედბოდა ჩვენ მიერ. მეცნიერ ხუროთმოძღვრის არ ყოლა გაუსწორებელი ნაკლი იყო, რასაც ყოველ ნაბიჯზე მწუვავედ ვგრძნობდით.

თბილისიდან 20 აგვისტოს გავემგზავრეთ. პირველი შეცდომა ექსპედიციის დასაწყისშივე მოგვივიდა: სარეისო ავტოთი თიანეთს წა-

ვედით. საჭირო კი იყო არაგვის ხეობიდან ბულაჩაურის გზით ან კადევე ჟინვანზე გავლით ერწო-თიანეთში შესვლა. გაცილებით ნაკლებ ისტორიული მნიშვნელობისა და უფრო ნაგვიანევიც ჩანს ის გზა, რომლითაც ჩვენ ავტომ გადაგვატარა: 'ღრმაღელე—გლდანი—საბადურის მთა — ერწო — საყარაულო — თიანეთი.

მაგრამ, რაც კიდევ უფრო სამწუხარო იყო, ეს ისაა, რომ ავტო თავის საქმეზე მიდიოდა თიანეთს და ჩვენ სხვათა შორის შიგყავდით. ჩვენი მიზნებისათვის ავტოს არ ეცალა და ექსპედიცია იძულებული იყო მხოლოდ გზის შესანიშნავი სილამაზით მოეტყუებია თავი. სწრაფად გადავჭერით ერწოს ტაფობი, რომლის კიდეებზე მრავლად ჩარაზმულან ხევსურთა, ფშავთა თუ ძველ ერწოელთა სოფლები. უნახავი დაგვრჩა აგრე მრავალმეტყველი არჩილის მონასტერიც კი ნოტკორა (—ნოკორნა, ნოდოკრა). ლიტერატურული მოწმობანი (ქცა, 215; ვახუშტი — გეოგრაფია, 141), ტრადიცია, მონასტრის სახელი („არჩილის მონასტერი“); ადგილის სახელი (მდრ. ძაგნაკორნა), მისი მდებარეობა (ის ძვეს ერწოს საზღვარზე, სადაც ერთმანეთს უახლოვდებიან ხევები არაგვიდან—ნოკორნისკევი და ერწოდან და ამით ბუნებრივ და ადვილ გარდასავალს ქმნიან; უეჭველია აქ გადიოდა არაგვიდან ერწოში შემავალი ერთერთი გზა) — ყველა ეს ნიშნები თანახმად და საკმაოდ აცხადებენ ამ ისტორიული პუნქტის სიძველესა და დიდმნიშვნელობას. ამ პუნქტის ნახვა ჩვენ ძალაუვნებურად არაგვის ხეობის მოვლას დაუკავშირეთ, რაც, სამწუხაროდ, „მომავლის ამოცანად“ დაგვრჩა....

საინტერესოა სახელი „ერწო“. ისტორიულად ერწო მხოლოდ ამ ტაფობს როდი ერქვა. მასში შედიოდა ამ ტაფობის აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ადგილებიც მდინარე იორის დაყოლებით ჟალეთიდან ბოკორმამდის¹. მაგრამ ეს მოვლენა უნდა გვიანი, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ხასიათისა იყოს და თავდაპირველად ერწო მხოლოდ ამ ტაფობს უნდა რქმეოდა.

ვახუშტის თავის გეოგრაფიაში დაცული აქვს ცნობა, რომ მდინარე ყვირილა გამოსდის ერწოს ტბას². ერწოს ტბა აღნიშნულია აწინდელ რუკებზედაც ჯავის რაიონში, საიდანაც გამოდის მდინარე ყვირილა.

პროფ. აკ. შანიძის ცნობით ბაცბურ ენაზე ერწო ტბასა ნიშნავს.

ორივე ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, საკმაო საფუძველია ზემომოყვანილ მოსაზრების წამოსაყენებლად. სიმართლე ითქვას, ერწოს ტაფო

¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამ., გვ. 135.

² იქვე, გვ. 268.

ბი აქამდისაც საბოლოოდ ამომშრალი არაა. ტაფობის შუაში საკმაო ტერიტორია უზმარ კაობს წარმოადგენს დღესაც. ის დღემდის ვერ გაუშვრია ერწოსწყალს, რომელიც მთავარ არხივით შუაზედ სკრის ამ ტაფობს. საქართველოში³ გეოგრაფიული სახელი „ერწო“ აღნიშნულით არ ამოიწურება. მეწინავე სადროშოს აღწერაში დასახელებულია სოფელი ერწო ხუთი კომლი კაციით და ერთი ბოგანოთი თეთრი წყაროს რაიონში⁴. აწინდელ რუკებზე ასეთი პუნქტი აღნიშნული არაა. საინტერესო იქნებოდა ამ ადგილის პოვნა — დათვალიერება: ხომ არ წარმოადგენს ისიც ტაფობს? თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ეს სახელი აქ ნაგვიანევად იყოს შემოტანილი ერწოდან გადმოსახლებულთა მიერ (ამ მხრით საყურადღებოა ამ ერწოში ერთი მკვიდრი მეკომურის გვარი და სახელი ჩეკურიშვილი, ჩეკურა. შდრ. სოფელი ჩეკურნი ან ჩეკურთკარი ერწო-თიანეთში..).

ტერმინ ერწოს, შეიძლება უკავშირდებოდეს ისტორიული ერწო უხი (ვარ. ერტოხი), სადაც დავით აღმაშენებელი განძის ათაბაგს და მის მიმდგომ ჰერკახთ შეებრძოლა და „ქმნნა წყობანი დიდნი და კმა გასმენილი“⁴. ამ ერწოხის მდებარეობა გაურკვეველია. ის ჰერეთ-კახეთში იყო და აწინდელ ერწოსთან მისი გეოგრაფიული გაიგივება დასაშვებია არაა.

უმოწყალო მემანქანემ არც საყარაულოზედ გაგვაჩვრა. სამაგიეროდ, აეტოს დაზიანებას გამო ამ სოფლიდან მოშორებით ჩვენ მთელ საათს უსაქმოდ ვისხედით.

„საყარაულო“ საქართველოში მრავალია. ის ყოველთვის გზასთან არის დაკავშირებული და უმრავლეს შემთხვევაში წინ წამოწეული მთის ცხვირზე იყო მოწყობილი. აქედან ის, დღეს ასეა გააზრებული. ცეცხლის საშუალებით აძლევა ნიშანს მეორე საყარაულოს. ასეთი საყარაულოები გარეშე ბტრისაგან თავდაცვის თაღარიგს წარმოადგენდნენ. საყარაულო ორ მთის შუა ვიწრო ზევიშიაც ეწყობოდა. ჩვეულებრივ აქ ის ციხე-ბურჯს წარმოადგენდა და ორ მიზანს ემსახურებოდა: ხეობას ჰკეტავდა და საზვერე-საბაჟო ადგილიც იყო.

ასეთი საყარაულოები იყო მოწყობილი აგრეთვე უღელტეხილებზე, მდინარეთა გადასასვლელებზე (ფონზე) და სხვა მოხერხებულ ადგილებზე. ამთგან რომელ ტიბს ეკუთვნის ჩვენი საყარაულო? ეს მოხერხებული გზასაყარია. აქ თავს იყრიან და უეჭველია ძველდაც თავს იყრიდნენ გზები: თბილისიდან თიანეთისაკენ (თბილისი—გლდანი — საბადურის მთა — დუღელები — ხევსურთ სოფელი — საყარა-

³ მასალანი საქართველოს სტატისტიკ. აღწ. XVIII ს-ში, გვ. 54, 126, 127.

⁴ ქართლის ცხოვრება, მარიამისეული ნუსხა, 1906, ტფ., გვ. 282.

„ულო), საგურამოდან თიანეთისაკენ (ბიწმენი — ახატანი — ნოდ-კორა — თოლინჯი — საყარაულო), უჯარმიდან თიანეთისაკენ ივრის პირით, ბულაჩაურიდან—საყარაულოზე (ნოჯიკეთი, ჩეკურიანთკარი).

ცხადია, ასეთი პუნქტი მხოლოდ სამხარი დანაშნულების „საყარაულო“ XIII საუკუნეზე აღინდელი არ უნდა იყოს. თვით დაწესებულება, რა თქმა უნდა, შეიძლება უძველესი იყოს. მხოლოდ მას სხვა სახელი უნდა რქმეოდა (საზუერე? ზორვეთი? ნეკოძირი).

იმავე დღეს სჯლამოს ჩვენ თიანეთში ვიყავით. თიანეთი საკმაოდ ფართე ქვეყანაა. იგი ივრისა და მისი შემდინარეების (საგომა, კუსნო და სხვ.) ნაყოფია: მოზრდილი ჭალების კიდეებზე ხშირი სოფლებია გაშენებული. ქალაქი (თუ დაბა) თიანეთი ამ სოფლების ცენტრშია ივრის ნაპირას. ის ველშია გაშლილი და ციხე-სიმაგრით დაუცველია. ამიტომ პირველი შეხედვით საეჭვოც კი ხდება, რომ ასეთი დაუცველი ადგილი საშუალსაუკუნეებში ქვეყნის ცენტრად ყოფილიყო გამოყენებული. მაგრამ საკმაოა მცირე დაფიქრება, რომ იქვის უსაფუძვლობა აშკარა გახდეს: თიანეთის ბარი ციხე-სიმაგრეთა მთელი წყებით იყო დაცული. უჯარმა, ბოჭორმა, კვეტერა, არხლის ციხე (და უძველესი ციხეები დასავლეთის მხრიდანაც მისადგომ გზებზე, რომელნიც ჩვენ შეუსწავლელი დაგვრჩა) იცავდნენ თიანეთის ქვეყანას ყოველგვარ შემოსევებისაგან.

თიანეთის გეოგრაფიული მდებარეობა საშუალსაუკუნეთა მეურნეობას გარკვეულ ხანაში მეტად ხელსაყრელი იყო. აქ ყველაზე უფრო უახლოვდებიან ერთიმეორეს არაგვისა, ივრისა და ილტოალაზნის ხეობები.

არაგვის ხეობიდან ალაზნის ხეობაში თიანეთზე გადიოდა უმოკლესი გზა. თიანეთიდან თანაბრად დასამხარი იყო არაგვისა თუ ალაზნის ხეობანი. ამიტომაც თიანეთი ბუნებრივი ცენტრი იყო დასახელებულ სამ ხეობათა მთიანი ნაწილებისა.

არაგვის ხეობიდან თიანეთს მისავალი გზა არა ერთი იყო. საგურამოდან (ხერკიდან), ბულაჩაურიდან, ჟინვანიდან და სხვ. თითოეულ მათგანს სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ გზების შესწავლა ჩვენ ამჟერად არ დაგვცალდა.

კახეთის ისტორიაში თიანეთს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს.

თავი რომ დავანებოთ უძველესი დროის ბუნდოვან ცნობებს, როცა კახეთის ცენტრი თითქოს ივრის ხეობაში იგულისხმებოდა⁵, VII—

⁵ ლეონტი მროველის ბუნდოვანი ცნობები კახეთის გეოგრაფიულ საზღვრების შესახებ შეიძლება აღდგენილ იქნას VII—XI საუკუნეთა ცნობების

XI საუკუნეთა ცნობები ექვს არ სტოვებენ იმაში, რომ კახეთის პოლიტიკური ცენტრი ამ ხანებშიაც ჯერ ისევ ივრის ხეობა — თიანეთი იყო.

გამოყენებით. კერძოდ, ლეონტის მეტად მნიშვნელოვანი ცნობა ჩ ე ლ ე თ ი ს. შესახებ. ჩელეთი, უეკველია, კახეთის თავდაპირველ ცენტრად აქვს წარმოდგენილი ლეონტის წყაროს. რა თქმა უნდა, ამ ადგილის პოვნა-დადგენა უდიდესი მნიშვნელობის საკითხია. ვახუშტის მოსაზრება, რომ ჩელეთი შემდეგი დროის ქალეთი იყო. მეტად საყურადღებო ჩანს. „ამავე წყლის (იგულისხმება ერწოსწყალი) შესართავს ზეით, იორის პირზედ არს აღმოსავლით კერძ ქალეთი, შენობა დიდი და შემუსვრილი. ეკონებთ ამას ჩ ე ლ ე თ ა დ, რომელ აღაშენა კახოს ქალაქი, რომელსა პირველ ბ ე რ ე რ ქ ვ ა. შემდგომად გორგასალ აღაშენა ეკლესია კეთილ-შვენიერი გ უ ნ ბ ა თ ი ა ნ ი და დასვა ეპისკოპოზი, მწყემსი ერწო-თიანეთისა, ფშავესურისა და კერკისა“. თავის მოსაზრებას, რომ ქალეთი იგივე ჩელეთია, ვახუშტი შემდეგ მომენტებზე ამყარებს: 1. ლეონტის ცნობის კონტექსტზე, საიდანაც სავარაუდებელია ჩელეთის მდებარეობა ბოქორმის მახლობლად, 2. ქალეთის ნანგრევთა ხასიათზე — „შენობა დიდი და შემუსვრილი“, 3. ქალეთის საეპისკოპოსოსამწყისოს საზღვრებზე, 4. გადმოცემაზე, რომ აქ „გორგასალ აღაშენა ეკლესია“ (ქცით კი გორგასალ დასვა მეცხრე ეპისკოპოსი „ჩელთას, რომელ სოფელსა შუა აღაშენა“ იხ. გვ. 179), 5. უეკველია ვახუშტიმ ისიც კარგად იცოდა, რომ ქალეთი ძველად ქვეყნის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო და შეიძლება ქალაქიც (იხ. ქცა 274). ამრიგად, ჩელეთი კახოსის მიერ აგებული ცენტრი იყო კახეთისა, გორგასალში. ჩელთას დასვა ეპისკოპოსი და აქ ეკლესია ააგო. ორივე ამ ცნობათა — ლეონტისა და ჭუნაშერის — კონტექსტებით ჩელეთი და ჩელთა ივრის ხეობაში არის საგულისხმებელი.

ქალეთი ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. აქვე იყო საეპისკოპოსო კათედრაც. ქალეთის ნანგრევები მის მნიშვნელოვნობას ამჟღავნებენ. გადმოცემით ქალეთის ტაძარი ვახტანგ გორგასალმა ააგო. მნიშვნელობა არა აქვს ვახუშტის შეცდომას, რომ ვახტანგმა თითქო „გუნბათიანი“ ეკლესია ააგო. გუნბათიანად ის შეეძლოთ შემდეგ ექციათ. მეცნიერ ისტორიკოსის დასაყრდენი ყველა ეს ფაქტები ცმდენად საფუძვლიანი ჩანან, რომ ჩვენც მასთან ერთად „გგონებთ“, რომ ქალეთი იგივე ჩელეთი — (ჩელთა) იყო. სხვა მოსაზრებებს რომ თავი დაეანებოთ, ცნობები ჩელთას და ქალეთის საეპისკოპოსო კათედრების შესახებ კახეთში ამ ორი პუნქტის სხვადასხვაობას თითქო გამორიცხავს.

სახელწოდების მსგავსებისა და მიუხედავად, სხვადასხვა მოსაზრებათა თანახმად, უმართებულად მიგვაჩნია ჭუნაშერისეული ჩ ე ლ თ ა ს ძიება აწინდელ ში ლ დ ა ს ადგილას (აქ მდინარე ჩ ე ლ თ ი ც არის), და მით უფრო ამ შილდას ლეონტისეულ ჩელეთთან გაიგივება; ლეონტის წყაროთი შილდა კახოსის კ ც არაა. პეროსის წილში შედიოდა.

ალაზნის ხეობა უფრო ექსპანსია-კოლონიზაციის ობიექტს წარმოადგენს. ამ „კოლონიზაციას“ ადგილი აქვს ერთსა და იმავე დროს სამი მხრიდან: ჩრდილოეთიდან, ჩრდილო-დასავლეთიდან და დასავლეთიდან. კვეტერა, შუამთა, თელავი, ჭერემი, ნინოწმინდა, უჯარმა, რუსთავი ამ ექსპანსიის გზაზე დასაყრდენი პუნქტებიცაა. რა თქმა უნდა, ეს ექსპანსია მხოლოდ VII—X საუკუნეთა ამბავი არ არის. ის გაცილებით ადრე იწყება. უფრო ადრე, ვიდრე ჩვენი წერილობითი წყაროები აღწევენ. ლეონტი მროველის ცნობა კახთ-ჰერეთის საზღვრების შესახებ, რასაც თითქო სტრაბონის ცნობაც უჭერს მხარს, გარკვეული დროის მდგომარეობის აღმნიშვნელია. მაგრამ ეს ცნობა არ არის უძველესი, რომლის იქით გადახედვა ჩვენ თითქო არ შეგვეძლოს. აქ უკვე სხვა ხერხები უნდა იქნეს გამოყენებული, სადაც არქეოლოგიასა და ტოპონომიკას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება.

ასიმილაცია-კოლონიზაციის გზაზე ქრისტიანობა ერთ-ერთი ეტაპის აღმნიშვნელი მოვლენაა. ქრისტიანობა ერთი უძლიერესი იარაღთაგანი იყო ამ ექსპანსია-კოლონიზაციის საქმეში. მონასტრები და საეპისკოპოსო ტაძრები ამ კოლონიზაცია-ასიმილაციის დასაყრდენი პუნქტები იყო. ქრისტიანობის გავრცელება მცხეთიდან ალაზნის ხეობაში (და ქალკედონური მრწამსისა კერძოდ) ფეოდალურ კლასობრივი ურთიერთობის ტენდენციათა გამარჯვების გვერდით ნიშნავდა

ჩვენს ექსპედიციას ქალეთი უნახავი დარჩა. უნდა ვაღიაროთ, მარცხი ამაზე შორს არ წავა. ჯერ იყო და ავტომ გვანახსნა თავის ნებაზე „უფოტოეკლოდ, აზნეულად“, შემდეგ, თიანეთში ამ ადგილების მოხილვა ჩვენ უჯარმა-ბოქორმის ნახვას დაუკავშირეთ. უკანასკნელთა მოვლისას კი უკვე ისე მოღლოლი აღმოვჩნდით, რომ, ბოქორმაში მისულთ, არც ერთმა ხმა არ დაეძარით ქალეთისაკენ გადასვლისათვის, რაც ერთის ან ორის ზედმეტ უსიამოვნო დღელამის გატარებას გვიქადდა, და საკითხი შეთანხმებული დუმილით გადავდევით.

უფრო გვიან ამავე (ივრის) ხეობაში მეორე (1949 წ.) და მესამე (1951 წ.) ვასვლა — ექსკურსიით და წერილობით წყაროებზე შემდგომი დაკვირვებით ჩვენ ერწოსა და თიანეთის ქვეყნების გვერდით ქალეთის ქვეყანაც თითქო დავადგინეთ, „ქალეთის ციხეც“ ვიპოვეთ, „ქალეთის ხატიც“ და, უნდა ვიფიქროთ, — „ქალეთის სიონიც“.

ასევე სარწმუნოთ გვეჩვენება კახეთიდან ქართლისაკენ მიმავალი მთავარი გზის წობენ-ქალეთის მონაკვეთი მდინარე იორზე გადასასვლელი პუნქტით („საყარაულო“).

საბოლოოდ ყველაფერ ამას ივრის ხეობის შემდგომი სპეციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული და არქეოლოგიური შესწავლა გაგვირკვევს. ჩვენი ინსტიტუტის მორიგე ამოცანაც ეს არის.

ქართველთა (resp . კახთა) პოლიტიკური ბატონობის გავრცელებას-
პერეთში (ე. ი. მის იმ ნაწილებში, სადაც აქამდის წმინდად იყო და-
ცული ჰერული მოსახლეობა) და ჰერთა ასიმილაციას (ეს მოვლენა
უფრო ადრეც მიმდინარეობდა).

საქოთხის ასე დასმისას მეტად საყურადღებო ხდება ცნობები
ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ პერეთში IV საუკუნიდან, ვიდ-
რე X საუკუნემდის, როცა უკანასკნელი ტეხილი მოხდა ამ ასიმილა-
ციის საქმეში. ვგულისხმობ დინარ დედოფლის მიერ მწვალე-
ბლობისაგან ჰერთა მოქცევას⁶; საყურადღებო ხდება პოლიტიკურ მე-
საქეთა ამ მხრით საქმიანობა.

ჩვენი მოხსენების ჩასიათი ნებას არ გვაძლევს ეს ცნობები და
მოვლენები ცალკეულად განვიხილოთ და ჩვენ მიერ წამოყენებულ
დებულება სათანადოდ დავასაფუძვლოთ. მაგრამ გეოგრაფიული მდე-
ბარეობაც ისტორიული კატეგორიაა და გარკვეულს ხანაში (უკეთ:
მეურნეობის გარკვეული სახის პირობებში) გეოგრაფიულ უპირატე-
სობათა მქონე ივრის ხეობა, თანდათან ჰკარგავს პირველობას და
კახეთის პოლიტიკური ცენტრი ივრის ხეობიდან ალაზნის ხეობაში
გადადის. ამას მოითხოვდა საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარე-
ბა, ფეოდალური ქვეყნის ეკონომიური წინსვლა. X საუკუნის მეორე
ნახევრიდან ყველა ნიშნებით ეს უკვე მომზადარი ფაქტია.

XI საუკუნის 20-იან წლებში ადგილი აქვს კახეთ-პერეთის პოლი-
ტიკურ გაერთიანებას, რის შემდეგ „რანთა და კახთა“ სამეფოს პო-
ლიტიკური ცენტრი, რა თქმა უნდა, თიანეთი ველარ იქნებოდა. გა-
მერთიანებელმა კვირიკე დიდმა „ჰყო თელავი სასახლედ და ტაბტად
კახეთისა და პერეთისა“⁷. მაგრამ მანვე თითქო აღნიშნა მეორეხარის-
ხოვნად ქცეული თიანეთის დიდმნიშვნელოვნებაც და „ჰყო სასახლე
თიანეთს სახელოვანი“⁸. ამიერიდან თიანეთი კვეტერას საერისთაოში
შედის⁹ და მხოლოდ XV საუკუნის დასასრულიდან ცალკე სამოურაო
ხდება¹⁰.

ვახუშტის ღრმა მიხვედრით შენიშნული აქვს მთის მოსახლეობაზე
თიანეთის მფლობელთა პოლიტიკური ბატონობის საფუძველი. ფშავ-
ნიო „სიმწრისათვის მონებენ ვისცა უპყრავს თიანეთი, რამეთუ იზ-
რდებიან მუნიდამ“. შესანიშნავი დაკვირვებაა: მეურნეობის განვითა-

⁶ ქართლის ცხოვრება, გვ. 229.

⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ცხოვრება, 161—162.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე, 151.

¹⁰ იქვე, 158.

რების გარკვეულს პირობებში მთა ბატონობს ბარზე, ხოლო იცვლება ეს პირობები და პირუკუ მოვლენას აქვს ადგილი: „ამაყი მთის შვილები“ მორჩილების ქედს უხრიან განვითარებულ მეურნეობის ნიადაგზე ორგანიზებულ ბარს, „რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“...

შიგ თიანეთში დღეს ღირსშესანიშნავი ისტორიული ძეგლი არაფერია გარდა XVIII საუკუნის გალავანისა, რომელშიაც XIX საუკუნეში მოთავსებული იყო თიანეთის საბოქაულოს სამმართველო. ღირსსახსოვარია ეს გალავანი 1812 წლის აჯანყების ეპიზოდით. საბოქაულოს არქივი, რომელიც, უეჭველია, საინტერესო მასალებს შეიცავს ფშავ-ხევსურეთისა და თიანეთის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრებიდან, მეტად უნუგეშო მდგომარეობაშია. აუწერელ-დაუცველი ის განადგურების კარს არის მისული. აუცილებელია მისი სასწრაფოდ გადმოტანა.

მეორე დღეს ჩვენ ფუზნარს წავედით. ფუზნარი თიანეთ-ყინვანის შუა გზაზედ ძვეს. სანახევროდ თლილი ქვისაგან ნაგები დიდი, გუმბათიანი ჭვარის ტიპის ტაძარი საკმაოდ მოწმობს ადგილის მნიშვნელოვნობას.

ტაძარი შიგნიდან გალესილი ყოფილა და თითქო მოუხატავი ყოველ შემთხვევაში მოხატულობის რაიმე კვალი დღეს აქ არა ჩანს. როგორც ტაძრის სახე, ისე წარწერის ხასიათი თითქო მოწმობენ, რომ ეს შენობა XII—XIV საუკუნისა უნდა იყოს. წარწერა მოთავსებულია დასავლეთის მხრიდან ბალავერზე. ის ასომთავრულია და ოთხ სტრიქონს შეიცავს. წარწერა დაზიანებულია და მისი აღდგენა ესტამბაჟით ან ფოტოაპარატით გადაღებასა და ხანგრძლივ ჩაჯდომას მოითხოვს. ჩვენი გადაღება, სამწუხაროდ, სრულიად უვარგისი აღმოჩნდა. (აქედან დასკვნა: ექსპედიციის მუშაობა სანახევროდ ფესდაკარგულია, თუ მას საუკეთესო ფოტო-მოწყობილობა და ფოტოოსტატი არ ახლავს.)

წარწერა შემდეგია:

1 [სახელითა] მამისა ძისა და სულისა წი სა

2.... დედმნ დიდმნ: შნ: ცოველის ასოკლმან:

ხათოვნაყ: აღვა [შენე]: [წი]სა ღის: მშშ

3 ელისა სლცვლდ: სლთა ჩნთოს: შვლთა: და: მომავლთა შდ

ჩნთა წფლი (?) დოლოშსა ფო სა (?) ეკლესია...

4

სისწრაფე, უხერხული პირობები (ძლიერი განათება, წარწერის სიშორე) და იმედი, რომ ფოტოგადაღების მიღების შემდეგ შევძლებდით ამ სახელდახელო წანაკითხის შევსებას, ყველა ეს უარყოფითად მოქმედებდა ამ ჩვენს წანაკითხის ხარისხზე. წარწერაში მო-

ხსენებული სახელი ხ ა თ უ ნ ა ყ ჩვენ სხვაგან არსად შეგვხვედრია. ის თითქო XIII საუკუნეზე აღრიხდელი არ შეიძლება იყოს. საგეოგრაფიო სახელი დოლოში აქ ახლო მდებარეობს. აღნიშნულია როგორც სოფელი „დოლოშა“ ისე მთა „დოლოშა“. შეიძლებოდა აღამიანს ეფიქრა, რომ ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებული ჟალეთის მოსაკარგავე აზნაური ისაქ ტოლობელის ძე¹¹ ამ დოლოშთან იყო დაკავშირებული, რომ ქართლის ცხოვრებაში გარკვევით არ იყოს ნათქვამი, რომ ის „აფხაზთა მეფის მკვიდრი“ იყო და „მესხი“. ვსარგებლობთ შემთხვევით და ქართლის ცხოვრების წაკითხვის შესასწორებლად გამოვთქვამთ შესაძლებლობას, რომ ეს მესხი აზნაური შეიძლება ყოფილიყო გვარით არა ტოლობელისძე, არამედ ტოლოშელისძე. საამისო საბუთია საგეოგრაფიო (სოფლის) სახელი სამცხეში — ტოლოში.

ფუზნარიდან დაბრუნებულთ ჩვენ „ცხრაკარაზე“ გამოვიარეთ. „ცხრაკარა“ დაბა თიანეთიდან ერთი კილომეტრის მანძილზე თუ იქნება. ის მდებარეობს თიანეთის ჩრდილო-დასავლეთით საკმაოდ მაღალ ბორცვზე. სამხრეთ-დასავლეთიდან მისასვლელ გზას აქ მაღალი კოშკი დარაჯობს. „ცხრაკარას“ სამხრეთით, კარგა მოშორებით ამ გზის პირს რაღაც „ჯვარია“ (პატარა სამლოცველო, საუკუნოვანი ხეებით, „ხატის ტყით“ გარშემო). ასეთი „ჯვრები“ თიანეთის მხარეში სწორედ რომ უთვალავია. ჩანს, აქ კარგად ხარობდნენ ქრისტიანობის ეს მოქიშპენი. მათი აღწერა-შესწავლა საყურადღებო მასალას მისცემდა ეთნოგრაფ მკვლევარს...

გზა „ცხრაკარას“ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდანაც შემოუდიოდა. ეს გზა ჯერ რაღაც გალავნის კარებს გაივლიდა, შემდეგ რაღაც საერო ხასიათის შენობებს მიადგებოდა და მხოლოდ ამის შემდეგ, საკმაო მოშორებით, იყო „ცხრაკარა“.

დღეს ძნელია თქმა, რა კავშირში იყვნენ ერთიმეორესთან ეს გზები, ეს გალავნის ნაშთი და საერთო შენობები, ეს კოშკი, „ჯვარი“ და „ცხრაკარა“. ერთობ დიდი ზნის ამბავი ჩანს ყველა ეს და, რაც მთავარია, არა ერთი ზნის, აქ უძველესი ეთნოზვის ნაგვიანევეს და მათი დროში დანაწილება, დადგენა სათანადო სპეციალისტთა ზანგრძლივ მუშაობას მოითხოვს. თვით „ცხრაკარა“ მეტად ლამაზ ადგილას არის აგებული, თვალწინ გადაშლილა თიანეთი—ივრის ხეობა: შორი სოფლები, საბადურის მთა, საყარაულო, ბოჭორმა. შეიძლება ეს „ცხრაკარა“ იყო „დარბაზი ბოდოჯისა სახლი სახელოვანი კვრიკე მეფისა აგებული“, რომელიც „დაწუა“ ბაგრატ მეოთხემ XI საუკუნის 40-იან

¹¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 274.

წლებში, „გარდადგა“ რა „თიანეთს“? ბოლოჯი ამ მოწმობით გეოგრაფიული პუნქტია და იგულისხმება, რომ ის თიანეთის ქვეყანაშია. საფიქრებელია, რომ ასევე ესმოდა ეს ადგილი ვახუშტისაც, როცა ამბობს: „კულად ამანვე (ე. ი. კვირიკე მეფემ) ჰყო სასახლე თიანეთს სახელოვანი“ (გეოგრაფია).

დღეს თიანეთი ამ მხარის ერთ დასახელებულ პუნქტს ეწოდება. ძველად, როგორც ვხედავთ, ეს ასე არ იყო. თიანეთი ეწოდებოდა ქვეყანას, რომლის ადმინისტრაციული ცენტრი გარკვეულ დროს, როგორც ჩანს, ბოლოჯი იყო, მისი „დარბაზით“. (როდის და რა ურთიერთობაში იყვნენ ერთი მეორესთან ეს ქვეყნები კახეთი, ერწო, ჟალეთი, თიანეთი და სხვ., ჩვენი ისტორიული გეოგრაფიის მორიგი ამოცანაა).

ბოლოჯის „ცხრაკარა“ რთული ორსართულიანი შენობა ყოფილა. მისი ერთი სართული ექვსი, თუ შეიძლება არათანაბარი ზომის ოთახისაგან შედგებოდა — თითქო... მათი ფართობია მეტრებში 98,70, 190, 217, 165, 147: ეს ზომა მეტად „თავისუფლად“ არის აღებული და ზედმიწევნობის პრეტენზიებს მოკლებულია. სასახლეს გარშემო გალავანი ჰქონია შემოვლებული, რომელიც დარბაზის წინ ოთხკუთხე ფართე მოედანს ჰქმნიდა, 540 მეტრისას.. ოთახების კედლები მიწასთან არის გასწორებული. გადარჩენილია მხოლოდ ერთ-ერთი ოთახის სამი თაღოვანი კარი...

საინტერესოა, რომ ეს „ცხრაკარა“ თავისი ფორმით სრულიად არა ჰგავს კახეთში დაცულ „ცხრაკარათა“ სასახლეთა ტიპებს (ასეთი ორი ტიპი ირკვევა თითქო).

შეიძლება ეს იმიტომ რომ ბოლოჯის ცხრაკარა „დარბაზის“ ტიპის „სახლი“ იყო? ან შეიძლება ეს განსხვავება ამ სასახლის სიძველით იხსნება და შემდეგ ხანაში „ცხრაკარათა“ სხვა ტიპები შემოვიდა ან კიდევ ადგილობრივ შემუშავდა?

1. IX. ჩვენ არხლიანთკარში წავედით, გვარწმუნებენ, რომ იქ დიდი ციხეა.

„თვით არ იყო ძმარიო, შიგ შევიდა წყალიო“, —

ჩემი ამ მოხსენების დანარჩენი ნაწილი დამეკარგა. მაინც ვფიქრობ, რომ რაც გადარჩა, მასაც აქვს რაღაც მეცნიერული ფასი.

ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში*

ბაჟი ფეოდალური ეკონომიკის დიდმნიშვნელოვანი დარგია.

ამდენადვე ფეოდალურ საქართველოში ბაჟისა და საბაჟოების საკითხის ისტორიულ-ეკონომიური შესწავლა მეტად საჭირო ამოცანაა.

სამწუხაროდ, ამ მხრით ჩვენს საისტორიო-სამეცნიერო მწერლობაში აქამდის არაფერი გაცემებულა. ამიტომაც აღნიშნული ამოცანის სასურველი სისრულით შესწავლა, და ეს ქართული საისტორიო მასალების ყოვლად შეუწყნარებელ მდგომარეობის პირობებში, საკმაოდ მძიმე საქმეა.

სათანადო მასალებს ვაგროვებ და ახლო მომავალში იმედი მაქვს წინასწარი დაკვირვებანი ამ საკითხის შესახებ გამოვაქვეყნო.

მუშაობის შემდგომი გაღრმავება-გაფართოებით შესაძლო იქნება საკითხის საჭირო სისრულით შესწავლა და ამ მნიშვნელოვან დარგისათვის საქართველოს ფეოდალურ მეურნეობაში სათანადო ადგილის ბიკუთვნება.

დღეს კი მე ერთი მცირე დაკვირვების გაზიარება მსურს მკითხველთათვის. საკითხი შეეხება ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობას საქართველოში. ეს საკითხი, რა თქმა უნდა, უბრალო მეცნიერული ცნობისმოყვარეობის საქმე არ არის. ის დაკავშირებულია საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების ფრიალ მნიშვნელოვან საკითხებთან უძველეს ხანაში, რა დროს შესახებაც თითოეული ფაქტის მეცნიერული მოპოვება სინათლის შუქის შემატებას ნიშნავს ჩვენი ისტორიის ამ ჯერ კიდევ ბუნდოვანსა და საცილობელს არეში.

მას შემდეგ კარგა ხანია, რაც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ყუბადღება მიაქცია „ქართლის ცხოვრების“ ერთ ცნობას, სადაც მოხ-

* პირველად გამოქვეყნდა 1940 წელს.

სენებულნი არიან „აზნაურნი საზუერელნი“ (ქცა 230). სათანადო ტექსტის დამოწმებით პატივცემული მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ „ძველ ქართულ მწერლობაში, მაგ., სახარებაში, საზუერელ საბაჟო დაწესებულებას ეწოდებოდა“.

...„ამიტომ“ — დასკვნადა მკვლევარი, „აზნაურნი საზუერელნი აღბათ საზუერელს ანუ საბაჟოს მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ“.

ამით ჩვენს საისტორიო-სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად აღინიშნა, რომ ძველად საბაჟო დაწესებულებას საზუერელ ეწოდებოდა.

პროფ. ს. ჯანაშიამ შემოდასახელებულ ცნობაში ტერმინი საზუერელ გეოგრაფიულ სახელწოდებად გაიგო და ამ ადგილის ლოკალიზაციის გუშანი აწინდელ აღის მიდამოში აიღო. სხვა მოსაზრებების გვერდით მკვლევარს აქეთ მოუწოდებდა ჩიყავაძე-ამირეჯიბთა მფლობელობა: ამ ფეოდალურ გვარში სახელი საზუერელ ერთი საგვარეულო სახელთაგანია.

ამასწინად ერთ-ერთ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ შემთხვევა მოგვეცა ქცას ამ ცნობას დაგვიკვირებოდით და ერთი უძველეს საბაჟოს შესახებ ჩვენი აზრი გაკვირით გამოგვეთქვა¹.

ქცას ცნობა შემდეგია: ამბავი შეეხება X საუკუნის შუა წლებს. აფხაზთა მეფეს გიორგის აუჯანყდა საკუთარი შვილი კოსტანტინე — ქართლის ერისთავი. „იწყო მტერობად მამისა თვისისა და ძებნად მეფობისა და ვითარ განცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალნი აზნაურნი. ზოლო გიორგი მეფემან ვითარ დაქილასტურა გადგომა ძისა თვისისა და გამოილაშქრა ყოვლითა ძალითა თვისითა და მოიყუანნა ტაოელნი მეფენი და ფადლა ქორეპისკოპოსიც კახეთით და მოადგეს უფლისციხეს და ჰბრძოლეს მრავალთა დღეთა და ვერა რას ავნებდეს ციხესა, რომელ მრავლად დგეს შინაგანით. ზოგსა დღესა შეიბნინან ცხენითა და ზოგსა დღესა ქუეთინი.

მაშინ გიორგი მეფემან აბივნა აზნაურნი საზუერელნი² ესრე სახედ: გამოდ, ჩვენ წარგიყუანოთ აფხაზეთად, შენ დაქედ მეფედ და მამა შენი დარჩეს გარეგნით. ზოლო მან დაიჯერა და მოენდო, გარნა აზნაურნი, რომელნი დგეს თანა, უშლიდეს საქმესა ამას და მან არა იხმინა მათი. გამოვიდა ღამე მტკუარსა ტივითა და, ვითარ განეწურა პირსა მტკურისასა, ვერლარა დაითმინეს, მოეტევენს შეპ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I, 1919.

² იხ. ჩემი „სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში“. მას. საქ. და კავ. ისტ., ნაკვ. VI, ტფ., 1937.

³ ხაზი ჩენია.

ყრობად და, ვითარ იგრძნა ზაკულება მათი, შეაქცივნა ტივნი გარე-
რათამცა შევიდეს ციხესავე. ვერღარა დაიმორჩილნა ტივნი და ჩაქ-
დეს ადგილსა, სადა ტივნი დადგებოდეს. შეიქმნა ჭმა. გამოვიდა მეფე:
და ყოველი ლაშქარი, დაციუეს ციხე გარეშამო და, რაჟამს განთენა,
იწყო ძებნად. ხოლო იგი გამოსრულ იყო წყლით და შესრულ იყო
იგი ნაპრალსა კლდისასა და მუნ დამალულიყო. პოა იგი კაცმან, იცნა:
მან უნდომან, შეიპყრეს და მოგუარეს მეფესა“ (ქცა 270).

ამ ცნობაში ტერმინი „საზუერელი“, ისე როგორც ცოტა
ქვემოთ „აზნაურნი გარდაბანელი“, ამ აზნაურთა სადაურობის
აღმნიშვნელი უნდა იყოს და პროფ. ს. ჯანაშია მართალს
იყო, როცა „საზუერეში“ გეოგრაფიულ ტერმინს ხედავდა.

რომ X ს-ში მეზუერე და საზუერე (და მასასადამე ზუერეც) უკვე
ცოცხალი ტერმინები არ არიან, ეს იოანე ბოლნელის ქადაგებიდანაც
კარგად ჩანს.

ბოლნელს მოჰყავს ადგილი ოთხთავიდან, სადაც მოხსენებულია
მეზუერე და საზუერე და იძულებულია თავის მსმენელებს იქვე გა-
ნუმარტოს: „მეზოვერჳ იგი არს მებაჳეჳ, ხოლო საზოვერჳ იგი არს
ადგილი, სადა იგი ბაჳსა ოჳყოფედ“⁴.

ამჟამად, ბოლნელის მსმენელთ აღარ ესმით ეს ტერმინები. ისინი-
დიდი ხანია „მებაჳე“-თი და „საბაჳე“-თი შეცვლილან⁵.

ამიტომ ქცა-დან მოტანილ ცნობაში გამოთქმა „აზნაურნი საზუე-
რელი“, ბუნებრივია, გავიგოთ როგორც აზნაურნი „საზუერე“-დან
(თუ „საზუერე“-ი-დან), სადაც „საზუერე“ (თუ „საზუერე“-თი) და-
წესებულების სახელისაგან წარმომდგარი გეოგრაფიული სახელია.

მაგრამ ამ ცნობიდანვე ირკვევა, რომ ეს საზუერე საძიებელია არა
აწინდელ აღის რაიონში, არამედ „გაღმა მხარეში“, ანუ შემდეგი
დროის საციციანოში. საქმე შემდეგშია: უფლისციხე, სადაც აჯანყე-
ბული უფლისწული ჩაიკეტა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გაშენებუ-
ლი ციხე-ქალაქი იყო. დასავლეთ-სამხრეთიდან ციხის კედლებს უშუ-
ალოდ მტკვარი ჩაუდიოდა და მდინარეზე ქალაქიდან (დღემდინაც
კარგად დაცული) უზარმაზარი გვირაბი მოდიოდა.

⁴ იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, გვ. 9, საეკ. მუხ. გამოცემა, 1911.

⁵ როდის და რა ნიადაგზე მოხდა ტერმინების ასეთი შენაცვლება, იყო თუ არა
რაიმე განსხვავება „ზუერ“-სა და „ბაჳ“-ს შორის, — ეს მეტად საინტერესო
საკითხები ჩვენს დღევანდელ დაკვირვების საგანს არ შეადგენენ.

ციხე-ქალაქის გარემოდგომა მეფე გიორგის ჩრდილოეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან შეეძლო მხოლოდ. ქალაქის აღება გასჭირდა. გიორგი მეფემ მოლაპატეები შეუჩინა აჯანყებულს. მან „აბირნა აზნაურნი საზუერელნი“, რომლებიც ეუბნებიან უფლისწულს: „გამოდ, ჩუენ წარგიყუანოთ აფხაზეთად“ და სხვ. კონსტანტინეც ტივით გასცურავს მტკვარს, სადაც მას „აზნაურნი საზუერელნი“ ეგულება; დალატს რა შეიტყობს, ტივს მოაბრუნებს და ისევ ციხე-ქალაქში შემოსვლას ლამობს.

აშკარაა, „აზნაურნი საზუერელნი“ მტკვრის მარჯვენა მხრიდან არიან მომდგარნი და აქეთ ეპატიეებისან კონსტანტინეს. უკანასკნელს სწამს, რომ, თუ მტკვრის მარჯვენა ნაპირს გავა და „აზნაურნი საზუერელნი“ მოსტურებენ, ისინი შესძლებენ მის უვნებლად „აფხაზეთში“ გადაყვანას. თუ ეს იმედი არა, ის, რა თქმა უნდა, მათ არ ენდობოდა. აპიტომაც იყო, რომ სწორედ „აზნაურნი საზუერელნი“ და არა სხვა ვინმე „აბირნა“ გიორგი მეფემან. ასე რომ, ვფიქრობ, საუკუნო არ უნდა იყოს: „აზნაურნი საზუერელნი“ ეს იყვნენ „გაღმა მხრის“ ანუ შემდეგი დროის საციციანოს აზნაურნი და ეს „საზუერე“ (ანუ „საზუერეთი“) ამ მხრის მთავარი პუნქტი იყო.

შესაძლებელია ისიც, რომ „საზუერელნი“ ამ დროს აზნაურთა ერთ-ერთ დიდგვარის აღმნიშვნელი სახელი იყო (მდრ. ტბელნი, თორელნი), რაც სრულიადაც არ აბრკოლებს იმ მოსაზრებას, რომ „საზუერე“ (თუ „საზუერეთი“) გეოგრაფიული სახელი იყო და რომ ამ სახელის გეოგრაფიული ადგილი მტკვრის მარჯვენა მხარეს არის ჯადიბელი. რომ „საზუერე“ მართლაც ამ მხარეში უნდა ვეძიოთ, ამას ერთი ნაგვიანევი ზასიათის ცნობაც ამტკიცებს. განსვ. თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა ს თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში 1543 წლის ქვეშ მოყავს მხედრული წარწერა ბრეთის ეტრატის ოთხთავზე: — „ქ. აქუს საზუერისა ღრმთის მშობლისა ოქრომჭედელსა სამი ჩარეჟი ვერცხლი, მისსა ხარგებელსა ასისა თანგისა ცვლსა მიართმევდეს და ნახევარი ლიტრა სანთლისა გულსა მიართმევდეს. სხვა არასთანა სათხოვარი არა გეთხოვებოდეს რა ზატის სამსაზურის მეტი, წელიწადშიგან ამას მიართმევდეთ, ერთისა სათათროსა მალის მეტი. დაიწერა ესე წიგნი ქკს სლა, თიბათვესა კე“.

აქვე თ. ყ ო რ დ ა ნ ი ა განაგრძობს: „ამ დროისავე უნდა იყვეს მეორე ასომთავრული წარწერაცა მარჯვენა ყდაზე იმავე სახარებისა: მე ფრიად ცოდვილმან შალიკაშვილის ასულმან, თანამეცხედრემან ფანასკერტელის ფარსადანისმან გულდამ კელეყავ დიდბულისა საზუერისა ღვთის მშობლისა ოთხთავისა შემკობად სახსრად სულისა ორთავე ჩუენ მეუღლეთა და სადღეგრძელოთა ძე-

თა ჩუენათვის. ამინ“. ის გარემოება, რომ „საზუერის ღვთისმშობლის“ ოთხთავის შემკობაზე ზრუნვას ფარსადან ფანასკერტელის მეუღლე „სახსრად სულისა ორთავე ჩუენ მეუღლეთა“, სამართლიანად გვაფიქრებინებს, რომ „საზუერის ღვთისმშობელი“ ფარსადან ფანასკერტელის მამულშია. დღეს ამ სახელით რაიმე ეკლესია-მონასტერი აღნიშნული არაა. ჩვენ ვგვქვს ცნობა, რომ „საზუერის ღვთისმშობელი“ მოიხსენიება XVIII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთშიც, რომელიც ციციანთ სამამულო საქმეს შეეხება.

ამხ. თამარ ციციშვილის ცნობით ასეთი სახელი „საზუერის ღვთისმშობელი“ მის ნათესაობაში ჯერ კიდევ ახსოვთ.

ასე რომ ყველა ცნობები ერთი მეორეს ავსებენ და მოწმობენ, რომ „საზუერე“ გარკვეულ დროს გეოგრაფიული ადგილის სახელი იყო გაღმა მხარში.

როგორც აღვნიშნეთ, ქართლის ცხოვრების ზემომოყვანილ საზუერეს პროფ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა აღის სანახებში ეძებდა. მას საამისო ორი საფუძველი ჰქონდა: აქაურ ფეოდალთა — ჩიუაჲაძე-ამირეჯიბთა საგვარეულო სახელი „საზუერელ“; მეორე საფუძველი აღის სანახებში „საზუერეს“ ძიებისა, უეჭველია, ის იყო, რომ აქ „აფხაზთა საქეფოსა“ და ქართლის საზღვარზე და ამ ორი ქვეყნის შემაერთ გზაზე უეჭველად უნდა ყოფილიყო „საზუერე“ — საბაჟო.

ქართლის ცხოვრების ზემომოყვანილ ცნობისაგან დამოუკიდებლად ორივე მოსაზრება სრულიად მართებულია (დოკუმენტურადაც კი დამტკიცებულია, რომ აღში საბაჟო იყო), მაგრამ ამ მოსაზრებებით ქართლის ცხოვრების „საზუერე“-ს ამ ადგილას ძებნა, ვფიქრობთ, ვერ არის მართებული. ამას ეწინააღმდეგება ქართლის ცხოვრების ტექსტის ჩვენებური გაგება, ხოლო ჩვენს ასეთ გაგებას, როგორც ვნახეთ, მხარს უჭერენ შემდეგი დროის დოკუმენტური თუ ზეპირი ცნობები. რაც შეეხება ჩიუაჲაძე-ამირეჯიბთა საგვარეულო სახელს, ის მეტად საფრთხილო (ამავე დროს მეტად საინტერესო) საბუთია: ჯერ ერთი, ჩვენ არ ვიცით, ფეოდალთა ეს საგვარეულო იმ, ძველი დროიდანვე, როცა შესაძლებელი იყო მათ საგვარეულო სახელად „საზუერელ“ ქცეულიყო, აქ მკვიდრობდა თუ არა და მეორეც, ჩვენ არ ვიცით; ეს სახელი (საზუერელი) დღის ხაზით ხომ არ აქვს მას მიღებული „საზუერე“-სთან ყოველგვარი კავშირის გარეშე?

ერთ სამუშაოსთან დაკავშირებით ჩვენ შემთხვევა გვქონდა ჩიუაჲაძე-ამირეჯიბთა გვარზე დაკვირვებისა. გამოიკვია, რომ კახაბერ ამირეჯიბის შვილი საზუერელ ჩიუაჲას-ძე XV საუკუნის დამდეგს ბევდურეთის მფლობელია, ხოლო XV საუკუნის 40—50-ან წლებში

ჩიყავას-ძენი „გაღმა მხარს“, საერთოდ, და ატენის მოურაობას, კერძოდ, ეცილებიან ამ მხარეში ახლად ფეხმოკიდებულ ციციშვილებს*. ამის მიხედვით ჩვენ ის მოსაზრება გამოვთქვით, რომ ჩიყავაძეთ XV საუკუნემდის „გაღმა მხარშიაც“ მიუწევდებოდათ ხელი და მხოლოდ ციციშვილების აქ საბოლოოდ დამკვიდრების შედეგად სტოვებენ მას. სამართლიანია, ვფიქრობთ, დავსვათ კითხვა: ეს საგვარეულო ძველად მთლად ან უმთავრესად გაღმა მხარეში ხომ არ მკვიდრობდა?

ამ კითხვაზე დადებითი პასუხის შემთხვევაში საგვარეულო სახელი „საზუერელ“ ჩიყავაძეთა გვარში მართლაც შეიძლება დაკავშირებულ იქნეს „საზუერე“-სთან, მაგრამ არა ალის სანახებში, არამედ გაღმა მხარეში, ე. ი. შემდეგი დროის საციციანოში. ვინ იცის, შეიძლება სწორედ ამ ჩიყავაძეთა გვარისანი, მათი წინაპარნი იყვნენ ის „აზნაურნი საზუერელნი“, რომელთაც აგრე ემარჯვებოდათ უფლისწულ კონსტანტინეს „აფხაზეთში“ გადაყვანა.

ამგვარად, ჩვენი დასკვნებია: უძველეს დროს, როცა ჯერ კიდევ ტერმინები „ბაჟი“, „საბაჟო“ არ შემოსულიყო, „გაღმა მხარეში“ ანუ, შემდეგდროინდელ საციციანოში არსებობდა საბაჟო დაწესებულება, რომელსაც „საზუერე“ („ზუერის ადგილი“) ერქვა; X საუკუნეში „საზუერე“ აქ კარგა ხნის გეოგრაფიული ტერმინია (ჩა თქმა უნდა, საბაჟო დაწესებულება ამით აქ არ გაუქმებულა და „ს ა ბ ა ჟ ო ს“ სახელით ის შემდეგ დროებშიაც არსებობდა); ამ ტერმინიდანაა ნაწარმოები ძლიერ აზნაურთა გვარი „საზუერელნი“; ამ გვარის ძირეული „მამული“ სწორედ ეს საზუერე (საზუერეთი) უნდა ყოფილიყო (მღრ. ტბელთა ტბეთი, თორელთა თორი); ამ ტერმინის გარდანაშთს წარმოადგენს „საზუერის ღვთისმშობელი“.

აქ შეგვეძლო დაგვემთავრებია და ჩვენი ამოცანა გადაწყვეტილად ჩაგვეთვალა?, მაგრამ ზედმეტი არ იქნება, ვფიქრობთ, საკითხის სახით რამოდენიმე მოსაზრებაც იყოს აქ დართული.

მინც სად უნდა ყოფილიყო ეს „გაღმამხარის“ „საზუერე“. ნაგვიანვე ზანაში გაღმამხარეში ცნობილი იყო „ზოვრეთის საბაჟო“.

* იხ. ქრონ. II, 213 და ჩემი ფეოდალურ ურთიერთობიდან XV საუკუნეში: დოკუმენტ. კრიტიკ. წერილით. მასალები საქართვე. და კავკ. ისტ.-სათვის, I, 1937.

? დიდი ეკონომიური მნიშვნელობის საკითხები საბაჟოებთან დაკავშირებით. როგორცაა. 1. ამ საბაჟოთა დადგენა-ლოკალზების მნიშვნელობა უძველესი დროის ეკონომიკის გასათვალისწინებლად, 2. უძველესი საეპრო-გზების მიმართულებათა დადგენა ამ საბაჟოების მიხედვით და სხვა ასეთები, დღევანდელი ჩვენი ამოცანის ფარგლებს გადასცდებიან. —

ქო“. ზოვრეთი ძველი ქალაქი ჩანს და ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი მდინარე ძამის ხეობით მომავალ გზაზედ გამართული ეს მძოვრეთის საბაჟო აქ ნაგვიანევიად გაღმობანილად ვივარაუდოთ.

გაღმამხრის ფეოდალურ-პოლიტიკური ცენტრი, თუ ამაზე უწინაც არა, X საუკუნეში მაინც „ძამის ციხე“ უნდა ყოფილიყო. ამ საუკუნის მეორე ნახევარში ეს იყო ადარნასე ძამელი მთავრის რეზიდენცია (ქართლის ცხოვრება, 234).

ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში წერს: „ძამაზედ არს მძორეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი სომეხნი, ურიანი. ციხე არს მაღალ კლდესა ზედა ნაშენი. ესე არს ძამის ციხე, ამ ციხის ქვეშ სასახლე ციციანთა“⁸.

ჩვენთვის აქ განსაკუთრებით საინტერესო ის არის, რომ ციხეს სხვა სახელი აქვს — „ძამის ციხე“, ხოლო ქალაქს, რომელსაც ეს ციხე დაჰყურებს, ბატონობს და იცავს, კიდევ სხვა — მძორეთი. ვახუშტის დროს, მაშასადამე, ძამის ციხის ქვეშ გაშენებულ ქალაქს მძორეთი ერქვა. საბაჟო დაწესებულება მძორეთში (თუ მის გარშემო ადგილებში) უძველესი დროიდანვე უნდა არსებულებოდა. ძველი ქალაქის აქ მდებარეობასთან ერთად ამას მოწმობს თვით ძამის ციხის აქ არსებობაც.

ძამის ციხე ძველიდანვე ამ სახელით იყო ცნობილი.

ეხლა, თუ X საუკუნის „საზუერე“ საბაჟო დაწესებულების სახელიდან წარმომდგარი გეოგრაფიული ტერმინი იყო, ასეთი ადგილი, ბუნებრივია, ძამის ციხის მიდამოებში ყოფილიყო, ე. ი. იქ, სადაც შემდეგ დროში მძოვრეთსა ვხედავთ.

ბუნებრივად იბადება კითხვა: ტერმინი მძოვრეთი (ზოვრეთი) იმავე ფუძისაგან ნაწარმოებში სიტყვა ხომ არ არის, საიდანაც „საზუერე“.

ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა, რომ გეოგრაფიული სახელი „ზოვრეთი“ საქართველოში სხვაგანაც გვხვდება. ასეთია: ზემო იმერეთში ქვემო საზანოს თემში სოფელი ზორვეთი, და XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ ცოცხალი, ზოლო აწ უკვე არარსებული სოფლები: საბართიანოში მძოვრეთი⁹ (მძოვრეთი, ცოვრეთი)¹⁰ და კახეთში: აწინდელ საგურამოში ბიწმენსა და

⁸ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჩანაშვილის გამოც., გვ. 82.

⁹ ვახუშტისეულ „ძამის ციხეს“ დღეს „ზოვრეთის ციხეს“ ეძახიან.

¹⁰ იხ. მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII საუკუნეში, გვ. 55, 121, 118, 132, 135, 137; საისტორიო მოამბე, II, 1536 წლის საბუთო.

ზაქარას შორის მძორეთი¹¹. ზოგრეთი მოიპოვება კლარჯეთშიაც
ქალაქ სათლეს მახლობლად მის, ჩრდილო-დასავლეთით.

ზემო იმერეთის ზოგრეთი სკანდა — შორაპანის იმ სასაზღვრო
ხაზზე, ქართლსა და კოლხეთს შორის რომ გადიოდა, მეტად საინ-
ტერესო და დამაფიქრებელია. ასევე საინტერესოა საბარათიანოს
მძოვრეთიც ქალაქ სამშვილდის მახლობლად და კლარჯეთის ზოგრე-
თი ქალაქ სათლეს მახლობლად, ხოლო მძოვრეთი კახეთს XVIII
საუკუნეშიაც საბაგო ადგილი ჩანს... —

¹¹ ისტორიული საბუთები, წიგნი I, გვ. 26.

წყალტუბოს ისტორიისათვის*

უძველესი წერილობითი ცნობა აწინდელი წყალტუბოს სამკურნალო წყლის შესახებ XIII საუკუნიდან მოგვეპოვება¹.

გელათის მონასტრის დეკანოზი იაკობი² ხახულის ლეთისმშობლის ხატისათვის შეწირულობის წიგნში ასწერს თავის სამეურნეო მოღვაწეობას ამ შეწირულობასთან დაკავშირებით და სხვათა შორის ამბობს: „გავაჩინე ესე:... მამული ჩემი მკუიდრი, პატრონთაგან ბოძებული, მალლაქს აბანოისა სახლი პირველცა სადეკანოზოდ შემექნა, თხუთმეტითა ლიტრითა ზეთითა ხახულისა ღთისმშობლისათუის შემეწირა და აწცა, ვითა მომიტყენებია, განლაშც პაგრევე მას ჰმსახურებდეს. მისსა სახლს აქაით ქიჯგუსძე: ა:, ვაშაბერისძე: ა:, ფარსმანყანევეს ზაკოსძე: ა. * მათითა მიწა-წყლითა, ტყითა, ველითა, სანადიროთა, საკმარითა და უკმარითა ყოვლითა სამნი პარტახნი, რომელთაგან გამოსავალნია: გუჯაბაური, დერუტული, ქორაული, ჯისალაური“. ქვეით დეკანოზი იაკობ ჩამოთვლის გლეხებს, ხა-

* პირველად გამოქვეყნდა 1943 წელს.

1. ამ საბუთის გამოშემცემლის, თ. ჟორდანისა, საამისო თარიღი (1246—1250 წწ.) შესაძლებელია მცირე შესწორებას მოითხოვდეს, მაგრამ მაინც უდავოა, რომ ეს ძველი XIII საუკუნეში არის დაწერილი.

2. თ. ჟორდანისა აზრით ეს იაკობი და 1202 წელს თამარ მეფის სიგლის დამწერი სეფე მწიგნობარი იაკობ აწერელისძე ერთი და იგივე პირია. იხ. თ. ჟორდანისა, ქრონიკები, II, გვ. 128. სამწუხაროდ, მეკლევარის საამისო საბუთიანობა სავსებით საკმარისი არა ჩანს.

* ძველის გამოშემცემელი აქ ანის ნაცვლად ი-ნსა სწერს, თუმცა ეკვობს, რომ აქ ანი უნდა იკითხებოდეს, ჩვენც ვფიქრობთ, რომ აქ დაწერილი უნდა ყოფილიყო ანი, ე. ი. ერთი გლეხი. ამას უნდა მოწმობდეს აქვე ქვემოთ აღნიშნული მალლაქელ და ფარსმანყანეველ გლეხთა ღვინის გადასახადის ჭუმალი: „სამე ურემი ღვინი“.

ხელის ღვთისმშობელს რომ შესწირა მან ზარათს, ზენა სკანდეს. ტყირბულს, რაჭას და გადაკვეთით აღნიშნავს ყველა ამ გლეხის ბეგარა-გადასახადს მონასტრის სასარგებლოდ: „ამათ ყუელათა გლეხთაგან სხუასა ბეგარასა აქაით ოცდაოთხი ლიტრა ცუილი გამოვალს; ზარათელთა გლეხთა გამოჰვალს მონასტრულითა დიდითა კოკითა თურამეტი კოკაი ღუინი და: ა: გრივი ქურამი; მალლაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან გამოვალს სამი ურემი ღუინი უპარტახტოდ და ტყისაგან მოდი რაიცლა მოვალს, იფქლი, ფეტვი და ღომი და ამათ ჭუმლათა ოთხ-ოთხი თეთრი საყაჭობოი ზედა აც“⁴.

ჩვენ გუჟანი ავიღეთ (მას შემდეგ კარგა ხანია), რომ მოტანილ ამონაწერში მოხსენებულ „აბანოსა სახლში“ წყალტუმოს აბანო იგულისხმება. ერთის შეხედვით ამ მოსაზრებას ის გარემოება ეწინააღმდეგება, რომ მოტანილი მოწმობის „აბანოსა სახლი“ დასახელებულია „მალლაკს“, ზოლო დღეს ამ სახელის სოფელი (მალლაკი) დაშორებულია წყალტუმოს აბანოს. ამიტომ ბუნებრივია და მართებული ამ ჩვენი მოწმობის აბანო უპირველეს ყოვლისა აწინდელი მალლაკის საზღვრებში ვეძიოთ. მაგრამ აწინდელი მალლაკის საზღვრებში მინერალური აბანო დამოწმებული არაა, ზოლო ამ ჩვენს მოწმობაში რომ მინერალური აბანო იგულისხმება, ეს ჩვენ უდავოდ მიგვაჩინა⁵. ამავე დროს, არ არის გადაუღახველი ის დაბრკოლება, რომ დღეს მალლაკი კიდევან არის წყალტუმოს მინერალური წყლებიდან. არაერთ სოფელს ქამთა ვითარებაში შესცვლია საზღვრები; ზოგი სოფელი შემცირებულა, ზოგი გავრცობილა, ზოგსაც სულ გამოუცვლია ძველი ადგილი და ახალ მიწა-წყალზე გაშლილა (ასეთ შემთხვევათა მიზეზების მოყვანა და მაგალითების დასახელება ადვილი საქმეა). ამიტომ ჩვენ ვერაფერი შეგვიშლის ხელს, რომ აწინდელი მალლაკის საზღვრები არ შევიწყნაროთ ძველი ვითარების აღმნიშვნელად (თვით სახელწოდება „მალლაკი“, თუ ეს ცნება „მალალს“ უკავშირდება, შეიძლება იმის მოწმობადაც გამოდგეს, რომ ძველად ამ სოფლის „ცენტრი“, ე. ი. ის ნაწილი, საიდანაც მთელმა სოფელმა

⁴ ამჟამად ამ საბუთის დედნის გასინჯვის საშუალება ჩვენ არა გვაქვს. გამოცემლის ტექსტს ჩვენ, რა თქმა უნდა, უცვლელად ვიტავთ. თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 128—129.

⁵ საერთოდ, ძველი წყაროები, ზეპირი თუ წერილობითი, სოფლად, — უკეთ, არა ქალაქად, — აბანოს დასახელებისას მხოლოდ მინერალურ სამკურნალო წყალს გულისხმობენ. ივ. ჯავახიშვილი, ბალნეოლოგიური და ინჰოლაციური მკურნალობა საქართველოში, ტფ., 1935.

სახელწოდება მიიღო, აწინდელი მაღლაკის გარეთ სადღაც ზეგანში იყო).

წყალტუბოსა და მაღლაკის ურთიერთ შორის მდებარეობის შესახებ ერთგვარ ცნობას გვაწვდის XVI საუკუნის ერთი საბუთი. იმერეთის მეფე გიორგიმ 1586 წელს თავად წულუკიძეს ხონში „ხოსროსტელი სასახლე“ უწყალობა და „ამას გარეთ“ გიწყალობეთო, ნათქვამია საამისო წყალობის წიგნში, — „ჩვენი სახასო სახადიროვები და სასახუნდროები წყალტუბოს გაღმა ბოლო-მაღლაკის საზღურამდის“. აქედან ის მიიწევა, რომ XVI საუკუნეში „წყალტუბოს გაღმა“ (აქ არა ადგილი წყალტუბო, არამედ მდინარე წყალტუბო იგულისხმება) მეფის სახადირო-სასახუნდროები იყო და ეს ადგილები ბოლო-მაღლაკს უშუალოდ ესაზღვრებოდა, რომ, მაშასადამე, მაღლაკსა და მდინარე წყალტუბოს შორის სოფელი რაიმე იმ დროს ჯერ კიდევ არ ყოფილა. არაფერია შეუძლებელი იმაში, რომ ეს ცარიელი (თუ დაცარიელებული?) ადგილები მდინარე წყალტუბომდის და, მაშასადამე, აწინდელი აბანოების ტერიტორიის მარცხენა ნაწილი უფრო ძველად თვით მაღლაკის საზღვრებში ყოფილიყო.

XIII საუკუნის საბუთიდან ჩანს, რომ „აბანოსა სახლი“ ძველად სამეფო ქონება ყოფილა. ამას მოწმობს გამოთქმა „მამული ჩემი მკუიდრი, პატრონთაგან ბოძებული“. იაკობ დეკანოზის ეს გამოთქმა ნიშნავს, რომ „აბანოსა სახლი“ მას მამისაგან ჰქონდა მიღებული („მამული“), რომ ეს ქონება მამა მისს, შეიძლება, პაპსაც კი, მეფისაგან ჰქონდა ნაწყალობევი („პატრონთაგან ბოძებული“) საშვილიშვილოდ („მკუიდრი“). ასე რომ, ისე როგორც სამეფო სახადირო-სასახუნდროები ბოლო-მაღლაკის საზღვრად XVI საუკუნეში, „აბანოსა სახლი“ სადღაც XII საუკუნეში სამეფო ქონებიდან კერძო მფლობელობაში გადასულა. და აი ეს „აბანოსა სახლი“ იაკობ დეკანოზს მეფე დავით რუსუდანის ძის ნებართვით („მეფეთმეფისა წყალობითა“) ხაზულის ღვთისმშობლის ხატისათვის შეუწირავს იმ პირობით, რომ ამიერიდან ამ „ხატის მამულს“, ე. ი. „აბანოსა სახლის“ მოურავი-მმართველი გელათის მონასტრის დეკანოზი იქნება („პირველცა სადეკანოზოდ შემექნა“).

შემწირველ იაკობს თავისი შენაწირისათვის ყოველწლიური გადასახადიც გადაუკვეთია ხატის სასარგებლოდ („განაღამაც ჰავრევე მას ჰმსახურებდეს“) — 15 ლიტრა ზეთი.

* საქ. მუხ. ხელნაწ. განყ. Hd 2270.

საინტერესოა „აბანოსა სახლის“ გადასახადის სახეობა — ზეთი. იაკობ დეკანოზმა, როგორც ზემოთ საბუთის მოტანისას აღვნიშნეთ, გლეხები „მოიგო“ და ხახულის ღმრთისმშობელს შესწირა იმავე მაღლაკს, ფარსმანყანევს, ზარათს, ზენა სკანდეს, მუხურს, ტყობულს, რაჭას და ყველა ამათი გადასახადიც გადაწყვიტა: ცვილი, ღვინო, ქვრიმი, ფეტვი, ღომი და თეთრი საყაჭობო, ე. ი. ფული⁷. არსად, როგორც ვხედავთ, გადასახადის სახეობად ზეთი არ ჩანს და ის მხოლოდ „აბანოსა სახლს“ მართებს. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, ჩვენი მიზნისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა. უპირველეს ყოვლისა ეს გარემოება იმის უდავო მოწმობაა, რომ აბანოსა სახლის მეურნეობა არსებითად განსხვავდება ახლობელ თუ შორეულ გლეხთა მეურნეობისაგან. ცნობილი ამბავია, რომ ამა თუ იმ პირის გადასახადის სახეობათა განსაზღვრა მისი მეურნეობის სახეობაზე იყო დამოკიდებული. ასე იყო ყველგან ნატურალური მეურნეობის პირობებში, ასე იყო ჩვენშიაც. ამავე დროს არაა საფიქრებელი, რომ მხოლოდ „მაღლაკს აბანოსა სახლი“ ეწეოდა მეზეთეობას, მაშინ როცა იქვე მაღლაკს და სხვა სოფლებში ასეთ მეურნეობას სხვა არ მისდევდა.

მაგრამ შეიძლება „აბანოსა სახლი“-ში „აბანო“ გლეხის საკუთარი სახელია და „მაღლაკს აბანოსა სახლი“ საგლეხო კომლის აღნიშვნა ისევე, როგორც, ვთქვამთ, ამავე საბუთში დასახელებული „ზარათს... არსენისძისა სახლი“? ვფიქრობთ, არა. ჯერ ერთი, აბანო აღამიანის სახელად ჩვენ არსად შეგვხვედრია⁸; გარდა ამისა, თუ აბანო გლეხის სახელია, მოსალოდნელი იყო, რომ შემწირველი მასაც მამისძეობით დასახელებდა ისევე, როგორც იქვე, მაღლაკს, ასახელებს ორ გლეხს: „ქიჯგუს ძე: ა:, ვაშაბერის-ძე: ა:“; შემდეგ, ამ „აბანოსა სახლის“ აღნიშვნისას შემწირველი არ ასახელებს კომლის რაოდენობას, მაშინ როცა იქვე ქიჯგუს-ძეს და ვაშაბერის-ძეს კომლობით იხსენიებს; შემდეგ, იაკობ დეკანოზის მიერ ყველა შეწირულ გლეხს ბეგარა-გადასახადის მრავალსახოვანობა ახასიათებს, მაშინ როცა

⁷ თავისთავად მეტად ძვირფასი ცნობაა იმის შესახებ, რომ ყაჭი სოფელში ფულის შესვლის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო იყო, რომ ყაჭობას, ე. ი. აბრეშუმის მოყვანისას, სოფელს ფულიანობა ახასიათებდა, რომ, მაშასადამე, ამ დროს ხდებოდა ყაჭის შესყიდვა ვაჭრების მიერ მებაგრეშუმე გლეხთაგან, რომ „ყაჭობა“ „თეთრის“ მეურნეობად იყო ცნობილი, რომ სწორედ ასე იწყება სულადი გადასახადის ფულადით შეცვლა (კომუტაცია). შდრ. დღემდე შემორჩენილი თქმები: „დაყაჭე ფულ“, „ჩაუყაჭა ჯიბეში“, „ამოყაჭე“ და სხვ.

⁸ გვაგონდება ებანოძე, ებანოს-ძე. „აბანო“-სთან კავშირი რაიმე მას არ უნდა ჰქონდეს.

„აბანოსა სახლს“ მხოლოდ ზეთით „სამსახური“ მართებს; შემდეგ, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, „აბანოსა სახლს“ ახასიათებს გადასახადის სახეობის სრული განსხვავებულობა; დაბოლოს, თვით „შემწირველი გამორიცხავს“ „აბანოსა სახლს“ მის მიერვე შეწირულ გლეხთა რიცხვიდან. იაკობ დეკანოზი ჩამოთვლის მის მიერ შეწირულ გლეხებს მათი სადაურობის ჩვენებით: იწყებს მალაკით, რომელსაც მიჰყვება ფარსმანყანევი, ზარათი, არგვეთს ზენა სკანდე, ტყიბული, რაცას ქორთა, მუხური და სწერს: „ამათ ყუელათა გლეხთაგან სხუასა ბეგარას აქაით ოცდაოთხი ლიტრა ცვლი გამოვალს. ზარათელთა გლეხთა გამოჰვალს მონასტრულითა დიდითა კოკითა თურამეტი კოკაი ლუინი და: ა: გრივი ქურამი, მალაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან გამოვალს სამი ურემი ლუინი უპარტახოდ და ტყისაგან მოდი, რაიცლა მოვალს, იფქლი, ფეტვი და ღომი და ამათ ჯუმლათა ოთხ-ოთხი თეთრი საყაქობოი ზედა აც“. ჩვენ ვიცით, რომ „აბანოსა სახლს“ გადაკვეთილი ჰქონდა შემწირველის მიერ ერთი სახეობის გადასახადი — 15 ლიტრა ზეთი. სხვა მას არა მართებს რა. ასე რომ ეს გადასახადები, „ამათ ყუელათა გლეხთაგან სხუასა ბეგარას აქაით“ რომ „გამოჰვალს“ ან კიდევ „სამი ურემი ლუინი, ტყისაგან მოდი, რაიცლა მოვალს, იფქლი, ფეტვი და ღომი და... ოთხ-ოთხი თეთრი საყაქობოი“, მალაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან“ რომ „გამოვალს“, — არც ერთი „აბანოსა სახლს“ არ შეეხებოდა. მაშასადამე, შემწირველი იაკობ დეკანოზი თვით გამორიცხავს „აბანოსა სახლს“ როგორც „მალაკელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან“, ისე „ამა ყუელათა გლეხთაგანაც“.

მაგრამ ხომ არ შეიძლება, რომ იაკობ დეკანოზი გამოთქმაში „მალაკას აბანოსა სახლი“ გულისხმობდეს მხოლოდ შენობას, სახლს, რომელიც აბანოს ეკუთვნოდა და მასთან სხვა რაიმე ურთიერთობაში არ იყო? არა, არ შეიძლება: სხვა სიძნელეებს გარდა, ასეთი გაგებისას აუხსნელი შეიქნებოდა ამ სახლის „სამსახური“ „თხუთმეტითა ლიტრითა ზეთითა“. ასე რომ „აბანოსა სახლი“ უეჭველად კავშირშია თვით აბანოს ექსპლოატაციასთან. ამიტომ, და არა იურიდიული კუთვნილების საფუძველზე, ეწოდება მას „აბანოსა სახლი“, ასეთი „სახლის“ „სამსახური“ „თხუთმეტითა ლიტრითა ზეთითა“ წარმოსადგენია მხოლოდ ისე, რომ ეს „სახლი“ არის კომპლექსი, ორგანიზაცია შენობით (შეიძლება, შენობებით) და სხვა საქონეებით, მათ შორის, უეჭველია, აბანოს წყაროთი. „სამსახური“ სრულდება, რა თქმა უნდა, პირის მიერ, მაგრამ ამ პირის დაუსახელებლობა იურიდიულ დოკუმენტში იმის საბუთი უნდა იყოს, რომ ასეთი პირი აქ შემთხვევითია, რომ ის შეწირულობაში არ იგულისხმება, რომ ამ საბუთ-

რნეო ორგანიზაციასთან ის მუდმივ კავშირში არ იმყოფება, რომ „სამსახური“ მართებს, მამსახდამე, „აბანოსა სახლს“ და არა პირს, ხოლო მატერიალურად ამ „სამსახურს“ ასრულებს ის პირი, ვის ხელშია (ვის სარგებლობაშია) ამა თუ იმ დროს ეს სახლი იმყოფება.

„აბანოსა სახლში“ აბანოს შენობა (თუ შენობები), უეჭველია, იგულისხმება. თვით ტერმინის — „აბანოსა სახლი“-ს წარმოშობისათვის მას, შეიძლება, გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ იაკობ დეკანოზის ენაზე ის გარემოება ჩანს ხაზგასმული, რომ აქ უმთავრესია არა სახლი — შენობა, არამედ აბანოს ექსპლოატაციის ორგანიზაცია, რომელიც ამ სახლში (და, შეიძლება, სხვა ასეთივე სახლშიც) მოწყობილა, ან უკეთ, ორგანიზაცია, რომელშიც ეს შენობა-სახლიც, როგორც ნაწილი, შედის.

ყველაფერი ეს, ვფიქრობთ, იმის საკმაო საბუთია, რომ „მალაკს აბანოსა სახლში“ საგლახო ფუძე ან შენობა-სახლი კი არ იგულისხმება, არამედ დაწესებულება, ა ბ ა ნ ო ს ა მ ე უ რ ნ ე ო დ ა ს ა ხ ა დ ო ე რ თ ე უ ლ ი, ისევე, ვთქვათ, როგორც შეიძლებოდა ყოფილიყო საბაჟოსა, საფეიქროსა, სამღებროსა და სხვა „სახლი“.

ამრიგად, „მალაკს აბანოსა სახლი“ არის საგადასახადო ერთეული, რომელმაც ყოველწლიურად 15 ლიტრა ზეთი უნდა მიართვას გელათის დეკანოზს. ამავე დროს, ჩვენ ეს უკვე შევნიშნეთ, არაა საფიქრებელი, რომ ეს „აბანოსა სახლი“ მეზეთობას მისდევდა. ასეთ პირობებში ერთადერთი სწორი ის მოსაზრება შეიძლება იყოს, რომ „აბანოსა სახლს“ ფულადი შემოსავალი ჰქონდა, რომლითაც მას უნდა ყოველწლიურად 15 ლიტრა ზეთი ეყიდა და მონასტრის დეკანოზისათვის მიერთმია.

ასე რომ ჩვენ მივიღეთ: XIII საუკუნეში „აბანოსა სახლი“ მალაკის საზღვრებშია; ეს სახლი ამ დროს წარმოქმნილი კი არაა, — ძველი ჩანს; „აბანოსა სახლი“ სასოფლო მეურნეობას არ ეწევა და შემოსავალი კი აქვს; მისი შემოსავალი ფულადია; „აბანოსა სახლი“ სამეურნეო და საგადასახადო ერთეულია.

ამის შემდეგ, ადვილია, ვფიქრობთ, პასუხი კითხვაზე, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ეს უცნაური გამოთქმა: „აბანოსა სახლი“? ეს არის აბანო (სადაც შეიძლება იყოს არაერთი შენობა-სახლი), რომელსაც

“ ჩვენი საკითხისაგან დამოუკიდებლად განსაკუთრებით აღნიშვნის ღირსად მიგვაჩნია: XIII საუკუნეში „სახლი“, ამრიგად, სამეურნეო ორგანიზაციის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა (ამისი მოწმობა ამ დროდან სხვაგვარად მოიპოვება).

აქვს ფულადი შემოსავალი. რაღა საეჭვოა, რომ ასეთი შემოსავალი ამ აბანოს ექსპლოატაციის შედეგია (სამწუხაროდ, ჩვენს საბუთს იმის პირდაპირი ჩვენება არ შემოუნახავს, თუ ვინ და როგორ ეწეოდა აბანოს ექსპლოატაციას, მაგრამ ზემომოტანილ ცნობაზე დაკვირვებით შეიძლება თითქოს დავასკვნათ, რომ აბანოს ექსპლოატაცია საიჯარო წესით ხდებოდა).

ეხლა, როცა, ამრიგად, დავადგინეთ „მალაკს“ ისეთი აბანო, რომელიც დიდი ხანია არსებობდა, ფართოდ განთქმული იყო თავისი სამკურნალო თვისებებით (რომ ასე არ ყოფილიყო, მას მუდმივი შემოსავალიც არ ექნებოდა, ხოლო ასეთი გადაკვეთილი გადასახადი შესაძლებელი იყო მას დაკისრებოდა მას შემდეგ, რაც მრავალი წლის საამისო გამოცდილება მიღებული ჰქონდათ), საექსპლოატაციოდ იჯარით გაიცემოდა და კარგი შემოსავლს წყარო იყო. — კიდევ მეტი დაჭერებით შეგვიძლია მივიღოთ ჩვენ მიერ აღებული გუმანი, რომ „მალაკს აბანოსა სახლის“-ში იგულისხმება აწინდელი წყალტუბოს მინერალური წყალი და მისი იმდროინდელი საექსპლოატაციო ორგანიზაცია.

მაგრამ აქედან ჩვენ ის არ უნდა დავასკვნათ, თითქო XIII საუკუნეში სახელი „წყალტუბო“ არ არსებულებოდა, თითქო ის ამის შემდეგ ხანებში, სადღაც XIII—XVI საუკუნეთა შორის გაჩენილიყო. არა, თვით სახელწოდება „წყალტუბო“ (—წყალთბილა) გვარწმუნებს, რომ ის VIII—IX საუკუნეებზე უფრო ადრე წარმოშობისაა. როცა ამ ადგილებში მეგრული ენა ჯერ კიდევ ბატონობდა. ჩვენი დაკვირვებიდან მხოლოდ ისა ჩანს, რომ წყალტუბო, უფრო ზუსტად, შეიძლება აწინდელი წყალტუბოს ნაწილი, ე. ი. მდინარე წყალტუბოს მარცხენა სანაპირო, XIII საუკუნეში ჯერ კიდევ მალაკის საზღვრებში ითვლებოდა და რომ XVI საუკუნისათვის ეს მდგომარეობა შეცვლილია, რომ მალაკის საზღვრები შემცირებულა და წყალტუბო უკვე მის გარეთ იგულისხმება¹⁰.

¹⁰ შეიძლება სწორედ ამ „აბანოსა სახლის“ დიდმნიშვნელობა იყო იმის მიზეზი, რომ ის თანდათან, ბუნებრივად, გამოეყო მალაკს? მაგრამ ასეთი ვარაუდისას ჩვენ ისიც უნდა დავვეშვა, რომ აბანოს ასეთი მნიშვნელობა მხოლოდ XII საუკუნის ახლო დროიდან დაწყებულა, რაც მეტად საეჭვოდ მიგვაჩნია. ჩვენი აზრით, ამ აბანოს დიდი მნიშვნელობა უფრო ადრე ხანიდან უნდა იწყებოდეს. ამიტომ მალაკიდან წყალტუბოს, „აბანოსა სახლის“, გამოყოფის მიზეზად სხვა საფუძველია საეარაულებელი.

ზემოთხსენიებული დაკვირვებიდან ჩვენ ვერც იმას დავასკვნით, რომ XIII საუკუნის საბუთით დადასტურებული „მალაქს აბანოსა სახლი“ ერთადერთი იყო და წყალტუბოში იმ დროს სხვა ასეთივე „აბანოსა სახლი“ არ არსებობდა.

ამის შემდეგ წყალტუბოს აბანოს ხსენებას ჩვენ ვერა ვხვდებით XVIII საუკუნემდის. რასაკვირველია, ეს გაჩემოება მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ წერილობითი საისტორიო მასალები დასავლეთ საქართველოდან, სამწუხაროდ, მეტად მცირე გვაქვს¹¹. მაინც წყალტუბოს აბანოს შესახებ ამ ხანებში ერთი რამ მტკიცედ ვიცით. „აბანოსა სახლი“ XVI საუკუნის შემდეგ, თუ აქამდისაც არა, გელათის მონასტერს უკვე დაჰკარგვია. ჩვენ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობები XVII—XVIII საუკუნისა გელათის მონასტრის ქონების შესახებ და იქ აბანო (წყალტუბო თუ მალაქი) არსადა გვხვდება, ჩანს, გელათისათვის წაუერთმევიათ შემოსავლიანი აბანო (სწორედ რომ წაუერთმევიათ, რადგან ეკლესიისათვის შეწირულის გასხვისება, რა სახითაც არ უნდა იყოს, არავისგან შეიძლებოდა).

ამას გარდა მოიპოვება ერთი საბუთი XVII საუკუნისა¹², სადაც წყალტუბო თითქო იგულისხმება აზნაურ ეზოა იოსელიანისთვის ბოძებულ წყალობის წიგნში იმერეთის მეფე ალექსანდრე წერს: „გიბოძე ჩემი საკვიდრო მამული და სოფელი გუშტიბი და იქ მოსახლენი ორი შეანგირაძე, ორი ჩაფჩიძე და ერთი მელაძე და იმ სოფლის მიწაწყალი გუბისწყლის გამოღმა გუბის ფონს ზეით ყენის (?) წყალის ჩასართავამდის ჩუნეშისა სასახლურის დაბლა, — ამა ზღურების შვა შენთვის გვიბოძებია მიწითა, წყლითა, საყანითა, სანადიროთა, ტყე და ველითა, ყოვლის მისის შესავალითა და გასავალითა, საფლავ სამარხითა“... ამ მოწმობიდან ჩანს, რომ „გუბისწყლის გამოღმა“, ე. ი. გუბისწყლის მარცხენა სანაპირო, — სოფელი გუშტიბი და „იმ სოფლის მიწაწყალი“ XVII საუკუნის სამოციან წლებამ-

¹¹ ჩვენი გაუფრთხილებლობა-უგულისყურობის გამო ასეთი დოკუმენტები, მას შემდეგ კარგა ხანია, დიდი რაოდენობით სამუდამოდ, დაკვლუბა, სხვები კიდევ აქამდის შეუგროვებელია და მეცნიერებისათვის ხელმიუწვდომელი.

¹² სამწუხაროდ, ეს საბუთი დედანი არაა მისი დოკუმენტური სრული შესწავლა სხვა საამისო მასალების სიმცირის გამო ვერ ხერხდება. ამავე დროს ეს საბუთი იძლევა ეპკვის საფუძველს, რომ ის ნატყუარი შეიძლება აღმოჩნდეს, თუმცა მისი ნატყუარობის გადაჭრით მტკიცებისათვის დამატებითი არგუმენტაცია იქნებოდა საჭირო. მის გამო ამ საბუთზე აგებული ჩვენი მსჯელობაც რამდენადმე პირობითი იქნება. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, გვ. 473.

დე მეფის „სამკვიდრო მამული“ ყოფილა. მაგრამ გუშტიბის „მიწა-წყალში“ წყალტუბოც იგულისხმება: ის სწორედ „გუბისწყალის გამოღმა“ გუბის ფონსა და „ჩუენუის სასაზღურის შორის“ იმყოფებოდა. ასე რომ, ამ მოწმობით ჩვენ შემდეგი მოვიპოვეთ: მიწა-ადგილი: წყალტუბო, მაინცდამაინც მდინარე წყალტუბოს მარჯვენა სანაპირო (მოტანილი საბუთი გუშტიბის მიწა-წყლის აღმოსავლეთის საზღვარს არ უჩვენებს. ჩვენ ვფიქრობთ, ზემოთ გიორგი მეფის წყალბობის წიგნის ჩვენებათა გათვალისწინებით, რომ გუშტიბის მიწა-წყლის აღმოსავლეთის საზღვარი მდინარე წყალტუბო უნდა ყოფილიყო) XVII საუკუნის 60-იან წლებამდე სამეფო ქონება იყო.

მაშასადამე, გამოდის: აწინდელი წყალტუბოს მიწა-ადგილის ერთი ნაწილი, ე. ი. წყალტუბოს მარცხენა სანაპირო XVI საუკუნის მიწურულს გიორგი მეფემ უწყალობა წულუეიძეს, ხოლო წყალტუბოს მიწა-ადგილის მეორე ნაწილი, ე. ი. მდინარე წყალტუბოს მარჯვენა სანაპირო ალექსანდრე მეფემ აზნაურ იოსელიანს უწყალობა XVII საუკუნის 60-იან წლებში. ამ ხანებში, რაღა თქმა უნდა, გელათის მონასტერს აქ აღარა ესაქმება რა. ჩანს, იაკობ ღეკანოზის მიერ შეწირული „აბანოსა სახლი“ რომელიდაც მეფეს მიუთვისებია სადღაც XIII—XVI საუკუნეებს შორის.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ არ მოგვეპოვება რაიმე ცნობა წყალტუბოს მინერალური წყლებით სარგებლობისა ან მისი საექსპლოატაციო ორგანიზაციის შესახებ დასახელებულ ხანაში. არაა, რა თქმა უნდა, სავარაუდებელი, რომ ეს აბანო ამ ხანებში მთლად მივიწყებული იყო და ამ სამკურნალო წყლით აღარავინ სარგებლობდა. თუმცა გიორგი და ალექსანდრე მეფეთა წყალბობის წიგნებში წყალტუბოს აბანოს მოუხსენებლობა იმის მაჩვენებლად მაინც შესაძლებელია გამოდგეს, რომ ხსენებულ ხანაში ამ სამკურნალო წყლით სარგებლობა მეტისმეტად შემცირებული უნდა ყოფილიყო (და ეს გასაგებიც იქნებოდა: ქვეყნის ფეოდალურ დაშლილობა-დანაწილებულობისას, მეფე-მთავრებსა და თავადებს შორის ბოლომოუღებელი ქიშისა და ომისას მოიშალა პირობები ამ სამკურნალო წყლებით მშვიდობიანი სარგებლობისათვის. ასეთ ვითარებაში წყალტუბოს აბანო მხოლოდ უახლოესი სოფლების მცხოვრებთათვის თუ იქნებოდა ხელმისაწვდომი. გასაგებია, რომ ამ ხანებში მოიშლებოდა „აბანოსა სახლი“ და თავისი დროის შესაფერისი კულტურული მეურნეობა ისევ გაველურდებოდა). მაინც, თუ ვახუშტი ბატონიშვილი საქართველოს „აღწერაში“ აბანოს ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა ადგილას მრავლად უჩვენებს და ამავე დროს წყალტუბოს არ იხსენიებს, — ეს მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ ვახუშტი და-

სავლეთ საქართველოს მცირედ ეხება. მეცნიერ ბატონიშვილს ის ქვეყანა პირადად არ მოუვლია, და მისი აღწერა უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოს შეიცავს.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, წყალტუბოს აბანოს მოხსენიება XVIII საუკუნიდან მოგვეპოვება, ჩვენ ზელთა ერთი ხელნაწერი ახალციხელ ხოჯა ჰოვანასი. საწირავთა დღიურში, — ეს ახალციხელი ხოჯა ჰოვანა კათოლიკე მღვდელია, — ავტორს ხშირად მოჰყავს თავისი დროის მეტად საინტერესო ცნობები. როგორც ამ ხელნაწერიდან ჩანს, მისი ავტორი XVIII საუკუნის 70—80-იან წლებში ქუთაისში მოღვაწეობს. აი ამ ხანებში თავის დღიურში ის სამკერ იხსენიებს წყალტუბოს აბანოს.

1772 წელი, 18 მარტი, კვირა. „წყალტუბოს მაიორმან და სხვებმან ძალით ქალები დაიჭირეს საავოდ“.

1772 წელი, 14 აგვისტო, სამშაბათი. „რუსის დოქტორი ქუთაისიდან წავიდა წყალტუბოს“.

1775 წელი, 16 ივნისი, ორშაბათი. „ჩვენი ვაჟები ედგაგით წყალტუბოს აბანოზედან წავიდნენ“.

პირველი ცნობა მოწმობს, რომ წყალტუბოს აბანოზე მკურნალობა ამ დროს ჩვეულებრივი ამბავი იყო. მესამე ცნობიდან, ამას გარდა, ირკვევა, რომ XVIII ს. 80-იან წლებში წყალტუბოს აბანოზე ქუთათურებიც დადიან სამკურნალოდ, რომ, მამასადამე, ამ აბანოთ მოსარგებლეთა არეალი ამ დროს საკმაოდ ვრცელია.

მეორე ცნობა კიდევ უფრო საინტერესოა. ჩანს, რომ ამ ხანებში იმერეთის საზოგადოება დაინტერესებულია წყალტუბოს სამკურნალო წყლის თვისებებით. ამით აიხსნება, რომ ამ აბანოს სანახავად მიჰყავთ აკადემიკოსი გვლდენშტეტი, რუსეთის აკადემიის მიერ კავკასიაში სამეცნიერო მიზნებით მოვლინებული. „რუსის დოქტორი“, ეს აკადემიკოსი გვლდენშტეტია, რომლის შესახებ ერეკლე მეფის კარზე მყოფი კაპიტანი ლვოვი 1772 წელს, 29 სექტემბერს მოხსენებით ატყობინებდა პეტერბურგში კანცლერ პანინს: „Профессор Гюльденштет, осмотра владения царя Соломона земли, на сих днях для забранія своего экипажа поехал в местечко Ахалгори, откуда вскоре обратно в Россию отправиться намерен“¹³. სამწუხაროდ ჩვენ ამხელად საშუალება არა გვაქვს გვლდენშტეტის თხზულება ამ მიზნით გადავათვალიეროთ¹⁴.

¹³ А. Цагарели, Грамоты..., I, გვ. 363.

¹⁴ გულდენშტეტს უნახავს აბანო, მართლაც 14 აგვისტოს, ამის შესახებ ის სწერს: „თიხიან ორმოში ამოდის თბილი, ბუშტებიანი წყალი, რომელიც

ჩვენ ხელთ არსებული ძველი ცნობები წყალტუბოს სამკურნალო წყლის შესახებ ამით ამოიწურება. ასეთი ცნობები სხვაც არის მოსალოდნელი ამ რაიონის შესახებ ძველ საბუთებში (ლოლაბერიძეთა, ლორთქიფანიძეთა, წულუკიძეთა, იოსელიანთა და სხვათა ოჯახებიდან). საჭიროა ამ საბუთების შეგროვება, სანამ ისინი სამუდამოდ არ დაღუპულან, შესწავლა...

კიდევ უფრო მეტი ცნობების მოგროვება შეიძლება XIX საუკუნიდან.

აგრეთვე სრულად (შედარებით) შეიძლება იმის აღდგენა, თუ როგორი იყო XIX საუკუნეში ამ შესანიშნავი წყლებით მკურნალობა (ხალხური და მეცნიერული). ამისთვის საჭიროა სათანადო წერილობითი თუ ზეპირი ცნობების გულდასმით შეკრება და ამ მასალის მეცნიერული გააზრება. საჭიროა და დროც არის ეს საქმე შეასრულონ ჩვენმა მკურნალ-სპეციალისტ-კურორტოლოგებმა და ყოველად არასასურველია აწინდელი ვითარება, როცა საამისოდ მოწოდებული (მაგრამ, სამწუხაროდ, მოუმზადებელი) ზოგიერთი პირი არა მარტო იმას არ ამბობს, თუ როგორ იყო ძველ დროს ამ წყლებით მკურნალობა, არა მარტო მეცნიერული მოკრძალებით არ სდუმს, როცა არ იცის, თუ როგორ იყო ეს მკურნალობა, არამედ საქმის მცოდნის ავტორიტეტული პრეტენზიით აწვდის დაინტერესებულ მსმენელებს (ასეთი საუბრები სამკურნალოდ მოსულ საზოგადოებასთან ზდება ხოლმე) ზღაპრისა და ზედაპირული დაკვირვების უილაჯო ნარევს.

რა გამოიჩვენა ჩვენი ამ მცირე დაკვირვებიდან?

წყალტუბო ძველიდანვე ცნობილი იყო, როგორც სამკურნალო წყალი; XII საუკუნეში წყალტუბოს აბანო ფართოდ სახელგანთქმული სამკურნალო პუნქტია. წყალტუბო ამ დროს სამეფო ქონებაა; XII საუკუნის მიწურულს თუ XIII საუკუნის დასაწყისს „აბანოისა სახლი“ (ერთ-ერთი აბანო?) მეფემ კერძო პირს უწყალობა;

XIII საუკუნეში იაკობ დეკანოზმა მეფის მიერ ნაწყალობევი „აბანოისა სახლი“ მისი შემოსავლით გელათის მონასტერში ხახულის ღვთისმშობლის ხატს შესწირა;

XIII—XVI საუკუნეებს შორის წყალტუბო ისევ სამეფო ქონება გახდა;

XIII—XVI საუკუნეებში არახელმეწყობ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური პირობების შექმნის გამო წყალტუბოს სამკურნალო

მღვრიე, უსუნო და უგემო არის და ამდენად არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს“ (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტომი პირველი, გ. გელაშვილის გამოცემა, თბ., 1962, გვ. 147) რედ.

წყლებით სარგებლობა თანდათან შემცირდა, მისი საექსპლოატაციო ორგანიზაცია მოიშალა;

XVI—XVII საუკუნეებში წყალტუბოს აბანოს ტერიტორია შეფეთა წყალობით სათავად-აზნაურო საკუთრება გახდა;

XVI—XVII საუკუნეებში წყალტუბოს სამკურნალო წყლებით მხოლოდ უახლოესი სოფლების მცხოვრებნი სარგებლობდნენ;

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში წყალტუბოს სამკურნალო წყლებით ფართოდ სარგებლობის საზოგადოებრივი პირობები გაუმჯობესდა და აქედან მოკიდებული მისი სახალხო მნიშვნელობა განუხრელად იზრდება XIX საუკუნის მთელ მანძილზე.

ბორჯომის ხეობა*

(დღიური, 1947 წ.)

1947 წ. აგვისტოში ბორჯომში ვისვენებდი. შიგა და შიგ ხეობის დირსშესანიშნავ ადგილებსაც ვეცნობოდი, — ახალ მშენებლობას თუ გადასული დროის ძეგლებს. შენიშვნებს დღიურის სახით ვიწერდი.

ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა მეცნიერულად დადგენილი, მტკიცედ შემუშავებული წესით უნდა ხდებოდეს. უამწესოდ მუშაობის შედეგი, საფრთხე რეალურია, ნაკლები აღმოჩნდება, ან, უარეს შემთხვევაში, ის მეცნიერული ენერჯის უმისამართო ფლანგვა გამოვა.

ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა საჭირო სისტემით ერთი ცალკეული პირის მიერ ვერ განხორციელდება. ამისათვის აუცილებელია შესაფერის სპეციალისტთაგან შემდგარი სამეცნიერო ექსპედიცია. ასეთ ექსპედიციებს, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით, დროა ახორციელებდეს ჩვენი ინსტიტუტი.

თავისთავად ცხადია, რომ ამჯერად ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ჩემს მიზანს არ შეადგენდა.

ჩემი დღიური მხოლოდ ისტორიკოსის საუბარია, უმუშალოდ მიღებულ შთაბეჭდილებათა შედეგად გამართული, ამა თუ იმ საკითხის გამო.

6. VIII. უკვე რამოდენიმე დღეა „ბორჯომში“ ვარ (ითქვას მართალი, ვერაფერი დასასვენებელია ეს სასტუმრო მისი სასადილოთი).

თუმცა „მართლა დასასვენებლად“ ვარ წამოსული, მაგრამ აქაური ისტორიული ძეგლების მოხილვის სურვილმა ერთთავად შემიპყრო, როგორც კი ძველს თორელთა სადროშოში აღმოვჩნდი.

ეს არის, რომ ტრანსპორტის საქმე კირს.

* ქვეყნდება პირველად.

დღეს დოც. მამია ღუმბაძეს შეეხვდი, ტბაზე ისვენებს თურმე. დამაბედა, რომ მანქანას იშოვნის. თორის ნახვა დავთქვი, თუ შესაძლებელი გახდა.

დამსვენებლები უქმად ვისხედით ბორჯომის პარკში. რეჟისორი ალექსანდრე წუწუნავა გურიელების კარის ცნობრებიდან მამისაგან გაგონილ ეპიზოდებს მოგვითხრობდა. აქვე შორიახლო ერთი მოხუცი განმარტობით იჯდა. მეც მას მიუჯექი, გამოვესაუბრე. ზუგდილის რაიონიდან ყოფილა, ოფარჩხაფელი, გვარად ჯოჯუა, როგორც ამბობდა, „86 წლის კაცი“.

ჩემი მოსაუბრე საინტერესო იმითაც აღმოჩნდა, რომ ის არ მალავდა თავის კულაკყოფილობას. პირიქით, ხალხით იგონებდა, თუ როგორ ემსახურებოდა „დედოფალს“, დავით დადიანის ქვრიუს, და შემდეგ მის ქალს სალომეს, მფურატის მეუღლეს; როგორ შეიძინა ქონება იმათი წყალობით, — 80 ქვევა მიწა და სახლკარი, როგორ გააშენა მან პირველმა ჩაის პლანტაცია სამეგრელოში; ნაღვლიანად იგონებს მწყალობელ დედოფალს: ქალაქიდან ისე არ ჩამოვიდოდა, რომ რაიმე „ხალაათად“ არ ჩამოეტანა ჩემთვისო..

აქ შეიძლება ჩემი მოსაუბრე რამოდენადმე რომანტიკულად აღვარებოდა კიდევაც (საეჭვოა, მაგალითად, რომ მას ეკატერინე ჭავჭავაძის ქალისათვის პირადად ემსახუროს).

სამაგიეროდ ჩემი მოსაუბრის სხვა ცნობა უფრო სარწმუნო ჩანდა. ჯოჯუების ჯინჯი ხატი ილორშია. „ჩვენი ძველი იქიდან მოსულა—განმიმარტა მოსაუბრემ — ყოველ მესამე წელიწადს დავდიოდით და შესაწირავი მიგვექონდა ცხვარი, ქათამი“.

„ოფარჩხაფშიც წმინდა გიორგია, მაგრამ იგი სათემო სალოცავია. როცა გვალვა შეგვაწუხებდა, ღვდელი თემს თავს მოუყრიდა, სწირავდა, წვიმა მოვიდოდა“. თემი ჩემი მოსაუბრის ცნობიერებაში ტერიტორიული გაერთიანება მოჩანს, გვარი კი — სისხლით გაერთიანება. ჯოჯუების გვარის სალოცავი, მაგალითად, ილორის წმინდა გიორგია, მაგრამ ჯოჯუები შეიძლება სხვადასხვა თემში სახლობდნენ, ეს მართლაც ასეა, და სათემო სალოცავიც სხვადასხვა ექნებათ.

სასიამოვნოა ცნებების ასე ზუსტი დადასტურება.

10. VIII. თორი თორელთა განთქმული ფეოდალური სახლის სამშობლოა. თუმცა სავალდებულო არაა, რომ თორელი, ე. ი. ამ ფეოდალური სახლის მეთაური ყოველთვის თორში ბინადრობდეს. ფეოდალური სახლის მეთაურის სადაურობითი სახელი იწარმოება-

არა ქვეყნის, არმედ ამ ქვეყნის ცენტრალური (სხვაზედ მნიშვნელოვანი) პუნქტის სახელისაგან. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ასეთი სახელი სახლის მეთაურის სახელწოდებად იქცა, ის ამ სახელს ატარებს იმისგან დამოუკიდებლად, თუ სად ბინადრობს.

ქვეყნის სახელი „თორი“ მე პუნქტი თორის სახელისაგან წარმოშობილად მიმაჩნია, ე. ი. ქვეყნის სახელი თორი ესაა პუნქტი თორის სახელის გავრცელება (გადატანა) ქვეყანაზე ანუ ესაა „თორის ქვეყანა“.

ვახუშტი თორის მთას ერჯენის გავრცელებად წარმოგვიდგენს¹, ხოლო მდინარეს, რომელიც ამ მთას გამოსდის, ის თორის წყალს უწოდებს², რაც სრულიად ბუნებრივია და დამაჯერებელია აწინდელი „დაბა თორი“ კი შავწყალის მარცხენა მხარეზე ძვეს, ხოლო შავწყალი ბაკულიანისა და კოდიანის მთას გამოსდის³.

ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ეს გარემოება კანონიერ ეჭვს იწვევს: მაინც და მაინც თორის მთასა და თორისწყალს დაშორებული და კოდიანის მთისა და შავწყალის მიდამოებში დასახლებული ადგილისათვის სახელი „თორი“ მოულოდნელია.

ამიტომ ბუნებრივია კითხვა: ხომ არ არსებობდა თორის მთის მიდამოებში, თორისწყლის ზემო წელში, დასახლებული პუნქტი (გორა, დაბა) „თორი“, რომელმაც სახელი მისცა მთელს ამ ქვეყანას? აწინდელი დაბის სახელი „თორი“, ამ შემთხვევაში, უნდა გვეგულოს ხმა გვიან წარმოშობილად. ე. ი. ამ პუნქტს ასეთი სახელი „თორი“ მას შემდეგ შეიძლებოდა შერქმეოდა, როცა ქვეყანა „თორი“ უკვე არსებობდა, ხოლო პუნქტისათვის ასეთი სახელი შეეძლო შეერქმია თორის ქვეყნის დასავლეთით, მის მეზობლად მცხოვრებ არათორის ტომის მოსახლეობას..

მაგრამ ასეთ საკითხებზე არსებითი მსჯელობა ამ ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის შემდეგ იქნება მხოლოდ შესაძლებელი.

თვით თორის ეტიმოლოგია ჩემთვის უცნობია.

ქვეყანა თორის საზღვრები (ეთნიკური თუ პოლიტიკური) ჯერ კიდევ დაუდგენელია. უეჭველად ისა ჩანს, რომ ეს ქვეყანა სხვადასხვა დროს ერთი და იმავე ოდენობისა არ ყოფილა.

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 52.

² იქვე, გვ. 83.

³ იქვე.

თუ, ერთის მხრით, დასაშვებია ვარაუდი თორის თრიალეთთან, ძველად ოდესმე, ეთნიკური და პოლიტიკური კავშირისა (სახელწოდებათა მსგავსების საფუძველზე), ასეთი რამ ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში მაინც და მაინც აღარ იგულისხმება. სამაგიეროდ გარკვეული ჩვენებანი მოგვეპოვება ადრეფეოდალურ ხანაში თორის პოლიტიკური კავშირისა შიდა ქართლის სამხრეთ-დასავლეთთან (გვიანი საჯავახიანო, საციციანო) და სამცხის აღმოსავლეთთან (აწყური).

XII—XIII საუკუნეში თორელები ხელს იწვდიან არა მარტო მთელს ხეობაზე, არამედ, მოხელეობის გზით, ჯავახეთსა (ახალქალაქი) და სამცხის ცენტრალურ ნაწილზე (ახალციხე).

მაგრამ ეს ყველაფერი სახელდახელო მონახაზია და შემდგომ სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს (ასეთი შესწავლის დროს ამ ქვეყნების ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინება ყოველად აუცილებელია).

ვახუშტი თორზე საუბრისას, ამ ქვეყნის XII საუკუნის ვითარებას გულისხმობს, როცა შენიშნავს: „გვონებ თორელთა სამთა ამათ ქეობათა—სადგერს, გუჯარეთს და მტკვრის ქეობას, ვინადგან სახელნი და ადგილნი მათნი ეგრეთ წარმოაჩენენ“⁴.

გვიანფეოდალურ ხანაში თორის ქვეყნის ისტორიული ბედი განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა. მონღოლები და საათაბაგოს წარმოქმნა. ქართლის ახალი სამხედრო-ადმინისტრაციული დაყოფა (სათავადო-სადროშოები), ოსმალთა შემოტევა და ბოლომოუღებელი ბრძოლა ხეობისათვის... ყველაფერმა ამან მოშალა ქვეყანა თორი, როგორც ერთეული და თანდათან ნაოხარ-ნასადგომეყად აქცია ის. XIX საუკუნის დასაწყისს თორის ქვეყანა ცოცხალი აღარ იყო.

*

* * *

სოფელი თორი დღესაც ცარიელია. აწინდელი თორელები (ასე უწოდებენ მათ გარშემო მცხოვრებნი) — ნამესტნიკი ვორონცოვის მიერ აქ დასახლებული რუსები და უკრაინელები. ამ ორი წლის წინ საყუნეთში (სამცხეს) გადაუყვანიათ.

ბორჯომელმა კოლმეურნე რაზმაძემ გვაიმედა, რომ თორში ტყის-მცველს და ნასოფლარის ყარაულს ვიპოვიოთ.

რაიკომის მეორე მდივანი ამხ. ივსიხი მუჯირი ცხოველი ინტერესით მოეკიდა ჩვენს განზრახვას (მამიამ სთხოვა) და თავისი მანქანით წაგვიყვანა. სამწუხაროდ, ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო

⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 83.

მუზეუმის გამგე ამხ. სხვიტარიძე და ვერც მისი მეცნიერი მუშაკი მუზეუმში, ვერ ვნახე. მინდოდა ერთი მათგანი თან წამეყვანა, რომ ფოტო აპარატი, ვფიქრობდი, ექნებოდათ.

ვილისით გავემზავრეთ. გუჯარეთისწყალს ავყევით და მალე დაბის ცნობილ ეკლესიაზე მივედით. გამოკაფულს (ნაწილობრივ) კლდეში შეშენებულია ეკლესიის ერთნავიანი შენობა. ეკლესიის ის ნაწილი, რომელსაც გამოქვაბული ცად ახურია, განსაკუთრებით კარგად არის დაცული. აქვე გარშემო მიმობნეული სამშენებლო ქვები თითქო ამ ეკლესიის აღდგენა-გადაკეთებაზე მიუთითებს. ამასვე მოწმობს თითქო ქვების სხვადასხვა ხასიათის შემკულობა სარკმლის ქუდისა და ბალავერის, რომელზედაც წარწერაა მოთავსებული.

წარწერა ასომთავრულია. დასაწყისში ასოები მსხვილია, შემდეგ სულ უფრო და უფრო მცირადებიან. დამწერლობას ახასიათებს ლიტურგები და ყოველი სიტყვის შემდეგ სამი წერტილი. წარწერიდან უდავოდ ირკვევა, რომ ეს ეკლესია მისი აწინდელი სახით აშენებულია მეფეთამეფის გიორგი დიმიტრის ძის დროს, ე. ი. XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. სამწუხაროდ, წარწერა ნაწილობრივ გადასულია, თანაც ნახშირით არის გამურული და ძნელად იკითხება. „ინდიკტიონსა მეფეთ მეფისა გგსსა, ძისა დიმიტრისა მეცხრამეტესა სიტყვსა ლთისა ჯორცთ-შესხმისა მიზეზო, აღვაშენე ტაძარი ესე ჟამსა მეფეთ მეფისა გიორგისსა მე მათმან მოლარეთუხუცესმან... ქკსა კა“.

აქედან ერთი ცხადია: XIV საუკუნეში დაბა ცოცხალია და ამ ქვეყნის პატრონი (სუვერენი) გიორგი მეფეა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, ახალციხის მხარის საქართველოსთან შემოერთების შემდეგ, თავად ავალიშვილს ბრეთიდან (ქართლიდან) გამოუყვანია გლეხები და დაბაში დაუსახლებია. საინტერესოა: XVII საუკუნის დასაწყისს აწყურის ღვთისმშობლის ყმა-გლეხები (მე სხე ბი) ბრეთში ხიზნად იღვნენ. ავალიშვილებიც ამ ხანებში ლტოლნენ ოსმალთა მიერ მიტაცებული სამცხიდან და, ჩანს, უპატრონო ბრეთელ ხიზნებზე ხელი დაიდევს. ხეობაზედაც ავალიშვილებს, როგორც ცნობილია, ხელი მიუწვდებოდათ XVI საუკუნიდანვე (იხ. მესხეთის თავადების სია); შემდეგ საუკუნეებში (XVII—XVIII) ავალიშვილების მოღვაწეობა ხეობაში ცნობილია.

⁵ ქრონიკები II, 180, ჟორდანიას იმონებებს ბროსეს Rap., IV, 101—2. ჟორდანიას ეს წარწერა მოაქვს „პალეოგრაფიულად გადმოღებული პირადან“.

ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ავალიშვილებიც იგულისხმებიან იმ ქართველ თავადთა შორის, რომელნიც 1829 წელს, ახალციხის მხარის შემოერთების შემდეგ, ძველი საბუთებით ჩელში რუსთა ჯარის სარდლობასთან გამოცხადდნენ და ოსმალთა ყაშში დაკარგული მამულების დაბრუნება მოითხოვეს.

და როცა ქვეყანა დამშვიდდა, როცა ხეობაში „სამოქალაქო“ ცხოვრების პირობები შეიქმნა, ბრეთის მებატონემ საკუთარი, მინათვისები თუ შემდეგ მინდობილი ბრეთელები დაბას გადმოასახლა.

ეს იყო ის დრო, როცა ხეობა ახლად ესახლებოდა, როცა ნამესტნიკი თორს ასახელებდა, ავალიშვილი — დაბას, ხოლო ბატონყმობით სულამოხუთული საქართველოს გლეხობა — მთელ ხეობას...

დაბაში მეორე (სასოფლო) ეკლესიაც ყოფილა ოდესმე. დღეს ის საფუძვლამდე დარღვეულია.

გავიარეთ წალვერი („წალველი“ ვახუშტით. აღწერა... 204). კეჩხობიდან („კეცხოველი“ ვახუშტით. აღწერა.. 205) ამხ. მუჯირმა თავისი მეუღლე ზინა, გურული ქალი, წამოიყვანა და ბაკურიანისაკენ გავწიეთ. აქ, ბაკურიანში თემსაბჭოს თავმჯდომარე ამხ. ებრალიძე შემოვისვით და თორის გზას გაუდექით.

ბაკურიანის შესახებ ჩვენ ცნობები არ შემოგვწახვია. არც ძველი რაიმე არის აქ ცნობილი. მოხილვა უნდა. მოსალოდნელი კია, რომ ბაკურიანის მიდამოებში იპოვებოდეს უძველესი ნამოსახლევის კვალი. სახელიც ხომ „ბაკურიანი“ საინტერესოა. ბაკურიანი ადამიანის სახელად ჩვენ ადრე საშუალსაუკუნიდანვე გვაქვს დამოწმებული: ბაკურენი⁶ ბალდადისი⁶ — ქართლის ერისთავი VII—VIII სს. ვახუშტი იცნობს ბაკურიანის მთას, ბაკურიანის წყალს⁷, ასახელებს სადგერის ხეობაში დასახლებულ პუნქტს ბაკურიანს (აღწერა, 205) და არ მიუთითებს მის რაიმე ღირსშესანიშნაობას. სახელიც ხომ („ბაკურიანი“) მას განსხვავებული მოაქვს...

ბაკურიანიდან საკოჭავამდე დიდ შარას გავყევით. ძველი ნასოფლარი საკოჭავი დღეს აღდგენილია. იქ ანდრეზიტის წარმოების მუშები დასახლებულან. ეს წარმოება აქ ახალი საქმეა და, როგორც გადმომცეს, პერსპექტივიანია. შავწყალის ხეობაში თურმე დიდი მარაგია ამ ცეცხლისგამძლე ქვისა („ბორჯომულა“ — ასე დამისახელეს აქ ეს მდინარე — გაუგებრობაა“. ის რუსული „ბორჯომკას“ გადმოქართულდება. ვახუშტი ამ მდინარეს შავწყალის სახელით იცნობს

⁶ თ. უორდანი, ქრონიკ. I, 71, ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, 37.

⁷ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 52, 84.

(აღწერა... 83) და, როგორც ჩანს, ეს იყო მისი ძველი ქართული სახელი).

აქედან ახლოა აწინდელი სოფელი ციხისჯვარი. სამუხებროდ, იქ შესვლა არ გვიხერხდება. სახელწოდება ციხისჯვარი უთუოდ ძველია და მეტად საინტერესო. ტოპონიმი ციხისჯვარი საქართველოში არაერთია (შდრ. ჯიხანჯირი, ჯიხანჯური...). იქ(ციხისჯვარში) საძიებელია „ციხე“ და გზაც, რომელიც, საფიქრებელია, ამ ციხესთან გავლით შედიოდა ჯავახეთს (შავარშეთის გადავლით? იხ. ქცა. 300., ბაგრატ IV რომ „ზამთრის ბუქთა საშინელთა გარდაიარა შავარშეთი და ჩაეიდა ქართლს“. შდრ. ვახუშტი, აღწერა... 41, 130).

საკოჭავიდან (თუ საკოჩავიდან?) თორამდე 18 კილომეტრია. გზა სულ დაბურულ ტყეზე მიდის. ეს გზა ოდესმე საგანგებოდ გაუტანიათ. ნამესტინიკი ცდილა კოლონისტების უზრუნველყოფას. დღეს ამ გზის მხოლოდ ნაკვალევი და ჩანს. დიდი ხანია ის აღარავის შეუკეთებია და სულ ერთიანად მოშლილა ეს შესანიშნავი ნაგებობა.

უგზობამ სულ ჩაგვაშხამა ბუნების სამოთხისებური სანახაობა. ბოლომოუღებელ ოღროჩოღროებში ზინას შეკვივება-შეძახილები და მოსწრებული თქმები-ღა გვახალისებდა. ვილისი გაბრაზებით დაგდაგებდა და ტყის ღრმა დუმილს არღვევდა.

დიდი წვალებით, როგორც იქნა, მივალწიეთ თორს.

თორი დღეს ცარიელია. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თორელები (57 კომლი) საყუნეთში გადაუყვანიათ. დღეს თორის სავარგულებს ცემისა და ტბის კოლმეფურნობანი ამუშავენ.

ნაღვლიანად გამოიყურება დაყრუებული სოფელი. გაშემებული დგანან ლამაზად ჩამწყკრივებული ხის სახლები და მოსახლეებს ელიან..

მისვლისასვე ვიპოვეთ სოფლის ყარაული შეეჩენკო, 65 წლის მოხუცა, ჯანმრთელი, ხალისიანი კაცი.

თორს შესანიშნავი ადგილმდებარეობა აქვს. მთელს ამ ქვეყანაში ძნელად მოიძებნება მეორე დასახლებული პუნქტი, საიდანაც როგორც გუჯარეთის, ისე შავწყალის ხეობანი ასე „ხელის გულივით“ მოჩანდეს.

შევიჩენკოს ცნობით თორი უფრო მშრალი ადგილია, ვიდრე ბაკურიანი ან, მით უფრო, ბორჯომი. აქ წვიმებიც ნაკლებია და ზამთარიც უფრო თბილია. ხორბალი აქ ძლიერ კარგი მოდის, ჰავა განსაკუთრებით ჯანსაღია.

მიდამო ადგილების სახელები ვკითხე. სამხრეთ-აღმოსავლეთით დასახელა საირში ქედი, ჩრდილოეთით ლიბანი, დასავლეთით ფარეხები, ყველა ესენი დღეს უღრანი ტყეებია საირში-

ქელის გადაღმა ციხის ქვარია. შორს სამხრეთით მოჩანს უტყეო მთა კოდინი.

თორს დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ორი მცირე ხევი ჩამოუდის. პირველს ფარხადანკას, ხოლო მეორეს იაროვანიარეჩკას უწოდებს შევჩენკო. ეს ხევეები აქვე სოფლის ბოლოზე შეიყრებიან და, შემდეგ, მავწყალს ერთვიან.

გზები (შევჩენკოს ცნობით) მარჯვედ მიდის: დვირისაკენ საკირზე გავლით (აქ, საკირეს, ძველი ციხეა), აწყურისაკენ თისლების ხევით (აქ გზაზე ძველი ციხეა კალაბოინა), ბორჯომისაკენ ფარეხებზე და გომნაზე, კობისხევისაკენ დაბადველზე. გუჯარეთის ხეობას თორი ბაკურიან-მიტარბით უკავშირდება, ხოლო ჯავახეთსა და თრიალეთს საკოჭავ-ციხისკვარით.

ზოგი ამ გზის მიმართულება ძველი ჩანს, ზოგიც შეიძლება გვიან გატანილი იყოს. ამას გარდა სავარაუდოა, რომ თორი სადგერთანაც უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

შუა სოფელში ვიდექით, რომ სოფლის ბოლოზე იფნების ჯგუფმა ჩემი ყურადღება მიიბყრო. სასათლაოაო მიბასუხა შევჩენკომ. მივედი. საგანგებოდ შეზურგული ადგილის გარშემო წრითულად დგას ხუთი უზარმაზარი იფნის ხე. წრის შიგნით ჩანს ეკლესიის ნანგრევი. შევჩენკომ დაგვიდასტურა, რომ აქ „წმიდა გიორგიაო“ და დაუმატა: ჩვენ აქ სალოცავი არა გვექონია, კვირაში ერთხელ ბაკურიანს დავდიოდით სალოცავად, ან იქაური მღვდელი ჩვენთან მოდიოდა, როცა დაგვეპირდებოდაო.

მიწის ზედაპირზე „წმიდა გიორგის ქვები“ მცირედ გადაჩენილა, მოიპოვება ბალავერის ქვა მეტად ლამაზად ამოკვეთილი „ბოლნური“ ჯვრით, საკმლის ქუდი ასეთივე ჯვრით. ძეგლი, უეჭველია ღრმა სიძველისაა. თორი ღირს იმად, რომ ეს ადგილი გაითხაროს. ვინ იცის, შეიძლება მართლაც აქ დადასტურდეს თავდაპირველი თორი?.

შევჩენკო გვარწმუნებს, რომ ამ სოფლის მიდამოებში მას შვიდი, თუ მეტი, ეკლესიის ნანგრევი ეგულება. ზოგი მათგანი მართლაც გვიჩვენა ამ ჩვენმა მეგზურმა.

ზოგიერთი ეს ეკლესია სხვა სოფლისა (ნასოფლარისა) აღმოჩნდა (ნადარბაზევის, მონასტრის). მაგრამ ზოგიერთი მართლაც საკუთრივ თორისა უნდა ყოფილიყო.

ციხის რაიმე ნაშთი შევჩენკომ თორსა და მის მიდამოებში ვერ დაგვისახელა (თუმცა აქედან მხოლოდ იმის დასკვნა შეიძლება, რომ

თორში ფეოდალური ხანის ციხე არ შეინიშნება და არა ის, რომ თორში „ციხე“ არასდროს არ ყოფილა).

ჩვენი ხალხისიანი მეგზური სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით გაგვიძღვა (ბაკურიანში უკან დაბრუნებაც ასე სჯობიაო, ვვირჩია). პატარა ხევი იაროვანია რეჩკა გადავიარეთ და ტყის გავლით ერთ ნაკაფში შევედით. ერთი სანახევროდ დანგრეული კვადრატის ფორმის შენობა გამოჩნდა. ეკლესია არისო, აგვიხსნა შევჩენკომ. მაგრამ ჩვეულებრივი ეკლესიისა ამ შენობას არაფერი ეტყობა. საკურთხეველი არ ემჩნევა, არც ისა ჩანს, რომ საარკმელი ჰქონოდა. შესასვლელი სამხრეთის მხრიდან ჰქონია, ვერსად შევნიშნე შემკულობა რაიმე (ჯვარი და სხვ.). ჩრდილოეთის მხარეს კედელში ნიშია. აქ იპოვება მლოცველთაგან შენაწირი რაღაც ნივთები, ფული ჩვენი დროისა. (ვინ საიდან მოდის ამ უღრანს ტყეში, სადაც მოსახლეობა, გარდა თორელებისა, დღეს ათი კილომეტრის რადიუსით არსადაა?).

ალბათ ამ ფაქტის (მლოცველთა სიარული) გამო დაასკვნის შევჩენკო, რომ ეს ნაგებობა ეკლესიის ნანგრევებია.

ნაგებობა ეს შენობა ბაზალტის ჯიშის ქვისაგან.

აქვე შეფენებაზე მთელი ნასოფლარი ჩანს. ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ი ჰქვიაო, გვაცნობა შევჩენკომ, მალე ქვისაგან გამოკვეთილი რაღაც საოჯახო ნივთი (ორე, ვარცლი?) გვიჩვენა მან და გამომცდელი თვალთ ელოდა ახსნას. ვერ აუხსენი და, როგორც შევატყვე, ის შეეპედა ჩემს „პროფესორობაში“.

ეხლა შევჩენკო „მონასტრისაკენ“ გაგვიძღვა. ტყეში შევედით. საკმაო მანძილი ვიარეთ და ისევ ნაკაფს მივადექით. ნაკაფის პირას შავწყალის მარცხენა პლატოზე ცალნავიანი ეკლესიის ნანგრევია ბაზალტის ჯიშის ქვისაგან. ცალკე გდია ლამაზი ბოლნური ჯვრით შემკული ბალავერის ქვა. ეკლესია საშუალო ზომისა უნდა ყოფილიყო. სხვა რაიმე შემკულობა არ შეინიშნავს.

შევჩენკოს ცნობით ამ ადგილს მონასტერი ჰქვია. ეკლესიის გარშემო ნამოსახლევის კვალი მრავლად შეინიშნება.

ჩვენი მეგზური კიდევ უფრო გახალისიანდა. ეხლა სახლი უნდა განახვოთო, გამოგვიცხადა და კვლავ ტყეში შეგვიძღვა. ჩვენც შევეყვით. ერთხანს ვიარეთ და ეხლა უკვე სხვა ნაკაფს მივადექით.

შორიახლო რაღაც ნანგრევები მოჩანდა. აქ არისო, თქვა ჩვენმა მძღოლმა, წინ წავიდა და კარში შეძვრა, ჩვენც შევეყვით. კარისამი ქვისაგან შედგება: ორი ცერად დგას, ერთიც პორიზონტალურად ზედ ადევს. ის (შესასვლელი ზერელი) დაბალია, ასე რომ შიგ შესვლა მხოლოდ დაკუხვით შეიძლება. ეს „სახლი“ კონუსის ფორმისაა, რომლის ძირი წრეა ოთხი მეტრი დიამეტრისა: სიმაღლეც ამ კონუსს:

ოთხი მეტრი ექნება, თუ ცოტა მეტი. კონუსის წვერიდან დღეს შენობაში სინათლე ჩამოდის, მაგრამ ძნელი სათქმელია. ეს ხელოვნური „ერლოა“, თუ შემდეგ შემთხვევით შექმნილი კუჭკუტანა, ვგონებ — მეორე.

მაგრამ უფრო შესანიშნავი ისაა, რომ ეს სახლი უკიროდ, „მშრალი წყობით“ არის ნაგები (შევჩენკო მოგვიყვა, თუ როგორ ცხოვრობდა მისი ბატყანი ამ „სახლში“ სამ თვეს ისე, რომ არაფერმა აუნო).

ლამდებოდა, შევჩენკო მანქანისაკენ წავიდა, სადაც ჩვენი მოღლილი თანამგზავრები გვიცდიდნენ. მე და მამიამ ამ უცნაური სახლის გარემოს ერთხელ კიდევ ყურადღებით მოვაგლეთ თვალი. მაღალ ჯაგნარში ძლიერ ჩაქცეული ნანგრევები აღმოჩნდა. ესენიც კონუსები უნდა ყოფილიყვნენ. ყველა ერთი ზომისა ჩანდა, ერთი მეორის გვერდით იდგნენ და ყველას ერთად საერთო გალავანი უვლიდა. ისე როგორც პირველი შენობა, ყველა დანარჩენი და გალავანიც მშრალი წყობით (უკიროდ) იყო ნაგები.

მანქანიდან გვაცნობეს, რომ ვიგვიანებდით. დიდი ტყე გვქონდა გასავლელი.

რა დროისაც არ უნდა აღმოჩნდეს ნაგებობათა ეს კომპლექსი, ის მაინც საგანგებო შესწავლის ღირსია.

ადგილის სახელი ვიკითხე, — „ნადარბაზევიო“, მომიგო შევჩენკომ. საკვირველი არაა, რომ ნაოხარ ქვეყანაში XIX საუკუნეში დასახლებულმა მოახალშენებმა ზედმიწევნით არ იცოდნენ ნაოხარის სოფლების სახელები. რუკაზე ამ ადგილას, სადაც არაერთი ნაოფლარია აღნიშნული, სწერია: „Урочище Дарба-деви“ (ალბათ Дарбазеви).

„ნადარბაზევი“ თუ „დარბაზევი“ (დარბაზები?) სულერთია: აქ ეს სახელი „დარბაზი“ რეალურშინაარსიანია: ის თითქო პირდაპირი დასახელება არის იმ ნაგებობათა, რომელთაგან ერთი დღევანდლამდე ცოცხლად შემონახულა (იქნება „Дарбазеви“ შეცდომით აღდგენა კი არ იყოს რუკისეული „Дарба-деви“-სა, არამედ „ვეი კილოს“ შემორჩენილი ნაკვალევი?⁸

როგორც აღვნიშნეთ, შევჩენკომ დღეს ნადარბაზევი ჩვენ მეორეც გვიჩვენა. ამ ორი ტიპის ნანგრევთა შორის საერთო არაფერია. მით უფრო საინტერესო უნდა იყოს ეს ფაქტი ამ ძეგლების არქიტექტურულად შემსწავლელისათვის.

⁸ ა. კ. შანიძე, ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ, სახელებში. საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 2, № 8, 1941, გვ. 761—768.

მეგზური შევიჩნევო დაგვეშვიდობა და თორს წავიდა. ტყის მცველს დაუბარა (ტყის მცველი ჩვენ თორშივე შემოგვიერთდა); რომ ჩვენთვის ნასოფლარი რაღაც ეჩვენებინა.

კარგა ხანს ტყით ვიარეთ და ისევ ნაკაფში შევედით. ნამოსახლევი ჩანს. ნარუჯევი პქვიანო, გვითხრა ტყისმცველმა. სახელი საინტერესოა: წარმოების ნაშთი ზომ არ იგულისხმება? აქვე გდია ზეთსახდელის ვეება გელაზი — ნარუჯეველთა მეურნეობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოწმობა.

აქედან უკვე შეუჩერებლივ წავედით. ტყისმცველმა ღამით ტყეში გზა ძლივს გაიკვლია. 11 საათი იყო, როცა ბაკურიანს დავბრუნდით, ხოლო შუაღამეზე უკვე ბორჯომში ვიყავით.

რა მოვიპოვეთ ამ ერთი გავლით? — დაბა თორი ადრე სამუაღლ-საუკუნეებშივე დასახლებული მნიშვნელოვანი პუნქტია (მისი უფრო ძველი ასაკის შესახებ ნივთიანი მსჯელობა ისტორიულ-გეოგრაფიული და არქეოლოგიური სპეციალური კვლევის შემდეგ იქნება შესაძლებელი); თორის მიდამოებში იმ ძველ დროსვე ხშირი მოსახლეობა ჩანს.

აქვე ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება: აწინდელი თორისათუ ხეობის სხვა სოფლებისაგან განსხვავებით ძველ სოფლებში სამშენებლო მასალად უპირატესად ქვა ჩანს გამოყენებული. უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ ძველ დროს, როცა ადგილობრივი სამშენებლო ტრადიციები იქმნებოდა, ხეობა საერთოდ ნაკლებად ტყიანი იყო.

ასეთ ბუნებრივ პირობებში საეარაუდოა უფრო ინტენსიური მიწისმოქმედება (ხორბლეული, სელი), მეფუტკრეობა, მესაქონლეობა (ცხვარი და სხვა ოთხფეხი). ამას მოწმობს ხეობის ტოპონიმიკაცია. მოსახლეობის სიხშირეც, ეს ნასოფლარები რომ მოწმობენ, ამ პირობების გათვალისწინებით უფრო ადვილად ასახსნელია.

17. VIII. დღეს კვირას, 12 საათზე ტაბისყურს წავედით. ამხ. ი. მუჯირი იქ სამსახურის საქმეზე მიდიოდა და ჩვენც წაგვიყვანა. ავიარეთ ნაცნობი გზა წალვერი, ბაკურიანი და უღელტეხილი ცხრაწყაროს აღმართს შეუღვეით. მარჯვნივ შავწყალის ხეობაში მოჩანს სოფელი ციხისჯვარი. ამხელად იქ მისვლა არ მოხერხდება. ამას წინათ გავიცანი ერთი იქაური მკვიდრი ბერძენი გრამატიკოპულა. ის ანდრეზიტის საწარმოზე მუშაობს. მისი გადმოცემით, მოხუცები იტყოდნენო, ბერძენები აქ საკირედან მოვიდნენ. საკირეს კი ისინი არტაანიდან მოსულან (უეკველია, ეს გადმოცემა გულისხმობს პასკევიჩის დროის ამბებს — სომეხ-ბერძენთა მრახალშენეების შე-

მოყვანას საქართველოში). მოახალშენე ბერძნები პირველად იქ დასახლებულან, სადაც ნასოფლარი ციხისჯვარი იყო შავწყალის სათავეში, უღელტეხილის ძირას, შემდეგ მოუცვლიათ სამოსახლო და აწინდელ ციხისჯვარში დამკვიდრებულან. აქ ძველი ციხე მართლაც ყოფილა. შუაეულ სოფელში ეხლაც შეიმჩნევა ბორცვზე ნაციხვარიო. ცნობა მეტად საინტერესოა, თუმცა საეჭვო მომენტიც ახლავს. მით უფრო საჭიროა ამ ადგილების (ორი „ციხისჯვარი“?) საკუთარი თვალთ მოხილვა.

უღელტეხილი გადავიარეთ და ცხრაწყაროს მთის (შავარშეთი?) ძირას მიმართულენ თრიალეთისაკენ ავიღეთ — ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ნარიანში ვართ. ამ ქვეყნის (ნარიანის) გამო ვახუშტი ამბობს: აქ „დგების ზაფხულს ცხვართა და პირუტყვთა სიმრავლე, ვიდრე ტბისყურამდე, ადგილსა ვაკესა და შვენისერსა დის ქცია საშუალს ნარიანისა, კალმახით სავსე“⁹. ამრიგად, ნარიანი ცალკე ქვეყანაა თრიალეთსა, ჯავახეთსა და თორს შორის. ვახუშტის დროს ნარიანი თორ-გუჯარეთის ქვეყანაზე იყო მითვლილი¹⁰, მაგრამ ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ ეს სამოვრებით მდიდარი ქვეყანა ძველდაც, ზოგჯერ მაინც, თორში შედიოდა. ეს გარემოება კი მეტად დიდი მნიშვნელობის ჩვენებაა თორისა და თორელთა ეკონომიური სიძლიერის გასაგებად. ქვეყანა ნარიანის საზღვრების დადგენა ძნელი არ არის. ლეონტი, ვახუშტი და სხვა — დოკუმენტური წყაროები საამისოდ საკმაო მასალას იძლევიან. ვახუშტი, როგორც ჩანს, თანახმად ლეონტის ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენისა, ნარიანს თრიალეთის ნაწილად ჰგულისხმობდა¹¹, თრიალეთშივე ეგულება ნარიანი („ბოჯანას წყარონი“) დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს¹², თუმცა ვახუშტის სამართლიანი შეხედულებით ბოჯანო გეოგრაფიულად ჯავახეთში შედის¹³.

ნარიანის მაგალითი იმის მოწმობაა, რომ ამა თუ იმ ქვეყნის პოლიტიკური საზღვარი ყოველთვის არ ემთხვევოდა მის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ საზღვარს.

(საამისო მაგალითები ჩვენ სხვაც ბევრი მოგვეპოვება).

ქციის მარცხენა ნაპირს მივყვებით. ქცია აქ ჭერ კიდევ მცირე ნაკადულია და წყნარი ლიკლიკით მირბის თრიალეთისაკენ. მთის კალ-

⁹ აღწერა..., გვ. 60.

¹⁰ იქვე, გვ. 59—60.

¹¹ იქვე, გვ. 41—43.

¹² ქართლის ცხოვრება, 344.

¹³ აღწერა..., გვ. 130.

თებზე შეფენილია უთვალავი ცხვრის ფარა. სერების უბებში მო-
ჩანს ფარეხები. აქა-იქ გვხვდება ნასოფლარები. უეჭველია, ზოგი
მათგანი „ზაფხულის საჯდომია“ (ფეოდალის მოსახლეობისათვის
ძველ ქართულ წყაროებში დამოწმებულ ამ ცნებას რამოდენაღმე გა-
ფართოებული შინაარსით ვხმარობთ, ე. ი. არა მარტო ჩვენი დროის
აგარაკის მნიშვნელობით, არამედ თურქულ-თათრული ძაილანის მნი-
შვნელობითაც). „ზაფხულის საჯდომი“ — ძველი საქართველოს მო-
სახლეობის მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენაა. ის დაკავშირებულია
მეურნეობის განვითარების გარკვეულ მომენტებთან და მთისა და ბა-
რის ურთიერთობის მატერიალური გამოსახულებათა.

გარკვეულ დროს, როგორც ჩანს, საზოგადოების სამეურნეო
ცხოვრების წესად შემოვიდა, რომ ბარის სოფელი „ზაფხულის საჯ-
დომს“ იჩენდა მთიანეთში, სადაც ის ზაფხულობით სამეურნეოდ,
მთლად თუ ნაწილობრივ, გადადიოდა (გამორიცხული არც ისაა, რომ
მთის სოფელს გაეჩინა „ზამთრის საჯდომი“ ბარში სამეურნეოდ...
მაგრამ მთისა და ბარის ურთიერთობის ასე შორს მიმავალი საკით-
ხის შესახებ საუბარი აქ უადგილოა...). ამ საჯდომებს ბუნებრივია,
რომ ბარის სოფლის სახელი შერქმეოდათ. ზოგი ასეთი „ზაფხულის
საჯდომი“ თანდათან მუდმივ სამოსახლოდ იქცეოდა. ჩნდებოდა, ამ-
რიგად, ახალი სოფელი მთაში, რომლის მოსახლეობას სახელთან ერ-
თად ბარიდან სხვა ტრადიციებიც ამოჰქონდა (ნიშ-სალოცავეები...).
ჩვენი ნათქვამის ცოცხალი მოწმობანია დღევანდელი ორი ორჯა,
ორი ზანდო, ორი კოთელია, ორი ზორენია, ორი კულიკამი, ორი ხუ-
ლგუმო და სხვ.

დროთა განმავლობაში, სხვადასხვა ვითარების გამო კავშირი ბა-
რისა და მთის საჯდომებს შორის წყდებოდა. და დღეს ჩვენს წინაშე
მძიმე საკითხად დგას სოფელთა საგეოგრაფიო სახელების ასეთი გან-
მეორებანი. „ზაფხულის საჯდომის“ პრინციპის მიყენებით შეიძლე-
ბა მარტივად აიხსნებოდეს, მაგალითად, თრიალეთისა და ქართლის
რეხას ურთიერთობის ამოცანა, რომელიც ესოდენ მნიშვნელოვან სა-
კითხს უკავშირდება აღრესაშუალსაუკუნეების საქართველოს ის-
ტორიაში...

ჩვენ მიერ ყურადღება მიქცეული ეს მოვლენა, რა თქმა უნდა,
ყოველთვის ვერ ახსნის საქართველოში სოფელთა საგეოგრაფიო
სახელების განმეორების ყველა ფაქტს, სხვა შემთხვევაში ასეთ ფაქტს
სხვა ახსნა მოეძებნება, მაგრამ ზოგი ფაქტისადმი ამ პრინციპით მიდ-
გომა, ვფიქრობთ, სხვაზე უფრო მართებულია (საქართველოს ისტო-
რიული გეოგრაფიის ეს დიდი საკითხი ასე ერთი ხელის მოსმით, რა
თქმა უნდა, არ გადაწყდება მას ისტორიულ-მონოგრაფიული შესწავ-

ლა სჭირია და აქ მე მხოლოდ ის შემიძლია გარკვევით აღვნიშნო, რომ საამისო მასალა საქართველოს ტოპონიმიკურსა თუ წერილობით წყაროებში უხვად მოიპოვება).

ქცია გადავიარეთ და მისი მარჯვენა მხრით სამხრეთისაკენ დავეშვით. აქა-იქ შეიმჩნევა ხელოვნური რუს ნაკვალევი. ვახუშტი შენიშნავს: „იტყვიან ტბის ყურისას — თამარ მეფემან ჰყო ტბად, ვინათგან ჩანს ნარუალი, რომელი გაიტანაო ქციილამ — და აწ უქმი არს“¹⁴.

ჩვენს მეცნიერს იმაში შეგვიძლია დავეთანხმეთ, რომ ეს რუქციიდან ტაბისყურამდე მინდვრების მოსარწყავად გატანილი არ უნდა ყოფილიყო: არც მოსარწყავი ფართობი ჩანს და არც მორწყვის საჭიროება, ამიტომ, ხომ არ იყო ეს რუქ, „კალმანით სავსე“ ქციიდან ტაბისყურში თევზის მომრავლების ხელოვნური ღონისძიება? თუ რა დიდი მნიშვნელობისად ითვლებოდა ფეოდალური მეურნეობის ეს დარგი — მეტევეზობა, კარგად ჩანს თამარის (თუ დავითის) ხალხურ ეპიტაფიიდან: „თევზნი იმერთა წყალთაგან ამერთა წყალთა შთამესხნეს“...

მაღე გამოჩნდა ტაფობი და თვალწარმტაცი ტბა. ტბაში შორს არის შეჭრილი ნახევარკუნძული, რომელზედაც სოფელია გაშენებული. სოფლის შუაში, ყველაზე შემადლებულ ადგილას, დგას ეკლესია, რომელიც მართლაც წითლად გამოიყურება, აქედან სოფლის აწინდელი სახელი — კიხილქილისა, „Красная церковь“, წითელი საყდარი. ეს სახელი გვიან შერქმეული არა ჩანს, მაგრამ ამ სოფლის ძველი სახელი ტაბისყურიც უნდა ყოფილიყო (მღრ. ტაბახმელა, ტაბაკინი...).

XV საუკ. კათალიკოზის სოფლებს შორის დასახლებულია „თ რ ი ა ლ ე თ ს... მ ი ლ ი ს ს ს ო ფ ე ლ ი წ ი თ ე ლ ს ა ყ დ ა რ ი“¹⁵. ასე რომ თუ ეს ტაბისყურის მეორე სახელი არაა, ის მაინც არ არის „უცნაური“, რომ ასეთი სახელის სოფელი არსებულა.

სოფლის აწინდელი მოსახლეობა თითქმის სულ სომხებია ბარალეთიდან (ჯავახეთი). მცირე ნაწილი ქართველებია, გვარად სანდაძეები (ამათგანაც უმრავლესობა გასომხებულია). მარკოზ სანდაძის გადმოცემით ამ სოფელს ძველად ხონი ი უნდა რქმეოდა. ძველი წიგნები გვქონდა, ბეჟენცობის დროს დაგვეყარვა, იქ ეწერათ: „ქციით რუ ვადინევი და ხონის ტბა ვადიდევო“. ასეთი „წიგნი“ საეჭვოა, რომ არსებულებიყოს, მაგრამ გადმოცემის საფუძველი ის უნდა იყოს, ზემოთ რომ აღვნიშნე: ქციიდან ტბამდე რუს გატანას, ხალხის წარ-

¹⁴ აღწერა..., გვ. 60.

¹⁵ ქრონიკები, II, გვ. 196..

მოღვენით, არა მინდვრების მორწყვა, არამედ ტბაში წყლის დაგრო-
ვება ქონდა მიზნად. ასეთ გადმოცემასვე გულისხმობდა, როგორც
ჩანს, ვახუშტიც: „ტყვიან ტბის ყურისას“ და სხვ. (იხ. ზემოთ):
რაც შეეხება „ხონის ტბას“, მარკოზ სანდაძის მოწმობა-ლექსი აქ
უფრო ნიშანდობლივია და ასეთი სახელი მართლაც შეიძლება სწო-
დებოდა ამ ტბას, ხოლო სოფელს — ხონი.

სოფლის ახლოს, მის ჩრდილო-დასავლეთით სერზე მოჩანს ეკლე-
სიის ნანგრევები. „წმიდა ნინოს“ ვეტყვითო, იქვე მშრალ ხევს ნინო-
ლელა ჰქვია. უცნაურად ჩანს: ნინოს სახელობის ეკლესია ფარავ-
ნის ტბის გასაღდად ინი იყო მოსალოდნელი და აქ კი არის.

წითელი საყდარი სანახევროდ დანგრეულია. ის XI—XII საუ-
კუნის ნაგებობა ჩანს (შეიძლება გადაწაკეთები). დასავლეთის მხრი-
დან კედელი მდიდრად არის შემკული ჯვრებით, ბიბლიური სცენე-
ბით, უწესრიგოთ. ამ ხელოვნური ნახელავისაგან მკვეთრად განსხვავ-
დება ბალავერზე ამოჭრილი (ნაგვიანვად?) უშნო ჯვარი. აქვე ნანგ-
რევთა შორის მოიპოვება წითელი ქვისაგან გამოთლილი სვეტის ნა-
წილი. ეკლესია მთლად აგებული ყოფილა ლამაზად გათლილი ფიქ-
ლებისაგან. ის სამშენებლო ხელოვნების მაღალი კულტურის კარგი
მოწმობა უნდა ყოფილიყო. შეიძლება ისიც კი გვეფიქრა, რომ ამ
ეკლესიის აგებაში რიგითი მოსახლეობის გარდა სხვაც მონაწილეო-
ბდა: ეს არაა ჩვეულებრივი სასოფლო ეკლესია. მაგრამ, თუ ეს ასეა,
რად არ ახლავს წარწერა?..

ტბის მიდამოებში სანდაძის ჩვენებით შემდეგი მთებია: მ შ რ ა-
ლი მ თ ა (ჩრდილო-დასავლეთით), შორს სამხრეთით — ა ბ უ ლ ი,
მის ახლოს შ ა ვ ნ ა ბ ა დ ა და ბ ე ბ ე რ ა კ ლ დ ე, ჩრდილო-დასავ-
ლეთით თ ა ვ კ ვ ე თ ი ლ ა (ჩამქრალი ვულკანი?), ჩრდილოეთით
შ უ ა მ თ ა.

ტბის შესახებ ვახუშტი გვაუწყებს: „ტბა ტბის-ყურისა არს წყა-
ლი ანკარა, სასმელად ტკბილი და შემრგო, გარემო ნაძოვანი, ტყი-
ანი, ბალახევაგილიანი, წყაროიანი და კალმანთა სავსე დიდ წვრი-
ლითა“¹⁰. სამწუხაროდ „ნაძოვანი და ტყიანი“ დღეს აქ აღარაფერია
(ამბობენ, ტბაში პოულობენ ხის დიდროან მორებსო), დანარჩენი
თვისებანი კი ამ ტბას დღესაც შერჩენილი აქვს (აქაური „დიდი და
წვრილი“ კალმანის გემოიანობაში ჩვენ პრაქტიკულად დაგვარწმუნა
ტბისყურის თევზის სარეწაოს გამგემ).

¹⁰ აღწერა... გვ. 43.

შუა ტბაში კუნძული მოჩანს. ნავში ჩავსხედით და კუნძულზე გავცურეთ. იქ საინტერესო ძველი ნამოსახლარი ჩანს. ვინ იცის, აქ ადამიანის უძველესი საცხოვრისის ნაკვალევაც შეიძლება აღმოჩნდეს (ჩემ მიერ აკრეფილი კერამიკის ნაშთები ისე დაგვარგე, რომ ვერც ერთს ჩვენს სპეციალისტს ვერ ვაჩვენე).

მოულოდნელად ქარი ამოვარდა, არც თუ მაინცა და მაინც ძლიერი, მაგრამ ჩვენი ნავის ბრტყელსკერიანობა გავითვალისწინეს და სასწრაფოდ უკან დაბრუნება გვირჩიეს. დავბრუნდით, ტალღები საკმარისად ღონივრად გვაქანებდა და როცა ნახევარკუნძულს მოვატანეთ, მაშინ მივხვდი, თუ რად უნდა სწოდებოდა ამ სოფელს ტ ა ბ ი ს - ყ უ რ ი: აქ ნახევარკუნძულის დასავლეთ ნაწილში ტბა არც კი ირჩეოდა.

შენ ჩადიოდა, როცა ცხრაწყაროს უღელტეხილზე ამოვედით. რა თვალსაწიერი, რა დიდებულნი სანახაობა, არ მახსოვს ვთქვი თუ ვიფიქრე: „სხვა საქართველო სად არი“...

ღამის თერთმეტ საათზე ბორჯომში ვიყავით.

20. VIII. დღეს განსაკუთრებით მარჯვე დღე მქონდა.

მე და პროფ. პაატა გუგუშვილი მა ჩიტახევ-ჰესის მშენებლობის დათვალეობა განვიზრახეთ. მშენებლობის ხელმძღვანელობა გულმხურვალედ შეხვდა ჩვენს განზრახვას. დილას, 11 საათზე ამ დაწესებულების ავტობუსი სასტუმროს კარებზე მოგვადგა. შემთხვევით პროფ. შალვა რადიანი შემოგვხვდა, ჩავისვით და წავედით.

გავიარეთ ლიკანი. აქ ლიკანის ხეობაში მტკვრის მარცხენა მხარეზე ნაჩვენებია (რუკით) „მონასტრის ნანგრევები“. სხვა დროს თუ დავათვალეობებ, თორემ ახალმშენებლობის დასათვალეობებლად სპეციალურად მორთმეული ავტობუსით ასეთი რამ უხერხულია...

ჩიტახევს მივედით. აქ სადგური უნდა აშენდეს. არხის სათავე კი ქვაბიხევიშია. ჩიტახევში დასათვალეობებელი ჯერჯერობით არაფერია. დღევინ წავედით, სადაც მშენებლობის მმართველობა მოთავსებულია. მშენებლობის მთავარ ინჟინერს ანდრეულაძეს წარუდექით. გულთბილად მიგვიღო. მშენებლობის შესახებ ამომწურავი ცნობები მოგვწოდდა. ჩემს შესაფერის კითხვაზე ისიც დაგვიმოწმა, რომ არხის თხრისას მუშები და მშენებელნი აქა იქ ბრინჯაოს ნივთებს პოულობენ. არ შეგვიანხავსო, ინანა. ჩვენი დანაშაულია: განა არ შეგვეძლო, თუ სპეციალურ მეთვალყურეს ვერ მიუჩინდით, ერთი საინსტრუქციო მოხსენება წაგვეკითხა ამ ამხანაგებისათვის, ან არა და, სად არის ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი?...

ამხ. ანდლულაძემ ტექნიკური განყოფილების მთავარი ინჟინერი აფნიელი ჯავახი ამხ. მოსიძე მოგვიჩინა და ავტობუსიც ჩვენს განკარგულებაში მოგვცა. ჯავახი ქართული კულტურისა და ისტორიის დიდი მოყვარული აღმოჩნდა, თანაც ნიჭიერი და ხალისიანი ინტელიგენტი.

ქვაბიხევისაკენ წავედით. დვირშივე მტკვარზე ხიდის კურტნის ნაშთი შევამჩნიე. მოსიძის ვადმოცემით ეს ხიდი, ასე ამბობენ აჭაუარი მოზუტებო, ერეკლეს დროს მოქმედი იყო და ერეკლემ ამ ხიდზე გამოვიდა, აწყურს რომ მიდიოდა სამხრადო (ე. ი. 1770 წელს). შეიძლება. შესწავლა უნდა (ერეკლეს მოკავშირე ტოტლებენი კი, ცნობილია, სულ სხვა გზით მივიდა აწყურში).

დვირში (სოფელში თუ ხეობაში) ბევრი რამ არის ჩემთვის ღირსშესანიშნავი. ამ ხეობაზეა საკირის ციხე. სოფ. ტაძრის ი. უნდა სხვა რიგად მომარაგებულ-მოწყობილი და არა მოაგარაკე, წამოვიდეს საკუთარი მანქანით...

დვირი საზღვარი იყო ოსმალთა მძლავრობის ეამს ქართლსა და ახალციხის საფაშოს შორის, ვიდრე 1828 წლამდე¹⁷.

ქვაბიხევს მივედით. ამხ. მოსიძემ დაწვრილებით გაგვაცნო კაშხლის მშენებლობა საცაა დაასრულებენ. გაგვაცნო არხის მშენებლობის სათავე. გატაცებით გვესაუბრება. ჩანს, ესმის და უყვარს თავისი საქმე... დავათვალიერეთ სამი კილომეტრი სიგრძის გვირაბის მშენებლობა. მან უნდა მტკვარი გაატაროს. მცირე და დარჩენილი გასაჭრელი გრანდიოზული სანახავია.

საამაყო სოციალისტური მშენებლობა. მაგრამ აქ კიდევ მეტია ჩემთვის საიმედო და საამაყო: სოციალიზმის მატერიალური მშენებელი სხვა კი არაა, თვით ქართველი ხალხია, მისი სახელოვანი შეილებია.

კუშხალის „დამართებით“ (გალმა, პირდაპირ) მტკვრის მარჯვენა მხარეს ციცაბო კლდეზე რაღაც ნანგრევი მოჩანს. ციხეაო, თამარს მიაწერენო, — გვითხრა მოსიძემ.

ავტობუსში ჩავჯექით და უკან დავბრუნდით. მშენებლობა ვნახეთ, ჩვენი დროის ფეთქვა ძლიერად ვიგრძენით და მე, ისტორიკოსს, სწო-

¹⁷ ქართლისა და სამცხის საზღვარი ისტორიის მანძილზე უცვლელი არ ყოფილა და სასაზღვრო ხაზი სხვადასხვა დროს ტაშისკარიდან აწყურამდე ქანაობდა ქცა, ლეონტი მროველი, 10. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით (1901 წ. გამოცემა), გვ. 320; მარი, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა და გვ. 3; თაყაიშვილი, მასალანი საქ. სტატისტიკურის აღწერილობისა..., გვ. V; ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, 51.

რედ ესლა მჭირია, ამ განწყობილებიას, ძველის მოხილვა, რომ ძველს ახლის შუქი მიეფინოს, რომ ძველი ახლის შუქზე განათდეს (და ესაა ჩვენი საბჭოური ისტორია...).

დიდად დავალებული მოვლილით, თუმცა ტუსალებივით (სხვის ნებაზე სიარული ტუსალობა).

მოსიძემ შემამჩნია, რომ ნაღვლიანი თვალები ქვაბიხევის სიღრმეში მიმდიოდა და წინადადებით მომმართა. თუ გნებავთ მემანქანეს ვეტყვი და ამ ხეობაში შევიდეთო. გვესიამოვნა. მემანქანემ მანქანა მარცხნით შეუქცია და ხეობას ჩრდილოეთის მიმართულებით შევყევით.

მე ჯერ კიდევ აქეთ წამოსვლამდე დღეს დილითვე ჩაუჭექი რუკას. ის (ხუთვერსიანი რუკა) ამ ხეობაში ბევრს არაფერს გვპირდებოდა, მაგრამ ამ რუკის ნაკლებობა ბევრჯერ მქონდა გამოცდილი და ესლაც მეიმედებოდა, რომ ამ საინტერესო სახელის ხეობაში რამეს ვიპოვიდი.

შესვლის უმაღვე თვალწინ წარმოგვიდგა მეტად ლამაზი ხეობა. ეს მართლაც რომ „ქვაბის“ ხეგია, თუ „ქვაბი“ ადამიანის პირველ საცხოვრის ეწოდება.

საქართველოში ასეთი ხეობა მე მხოლოდ ბზიფისა თუ მომაგონდება (რიწასაქენ).

პერპენდიკულარულად დაშვებული საოცარი სიმაღლის კლდეები ერთი მეორის პარალელურად ჩამწყრივებულან. უხსოვარ დროში ამ გიგანტებს გზა დაუთმიათ ვიწრო ხევისათვის. ღრმა ხეობით მოედინება ქვაბიხევისწყალი (კალმანით არის სავსეო). ყველაფერი დაბურულია ხშირი ფოთლოვან-წიწვიანი ნარევი ტყით. შიგა და შიგ მოჩანს ადამიანის ნაკვალევიც: — კულტურული მცენარეები (კაკალი...).

ხუთი კილომეტრი ვიარეთ. ხეობის ერთ შედარებით ფართო ადგილას ორი კაცი შემოგვხვდა. მანქანა დავაყენეთ და უცნობებს სადაურობა და ვინაობა ვკითხეთ. ადგილობრივ მკვიდრს ვნატრობდი. ასეც აღმოჩნდა: ქვაბიხეველი გოგიაშვილები. სოფელი ქვაბიხევი (ისე როგორც თითქმის ყველა სოფელი ბორჯომის ხეობაში) XIX საუკუნეშია დასახლებული. აქ სახლობენ გოგიაშვილები (ქართლიდან), მაისურაძენი (იქიდანვე), ზაჭაპურიძენი (იმერეთიდან).

ქვაბიხეველი გოგიაშვილის სიტყვით, მდინარე ქვაბიხევი გამოდის შავსერიდან. ურმის გზა ამ მდინარეს და ხეობას ღომის მთამდე შესდევს, შემდეგ გზაწვილი მიდის მარელისში (იმერეთში). ჩვენ რომ ვიდექით, იქიდან კარგად ჩანდა უღელტეხი-

ლი — ლოპის მთა. ამ მთაზე, ჩვენი მოსაუბრის გადმოცემით, ციხე არაა, მაგრამ ნასოფლარი კია და ძველი ეკლესიაც (რუკაზე ამ ადგილას მართლაც არის აღნიშნული „წმ. გიორგის ეკლესია“). აქედან გზა მარელის — ლელვანისაკენ და ვახანისაკენ მიდის (ომარ ხანმა ვახანი, შეიძლება, სწორედ ამ გზით მოინახულა...).

შ ა ვ ს ე რ ი ს წ ყ ა ლ ი (=ქვაბიხევი) და ლ ა შ ი ლ ე ლ ი ს წ ყ ა ლ ი ერთი მეორეს შეეყრებიან სოფელ ქვაბიხევიდან რვა კილომეტრში. ამ ადგილს წ ყ ა ლ გ ა ყ რ ი ლ ა ჰქვია (sic „ხერთვისის“ და „შერთულთას“ საწინააღმდეგო თვალსაზრისი. ორივე კი სწორია...).

ჩემ მოსაუბრეს ვკითხე, თუ რა ჰქვია ამ ადგილს მეთქი. ც ი ხ ი ს კ ა ლ ა ო — მიბასუხა. ციხე საღ არის მეთქი. დამანახვა. აქვე ახლოს ციცაბო კლდეზე ციხის ნანგრევი მოჩანდა. ამ ციხეს რა ჰქვია მეთქი. ზ ე მ ო თ ი ო — მიბასუხა. პირველად ამ სახელმა ჩემი ყურადღება ვერ მიიქცია. შემდეგ უეტრად წამომავიწყდა „ღ ე მ ო თ ი ს ც ი ხ ე“ და მოსაუბრეს კითხვითვე მივმართე: ეს თუ ზემოთია, ქვემოთი სადაა მეთქი. ასეთი არაფერი ვიცო.

გამახსენდა დემოთის ციხე ვახუშტით¹⁸, ლეონტიით¹⁹ და თავი წარმოვიდგინე იმ ხეობაში, რომელიც ძველად აგრე დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობისად ეგულებოდათ. საარწმუნოდ მეჩვენება ვარაუდი, რომ ამ ხეობით, ერთ-ერთი ცხოველი გზა გადადიოდა სამცხიდან იმერეთში. ამ გზის ნიშნებია დემოთის ციხე და ლომისა...²⁰.

მაგრამ „ქვაბიხევი“ მე ამაზე უფრო ძველი ნაკვალევიც მელანდებდა სამწუხაროდ, ეს ხეობა ამ თვალსაზრისით ჯერ არავის მოუხილავს...

ციხეზე ასვლის დრო არ იყო (ისტორიკოსები რომ მხლებოდნენ, სხვა საქმე იყო, ეს მოაგარაკენი კი უფრო ჩემი ხათრით წამოვიდნენ ამ „მიყრუებულს“ ხეობაში. მართალია, მოსწონთ და ხალისსაც იჩენენ, მაგრამ მე მაინც არ მმართებს თავდავიწყება... თანაც ეს ციხე არც აგრე ადვილად მისადგომი ჩანს)...

ამ ადგილს სპეციალური მოხილვა უნდა ნანგრევმა. მეტად საინტერესო მასალა შეიძლება მოგვცეს. ვინ იცის, შეიძლება ჩვენ დრომდისაც ცოცხლად შემორჩენილია ნაგებობის კვალი იმ ციხისა, სუბბატ ბიგრიტიანმა რომ „აღაშენა... ქუეყანასა ოძრკვევისასა, რომელ-

¹⁸ აღწერა... გვ. 124.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება. გვ.47.

²⁰ დემოთის ციხე XVI საუკუნეშიაც ცოცხალია და ათაბაგების ხელთაა, ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, 114.

სა ეწოდების სამცხე, ადგილსა, რომელსა ჰქვან დემოთი, მოკიდებულად მთასა ლაღოსსა²¹“.

(და რა საინტერესო მასალა ისტორიულ-გეოგრაფიული თემისათვის: დემოთი, ოძრქევი, ლოშხია, წუნდა..).

ეკლესია ვკითხე ჩემს მოსაუბრეს. არისო აქ ხეობაში მარიამ წმიდაო... უკვე ეს სახელწოდება „მარიამწმიდა“ ძველის სიძველეზე მიუთითებდა. მარიამწმიდა სოფელ ქვაბიხევის ახლოს ყოფილა. უკან დავბრუნდით. მეგზურმა მალე გაგვაჩერა. დავიქვეითედ და გზიდან მარცხნივ ბილიკს ავყვეით მაღლობისაკენ. ფერდობს ეტყობა ძველი კულტურული ნასაქმევის კვალი: კაკლის ხეები. აქვე ახლოს რაღაც ძველი ნანგრევი ჩანს, უკიროდ ნაშენი.

მეოთხედი კილომეტრი ავიარეთ და ერთს უზარმაზარ კლდეედელს მივაღექით. აქ არისო გვიოხრა გოგიჩაშვილმა და ამ კლდის დავაკებაზე მიგვითითა. ყოვლად შეუხედავი რამ მოჩანდა ამ კლდის ნაშალი ქვებისაგან უშნოდ აროხვილი. არ მესიამოვნა. აქვე კლდიდან ანკარა წყარო გადმოსჩქეფდა და თავისკენ გვებატიყებოდა. ჩამოვჯექით. „მარიამობას აქ მრავალი ხალხი მოდის, ქვევით მდინარის პირას ღამეს ათევენ, ხატობენ“ — გვიოხრა ჩვენმა მეგზურმა.

უხალისოდ წავედი ეკლესიისაკენ. ისე მეჩვენებოდა, რომ მოლოდინი არ გამიმართლდა. ძველსა და საინტერესოს ამ აროხვილ ქვებში ვერას ვიპოვიდი. მაგრამ მცირედ მივიწიე თუ არა, უცბათ გულს მომზვდა: კარნიზის თლილი ქვები აქა-იქ შერჩენილი ჩანდა, სახურავიც ფილაქნური გამოჩნდა. კიდევ ცოტა და ევრიკა! ჩვენ თვალწინ ტიპიური ბაზილიკა იყო, სიონი. თუმცა გაცილებით უფრო მცირე მოცულობისა, ვიდრე სხვა ამ ტიპის ძეგლები (ბოლნისის, ურბნისის, ანჩისხატის...).

ბალავერს ორნამენტი რაიმე არ აქვს. შესასვლელი მხოლოდ დასავლეთიდანაა. აქვე სარკმლის ზემო ქვა შემკულია ლამაზად ამოკრილი სამი „ბოლნური“ ჯვრით. ეკლესია სამნავიანია. გვერდის ნავები სამი სვეტით გამოეყოფა მთავარ ნავს. სვეტები წახნაგოვანია. კაპიტელებით. შუა ნავის ფართობი 8×4 მ., გვერდის ნავისა (თითოეულის) 8×1,5 მ. ნავის თაღები — წმინდად გათლილი ქვები. კედლები, ეტყობა, მოლესილი იყო. შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს ნაგებობა ადრეფეოდალური ხანისაა.

²¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 47.

მარჯვენა (სამხრეთის) ნავი საკუროთხველის გასწვრივ გადატის-
რულია. უეჭველია, ეს გვიანი ამბავია. შექმნილი, ამრიგად „სამლო-
ცველო“ ვიდაცას დაუმისებია და მოუხატვინებია. მოხატვისა და
წარწერების ხასიათის მიხედვით თითქო შეუძლებელია ეს საქმე
XIII საუკუნეზე გვიანდელ დროს მიეწეროს. მოხატულია სამლო-
ცველოს მხოლოდ მარცხენა მხარე. ფრესკები დაზიანებულია. ოთხი
ფრესკა, წელს ზევითი, წმინდანებია. ამათ ქვეშ საგანგებოდ შემო-
ხაზულ აშიაში (წითელი საღებავით) ორი საერო პირია მოთავსებუ-
ლი — ქალი და კაცი. ქალი შუა ხნისა ჩანს. სახე კარგად არ უჩანს,
წაშლილი აქვს (ჩამორეცხია). თავსა და ყელზე მოხვეული აქვს მან-
დილი. სამოსელი წითელი ფერისა აცვია, მლოცველი ხელები წინ
გაუშვერია, ხელში არა უჭირავს რა.

მანდილოსნის უკან ახალგაზრდა კაცის სურათია მოთავსებული.
ის უწვევრულეაშოა. ტანისამოსი (ზედა) ამასაც წითელი აცვია, ქვეშ
კი ცისფერი: მლოცველი მკლავები (უფრო კი მაჯები) ცისფერში
ჩანან. სამწუხაროდ, ნათლად არა ჩანს თავის საბურველი: ამ ნაწილ-
ში ფრესკა დაზიანებულია. თმები კულტლებად ემჩნევა უკან. პირი-
სახე უკეთ დაცულია, მეტად სანდომიერი, ახალგაზრდული. სიმაღ-
ლით ეს ახალგაზრდა იმ მანდილოსნის ტოლია. ტანთ აცვია ისეთი-
ვე სამოსელი როგორც „ჯაყელებს“ (ზარზმა — ჭულე — საფარა),
ოდონდ წითელი. სამკლავე და სარტყელი ძვირფასი თვლებითა აქვს
შემკული. იარაღი არ ახლავს. მლოცველი. თითები — განსაკუთრე-
ბით ლამაზები, ასევე წვივფეხებიც...

ეს ახალგაზრდა თითქო შვილი უნდა იყოს მის წინ მდგომარე
მანდილოსნისა, თუმცა უკვე თავს მოსწრებული ჭაბუკი.

ახალგაზრდას ახლავს მარცხენა მხრით წითელივე საღებავით
შესრულებული ასომთავრული წარწერა, უეჭველია, ფრესკის თანა-
მედროვე — შოთა. მარჯვენა მხრით იყო თუ არა წარწერა, არა ჩანს.

ამ წარწერის გასწვრივ მანდილოსნისაკენ (ამ უკანასკნელის მარ-
ჯვენა მხრით, ასეთივე საღებავით და ამავე ხასიათის (დამწერლო-
ბით) წარწერა: იაი.

მანდილოსნის ფრესკის მარცხნივაც თითქო უნდა ყოფილიყო
რალაც წარწერა, რომელიც (ნაკვალევი), სამწუხაროდ, აღარ იკითხე-
ბა: გადასულია.

იაი და შოთა, ბუნებრივია ვიფიქროთ, დიდგვარიანი აზნა-
ურის სახლის წევრებია — დედა და შვილი — ამ ქვეყნის (დემოთის
ქალის თუ მთელი ხეობის მარცხენა ნახევრის?) მემამულენი (ბუმ-
ბულისძენი, ჩახრუხასძენი?...).

იაი და შოთა ამ ეკლესიის კტიტორები, რა თქმა უნდა, არ არიან, არამედ ამ სამლოცველოს შემქმნელნი და მისი მოხატვის ინიციატორები.

წელან (ზემოთ) რომ ფრესკებს XIII საუკუნით ვათარილებდი, ეს ვარაუდია *post quem non*, თორემ ამაზე უფრო ქვევით ეს ფრესკა თავისუფლად შეიძლებოდა, თუნდაც XII საუკუნის მეორე ნახევრამდე, ჩამოგვეწია... (იხ. სურ. 2).

მე ამით რუსთაველისაკენ არ ვეწევი შოთასა და იას. თუმცა შეუძლებელი აქ არაფერია. ამ ჩვენს შოთას თავისუფლად შეეძლო რუსთავიც და რუსთაველობაც მიეღო... ვინ იცის, რუსთაველი მართლაც „მეჰევე“ იყო, ჩახრუხას ძეთა სახლიდან, მაგონდება შოთაძენი სადგურიდან. (მაგონდება საერთოდ ჩვენი რუსთველოლოგიური ლიტერატურა...). მაგრამ რუსთაველზე იმდენი ითქვა, რომ ის სამი საუკუნის მანძილზე ყოველ პირობას და გარემოებას ეგუება...

უკან დავბრუნდით. მენანებოდა, რომ, ჩემდა უნებურად, მეტ ხანს დარჩენა არ შეიძლებოდა. ავტობუსის ამდენ ხანს გაჩერება უხერხული იყო, თანაც ჩემი მოაგარაკე კოლეგები სადილს მაჩქარებდნენ.

ღვირში გამოვიარეთ მშენებლობის დირექტორს ამხ. მინაშვილს მადლობა მოვახსენეთ. ჩვენი წარმატებაც ვაცნობე და ძეგლის (მარიაშვილის) დასაცავად ფინანსიური დახმარება ვთხოვე. დამპირდა, ოღონდ საჭიროა დასაბუთებული მოხსენებაო. სად არის ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი? აქ ყველა პირობაა კულტურული მუშაობისათვის, საჭიროა, ოღონდ, კულტურული მუშაი. დიდად კმაყოფილნი ბორჯომს დავბრუნდით.

მაინც იაი და შოთა არ მასვენებენ. „ვინ იცის, მართლა შოთაა“, ვფიქრობ და მეცნიერული გამოკვლევის ჩონჩხს ზეპირად ვთხზავ... საფუძვლიანი კვლევა შემდეგ იყოს, ესლა კი მაინც უნდა ვნახო ერთხელ კიდევ ჩემი მარიაშვიდელები.

აქ, ბორჯომში, პროფესორი ალექსანდრე ალადაშვილისვენებს ცოლშვილით. საკუთარი მანქანა ჰყავს. პროფესორი ალექსანდრე სიძველეთა მოყვარულია. თანაც მისი ქალი ნათელა ჩვენი ხანით მუშაობას იწყებს (ქართული ზელოვნების ისტორიაში), ახალგაზრდა ვახტანგი კი, ექიმი, ფოტომოყვარულიცაა.

შევითქვით მარიაშვილსა და წასვლა; იმ დღესვე აწყურის ნახვასაც ვაპირებთ, თუ მოგვიხერხდა.

ლოც. მამია დუმბაძე შევიბირე, ავტობუსს გამოყვება.

მეორე დღით წავედით და სულ მალე მარიაშვილს ვიყავით.

ძეგლის არქიტექტურულ დახასიათებას ან ამ სამლოცველოს ზრესკების აღწერას (აქ ექვსი წმიდანია) მე გამოვტოვებ. ამას ჩემზე უკეთ საქმის სპეციალისტები შეასრულებენ. ის კი შემიძლია დაჯერებით განვაცხადო, რომ იაი-სა და შოთას სურათები ამ სამლოცველოს საერთო მოხატულობის თანამედროვეა. როგორც ნაკვალევიდან ჩანს, შოთას ქუდი უნდა ხურებოდა (თითქო ისეთივე, როგორც ათაბაგთა სახლისში ვიღებ...), თითზე ბეჭედი არ აცვია, არც საყურე ამკობს. სამკლავე, სამაჯური, კაბის გულისპირი და სარტყელი კი ძვირფასი თვლებით აქვს შემკული. ფეხზე აცვია წითელი ზოლით შემოვლებული ცისფერი საცვეთები.

იას წითელი მოსასხამი მუხლებამდე სწვდება, ქვეშ კაბა, აგრეთვე წითელი, კოჭებამდე უწევს, ფეხზე ცისფერი საცმელი წითელ-ზოლშემოვლებული აქვს. მოსასხამს შიგნიდან იას ცისფერი სამოსელი ჰქონია: მაჯებიდან ჩანს. კაბა გულმკერდზე სამკაულებმყოფელებული აქვს (თითქო), მკლავებზე და არც კაბის ქვემო აშიაზე სამკაული არ უჩანს.

შოთას კაბა მუხლს ქვემოთ ოდნავ სცილდება, კაბის ქობაზე სამკაული არ ჰქონია. ყელი შოთას მაღალი და შიშველი აქვს, საგულე თეთრი.

იას მარცხენა მხრით წარწერა უთუოდ იყო. ერთი ასო რ კარგაუ ირკვევა.

ეხლა „იაი“-სა და „შოთა“-ს გამო. ეს წარწერა რომ XI საუკუნეში გაეკეთებინათ, მოსალოდნელი იყო, რომ ეწერებოდა იაა. XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი შეიძლებოდა ყოფილიყო იაი-ც. მხედრულს მიჩვეულნი (სადაც ა არ იყო), აღარც ასომთავრულად წერისას იცავენ მართლწერას, თორემ წარმოუდგენელია, რომ აქ სიტყვის ბოლოში სრული ხმოვანი (ი) გამოითქმოდა, და არა. ა.

საყურადღებოა, რომ დამწერი არც ამ წესს იცავს და წერს: შოთა და არა შოთაი, როგორც მოსალოდნელი იყო. (ეს რომ X—XI საუკუნის წარწერა ყოფილიყო, გვეჩვენებოდა შოთაჲ). ჩანს, დამწერლობაც და ზეპირმეტყველებაც მტკიცე წესს აღარ იცავდა.

*

* * *

22. VIII. პროფ. ალ. ალადაშვილმა ტიმოთესუბანს (—კიმოთის-ჰანს) გაგვასეირნა საკუთარი მანქანით. „აქა თორის წყლის აღმოსავ-

ლით არს კიმოთისმანს მონასტერი გუნბათიანი, კეთილშენი, შვენერს ადგილს“²².

წალვერს გავცდით. გუჯარეთის (თორის) წყლის გაღმა განმარტობულ კლდიდან უზნარიანის ციხე გადმოგვეყურებს. „კიმოთისმანს ქვეით არს ციხე თორის წყლის აღმოსავლეთის კიდესა ზედა უზნარიანისა, ფრიად მაგარი“²³.

რა უმადურად გვაქვს მიტოვებული ეს ციხეები ჩვენ, ისტორიკოსებს. დგანან დღეს ცხვირპირჩალეწილი ოდესმე ქვეყნის მცველი ეს ვაჟაკები და არავის ჩვენგან არ აგონდება მათი საქვეყნო ღვაწლებულობა. არც ვიცავთ, არც ვესწავლობთ.

უზნარიანის ციხე ბუნებრივია თორელთა ფეოდალურ სახლს დაუკავშიროთ (სამძივარნი)... მაგრამ ასეთ საკითხებზე მსჯელობისათვის საჭირო იქნებოდა თორისწყლის ხეობის (გუჯარეთის ქვეყნის) ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით მოხილვა და ამ ციხის საგანგებოდ შესწავლა...

ჩვენმა მანქანამ ჩქარა დაკეცა მანძილი თორისწყლის სანაპიროთი. მდინარის მარცხენა მხარეზე შვეულ სიბრტყეებად აყუდებულან უზარმაზარი კლდეები. მათ თხემს ხშირი წიწვიანი ტყე ამკობს. შიშველ კედელში მრავლად მოჩანს ქვაბები. ზოგიერთ ქვაბს ხელოვნური კარი ემჩნევა.

ქვაბები ამ ხეობაში სხვაგანაც მრავლად მოიპოვება. ადამიანის საცხოვრისად მათი გამოყენების კვალიც ადვილად შესამჩნევია, თუმცა მათი ხელოვნურად შეკეთება სხვაგან არც აგრე ხშირია. ზოგიერთი ქვაბის შესასვლელი ხელოვნური კედლით ამოქოლილი ჩანს. ძველის ძველი ამბავი ეს არ უნდა იყოს. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ ქვაბებში ცხოვრებას ერთხელ კიდევ (ვინ იცის მერამდენეჯერ...) დაუბრუნდა ქართველი მიწისმუშა გვიანფეოდალურ ხანაში, როცა ქვეყანა ბარბაროსმა ოსმალომ და მტაცებელმა აბრაგებმა მოიცვეს.

ბუნებრივად აგონდება ადამიანს: ქვაბი, ქობი, ქობერი, ქვაბისმანი, ქვაბთახევი, ქობთათვი, ქვაბის ღელე, ქვაბოანი, ქვაბოვანი, ქვაბიხევი, ქვაბულ, ქობულ, ქობულეთი, ქუაბულელ, ქვაბლიანი, ქვაბლიძე, ქობულაძე, ქობულია, ქობულაშვილი და სხვ.

„ქვაბულ“ — ადამიანის უძველესი ქართული სახელია წერალობით დამოწმებული (მცხეთის ჯვარის წარწერა).

²² აღწერა..., გვ. 84.

²³ იქვე.

ბუნებრივად სავარაუდებელია, რომ ადამიანის უძველესი სა-
ცხოვრისის ქართული (და ზოგად ქართული, თავდაპირველი) სახე-
ლი „ქვაბი“ იყო, რომ „სახლი“ მასთანადამე, ადამიანის ხელოვნურ
საცხოვრისს შემდეგ, „გვიან“, შეერქვა; რომ თავდაპირველად „სახ-
ლი“ სისხლით მონათესავე ადამიანთა ერთობას ერქვა და ეს „სახ-
ლი“ „ქვაბში“ ცხოვრობდა; შემდეგ, გვიან, როცა „სახლმა“ „ქვაბი“
დატოვა და ხელოვნურად აგებულ საცხოვრისში მოთავსდა ამ სა-
ცხოვრისს, ბუნებრივია „სახლივე“ ეწოდა. ქვაბი კი იმ უძველესი
საცხოვრისის, აწ უკვე მიტოვებულის, სახელადვე დარჩა.

ასეთი ძვრები, რა თქმა უნდა, დიდი საზოგადოებრივი ტეხილის,
დიდი ტექნიკური და სოციალური წარმატების შედეგი უნდა ყოფი-
ლიყო...

არც ის იქნება მთლად აგარაკული ფანტაზია, თუ ვიფიქრებდით,
რომ ქვაბულ-ქობულ შეიძლება უძველესი ქართული ზოგადი სახე-
ლი იყო ადამიანისა.

კიმოთისმანს მივედით. მისასვლელში საკმაოდ დაცული საერო
ხასიათის ნაგებობის ნაშთია. აგურით ამოყვანილი შენობა რაღაც
ძველ კედელზეა ნაწილობრივ დაშენებული. ის სამი განყოფილები-
საგან შედგება. ამ ნაგებობის ისრისებური თალი თითქო მის შედა-
რებით ნაგვიანეკობაზე მიუთითებს. მთავარი ეკლესიაც ასეთივე
აგურით არის ნაგები და მასაც ასეთივე ისრისებური თალები ახასია-
თებს. შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ეს საერო ხასიათის შენობა (სა-
ტრაპეზო, საოსტიგნე?) და მთავარი ეკლესია ერთი დროის ნაგებო-
ბანია (თუმცა ამის შესახებ საფუძვლიან სიტყვას სპეციალისტები
იტყვიან ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტიდან).

მთავარი ეკლესია დიდი გუმბათიანი შენობაა. ის საკმაოდ და-
ცულია. შიგნით მოხატულია და ფრესკების დიდი ნაწილი გადარჩე-
ნილია. როგორც სატრაპეზოზე დაკვირვებით შეინიშნება, ეს ნაგვიან-
ნევი მშენებლობა ძველი მშენებლობის ნანგრევზე მომხდარა.

აქვე, მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთით, მოიპოვება რაღაც შენო-
ბის ნანგრევი ქვის თლილი ლოდებისაგან. ეს ნაგებობაც, საფიქრე-
ბელია, უფრო ძველია, ვიდრე მთავარი ეკლესია და სატრაპეზო.

აქვე, მთავარი ეკლესიის უკან, დგას მცირე ეკლესია — ერთხა-
ვიანი ნაგებობა. ძველად ის მთლად თლილი ქვით ყოფილა აგებუ-
ლი: ძველი თლილი ქვის კედელი სანახევროდ გადარჩენილია. ამ ეკ-
ლესიას ერთი კარი აქვს სამხრეთის მხრიდან, სარკმელი — ორი
აღმოსავლეთით და დასავლეთით. უკანასკნელის ზემოთ მოთავსე-
ბულია სარკმლის ქვა დაზიანებული წარწერით. ეს ქვა ჯერ კიდევ ამ
რამოდენიმე ათეული წლის წინ ამ სარკმელზე არ ყოფილა (ვინი-

გრადოვ-ნიკიტინის ცნობით). კაცს შეიძლება ეფიქრა, რომ ეს ქვა წარწერით მთავარი ეკლესიის სარკმელიდანაა. ასეთ მოსაზრებას შეამაგრებდა ამ ქვაზე გამოკვეთილი ჯვრის ფორმის მსგავსება მთავარ ეკლესიაზე გამოყვანილ ჯვრის ფორმებთან. მაგრამ საამისო ადგილი მთავარ ეკლესიაში არსად ჩანს, აქ კი, სადაც ეხლათ, ის მოხდენილად ზის. წარწერა ასომთავრულია. ის მოთავსებულია სარკმლის მარცხნით და მარჯვნივ ორსტრიქონად. გადარჩენილია მხოლოდ ცამეტი ასო, მარცხნით რვა, მარჯვნივ ხუთი; ასოები მსხვილია, მტკიცე ხელით და ღრმად არის ამოკვეთილი (წელს ბორჯომში განზრახ შეუიარაღებელი წამოვედი, რომ არსად მევლო და დამესვენა და ისტორიკოსისათვის ასეთი შეუფერებელი განზრახვის გამო, როგორც ვხედავთ, „სამართლად“ ვისჯები: წარწერის ფოტოპირი არ მექნება). წარწერა სარკმლის მარცხენა მხარეზე:

ქე ადე სოლ

აქ ლ-ასის შემდეგ ადგილი, ერთი ასო რომ დაეტეოდა, ცარიელია და ზედ ასოს კვალი არ აჩნია. საერთოდ, ასოები ისე მტკიცე ხელით და ღრმად ამოკვეთილია, რომ ძნელად დასაშვებია, თითქო ამ ცარიელ ადგილზე ასო ეწერა და ასე უკვალოდ წაიშალა. ქვაც არა ჩანს აქ აგრე დაზიანებული: მოსალოდნელი კი იყო ი (ან ა ან თა ?).

წარწერა სარკმლის მარჯვენა მხრით:

შლა ეე

როგორც აღვნიშნეთ, აქ ქვა ჩამოტეხილია და არ ვიცით, გრძელდებოდა მასზე წარწერა თუ არა. ამის გამო უეჭველობით წაკითხვა მოტანილი წარწერისა ძნელდება. უდავოა: „ქრისტე აღიდე“. ამის შემდეგ ჩვენზეა დამოკიდებული, მარცხენა მხრის მეორე სტრიქონს — „სოლ“ მივაყოლებთ, თუ მარჯვენა მხრის პირველ (დაცულ) სტრიქონს — „შლა ეე“. პირველი კომბინაცია მოგვეცემდა: „ქრისტე აღიდე სოლ (უკანასკნელი სიტყვა შეიძლება წაგვეკითხა სულ(ითა) ან სულ(ი) შალვა ერისთავთა ერისთავი (ან „ისი“: ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი „ისი“ შესაძლებელია ეწერა მეოთხე სტრიქონად, თუმცა-ეს არცაა აუცილებლად სავარაუდებელი: დაქარაგმებულ ე-ში წარწერის ამომჭრელს შეეძლო ეგულისხმა როგორც ერისთავთა ერისთავი, ისე ერისთავთა ერისთავისი).

მეორე კომბინაციისას მივიღებდით: ქრისტე აღიდე შალვა ერისთავთა ერისთავი სულ (ითა).

ჩვენ უფრო მისაღებ კომბინაციად გვეჩვენება: „ქრისტე აღიდე სულითა შალვა ერისთავთა ერისთავი“, თუმცა არც იმის საწინააღმდეგოდ ითქმის რამ პრინციპული.

თუ წავიკითხავთ: ქრისტე ადიდე სული შალვა ერისთავთ ერისთავისი...

ერისთავთა ერისთავი შალვა საძიებელია. დამწერლობის ხასიათი XII—XIII საუკუნეს მიუთითებს. XIV საუკუნეში მისი გადმოტანა გაკვირდებოდა (ერთი დეტალი იქცევა ყურადღებას: ჯვრის გამოსახულება ამ სარკმლის ქედზე — ოთხივე მკლავი ბოლოვდება ნახევარ მთვარით — ისეთივეა, როგორც დიდი ეკლესიის ფრესკებზე. თანადროულობის მოწმობა ხომ არა?).

საყურადღებოა სახელი შალვა და მისი პატივიც — ერისთავთა ერისთავი. საფიქრებელი არაა, რომ აქ ვინმე ჭაყელთაგანი იგულისხმებოდეს. ასეთი სახელის ერისთავთა ერისთავი ამ დროის (XII—XIII სს) ჭაყელთა (ციხისჯვარელთა) სახლში უცნობია. არაა საფიქრებელი, რომ აქ იგულისხმება XIII საუკუნის შუაწლების მოღვაწე შალვა ბოცოს ძე (ჭაყელი) (ქცა, 252) ან შალვა, უმცროსი ვაჟი ბექა სარგისის ძისა XIII—XIV საუკუნის მოღვაწე (ქცა, 322, 323). ერისთავთ ერისთავობით, როგორც ვთქვით, არც ერთი მათგანი არ იხსენიება და თანაც საეჭვოა, რომ მათი ხელი მისწვდომოდა ამ დროს, ე. ი. XII—XIII საუკუნეში, თორელთა სახლის საპატრონოს ამ შუაგულს. შალვა არტანუჯელი კი (ჭაყელი) ათაბაგობით არის ცნობილი და არა ერისთავთა ერისთავობით, თანაც ეს შალვა XIV საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწეა. სახელი შალვა ჭაყელთა სახლის ონომასტიკონში შესული ჩანს, თორელთა სახლიდან: თორელთა სახლში ეს სახელი გვარის მეთაურის („თორელის“) საკუთარ სახელად გვხვდება, ჭაყელთა სახლში კი შალვა უმცროსი ძმის სახელია (ჩვეულებრივ უფროს ძმას პაპის ან მამის სახელს არქმევდნენ, უმცროს ძმებს კი ბიძათა, მამის ან დედის ძმის, სახელებს).

დაგვრჩა შალვა თორელ-ახალციხელი, XII—XIII საუკუნის დიდი სამხედრო მოღვაწე. მონაპირე ჭავჭავთის მხრისა (ე. ი. ერისთავი), მანდატურთუხუცესი. მოიკლა ჯალალ ედინის მიერ 1226 წელს. (ქცა 74, 95, 96, 129, 143, 169, 171).

არც ქრონოლოგიური მოსაზრება და არც სხვა არსებითი მომენტი ამ ჩვენს ვარაუდს რაიმე დაბრკოლებას არ უქმნის. სერთი საინტერესო მოვლენის გამო შეიძლებოდა აქ სახელდახელო შენიშვნა: ფეოდალური საქართველოს ერთ მონარქიად ქცევის დღიდან ერისთავობას კრიზისი დაუდგა. დავით აღმაშენებლის სახელმწიფო პოლიტიკა ამ მხრით ყოველად ნიშანდობლივია. გაძლიერებულმა სამეფისკარო სამოხელეო ინსტიტუტმა ვაზირისამ გასაქრობად შეუტია ძველს (პატრონყმობის ხანის) ინსტიტუტს ერისთავობისას. მე-

ფის კარის მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭუჭრლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი და ათაბაგი იმავე დროს ყველა ერისთავთ-ერისთავია, მაგრამ საკარისმოხელეო პატივით და არა ერისთავთ-ერისთავობით მათი მოხსენიება ნიშანდობლივი დამოწმებაა იმ უპირატესობისა, რომელიც ენიჭებოდა ამ დროს სამეფო დარბაზით გამოსულ მოხელეს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელესთან შედარებით.

ქართული სახელმწიფო სამართლის ეს საკითხი მონოგრაფიული შესწავლის ღირსია. ასეთი შესწავლით მეცლევარი საფუძვლიან მეცნიერულ დასკვნებს მოიპოვებდა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს განვითარების შესახებ.

ამრიგად, ჩვენ გამოგვიდის, რომ კიმოთისმანი შალვა თორელის მონასტერია და, შეიძლება, სწორედ ეს მცირე ეკლესია ამ წარწერით შალვას განსასვენებელიც იყოს...

ბუნებრივად გვაგონდება წარწერები შალვას მოხსენიებით განდიდან და წარწერა სტელაზე (სუნაკტი) ვაჩიან-კუმურდოს შორის, სადაც შალვასთან ერთად მისი უმცროსი ძმა ივანეც იხსენიება (იხ. აქვე- გვ. 139).

ყველგან აქ, საფიქრებელია, იგივე კიმოთისმანის შალვა ერისთავთა ერისთავია...

აქ (მოაგარაჲის დღიურში) კმარა. ამ დიდაზნაურთა სახლების, თორელ-ახალციხელთა და ჭაყელ-ციხისჯვარელთა, მონოგრაფიული შესწავლა საშური საქმეა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მოიპოვება ამ საკითხებზე მეცნიერული მსჯელობა (ს. კაკაბაძე, ლ. მუსხელი-შვილი), ოღონდ არა ისეთი სისრულით, როგორსაც ეს საკითხი იმსახურებს.

ეკლესიის ეზოში მრავალია საფლავის ლოდი XIX საუკუნის წარწერით. ამოწერა უნდა. ვინ უნდა მომაგონდეს თუ არ ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი?

უკან დაბრუნებისას დაბის ეკლესიაზე გამოვიარეთ. ეს ძეგლი არქიტექტურულად შესწავლილია. წარწერა მთლად წაკითხული არაა. მაგრამ მას ამხელად ვერც მე დაუმატებ რასმე. ოღონდ ამ წარწერასთან დაკავშირებით ერთი საკითხი დაისმის, რომელსაც, რამდენადაც ვიცი, დღემდე შესაფერისად საკმაო ყურადღება არ მიქცევია. ეს წარწერა მეფეთ მეფის გიორგი დიმიტრის ძის სახელით იმას მოწმობდა თითქო, რომ იმ დროს, ე. ი. XIV საუკუნეში (1333 წ.?) ამ ქვეყანას არც თორელი პატრონობს და არც ჭაყელი. ასე რომ ეს ფაქტი თორელთა და ჭაყელთა ურთიერთობის საკითხს ახალი მომენ-

ტით ართულებს. როდის გადაშენდა ან ვინ გადააშენა თორელთა პატრონობა თორის ამ თითქოს და ძირეულ ქვეყანაში, როდის დაე-
უფლა თორის ქვეყანას ათაბაგთა სახლი, როდის შეიქმნა ისეთი მო-
მენტი, როცა თორს თუ მის ნაწილს არც თორელნი და არც ჭაყელნი
პატრონობდნენ, როცა ეს ქვეყანა საკუთრივ სამეფო გახდა?..

როგორც ვხედავთ, დაბის წარწერას გარკვეული მომენტი შეაქვს
XIV საუკუნის საქართველოს აგრე ბნელით მოცულ პოლიტიკურ-
ისტორიაში.

ვიდრე ძეგლს ვათვალიერებდით ჩვენთან ვინმე ხაჩიძე მოვიდა.
აქვე დაბელი კოლმეურნე. მათი გვარის (ხაჩიძეთა) საიდანმოსულო-
ბა ვკითხე. „პაპაჩემისაგან გამიგონია, რომ ძირი ხატის მოსალოცა-
ვად ის ნარას (ე. ი. დვალეთს ნ. ბ.) დადიოდა; ჩვენი წინაპარი ძველ
დროსვე მოსულა ქართლში, წაქვსა და ბიჯნისს სახლებულან სურა-
მის თავზე, შემდეგ ზოგი ხეობაში წამოსულა, ზოგი აქვე დარჩენი-
ლა. აქ, დაბაში, ყველა მოსულა ქართლიდან (თეღიაშვილი, მესხი-
ძე, ლომიძე) და ვინ იცის საიდან“...

დღეს, როცა ამ დღიურსა ვწერ, მე ხაჩიძის ცნობის განზოგადება
შემიძლია. ხეობა, მე რაც მოვიხილე, სულ მთლად XIX საუკუნეშია
დასახლებული იმერეთიდან, რაჭიდან, ქართლიდან, მთიდან და, ხაჩი-
ძის სიტყვით რომ ვთქვათ, „ვინ იცის საიდან“.

შესანიშნავი მაგალითია ქართველი გლეხის ადგილმონაცვლო-
ბისა საშუალსაუკუნეებში. საიდან სად მიდის ქართველი მიწის მუშა
მიწისა და თავისუფლების ძებნაში. ზოგან ნიადაგია მწირი. ზოგან
ბატონი არ გაახარებს, ზოგან გარეშე მტერი არ უსვენებს. დადის
ქართველი გლეხი და ეძებს გასაძლის ქვეყანას: მიწას, მშვი-
დობას და თავისუფლებას. დადის საუკუნეთა მანძილზე,
მრავალ ადგილს იცვლის, მაგრამ „ძირი-ხატი“, „ძირი-სალოცავი“ არ
ავიწყდება. „ძირი-ხატი“ მისი საკუთრივ მფარველია და რომ „გაუ-
შვას“ (გაათავისუფლოს) და „გაახაროს“, გლეხი მოვალეა „თავისი
მფარველი ხატი“ მოიკითხოს... ეს „ძირი-ხატი“, „მაგარი-ხატი“, „სა-
ლოცავი“ მისი თავისუფლების მონაგონარია, როცა „მიწის კაცი“
(მიწის მუშა, ქვეყნის მოქმედი, გლეხი), ჯერ კიდევ თავისუფალი,
თავის სახლისკაცებთან ერთად შრომობდა, იბრძოდა და „თავის
ღმერთს“ ლოცულობდა...

მოსახლეობის მოძრაობის სურათის ძებნა ძირი-ხატით ყველაზე
საიმედო ხერხია და ეს ხერხი მაქსიმალურად უნდა გამოვიყენოთ,
სანამ გვიან არ არის...

ისტორიკოსისათვის ამ მრავალმეტყველი მოვლენის შესახებ უთქმელობა მიჭირს და, თუმცა აქ, დღიურში, ამის ადგილი არაა, მაგრამ დღიურის წერის წესის მცირედ დარღვევა, იმედია, შეპატიება.

მოსახლეობის მოძრაობა, მოსახლეობის ტერიტორიული ადგილმონაცვლეობა ყოველი საზოგადოების ეთნიკური სახის დადგენის, მისი ეთნიკური განვითარების ერთ-ერთი ძირითადი მომენტია. და ჩვენი ისტორიოგრაფიის მძიმე ნაკლია, რომ დღემდე ეს საკითხი მონოგრაფიული შესწავლის საგანი არ გამხდარა. დღემდის არავის შეუწუხებია თავი, რომ ეკვლია, თუ როგორი იყო ეთნიკური განვითარება მონათმფლობელური საქართველოსი, როგორი იყო ეთნიკურად ფეოდალური ან ბურჟუაზიული საქართველო.

და ეს იმ დროს, როცა საამისო მასალა მთელი ჩვენი ისტორიის ყოველი მონაკვეთისათვის აურაცხელია.

ისტორიკოსთა ძველი თაობა (მარქსიზმამდელი ისტორიოგრაფია) მოსახლეობის ტერიტორიულ ადგილმონაცვლეობას ქართველი ხალხის წარსულის უძველესი დროისათვის დიდის ხალისით სცნობდა და ამ მოვლენის საფუძველზე აშენებდა შორეულ სამხრეთიდან თუ მის მიმდებარე მხარეებიდან ჩვენი ხალხის წინაპართა ამიერკავკასიაში თანდათან მოსვლის მწყობრ ისტორიულ სურათს. ოღონდ შემდეგ, როცა ქართველი ტომები (ამ კონცეფციის თანახმად) კავკასიას შემოეფარნენ, შეწყდა მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა, გადასახლება და იმ დროიდან მოკიდებული ქართველი ხალხი ცხოვრობს წმინდად და შეურყენელად ახალი სამშობლოს მიწაწყალზე...

იმ დროის ქართულ ისტორიოგრაფიას ამ მცდარი ისტორიული კონცეფციის საწინააღმდეგო ჩვენებანი, რა თქმა უნდა, მოეპოვებოდა, მაგრამ ამ ფაქტებს იგი შესაფერის ფასს ვერ სდებდა და მეცნიერული ისტორიულ სურათის წარმოჩენისას ასეთი ჩვენებანი მას უგულვებელ-შეუფერებელი რჩებოდა.

მაგრამ საქართველოს ისტორიის ასე გამართვა თუ იმ დროის ზოგად ისტორიული კონცეფციის შესაფერისი იყო, დღეს, მარქსისტული ისტორიოგრაფიის სუფევის ხანაში, ასეთი ისტორია ფაქტების მხრივ ნაკლებია და მეთოდოლოგიურად მანკიერი.

საკმაოა გონების თვალი მოავლოს ისტორიკოსმა ჩვენი სამშობლოს სხვადასხვა მხარეებში მოსახლეობის მოძრაობის ფაქტებს, ღრმად ჩაუკვირდეს ამ ფაქტების ბუნებას, რომ თვალწინ გადაეშალოს დიდი მნიშვნელობის მოვლენა. საკმაოა ერთი გარკვეული დროისათვის დადგენილი ასეთი სურათი ისტორიკოსმა გონების

თვალთ, საჭირო მეცნიერული წესის გათვალისწინებით, გადაიტანოს საუკუნეთა სიღრმეში, რომ ხელშესახებად დაადგინოს უდიდესი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენა და ამ მოვლენის მთავარ შემოქმედად კლასთა ბრძოლა დამაჯერებლად შეიცნოს.

და ხელშესახებად გასაგები გახდება, თუ როგორ და რა ვითარებაში იყო შესაძლებელი, რომ ადრესაშუალსაუკუნეებში მოსახლეობისაგან ამოწყვეტილი შავშეთ-კლარჯეთის ქვეყანა ქართლიდან გამოსულმა მოახალშენებმა დაასახლეს;

ნათლად წარმოგვიდგება კონსტანტინე-კახაძის საუფლოში, შიდა ქართლის ვალმა-მხარში, მოდენილ „მოახალშენეთა“ ტალღა, მევეალეთა მიერ დამონების შიშით რომ გამოიბიან სამშობლოდან და ამ „ქველმოქმედს“ ეკედლებიან.

გასაგები გახდება, თუ რა იყო უმთავრესი საფუძველი არგვეთისა და სამცხის მხრით მოახალშენეთა დაძვრისა ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შეთხელებულ ფერსათის მხარეში, გურიაში, ქვემო აჭარაში;

რეალურ-ისტორიული შუქით განათდება მოახალშენეობის ამ საფუძველზე ძველ მკვიდრთა გადახალისება და ახალი მოსახლეობის წარმოქმნა რაჭა-ლეჩხუმში.

ჩვენ ხომ პირდაპირი ჩვენებანი არ გვაკლია იმის შესახებ, თუ როგორ ამოძრავდა XIII საუკუნის მიწურულს ფეოდალური ანარქიით მოცული დამშეული ქართლის გლეხობა და, გასაძლისი პირობების მაძიებელი, ის სამცხეში გადაიკრიბა:

თუ როგორ დასახლდა ახლად ყიზილბაშთა მიერ XVII საუკუნეში ამოწყვეტილი კახეთი იმერეთიდან, ქართლიდან, მთიდან.

მწარმოებელი მოსახლეობის ასეთ მობილურობას, ზედაპირული შეხედვით უცნაურს და მოულოდნელს, კარგად ითვალისწინებდნენ იმ დროის ფეოდალები (გაიხსენე ნიკიტორე ჩოლოყაშვილის მოხსენება რუსეთის სამეფო კარზე) და ამ სოციალურ მოვლენას შესაფერისად ეწყობოდნენ.

ჩვენ ხომ შესანიშნავი ცნობა მოგვეპოვება ქართლის მოსახლეობის „გადაბირებისა“ კახეთში, როცა ერეკლე პირველმა ქართლის საბატონო გლეხები თავის საუფლისწულო ქიზიყში დაასახლა;

ან ცნობა ეგრეთ წოდებული „მყრელობის“ შესახებ, როცა ქართლის მებატონეები XVIII საუკუნის დასაწყისს უცხო ძალის მოშველიებით ცდილობდნენ კახეთს გაქცეული ყმების ქართლშივე დაბრუნებას; ხოლო იმერელ გლეხთა ქართლს ლტოლვის საკითხი სპეციალურადაც კი აღინიშნა სახელმწიფოთაშორის ოფიციალურ დოკუმენტში.

დაბოლოს, ჩვენ მოგვეპოვება ყოველად სანდო მოწმობანი იმისა, რომ გვიანფეოდალურ საქართველოში მწარმოებელი მოსახლეობის გაღმობირება-გადმოსახლება ხდებოდა არა მარტო ახლო ადგილებიდან და არა მარტო ქართველ ფეოდალებს შორის. ვარდა ქართველებისა იბირებდნენ და მოყავდათ მთიდან, იმიერკავკასიიდან, სომხეთიდან. — მოყავდათ ლეკები, ქისტები, ოსები, ჩერქეზები, სომხები, ბერძნები, მოყავდათ ელის თათრები.

მაგრამ ამ განმაურებულ ფაქტებზე არანაკლები სიციხადით მოწმობენ მწარმოებელი მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობას და ამ მოვლენის მიზეზებს მიუთითებენ სხვა, ნაკლებად თვალსაჩინო, ცნობანი. საკმაოა გაეცნოს ადამიანი ბატონყმური ურთიერთობის ხანის ქართულ დოკუმენტებს, რომ ეჭვი აღარ დარჩეს გლეხობის ადგილმონაცვლეობის ინტენსიურობაში. აურაცხელი წიგნები ყმადმოსულობისა, თავნასყიდობისა, ხიზნობისა, კედლად დგომისა, მოსახლეობის აღწერის სტატისტიკური მასალის ჩვენებანი (ხიზან-ბოგანოთა და აყრილთა საოცარი სიმრავლე) და სხვ. უცილობლად მოწმობენ კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე ქართველი მწარმოებელი საზოგადოებრს ინტენსიურ ადგილმონაცვლეობას.

საკმაოა ჩაუჯვარდეს ადამიანი სატომო სახელებით ან სადაურობის მანიშნებელი სუფიქსით ნაწარმოებ ქართველ გლეხთა გვარებს (ქართველი, იმერელი, მეგრელი, გურული, რაჭველი, მარგველი, ლაშხი, სვანი, აფხაზი. აფშილი, ჯიქი, ჩერქეზი, ჩაჩი, ჩაჩანი, სანიცი, სანი, ჭანი, ალანი, ოსი, დვალი, თუში, კახი, სოჯი, ჰერი, მესხი, ჯავახი, სომეხი, არაბი, ხაზარი, ყივჩაყი, თათარი, ბერძენი და სხვ.) და თვალწინ ცოცხლად წარმოუდგება ეს დიდი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენა და მისი მარადმოქმედი მთავარი ფაქტორი — პერმანენტული კლასთა ბრძოლა.

ამასთან ერთად ადამიანი ითვალისწინებს, რომ ყველაფერი ეს ხდებოდა არა მხოლოდ ომით ან ომის შედეგად, არამედ ფეოდალური ურთიერთობის ყოველდღიურ „მშვიდობიან“ პირობებში, რომ ყველაფერი ეს ქართულ ფეოდალური ურთიერთობის ბუნებისაგან გამომდინარეობდა.

ამის შემდეგ ადამიანს ხატოვან თქმად აღარ მოეჩვენება, არამედ ღრმა ისტორიულ ჭეშმარიტებად წარმოუდგება არა მარტო ის „გლეხური“ ფორმულა, რომ „ქართლი უსამართლობამ ამოაგდო“, არამედ ის ფორმულაც, რომ ფეოდალური ხანის საქართველოს მოსახლეობა წარმოქმნილია უმთავრესად კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე და მის შედეგად, რომ ფეოდალური საქართველოს ეთნი-

კური განვითარება უპირატესად კლასობრივი ბრძოლის შემოქმედებაა.

საუბარი გვიგრძელდება. ამიტომ ჩვენ აქ აღარ გამოუდგებით მოსახლეობის ეთნიკური თავგადასავალის აღწერას ბურჟუაზიული ხანის საქართველოში. ვიტყვით მხოლოდ, რომ აღნიშნული მოვლენა აქ, შესაბამისად მოდიფიცირებული, კიდევ უფრო თვალნათლივი ფაქტებით არის წარმოდგენილი და ზემოთ მიღებული დასკვნაც კიდევ უფრო უცილობელი ჩანს.

*
*
*

ამრიგად, ჩვენთვის ნათელია, რომ ეთნიკურად საქართველოს აწინდელი მოსახლეობა მის ძველ მოსახლეობასთან შედარებით დიდად შეცვლილია, რომ ძველი ტომურ-ნათესაური სიწმინდით დღემდის არც ერთ კუთხეს არ მოუღწევია (და ეს ცვლილება ზოგან მეტია, ზოგან ნაკლები იმის მიხედვით, თუ როგორი ისტორიული პირობები გამოიარა და საზოგადოებრივი განვითარების როგორ დონეს მიაღწია ამა თუ იმ ქართველმა ტომმა).

ჩვენი დროის კახეთში, მაგალითად, მცირე ვინმეა ძველ კახთა და ჰერთა ჩამომავალი, რომ ეთნიკურ-ნათესაურად ჩვენი დროის კახელს მცირე რამ აქვს საერთო ძველ კახთან და ჰერთან.

მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის ცვლა არა ნაკლებ თვალსაჩინოა საქართველოს ცენტრალურ რაიონში — ქართლში. ქართლის აწინდელ ქართველებში ძველ ქართველ ტომურ-ეთნიკურ სიწმინდით მცირე ვინმეს თუ მოუღწევია...

ასეთივე მოვლენა აღინიშნება, მეტის თუ ნაკლები მიახლოებით, საქართველოს სხვა მხარეებშიც: ეგრის-აფხაზეთში, გურია-ფერსათში, არგვეთ-იმერეთში, რაჭა-ლეჩხუმში თუ მესხეთ-ჯავახეთში, — ყველგან ეთნიკურ-მონათესავეობის თვალსაზრისით თავდაპირველი მოსახლეობა სახეშეცვლილია და ვინ იცის რამდენი „ნათესავის“ შერწყმის ნაყოფია თითოეული მათგანის აწინდელი აბორიგენები.

ჩვენ განზრახ ვიხმარეთ აქ ცნება „აბორიგენი“ ნაცვლად ქართული „მკვიდრი“-სა. ამით უფრო გაესმის ხაზი დიდი მნიშვნელობის ფაქტს: იმისდა მიუხედავად, რომ საუკუნეთა მანძილზე ამა თუ იმ მხარის ეთნიკური შედგენილობა თანდათან იცვლება, მოსული ელემენტი დამხვედურის კულტურას ეზიარება, მისი სამეურნეო და საზოგადოებრივი ტრადიციების მატარებლად იქცევა, ე. ი. აბორიგენი ხდება.

ჩვენი ეს დაკვირვება არ შეეხება, რა თქმა უნდა, უცხო ძალის ნებისად უცხოელთა საგანგებო მასობრივ შემოსახლებას, როგორც

იყო, მაგალითად, სპარსეთის ყაენებისა და შაჰების მიერ თათარ-თურქმანების შემოსახლება გვიანფეოდალურ საქართველოში ან ცარიზმის მიერ კოლონისტთა შემოსახლება XIX საუკუნეში. გადამწყვეტი ძალისად აქ სხვა კანონზომიერებანი მოქმედებენ, თუმცა კლასობრივი ბრძოლის გვერდის ავლით, რა თქმა უნდა, არც ეს მოვლენები მიმდინარეობენ.

*

* *

მაგრამ ისტორიულ წყაროთა (ისტორიკოსთა მოწმობანი თუ ზეპირსიტყვიერი გადმოცემანი) ცნობების ანალიზი, ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებანი და ტოპონიმიკურ-ეთნონიმიკური მასალის შესწავლა ჩვენ გვაძლევს საკმაო საფუძველს დასკვნისათვის, რომ მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა საქართველოს ტერიტორიაზე მხოლოდ კლასობრივი ურთიერთობის ხანაში და მის შედეგად არ დაწყებულა. რომ მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა წინაკლასობრივ საზოგადოებასაც ახასიათებდა და კლასობრივი ურთიერთობის ხანაშიაც მოსახლეობის შედგენილობის ცვლა, როგორც უკვე შევნიშნეთ, ყოველთვის მხოლოდ კლასობრივი ბრძოლის უშუალო შედეგი არ ყოფილა.

ასეთი შესწავლის შედეგად ჩვენ ადვილად ვამჩნევთ არსებითი მნიშვნელობის განსხვავებას წინაკლასობრივსა და კლასობრივ საზოგადოებათა მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობის ხასიათს შორის.

წმინდა შეურყეველი გვაროვნული წყობის საზოგადოების პირობებში გვარის წევრის ერთპიროვნული გადასახლება, როგორც წესი, გამორიცხულია. ასეთი საზოგადოება შეიძლება მთლიანად თუნაწილით, გვართვე, გადასახლდეს. გადასახლების მოტივი აქაც იგივე საცხოვრებელი პირობების გაუმჯობესებაა, მაგრამ გაუმჯობესება არა ერთპიროვნული, არამედ კოლექტიურ-გვაროვნული. შედეგებიც ასეთი გადასახლებისა მისივე შესაფერისია. მოსული გვარი, უფრო ძლიერი, ფიზიკურად გაწყვეტს ან იძმობს უცხო დამხვედურ ნაჟლებ ძლიერ გვარს, ე. ი. ორივე შემთხვევაში სპობს მას, როგორც საზოგადოებრივ ერთეულს — ერთეულს.

სხვა სახისა და სხვა შედეგებისაა მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობა უფრო გვიან, როცა გვაროვნული წყობის საზოგადოება რღვევას განიცდის (სამხედრო დემოკრატიის ხანა). აქ გადასახლების ორგანიზატორია სამხედრო ბელადი თავისი ერთი (ე. ი. გვარის თავისუფალი წევრებისაგან შემდგარი მოხალისე — მეომრებით). დამხვედურ საზოგადოებას ასეთი დამპყრობელი სამშობლოში მიმდინარე საზოგადოებრივი ტენდენციის შესაფერისად მოაწყობს: „მებეგ-

რედ“ გაიხდის მას. ჩვენ საამისო შესანიშნავი ეთნოგრაფიული ჩვენებანი და ისტორიული მაგალითები მოგვეპოვება. „მუდამ ავის მოხარკულ“ მთიელთა მიერ ბარის რბევა ან მთიელების ჩამოწოლა ბარად XIII—XIV და შემდეგ საუკუნეებში...

ამ (სამხედრო დემოკრატიის) ხანისად გვეჩვენება ჩვენ ყველა ეს მსხვილი ტომობრივი ერთეულების ჩამოყალიბება ადრემონათმფლობელური სახელმწიფოების წარმოქმნით რომ დასრულდა...

ამის შემდეგ უკვე კლასობრივი ურთიერთობის სასუფეველა და კანონებიც მისი მოქმედებს.

მთისა და ბარის ურთიერთობა საქართველოს ისტორიის განსაკუთრებული მნიშვნელობის საკითხია. ძველ წყაროებზე (მშობლიურზე თუ უცხოურზე) დაკვირვება მტკიცე საფუძველს იძლევა დიდი მნიშვნელობის დასკვნებისათვის. კარგად ირკვევა, რომ კავკასიანელთა დამოკიდებულება ამიერკავკასიის ბართან ორ დიდ ეპოქად იყოფა: პირველი, როცა მთიანეთი უტევს ბარს, დრო და დრო არბევს და ძარცვავს მას. რა თქმა უნდა, ეს აიხსნება არა მარტო მთის საზოგადოებრივი წყობის სიმტკიცით, არამედ ბარის საზოგადოებრივი წყობის სისუსტითაც.

მაგრამ დროთა განმავლობაში სურათი თანდათან იცვლება, სახელმწიფოდ ორგანიზებული ბარი ახერხებს მთის შეკავებას, მის დამორჩილებას. „ვახტანგ გორგასალი“ კონდენსირებული „ბარია“ და ეპოქალური ჩვენებაა მთის შემოტევის დასასრულისა. ამიერიდან მთიელთა შემოტევანი ეპიზოდური ხასიათისანი არიან, ბარი აწესრიგებს მთასთან ურთიერთობას, ძლიერად ერევა მთიელთა საშინაო ცხოვრებაში. არჩილ მეფის ორგანიზაციული ღონისძიებანი დაღისტნის მისადგომებზე, გიორგი აფხაზთა მეფის მოღვაწეობა ალანეთში, დავით აღმაშენებლის პოლიტიკა მთიანეთ-ოსეთში, თამარის დროის საქართველოს პოლიტიკა მთელს კავკასიონში, გიორგი ბრწყინვალისა და ბავრატ V ღონისძიებანი მთიანეთის მოსაწესრიგებლად და სხვადასხვა იმის უტყუარი მოწმობანია, რომ ფეოდალური ბარი ძლიერად მიიწევს მთის გარდასაქმნელად, მთის დასამორჩილებლად.

და იმისდა შესაბამისად, თუ როგორ ღრმა და არსებითია ბარის დაწინაურებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის გავლენა ზეგანმთიანეთზე და როგორი საზოგადოებრივი ურთიერთობა შექმნილა მთაში, იცვლება მთიელთა გადმოსახლების სახეც.

მთისა და ბარის შუა ტერიტორიული ზოლი, ზეგანი, ორი მეურნეობის დაახლოების სარბიელია. ზეგანით ახერხებს ბარი მთიანეთზე გავლენას, ზეგანითვე ეზიარება მთა ბარის ურთიერთობას.

პერეთის ჩრდილოეთი, კახეთის გაღმამხარი, ქართლის ქსან-არაგვი (მუხრანის გამოკლებით), ცხინვალ-გვერდისძირი; ზემო რაჭა, ლეჩხუმი და აფხაზეთის ზეგანეთი საქართველოს ბარისა და მთის შეხების ის ზოლია, რომელიც ბარმა თანდათან აითვისა და თავის სოციალურსა და კულტურულ ურთიერთობას აზიარა. კაკი და ბელაქანი, ლავოდები და შილდა, თიანეთი და ჟინვანი, ახალგორი, მეჯვრისხევი, ცხინვალი, ონი და ლაილაში და სხვ. მთისა და ბარის ამ შეხების ცხოველი პუნქტებია.

მძიმედ მაგრამ მაინც იცვლებოდა მთიანეთის საზოგადოებრივი წყობა, ირღვეოდა მთიელთა „ძმობა“, ისახებოდა კლასობრივი ურთიერთობა, ჩნდებოდნენ მთაში „აზნაურები“, ე. ი. ბარის საზოგადოებრივი წყობის აგენტები, მთა თანდათან ბარს ემსგავსებოდა.

ამისდა შესაფერისად იცვლებოდა მთიელთა ბარად ჩამოსვლის სახეც. მთა აღარაა მთლიანი, ბარი აღარაა მთიელისათვის წინანდებურად სუსტი და ადვილმოსარბვეელი. ამავე დროს ეკონომიურად შევიწროვებული მთიელისათვის არც „მებეგრეობა“ უცხო და მიუღებელი. ეს ინსტიტუტი, თუნდაც განუვითარებელ-პრიმიტიული, უკვე დიდიხანია შემოსულია მთიანეთში.

მთიელები თანდათან ჩამოდიან ბარში, ისინი ქართველი ფეოდალების „მებეგრეებად“ ესახლებიან და თავისუფლების ამ მცირედ შეზღუდვის კომპენსაციად მატერიალურ წარმატებას ცდილობენ.

მაგრამ ბარის სოციალურ ურთიერთობას თავისი კანონები აქვს. მთიელი მებეგრე-ხიზნები სულ უფრო და უფრო ემსგავსებიან თავიანთ ახალ სოციალურ მოძმეებს, — ქართველ გლეხებს.

თავისთავად ცხადია, ბარის ურთიერთობას ნაზიარები ეს მთიელები მთიელობასთან ერთად კარგავენ თავიანთ ეთნიკურ სახეს, ქართველგლეხდებიან.

*
*
*

ჩვენ რომ ქართველი ხალხის ეთნიკური განვითარების ეს მთავარი მომენტი შეუწყნარებლად ნაკლული არ დავგრჩეს, საჭიროა ამ განვითარების არა მარტო იმ მხარეს შევეხოთ, რომელიც ქართველი ნათესავის შიგნით მოსახლეობის მოძრაობას მოწმობს, ან გარედან არაქართველთა შემოთესლების ფაქტებს აღნიშნავს, არამედ საჭიროა აქვე მოვიგონოთ ქართველი ნათესავის განთესვის ფაქტები.

საქართველოს ისტორია, განსაკუთრებით გვიანფეოდალური ხანისა, არსებითად განუწყვეტელი, ბოლომოუღებელი ბრძოლაა ქართველი ხალხის ეთნიკური დამაგრებისათვის. საფრთხე ფეოდა-

ლური საქართველოს, როგორც ორგანიზაციის, მოშლისა (და ქართველი ხალხის გადაშენებისა) საუკუნეთა მანძილზე შეუნელებელი სიმწვავეით. ემუქრებოდა დაჩიხულ საზოგადოებას. „ქრისტიანობიდან მიქცევა“, „გათათრება“, „გალეკება“, „დაკარგვა“ საამისო მეტყველი ნიშნებია (სასიტყვოდ ჩვენდა ეს მოვლენები ამ თვალსაზრისით დღემდე შეუსწავლელ-შეუფასებელია და ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ საკითხზე დღესაც კი შეუწყნარებლად ცალმხრივი შეხედულება ბატონობს).

საკმაო ადამიანმა მოიგონოს შესაფერისი მოწმობანი: დავით კახთა მეფის წერილები ვახტანგ VI-ისადმი, ერეკლე II ღონისძიებანი „დაკარგულ“ გლეხთა საქართველოში დასაბრუნებლად, „დაკარგულთა“ საჩივრები, კვლავ „დაკარგვის“ მუქარანი, ქართლის მეფეთა ღონისძიებანი თრიალეთის დასასახლებლად და ათასი სხვა საამისო ჩვენებანი, ქართული თუ უცხოური, და ჩვენ მზის სინათლეზე დავინახავთ, რომ ასეთ მოვლენათა უმთავრესი საფუძველი იყო კლასთა ბრძოლა, რომელსაც ისეთი ფორმები მიეღო, რომ მშობელი ქვეყანა გაუსაძლისი გამხდარიყო მწარმოებელი საზოგადოებისათვის და ისიც „იკარგებოდა“, „ლექდებოდა“, „თათრდებოდა“...

ცნობილია, რომ გვიანფეოდალური საქართველოს მოსახლეობის რიცხვი კატასტროფიულად მცირდებოდა. ეს მოვლენა, დაჩერებით შეიძლება ითქვას, შედეგი იყო არა მხოლოდ ყიზილბაშ-ოსმალ-ლექთა თარეშისა; არამედ, კიდევ უფრო, ეს იყო შედეგი ქართველი ფეოდალების თარეშისა. საკუთარ ქვეყანაშიც. საამისო მოწმობათა ზებირად მოტანას განზრახ ვერიდები. მრავალრიცხოვანი, ხშირად შემზარავი და ველურობამდე მიწევილი საამისო ფაქტების მოგონება არ გაუჭირდება საქართველოს ისტორიის წყაროთა მცოდნეს.

გვიანფეოდალურ საქართველოში იშვიათია მშენებელი ფეოდალი. ორბელი, მაღალაშვილი და სხვა ასეთები, სამწუხაროდ, ერთგულეებია, სამაგიეროდ ლეგიონია თავადები, თავადიშვილები, აზნაურები, მთავრებიც და, არაიშვიათად, ეპისკოპოსები (nomina—sunt odiosa) საკუთარი ქვეყნის გამაობრებელი, ტყვის მსყიდველები, ოსმალ-ყიზილბაშებისა და ლეკების მოკავშირე ბანდიტები.

და იცლებოდა მოსახლეობისაგან საქართველო, მისი აღმოსავლეთი და დასავლეთი. სოხუმი, ანაკლია; ფოთი, ქობულეთი; ბათუმი, ახალციხე, აღჯაყალა, ჭარი და კიდევ სხვა რამდენი ხალხის მიერ დაწყველილი პუნქტი იყო, საიდანაც უწყვეტ ნაკადად საუკუნეთა მანძილზე უცხოეთს მიედინებოდა ძალით თუ „ნებით“ სამშობლოს მოწყვეტილი მისი შვილები...

ტყვის სყიდვა და ფეოდალური ურთიერთობა პრიხციპულად შეუთავსებელია, ტყვის სყიდვა არსებითად ფეოდალური ურთიერთობის უარყოფაა ფეოდალიზმმა მოხსნა ტყვის სყიდვის საფუძველი — მონობა. საუბარია მონობაზე, როგორც მწარმოებელთა კლასსზე და არა სასახლის მსახურ-მოჯალაბეებზე — „საოჯახო მონებზე“. უკანასკნელი მეტნაკლები სიმრავლით ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე ჩანან.

ისტორიულად ტყვის სყიდვა ჯერ კიდევ სამხედრო დემოკრატის ხანაში უნდა ჩასახულიყო.

ფეოდალიზმმა მონა — *instrumentum vocale* ნახევრადთავისუფალ ადამიანად აქცია.

ამ ნახევრადთავისუფალთა წრეში შემოიყვანა თანდათან ფეოდალიზმმა მთელი თავისუფალ-ყოფილი მიწისმოქმედი საზოგადოება. ფეოდალის მიწაზე მხოლოდ „მებეგრე“, „გლები“, „მიწისმოქმედი“, „მიწისკაცია“ ამ ახალი ურთიერთობის საფუძველი იყო. ამ ახალი ურთიერთობის ორგანიზაცია იყო ფეოდალური სახელმწიფო. და როდესაც ფეოდალი, განსაკუთრებით გვიანფეოდალურ ხანაში, კლებს მიწისაგან წყვეტდა და მიწისმოქმედს (მწარმოებელს) უცხოეთში უყიდა, ეს იყო არა მარტო გლების პიროვნების უარყოფა, არამედ ამდენადვე ეს იყო თვით ფეოდალური ურთიერთობის საფუძვლის ხელყოფა.

ფეოდალური სახელმწიფო არასოდეს შერიგებია ასეთ ხელყოფას და მუდამ იბრძოდა (ეკლესიასთან ერთად) ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ. ეს იყო ბრძოლა ფეოდალიზმისათვის, ბრძოლა საქართველოს, როგორც ფეოდალური ორგანიზაციის, მოშლის წინააღმდეგ, ხოლო სადაც და რამდენადაც ასეთი ბრძოლა აღარ იყო, იქ აღარც სახელმწიფო იყო და ასეთი ორგანიზაცია მონათმფლობელური რომის დროინდელ ტყვეებით მოვაჭრეთა პირველყოფილ ბუნაგს ემსგავსებოდა. სწორედ ასე გამოიყურება ხშირად გვიანფეოდალური დასავლეთ საქართველო. ტყვის მსყიდველები ჩანან არა მარტო თავადები და აზნაურები, არამედ ზოგ-ზოგი მთავარი და მეფეც კი კათალიკოზ-ეპისკოპოსებით.

ეს უკვე ფეოდალური საქართველოს ღრმა კრიზისის მოწმობა იყო. ეს იყო მძიმე დაჩიხულობის პირობებში კლასობრივი ბრძოლის გადაგვარება, რომელიც ფეოდალურ საქართველოს სრულიად მოშლით ემუქრებოდა, რაც იმ პირობებში ქართველი ხალხის ფიზიკური არსებობისათვის რეალურ საფრთხეს წარმოადგენდა.

ასე გვესახება ჩვენ, ორიოდ სიტყვით, ისტორიული საქართველოს ეთნიკური განვითარების სქემა. აქედან ჩანს, რომ ეთნიკურად საქართველოს მოსახლეობას არ მოუღწევია ჩვენს დრომდე უცვლელად, ერთხელ მოცემული სახით. ის მუდამ იცვლებოდა მეტის თუნაკლების ინტენსივობით, — ომით თუ მშვიდობიანი შემოთესლებით, ერთიანი შემოსახლებით თუ თანდათან, ყოველდღიური, კოლექტიური თუ ერთპიროვნული შემოღწევით.

ჩვენ ამ უკანასკნელი მოვლენის გამო წამოვიწყეთ და ამაზვერე ვეწყვეტთ აქ საუბარს, ოღონდ ერთხელ კიდევ ვიტყვი: ყოველ ხანაში ამა თუ იმ საზოგადოების ეთნიკური განვითარების სახე მისი საზოგადოებრივი განვითარების შესაფერისია. როგორც ყოველი ისტორიული კატეგორია, კლასობრივი ურთიერთობის ხანის საქართველოს ეთნიკური განვითარების სახე მუდმივ ცვლილებას განიცდის და ამ ცვლილების უმთავრესი საფუძველი არის კლასთა ბრძოლა.

23. VIII. დღეს სამხარეთმცოდნეო მუზეუმს ვეწვით. გამგე ვერ შევისწარი და მუზეუმის მუშაობას მეცნიერმა თანამშრომელმა ამხ. კაპანაძემ გამაცნო. ვერ დავრჩი კმაყოფილი. ამ საპატიო დაწესებულებას ცარიზმის ხანის კულტურული მემკვიდრეობაც კი ვერ აუთვასებია.

მეცნიერულად შესრულებული აქ არის ერთადერთი ფარი, სადაც გამოფენილია არქეოლოგ გოროდცოვისა და სიძველეთმცოდნეობის მეთყვევე ვინოგრადოვ-ნიკიტინის მიერ რაიონში მოპოვებულ შესწავლილი არქეოლოგიური მასალა ბრინჯაოს ხანისა. ფარი გაფორმებულია პროფ. გ. ნიორაძის მიერ. ეს არის და ეს.

რაიონის საზოგადოებრივი ცხოვრების სურათი, ქვეყნის წარსული, მისი სულიერი თუ მატერიალური კულტურა, აქ წარმოდგენილი არაა, თუ ასეთად არ ვიკმარებთ ერთ უწიგნურ რუკას, რომელსაც ეწოდება „რუკა რაიონის მატერიალური ძეგლების განლაგებისა“. აუღიათ, ე. წ. ხუთვერსიანი რუსული რუკა და უწიგნურად „გაუქართულებიათ“. ამავე დროს საკუთარი მეცნიერული შემოქმედება იმაში გამოუჩენიათ, რომ იქ, სადაც დედანში „ეკლესია“ და „ციხე“ ან მათი „ნანგრევი“ ეწერა, აქ ეს ძეგლები დაუხატავთ, რა თქმა უნდა, ისე, რომ ეს ძეგლები არავის უნახავს... მაქვე მუზეუმში დაცულია ალბომი ისტორიული ძეგლების — ეკ-

ლესიების და ციხეების. — ფოტოსურათებით, ვინმე ხმალიძისა და ვინოგრაფ-ნიკიტინის მიერ შესრულებული. ალბომი ნაკლულია, თუნდაც ეკლესია-ციხეების ჩამოთვლაშიაც კი და, რაც მთავარია, ძეგლები გადაღებულია მოყვარულთა მიერ და, სამწუხაროდ, მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია). არც ნასოფლარები, არც სახლებისა თუ სასახლეების ნანგრევები, ქვაბები, დარანები, სტელა-ქვაჯვარები, წისქვილ-ზეთსახდელები, ხიდები, გადასასვლელები, კლდეკარები, ტოპონიმიკური ფაქტები რაიონის ამ „მატერიალურ ძეგლების განლაგების“ რუკაზე აღნიშნული არაა. ასე რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მხრით ეს რაიონი სრულიად ხელშეუხებელია. ამავე დროს რაიონი ისტორიულ ძეგლთა ნაშთებით განსაკუთრებით მდიდარია.

მუზეუმს, როგორც ჩანს, საკუთარი ძალებით მისი პირველადი შესწავლაც კი გაუჭირდება. გონივრული იქნებოდა, თუ მუზეუმის ხელმძღვანელობა შესაფერისი სპეციალისტების დახმარებას მიმართავდა (ამისთვის საჭირო მატერიალური საშუალება მუზეუმს არ აკლია). აკი მეცნიერულად გაუფორმებია პროფ. ნიორაძეს ერთი ფარი... ასევე შეეძლო მუზეუმს მიემართა რომელიმე მეცნიერ ეთნოგრაფის, ხელოვნებათმცოდნის თუ ისტორიკოსის კონსულტაციისათვის.. ასეთი მუშაობით მუზეუმი ოთხ-ხუთ წელიწადში დიდ საქმეს გააკეთებდა და აქვე ადგილზე სამხარეთმცოდნეო მუშაკთა საკუთარ კადრსაც ამოზრდიდა.. თორემ რაიონის „მატერიალური ძეგლების განლაგების“ უწიგნური რუკა და კიდევ უფრო უწიგნური ფოტო-ალბომი რა შესაფერისია ჩვენი დროის მხარეთმცოდნეობისათვის?..

მუზეუმში გამოფენილია ყოვლად უნიჭოდ შესრულებული ქართველ მეცნიერთა და პოლიტიკურ მოღვაწეთა ჩამოდენიმი სურათი. ეს გარემოება (შესრულების დაბალი დონე) განსაკუთრებით თვალში საცემია იმიტომ, რომ აქვე გამოფენილია ჩამოდენიმი მალაღმხატვრულად შესრულებული სურათი რომანოვების დროისა. გამოდგმულია რომანოვების ნაქონი ავეჯ-დგამი...

იქმნება შთაბეჭდილება: ყველაფერი, რაც რომანოვების დროისაა, ბრწყინვალეა, ყველაფერი ჩვენი დროისა კი...

რაიონში ისტორიული ძეგლები სრულიად დაუცველია. ამბობენ, ლიქნის ეკლესიის (შუაფეოდალური ხანის) პერანგი (კედლის თლილი ქვები) სანატორიუმის მშენებლობაზე მოუხმარიათ.. და ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი ამის მოწმე იყო!?

რაშია საქმე? რაიონის ხელმძღვანელი მუშაკები ისტორიის დიდუბატივისმცემელნი არიან (რაიკომის მდივნები რაზმაძე, მუჯირი, აღმასკომის თავმჯდომარე ლურსმანაშვილი).

მუზეუმი რომ წესიერად მუშაობდეს, მას; ცხადია, ყურადღება და ხელისშეწყობა არ მოაქვდება.. ერთი სიტყვით, მუზეუმის მუშაობა მეტად სუსტია. ის საფუძვლიანად უნდა გადახალისდეს.

* * *

25. VIII. დღეს დვირში მივდივართ მე და მამია. დვირი და ქვაბიხევი მტკვრის გაღმა-გამოღმა სოფლებია, პირველი საკირისწყლისა და მეორე ლომისისწყლის (იგივე შავსერისწყალი) ბოლოზე (თანაც მარიაძეშვიდელი შოთა არ მისვენებს. მაინც ვინაა, რომელი ფეოდალური სახლის შვილია? მიძინეა გაწყვეტილი ტრადიცია. ქვაბიხევის აწინდელი მოსახლეობა XIX საუკუნეში მოსული ხალხია, უმთავრესად, იმერეთიდან. მისი მეხსიერება აქაურობის შესახებ სულ ასი წლისაა.. მაინც უნდა ვცადო. შეიძლება გადმოცემა რამე ან საამისოდ მეტყველი ტოპონიმი გადარჩენილიყოს...).

მაინტერესებს დვირი მისი „Горячий источник“-ით. ქცაში (XII ს.) მრავალგზის მოხსენიებული დვირი, დური ნიშანდობლივ ქვემო ქართლში ივარაუდება. იქ ეს საგეოგრაფიო სახელი მე სომხურ „კართან“ (*Գորտ*) დასაკავშირებელი ტოპონიმი მგონია (დურნუკი). თუ ეს ჩვენი გუმანი სწორია და თუ ხეობის დვირიც ასეთივე წარმოშობისაა, ხომ არ შეიძლება აქ ეს სახელი სუბმატ ბივრტიანისა და წუნდა-დემოთის ეპიზოდს დაუკავშიროთ?

ტრანსპორტის საქმე ჭირს. ჩიტახევქესის დასათვალიერებლად მთელი ავტობუსი მოგვართვეს. ისტორიის მოყვარულნიც, სანამ ისტორია ეყოთ, ხალისით გვეხმარებოდნენ. მაგრამ ჩანს, ყველაფერს საზღვარი აქვს...

საბარგოს ჩაუჯექით მე და მამია და დვირს წავედით. სოფლის მისავალში მტკვრის ორივე მხარეს ჩიტახევქესის სამმართველო, ავტობაზა და სხვა სამეურნეო დაწესებულებანია მოთავსებული.

ავტომ ჩამოგვსხა და თემშარით თავის საქმეზე წავიდა. ჩვენ სოფლისაკენ გავწიეთ. მალე ერთი ხნიერი ქალი შემოგვხვდა. მან სოფელში მარჯვედ მისასვლელი გზა გვასწავლა. გამოვესაუბრეთ. გვარი და საიდანმოსულობა ვკითხეთ. მისი მეუღლე ბიბილურთა გვარის აღმოჩნდა „ქვემოდან“ მისული. სალოცავს „ძელი-ცხორებისას“ იტყოდნენ, სად არის კი, არ ვიცით...

სოფელში შევედით. კარგი სოფელი ჩანს, კეთილად ნაგები ლამაზი სახლებით. ხალხი მინდვრად არის გასული სამუშაოზე და სოფელი თითქმის ცარიელია. ერთი ლამაზი ხის სახლის აივანზე მოხუცი შევნიშნეთ. იჯდა და ლობიოს მარცვლავდა. მივედით, მივესალ-

მეთ. მოიბოდიშა, წამოდგომა დააპირა. კილოში ზემოიშერლობა ეტყობოდა, თუმცა ჩვენი მასპინძელი და მოსაუბრე სვიმან (ლიმო) ნანიტაშვილი, როგორც დაგვარწმუნა, დვირს დაბადებულა და არც ერთხელ იმერეთს არ ყოფილა. სვიმანი 75 წლის კაცია.

„ნანიტაშვილი ვარ სვიმან, ლიმოს მეძახიან. მე და ერთი ჭობი-ხვეელი გოგო ერთ დღეს დავბადებულვართ. დედა მისს ეთქვა, ეს ბიჭი ამ ჩემი გოგოს ქმარი უნდა იქნესო. იმ გოგოს ლიმო დაარქვეს. ამიტომ მეც ლიმო მიწოდეს მეტსახელად. მე ის ქალი არ შემიერთავს, სახელი კი (ლიმო) შემრჩა“.

დვირის „აბანოს“ შესახებ სვიმანამ გვითხრა. „ბავშვობიდანვე მასსოვს ვსარგებლობდით, იქ მუდამ აბანო ყოფილა“.

„ჩვენი ძველი, მოგვიყვა სვიმან, ბაზალეთიდან (იმერეთს) წამოსულა. ოთხი ძმანი ყოფილან. ჩუმლაცს (sic) უცხოვრიათ ბატონთან. ბატონს მამა ჩემი თბილისში წამოუყვანია. აქ ბავშვი მეტივეებს გასცნობია, მათ შეხვეწნია, მაგრამ არ წამოუყვანიათ. ბოლოს ცხრამუხელებს შეუფარებიათ და სურამს მოუყვანიათ. აქ დვირელები ბეგარაზე (რუსთა ჯარისათვის მეტეირთობა) დადიოდნენ. მამაჩემი დვირელ ლომსაძეებს მოჯამაგირედ გამოჰყვოლია. ლომსაძეებს მისთვის „ერთი ნაჭერი მიწა“ მიუტციათ და ქალიც მიუთხოვებიათ. ლომსაძენიც იმერეთიდან, წიფიდან, მოსულები არიან.“

ერთხელ თურმე მამაჩემი ბეგრის ურემს მიჰყვებოდა ახალციხეს. თავისი ბატონი დაენახა, ჩუმლაცს რომ ჰყავდა, შორიდან ეცნო. ხარებს შორის გაწოლილიყო, ბატონს ვერ დაენახა.

დვირში მებატონე მიხეილ მეფისაშვილი იყო. ძალიან მდიდარი კაცი იყო. აქ არ ცხოვრობდა“. ჩვენი მოსაუბრის წარმოდგენით მიხეილ მეფისაშვილი ქართველი იყო, ქვაბიხვეელი მემამულე ხაჩიკოვი კი — სომეხი. „—ათზე ერთს ვიხდიდით, წინათ კი, ვიდრე ნადელობა შემოვიდოდა, მებატონეს ექვსზე ერთი მიჰქონდა“ (დვირი და ქვებიხვეიც ყოფილ ახალციხის საფაშოში შედიოდა 1828 წლის ომის შედეგად. ამ ქვეყანას ძველი მემამულე მესხი ბეგები, გაეცალნენ და ისინი ახალმა მებატონეებმა შეცვალეს. (მეფისაშვილი, ხაჩიკოვი..).

დვირში კვირიკაშვილები სახლობენ, ხუციშვილები („საქართველოდან“), ნანიტაშვილები, კურტანიძეები (იმერეთიდან), გელაშვილები (იქიდანვე), კველიშვილები (სურამის მხრიდან), ბიბილურები („ძელი ცხოვრებისა“ დან).

თქვენი ძირისალოცავი სად იყო? — „სარკის წმინდა გიორგამ მოგვიკითხა (ალბათ დედის ხაზით...). იქ თათრებმაც კი ჩამოიყვანეს, მასსოვს, კურატები... კურტანიძეებიც იქ დადიოდნენ. ჩვენ ბაზა-

ლეთს აღარ დავდიოდით, დავიწყებული გვქონდა, გელაშვილები გელათს დადიოდნენ“.

თუ ეს ცნობა მართალია და აქ რაიმე შემთხვევითი მოვლენა არაა, გელაშვილების თავდაპირველი გელათელობა შეიძლება მეტად საინტერესო ჩვენება იყოს თვით ტოპონომი „გელათის“ წარმოშობისათვის. (შეადარე ტოპონომი ბაღდათი და გვარი ბაღდავაძე აწინდელ მაიაკოვსკისა და მის მეზობელ ზესტაფონის რაიონში, იმნაძეთა გვარი ლანჩხუთის რაიონში და იქვე ტოპონომი იმნათი და სხვ. (მაგრამ ამაების შესახებ სხვაგან..).

საკვირიკე ფეიზულა ბეგის იყო, განაგრძო ჩვენმა მოსაუბრემ, ღალას ის იღებდა. ფეიზულა ახალციხეში ცხოვრობდა.

საუბარში სვიმანმა გარიგებულ ქვის დელე მოიხსენია. ჩავეკითხეთ. — „იქ ძველად ნაშენობა ყოფილა, ქვები ერთი მეორეზე მიწყობილი, ერთ ვერსტზე მიდიოდა. საზღვარი იყო ველიკი კნიაზისა და საბატონოსი“. სვიმანის განმარტება ნიშანდობლივია და სარწმუნო. „გარიგებულ ქვა“ საინტერესო იურიდიული ტერმინი ჩანს „ქელის“, „ქვაჯვარის“, „სინორის“, „ქვაკაცის“, „სვნაქტის“ და „სამანის“ რიგისა.

მტკვარზე ხიდის ბურჯები ვკითხეთ. — „აწყვერში მახსოვს, სლესაში, საკვირიკეში, ჩიტახევის ზევიდან, დვირში“ — ახალდაბას არ ასახელებს...

დაბაძველში ციხეს ასახელებს და ძველ ნამოსახლეებს. დვირა უხემოსავლიანი სოფელი ჩანს. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საუცხოვოდ მოვლილი ხილი...

„დიდი ტყეები იყო აქ, დაასკვნის სვიმანი, მეტივეობამ გააჩანავა. ამიტომაცაა, რომ მტკვრის დასამხარზე ტყე ან სულ ახალია, დაცვის შემოღების შემდეგ მოშენებული, ან სულ აღარ არის.. არა უშავს რა, სხვაფრივ თუ არ წავგიხდა კიდევ ლილაი“ — გვაიმედებს მოხუცი.

მთის გზა ვკითხე. „აწყურიდან თისელს, თისლიდან დგვარს, დგვარიდან საკირეს, საკირედან დაბაძველს, დაბაძველიდან თორს, თორიდან სადგერს“. დაახლოებით მართლაც ასეთი უნდა ყოფილიყო ეს მარშრუტი. ამ მიმართულებით წავიდა სადგერიდან აწყურის ციხეზე სალაშქროდ გენერალი ტოტლებენი 1770 წელს.

მაგრამ არა ნაკლებ უეჭველია სხვა გზის ნაკვალევი მტკვრის პირის დაყოლებით. თავის დროზე ეს გზა დიდი მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო. ხიდის ბურჯები, ციხეთა ნანგრევები, საკულტო ძეგლები, ძველი წერილობითი წყაროები (ქართული თუ უცხოური)

კარგად მოწმობენ როგორც ამ გზის მიმართულებას, ისე მის დიდმნიშვნელობას.

„ლომისისწყალს გამოღმა (ე. ი. აღმოსავლეთით) ველიკი კნიაზისა იყო, ვალმა — სარქის ალა ხაჩიკოვის სომხისა.. და ამ ცნობასთან დაკავშირებით ჩვენს მოსაუბრეს აგონდება: ერთ მებატონეს 25 მანეთად უყიდია ერთი სოფელი (სვიმანი 1828 წელს გულისხმობს), გელაშვილი იტყოდა ამას, არ იცის კი რომელი სოფელი“..

სვიმან ნანიტაშვილს მოღლილობა შევატყვეთ. მადლობა გადაუხადეთ და გამოვეთხოვეთ.

ღვირში საშუალო სკოლაა. მისი დირექტორი ჩემი ყოფილ-მსმენელი აღმოჩნდა ქუთაისის პედ. ინსტიტუტიდან — ჯალაღანიძე, სამამულო ომის მონაწილე. მან ორი მოწაფე ქალი კევლიშვილი და კურტანიძე მეგზურებად მოგვიჩინა. თითონაც კარგა ხანს დაგვეყვებოდა და აქაურ ისტორიულ ღირსშესანიშნაობას გვიჩვენებდა.

ღვირში დღევანდელი სოფლის შუა ადგილას ძველი ეკლესია მდგარა. ის დანგრეული ყოფილა და XIX საუკუნეში ყოვლად ულაზათოდ გადაუკეთებიათ. ის ძველი ეკლესიაა თითქო, მარიაშვილის მსგავსად, სამნავიანი უნდა ყოფილიყო (გადაკეთების შემდეგ ორი ნავეი შემორჩენია). აქა იქ დაცულია თლილი ქვის ძველი პერანგი. ცალკე უადგილოდ არის კედელში დატანებული თლილი ქვა ბოლნურის ჯვარით.

ჩვენმა მეგზურებმა საკვირიკეზე წაგვიყვანეს. საკვირიკე დღეს ღვირში შემოდის. რკინიგზის სადგური „ღვირიც“ აქ არის. ძველად საკვირიკე ცალკე სოფელი ყოფილა (თუ მონასტერი?): ეკლესიის ნანგრევის გარშემო მოზრდილი მოსახლეობის ნაკვალევი ჩანს. ეკლესია სამნავიანი, უფუმბათო, საკმაოდ მოზრდილი ნაგებობა ყოფილა (ასეთივე შეიძლება იყო ღვირის ტაძარიც). საკვირიკის ეკლესია მოხატული ყოფილა. მოხატულობა თითქო XII—XIII საუკუნისა უნდა იყოს. ჩანს საკვირიკე ძველად მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა მტკვრის პირას დიდ გზაზე, რომელიც ამ ადგილას ხილით გადალახავდა მდინარეს. ვინ იცის, ის ფეიზულა ბეგი რომელი ქართველი აზნაურის ჩამომავალი იყო ან რა დროდან დაეპატრონა ამ აზნაურის სახლი გრიგოლ ხანძთელის თანამოღვაწის ქრისტეფორეს მიერ IX საუკუნეში აშენებულ კვირიკეწმიდას (ვგონებ, რომ გიორგი მერჩულეს თხზულებაში მოთხრობილი ეპიზოდი სწორედ ამ პუნქტს გულისხმობს) ²⁴.

²⁴ Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтвйского, гл. 36.

ეს მნიშვნელოვანი ძეგლი სრულიად მოუვლელია და მას საბოლოოდ გაქრობა ემუქრება რკინიგზის სადგურის მშენებლობა, უქვევლია, გაანადგურებს მას, თუ ჩვენ მიერ სათანადო ყურადღება დროზე არ მიექცა.

ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში კი ამაზე არც ფიქრობს..

ციცაბო აღმართით „ღვირის ციხეზე“ ავედით. სამწუხაროდ, აქ მცირე რამ გადარჩენილა. სოფელს დაშორებული, მტკვრის მაღალკიდეზე „წაყიდებული“ ნაგებობის (ორი შენობის?) მცირე ნაშთი უჩვეულო ფართე სარკმლით გადაკეურებს მდინარეს. ეს უფრო ფეოდალის სასახლეს (ცხრაკარას) აგონებს ადამიანს, ვიდრე ციხეს.

ავარაკული ფანტაზიისათვის საბუთი საკმაოა: რად არ შეიძლება, რომ ეს ციხე კი არა, თამარის (მეფის) სასახლე ყოფილიყო. თამარიო „ზამთარს ღვირს იყვის...“ რად არ შეიძლება ქართლის ცხოვრებაში ამ ადგილას დართული მითითება „სომხითი“ გადამწერის შემცდარი გლოსა იყოს და ნამდვილად კი აქ არა სომხთის (ე. ი. ქვემო ქართლის) ღვირი (ღურნუკი?), არამედ ხეობის ღვირი ყოფილიყო ნაგულისხმევი... სურათს ის უშლის ხელს, რომ ჩვენი ღვირი ვერაფერი საზამთრო ადგილია, თუმცა აქაური თბილი სამკურნალო წყალი („აბანო“) ამ სიძნელესაც საკმაოდ შეანელებდა...

და აქვე დამართებით (ე. ი. პირისპირ) მტკვარს გაღმა ქვაბიხევი დემოთის ციხით და მარიამწმიდით — შოთას და იანის სახლის საფეოდალო...

ყველაფერი ეს ამდენი „შეიძლებაებით“, მკითხველი ხედავს, ისტორიის სფეროს სცილდება და საკუთრივ პოეტური შემოქმედების თემად თუ გამოდგება...

სამწუხაროდ, ამ ტრადიციულაგაწყვეტილ სოფელში ასეთს სიძველეთა შესახებ რაიმე პოზიტიური ცნობის დაჭერის ცდა უიმედოსაქმეა. ისევ გათხრითი დაზვერვა და ზედმიწევნითი ისტორიულ-გეოგრაფიული ჩხრეკა თუ რამეს მოგვცემდა..

ჩვენი მეგზურებით „კვირაცხოველზე“ წავედით. „კვირაცხოველი“ სოფლის ჩვეულებრივი ერთნაგიანი ეკლესია აღმოჩნდა. ძველი ნაგებობა გადაუკეთებიათ. ისტორიულად საყურადღებო ვერაფერი შევნიშნეთ. აქვე ნეკროპოლი XIX საუკუნისა, ეთნოგრაფიულად საინტერესო ლოდებით, წარწერებით..

სოფლიდან ერთი კილომეტრის მოშორებით საკირისწყლის მარცხენა მხარეზე მოიპოვება „აბანო“ — თბილი მინერალური წყარო.

ჩვენი კურორტოლოგები რას ამბობენ არ ვიცი, მე კი ამჟამად ეს „აბანო“ იმით მაინტერესებს, რომ ის, საფიქრებელია, ძველ დროსვე მოხმარებული იყო და ამ სოფლის მნიშვნელობასაც, საფიქრებელია, ხელს უწყობდა (მდრ. „მალლაკს აბანოისა სახლი“ — წყალტუბო).

ამ ხეტიალში საკმაო დრო გავიდა. ჩვენი მოვიქანცეთ. უკან დაებრუნდით. სოფელში შემოსავალს საუტცხოვოდ მოვლილ ხილის ბაღში ერთი მოხუცი დავინახეთ. გამოვებასეთ, მიხა გელაშვილი აღმოჩნდა, 70 წლის გლეხკაცი.

„გელაშვილები ნადაბურიდან (იმერეთში) მოვსულვართ. შვილი ძმა ყოფილიყვნენ. ყველანი გამოქცეულან. ოთხი ძმა ყვიბისს დარჩენილა, ერთი თელუანს მისულა, ერთი (პაპა ჩემი) აქ დვირს მოსულა, მეშვიდე კახეთს წასულა. როცა პაპაჩემი აქ მოსულა, დვირი ცარიელი ყოფილა.

ჩვენი ბატონი (დვირის მემამულე) ნეფისოვი იყო. ათზე ერთს ვიხდიდით. სუბაში მოდიოდა, მას მიჰქონდა ბატონისათვის დალა. ზოგჯერ ნარდათ გვეტყოდა: რას მომცემთ ამ ყანაზეო, ხუთმეტზე ერთი ძლივს მოუდიოდა...

ზორეთში შვიდი ბატონი იყო, გვართ არ მახსოვს.. იქ ეცოლინებათ. ჩვენი მოსავალი ხილია, წელს სულ ერთთავად მოგვიცდა... უცნაურია: თუთა ბევრი აქვთ, მეაბრეშუმეობას კი არ მისდევენ.. რატომ?

სკოლის დირექტორს ჯალაღანიას გამოუარეთ. მადლობა მოვასენეთ ხელისშეწყობისათვის. კარგი კაცია, ალალი პარტიული მუშაკი ჩანს. ოღონდ მძიმე ისაა, რომ ისტორიკოსი ვერაა, თუმცა ისტორიული დარგი დაუმთავრებია ქუთაისის პედ. ინსტიტუტში (ვერაფერი სანუგეშო შედეგია ჩვენი პედაგოგიური მოღვაწეობისა). რაღა გასაკვირველია, ამის შემდეგ, რომ მისი მოწაფეები, ჩვენი მეგზური გოგონები, VIII და IX კლასის მოწაფეები, ისტორიის სრული ველურები არიან. უახლოესი წარსულიც კი (პაპა-მამის ამბები) მათთვის სრულიად უცხოა.

უკვე ბინდდებოდა, როცა სოფელი დავტოვეთ და ბორჯომს მიმავალ ავტობუსს ჩაუუჩქეთ. დვირთან საკირეს კარგი გზა ყოფილა გატანილი. საკირეზე მობმულია მეორე სოფელი ტაძრისი. მარტო სახელები რადა ღირს დაბადველისა, ქვაბიხევისა და ნადარბაზევის გვერდით. მენანება, რომ ვერ ვნახულობ. „მომავლისათვის“ გადავდე...

26. VIII. დღევანდელი დღე გამიცდა. სტუმრებს მოეუნდი (თამარი, ნესტორი). მათი წასვლის შემდეგ გოგოიას ციხეზე ავედი. ტიპური ციხე-გალავანია კოშკით ლეკიანობის ხანისა. მაგონდება ლევან ბატონიშვილის ტრაგედია.. აქედან ხეობით გზა იმერეთს პირდაპირ ვახანზე მიდის ლომის მთის, უკეთ ქედის, გადავლით (ლომის მთა, როგორც ჩანს, ერთ პუნქტს კი არ ეწოდება, არამედ მთა-გრეხილის მოზრდილ ნაწილს). გზაზე აქვე ახლოს („ორი საათის სავალში“) სალის ციხეა. მის გარშემო თურმე ნასოფლარიც ჩანს. ეს ცნობა ერთმა ბორჯომელმა მეკვიდრმა, სახელით არ მახსოვს, მომწოდა, გოგოიას ციხეზე რომ შევხვდი.

27. VIII. დღეს ისევ პროფ. ალ. ალადაშვილის მანქანით ვისარგებლე. ვახტანგი, ნათელა, მამია და მე აწყურში წავედით.

ამას წინათ, მარიამშვილას რომ ვიყავით, ალექსანდრე ალადაშვილი ძეგლების ამ სიუხვემ გააკვირვა (მე რომ აღვნიშნავდი) ამ „მწირო ქვეყანაში“. რით იკვებებოდნენ? ძეგლების მოხილვის საფუძველზე მართლაც უნდა დავასკვნათ, რომ მოსახლეობა ძველ „თორში“ შედარებით ხშირი უნდა ყოფილიყო. ამას თითქო თორელთა შესახებ წერილობითი ცნობებიც ჰგულისხმობენ: თორი XII საუკუნეში ერთ-ერთი ძლიერი სამხედრო ერთეული ჩანს საქართველოს სხვა ასეთ ერთეულებს შორის (სადროშო).

ამ ფაქტის ახსნა ჩვენი, ისტორიკოსების, უპირველესი მოვალეობაა. ამისთვის საჭირო იქნებოდა ჩვენ ხელთ არსებული მთელი მასალის (წერილობითის თუ მატერიალურის) კრიტიკული შესწავლა ძეგლების ქრონოლოგია, მოსახლეობის ტექნიკა, მეურნეობის სახეობანი, მეზობელ თემებთან ურთიერთობის საკითხები.. მე, მაგალითად ისე წარმომიდგენია, რომ ძველი თორელები დიდ ოჯახებად და შედარებით პატარა სოფლებად მოსახლობდნენ. მარცვლეული კულტურის გვერდით თორელთა მეურნეობის უმთავრესი დარგი მეცხოველეობა უნდა ყოფილიყო; სელი აგრეთვე დიდი მნიშვნელობის დარგი ჩანს თორელთა მეურნეობაში. ტყის მეურნეობა და მშენებელი (ხურო-გალატოზები) უნდა ყოფილიყვნენ იმ დროის თორელები და არც ისე „კარჩაკეტილნი“, საფიქრებელია, ცხოვრობდნენ, როგორც ეს ზოგიერთ სოციოლოგს იმ დროისათვის ჩვეულებრივ წარმოუდგენია.. გზასაყარი, რასაც ამ ქვეყანას საქართველოს თემების შუაგულში მდებარეობა უქმნიდა აგრეთვე ხელსაყრელი მომენ-

ტი იყო თორელთა დასაქმებისათვის გზის მშენებლობაში და მის მომსახურებაში (ხიდები, ფუნდუკები, მეულაყობა, მეგზურობა) და, ბოლოს, ვაჭრობა აღებ-მიცემაში...

მაინცდამაინც, როგორც ვხედავთ, ჩვენ, ისტორიკოსებს, ამ დიდი საკითხის შესწავლა რიგიანად არც კი დაგვიწყია (და ილია ჭავჭავაძის საყვედური ძველებურადვე ძალაში რჩება).

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის უმთავრესი ამოცანა სწორედ ეს არის.

მანქანიდან ვაკვირდები და ვამჩნევ, რომ მდინარის უბეები, სადაც მტკვარს ჩრდილოეთიდან (ფერსათის მთიდან) და სამხრეთიდან (კოლიანის მთიდან) ხეცები ერთვიან, ღღეს ახლად არის გატყევებული. სავარაუდოა, რომ ამ ადგილებში, ზოგან მაინც, მოსახლობა ყოფილიყო...

ჩაუარეთ ზოვრეთს (მებაყობის ნაკვალევი), „შვიდი ბატონი“ რომ ჰყავდა, მოქცევს (მაგონდება მოქცევის ღმრთისმშობელი ბექას სამართლის წიგნით), სლესის ციხეს.. რა დროსია ეს ციხე, რა ურთიერთობაშია ის აწყურის ციხესთან? (აქედან აწყური ორ კილომეტრშია) ამ საკითხზე იმან უნდა იტკივოს თავი, ვინც მესხეთის თავადების ცნობილ ნუსხას მეცნიერულ-მონოგრაფიულად გამოსცემს.

*
*
*

აწყურს მივედით. ნასყიდა სესაძე — 11 წლის ბიჭუნა — გაგეყვა ციხეზე. ნასყიდა წარმოშობით ჯავახია, ახალქალაქელი. პაპამისი წამოსულა და საკირეს დასახლებულა. აქ აწყურში სულ ორი წელია, რაც ნასყიდას დედმამა სახლობენ. ნასყიდას მამა მოსამსახურეა, ასევე დედაც — მასწავლებელი. იშვიათი ბავშვია ნასყიდა, გონიერი, დაკვირვებული.

ციხის აღმოსავლეთით ებრაელთა სასაფლაოა. მრავლად ჩანს ლოდები ებრაული წარწერებით. აქვე ახლო წყაროა. წყაროზე თავი მოუყრიათ ქალებს, ბავშვებს. იმერეთიდან ახალ გადმოსულა ლაბაძეებია. ქალი მოუსავლობას ჩივის. სიმიინდი ვთესეთ, შესანიშნავი ამოვიდა. შემდეგ კი წვიმა არ მოვიდა და ყანაც ერთიანად გადახშაო. ურწყავში უთესიათ. ამათი მეურნეობა აქ ნასყიდასაც არ ყოფნის სასაცილოდ...

აწყური მტკვრის ორივე მხარეზეა გაშენებული. მდინარის მარჯვენა მხარეზე ხეხილი უწყლობით ხმება. ორი წლის შემდეგ საქმელი მსხალიც კი არ იქნებაო, გვეუბნებიან. წინათ თურმე ეს სანაპი-

რო თისლის მხრიდან მოტანილი არხით ირწყვოდა, ეხლა არხი აღარ მოქმედებს. რატომ? მხრებს იჩეჩავენ. ნასყიდა კი ეშმაკურად იღიმება.

ციხეზე დასავლეთის მხრიდან წამოვედით, ებრაელთა სასაფლაოს თავზე გადმოუარეთ და კლდეკარიში შემოვედით. ეს არის ძველი გზის მშენებლობის უტყუარი ნაშთი. უშუალოდ ციხის ძირში ხუთმეტრი მეტრის (დაახლოებით) სიგრძეზე ხელოვნურად არის გაჭრილი კლდე. გზის განი 1,5—2 მეტრამდეა. კლდე, რელიეფის შესაფერისად, ჩაჭრილია ზოგან ორი მეტრის სიღრმით, ზოგან ნაკლების.

უეჭველია, ამ ციხის ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაგებობა სწორედ ეს კლდე-კარი იყო. როგორც ირკვევა (მე ერთხელ უკვე გამოვთქვი ეს მოსაზრება), მხოლოდ ციხე კი არ მიიწვედა გზისკენ, არამედ გზასაც ეწეოდნენ ციხისაკენ, ე. ი. გზა იქ გაჭმონდათ, სადაც ციხე შენდებოდა. ასე უნდა იყოს, კერძოდ, გაგებული მატთანე ქართლისაღს ეპოქალური ცნობა ლიპარიტ ბალვაშის მიერ კლდე-კართა ციხის აგების შესახებ...

ე. ი. საამისოდ შესაფერის ადგილას ციხეს აგებდნენ. აქვე ახლოს (თუ შორიახლოს) რომ გზა გადიოდა, — ეს გზა ერთ-ერთი მთავარი სტიმული იყო ამ ციხის აგებისა, — მას ამიერიდან ამ ციხის ქვეშ უნდა გაეკლო („ციხის ქვეშ“ გავლა ყოველთვის ფიზიკურად „ქვეშ“-ს არ ნიშნავდა, მაგრამ ყოველთვის ნიშნავდა კონტროლს) და სადაც საჭიროდ და მარჯვედ მიიჩნევდნენ, საამისო სპეციალურ ნაგებობასაც ასრულებდნენ (კლდე-კარის გაჭრა, ფუნდუკ-ქარვასლათა აგება, ხიდების შენება და სხვ.). ამიერიდან გზა ციხის ძირას იმიტომ კი არ გაივლიდა, რომ სხვა უფრო მარჯვე მიმართულება არ მოიპოვებოდა, არამედ იმიტომ, რომ ამ გზის მიმართულება ასე იყო დადგენილი და სხვა მიმართულებით სვლა ამ ქვეყანაში არ შეიძლებოდა: ციხე პოლიტიკური ხელისუფლების განსახიერება იყო და მისი ნება ამ ქვეყანაში კანონი იყო...

როგორც აღვნიშნეთ აწყურის ციხე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზეა. აქედან ხეობისაკენ საფიქრებელია გზა ორი მიმართულებით მიდიოდა. ერთი ის იყო, რომელიც სლესის ციხის ახლოს მტკვარს გადალახავდა და მისი მარცხენა ნაპირით მიჰყვებოდა მდინარეს (ნანიტა-შვილმა აქ სლესასთან ხიდის ბურჯები დაასახელა. მე ვერ შევნიშნე, მაგრამ ავტომანქანიდან განა ბევრ რამეს შენიშნავ?). ამ გზის მიმართულების ნიშნებია ეს ამოდენა ნახილურები მტკვარზე.

მეორე მიმართულება ზემო სოფლებზე, მტკვრის სამხრეთით იყო. ჩვენმა ნასყიდამ ეს გზა უმაღლ დაგვისახელა: აწყური — თისლები —

დგვარი — ტაძრის-საკირე... აქედან გზა ან ღვირში ან დაბადველით თორში, თორიდან ციხისჯვარ-ბაკურიანს (და აქედან ჯავახეთს) ან სადგერს მიდიოდა, სადაც როგორც ჩანს, თავს იყრიდნენ (გვიან ხანაში მაინც) ქართლიდან საციციანო-გუჯარეთის ხეობით და მტკვრის პირით ტაშისკარ-ახალდაბაზე მომავალი გზები.

გზა ღვირიდან, როგორც აღვნიშნეთ, ან მტკვრის პირით ქართლისაკენ ან ქვაბიხევ (დემოთით) ლომისით იმერეთისაკენ მიდიოდა. იმერეთში ხეობიდან არაერთი გზა გადადიოდა, თითქმის ყოველ ხევს გზა მიჰყვებოდა და მათი მნიშვნელობაც სხვადასხვა იყო.. (ამ გზებზე უფრო ცოცხალი და მეცნიერულად დამაჯერებელი სიტყვა მაშინ ითქმება, როცა საამისო მასალა სრულად აღრიცხული და განხილული იქნება).

აღმოსავლეთის მხრიდან აწყურის ციხის ნანგრევი ძნელად მასავლელია (იკი ნასყიდად საგანგებოდ გაგვაფრთხილა). აქ გზაჭრის ბოლოზე ვიღაც ახალ მოსახლეს დაუდვია ბინა. ახალგაზრდა იმერელი ზრდილობიანად მოგვესალმა. მძიმე სანახავია მისი ეს ახალი ეზო. ბალახი და ბოსტნეული სულ გადამხმარია, ხეხილიც კი ისე შეუწუხებია უწყლობას, რომ დღეს-ხვალ სულ ერთიანად დაიღუპება.. აქვე ჩანს, რომ მის წინა მოადგილეს აყვავებულ ტერასებად (ოროკა) ჰქონია გაშენებული ეს ეზო.. მივუთითე, შევეკითხე, გავიკვირე, შევარცხინე... იღიმება,—ამისათვის ვისა სცხელა, სიმინდისათვის ვერ მოგვიცლიათ, თანაც არავინ ზრუნავს წყლის გამოსაყვანად.. უნდა აღინიშნოს: სამცხის ძველი ქართული კულტურული მემკვიდრეობა საფრთხეშია.. უეჭველია, ეს ახლად ჩამოსული მოსახლეობა ოდესმე აღადგენს ამ მეურნეობას, მაგრამ მძიმე მარცხისა და მწარე გამოცდილების გზით. აკი XIX საუკუნის იმერელმა მოახალშენებმა აღადგინეს მესხური მეურნეობა ღვირში, ქვაბიხევში და სხვაგან...

მაგრამ განა ჩვენი დროის შესაფერისია, რომ მეურნეობის აღდგენა ისეთივე გზით მოხდეს (ე. ი. გავერანების გზით), როგორც ეს ხდებოდა მაშინ, როცა გადმოსახლებულის დამხმარე და გზის მაჩვენებელი არავინ იყო?

აწყურის ციხის აღმოსავლეთით ფართე მოედანია. აქ რაღაც შენობის კვალი ჩანს. შეიძლება ქარვასლა იყო: ის გზისპირში, კლდე-ქარის დასაწყისს, გალავანს შიგნით უნდა ყოფილიყო.

აქედან ციხეზე ასვლა ვცადეთ. ნასყიდა ჭინკასავით აცოცდა ჩვენ ვერ გავბედეთ და ნასყიდას ვთხოვეთ სხვა გზით გაგვძღოლო-

და. აქი გუზუნებოდითო გვისაყვედურა, ჩამოცოცდა და წინ გაიქცა, ციხეს დასავლეთიდან შემოუარა და მიგვიყვანა გვირაბთან, რომელიც, როგორც ჩანს, მტკვარზე ჩამოდიოდა. გვირაბს აყვევით. ის ზოგან ჩანგრეულია, ზოგან კი ჭერ ისევ მტკიცეა და საფეხურებიც კარგად შენახულია.

მატერიალური კულტურის ეს ძეგლი — ციხე ჩვენში ხომ ჭერ კიდევ შეუსწავლელია, როგორც სამხედრო ისე სოციალური თვალსაზრისით. ამავე დროს ციხე ამა თუ იმ სახით თან ახლავს საზოგადოებას მისი არსებობის მთელს მანძილზე.

ციხის ნაგებობაში თვალსაჩინოდ არის აღბეჭდილი მისი შემქმნელი საზოგადოების რაობა და ამ საზოგადოების განვითარების საფეხურები.

ციხეში წარმოდგენილია საზოგადოების არა მარტო ტექნიკური განვითარების მომენტები: არა მარტო ქვისა და შურდულის ან შუბისა და შშვილდისრის, არა მარტო ფილაკეკვანის და თოფ-ზარბაზნის ხანა, არამედ ადამიანის ამ ნამოქმედევში არა ნაკლებ თვალსაჩინოდ არის წარმოდგენილი საზოგადოებრივი განვითარების სოციალური მომენტები. როდის და ვის ემსახურებოდა ციხე, ვის დაცვას, ვის ბატონობას ან ვის დამონებას ჰგულისხმობდა ეს ნაგებობა.

იყო დრო, როცა „ციხე“ საზოგადოების პირველსაცხოვრისა იყო. შინაარსობლივად ციხე ამ დროს იგივე იყო, რაც „ქვაბი“, „გორი“, „სახლი“ (ამ საფუძველზე დასაშვებია ვარაუდი, რომ ტერმინი „ციხე“ შეიძლება ტერმინი „სახლი“-ს სახესხვაობა იყოს..).

ამ პირველყოფილი „ციხე“ — „ქვაბი“ — „გორი“ — „სახლი“-საგან ვიდრე ფეოდალის „ბროლის ციხემდე“ ამ ნაგებობის („ციხის“) განვითარების ისეთივე საფეხურებია წარმოდგენილი, როგორც გვაროვნული წყობის საზოგადოებიდან ფეოდალურ ხანამდე.

სოციალური და ტექნიკური განვითარების ამ გრძელ მანძილზე მოხდა ადამიანის ამ პირველსაცხოვრისის შინაარსობლივი დიფერენციაცია. „ციხე“ და „სახლი“ შინაარსობლივად და ფუნქციონალურად ურთიერთს დაშორდნენ.

ამ ნაგებობათა (ციხეთა) ნაშთების სიმრავლით საქართველო უმდიდრესი ქვეყანაა. ქვაბიდან სალეკო გალავნამდე ჩვენ წინ განვითარების უწყვეტ რგოლებად არის აცმული გორა — დიხაგუძებები, ციხურები და ჭიხურები, ჭიხა-ციხეები, ციხე-გალავნები, ციხე-ქალაქები, დედა-ციხეები, ციხე-კოშკები..

კარგად ჩანს, თუ ნაგებობიდან, რომელიც ოდესმე მისი ამგები საზოგადოების დაცვას ემსახურებოდა, როდის იქცა ციხე ამავე სა-

ზოგადობაზე ბატონობის იარაღად, როდის მიიტაცა ციხე კლასობრივ ბრძოლაში საზოგადოების გამარჯვებულმა ნაწილმა და ამავე საზოგადოების დამონების საშუალებად აქცია ის...

გადაჭრით შეიძლება ითქვას, მატერიალური კულტურის არცერთ ნაშთს არ შემოუნახავს აგრე მდიდრად და აგრე ცოცხლად საზოგადოების თავგადასავალი, როგორც ის შემოგვინახა ციხემ და მით უფრო მძიმეა, რომ ასეთი მრავალშინაარსიანი ისტორიული ძეგლი დღემდის შეუსწავლელი გვრჩება.

აწყურის ციხე მეტად რთული ნაგებობაა სამხედრო და სამეურნეო დანიშნულების შენობებით, საბრძოლო კოშკებით, სათოფურ-საზარბაზნეებით. აქა იქ ცოცხლად ატყვია შორიდან შემოსროლილი არტილერიის ჭურვის ნაკვალევი, — შენგრეული კედლები. ციხის კოშკებიდან აღამიანს თვალწინ ეშლება ბუნების შესანიშნავი სანახაობა...

აწყურის ციხე ერთი იმ უძველეს ნაგებობათაგანია, რომელიც შეუწყვეტილ ცოცხლობდა ვიდრე XIX საუკუნემდე. ამიტომ ბუნებრივად მოსალოდნელია, რომ აქ შემორჩენილი იყოს სულ სხვადასხვა ეპოქათა ნაკვალევი. ამ რთული კომპლექსის ხუროთმოძღვრული განხილვა შესაფერისი სპეციალისტის საქმეა.

კოშკზე ვიდეჭი, ციხის გარემოს შორ მანძილზე თვალს ვავლებდი და ისტორიული ეპიზოდები ცოცხლად თვალწინ მეხატებოდა.

ციხიდან აღმოსავლეთით მდებარე მთა ის მაღლობი იყო, ალბათ, საიდანაც ტოტლებენი ამ ციხეს არტილერიის ცეცხლს უშენდა. ციხის სამხრეთ-დასავლეთის მხარეს, იქ, სადაც ტაძარია, ერეკლე უნდა მდგარიყოს: აქედან მიდის პირდაპირი გზა ასპინძისაკენ (მტკვრის მარჯვენა მხრით). მტკვრის მარცხენა მხრიდან (ახალციხიდან) უნდა მოსულიყო ლეკ-ოსმალთა დამხმარე ჯარი, ერეკლემ რომ დაამარცხა.

როგორ ცოცხლდება აგრეთვე მესხური დავითნის მატეანის ცნობა იმის შესახებ, რომ ოსმალთა ჯარი ლალა-ფაშას მეთაურობით „გაღმა ლეკზე დადგა... აიყარა და წასვლა იწყო. სამ დღეს ძუილ გაწმდა“²⁵. XVI საუკუნეში აღნიშნული ეს „ლეკი“ „მდინარის“ „გაღმა“ დღესაც კარგად ჩანს. მტკვარი დღესაც ციხის კედლებს, უკეთ, ციხის კლდეს სამი მხრით ლოკავს. მისი (მდინარის) მეორე ნაპირი კი სიღნაღი ჭალაქია („ლეკი“).

აქვე ცოცხლდება სურათი (XVI ს.), როცა ოსმალთა ჯარი სათათბიროდ დაჯდა და „მანუჩარ ათაბაგს უღალატეს“..

²⁵ სამი ისტ. ქრონიკა. გვ. 104.

და ვინ მოთვლის სხვა რამდენი ისტორიული ქართველის მოწამე და მონაწილეა ჩვენი დიდი წარსულის ეს ურულო, მარად ფხიზელი დარაჯი...

ციხიდან ჩამოვცოცდით და სოფლის შუკით ტაძრისაკენ წავედით. ტაძარი ციხის სამხრეთით დგას ნახევარ კილომეტრში.

შუკიდან თვალი მოვკარი ერთ სახლში შემენებულ ქვას. აშკარად ჩანდა, რომ ეს ქვა ტაძრის პერანგისა იყო. ნასყიდამ განგვიმარტა, რომ ამ სახლში ბეგი ცხოვრობდა. ეზოში შევედით. ასეთივე ქვები ჩუქურთმებით (სარკმლის ქუდი) თუ სადა ფილები მრავლად ჩანდა ამ სახლში დატანებული. სახლის აწინდელი პატრონი იმერელი ლაბაძე გამოგვეგება, მოგვესალმა. მას, ისევე როგორც ყველა აქაურ მოახალშენეს, უწყლობა განსაკუთრებით აწუხებს. ჩივის ლაბაძეც და მოშლილი არხის აღდგენის მოთავეობას მთავრობას ავალებს, მან ბარემ ისიც იცის, რომ მტკვარზე ჩარხის მოწყობით სარწყავი წყლის მიღება ადვილია. მაგრამ.. „ვინაა მოთავე?“ — გაიძახის ეს სრულწლოვანი კაცი და კი არ ფიქრობს, რომ მასაც არავინ უშლის ასეთი საქმის მოთავეობას.. რაშია საქმე? ასეთი ინერტულობა და მოუხაზრებლობა იმერლის ბუნების შეურაცხყოფაა.. ჩანს, მიზეზი აქ რაღაც სხვაა და ამაზე უნდა ფიქრობდეს მოახალშენეობის რესპუბლიკური სამმართველო. ამ ორგანიზაციას დიდი ისტორიული დავალება აქვს ნაკისრები. მოკლე ხანში მან საქართველოში სოციალისტური მეურნეობის შესაფერისი გეგმისიერი მოსახლეობა უნდა მოაწყოს...

ჩვენს შემოფოთებას, ბეგის მიერ ტაძრის გაძარცვის გამო მოახალშენე ლაბაძე საკმაოდ გულგრილად უყურებს და მე საგანგებოდ მოსაზრებული საუბარი მჭირდება, რომ აუხსნა გაექვიანებულ მოსაუბრეს ჩვენი შემოფოთების საფუძვლიანობა და ჩვენი დროისათვის ასეთი შემოფოთების შესაფერისობა.

ტაძარზე მივედი. გრანდიოზული სანახაობაა. აწყურის კათედრალი იმავე ტიპის ნაგებობაა, როგორც მცხეთა. ალავერდი, ქუთაისი. მისი აშენების ხანაც, უნდა ვიფიქროთ. იგივე ეპოქაა, როცა ჩვენში ეს კოლოსები იქმნებოდა.

დღეს ტაძარი სულ ერთიანად გაძარცულია. პერანგის ქვები, როგორც შიგნიდან, ისე გარედან, მთლად გაცლილი აქვს და ჩვენ თვალწინ შემზარავად დგას ეს ვეება ჩონჩხი.

ასეთი ველური გაძარცვა აწყურის ტაძარმა, ჩანს, XIX საუკუნეში განიცადა. მარი ბროსეს დროს იგი მხოლოდ გუმბათჩატეული იყო, კედლები კი ჯერ ისევ მთელი ჰქონდა.

შესანიშნავი გარემოებაა. ოსმალთა მიერ მიტაცებული საქართველოს მხარეებში ქრისტიანულ კულტის ძეგლებს ძალით არ ანგრევდნენ. ქართველი მოსახლეობა, უპირატესად გლეხობა, დიდხანს ქრისტიანადვე რჩებოდა და მეტად მძიმედ მაჰმადიანდებოდა. ამის შემდეგაც მიტოვებული მამაპაპისეული კულტის მატერიალური ნიშნების მიმართ მას ტრადიციული შიში და მოკრძალება დიდხანს რჩებოდა: ყოველთვის არც ოსმალთა ხელისუფლება არღვევდა საგანგებოდ ამ ძეგლებს. ეს იყო ოღონდ, რომ მიტოვებული ძეგლები მოუვლულობით ზიანდებოდა.

მაგრამ ვითარება ძირიანად შეიცვალა გვიან, XIX საუკუნეში, როცა საქართველოს შეკრება ხდებოდა. ოსმალეთი ძლიერად იყენებს სარწმუნოებრივ ფანატიზმს, რაც, კერძოდ, ქრისტიანული კულტის ძეგლების მიმართ აგრესიულ დამოკიდებულებასაც მკლავდებდა. ანგრევენ ამ ძეგლებს, ძარცვავენ, იტაცებენ. ინიციატივა მოღობის, ბეგების და აღიებისაა. ხალხიც თანდათან უსმენს და ბაძავს მათ...

და აწყვერელმა მესხებმა გაძარცვეს და გაანადგურეს მათივე წინაპრების სასოება, ეს საამაყო ნიშანი ამ მხარის კულტურული წარსულისა.

„აქ ისეთ სახლს ვერ ნახავთ, რომ ამ ეკლესიის ქვა, ერთი ორი მაინც, არა ჰქონდეს კედლებში დატანებული“ — გვითხრა ერთმა მოახალშენემ. ძველი მესხების ეს უღირსი მემკვიდრეები თითქო შეთქმულან იმაში, რომ ყოველ ახალ სახლს აწყურის ტაძრის კედლისეული ერთი ორი ქვა მაინც შეაშენონ. თითქო ამ ტაძრის მთავრელის მადლს ინაწილებენ ან მის რისხვას იზიარებენ..

„ამიტომაც ეწიათ, რაც ერგებოდათ“ — წამოიძახა ერთმა მოახალშენემ. ღმრთის რისხვის რა მოგახსენოთ, და ის ცოდვა კინამდვილად ეწიათ, როგორც სამშობლოს მოღალატეს ეწვევა ხოლმე.

აწყურის ტაძრის კედლის დუღაბს მრავალ ადგილას სხედასხვა სახის ჩუქურთმის კვალი (ანაბეჭდი) ეტყობა. უნდა ვიფიქროთ, რაღაც ძველი შენობის სამკაულიანი ქვები ამ ახალი ტაძრის კედელში მოუხმარიათ (დუღაბზე შერჩენილი ანაბეჭდებით ადვილად შესაძლებელია ამ სამკაულობათა ხასიათის აღდგენა). აქ რომ ძველი ტაძარი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე აწინდელს ააგებდნენ, ეს სარწმუნოა: მაწყვერელი ეპისკოპოსი ჯერ კიდევ ადრე საშუალსაუკუნეებში არა ერთხელ იხსენიება.

ვარაუდი მეტიც შეიძლება: რომ ის ჰირველი ქრისტიანული ტაძარი აქ კიდევ უფრო ძველი წარმართული ტაძრის ადგილზე შეიძლება იყოს აგებული (ლევკოთეას ტაძარი?).

ტრადიციის მიხედვით აწყურის პოლიტიკურ ცენტრად ივარაუდება ქრისტიანობის პირველ საუკუნეშივე (ანდრია მოციქულის მიმოსლვა). შემდეგ კი, გვიან, აწყურის დიდი მნიშვნელობა ისტორიულადც დამოწმებულია (მაწყვერლები VII—IX საუკუნეებში და შემდეგ).

რა საფუძველზე უნდა შემოუშავებულიყო და როდის მაწყვერელის ავტორიტეტი? რა დამოკიდებულებაშია ძველი აწყური („სოსანგეთი“?) ოძრხესთან (თუ ოძრკევთან)? ქართლის ცხოვრების ტრადიციით ისიც ხომ ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი იყო. რას შეიძლება მოწმობდეს აწყური „სამცხისა“ და „ქართლის“ ქვეყნების ურთიერთობაში, რა ურთიერთობაშია „ოძრკე“ (ოძრხევი) „სამცხესთან“? ასეთ საკითხებზე საფუძვლიანი საუბარი მაშინ იქნება შესაძლებელი, როცა ეს ქვეყანა ისტორიულ-გეოგრაფიულად და არქეოლოგიურად შესწავლილი იქნება, როცა ქართველი ტომების არქეოლოგია შესაფერის სიმაღლეზე დადგება.

(უფრო გვიან, ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში სამცხეში არაერთი პოლიტიკური ცენტრი ჩანს: ოძრკე-ციხისჯვარი კალმახე-ციხისჯვარელ-ჯაყელებით, ჩორჩან-ოქროსციხე ჩორჩანელებით, ჯაყისციხე ბოცოსძე-ჯაყელებით, ახალციხე თორელ-ახალციხელებით. სამძივართა სახლის თავდაპირველ სამფლობელო აწყურს კი ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში ქვეყნის რელიგიური ცენტრის მნიშვნელობა ღარჩებოდა).

საერთოდ კი აწყურის მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში ისე დიდია, რომ ამ ძეგლის (ციხის, ქალაქის, ტაძრის) მეცნიერულ-მონოგრაფიული შესწავლა მთელი ამ ქვეყნის (სამცხის) მეცნიერულ შესწავლას საფუძვლად უნდა დაედოს.

დრო ამოიწურა. ჩვენს მოაგარაკე ყმაწვილებსაც რეჟიმი აქვთ. გამოვეთხოვეთ ძვირფას ნასყიდა სესაძეს და წამოვედით. დავტოვეთ აწყური: ჩალეწილი ციხე, უწყალოდ ტყავგახდილი ტაძარი, დაყრუებული ნაქალაქარი, მოშლილი არხები, გაოგნებული „მოახალშენნი“... და თან წამოვიღე მტკიცე განზრახვა, რომ მალე გავხსნით ჩვენი გადასული დიდი ცხოვრების მოწმობათა ამ დაკეტილ სალაროს.

ვერც სლესის ციხეზე ავედით, ვერც ვინმე ზოვრეთელი ან მოკცეველი ვნახე. მაინც კმაყოფილი ვარ და იმაზე ვფიქრობ, თუ როგორი შეიარაღებით და რამდენი სპეციალისტით უნდა წამოვიღე ამ

ქვეყნის შესასწავლად. მაშინ ვნახავ, ალბათ, თისლებს, ტაძრის-საკირეს, დაბაძველს და სხვა მრავალს..

სამ დღეში თბილისს უნდა წავიდე. აქედან ერთი დღე სადგერისათვის მჭირია. თანაც მანქანა არა მაქვს, ქვეითად ჩემი სიარული კი ძლიერ „ოჯახურ წინააღმდეგობას“ ხვდება...

28. VIII. დღეს არსად წავსულვარ. პარკში ვსეირნობდი. გამაზნენდა ვინოგრადოვ-ნიკიტინის მიერ სადღაც აქვე ღია ცის ქვეშ მოწყობილი „ისტორიის კუთხე“. ამის წინ მუზეუმში იმედი ვაღამიწურეს: ის კუთხე, ასე ვიციით, დიდი ხანია აღიდებულმა შავწყალმა გაანადგურა, იქ აღარაფერი დარჩენილაო. მაინც წავედი, ვინძლო ვიპოვო რამე.

ელექტროსადგურის წინ მინდორზე დიდი სვეტი გდია. დავხედე: ოთხფერდა ვათლილი ბაზალტის ქვა. ერთ ფერდზე გამოსახულია ადამიანი. ხელები არ უჩანს, თავზე თითქო არა ჰხურავს რა, ან, თუ ჰხურავს — მრგვალი ქუდი, კაბა ისეთი გრძელი აცვია, რომ მხოლოდ ფეხის ტერფები უჩანს. ფეხსაცმელი თითქო მალაქტუსლიანი აქვს. ადამიანის ამ გამოსახულების ზემოთ ჯვარია გამოქანდაკებული.

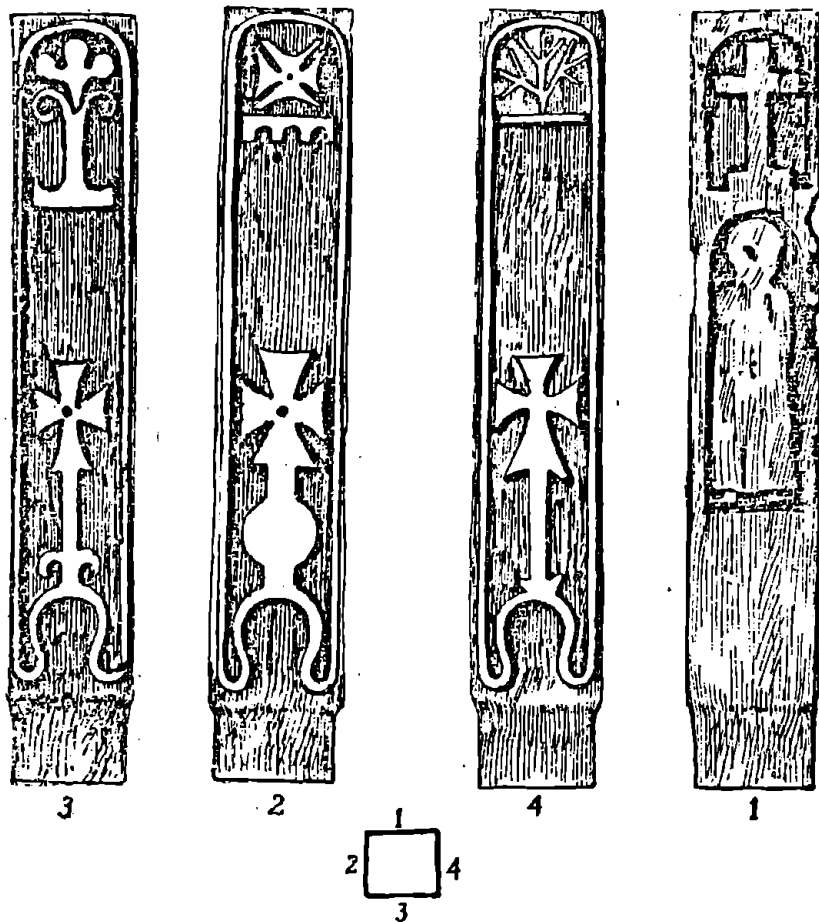
სვეტის მესამე ფერდზე გამოსახულია ჯვარი, რომლის ასწვრივი ბუნი შუბს მოგვაგონებს. ამ ჯვარის ზემოთ გამოსახულია მეორე ჯვარი, რომლის ერთი ღერო „სამყურა ბალახით“ ბლოვდება.

სვეტის მეორე ფერდზე ისევ ჯვარია, როგორც მესამეზე. განსხვავება ის არის, რომ ამ ჯვრის ასწვრივი ბუნი შუაში მსხვილია, თითქო ვერცხლის დროშის (სატვირთველი ჯვარის) ბუნივით. ამ ჯვარის ზემოთ მცირე ჯვარია.

სვეტის მეოთხე ფერდზე — ასევე ჯვარი — დროშა, ოღონდ ბუნი აგრე გამსხვილებული არ აქვს. ამ ჯვარის ზემოთ რაღაც ფიგურაა, თითქო მცენარის შტო, რომელზეც სამ ტოტს იძლევა ისე, რომ თითოეული მათგანი თავის მხრით სამად განშტოვდება. ასე რომ ამ ოთხფერდა სვეტზე ექვსი სხვადასხვა სახის ჯვარია (სამი მათგანი თითქო დროშაა), ერთი ადამიანის გამოსახულებათა, ერთიც ჩემთვის უცნობი ნიშანი, — ერთი ღერო ცხრა შტოთი (უკვდავების ხე ?). (იხ. სურ. 3).

რას უნდა ნიშნავდეს ეს სვეტი? მატურს? ადამიანის გამოსახულება შეიძლება ამის საბუთი იყოს. თუ აქ რეალური პიროვნებაა ნაგულისხმევი, ის უნდა დიდკაცი ყოფილიყო, ვინ იცის, დროშის პატრონი. სამწუხაროდ, დღეს არავინ იცის, საიდან არის ეს ქვა მოტანილი. სვეტს აშკარად ეტყობა, რომ, ის ქვისავე კვარცხლბეკში

მდგარა. მართლაც, აქვე ახლოს მდინარის ნაპირზე დგას საგანგებოდ გათლილი ბაზალტისავე კვარცხლბეკი, რომელსაც ერთ მხარეზე ჯვარი აქვს ამოკვეთილი. ეს კვარცხლბეკი დღეს გახეთქილია შუაზე და მისი მეორე ნახევარი იქვე ახლოს დაყირავებული გდია. გაზომვამ დაგვიდასტურა, რომ ის სვეტი სწორედ ამ კვარცხლბეკში იდგა. ეს გარემოება თითქო ხელს უშლის იმ მოსაზრების სისწორეს, რომ ეს ნაგებობა მატური იყო.. (იხ.სურ. 4).

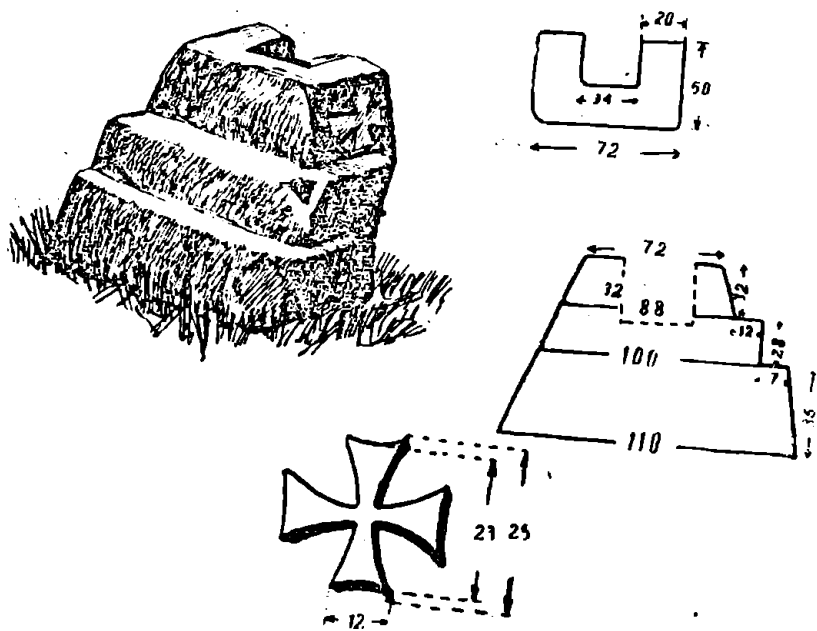

სურ. 3.

აქვე ამ სვეტის ახლოს ბრტყელი ლოდი ძევს. ამასობაში ჩემთან რამდენიმე ცნობისმოყვარე ყმაწვილი შეგროვდა. ერთმა მათგანმა სთქვა: „ამ ლოდზე არსენა აწერილია“, ლოდი გადავაბრუნეთ. აქ აღ-

მოჩნდა: უშნოდ გამოხატული, მამაკაცის ფიგურა. მარჯვენა ხელით ხმალს ეზიდება ქარქაშიდან. ხმალი მოღუნულია. აქვე ხმალიდან რაღაც ოთხკუთხი ნივთია გამოსახული (ვერ გავარჩიე). წარწერა რაიმე ამ ლოდზე არ მოიპოვება.

ყმაწვილის განცხადებამ, რომ ამ ლოდზე „არსენა აწერია“ მე ერთხელ კიდევ დამიმოწმა, რომ ღღესაც კი ხალხურ მეტყველებაში ცოცხალია „წერის“ („აწერია“, „დაწერილი“ და მისთ.) თავდაპირველი გაგება. რომ „წერა“ და „დაწერილი“ ხალხს ესმის არა მარტო იმ დავიწროვებული შინაარსით, როგორც ჩვენ. ე. ი. ცნების თუ

სურ. 4.

აზრის ასო-ნიშნებით გადმოცემის შინაარსით, არამედ რაგინდარა ნიშნით რაგინდარა შინაარსის გადმოცემის მნიშვნელობით. და ვინ იცის, რამდენჯერ უმართებულოდ მიგვიღანძღავს გუნებაში ცნობის მომწოდებლები, რომ ამა თუ იმ ადგილას მათ უნახავთ „წარწერა“, ხოლო ჩვენ მივსულვართ ხოლმე და იმედი გავცდრუვებია. გაუგებრობა კი იქიდან წარმოდგებოდა, რომ „წერა“ („დაწერილი“ და მისთ.) ჩვენ სხვადასხვა შინაარსით გვესმოდა: ხალხში ეს ცნება, ჩვეულებრივ, ძველებურადვე ფართე შინაარსით იხმარება, ჩვენ კი მას ეხმარობთ დავიწროვებული, „დაწერილის“ მხოლოდ ერთ-ერთი

სახეობის (ასო ნიშნებით დაწერილის) გაგებით.. ასე რომ ის ყმაწვილი ანბობდა: ამ ლოდზე გამოსახულია („აწერია“) ადამიანი და ის ადამიანი მისი აზრით არსენა უნდა ყოფილიყო (ალბათ ქანდაკების მეომრულმა შინაარსმა — ხმაღს რომ ეზიდება — აგულვებინა მნახველთ გმირი „არსენა“..).

აქვე მდინარის პირას მოჩანს სანახევროდ მისილული ვეებერთელა გელაზი, ცოტა მის ზემოთ რაღაც ნივთი, ასევე მისილული, თითქო ზეთსახდელის იარაღი... კიდევ უფრო ზევით მეორე გელაზი, შემდეგ სულ ერთიანად მისილული, რაღაც გათლილი ქვა.

ბრაზმორეული მუზეუმის მისამართით ვებურტყუნებდი და ჯობით მიწას ვაცლიდი „მატურს“, რომ სამი ახალგაზრდა მოვიდა. მოზრდილები არიან. თამბაქო გააბოლეს. ვინაობა ვკითხე. ბორჯომელი ახალგაზრდებია, საშუალო სკოლის მეათეკლასელები. ისტორიის მასწავლებელი ვინა გყავთ მეთქი. მასწავლებლის გვარი არცერთს არ ახსოვდა, ან განზრახ არ ამბობენ. ბოლოს ერთმა იოხუნჯა კიდევაც: ამ წლიდან სხვა მასწავლებელი გვეყოლებაო, მალე გამეცალნენ, იქვე ახლოს მიდგნენ და ერთმანეთში ხმამაღლა უშმაწური საუბარი გააბეს.

კარგად წარმომიდგენია ამათი დირექტორიცა და ისტორიის მასწავლებელიც..

მაგრამ განსაკუთრებით მე მაინც ბორჯომის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი მაბრაზებს. სირცხვილი ამაზე მეტი რაღა იქნება, რომ ოდესმე მეფის მოხელის მზრუნველობით შეგროვებული ისტორიული ძეგლები მოუვლელობა-უპატრონობით დღეს იღუპება ბორჯომში, სადაც ამაების დამცველ-მეთვალყურედ მოწოდებულ მუზეუმს საამისოდ არა ერთი ათასი თუმანი აქვს ყოველ წლიურად გადაკვეთილი...

29. VIII. დღეს გურამ (უჩა) დონდუა წავიყვანე, მამიაც გვახლდა. ისტორიული კუთხის ნაშთები გადავადებინე, გავაზომ-ჩავაზაბტვინე.

ხვალ სადგერს წასვლა დავთქვით.

* * *

30. VIII. მე და გურამ დონდუა მატარებლით ტბას ავედით. იქ მამია გველის. აქედან სადგერს უნდა წავიდეთ. ტბაში ასულს უფრო თვალსაჩინოდ მეჩვენება პროფ. დავით დონდუას საუბარი იმის შესახებ, რომ ბაკურიანი, ლიბანი, ტბა, ცემი, სადგერი, წალვერი, ე. ი. შავწყალისა და გუჯარეთის უშამდინარეთი ერთ ვულკანურ მაგიდას წარმოადგენს...

სადგერი სოფელ ტბიდახ ბორჯომისაკენ მიმავალ გზაზეა. არხის პირს გავყევით. ეს არხი საკოჭავის მიდამოებიდან არის გამოტანილი და ამ დიდი ვულკანური მავიდის ზედაპირით ბორჯომს მიდის. ბორჯომში ის ელექტროსადგურს ამუშავებს (ეს სადგური თურქე უძველესია კავკასიაში, როგორც პროფ. პ. გუგუშვილმა მაცნობა) და კურორტს სასმელ წყალს აწვდის. ის ამ სამოცი წლის წინ აუგიათ. არხი დახურული ყოფილა. დღეს სახურავი მრავალ ადგილას მოშლილა, ჩაქეულა და არხის წყალი ბატ-იხვების და ღორების საბანაოდ გამხდარა. იშვიათი არაა უბედური შემთხვევებიც. არხში წყალი ვიწრო კალაპოტით და ძლიერი დაქანებით მიედინება. მობანავე ცხოველს გაიტაცებს ხოლმე და აღრჩობს არხის დახურულ ნაწილში. წელს თურქე ერთი სადგერელი ბიჭუნაც უმსხვერპლნია. სად არიან კურორტის მმართველობა ან ქალაქის მეურნენი?

ბუნებრივად ფიქრად მომდის კულტურის მემკვიდრეობის ზოგადი საკითხი ეპოქათა ცვლის დროს (ამის შესახებ საკმაოდ თქმულა მარქსიზმის კლასიკოსთა მიერ). ჩვენი მაგალითი ამ დიდი საკითხის ერთი კერძო მხარეა.

ბორჯომი ჩვენმა მტრებმა თავისთვის ააშენეს. ჩვენ კვ დაგვრჩა. მის აშენებაში სულიერი მონაწილეობა ჩვენ არ მძგვილია. ძველი ბორჯომის პატრიოტი შეიძლება იყოს მისი აშენების ინიციატორი.

კოლონიური ქვეყნის შვილთა უბედურება მხოლოდ ის კი არ იყო, რომ მის ქვეყანაში დამპყრობელი თავისი საკუთარი საჭიროების მიხედვით მეურნეობდა, აშენებდა თუ აშენებინებდა, არამედ ისიც, რომ ამ მშენებლობაში კოლონიური ხალხის შვილები, როგორც ინიციატორები, არ მონაწილეობდნენ. ინიციატივა აქ დამპყრობელისა იყო და მშენებელიც ის იყო. ჩაგრული ხალხი ამდენადვე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო თავისი აწმყოს პატრიოტი. ის წარსულის („მუნ ჩვენ ხელთ იყო ჩვენობა“) ან მომავლის პატრიოტი იყო. წარსულით ძველი მშენებელი კლასი იოხებს გულს, მომავლისათვის ქვეყნის მომავალი მშენებელი იბრძვის.

პატრიოტული იყო ის კლასი, რომელიც ქვეყნის მშენებლობას ინიციატორობდა, რომელიც აღმავლობას განიცდიდა, რომლის სასარგებლოდ, უპირატესად, მიიმართებოდა მისი დროის საზოგადოებრივი განვითარება (ამიტომაცაა, რომ აზნაურები აჩვენებდნენ ხოლმე პატრიოტიზმის ნიმუშს ფეოდალური ურთიერთობის აღმავლობის ხანაში).

პროვინციელობა კოლონიურობის ერთ-ერთი სახე იყო. პროვინციელობა ნიშნავს თაოსნობის მოკლებულობას, შემოქმედების შეზღუდულობას, სხვისი შემოქმედების და სხვისი ნების შემყურებლობას. პროვინციელი არაა დამოუკიდებელი შემოქმედი. მას არ შეიძლება უყვარდეს ის ქვეყანა სადაც ის არ ეწევა შემოქმედებით შრომას. ის არ შეიძლება ამ ქვეყნის პატრიოტი იყოს. ის ან ინდიფერენტულად უყურებს ასეთ ქვეყანას, ან მტრულად.

აქედან გასაგებია ის სიძულვილი, რომელიც ჩვენ ხალხს ახასიათებდა ყველაფერი იმისადმი, რაც ცარიზმის დროის სახელმწიფო საკუთრებას წარმოადგენდა.

პროვინციელობა კლასობრივი (ბურჟუაზიული) ურთიერთობას პროდუქტია. სოციალიზმი პროვინციელობის უარყოფაა. კომუნიზმი საბოლოოდ გააქრობს კოლონიურობა-პროვინციელობის მახინჯ ფსიქოლოგიურ მემკვიდრეობას.

სოფლიდან გამოსავალს, მის ბოლოზე, ძველად ტბა არსებულა. საიდანაც ამ სოფელს სახელი („ტბა“) მიუღია. ის ტბა ამ ახლო ხანში ამოუშრიათ და დღეს ნატბეური სიმინდის ყანას უკავია. ამ ტბას თურმე „სადგერის ტბა“ ეწოდებოდა, როგორც გვიხსენებს ნატბეურის გვერდით პატარა ბორცვზე სამაროვანი ჩანს, აქვეა ეკლესიის ნანგრევი, „მაცხოვარს“ ეძახიან; აქვე ფართე გალავნის ნანგრევი შეინიშნება.

სოფელი ტბა შავიწყლის მარჯვენა ნაპირზეა. აქ შავიწყლის მარცხენა მხარეს ამართულია ლიბანის მთები, საიდანაც „ხელის გულივით“, როგორც აქ იტყვიან; მოჩანს თორი საკოჭავისწყლის ხეობის მარცხენა მხარეზე.

იაკობ იოსების ძე ლომიძის გადმოცემით (90 წლის მოხუცია) პირველი მოსახლე ტბაზე შაქარა მახათაძე იყო. ამასვე მოწმობს შაქარას შვილისშვილი მალაქია მახათაძე (67 წლისა).

იაკობ ლომიძე ტბაზე სოფელ ხუნევიდან (ხარაგაულის რაიონი) მოვიდა. მაშინ ის 20-25 წლის ახალგაზრდა იყო. მას აქ შაქარა დაუხვდა. უკანასკნელი მაშინ 50 წლის კაცი იყო. თვით შაქარა სოფელითხვისიდან ყოფილა (ჭიათურის რ-ნი). პირველად შრომას მოსულა ხოლო აქედან ტბაზე. ასევე ძველი მკვიდრია აქ ლურსმანაშვილი. 70 წლის წინათ ტბაზე სულ ხუთი მოსახლე ყოფილა: მახათაძე-ლურსმანაშვილი, ხაჩიძე, ლომიძე და გოგოლაძე. ესლა აქ 80 კომლი კოლმეურნეა.

ლურსმანაშვილები ვერტყვილიდან ხაშურს მოსულან, აქედან კი ტბაზე. ლომიძეების ძირი-ხატი ხუნევს იყო — ტბეთის წმიდა გიორგი. სხვები სადგერში ასახელებენ „დიდ ხატს“. ტბაზე დასახლების შემდეგ აქ იყო მათი სალოცავი...

სადგერში მისავალს სოფლის ეკლესიის ნანგრევი მოჩანს. ის თლილი ბაზალტისაგან ყოფილა ნაშენი. გადარჩენილია კედლის ნაშთი, ქვის ტრაპეზი და ქვისავე ერთი პატარა ჭვარი...

ჩვენთან ორი ბიჭუნა მოვიდა სირო ხაჩიძე და გალაქტიონ ჭანგურიძე.

დღეს სადგერში მოსახლობენ ხაჩიძენი, გელაშვილები, სტეფანიძენი, გეგეშიძენი, ამანათაშვილები, ლომიძენი, ჭანგურიძენი, ტაბატაძენი, ხეთაგურები.

სადგერის სამხრეთით შავწყლის (აქ „დიდწყალს“ უწოდებენ, ალბათ, გუჯარეთისწყალთან დაპირისპირებით) მარცხნივ არის მთა ლიბანდი (ასე იტყვიან), მას მისდევს შვლიველი, ამას მიჰყვება ნამწვი (დღეს აქ ტყეა), შემდეგ, ეს უკვე დასავლეთით მოდის, მოშვლებილი (ესეც ტყეა), ამის გვერდით ნაჩეხი (ესეც ტყეა და ნაჩეხობა. არ ეტყობა) და, ბოლოს, ბორჯომის თავზე — სენისთავი. „სვანი ხის დასაკურებელი კვალია“. „წავიდეთ სვანში, ხეები აუშვათ“, ასე ვიტყვითო აგვიხსნა გ. ჭანგურიძემ.

სადგერის ჩრდილოეთით გუჯარეთისწყლის მარჯვენა მხარეზე ჭანგურიძემ „გორათები“ დაგვისახელა.

სოფელში შევედით. ბორჯომის არხზე წისქვილი მუშაობს. მოზრდილებს ვერავეს ვხედავთ. მინდორში არიან.

ციხის ნანგრევი და ეკლესია სოფლის გვერდით მოჩანს შავწყლის ნაპირზე.

ნახევარკუნძულს, სადაც სადგერის ციხე-გავალანია, სამი მხრიდან შავწყლის ღრმა ხევი უვლის, მეოთხე მხრიდან (ჩრდილო-აღმოსავლეთით) — მას აკრავს კედელი ბურჯით. „არც აგრე დიდი ხანია, რაც დაანგრის“ — გვეუბნება ერთი მოხუცი ქალი, გეგეშიძის მეუღლე. ის სამოცი წელია აქ ცხოვრობს. „ეს კედელი ისე მაღალი იყო, რომ ზედ ჩიტი ვერ გადმოფრინდებოდა“ — გვეუბნება ის. „ძველ დროში ლეკიანობა ყოფილა. და ხალხს აქ უცხოვრია“. მართლაც სადგერის ციხე მიუვალი ადგილია. ის 1,5 ჰექტარ ფართობს მოიცავს.

სადგერის ეკლესია ცალნავიანი ნაგებობაა. აწინდელი სახით ის მაინცდამაინც ძველი არ უნდა იყოს. აქ დაცული გადმოცემით კი

ის თამარ დედოფალს აუშენებია. გეგეშიძის მეუღლე სამხრეთის კედელზე მიუთითებს: აქ იყო თურმე მარმარილოს ქვა და ზედ ეწერა, თუ ვინ ააშენა ეს ეკლესია. მითითებულ ადგილას მართლაც აქლია რამოდენიმე ქვა. საეპეო ცნობაა: აღმშენებლისეული წარწერიანი ქვისათვის აქ ადგილი არაა. ოღონდ ის კია. შესაძლებელი, რომ ამ ეკლესიის მეორედ შენებისას (რესტავრაციისას) უადგილოდ მოეყოლებინათ აქ რაიმე საზოგადოებრივი ქვა (საფლავის ლოდის წარწერა მარმარილოზე?).

სადგერის ეკლესია წმინდა გიორგის სახელობისაა. „ეს ეკლესია თურმე ორშაბათ დღესაა აშენებული. ამიტომ აქაურები ორშაბათს უქმობდნენ. შაბათს მოვამზადებდით ხოლმე ხარჯს კვირისა და ორშაბათისათვის“ — გვეუბნება გეგეშიძის მეუღლე. ახსნა ხალხურია, ფაქტი კი მეტად საინტერესო.. უნდა ვიფიქროთ, რომ სადგერი თეთრი გიორგის და მისი რელიგიური წინაპრის — მთვარის — თავანისცემის ადგილი იყო უძველეს დროდანვე.. და ამ კულტის სიციხოველე აგრე ნიშანდობლივად გამოიყურება ამ მესაქონლეობის ქვეყანაში, როგორც, ყველა ნიშანით, ჩანს თორ-თრიალეთი.. (იხ. სურ. 5).

როგორც ვთქვით, ძველი სადგერი (დასახლებული პუნქტი) კედლის შიგნით ყოფილა მოთავსებული 1,5 ჰექტარ ფართობზე. დღესაც კარგად ემჩნევა ნამოსახლევ: ბინების ნაკვალევი, აქა იქ შეიმჩნევა ქვისაგან დამზადებული სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულების ნივთები, ჭირნახულის შესანახი ორმოები, თონეები..

თავის მდებარეობით სადგერი სამშვილდეს და სხვა მის მსგავს სამოსახლო პუნქტს გვაგონებს. საფიქრებელია, რომ აქ ადამიანს უძველესი დროდანვე დაედო ბინა. მაინცდამაინც ადამიანის ბინადრობის „მეგალითურ“ პერიოდში (კარკნალ-ლოდოვანის ხანაში) სადგერი ადამიანს ათვისებული უნდა ჰქონოდა (და თეთრი გიორგის წინაპარი ღვთაება—მთვარე—ამ საზოგადოების ღვიძლი ხატი ამ დროსვე უნდა ყოფილიყო).

სადგერში ბრინჯაოს ნივთების მოპოვება ამ თვალსაზრისისადვილად გასაგებია.

(ბუნებრივად დასაშვებია, რომ ხეობაში იმ დროს არა ერთი სხვა პუნქტიც უნდა ყოფილიყო დასახლებული. შავიწყლისა და გუჯარეთისწყლის აგრე მრავალ გამოქვაბულთაგან (ასევე ნიშანდობლივია ქვაბიხევი..) შეიძლება არა ერთი აღმოჩნდეს ისეთი, რომელიც ადამიანის მოსახლობის კიდევ უფრო ძველ კვალს ატარებდეს..).

შემდეგ, ცხოვრება წინ წავიდა, წარმოების საშუალებანი განვითარდა, საზოგადოება გამრავლდა (საზოგადოების გამრავლება ხომ

საბოლოო ანგარიშით წარმოების საშუალებათა განვითარებისაგან და საწარმოო ურთიერთობის პირობებისაგან არის დამოკიდებული და არა შევიღებების ბიოლოგიური უნარისაგან) და სადგერელი საზოგადოებაც თანდათან გამოვიდა თავისი მეგალითური სადგურის („სადგერის“) გარეთ და ახლო ადგილებში დასახლდა.

ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში სადგერლები ერთი მეორეს მოშორებულ უბნებად ცხოვრობდნენ (დიდი ოჯახები, ფეოდალური გვარები, საფიქრებელია ასეთ უბნებსა ქმნიდნენ). „კვირა-ცხოველი“, „მაცხოვარი“ და სხვა ასეთი პუნქტები (და არა ნაგებობანი) ამ ეპოქის ნაშთებია...

ამრიგად, შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ეს ვულკანური მაგიდა (ზემოთ რომ აღვნიშნეთ) მთლიანად სადგერს ეჭირა, რომ სადგერი მართლაც „დედაქალაქი“ (მეტროპოლისი) იყო ამ ქვეყნისა. ვინ იყო აქაური პატრონი—ფეოდალი, სამწუხაროდ, არა ჩანს. გოგებაშვილი, ავალიშვილი შედარებით გვიან მოსულები მგონია. არც აქაური აზნაურები შოთაძე და კეჩხოველი იყარაუდებიან სადგერის პატრონებად იმ კლასიკურ ხანაში.. როგორ ურთიერთობაში იყო სადგერი თორთან და დროშის პატრონ თორელთან, ვისი იყო ის სალაშქრო დროშა, სადგერს რომ ინახებოდა?

შემდეგ, ქართველი ხალხის განვითარების გზა მძიმედ დაიჩიხა. თათრობა, ყიზილბაშობა, ოსმალობა, ლეკიანობა და ამათზე არა ნაკლებ მძიმე ქართული თავადობა (≡ბატონყმობა) საუკუნეთა მანძილზე არბევდა ქართველ მწარმოებელ საზოგადოებას, ხრავდა ქვეყნის დოვლათს. მოიშალა სამეურნეო განვითარების პირობები, გავლურდა კულტურული ქვეყანა. თანდათან მოიშალა სადგერული უბნები.

XVIII საუკუნეში სადგერი ცოცხალია და ქართული ხეობის ცენტრალური პუნქტია. ერეკლე მეორეს აქ სადგერს ჰყავდა ერთგული მენაპირე ავალიშვილი, ჭერ ისევ XVI საუკუნიდან ხეობაში შემოსული მებატონე..

„მე რომ მომიყვანეს, — ამბობს გეგეშიძის მეუღლე. — სადგერს სულ შეიდი კვამლი კაცი იყო, ყველა ახალმოსული: ახლა ასი კვამლია“. ჩანს XVIII საუკუნის მიწურულსა და XIX საუკუნის პირველ მესამედში ქართველი მოსახლეობა სულ ერთიანად გასცლია ხეობას და შემდეგ, ახალციხის შემოერთებიდან (1828), იწყება ხეობის კვლავ დასახლება.

„ჩემი მამამთილი, — ამბობს გეგეშიძის მეუღლე. — სამტრედიიდან ყოფილა, სალოცავში იქ დადიოდნენ, ტაბატაძე კი (ეს ჩვენი მო-

საუბრე ტაბატაძის ქალია) ხეისჯვარიდან მოსულა, იმერეთიდან, დაბაში ნაცხოვრება, იქიდან ცემს ასულა.

აქ სადგერს ბევრი მოდის სალოცავად ხაშურიდან და სხვა ადგილიდან. ალბათ, აქედან არიან წასული“. ჩვენი მოსაუბრის ეს დასკვნა სწორია. ძველი სადგერელების აღმოჩენა ამ მეთოდით უცდომლად შეიძლება.

სამაგიეროდ ასე ადვილი არაა სადგერის თავგადასავლის აღდგენა, თუმცა მეცნიერული შუქის შეტანა მის გრძელსა და შფოთიან ისტორიაში, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია და ეს უნდა შეძლოს კიდევაც საქართველოს ისტორიულმა გეოგრაფიამ.

*
*
*

სადგერს ყოფნის დროს ჩემთვის ძნელი არ იყო დამეზუსტებინა ძველი გზის მიმართულება: სათიქლის ხევით თორს, აქედან დაბაძველს და ა. შ.

სადგერიდანვე წაღვერს (კეჩხოზს) და გუჯარეთის ხეობით ქართლისაკენ.

31. VIII. ჩემი აგარაკობა და ისტორიულ ძეგლებზე სეირნობაც ამით დასრულდა. ხვალ ქალაქს მივდივარ.

აძიკვის წარწერის გამოც *

(1948 წ.)

18. X. დილის 7^{1/2} საათზე ვილისით (XBB) გავემგზავრეთ მე და ორი შოთა (მესხია და ხანთაძე).

აძიკვის ბარელიეფი მაინტერესებს. თუმცა პავლე ინგოროყვა წარწერის წაკითხვასა და ბარელიეფის შინაარსის მის მიერ გაგების სისწორეში არ ეჭვობს... მე კი ორი გარემოება მაეჭვებს: 1. ექვთიმე თაყაიშვილის მიხედვით ეს წარწერა უფრო ძნელად წასაკითხავი ჩანს, ვიდრე პ. ინგოროყვას ცდით არის წარმოსადგენი (პ. ინგოროყვასთვის აქ ყველაფერი ცხადია გარდა ერთი სიტყვისა), 2. ეს ძეგლი უჩვეულოა და მისი შინაარსი ცხადი არაა, მიუხედავად ინგოროყვას ცდისა. არაა გარკვეული, თუ რა „შექმნა“ „ელიქატმონმა“: ასოების შერჩენილი ნაწილების მიხედვით ეს სიტყვა არ იყო არც „ტაძარი“, არც „ეკუდერი“, მაშ რა უნდა იყოს?! ეჭვს იწვევს ბარელიეფის მოთავსების ადგილიც: — „ეკვდრის დასავლეთ კედელში, შენობის შიგნით მხარეს“. სამწუხაროდ, ეს გარემოება არ აფიქრებს პ. ინგოროყვას.. მე კი მგონია, რომ ამ ბარელიეფის ადგილი უცნაურია, თუ აქ მართლა „მთავრები“ იგულისხმებიან, — ის გარეთ უნდა ყოფილიყო. ამავე დროს, თუ აქ ამ ბარელიეფზე „ტაძარი“ ან „ეკუდერი“ ან „შტოი“ არ იგულისხმება, შეიძლება ეს ძეგლი ამ ეკვდრის კუთვნილება არც იყოს და შეიძლება ეს ბარელიეფი ამ „მთავრებით“ „ქელიც“ კი იყოს, ხოლო აქ ის შემთხვევით მოხვედრილი აღმოჩნდეს...¹ სადაო ამას გარდაც ბევრი რჩებოდა... მაინც ბარელიეფი მეტისმეტად საინტერესო ჩანდა სახელებით — შოთა, გამრე-

* იბეჭდება პირველად.

¹ ასეთი შენიშვნები შაქვს მიწერილი „რუსთაველიანას“ 1926 წლის გამოცემის 330—332 გვერდებზე.

კელ, ავაგ, ელიქატმონ და აგრე გარკვევით აღნიშნული „მთა-
ვარნი“².

აძიკვი ე. თაყაიშვილს ნიშანდობლივ აქვს ნახევნები „Ниже Гох-
нари, там где имеется хутор жителей селения Тонети“³.

თონეთში გავჩერდით. აქ ვიკითხეთ, თუ სადაა მათი „იილა“
და არის თუ არა იქ ეკლესიის ნანგრევი. თავისი „ხუტორი“ კი და-
გვისახელეს, მაგრამ იქ ეკლესიის არსებობის შესახებ არა ვიცით
რამ... შიში შემეპარა, ვაი თუ ვერ ვიპოვო მეთქი. პირველ საათზე
უკვე გოხნარს მივატანეთ. აქ ახლო ორი მანგლისელი რუსი შეგვხვ-
და, ვოროშილოვის სახელობის კოლმეურნეობის წევრი. ვკითხეთ, თუ
სადაა თონეთელების Хутор-ი. მიგვითითეს. თანაც დადებითად გვიპა-
სუხეს, რომ „თონეთის გოხნარში“ ეკლესიის ნანგრევები მართლაც
მოიპოვება. — „აქაცაა, როგორც ნახავდით, ერთი მეჩეთის ნან-
გრევით“, და გოხნარის ტაძარი დაგვანახვეს. „მანგლისში რომ ჯარი
იღგა, ამ მეჩეთს დინამიტი შეუდგეს და ერთბა-
შად გადმოანგრიესო. ხომ ხედავთ, რომ ნახევარი კედელი
გადმონგრეულია“. უხსნით, რომ ეს „მეჩეთი“ კი არა, რვაასი წლის
ქრისტიანული ტაძარია... სადაა სიძველეთ დაცვის კომიტეტი? მაგ-
რამ განა რას იცავს, რომ ეს დაიცვას...

გოხნარის ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით კილომეტრ ნახე-
ვარში და ახალსოფლის დასავლეთით ერთ კილომეტრში არის ეს
Хутор-ი თონეთისა (თითონ თონეთელები ამ თავის Хутор-ს
თონეთის გოხნარს უწოდებენ).

მანქანა შარაზე დავტოვეთ და თავივე დავეშვიტით.

მაღე აძიკვის გალავანში შევედით. ვიღრე ბარელიფს მივხე-
დავდით, ჩვენი ყურადღება საფლავის ქვების სიმრავლემ მიიპყრო
ეკლესიის გარშემო რომაა მოფენილი. საქართველოს მუზეუმის მუ-
შაკის ირაკლი ქავთარაძეს ბევრი მათგანი ახლად გამოუჩე-
ნია. ამ ზაფხულს. ეს ლოდები სულ ერთთავად შემკულია საყოფა-
ცხოვრებო თუ სამხედრო იარაღებით: მაღალი ოსტატობით შესრუ-
ლებული მშვილდი, გურზი, კაპარჭი, მაკრატელი, ხმალი, ცულდი
და სხვა იარაღები. ერთ ლოდზე მოცემულია ურემი სოლებიანი
თვლებით... ეს ლოდები ღირსია იმისა, რომ თბილისში იქნას ჩამო-
ტანილი (ამის შესახებ მე კარგა ხანია ვლაპარაკობდი). საქართველოს

² ჩემს განსაკუთრებულ ინტერესს აგრეთვე ეს „მთავარნი“ იწვევდა.

³ Таваишвили, Археологические экскурсии, вып. IV, 1913, Тифл., გვ. 7.

მუზეუმს კარგი საქმე წამოუწყია და ის ყოველმხრივი ხელისშეწყობის ღირსია...

ჯერ კიდევ წელს ზაფხულზე, თრიალეთში ყოფნისას, მომივიდა აზრად, რომ ერთი პრაქტიკული წინადადებით მივმართო ჩვენს მეცნიერულ საზოგადოებას, სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებებს, ჩვენს მთავრობას.

საქართველოში, განსაკუთრებით, ქვემო ქართლში, თრიალეთში, ჯავახეთში, სამცხეში, თორში მრავალია ისეთი ძეგლი, რომლის დაცვა-ადგილზე მეტად ძნელია. ასეთი ძეგლები უნდა ზედმიწევნით შესწავლილ იქნას და, რის დაცვა-ადგილზე აღარ შეიძლება (ცალკეული ქვები, იშვიათი ხელოვნებით გათლილ-მოჩუქტურთმებული), უნდა აღრიცხულ იქნას და თბილისში ჩამოვიტანოთ, სადაც შესაძლებელია ამ ქვებისაგან აშენდეს ორიგინალური სასახლე ისტორიული ძეგლების დასაცავად. ვფიქრობ ეს წინადადება დროულიცაა, პრაქტიკულიც და შესაფერისიც... მთელი XIX საუკუნის მანძილზე და დღესაც ასეთ ქვებს კერძო პირები (მოსახლეობა) თუ დაწესებულებანი იტაცებენ (მარტო აწყურის ტაძრის პერანგი რად ღირს)... უნდა შეგროვდეს, სადაც ეს შესაძლებელია, ხოლო ისეთები, ცალკეულად რომ ყრია მიწის ზედაპირზე ან დამარხულია, უნდა თავი მოუყაროთ და თბილისში ჩამოვიტანოთ...

ეკლესიაში შევედით. შუა თალის ქვაზე წარწერა შევამოწმეთ. ე. თაყაიშვილს ის უნაკლოდ წაუკითხავს. „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე ვარაზბაკურ შევსწირე მიწაჲ თავნარული აძიკურსა ეკლესიასა სალოცავად სულისა ჩვენისა. ვინ შეუცვალოს, ანუ ლოცვისაგან კიდე რასაც ენუკევდეს, კრულ იყოს ღმრთისა დაუსაბამოჲსა პირითა, ამინ“⁴.

ექვთიმე სწორად შენიშნავს, რომ აძიკვი საბარათიანოში შედიოდა, მაგრამ სამწუხაროდ, არაფერს ამბობს იმაზე, თუ რა დროს შეიძლება მიეწეროს ეს წარწერა. არც იმის შესახებ სვამს საკითხს, ეს წარწერა ეკლესიის აგების თანამედროვეა თუ უფრო გვიანი? (პ. ინგოროყვას ეს წარწერა სულ არ მოჰყავს). წარწერის ხასიათის მიხედვით შეიძლება ის XI—XII საუკუნეს მიეკუთვნოს. მაგრამ იმის მტკიცება, რომ ეს წარწერა ამ ეკლესიის აგების დროისაა, ძნელი საქმეა. ეს წარწერა ამ ეკლესიის აშენების შემდეგაც შესაძლებელია ამოეკვეთათ. ასეთი ხასიათის წარწერები ჩვენ არაერთი ვიცით

⁴ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 8:

(მარტო კუმურდო საკმაოა საამისოდ), რომ გვიან იწერება... თუმცა ჩვენ ამით არ ვამტყიცებთ, რომ ეს წარწერა უთუოდ უფრო გვიანაა შესრულებული.

შემწირველი ვარაზბაკურ, უეჭველია, აზნაურია და ეს არა იმიტომ, რომ მან მიწა შეწირა (მიწა შეეძლო მოლაშქრესაც შეეწირა ან ვაჭარს...), არამედ, უმთავრესად, იმიტომ, რომ მან შეწირა თავნარული მიწა. მიწა აქ ნიშნავს ზომის გარკვეულ საგლახო სამეურნეო ერთეულს— ფუძეს, ისევე როგორც ეს გვაქვს დამოწმებული იმ ეპოქის არა ერთ საბუთში. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, შემწირველი უთუოდ იტყოდა, თუ სად და რამდენი მიწა შეწირა. მიწა თავნარული კი სავსებით გარკვეული რაოდენობაც იყო და ყველა აქაურმაც იცოდა, თუ სად იმყოფებოდა ის „მიწა“: უეჭველია ის მიწა ანუ ფუძე სოფელ აძიკვში იყო. ისიც ყველამ იცოდა, რომ ეს მიწა თავნარას ნაფუძარი იყო, თავნარული ფუძე იყო. თვით თავნარა ან ადგილზე არ იყო, გარეთ მყოფი იყო, ან ამოვარდნილი იყო. ასე რომ ვარაზბაკური თავნარას პატრონი თუ ბატონი იყო.

ამავე დროს ისიც ჩანს, რომ თავნარული მიწა ვარაზბაკურის პირადად ნაშოვნია არ ყოფილა; ასეთი რომ ყოფილიყო, ამას შემწირველი უთქმელად არ დააგდებდა: შეწირულობის სიმტკიცისათვის ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩანს, თავნარა და მისი მიწა ვარაზბაკურს მემკვიდრეობით ხვდა...

პროფ. ე. თაყაიშვილს ვარაზბაკურის სახელთან IV საუკუნის იბერიის მეფე აგონდება (რა თქმა უნდა, ექვთიმე ჩვენი წარწერის ვარაზბაკურს სხვა პირად სთვლის). ვარაზბაკურ ჩვენ სხვაც მოგვაგონდება (ნახე სამშვილდის წარწერა) ერისთავი ვარაზბაკურ, XI ს. 60-ანი წლები (ვარაზბაკურ გამრეკელი?) (ანასეული ქცა, გვ. 191).

რა თქმა უნდა, არც ამ ვარაზბაკურის ჩვენი წარწერის სუბიექტთან გაიგივების საბუთი მოიპოვება...

როგორც აღვნიშნე მე უმთავრესად იმის გარკვევა მაინტერესებდა, თუ რა შექმნა ელიქატმონმა, რადგან პ. ინგოროყვა „ტაძარს“ ან „ეკედერს“ უარყოფდა. დანარჩენი ტექსტი მას ისეთი უეჭველობით მოჰყავს, რომ მე მხოლოდ შესამოწმებლად თუ მივიდოდი...

სამწუხაროდ, საქმე სხვა რიგად აღმოჩნდა და ჩემს თეორიასაც. პ. ინგოროყვას წანაკითხის საფუძველზე რომ ავაშენე, საფუძველი უმოწყალოდ მოეშალა:

ბარელიეფის წარწერაში სიტყვა „მოთავარი“ ნახსენები არსადაა.

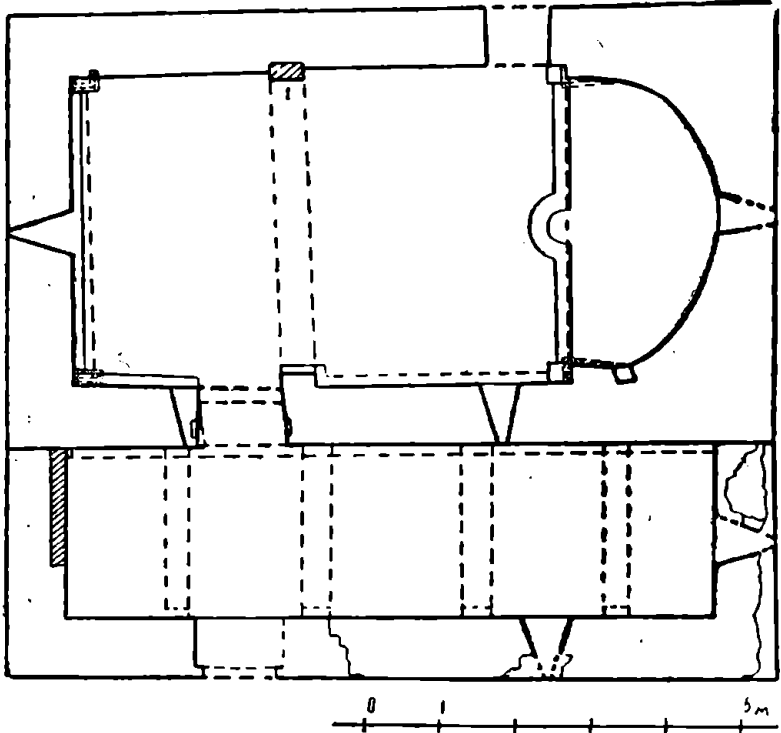
ეკვდერი, რომლის კედელშიაც ეს ბარელიეფია მოთავსებული, ამ ეკლესიის აშენების დროს არ უნდა იყოს. ის უფრო გვიან მიშენებული ჩანს: ეკვდრის ერთ-ერთი თალი ეკლესიის სამხრეთ კედელზე ამოკვეთილ ჭვარს ფარავდა. ამავე დროს ეკვდრის აშენებისას მოუხმარიათ რაღაც შენობის ნანგრევები.

ჩუქურთმიანი ქვები (სამი) უადგილოდაა დატანებული ეკვდრის სწორედ იმ ნაწილში, სადაც ეს ბარელიეფიცაა მოთავსებული, ამ-ვე დროს ასეთი რამ ეკლესიის კედელში არ შეინიშნება; კიდევ მეტის თქმაც შეიძლება: ეს ბარელიეფი იმ თავითვე ამ ეკვდრის კუთვნილება არ ყოფილა ან, უფრო სწორად, ეს ბარელიეფი სადაც სხვაგან იყო, ვიდრე მას ამ ეკვდერში შემოიტანდნენ: ეს ბარელიეფი რომ ამ ეკლესიის ან ამ ეკვდრისთვის ყოფილიყო დამზადებული, ის არც იმ ადგილს იქნებოდა მოთავსებული, სადაც დღესაა — ეკვდრის შიგნით, მის დასავლეთის კედლის მარჯვენა კიდეში და შედარებით დაბლა. ბარელიეფის ადგილი, რა თქმა უნდა, გარეთ კედელი იყო, თუ მას (ბარელიეფს) ამ ეკლესიასთან ან ეკვდერთან უშუალო კავშირი ჰქონოდა. ამასვე უნდა მოწმობდეს ის გარემოებაც, რომ ამ ბარელიეფის კედელში ჩაშენებისას მისი წარწერა ნაწილობრივ საშენებელი კირით დაფარულა, რაც, საფიქრებელია, არ მოხდებოდა თუ კი ეს ბარელიეფი თავისი წარწერით ამ ეკლესიის თუ ეკვდრის ნაწილად იქნებოდა ნაგულისხმევი (იხ. სურ. 6. სტოას დას. კედლის დაშტრიხული ნაწილი).

ბარელიეფი 1,85×0,85 ზომისაა. მასზე მოთავსებულია ოთხი მამაკაცის ფიგურა. ისინი დგანან (ე. თაყაიშვილი შეცდომით ჰგონებს, რომ აქ „имеются довольно грубые поясныя изображения четырех лиц“. ფიგურები ყველა ერთი ზომისაა, ყველას ერთნაირი თარგის სხვადასხვა სახიანი ტანსაცმელი აცვია, ყველას ერთნაირი წვერი აქვს (მეტად გრძელი) და ყველას ერთნაირად აქვს შეხრილი ხელები⁵. (გამოსახულებებს ხელისგულები ჩვენსკენ უნდა ჰქონდეთ მოქცეული) ეს უკანასკნელი გარემოება, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებით საინტერესოა (სამწუხაროდ, ბარელიეფის ამ მომენ-

⁵ ვფიქრობთ ასევე შეხრილხელებიანი გამოხატულებაა თხაბერდის ეკლესიის კედელში ჩადგმულ ერთ-ერთ ფილაზე. *Материалы по археологии Кавказа*, вып. I, 1898, გვ. 14. ასეთივე შეხრილი ხელებითაა წარმოდგენილი მამაკაცის ფიგურა თრიალეთის (შეპაიას) X საუკ. ძეგლის კედელზე (ქართული ხელოვნება VI—A, 1963, ტაბ. 72). რედ.

ტისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ არც ე. თაყაიშვილს და არც პ. ინგოროყვას) (იხ. სურ. 7.). უეჭველია, რომ ბარელიეფის შემქმნელი აქ დასახელებულ პირთა პორტრეტების მოცემას არ ცდილა: შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის ტრაფარეტად მიღებულ სურათს აქანდაკებს. ამის მოწმობაა სამოსელის თარგის და წვერების ერთნაირობა. შეიძლება ეს იყო ამ კუთხეში ძველადვე შექმნილ-შემუ-

სურ. 6*

შავებული პირობითი პორტრეტი აზნაურისა. ძველადვე შემუშავებული მეთქი ვამბობ იმიტომ, რომ ეს ამოდენა გრძელი წვერის ტარება XI—XII საუკუნის წესად არ გვეგულება... რაც შეეხება ხელების შეხრილობას, ეს, ვფიქრობთ, ამ ბარელიეფის ინდივიდუალური მოვლენაა... არაა დასაშვები, რომ აგრე ხელშეხრილი ქანდაკება ნორმალურ მდგომარეობის გადმოსაცემად გამოიმუშავებულიყოს (ასპირანტ ხანთაძის ხუმრობა-შთაბეჭდილებით ამ საღვს იარალი დაუყრია და მტერს ნებდება).

* ძეგლს ანაზომი (სურ. 6) და წარწერის ასლი (სურ. 8) შესრულებულია არქიტექტორ გივი გაფრინდაშვილის მიერ.

სამოსელი, როგორც აღვნიშნეთ, ყველას ერთნაირი თარგის, მაგრამ სხვადასხვა სახიანი აცვია. პ. ინგოროყვას აზრით ყველა ისინი ჩაცმულია „ძველ-ქართულ საერისთავო ტანსაცმელებში“⁶.

სამწუხაროდ, ძველი ქართული საერისთავო ტანსაცმელი აგრეკარგად როდი ვიცით, რომ პ-ლი ავტორის ეს განცხადება უყოყმანოდ გავიზიაროთ. კარგი იყო პ. ინგოროყვას საამისო საბუთი ეჩვენებინა. ჩვენ ვიცით საერისთავო მოსასხამი წითელი ფერისა (საკრამანგი), ხოლო აქ მოსასხამი კი არა, სახელოებიანი სამოსელი აცვიათ. ერთი კი უფრო უდავო უნდა იყოს: ბარელიეფზე წარმოდგენილი პირები მაღალი საზოგადოების წევრები არიან.

ე. თაყაიშვილმა ამ ბარელიეფის წარწერის მცირე ნაწილი წაკითხა? პ. ინგოროყვამ სცადა ეს წარწერა ბოლომდე გაეშიფრა და ერთი სიტყვის გარდა, მისი აზრით, გაშიფრა კიდეცა⁷. ჩვენ, როგორც მოგახსენეთ, უმთავრესად ამ ერთი გაუშიფრავი სიტყვის მისახვედრად წავედით.

ეს სიტყვა ჩვენ ვერ ამოვხსენით, მაგრამ კიდეც უფრო უსიამოვნო ის იყო ჩვენთვის, რომ პ-ლი პ. ინგოროყვას წაკითხვა სულ ერთიანად მცდარია.

წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით XI—XIII საუკუნეებისა. XII საუკუნე შეიძლება უფრო მიახლოებული იყოს. მთელი წარწერა ორი თანასწორი ნაწილისაგან შედგება. ერთი იწყება ოთხკუთხედის ზემო მარცხენა კუთხიდან და უჭირავს ზემო და მარჯვენა აშიები. მეორე იწყება ოთხკუთხედის ზემო მარცხენა კუთხიდან და უჭირავს მარცხენა და ქვემო აშიები (იხ. სურ. A).

ზემო აშიაზე იკითხება: ქე აღიდე (აქ ეს ი-ნი ე-ნს უფრო ჰგავს) შოთაჲ (აქ ონი ნაწილობრივ, ხოლო თანი უფრო დაზიანებულია. მაინც წაკითხვა შოთაჲ თითქო უდავოა) და გამრკლ და (ეს წაკითხვაც უდავოა). ამის შემდეგ ზემო აშიაზე რჩება სამი ან ოთხი ასოს ადგილი. პ-ლი ინგოროყვა აღადგენს: „აეაგ“. ჩვენ ასეთი წაკითხვა, სამწუხაროდ, ვერ დავიდასტურეთ. ჩვენი მიხვედრით პირველი ორი ასო არის არა ავ, არამედ ბე, მესამე ასო შ-ინია, მეოთხე ასოს ნაწი-

⁶ რუსთველიანა, გვ. 331.

⁷ მაგრამ რაც წაკითხა უდავო ჩანს. იხ: Археологические экскурсии, вып.

⁸ რუსთველიანა, 330—332.

ლი ქ-ანი უნდა იყოს. მაინც და მაინც აქ ავად არ შიძლება იყოს. ამას მოწმობს მარჯვენა აშიის წარწერა (რომელიც გაგრძელებაა ზე-მო აშიის წარწერისა).

პ. ინგოროყვა აქ უეჭველობით კითხულობს: მთავარნ, ხოლო „ი ჩ უ ე ნ ი“ აღადგენს (ე. თაყაიშვილი მთელ ამ სტრიქონში მხოლოდ ავ-ს კითხულობდა). ინგოროყვას წაკითხვა-აღდგენა აქ საესებით მცდარი ჩანს. გვერდის არშიის პირველი ასო, ინგოროყვა რომ გ-ანად კითხულობს, არ შეიძლება ასე წაკითხულ იქნას, თუნდაც წარმოვიდგინოთ, რომ ამომჭრელმა ის უკუღმა ამოსჭრა. მაგრამ აუ დაუშვებთ რომ ეს ასო ზემო აშიაზე დაწყებულ სიტყვას აბოლოებს, მაშინ ბუნებრივია ის უხეიროდ ამოკვეთილ ნ-არად წავიკითხოთ. და რომ ეს მართლაც ასეა, ამაში შემდგომი გვარწმუნებს. მეორე ასო ამ სტრიქონში უდავოდ დ-ონია (და არა თ-ანი, როგორც პ. ინგოროყვა ფიქრობს) ამის მომდევნო ავ-ა კომპლექსს არავინ დავობს. მეექვსე ასო აშკარა რ-აეა. მეშვიდე ასოს ინგოროყვა ნ-არად კითხულობს, მაგრამ აქ იკითხება უდავოდ ზ. ამის შემდეგ იგი აღადგენს (რაკი მიიღო „მთავარნ“): „ი ჩ ნ ნ ი“. ჩვენ კი გვგონია უეჭველობით წავიკითხეთ ბ კ რ ამის შემდეგ ორი ან ერთი ასოს ადგილი რჩება. ამრიგად, ჩვენი წაკითხვა წარწერის ამ პირველი ნაწილისა შემდეგია: ქ ე ა დ ი დ ე შ ო თ ა ე და გამრკლ და ბეშქნ და ვარზბკრ ა[ნ].

წარწერის მეორე ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, მარცხენა აში-იდან იწყება:

ქე შე — მეხუთე ასოს ინგოროყვა კითხულობს — ე. თაყაიშვილი — ო, ჩვენ კი გვგონია, რომ მოცემულია ი-ნ-ი.

მექვსე ასოს ინგოროყვა აღადგენს ლ-ასად, თაყაიშვილი რ-აედ, მაგრამ აქ აღსადგენი არაფერია, რადგან დაუზიანებლად სწერია და ცხადად იკითხვის ჩ-ი ნ ი.

მეშვიდე ასო დავას არ იწვევს — წერია ქ-ანი, მერვე, მეცხრე. მეათე, მეთერთმეტე და მეთორმეტე ასოები, აგრეთვე უდავონია — ატშონ. ინგოროყვა ამ აშიაზე სხვას არ ამჩნევს, ჩვენ კი ნ-არის შემდეგ მეცამეტე ასოდ — ა გვეჩვენება.

წარწერა მარცხენა აშიიდან, როგორც აღვნიშნე, ქვემო აშიაზე გრძელდება. სამწუხაროდ, აქ ასოები განსაკუთრებით დაზიანებულია. უეჭვოდ აქ მხოლოდ ერთი სიტყვა განიჩნევა: მათსა. ამის შემდეგ ინგოროყვას უდავოდ ეჩვენება წაკითხვა მთავარ, რომელსაც ის შეავსებს ბსა. აქაც ცდება პ-ლი მკვლევარი. პირველი ასო მართლაც მ-ანია, მაგრამ მეორე ასო გამორჩენია პ-ლ ავტორს: იქ

უდავოდ იკითხება რაე; მესამე ასო ასევე უდავოდ თანია, მეოთხე დაზიანებულია, ნაშთის მიხედვით ლ-ასია. ამის შემდეგ სამი ასოს ადგილი ამოტეხილია, რის შემდეგ ჩანს თითქო ო. შემდეგ უდავოა ორი ასო—ქ მ. 3-ლი ინგოროყვა ამის შემდეგ უდავოდ კოთხულობს: ნ ა. ჩვენი დაკვირვებით მ-ანის შემდეგ აქ ნ-არი არაა. ასოს ის ნაშთი, აქ რომაა, ნ-არს გამორიცხავს. ამის შემდეგ დაახლოებით რვა ასო შეიძლება ყოფილიყო. ამათგან ნაწილი სულ ამოტეხილია, ნაწილი კიდევ (ბოლო) ნაშთების სახით არის გადარჩენილი, მაგრამ აღდგენა ესე, ინგოროყვა რომ თითქო უდავოდ კოთხულობს, ჩვენი აზრით, მიუღებელია. ასოს ნაშთების მოხაზულობა ამის უფლებას არ იძლევა.

ამრიგად, წარწერის მეორე ნაწილი ჩვენი ამოკითხვით შემდეგია:
ქე შე იჩქატ მონა მათსა მრთლ...უქმ...

აქვე მოვიტანოთ ინგოროყვას წაკითხვა:

ქრისტე შეიწყალე ელიქატმონ. — ქრისტე აღიდე შოთაჲ, და გამრეკელ, და ავაგ, მთავარნი ჩუენნი მათსა მთავრობასა შექმნა [...]. ესე.

ჩვენი წაკითხვა კი შემდეგია:

ქრისტე აღიდე შოთაჲ და გამრეკელ და ბეშქენ და ვარაზბაკურ ა[ნ] ქრისტე შიწყალე იჩქატ მონა მათსა მრთელ ობასა ან მართველობასა*.

ჩვენი წაკითხვა დიდ წარმატებას ვერ დაიჩემებს (ამ წარწერის წაკითხვა მეტის წარმატებით მოხერხდება, თუ ის ჩამოტანილი იქნება და კირით დაფარული ასოების ნაწილები გადაიწმინდება. ძეგლი და მისი წარწერა ისეთი მნიშვნელობისა გვეჩვენება, რომ მისი ჩამოტანა საშური საქმეა...). მაგრამ ჩვენი „მიღწევა“ ისაა, რომ დავიდასტურეთ: აქ არც „მთავარია“ მოხსენებული და არც „მთავრობა“ არც ავაგ და არც ელიქატმონ.

ამის შემდეგ ჩვენ აღარ დაგვირდება მსჯელობა 3-ლი ინგოროყვას მოსაზრებაზე მთავრებისა და თარიღის შესახებ¹⁰. ასევე უდავოდ დავიდასტურეთ, რომ ბარელიეფზე მოცემულია ოთხი პირი: შოთაჲ, გამრეკელ, ბეშქენ და ვარაზბაკურ.

* სახელი იჩქატ ჩვენ არ შეგვხვედრია. მაგრამ ამ დროსაც და უფრო გვიანაც გვხვდება სახელი იჩქით (იხ. წუნდის წარწერა).

გიორგი იჩქითი იხსენიება XVIII საუკ. დასაწყისის იმამყულიხანის დავთარში. დღეს გვარი იჩქითივე გავრცელებული გვარია ხარაგაულის რაიონში, სოფ. ღორეშაში და სხვაგან. საბას განმარტებით კი იჩქითი — მყისია. რედ.

¹⁰ რუსთველიანა, 332—334.

რაც შეეხება იჩქატ მონა-ს (ინგოროყვა მას კითხულობს ელქატმონ), ის ამ ბარელიეფზე გამოხატული არ იგულისხმება. ამას თვით წარწერაც კი მოწმობს. ბარელიეფზე გამოხატულია ის ოთხი პირი, რომელნიც ცოცხალნი იგულისხმებიან და რომელთათვის დიდებას გამოსთხოვენ ქრისტეს. იჩქატ მონა კი, უნდა ვიფიქროთ, ბარელიეფის შექმნის ინიციატორია. იჩქატ მონა ისაა, ვინც ამ ბარელიეფის ტექნიკური შექმნა „მოიჭირვა“ (მდრ. თრიალური ხელის წარწერა) ამ თავისი პატრონების სადიდებლად. სწორედ ასეთ სიტუაციას მოწმობს სათხოვარის ეს განსხვავებაც: „ქრისტე აღიდე“ (პატრონთათვის) და „ქრისტე შეიწყალე“ (იჩქატ მონისათვის). წარწერის ისე დალაგება, პ-ლ ინგოროყვას რომ აქვს (იხ. ზემოთ), ნებისმიერია და გაუმართლებელი: იჩქატ მონა ამ წარწერაში სხვა როლს ასრულებს, დანარჩენი კიდევ სხვას. პ. ინგოროყვას მიერ ტექსტის ასეთი ნებისმიერი და უმართებულო გადასმა იმ გარემოებამ მოითხოვა, რომ პ-ლმა ავტორმა ბარელიეფზე ოთხი მთავარი იგულისხმა და ტექსტშიაც მეოთხე მთავრად ელიქატმონ დაიგულა, რაკი ვარაზბაკურ ვერ ამოიცნო.

მაშ რაღაა ეს ბარელიეფი? ამ კითხვაზე პასუხი ნაადრევი (ამისათვის საჭიროა უფრო მეტის ამოშიფრვა), მაგრამ ერთგვარი მოსახრების წამოყენების საშუალებას იძლევა რამოდენიმე მომენტი: ბარელიეფზე მოცემულ პირთა ჩაცმულობა ჩვენ ძველი ტრადიციისად გვეჩვენება. ასევე ძველი ტრადიციისად გვეჩვენება სახეების გამომოცემაც გრძელი წვერით. ეს რაღაც შემუშავებული ტრაფარეტი. სამაგიეროდ განსაკუთრებით საყურადღებო გვეგონია მათი შეხრილი ხელები. ხელების ასეთი შეხრა შეიძლება იყოს წყალობის ნიშანი („ხელის აპყრობა“), ან კიდევ ფიცის რაიმე აქტის დამოწმების ნიშანი. მიანცადამინც ის ვედრების ნიშანი არა გვეგონია. ბუნებრივად გვაგონდება XVI საუკუნის ერთი იმერული საბუთი — განჩინების წიგნი, სადაც ორგვარი ფიცია დამოწმებული სასამართლო პრაქტიკაში: „ნ ა ბ ნ ი თ ა და ხ ე ლ შე ხ რ ი თ ა“. ასე რომ შეიძლება ვიფიქროთ; ამ ბარელიეფზე გამოსახულია ამ ოთხი პირის მოწმობის აქტი, მათ მიერ რაღაცის დამტკიცების აქტი¹¹.

¹¹ შეიძლებოდა ვარაუდები განვეყვარო: მრთ(ება) და მრთ(ლობა) თუ მრთ(ფელობა) ამავე აქტთან დაგვეკავშირებო, მაგრამ ჯობს დავაცადოთ, ვიდრე ძეგლს ჩამოვიტანდეთ და მეტს წავიკითხავდეთ.

მოკლედ რომ ვთქვათ, აქ ამ ბარელიეფში მე „ქელის“ ერთ-ერთი იურიდიული გამოსახულება მეჩვენებ¹².

ეხლა, ვინ არიან ბარელიეფზე გამოსახული პირები? ვარაზბაკური შეიძლება სწორედ იგივე იყოს, რომელმაც თავნარული მიწა შესწირა აძიკვის ეკლესიას.

ინგოროყვას აზრით ესენი, შოთას გარდა, ორბელებია. მკვლევარს ამის საბუთს აძლევდა მის მიერ ამოკითხული ელიქატმონ და ავაგ. მაგრამ როგორც ვნახეთ, ავაგი ამ ბარელიეფზე სულ არ იკითხება, ხოლო ელიქატმონი (ჩვენი წაკითხვით იჩქატ მონა) ბარელიეფზე არაა წარმოდგენილი. ბარელიეფზე წარმოდგენილი შოთა, გამრეკელ და ვარაზბაკურ ორბელთათვის დამახასიათებელი სახელება: მაინცდამაინც არაა. ბარელიეფზე წარმოდგენილი პირები რომ დიდკაცები არიან, ეს თითქო უცილებელია. ესენი შეიძლება იყვნენ ფეოდალური სახლის შვილები, რომელთა მოწმობა, დამტკიცება აუცილებელი იყო იურიდიული აქტისათვის. უნდა დაუშვათ, რომ მათ ხელი მიუწვდებოდათ იჩქატ მონის ნასაქმევზე. ამავე დროს არაა აუცილებელი, რომ ესენი უსათუოდ ადგილობრივი წარმოშობისანო იყვნენ. შეიძლება შოთაჲ და მისი სახლისკაცნი იმ სახლის შვილებია, რომელიც მეფემ შეიწყალა და ეს ქვეყანა უბოძა...

მაგრამ ისიც შეიძლება, რომ ყველა ესენი ერთი ფეოდალური სახლის შვილები არ არიან. მაშინ ისინი ოფიციალური პირნი არიან, რომელთაც აგრეთვე ხელი მოუწვდებოდათ იჩქატის ნასაქმევზე და რომელთა დამტკიცება-მოწმობა ხსენებულ იურიდიულ აქტს სიმტკიცეს ანიჭებს. აი ისევე როგორც თრიალურ ხელზეა წარმოდგენილნი ვაზირები.

¹² „ქელის“ შესახებ ავტორის მიერ წაკითხული იყო მოხსენება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა განყოფილების XII სიმეცნ. სესიაზე, 1943 წ. იხ. თეზისები. რედ.

ქვემო-ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

(შესავალი)*

(1949 წ.)

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის ისტორიული გეოგრაფიის აუცილებლობას ჯერ კიდევ ვახუშტი ბატონიშვილი ხედავდა, — XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის დი-დი მეცნიერი. ისტორია ვახუშტით „განიყოფების ოთხ ნაწილად: ადგილის აღწერად, ნათესავთა მეტყველებად, წლის მრ-ცხველებად და მოქმედების აღწერად“¹.

თუ როგორ ესმოდა ამ მეცნიერს „ადგილის აღწერა“, ეს ჩანს მისივე ნაშრომიდან, სადაც არა მარტო ქვეყნის ფიზიკური თვისებებია აღწერილი, არამედ ამასთან ერთად მოცემულია მისი სამრეწველო-ეკონომიური დახასიათება (სად რა მოიპოვება, სად რა მოდის, სად რა მოჰყავთ, სად რას აწარმოებენ), აღნიშნულია ღირს-შესანიშნავი იტორიული ძეგლები (ხიდი, ქარვასლა, ციხე, სასახლე, ქალაქი, დიდი დაბა, ეკლესია, მონასტერი, ნაციხვარი, ნაქალაქევი, ქვაბები და სხვ.) და აქვე მოცემულია მათ შესახებ მოკლე ისტორიული ცნობები.

ამრიგად, ვახუშტის „ადგილის აღწერა“ ეს არის გეოგრაფიულ სივრცეში გაშლილი ცოცხალი ისტორია. ამიტომაცაა, რომ ვახუშტის აღწერის გაცნობისას მკითხველს მუდამ თვალწინ უდგას არა გეოგრაფიული სურათი საზოგადოებისაგან მოწყვეტით, არამედ ქვეყნის ფიზიკურ პირობებთან ურთიერთ ზემოქმედებაში მყოფი

* იბეჭდება პირველად.

¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული აღ-ლად შექმნილს არქეოლოგიურსა და ისტორიულს ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, ტფილისი, 1885, გვ. 1.

საზოგადოების საქმიანობა? ასე რომ ისტორიის მეცნიერული კვლევის ვახუშტისეული მეთოდი თავის ამ ნაწილში დროის-და შესაფერისად მაღალი — მოწინავე მეთოდი იყო.

სამწუხაროდ, ვახუშტის შემდგომმა ქართულმა ისტორიულმა მეცნიერებამ ვერ შეინარჩუნა დიდი მეცნიერის ეს მეთოდოლოგიური წარმატება (ამას, რა თქმა უნდა, თავისი მიზეზი ჰქონდა) და ისტორიული გეოგრაფიის საჭიროებას საქართველოს ისტორიის შესწავლისას დიდხანს აღარავინ გრძნობდა.

მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იჩენს ახლად თავს ეს დავიწყებული მეთოდი. მარი, ბროსეს და მეხუთე არქეოლოგიური ყრილობის გავლენა ამ საქმეში უდავო ჩანს. ამეების შედეგი იყო ამ მიმართულებით მუშაობა დ. ბაქრაძის, გ. წერეთლის, ივ. როსტომაშვილის, გ. ყაზბეგის, თ. ჟორდანიასი, ე. თაყაიშვილის და სხვების.

თუმცა უნდა ითქვას, რომ „ადგილის აღწერის“ ვახუშტისეული მეთოდის სრულ აღდგენამდე ჯერ კიდევ შორს იყო. ზემოხსენებული მკვლევარნი (და კიდევ უფრო სხვები) თავიანთ ისტორიულ-არქეოლოგიური მუშაობისას მეტ-ნაკლებად ვიწრო — სპეციალური ამოცანებით იფარგლებოდნენ და, თუ ჩვენი ისტორიული წარსულის ესა თუ ის კერძოული ნაკვალევი (ვთქვათ წარწერები ან საკულტო ნაგებობანი) ზედმიწევნით შეისწავლებოდა (რაც ვახუშტის არც კი წამოუწყია), სამაგიეროდ ცოცხალი ურთიერთობა საზოგადოების ისტორიისა და ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოსი, ვახუშტის „ადგილის აღწერაში“ რომ აგრე აშკარად იგრძნობა, ამ ისტორიულ-არქეოლოგიურ ნაშრომებში არსად ჩანდა.

ისტორიული გეოგრაფიის საჭიროებას, საქართველოს ტერიტორიის ისტორიულ-არქეოლოგიურად შესწავლის აუცილებლობას კარგად ხედავდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი. „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნისათვის წამძღვარებული ისტორიული გეოგრაფია თავისი რუკით ამის თვალსაჩინო მაჩვენებელია. კიდევ მეტი, განსვენებულ მეცნიერს განზრახვა ჰქონდა უნივერსიტეტში ისტორიული გეოგრაფიის კურსი შემოეღო. მაგრამ ასეთი რამ იმ დროს ჯერ კიდევ ნაადრევი აღმოჩნდა; ამისათვის საჭირო საველე მუშაობა შესრულებული არ იყო (ის არც დაწყებული იყო).

მხოლოდ დღეს გვაქვს სრული შესაძლებლობა ეს საქმე განვახორციელოთ. საამისოდ უმურველი გვაქვს მატერიალური საშუალებანი და საკმაოდ მოგვეპოვება მეცნიერული ძალებიც.

² ამ მოსაზრების სისწორის თვალსაჩინო საბუთია ვახუშტის „ქართველი ერის ისტორიის“ ნაშრომები.

და ჩვენი მოვალეობაა საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა იმ სიმაღლეზე ავიყვანოთ, როგორც ჩვენი დროის მეცნიერულ ისტორიოგრაფიას შეეფერება.

ეს იქნება ვალრმავება ქართული მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიისა.

საქართველოს ისტორიის წყაროები მეტისმეტად დაზიანებულია. განსაკუთრებით საგრძნობია წერილობითი მასალის განადგურებულობა. მაგალითისათვის საკმაოა: XIV საუკუნის ქართულ საკანონმდებლო წიგნში — „გარიგება კელმწიფის კარისა“—ში ვკითხულობთ, რომ საქართველოს სამეფო კარის წერილობით საჭიროებას ოცდა ექვსი მწიგნობარი ემსახურებოდა ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის მეთაურობით. ამისათვის თურმე „ხუთი ფურცელი ქაღალდი ყოველთა დღეთა ჰყონდიდელსა, სამი ფურცელი საწოლის მწიგნობარსა, ორი ფურცელი ზარდახანის მწიგნობარსა და თვთო ფურცელი სხვათ მწიგნობართა“ ეძლეოდა³. გამოდის, რომ ყოველთა დღეთა მხოლოდ სამეფო კარზე საშუალოდ 34 ფურცელი ქაღალდი იწერებოდა. და ასეთი რამ სავარაუდებელია, სულ მცირე, ორას-სამასი წლის მანძილზე (XII—XIV სს.). ჩვენს დრომდე კი ბეჭდან ნახევარი დღის პროდუქციას თუ მოუღწევია...

უფრო უარესია მდგომარეობა სამეფო კარს გარეთ შესრულებული დოკუმენტების შენახულობის მხრით. ხოლო იმის წარმოსადგენად, თუ როგორი ინტენსიური უნდა ყოფილიყო ასეთი დოკუმენტების წარმოება, ვთქვათ, XI საუკუნეში, საკმაო გავიხსენოთ ნიკორწმინდის მონასტრის წინამძღვრის დაწერილი⁴ (მაგრამ, რაც უარესია, „უამთა ვითარებას“ გადარჩენილი ეს მცირე ნაშთიც კი დღემდე მეცნიერულად შესწავლილ-გამოცემული არაა).

წერილობითი წყაროების ასეთ მდგომარეობისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიის სხვარიგ წყაროებს. ხალხური ისტორიული ზეპირსიტყვიერება, ყოფაცხოვრებითი თუ სულიერი სამყაროს გადმონაშთები, მატერიალური კულტურის წიაღისეული თუ მიწის-ზედა ძეგლები მოწოდებული არიან შეავსონ წერილობითი წყაროების სიმცირე. მაგრამ ამისგან დამოუკიდებლადაც უნდა ხაზგასმით ითქვას, რომ ამა თუ იმ ხალხის მეცნიერული ისტორიის დაწერა, ჩვენს ხანას რომ შეეფერება, შეუძლებელია, თუ ეს ქვეყანა ისტორიულ-გეოგრაფიულად წინასწარ სათანადოდ შესწავლილი

³ პროფ. ე. თაყაიშვილი, გარიგება კელმწიფის კარისა, ტფილისი, 1920, გვ. 63—66, 370—375.

⁴ თ. უორდანიძე, ქრონიკები, II, გვ. 43—49.

არ იქნა ახალ ეტაპზე ქართული ისტორიული მეცნიერების ღირსეულად დამკვიდრება შესაძლებელი იქნება მხოლოდ მაშინ, როცა არა მარტო წერილობითი ძეგლები, არამედ ყოველგვარი წყარო და თვით საქართველოს ტერიტორია მარქსისტული თვალსაზრისით ისტორიულად შესწავლილი გვექნება.

ჩვენ კი დღემდე საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკაც კი, ჩვენი დროის შესაფერისი, არ მოგვეპოვება, ქართულ წარწერათა კორპუსიც კი ვერ გამოგვიცია, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერაც კი არა გვაქვს, რომ არაფერი ვთქვათ, სახალხო მეურნეობის ისტორიულ შესწავლაზე (იგულისხმება სასოფლო მეურნეობის სხვადასხვა დარგები — მელიორაცია, ხელოსნური წარმოების დარგები, ვაჭრობა, გზები).

შედარებით უკეთესი მდგომარეობაა ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლთა შესწავლის საქმეში, თუმცა აქაც კი სასურველ მდგომარეობამდე ჯერ კიდევ შორსაა. დღემდე ნაკლებადაა შესწავლილი საერო ნაგებობანი: სასახლე, ციხე, კოშკი, ბურჯი, სახლი, დარბაზი, ქარვასლა, მარანი, ხიდი და სხვ. ცალკე აღსანიშნავია საქართველოს წიაღისეულ ძეგლთა აღმოჩენა-შესწავლის საქმის ვითარება.

დღემდე არაფერი ან თითქმის არაფერი ვიცით იმის შესახებ, თუ სად რა უნდა ვეძიოთ, საქართველოს ისტორიის სად რა ძეგლები შეიძლება იყოს დამარხული. საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში შექმნილი ეს დარგი ქართული მეცნიერებისა — საქართველოს წიაღისეულის არქეოლოგია დღემდე თითქმის სულერთიანად შემთხვევით აღმოჩენილობიექტებით საზრდოობს (დაბლა გომი, ვანი, კლდეეთი, ურეკი, სამთავრო, თრიალეთი და სხვადასხვა). რა სალაპარაკოა, რომ ასეთი ვითარება დღეს უკვე შეუწყნარებელია, რომ დროა ვიცნობდეთ საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას იმდენად, რომ მეცნიერული გათხრების წინასწარი დაგეგმვა შეგვეძლოს და შემთხვევათა ანაბარად არ ვიყოთ.

ერთი სიტყვით, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების ამ საფეხურზე სრულიად გადაუდებელი საქმეა.

დღეს ჩვენ, როგორც აღვნიშნე, ყველა შესაძლებლობა გვაქვს ეს დიდი საქმე წარმატებით წამოვიწყოთ და ღირსეულადაც შევასრულოთ.

ყოველივე ზემოხსენებულის გათვალისწინებით იყო, რომ საქართველოს მეცნ. აკადემიის აკადემიკოს ივანე ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა 1948 წლის სამუშაო გეგმით ისტო-

რიულ-არქეოლოგიური ექსპედიცია დასახა ქვემო ქართლში. ჩვენი ექსპედიცია, გასაგებია კომპლექსური უნდა ყოფილიყო. ისტორიკოსისა და არქეოლოგის გვერდით აქ ივარაუდებოდა ეთნოგრაფი, ფოლკლორისტი, ხელოვნების ისტორიკოს-ხუროთმოძღვარი, გეოლოგი, გეოგრაფი, ტოპოგრაფი. სამწუხაროდ, ნავარაუდევ სპეციალისტებიდან ზოგიერთის წაყვანა არ მოგვიხერხდა. ჩვენს ექსპედიციაში შვიდი მეცნიერი მუშაკი შედიოდა, მხატვარი და ფოტოგრაფი.

სამეცნიერო მიზნების გვერდით ჩვენი ექსპედიცია პედაგოგიურ მიზანსაც ისახავდა. საველე მუშაობის პრაქტიკის მისაღებად ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ აკადემიისა და სახ. უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის ასპირანტები (10 კაცი).

ექსპედიციის მუშაობა ერთ თვეს გაგრძელდა (25.IX—25.X).

ჩვენი მიზანი მრავალმხრივი იყო. ძველი გზების მიმართულებათა დადგენა (ხიდი, ქარვასლა-ფუნდუკი, კლდე-კარი, ქვაჯვარა, ციხე თუ ტოპონიმიკური მასალა), ნაქალაქარების, მონასტრების, ნასოფლარების აღრიცხვა, მათი სახელების დადგენა და, რამდენად შესაძლებელი იქნება, მათი ტოპოგრაფიული აგეგმვა, ნაგებობათა (სასახლს, ციხის, დარბაზის, კოშკის, ეკლესიის, სახლის და სხვ.) ფიქსაცია და დღემდის უცნობ-შეუსწავლელთა გასაზომად გათვალისწინება, გამოქვეყნებულ წარწერათა შემოწმება და სხვა წარწერათა მოძიება, წიაღისეული არქეოლოგიის პუნქტების დასახვა (სამაროვანებო, ყორღანები, გმირთნაკვეთები, მიწის ზედაპირზე ამოსული წიაღისეული მასალა), საშუალოსაუკუნეების სამაროვანთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლა (ლოდები და მატურები წარწერებით და სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო სურათებით), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თუ ისტორიულ-ზეპირსიტყვიერი მასალის ჩაწერა. ცალკე მაინტერესებდა კელის და მის ნაცვალთა შემცველი ძეგლები (სტელები).

მივიდიოდით ამ პირველს ექსპედიციაში და თვალწინ მენახებოდა წამოწყებული საქმის წარმატებით დაგვირგვინება, როცა მთელ ჩვენს ქვეყანას ასეთი ექსპედიციით მოვივლით და ხელთ გვექნება დიდი მეცნიერული მასალა: საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკები, ნაგებობათა განაზომები, ციხე-ქალაქთა და სოფელთა ტოპოგრაფიული გეგმები, წარწერათა კორპუსი, ექსპედიციის დღიურები, ეთნოგრაფიულისა და ფოლკლორული მასალის ჩანახატ-ჩანაწერები და... ვინ იცის, კიდევ რამდენი რამ ახალი, ჯერ გაუთვალისწინებელი საკითხი დაგვესახება და მათ შესახებ მასალა დაგვიკროვდება... და როცა ყველაფერი ეს აგრე შესრულებული გვექნება,

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმე, დარწმუნებული ვარ, დიდად წინ წაიწეეს.

ექსპედიციამ, როგორც აღვნიშნე, მუშაობა ქვემო ქართლიდან დაიწყო. ამას გვიკარნახებდა ის, რომ ეს ქვეყანა ისტორიულად ყველაზე ნაკლებად არის შესწავლილი, ამავდროს ამ ქვეყნის მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში განსაკუთრებით დიდია, ისტორიული ძეგლებიც აქ, გეოგრაფიული თუ ისტორიული სპეციფიკური პირობების გამო, უხვად არის შემონახული და, ბოლოს, უნდა გამოვტყდე, პირადი მეცნიერული ინტერესებიც აქეთ მეწეოდა.

აფხაზეთში

(ექსპედიციის ხელმძღვანელის დღიურიდან) *

(1951 წ.)

6. X. ძლივს დავალწიე თავი თბილისს და დღეს აფხაზეთს მივედი ექსპედიციით. ამოცანა განსაკუთრებული გვაქვს გადასაწყვეტი — დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის ამოცანა. ამას ელიან ჩვენგან. კერძოდ, ამას ელის პარტია. უკეთ: პარტია დახმარებას მოითხოვს ჩვენგან იმ დიდ საქმეში, რომელსაც ის პრაქტიკულად ახორციელებს.

აი აქაც მწვავედ იგრძნობა ჩვენი (ისტორიული მეცნიერების) ჩამორჩენილობა. პარტია, მთავრობა, პრაქტიკული ფრონტის მუშაკები ჩვენგან მოითხოვენ მეცნიერულ დახმარებას კონკრეტული სახისას და ჩვენ კი მზად არა ვართ (და მზად არა ვართ იმიტომ, რომ ყველა ჩვენ თავის ნებაზე რაც და როგორც გვსურს და გვეხალისება, ისე ვმუშაობთ და არა იმაზე და ისე, როგორც და რაც ამ დიდ პატრიოტულ საქმეს — ახალი საბჭოური საქართველოს შენებას სჭირდება).

თუმცა გვიან, მაგრამ, ესეც კარგია: დავგეგმეთ და ეს არის წამოვიწყეთ...

ექსპედიციის შედგენილობას არა უშავს, თუმცა უკეთესიც შეიძლებოდა.

ამოცანის სიძნელე არა მარტო იმაშია, რომ წყაროები აფხაზეთის ისტორიისათვის მეტისმეტად მცირეა და რაც არის ისიც სრულად შესწავლილი არაა, არამედ იმაშიაც, რომ რაც აქამდე გაკეთებულა, სულ ერთიანად გადასასინჯავია მახვილი კრიტიკული თვალით.

* იბეჭდება პირველად.

თურქული და ცარისტული აქ დიდხანია ერთი მეორეს შეერწყა და ორივემ ერთად თავადურ-კულაკურ რეაქციას „იდეური“ საკვები მისცა. პანთურქისტი და დერჟიმორდა შეუღლდნენ და ახალი ცხოვრების წინააღმდეგ დადგნენ. კერძოდ, „მეცნიერებაში“ ეს გამოვლინდა ისტორიული მოძმეების აფხაზებისა და ქართველების გათიშვის ცდაში.

დღეს ჩვენ მეცნიერულად უნდა მოვხსნათ რეაქციის ნახელავი. ქემპარიტი მეცნიერების შუქით უნდა დაეფლითოთ ის ცრუმეცნიერული აბლაბუდა და ნათელი მოვფინოთ აფხაზეთის წარსულს, საქართველოს წარსულს.

სადგურზე აფხაზეთის სამეცნიერო ინსტიტუტის დირექტორი და თანამშრომლები დაგვიხვდნენ. ეს ინსტიტუტიც ჩვენს ექსპედიციაში მონაწილეობს (არქეოლოგი, ეთნოგრაფი). სუსტია ჯერჯერობით ეს ინსტიტუტი, თორემ ამაზე უკეთესი ამოცანა, ჩვენ რომ აფხაზეთისათვის დავეგვემეთ, მათ რა შეიძლება ჰქონდეთ?

ქალაქი განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას სტოვებს. სწრაფად შენდება და სულ უფრო და უფრო კოპწიავდება ისედაც ლამაზი მდებარეობის სოხუმი. ყველგან და ყველაფერში მშენებლის მტკიცე და მზრუნველი ხელი ჩანს. საოცარია, თუმცა ჩემთვის, ისტორიკოსისათვის, ეს საოცარი არ უნდა იყოს: რამდენი მშენებელი ჩანს დღეს სარბიელზე! ქართველებსაც, ჩანს, შეგვიძლია ვაშენოთ. და განა საეჭვო უნდა ყოფილიყო ეს? ბაგრატ III, დავით კურაპალატი, ლიპარიტ ბაღვაში, ბაგრატ IV, დავით აღმაშენებელი, თამარი და რამდენი სხვა დიდი მშენებელი ჩანს იმ აღმავლობის ხანაში! და შენდებოდა ქვეყანა მატერიალურად, იდეურ-პოლიტიკურად. არც შემდეგ ხანაში გადალუულან საქართველოში შენების მოღვაწენი („მეორედ მშენებელნი“). მაგრამ გვიან-ფეოდალური დაჩიხულობის ხანა მშენებლობისათვის გასაქანს არ იძლეოდა. ბოლო-მოუღებელი მონღოლ-თათრობა, ყიზილბაშობა, ოსმალბა (ლექიანობით) რომელი მშენებლობის ხელისშემწყობნი შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ? განვითარებაში შეფერხებულ-ჩამორჩენილი დაჩიხული ფეოდალური ქვეყანა, ბურჟუაზიული მსოფლიოს გარემოცვაში მოყვა და გასაგებია, თუ მშენებლობისათვის (ბურჟუაზიული მშენებლობისათვის) მოუშზადებელი აღმოჩნდა. პოლიტიკურად უფლებაყრილი დაგვიანებული ქართველი ახალი მშენებლობისათვის უუნარო უნიჭოს ვითარებაში აღმოჩნდა. მაგრამ საფრთხის წინაშე დამდგარმა

ქართველმა ხალხმა თავის გადარჩენის უდიდესი ნიჭი გამოიჩინა: მან თავისი ხსნა რევოლუციაში დაიგულა: „ГРУЗИН“ революционер-ის სინონიმი შეიქმნა. რევოლუციამ გაიმარჯვა და ქართველმა ხალხმა რევოლუციას და მის შემდგომ ხანას უდიდესი მშენებელნი მისცა...

შენდება ახალი აფხაზეთი და გულწრფელად მცხვენია, რომ ჩვენ ისტორიკოსები მხოლოდ ახლა ვიწყებთ მის მეცნიერულ შესწავლას.

ჩვენმა მასპინძლებმა ქალაქი დაგვატარეს. ლაფიანი ბაზარი სამოთხე-ბაბად უქცევიათ, დაღარული ქუჩები ასფალტით მოუფენიათ, ქალაქში ქოხმახები გაუწყვეტიათ და შესანიშნავი სასახლეები, ხიდები, ღობე-გალავნები აუგიათ. ქალაქში ამაყად გამოძღვარან პოლიტიკური ბელადების გვერდით ბარათაშვილისა და რუსთაველის სახელები... (არც პ. ჭარაია, თ. სახოკია, ნ. ჯანაშია, ა. ჯუღელი არიან დასაეიწყარი ახალი აფხაზეთისათვის). მთელ ამ წარმტაც მშენებლობას აგვირგვინებს „სოხუმის მთა“, ამ ერთი წლის წინ ჩაგნართ შემოსილი „гора Чернявского“, შესანიშნავი ნახელავი შემოქმედი ხელმძღვანელობისა. მოკლედ, შენდება სოხუმი, შენდება ახალი აფხაზეთი, შენდება საქართველო და ჩვენ, ისტორიკოსები, რაღაის მაქნისები ვართ, თუ ამ მშენებლობაში უახლოეს მონაწილეობას არ მივიღებთ?

თბილისიდან ასეთი ექსპედიცია აფხაზეთს არასოდეს სწვევია. და არც იყო საამისო პირობები. ქართული მეცნიერება დევნილი იყო, დევნილი იყო საქართველის ისტორია, სიტყვა „საქართველო“, როგორც პოლიტიკური ცნება, აკრძალული იყო. ცარიზმმა მის მიერვე შემოღებული „გრუზიაც“ კი ვერ მოითმინა და უკუაგდო... „შავი ზღვის“, „მტკვრის“, „რიონის“, „არეზის“ და „კასპის ზღვის“ მხარეები და ბოლოს ყველა ამათი შემცვლელი ტერმინი „Южная Россия“ — ასეთი პროექტები ცოცხლობდნენ და სადღა იყო ადგილი „საქართველოსათვის“. „აჩიკბაში“ „იმერეთიამ“ შეცვალა, „გურჯისტანი“ — „გრუზიამ“, „გრუზია“ — „გრუზინსკაია გუბერნიამ“. „გრუზინსკაია გუბერნია“, „ტიფლისკაია და კუტაისკაია“ გუბერნიებმა, ხოლო ამ უკანასკნელთა შეცვლას „იუჟნაია როსია“-თი აპირებდნენ...

ჩვენი მიზანი დიდია და ძნელი. უნდა ავამეტყველოთ (ნამდვილ მეცნიერულად) ძეგლები, აქამდე რომ, აგრე მიტოვებული ჩვენ მიერ, რაგინდა რას „მოწმობდნენ“ ცრუმეცნიერთა ხელში...

ძეგლების სიმცირე განსაკუთრებით საგრძნობია გვიანფოდალური ხანიდან... საქართველოს საერთო უბედურება იმ ხანისა აქაც

ჩანს. მაგრამ აქ უფრო, ვიდრე დანარჩენ საქართველოში: ოსმალთა ბატონობა, მათი გავლენა აქ უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე სხვაგან. დასავლეთ საქართველოში ან უკეთ—ისეთივე, როგორც ქვემო გურიასა, აჭარასა და სამცხეში... და შედეგიც იგივე: არც ერთი წერილობითი ძეგლი, არც ერთი არქიტექტურული ძეგლი. თუ ოსმალეთზე რამეს იტყვიან, ესაა ტყვის სყიდვა ნავსადგურებში, ხანა, როცა ზღვის სანაპირო მეკობრებისა და ტყვეებით მოვაჭრეების ბუნაგებად წარმოუდგენია გაუბედურებულ მოსახლეობას— (ბათომი, ქობულეთი, ფოთი, ანაკლია, ტიბუნი, სოხუმი, ბიჭვინთა...).

შედარებით უხვადაა ჩვენს დრომდის მოღწეული ძეგლი და შუა ხანის ძეგლები — აშკარა მოწმობა ცხოველი მშენებლობისა აფხაზეთში. კედლები, ციხე-გალავნები, სასახლეები, ტაძრები, ხიდები... აი ეს ძეგლები უნდა ავამეტყველოთ, უნდა ვათქმევინოთ, თუ როდის და როგორ შენდებოდა ეს ქვეყანა, ან კიდევ, როდის არ შენდებოდა ის.

გაგრის რაიკომის მდივანი გვეუბნება (და სხვა პრაქტიკული მუშაკებიც), რომ აქ აურაცხელი ხალხი მოდის, კითხულობენ ამ ძეგლების შესახებ, ცნობას ითხოვენ მხარის შესახებ. ბევრი არაფერი გვაქვს, რომ მივაწოდოთ და რასაც ვაწვდით, არც ის ვიცით, თუ რა ღირსების ცნობებიაო. ჩვენი ჩამორჩენილობაა, რომ დღემდე ამ პრაქტიკული მნიშვნელობის ამოცანას „მაღლიდან“ უყურებთ. აქაოდა: ეს რა მეცნიერების საქმეაო... ძეგლი ბურჯუაზიული მეცნიერების გადმონაშთია ასეთი შეხედულება. პრაქტიკულ მუშაკთა მიერ წამოყენებული მოთხოვნილება პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ამოცანაა. მეცნიერული ცოდნის სახალხოდ გადაქცევის გზა და კომუნისტური მეცნიერება მხოლოდ სახალხო შეიძლება იყოს. ამას გარდა აქ ქართული მეცნიერების გატანისათვის უსაზღვრო სარბიელი იშლება და ჩვენ უნდა მივაწოდოთ ასეთი ცოდნა პრაქტიკულ მუშაკებს, რათა ის გავრცელდეს უფართეს მასებში ჩვენი კავშირისა. ესევე ამოცანა გვავალებს მკაცრად მეცნიერული ცოდნის მოპოვება-მიწოდებას. უნდა გვახსოვდეს, რომ მიუდგეთ ჩვენი ავისმდომელნი პროგრესის და ახალი საქართველოს ჭეშმარიტ მეცნიერული ცოდნის არაკეთილმოსურნენი ჯერ კიდევ არ გადალუღან. ასეთ პირობებში მცირე შეცდომაც კი შესაძლებელია მძიმე შედეგებისა აღმოჩნდეს.

დღეს სოხუმში ვრჩებით, პარტიული ხელმძღვანელობა უნდა ვნახოთ, ჩვენი მუშაობის შესახებ უნდა მოვესაუბრო. მანქანებით ქალაქი დავიარეთ. სიამაყის გრძნობით გვაჩვენებენ ახალი ქალაქის შენებას და საამაყოც აქვთ. სიძველეთაგან კელასური ვნახეთ. ამ იშვიათ

ქველს ჩვენ მომავალ წელს შევისწავლით ალბათ. მაშინვე შევეცდებით გავარკვიოთ ვინ, როდის, როგორ და რაისთვის შეასრულა ეს ვრანდიოზული ნაგებობა, რას მოწმობს ის ამ მხარის ისტორიულ განვითარებაში. არა მგონია, რომ ეს ამოცანა ისეთი დაუძლეველი იყოს, როგორც დღემდე მოჩანს, როცა ეცნობი სათანადო ლიტერატურას. აზრთა დიდი სხვადასხვაობა მოვლენის გულდასმით შეუსწავლელობას უფრო უნდა ემყარებოდეს, ვიდრე საკითხის სიძნელეს. შედარებითი, ისტორიული შესწავლით, ცნობათა კრიტიკული ანალიზით შეიძლება მეცნიერულად დამაჯერებელი სიტყვა ითქვას ამ ნაგებობის შესახებაც...

ბასლათის ხიდის სანახავად წავედით. აქაურ ძველ „მეცნიერთა“ დამახასიათებელია, რომ ამ იშვიათ ნიმუშს ქართული მშენებლობისას „ვენეციურ ხიდს“ უწოდებდნენ. 1936 წელს ხიდზე ქართული წარწერის აღმოჩენამ დაამსხვრია ვენეციელთ მოყვარულთა და საქართველოს მოძულეთა ეს „მეცნიერება“. წარწერის ნაშთი მოწმობს, რომ ხიდი აგებულია საქართველოს სამეფოს ძლიერების ხანაში, საფიქრებელია, ადგილობრივი ადმინისტრაციული მმართველის მიერ. ასოების სიდიდე და მათი იშვიათი ხელოვნებით შესრულებულობა მოწმობს, რომ ამომკრელი ამ წარწერის შორიდან წაკითხვას ვარაუდობდა — ე. ი. ჩრდილოეთის მისასვლელიდან, საიდანაც გზა შემოდის ამ ხიდზე... ამ გზის ძველ მიმართულებას მიუთითებს აგრეთვე, აქვე ახლო ხიდან, მდინარის მარცხენა მხარეზე ნანგრევი (იმავე ხანის) სასახლის და ეკლესიისა... ხიდები საქართველოში მრავლად არის გადარჩენილი. სხვადასხვა სახისანია ეს ხიდები: ვიწრო და ფართე, ცალთაღიანი და მრავალთაღიანი, ადრინდელი და გვიანი. სამწუხაროდ, დღემდეც კი ეს ძეგლები სრულიად შეუსწავლელია. ამავე დროს მათი შედარებითი, ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა მნიშვნელოვან შუქს შეიტანდა ჩვენი წარსულის ცოდნაში... ეს ხიდიც (და სხვა აქაური სიძველენიც) ჩვენ უნდა მომავალ წელს შევისწავლოთ.

„სოხუმის გორაზე“ გავვიმსპინძლდნენ. შოთა ჯანაშია აფხაზურად თამადაობდა: „წვეთიც არავის შეარჩინა“.

საოლქო კომიტეტში ვიყავით. ჩვენი განზრახვა-შეხედულებანი მდივანს მოვახსენეთ. ჩვენი სურვილი მხოლოდ ის არის, რომ, რაც კი შეგვიძლია, მხარში ამოუდგეთ მას ამ ქვეყნის მშენებლობის საქმეში. ეკალნარი და მყრალი სარეველა ჩვენც ბევრი გვაქვს საგლეჯი იმისათვის, რომ უდაბური „ჩერნიავესკის მთა“ წარმტაც „სოხუმის მთად“ ვეპტიოთ (ბაშკიროვ-სტრაჟევები, გრენები და მათი თანამოსანგრენი ჩვენც მრავლად გვყავს მოსათხრელი).

7. X. დღეს გაგრამი მივიდევართ. ჩვენი მუშაობა, გადაწყვეი-
 ტეთ იქიდან დავიწყეთ. ვიდრე წავილოდეთ სოხუმის ციხე-გალავნის
 ნანგრევები ვინახულეთ. ღრმა შთაბეჭდილებას სტოვებს ეს ძლიერი
 გალავანი, მისი გარკვეული ნაწილი უძველესი მოჩანს (შესასწავლია
 უძველესი დროისათვის ეს მოცულობა თუ უფრო გვიანი დროისათ-
 ვის) — რომაულ-ბიზანტიური ხანისა. ქელაიშბეგეც აქ მარხია. ეს
 ციხე-გალავანი, რა თქმა უნდა, ღირსია მონოგრაფიული შესწავლის.
 შეიძლება ბევრი რამ ცხადი გახდეს, ბევრი რამ სთქვას აფხაზეთის
 ისტორიის ამ უტყუარმა მოწმემ (ციხე-გალავნები ჩვენში აურაცხე-
 ლია ძველიცა და ნაგვიანევიც; ესაა ოღონდ, რომ ისინი სულ შეუს-
 წავლელია. ძველად, ჩანს, აგებდნენ ციხე-გალავნებს, შემდეგ ეს არ-
 ქიტექტურული ნაგებობა სახეს იცვლის და შუა საუკუნეების ფეო-
 დალური ციხეები უფრო მცირე და მიუვალ მთის წვერებზე წამო-
 ზრდილი ბუდეებია... კიდევ უფრო გვიან ხელახლა ჩნდება გალავნე-
 ბი—თავდაცვის ნაგებობანი. ყველა ესენი უთუოდ განსხვავდებიან
 ურთიერთისაგან თავიანთი დანიშნულებით... პეტრას შესახებ ცნობა
 შეიძლება მრავალმეტყველი იყოს ამ უძველესი ციხე-ქალაქების გა-
 საგებად: ფაქტორიუმი, ჯარის სადგომი, უცხოელთა ქალაქი უცხო
 ქვეყანაში, პოლიტიკური ბატონობის დასაყრდენი, თავდასაცავი... შემ-
 დგ ერისთავის სამმართველო პუნქტი და ადგილობრივ მოსახლეო-
 ბაზე ბატონობის იარაღი ციხე-ციხისთავები, შემდეგ ფეოდალური
 გვარის ატრიბუტი... შემდეგ სოფლის-თუ ქალაქის გალავნები).

ფრიად საინტერესოა ბ ა გ რ ა ტ ი ს ც ი ხ ე — ბასლათისწყალის
 მარცხენა მხარეზე სოხუმის ციხიდან სულ რაღაც სამიოდე კილომე-
 ტრში. ეს ციხე ჩვენ არ დავითვალისწინებთ (მომავალ წელს მოვიხი-
 ლავთ), მაგრამ ეხლავე კითხვას სვამს: რა დამოკიდებულებაშია ეს
 „ბაგრატიის ციხე“ სოხუმის ციხესთან? სახელი მოწმობს თითქო,
 რომ ის აგებულია X—XI საუკუნეში ან ბაგრატ III ან ბაგრატ IV
 მიერ (ბაგრატ აფხაზთა მეფე IX საუკუნისა აფხაზეთის ეკლესიის
 ბერძენთაგან განმათავისუფლებელი?.. ეს უფრო მისაღები ვარაუდი
 ჩანს, თუ ციხის ნაგებობა ამის საშუალებას მოგვცემდა....). რად იყო.
 საჭირო აქ ეს სამეფო ციხე, როცა სოხუმის ციხე აქვე იყო?
 შეიძლება სოხუმის ციხე-გალავანი ამ დროისათვის უკვე მოშ-
 ლილი იყო, ხოლო ფეოდალური ხანის მფლობელს ზღვის-
 პირის ციხე-გალავანი არც აგრე სჭიროდა, რომ ის აღედგო-
 ნა: ეპოქას მთაზე — ციხე უფრო შეეფერებოდა. სოხუმის ციხე

რომ დიდ პატივში არ ყოფილა ფეოდალურ ხანაში (ისევე როგორც სხვა საზღვისპირო ციხე-ქალაქები იმათ გარდა, რომელნიც ქვეყნის შიგნით შემოსასვლელ გზას კეტავდნენ: გაგრა, ანაკოფია, პეტრა), ეს იქიდანაც ჩანს, რომ გვიანფეოდალურ ხანაში ეს ციხე გაუქმებული ყოფილა და ოსმალებს განუახლებიათ, რათა აფხაზეთში თავისი პოლიტიკური ბატონობა განეხორციელებინათ. საფიქრებელია, რომ ასეთივე პოლიტიკური ფუნქცია ახლდა ამ ციხე-გალავანს ძველ დროსაც და ჩვენ ამის პირდაპირი მოწმობაც მოგვეპოვება: არიანეს მოხსენება სოხუმში რომაული გარნიზონის დგომის შესახებ... ისე რომ ამ ზღვასიქითი მებატონეთაგან განთავისუფლება თვით ამ ციხე-გალავანის შემდგომი საჭიროების საკითხს, საფიქრებელია, უკავშირდებოდა. ასევე, როგორც სოხუმის ციხე, ფეოდალურ ხანაში (ზღვასიქეთელთაგან ქვეყნის დამოუკიდებლობის ხანაში) მოიშალა არა ერთი ასეთი პუნქტი (თუ საბოლოოდ არ გაქრა): ქვეყნის ცხოვრებაში მათი მნიშვნელობა მეტად დამცირდა, მაგალითად ფოთი, ბათომი, გუდავა, ურეკი, პეტრა, ყულევი, დიოსკურია, ანაკლია, ფსირცხა, გუდაუთა, ბიჭვინტა და მრავალი სხვა. მართო ის რად ღირს ამის საილუსტრაციოდ, რომ ზოგი მათგანის ადგილ-მდებარეობაც კი—ძველ წყაროებში მოხსენებულთა — დღეს სადაო შექმნილია, ხოლო ზოგი მნიშვნელოვანი ნანგრევები უსახელოა დღეს. (ცანდრიპშ, ვორობიოვის დაჩა, ლაზარევსკოე და სხვ.). არქეოლოგია, უეჭველია, გამოაკვლევს და დაადგენს ამ საზღვისპირო პუნქტებს ზღვასიქითელებთან სავაჭრო და პოლიტიკური ურთიერთობისას, ჩვენი ქვეყნის წინაფეოდალური ხანის ურთიერთობისას. წინარე ხანასთან შედარებით ფეოდალურის უპირატესობა სამეურნეო-ეკონომიური განვითარების თვალსაზრისით აქიდანაც კარგად ჩანს: ის თავს აღწევს პასიურ-მიმწოდებლის მდგომარეობას, და ზღვასიქითელთა პოლიტიკურ ბატონობასაც. ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიური ცხოვრების ცენტრი ქვეყნის შიგნით გადმოდის, შრომის განაწილების შემდგომი გაღრმავების ნიადაგზე ნაწარმის გაცვლა-გამოცვლა მხარეებს (და სოფლებს) შორის ცხოველდება, ამ ნიადაგზე წარმოიშვებიან ქალაქები ქვეყნის შიგნით. ამავე დროს ქვეყანა პოლიტიკურად თავისუფლდება ამ ზღვასიქითელთაგან. ასე რომ ამ საზღვისპირო ციხე-ქალაქების მოშლა ნიშანია არა ქვეყნის დაცემის, არამედ მისი ეკონომიური და პოლიტიკური შემდგომი დაწინაურებისა. ეს ასეა, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს ცხოვრებაში ისტორია, სამწუხაროდ, თითქმის განმეორდა და განმეორდა უარეს პირობებში. ტყვის-

მყიდველები იმ ძველ ხანაშიაც იყვნენ „მეფენი“ და მეკობრეებიც; თემები თუ ტომებიც ეწეოდნენ ასეთ „მეურნეობას“ და მონატაცებ ადამიანებს ამ ზღვისპირა პუნქტებში სცვლიდნენ უცხოურ საქონელზე. მაგრამ ზღვის იქით იმ დროს კულტურულად დაწინაურებული საბერძნეთ-რომი იყო, რომელსაც სავაჭრო საქონლის გვერდით ჩვენში კულტურული ცოდნაც შემოქონდა. სხვა მატერიალური ხასიათის მოწმობათა გვერდით ჩვენ პირდაპირი ჩვენებანიც მოგვეპოვება საბერძნეთ-რომის კულტურული გავლენის შესახებ დასავლეთ საქართველოს ტომებზე... შემდეგ, როგორც აღვნიშნეთ, ჩვენი ქვეყანა დაწინაურდა, ახალ სოციალ-ეკონომიურ ფორმაციაში (— ფეოდალური ურთიერთობა) საზღვცსპირო ვაჭრობის მნიშვნელობა დაეცა და ქვეყნის ეკონომიური ცხოვრების მაჩისცემა უპირატესად ქვეყნის შიგნით მოთავსდა. ქვეყანა პოლიტიკურადაც განთავისუფლდა და საკუთარი დამოუკიდებელი ნაბიჯით წინ წავიდა. მაგრამ დაღვა გვიანფეოდალური ხანა, ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების დაჩიხულობის ხანა (როგორ, რატომ და რა ნიადაგზე მოხდა ეს, აქ ამის შესახებ საუბარი შორს წავგიყვანდა). ოსმალეთის სახელმწიფო ამ ბოროტების ერთ-ერთი სათავე იყო (მან გამოხრა არაერთი ფეოდალური ქვეყანა: ბიზანტია, ბულგარეთი, რუმინეთი, სერბია, უნგრეთი...). ზღვისიქითელი ეს ბიზანტიის „მემკვიდრე“ ოსმალეთი ასეთი „მემკვიდრე“ იყო მხოლოდ გეოგრაფიული თვალსაზრისით, რაც შეეხება მის კულტურულ მემკვიდრეობას ოსმალეთი ამას არც კი იჩემებდა: ბარბაროსული ფეოდალიზმის საფეხურზე მდგომს მას, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო უარყოფითი გავლენა არ ჰქონოდა. მაღალფეოდალური განვითარების საფეხურზე მყოფ იმ ქვეყნებზე, რომელნიც ოსმალთა სახელმწიფოს საზღვრებში მოყვნენ (უშუალოდ და შუალობით). საზღვისპირო ძველი ქალაქები აღდგა როგორც ციხე-სიმაგრეები, ოსმალთა ბატონობის დასაყრდენი: ბათომი, ფოთი, ანაკლია, სოხუმი, გოლოვიწყა (რა ერქვა?), სუჯუკი და სხვ. მაგრამ ამ „ქალაქებიდან“ ეხლა კულტურის ნასახიც კი არ ვრცელდებოდა, მონოპოლიური საქონელი, თურქი ვაჭრები რომ ვაჭრობდნენ და ქართველი ტყვეები (და ბზა) უმთავრესად... და ქვეყანა კატასტროფიულად უკან წავიდა, მოსახლეობა განახევრდა (საუკეთესო ნაწილი გაიყიდა), ველური მორალი გაბატონდა, ქვეყანა გავერანდა... გლეხმა მიწის მუშაობას თავი დაანება და მეკობრეობას ხელი მოკიდა, მშენებლობას თავი დაანება და ფაცხას (მოღობილი) ამოიჩემა, სამშობლოს გაეცალა და სხვა ქვეყანას გადავიდა. თარეში მეფე-მთფერების, თავადების, ტყვისმსყიდველი ბანდების — ეს აცოცხლებდა ისგაურს (დიოსკურიას?), ფოთს, ანაკ-

ლიას, სოხუმს, ქობულეთს, ბათუმს. ეს ადგილები იყო განაწამები ხალხის წყევლა-შეჩვენების ადგილები, უსამართლობის და უღვთოების ადგილები...

მაგრამ ჩვენ „მცირედ გარდამაბიჯებელთა პირველსავე სიტყვასა მოვიდეთ“ (ამ შემთხვევაში ესეც კმარა).

სოხუმის ციხის დაცემა, მისი მნიშვნელობის დამცირება ფეოდალური ურთიერთობის გაძლიერების ხანაში გასაგებია (ნორმალურ პირობებში სოხუმი ბურჟუაზიული ურთიერთობის შემოსვლის დროს უნდა „განახლებულიყო“ ეკონომიურად. სულ ერთია, სოხუმი თუ მის ახლოს სხვა ადგილი შავი ზღვის სანაპიროზე...). გასაგებია ამდენადვე აქვე ფეოდალური ბატონობის პოლიტიკური საყრდენის წარმოშობა. ცხუმის ერისთავი უეჭველია იჯდა არა სოხუმის ძველ ციხე-გალავანში, არამედ ამ „ბაგრატის ციხეში“, მისი პოლიტიკური დასაყრდენი მაინცდამაინც ეს ციხე იყო და არა სოხუმის ციხე-გალავანი. ასეთ კონტექსტში ისმის საკითხი: თუ „ცხუმის ერისთავის“ სადგომი (საყრდენი) ეს „ბაგრატის ციხე“ იყო, ხომ არ ერქვა ცხუმი თვით ამ „ბაგრატის ციხეს“? ამას უნდა მოწმობდეს ალექსანდრე მეფის რუკა (XVIII საუკუნის 30-იანი წლებისა), სადაც სოხუმის ციხე და ნავთსადგური ცალკეა აღნიშნული, ხოლო მას ახლოს სწორედ იქ, სადაც ბაგრატის ციხეა საგულგებელი, აღნიშნულია (დახატულია) ციხე სახელით „ცხუმის ციხე“. რუკის გამკეთებლის შეცდომა აქ მოსალოდნელი არაა. იმერეთის მეფის კარზე კარგად იცოდნენ, უეჭველია, თუ სად იყო „სოხუმი“ და სად „ცხუმი“. სოხუმის შესახებ იქვე აწერია, რომ ის აგებულია (განახლებულია) ოსმალთა მიერ XVIII ს-ში და რომ იქ ფაშა ზის, ხოლო ციხეს ასი მეციხოვნე იცავს. ცხუმის ციხე კი ცალკეა აღნიშნული და იქ არც ოსმალთა გარნიზონი იგულისხმება, თუმცა რუკის შემდგენელს ეს ცხუმის ციხე ცოცხალ ციხედ (და არა ნანგრევად) აქვს აქ წარმოდგენილი. ჩანს, ეს ცხუმის ციხე ამ დროს ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ აფხაზთა მთავრის სახლის ერთი შტო, რომელიც აბუუას ფლობდა, ციხეში ბჭდა გვიანფეოდალურ ხანაში (სოხუმის ძველი ციხე-გალავანი იმ დროს გაუქმებული უნდა ყოფილიყო). ეს რუკა იქამდე კარგად იცნობს ამ მხარეს, რომ აქ ბასლათზე ხიდიც კი არ არის დაიწყებული...

ამ „ბაგრატის ციხის“ თავგადასავალი, ამრიგად, ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: უძველეს დროს იყო ციხე-გალავანი ცხუმი. აფხაზეთში (უფრო სწორად—აფშილეთში) ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებამ ამ ძველი ციხე-გალავნის მნიშვნელობა დასცა. აქვე ახ-

ლოს აგებულ იქნა ფეოდალური ხანის შესაფერისი ციხე-სიმაგრე („ბაგრატის ციხე“), რომელსაც ცხუმის ციხე ეწოდა, რამდენადაც ეს ახალი ციხე ძველ ციხე-გალავანს შეენაცვლა, როგორც პოლიტიკური ბატონობის ადგილი (ასეთი ვარაუდისას უნდა ვიფიქროთ, რომ „ბაგრატის ციხის“ აგებამდე ძველი ციხე-გალავანი ცოცხლობდა). აქ ცხუმის ციხეში იჯდა ცხუმის ერისთავი და შემდეგ აფხაზეთის მთავრის სახლის კაცი, მაშინ, როცა თვით აფხაზეთის მთავარი ლიხნისა (ზუფუს) და ანაკოფიას იყო. XVIII საუკუნიდან ვითარება შეიცვალა. ცხუმის ძველი ციხე-გალავანი ოსმალებმა გაამაგრეს. აქ გარნიზონი ჩააყენეს და აფხაზეთის გამაჰმადიანებული მთავარი (ქელაიშბეგის მამა) ფაშად დასვეს. ამრიგად, თურქული „სუხუმი“ ცხუმის ციხეს დაუპირისპირდა. ასე რომ აფხაზეთის პოლიტიკური ცენტრი ეხლა აქ „სოხუმი“ გადმოვიდა. ამიერიდან თანდათან „ბაგრატის ციხე“—„ციხუმის ციხე“ დაეცა მნიშვნელობით... ამას ცარიზმის მოსვლა მოყვა და სოხუმის კიდევ უფრო ზრდა. ბაგრატის ფეოდალური ციხე სულ მოიშალა (და ბურჟუაზიული სოხუმი იშვა). უფრო ზედმიწევნით საუბარი შეიძლება მაშინ, როცა ამ ციხეს შევისწავლით აფხაზეთის ისტორიულ-არქეოლოგიურ საერთო შესწავლასთან ერთად...

აქვე კითხვის სახით: რატომ არ ჩანს სოხუმის ძველ ციხე-გალავანში ძველი ეკლესიის ნანგრევები, ან იყო და გაქრა?!

კ. ბერულავა შეიძლება მართალი იყოს და აბუაყუა მართლა მეფეთა სადგომი იყო. შეიძლება ეს ხიდი ასეთი საგანგებო წარწერით ამის მოწმობაც იყოს (ეკლესია, სასახლე, აბანო, ხიდი, და აქვე ახლოს ცხუმის ციხე).

გაგრისაკენ წავედით, სამწუხაროდ, იღრუბლება. გულმა არ მოითინა, მინდა ერთი თვალის მოვლებით ლიხნიც ვნახო.

აუარეთ აფხაზეთის „ციხეთა თავადს“ ანაკოფიას—საკუთრივ აფხაზეთის ამ საზღვარს. ყველა ნიშნებით აქ იყო საზღვარი, როგორც პროკაბი კესარიელი, ისე ძველი ქართული წყაროები თანაბარი სიტხადით და ნიშანდობლივობით უჩვენებენ, რომ ფსირცხა (რა ერქვა აფხაზურად ანაკოფიას?) იყო აფხაზეთის აღმოსავლეთი საზღვარი (კ. ბერულავას დაკვირვება ამ მხრივ სწორია). ამ ციხეს (თუ კომპლექსს) ჩვენ შემდეგ შევისწავლით.

ეხლა ანაკოფიის ტერიტორიაზე მშენიერი ახალი ათონია—თვალის წარმტაცი სილამაზის კურორტი. აქვე მოჩანს ჩვენი (საქართველოს) გაქრობის მიზნით ანაგები მონასტერი, XIX საუკუნის მიწურულს რომ ცარიზმის ჯამაგირში მყოფმა ბერებმა დაარსეს. ფართე მოედანი უჭირავს ზეთის ხილის პლანტაციას (ამ მონასტრის ნასაქ-

მევეს), 'შესანიშნავია კვიპაროსთა ხეივანი (მათივე ნასაქმევი), მაგრამ გზავს კაცს ყველაფერი ეს, რადგან იცი, რომ აქ ის სული ტრი-ალეზდა, რომელიც საქართველოს გაქრობას მიზნად ისახავდა და ოცნებობდა, რომ აქედან სოხუმამდე ბოძებზე ერთ დღეს ჩამოხრჩო-ბილ „ქართველთა“ (—რევოლუციონერთა) გვამები ჩამწკრივდებო-და (ასეთი იყო ცარიზმის ქრისტიანული სათნოების მოღვაწეთა ნატვრა).

ლიხნი საკუთრივ აფხაზეთის შუა გულშია.

ერთერთ წარწერაში ლევან დადიანი, მახსოვს, წერს, რომ მან ზ უ ფ უ აიღო და ზუფუარნი გააქცია. აქ, საფიქრებელია, ზუფუ ქვეყნის სახელია და არა მარტო ლიხნის (ლუხუნის?). ლიხნი არა ჩანს, რომ საგანგებოდ გამაგრებული ყოფილიყო ოდესმე. საამისო იქ არც ნიშანი რამე მოიპოვება, არც ადგილმდებარეობა არის საამისო. ლიხნი გაშლილ ვაკობზეა მოთავსებული, XIX საუკუნის ფეოდალის კარმიდამო გეგონება, ნაგებობათა ნანგრევების სიდიდე რომ ხელს არ გიშლიდეს. აქ გადარჩენილია სასახლის უზარმაზარი ნანგრევები და დღემდე საკმაოდ კარგად დაცული ეკლესია. ამ ძეგლების დათარიღება ბევრ რასმე გვეტყოდა. ჯერ კი უნდა დაუცადოთ (გავიგე ლ რჩეულიშვილი მუშაობს ამ საკითხზე). აქედანვე შეიძლე-ბა ითქვას, რომ ორივე ძეგლი ძველია, აფხაზეთის კულტურულ-პო-ლიტიკური აღმავლობის ხანაში აგებული. XIX საუკუნეში სასახლე მხოლოდ შეკეთებული ჩანს. უეჭველობით ის ითქმის, რომ ეს სასახ-ლე ისეთ დროს არის აგებული, რომ გარედან შემოსევის არავის ეშინია და ქვეყანაც მდიდარია და წელმაგარი, ხოლო ხალხი კულტუ-რული (რა თქმა უნდა ფეოდალური თვალსაზრისით). ნაქარმაგვევი-ვით „სახლი სათამაშო“ და გეგუთივით „სახლი სათამაშო“ ჩანს ეს სასახლე ამ ვაკეზე ან სახლი სალხინო, მაგრამ ვისი? — „აფხაზთა მეფის“ თუ შარვაშიძის?

გაგრაში მივედით. თვალწარმტაცია ეს ვიწრო ზღვისპირი, სადაც აგრე სიყვარულით მიკვრიან მთის მკერდს, თითქო ჩამოვარდნისა და ზღვაში დანთქმის ეშინიათო, კოპწია სახლები—მშრომელთა დასას-ვენებელი სანატორიუმები. მშენებელი ქართული ხელი აქაც ენერ-გიული ჩანს: სტილი, წარწერები და, გზაზე სოხუმიდან ეს არაერთ-გზის შეიმჩნეოდა, ახალი სოფლები.

ვიწრო გაგრაში ეხლა განსაკუთრებული ვიწროობაა. დამსვენე-ბელთა სიმრავლის გამო. სასტუმროში მოვთავსდით. ვერაფერი შვი-ლია „პრინცის“ ეს ნაგებობა, ამავე დროს აქ ბინა მეტად ძვირია: ექს-პედიცია ასეთ თანხებს ბინაზე არ ითვალისწინებს...

8. X. ჩვენი ექსპედიცია ორად გაიყო: ეთნოგრაფები და ისტორიკოს-არქეოლოგები. დღეს უნდა ცანდრიპში ვნახოთ. ახლა ამ სოფელს განთიადი ჰქვია. მოსახლეობა აქ სომხურ-რუსულ-ქართულია. აქამდე მას პილენკოვო ერქვა ვიღაც მსახლობელი პილენკოს გამო ადგილობრივი ძველი სახელი თითქოს არის ცანდრიპში. (მხარეთმცოდნე აფხაზი არძინბა ჩვენ დიდ სამსახურს გვიწვეს: მას 1936 წელს შეუდგენია წიგნი По руинам Абхазии, სადაც შეძლებისდა კვალად ცდილა აფხაზეთის ისტორიული ადგილების სრულად აღრიცხვას. ეს ხელნაწერი, აფხაზეთის საკვლევე ინსტიტუტის საკუთრება პროკოპი რატიანმა გვათხოვა).

გაგრიდან განთიადისაკენ კარგი სამანქანო გზაა ზღვაში წამოწვდილი კავკასიონის მთის დასავლეთ კალთებზე. აქვე ზღვის პირით ქურდულად მოიპარება რკინისგზა, რა არი ზღვამ ტალღებით არ წამლეკოსო. გზა აქ ძველდაც უნდა ყოფილიყო, არა მარტო ის გზა, ეხლა რომ ჩერკესსკია ტროპას უწოდებენ, არამედ ზღვის პირით ვიწრო და საცალფეხო, მაგრამ ის მაინც იყო. თითქო ამის მოწმობაა მურავიოვის მიერ XIX საუკუნის შუაზე იმ კოშკის (ბურჯის) აგება, რომელიც ზემოდასახელებულ ჩერქეზთა ბილიკს დარაჯობდა მდინარე ჟოეკვარას მარჯვენა ნაპირზე: ამ ბილიკით რუსთა წინააღმდეგ მემომარი ჩერქეზები გაგრის ციხე-გალავანს გვერდს უვლიდნენ და ჩრდილოეთიდან სამხრეთში და პირუკუ დადიოდნენო. ჩანს, ციხე-გალავანზე რომ გზა მოდიოდა, ის სხვა გზა იყო.

გაგრიდან განთიადამდე გზა სულ ასე მთის კალთაზე მიდის. აქ მთა შიგ ზღვაშია შეჭრილი ოცი კილომეტრის განისა. ამ გზის დასაწყისს არის გაგრის ციხე-გალავანი, დასასრულს მდინარე მეხადირის შესართავი და ცანდრიპში. ფიქრობენ (არძინბა,ს. ჯანაშია), რომ ბერძნულ წყაროებში მოხსენებული ვიწრობი ტრაქეა აქ არის საგულისხმებელი. ვფიქრობ შეცდომაა. ჯერ ერთი აქ აფხაზეთი არ ყოფილა, ჯიქეთი იყო და თუ მაინცდამაინც გავიზიარებთ იმ აზრს, რომ აფხაზეთი აქამდე მოდიოდა, მაშინ გაგრა აფხაზეთის ბოლოდ (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ) იგულისხმება, ხოლო ასეთი დაშვებისას პროკოპის ტექსტი სრულიად არ უდგება ამ ადგილს. ასე რომ პროკოპის ტრაქეა და მისი მონათხრობი ეპიზოდი გულისხმობს ანაკოფია-ფსირცხას, სადაც აფხაზეთი მართლაც იწყებოდა (ჟ. ბერულავას დაკვირვება აქ მართალია, თუმცა ავტორი არ ცდილა თავისი ეს მიხვედრა მეცნიერულად დაემტკიცებინა).

მთისმკერდი გადავიარეთ და მეხადირის ჭალაში შევედით (გაგრძელება სხვა დროს).

მკვლელის თბილისის ტოპონიმიკიდან

(ა გ ა რ ა ნ ი)?

უნებურად მაგონდება 1927 წელი, როცა ჩვენ, ახალგაზრდანი, ასპირანტები და უკანასკნელი კურსის სტუდენტები: გ. წერეთელი, ს. ჯიქია, ლ. მუსხელიშვილი, ი. ცინცაძე, გ. გოზალიშვილი და ამ სტრიქონების ავტორი პირველად გავემგზავრეთ სასწავლო-სამეცნიერო ექსპედიციასში. ინციდენტი, მუშაობის გეგმა, მატერიალური სახსრები სულ ყველაფერი ჩვენივე იყო. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება იმით დაგვეხმარა, რომ მცირე თანხა გვასესხა, მასწავლებელმა ივ. ჯავახიშვილმა, კი ჩვენ მიერვე შერჩეული მარშრუტი (ჯავახეთი) მოგვიწონა.

ადგილზე ჩვენი სატრანსპორტო საშუალება ერთადერთი ვირი იყო, რომელსაც ჩვენი ბარგი-ბარჯანა ავკიდეთ, თვითონ-კი ქვეითად მივდევდით მას. 15 დღეს დავდიოდით, ჯავახეთის მესამედიც-კი ვერ მოვიარეთ. ზოგი მონაწილე მოიქანცა და ჩამოგვშორდა, ზოგიც ავად გახდა. მეტად მძიმე პირობები იყო მატერიალურიც და მორალურიც.

მიუხედავად ამისა რა ბევრი რამ შეგვძინა ჩვენ ამ მოგზაურობაში!...

დღეს (1947 წლის ივლისი) თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორის განკარგულებით ჩვენი სასწავლო-სამეცნიერო ექსპედიცია სავსებით უზრუნველყოფილია: მის განკარგულებაშია საკმაო თანხა და საკუთარი ავტობუსი. ჩვენს აწინდელ ექსპედიციასში: ცხრა ასპირანტი, სამი უმცროსი მეცნ. მუშაკი, ოთხი უფროსი მეცნ. მუშაკი და ერთიც ხელმძღვანელი (1927 წელს ექსპედიციის მონაწილეთა შორის ორნი ვიცავით საქართველოს ისტორიის სპეციალობისა, სახლშიაც ორი გვრჩებოდა; დღეს 15 მივდივართ და კიდევ;

1 მოხსენებად იყო წაკითხული ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე. 1948 წ. 5 მაისს. (პირველად გამოქვეყნდა: 1951 წ.).

ჩამდები არ შოდის!! საქართველოს ისტორიის კათედრის სასიხარულო წარმატება...).

3. VII გავემგზავრეთ. თავდაპირველად ჩანათფიქრი მარშრუტის გეგმის შეცვლა დამჭირდა: ავტობუსი მხოლოდ ათი დღით მივიღეთ, ჩვენ-კი ერთი თვით ვვარაუდობდით. გადავწყვიტე თრიალეთის მოვლა და ჭავჭავაძე-სამცხის გზით უკან დაბრუნება. ტექნიკურ დაბრკოლებათა გამო ახალი გზით (მარნეული — თეთრი-წყარო — წალკა) წასვლა არ მოგვიხერხდა, ძველ გზას (მანგლის—წალკა) ავყევით.

ჩემი ასპირანტების განწყობილება მხიარულია: სიმორცხვემ ჩქარა გაუარათ. ხმამაღლა ფიქრობენ, ოხუწჯობენ... აუარეთ ქალაქისპირა სოფლებს — შინდისს, ტაბახმელას. მაგონდება შინდისს ღვინო ლუარსაბ მეფისა (სააკაძის გაქცევა); შინდელი გლეხის ქალი, როსტომ მეფის დედა... ტაბახმელა კიდევ უფრო მეტ მოგონებას იწვევს. თამარ მეფე ხშირად იყო ტაბახმელას, აქ იშვა თამარის პირველი, აქვე ტაბახმელას გარდაიცვალა მეფე თამარი. თუმცა საკითხავია, ძველად ტაბახმელა იქვე იყო, სადაც დღეს არის, თუ ამ სახელით სხვა ადგილი, აქვე სადმე, იწოდებოდა?.. საინტერესოა თვით სახელიც — „ტაბახმელა“. თითქო ისე ჩანს, რომ „ტაბა“ შეიძლება ყოფილიყო კმელი, ე. ი. უწყლო (ისევე როგორც ხევხელი—აწინდელი ხოელეს მიდამოში). მაშ „ტაბა“ შეიძლება ყოფილიყო წყლიანიც და უწყლოც (ე. ი. „ხმელი“). გამოდის, რომ ტაბა არის გეოგრაფიული ადგილის გარკვეული ფორმა (მაგონდება აკად. ალ. ჯანელიძის პოპულარული წერილი ზღვების წარმოშობის შესახებ), და თუ ეს ასეა, რა კავშირშია ეს სიტყვა „თურქულ“ ტფუასთან?²

გადავწყვიტე კოქრის ციხე ვნახოთ. რა სამინელი წამლუკავი უნდა ყოფილიყო ყიზილბაშური მოძალბა, რომ ქვემო ქართლის

² ტაბა რომ ძირეული ქართველურია, თითქო სადაო არაა (მაგონდება აკად. აკ. შანიძის წერილი „ტობადა“); „ტაბა“ გავრცელებული გეოგრაფიული სახელია: ტაბა თორში, ტობანი-ერი იმერეთში, ტახისყური (ეს უკანასკნელი სოფლის სახელი უნდა იყოს, ისევე როგორც „ფარავანი“. „ტაბა“-საგან შეიქმნა სოფლის სახელი, შემდეგ კი ეს სახელი თვით ტბასაც შეერქვა, ისევე როგორც ფარავანის ტბა), ტბეთი შავშეთში, თითქო ქართლშიაც უნდა ყოფილიყო გეოგრაფიული სახელი ტბეთი, საიდანაც აზნაურთა განთქმული გვარ-სახელი ტბელი ჩანს X საუკუნეში, ტბისი ქვემო ქართლში, ტობახა გურიაში, სხალტა ქართლში და სხვ...

ამ შექურა ციხეს საკუთარი ქართული სახელი დაეკარგა და მისთვის „ქოროლი“ ეწოდებინათ (ქოროლი თურქული სამყაროს ხალხური ვიბრია და ყოველი ციხე მისი ადგილსამყოფელი იყო).

რამდენი ისტორიული გადმოცემა იქნებოდა შემონახული ამ ციხესთან დაკავშირებით, ეს ახლო-მახლო სოფლები რომ ათასჯერ არ ამოწყვეტილიყვნენ თურქების, თურქმანების, ყიზილბაშების ან სხვა „ველურებისა“ თუ „ტიყურების“ წყალობით. ეს სოფლები ხომ ამ ციხის „შემავალნი“ იყვნენ, უეჭველია. მაინც საჭიროა ამ სოფლების მოვლა და, თუ რამ გადაჩა, შევგროვება. ზეპირგადმოცემანი, წერილობითი ცნობები, არქიტექტურული დაკვირვებანი, — ეს პირველადი სამუშაოც-კი ჭერჭერობით შეუსრულებელია ჩვენი ციხეების შესწავლის საქმეში. ციხისა და მის გარშემო ნაგებობანი, ქვაბები, გვირაბები, კარები, გზაჭრილები, სამზირალ-საგუშაგოები, წყალსადენი, წყალსაცავები, ხორბალ-სანოვავის საცავები, იარაღის საცავები, ხარო-სადილეგოები, სასახლე, ეკლესია, — უნდა შესწავლილ-დადგენილ იქნას ციხის ეს (და სხვა) ელემენტები, უნდა შედარებითი შესწავლის გზით დადგენილ იქნას ციხე-სიმაგრის ტიპები (კოშკი, გალავანი, ნარიყალა, ციხე-ქალაქი, დედა-ციხე, ციხე-ბურჯი და სხვ.); უნდა შესწავლილ-შეფასებულ იქნას ციხის სოციალ-პოლიტიკური და ეკონომიური მნიშვნელობა. მაგრამ ჭერ მუშაობა არც კი დაწყებულა ქართული ისტორიოგრაფიის ამ მორიგ ამოცანაზე. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ჩვენში გვიანი ხანის არქეოლოგია სავსებით უგულვებელყოფილია (განსვ. ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს მუშაობა ამ საქმეში მისმა უღროო სიკვდილმა შეწყვიტა). და რაოდენ ახალ ცნობას შეგვძენდა, რაოდენ ცოდნას შეგვმატებდა ასეთი მუშაობა!... ციხეები, ქალაქი-სასახლეები, სამეურნეო თუ საკულტო ნაგებობანი სანახევროდ (და ზოგჯერ მთლად) მიწაშია ჩაფლული... უეჭველად უნდა წამოვიწყოთ, ან უფრო სწორად, უნდა განვაახლოთ ფეოდალური ხანის საქართველოს არქეოლოგიაში მუშაობა და ეს ფეოდალური ხანის ქართული ციხისა და ქალაქის შესწავლის პრობლემას უნდა დაუკავშიროთ.

ადრინდელ წყაროებში სახელწოდება „ციხე კოყრისა“ ჩვენ არა გვხვდება, თუმცა „კოყორი“, საფიქრებელია, დაბას აქ ძველიდანვე ერქვა. ამის საბუთია როგორც თვით სიტყვა კოყორი, ისე დოკუმენტური ცნობა, რომლითაც „კოყრისა დაბა“ აქ უკვე XIV ს ა უ კ უ ნ ე შ ი ს რ ი ს დ ა მ ო წ მ ე ბ უ ლ ი³. ვახუშტი წერს: „არს

³ საქ. სიძველენი, II, 8—9.

ციხე აზეულასი და აწ კოყრის თხემსა ზედა კლდისასა“⁴. თითქო ვახუშტი ფიქრობს, რომ დაბა კოყორს ძველად აზეულა ერქვა, რომ, მაშასადამე, სახელი „კოყორი“ გვიან შემოსულია. ასეთი მსჯელობა სახელოვანმა მეცნიერმა ალბათ იმაზე დაამყარა, რომ მას „კოყორი“ ძველ წყაროებში არ შეხვედრია. როგორც ვნახეთ, ეს შეცდომაა. მაგრამ საიდან მოაქვს ვახუშტის ეს „აზეულა“, რომელიც მისი აზრით, „კოყორს“ წინ უსწრებდა? ჩვენ ასეთი საგეოგრაფიო სახელი არ შეგვხვედრია. უნდა ვიფიქროთ: ვახუშტის ჰქონდა საკმაო საბუთი აზეულას არსებობის შესახებ ძველად, მხოლოდ მის ლოკალიზაციაში (აზეულა=კოყორი) ცდებოდა.

მაშ რა სახელით გვხვდება ჩვენ ეს ციხე ძველ წყაროებში? ან, შეიძლება, ძველად ის არც იყო?.. აქვე კ ა ბ ე ნ ი ს მ ო ნ ა ს ტ ე რ ი, რომელი „ალაშენა მეფემან თამარ“⁵, აქვე ტაბახმელა—საზაფხულო ადგილ-სამყოფელი თამარ მეფისა, აქვე ახლოს ბეთანია „თამარ მეფის აღშენებული“⁶. ვახუშტი წერს: „ამ ციხის (ე. ი. კოყრის ნ. ბ.) საშხრით (sic) არს სასახლე მეფისა კოყორი. ალაშენა პო მეფემან როსტომ, უმეტეს — ჟა მეფემან გიორგიმ და ქდ მეფემან ვახტანგდგებოდნენ ზაფხულს მეფენი“⁷.

კოყორს სასახლეების მშენებლობა, შეიძლება ამ ნაგვიანევი ხანის (XVII—XVIII სს.) ქართლის მეფეთა თავდაპირველი წამოწყება არც კი იყოს, არამედ ძველი ტრადიციის განახლებას წარმოადგენდეს. აქვე ყურადღებას იქცევს სამადლო, რომელსაც ასეთი სახელი, ვახუშტის აზრით „ეწოდების მუნ ფუნდუქისათვის“⁸. ქართულ საისტორიო წყაროებში სამადლო ვახუშტიზე უფრო ადრეც იხსენიება. XVI საუკუნის 60-იან წლებში, როცა სიმონ ქართლის მეფე თბილისში მსხდომ ყიზილბაშებსა და მათ მფარველობაში მყოფ დაუღბანს ებრძოდა, ის ერთხანობას სამადლოს იდგა. აქვე მოხდა ომი სიმონსა და დაუღბანს შორის, რომელიც ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა. დამარცხებული დაუღბანი ყიზილბაშებით ისევ თბილისის ციხეში ჩაიკეტა⁹. საგეოგრაფიო სახელი სამად-

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა., 47—48.

⁵ იქვე, 47.

⁶ იქვე, 49.

⁷ იქვე, 47—48.

⁸ იქვე, 47.

⁹ მარიამისეული ქცა-ა, 939.

ლო ვახუშტის აღნიშნული აქვს თრიალეთშიც. ეს პუნქტიც ქალაქი-საქენ მიმავალ გზაზე ჩანს¹⁰.

ასევე საინტერესო ფიქრის აღმძვრელი ჩანს აქვე საგეოგრაფიო სახელი დიდება...¹¹.

კიდევ უფრო საყურადღებოა აქვე კოჭრის ციხის ძირას ხელოვნურად გაჭრილი კლდე, სადაც გატანილი ყოფილა გზა, რომელიც გარდაბანს აკავშირებდა (სკვირეთის ხეობით?) შიდა ქართლთან. ბუნებრივად მაგონდება კლდეკარები თრიალეთში, ბაგინეთში, უფლისციხეს, აწყურში... გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ აქ ციხის არსებობა დიდად იყო დაკავშირებული ამ კლდეკართან, სულერთია, ერთად წარმოიშვნენ ისინი, თუ სხვადასხვა დროს. ეს მოვლენა, კლდეში ხელოვნური გზის გატანა, რა თქმა უნდა, გვინ-ფეოდალური ხანის ამბავი არაა. ის ზოგიერთ შემთხვევაში შეიძლება უფრო ძველიც იყოს, ვიდრე კლასიკური ხანა ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა (ამას გვაფიქრებინებს კლდეკარები ბაგინეთს, უფლისციხეს, აწყურს..), მაგრამ სავაჭრო გზებით დაინტერესებულობა და ციხეების აგება „კლდეკართა“ კარგად დამოწმებული ფაქტია IX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში: „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა, იპატრონა დავით, ძე ბაგრატ კურაპალატისა“¹².

მაინც, რა ძლიერი აღმავლობის ეპოქა იყო არაბთა ერთიანი სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლისა და საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ხანა! არაბთა ერთიანი სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლა ეს იყო დაპყრობილ კულტურულ ხალხთა გამარჯვება, იმდროინდელი საზოგადოებრივი ვითარებისათვის შეუფერებელსა და ამდენადვე ქვეყნის წინსვლის შემაფერებელი ორგანიზაციის დამსხვრევა და კულტურულ ხალხთა შემოქმედებითი ძალების განთავისუფლება. ამავე დროს ეს იყო ხანა ნორმალური საერთაშორისო ურთიერთობისა ახლო-აღმოსავლეთში. „ნორმალურში“ აქ იგულისხმება მეტ-ნაკლებად თანაბარი სიმაღლის კულტურათა მქონებელ ხალხთა ურთიერთობა.

სამიწათმოქმედო კულტურის ხალხთა ისტორიაში განსაკუთრებით მძიმეა ე. წ. „გადმოსახლების ხანა“. უკეთ, გადმოსახლების ნო-

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა... 194; ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I და II, 342.

¹¹ თუ ის „დიდი დაბასავან“ არაა ნაწარმოები, თუმცა ძველად უფრო მოსალოდნელი იყო „დაბადიდი“.

¹² მატ. ქმ, ანასეული ქცა, 164.

მალური სახეობა, თორემ მოსახლეობის გავრცელების ტენდენცია გარკვეული მიმართულებით მუდამ არის ამა თუ იმ საზოგადოებაში. მაგრამ აღნიშნული ტენდენცია ხორციელდება კულტურული საზოგადოებისათვის ასატან ფორმებში. ურთიერთის მეზობელ კულტურულ ხალხებს შორის ამ ნიადაგზე მეტოქეობა, რაც ხშირად ომსაც კი იწვევს, რომელსაც, შესაძლებელია, მოსაზღვრე ტერიტორიის დაპყრობა-წაგლეჯაც მოჰყვეს ხოლმე, სრულიად ნორმალურია: ის კატასტროფას არ მოასწავებს... მაინც და მაინც მეზობლობის ეს ფორმებიც ასე თუ ისე შეხამებულია იმ კულტურულ მეურნეობასთან, ამ მეზობლებს რომ გააჩნიათ.

სულ სხვა მნიშვნელობისაა ნომადთა მეზობლობა მიწისმოქმედ საზოგადოებასთან. აქ მუდმივი ომია და კატასტროფის საფრთხე. *modus vivendi* აქ არ ხერხდება. ან ერთი უნდა გაქრეს, ან მეორე... და რამდენი ასეთი შემოსევა — მართლაც რომ „შემოსევა“ — განუცდიდა ჩვენს ქვეყანას!.. რამდენხელ ნომადები მთელი თავისი „ველური“ ენერჯით ცდილან ჩვენს წაღვევას... რამდენი ასეთი ტალღის მოზღვაება გადაიტანა ჩვენმა ხალხმა, ჩვენმა კულტურამ მარტო ფეოდალურ ხანაში!..

დასავლეთ ევროპელებს ვერ დაუვიწყნიათ ჰონ-თურქთა შესევანი IV—V საუკუნეებში ან ვიკინგების მეზობლობა X საუკუნეში. ჩვენ ქვეყანას კი არ გამოსწყვეტია ჰონ-თურქები, თურქ-ხაზარები, არაბები, თურქ-ყივჩალები, თურქ-სელჯუკები, თათარ-მონღოლები, ყიზილბაშ-თურქმანები, მაგრამ, თუ ამ „ველურებთან“ ბრძოლა სამკვდრო-სასიცოცხლო იყო, უკეთესი არც ბარბაროსულ ოსმალეთთან მეზობლობა იყო. მეზობელთან კულტურული მშვიდობიანი ურთიერთობა ხომ არც ამას ეხერხებოდა. ყველას ჩასანთქავად უყურებდა და ნთქავდა კიდევაც, ვიდრე ძალა შესწევდა, თუმცა არ ძლებოდა. და ასეთი მეზობლობა ასეულ წლების მანძილზე! ოსმალეთმა გამოიხრა ახლო აღმოსავლეთი, კულტურული დოვლათი გაუნიავა მას... დაუმატეთ ყველაფერ ამას „ლეკების“ მეზობლობა და თქვენ მიიღებთ იმ საგარეო-სამეზობლო პირობებს, რომელშიაც ქართველ ხალხს წილად ხვდა ცხოვრება მრავალი ასეული წლის მანძილზე. შედეგი ბუნებრივად გასაგებია: მძიმე დაზიანება, გავერანება... უფროსაკვირველი ისაა, თუ როგორ მოვახერხეთ იმის დაცვა, რაც დავიცავით, — რაც შემოგვრჩა (ეს ფრიად საინტერესო საკითხი დღემდე, რამდენადაც მაგონდება, არავის უკისრია გადასაჭრელად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. დასვა კი ის პირველად დიდმა ილიამ... — დროა უკვე, რომ ამ საკითხს მოველოს და არც ძნელად გადასაწყვეტი საკითხია ის).

ორასი წლის, დაახლოებით (IX—XI სს.), მშვიდობიანობის ხანა საკმაო აღმოჩნდა, რომ ახალგაზრდა ფეოდალურ საქართველოს ყოველ შხრივ ძლიერად გაეშალა ბრწყინვალე შემოქმედების ნიჭი. ექვსას წელიწადს გვარბიეს ამის შემდეგ და ვერ მოგვეშალეს, თუმცა უსასტიკესად დაგვაზიანეს...

კოერის ციხე (მისი კლდეკართი) შესანიშნავია. იდგა ეს ქორის ბუდე ამ გზის ყელზე და, რა თქმა უნდა, ქარავანი მას გვერდს ვერ აუქცევდა, გარდაბანიდან შიდა ქართლს მიდიოდა ის, თუ თბილისიდან თრიალეთზე:

საერთოდ, ციხე, ეს პოლიტიკური (და სოციალური) ბატონობის საშუალება (და ნიშანი) არა მარტო გზის ყელზე იდგა, არამედ გზას თავისკენ ეწეოდა: ამა თუ იმ ციხის „შემავალ“ ქვეყანაში გამვლელო, რასაკვირველია, გვერდს ვერ აუქცევდა ამ ციხეს, ხოლო მთელი საქართველო ხომ გარკვეულ დროს ასეთ საციხისთაო ტერიტორიული ერთეულებსაგან შედგებოდა...

„დღიური“, კარგა ხანია, უნებური წიადსკლებით თითქმის დაშერღვა. აქ კი მას დროებით განზრახ თავს ვანებებ და მიწა ერთი ისტორიული ფაქტის დადგენას გამოვეცილო. თუმცა სასურველი ხისრულით, ვხედავ, არც ეს მომიხერხდება: ამისათვის საჭირო იქნებოდა სპეციალური საველე მუშაობა. მაგრამ წერილობითი მასალაც, ჩვენს განკარგულებაში რომაა, საშუალებას იძლევა, ვფიქრობ, ამ ფაქტის ასე თუ ისე დასადგენად, ხოლო ხსენებული ფაქტის დადგენა გვითვალისწინებს საინტერესო პერსპექტივას სხვა კიევ უფრო მნიშვნელოვანი მოვლენების გარკვევისათვის (აქ უკვე სპეციალური საველე მუშაობა აუცილებელი შეიქნება).

ჩვენი განზრახვაა წერილობითი წყაროების მონაცემთა საშუალებით ვცადო დადგენა, თუ სად იყო „აგარანი“, XI—XII საუკუნეთა ქართულ საისტორიო თხზულებებში რომ აგრე ხშირად მოიხსენიება. ამ გეოგრაფიულ სახელთან დაკავშირებულია ჩვენი ისტორიის მნიშვნელოვანი ამბები აღნიშნული დროისა.

XI საუკუნის 60-იან წლები იყო. განძის ამირა ფადლონ და ქართველთა მეფე ბაგრატ ურთიერთს ებრძოდნენ. თურქთა სულტნის აღფალარსლანის წყალობით თბილისის საამირო ფადლონს ეჭირა. ბაგრატ მეფემ ხელთ იგდო განძის ამირა და საქართველოს ეს ნაწილი წაართვა მას. მაგრამ ქართველთა მეფემ ქალაქი თბილისი დმანელ სითილ-არაბს უწყალოდა, ხოლო „თავისად აიხუნა ციხენი რუსთავი-

სანი (MB—რუსთავი), ფარცხისი, აგარანი (M—აგარნი), გრიგოლ-
წმიდანი, ქავაზინი (M—ქვაზნი, Bჟ—ქავაზნი)¹³.

მოტანილი მოწმობიდან უეჭველად ჩანს, რომ აგარანი, ისევე როგორც რუსთავი, ფარცხისი, გრიგოლწმიდანი და ქავაზინი, ციხეამ ციხეთა აღების სპეციალური აღნიშვნით მემატიანეს სურს-გვითხრას, რომ მეფე ხსენებულ ქვეყანას პოლიტიკურად დაეუფლა. ამ ციტატის საფუძველზე (და სხვა ვითარებათა გათვალისწინებით) იმის ცუდმანიც შეიძლება კაცს გაუჩნდეს, რომ აგარანი, ისევე როგორც სხვა აქ ჩამოთვლილი ციხეები, სომხითშია (-ქვემოქართლი).

ბაგრატ მეფემ დატყვევებული ფაღლონი ერთგულებაზე აფიცა და გაუშვა. მაგრამ განძის ამრა ფიცის გამტეხი აღმოჩნდა. „ფაღლონ-გატეხნა ფიცნი და შუამდგომლობანი დიდისა სულტნისანი და მოიპარა ქავაზინი და შემდგომად ამისა, მეფე აფხაზეთს იყო, მოვიდა ფაღლონ და მოადგა აგარათა. და გაუშუნა ციხისთავმან აგარანი. და მსწრაფლ აღმოვიდა მეფე, მივიდა და მოადგა აგარათა. და წარახუნა აგარანი“¹⁴. აქედან კიდევ უფრო ნათლად ჩანს, რომ აგარანი ციხეა: მას ციხისთავი ჰყავს. ქართველთა მეფე ამ ციხის დაკარგვას უფრო მწვავედ გრძნობს, თითქო, ვიდრე ქავაზინის „მოპარვას“ ფაღლონის მიერ. ზემოთ აღებულ გუმანს, რომ აგარანი ისე, როგორც ქავაზინი, სომხითში იყო, ეს ადგილიც მხარს უჭერს¹⁵.

როგორც ცნობილია, ბაგრატ მეფის გარდაცვალების შემდეგ, გიორგის მეფობის ეამს, საქართველოში იყო „დიდი თურქობა“. ქვეყანა თურქთა სულტნის მალიქშაჰის მოხარკე შეიქნა. ამავე დროს სულტანმა ქართველთა მეფეს მრავალი ციხე და ქალაქი წაართვა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი წერს: „ხოლო ვიდრე ამა უამადმდე ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი ყოველი, სამშუილდე, აგარანი

¹³ ანასეული ქ-ცა, მატ. ქ-ა, 195.

¹⁴ ანასეული ქ-ცა, მატ. ქ-ა, 196.

¹⁵ ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა საყთხი: საიდან, ე. ი. რა მიმართულებით მოდის ლაშქარ-შეყრილი ბაგრატ მეფე აქ, სომხითში? რა თქმა უნდა, ეს არ ხდება თბილისზე გამოვლით: თბილისი მისი გარემოთი ბაგრატს არ ეკუთვნის. საყურადღებოა, რომ ბაგრატ მეფის აქტიურობა სომხითში მას შემდეგ ხდება შესაძენევი, რაც მან თრიალეთი დაიმორჩილა. ეხლა მის ხელთაა აფხაზეთი; ქართლი, თრიალეთი და ამ უკანასკნელის უშუალო გარკველება მანგლის-სომხითი. სამშვილდე, ფარცხისი ბაგრატსა აქვს. მარაბდაც (თუ მარაბდანი?) ხომ ქართველთა მეფის ხელთ იყო (ანასეული ქცა, მატ. ქ-ა, 196). ასე რომ ბაგრატს შიდა ქართლიდან სომხითს, უნდა ვიფიქროთ, თრიალეთ-მანგლის ქვეით უკავშირდებოდა.

თურქთა ჰქონდეს, ხოლო თრიალეთი და კლდე-კარნი ჰქონდეს თევ-
დორეს, ჰყონდიდელისა დისწულსა, კაცსა გონიერსა და დიდად
მყოფსა. რამეთუ, რა მეფე გარდავიდის აფხაზეთად, უმცრორე ეში-
ნოდის თურქთა და მათთა ციხოვანთა. მას უამსა მეფე გარდავიდა იმე-
რით (MB—იმერიოს). შეკრბეს გიორგი ჰყონდიდლის წინაშე და მწი-
გნობართა უხუცესსა (MB add.— წინაშე) თევდორე, აბულეთი და
ივანე ორბელი და სიმარჯეთით მოიპარეს სამშუილდე... ცნეს რა თურ-
ქთა აღება სამშუილდისა, უმრავლესი ციხენი სომხითისანი დაუტევ-
ნეს და ღამით მეოტ იქმნნეს და ჩუენთანა მოითუალნეს იგინი¹⁶. ეს
ამბავი მოხდაო, გვაუწყებს ისტორიკოსი, 1110 წელს¹⁷.

სომხითის იმ ციხეთა შორის, ქართველების მიერ სამშვილდის
აღების გამო თურქებმა რომ დაცალეს, აგარანი არ იგული-
ცხმება: ის დავით მეფემ ომით აიღო მხოლოდ 1118 წელს. ჩანს,
აგარანი არ ყოფილა ისე დამოკიდებული სამშვილდეზე, როგორც
ის „უმრავლესი ციხენი სომხითისანი“. აგარანს თავისთავადი, სამ-
შვილდისაგან დამოუკიდებელი მნიშვნელობა ჰქონია და, უნდა ვი-
უიქროთ, მაგარი ციხეც ყოფილა.

ჩვენი თავდაპირველი გუმანი, რომ აგარანი სომხითში იყო, ამ
პოწმობით კიდევ უფრო საფუძვლიანი ხდება; სამშვილდის გვერდით
იაიცი ნაგულისხმევი ჩანს „სომხითი ყოველ“-ში¹⁸.

იგივე ისტორიკოსი განაგრძობს. 1118 წელი იყო. დავით მეფემ
„ამასვე წელსა აიღო ციხე ლორე. მაშინ ივლისსა აიხუნა აგარანი“¹⁹

¹⁶ ანასეული ქ-ცა, ც-ბა დ-თისი, 210.

¹⁷ იქვე, 211.

¹⁸ ამისდა შესაბამისად ჩვენ ამ ციტატში რედაქტორისეული პუნქტუაცია
შეეცვალეთ.

¹⁹ სამწუხაროა, რომ ანასეული ქ-ცას რედაქციას აქ არ აღუნიშნავს M და A
ვარიანტების ჩვენებანი: M = ამასვე წელსა აიღო სომხითის ციხე ლორე
ციხე ქალაქი და მაშინვე ივლისსა აიხუნა აგარანი; A — ამასვე წელსა
აიღო სომხითისა ციხე ქალაქი ლორე და ამასვე წელსა ივ-
ლისსა აიხუნა აგარანი. ეს ჩვენებანი კი მრავალმხრივ საინტერესოა. მაგალ-
თად, ანასეული ვარიანტი აქ, როგორც ვხედავთ, არ იძლევა ჩვენებას, რომ იმ
დროს ლორე სომხითში ივლისსმებოდა. მარიამისეული ვარიანტი კი ასეთ ჩვე-
ნებას იძლევა. ეს მნიშვნელოვანი გარემოებაა: სხვას რომ თავი დაეანებოთ, ვახუშ-
ტიც კი ლორეს სომხითს გარედ ჰგულისხმობს (აღწერა... 50). ეტყობა სახელოვა-
ნი მეცნიერი თავისი დროის მიხედვით მსჯელობს, როცა „სომხითი“ მართლაც არ
შეიცვალა ტაშისს. როსტომ მეფე (XVII ს.) ეუბნება თავის მესტუმრე ღონდარას:
„ბედნიერ კელმწიფეთა პაპა მამათა ჩუენთა პაპა თქუენი და მამა თქუენი ლო-
რ დაღმა აეყარა და სომხითს გაღმოესხა“, საქ. მუზ. ხელ. განყ., Hd 14673.

მეორესა დღესა, ცისკარს. რამეთუ პირველცა ესე ციხე აეღო ბაგ-
რატს, პაპასა მისსა გარნა სამ თუე ბრძოლითა“²⁰. აქედან უფრო კარ-
გად მტკიცდება, რომ აგარანი ფრიად მაგარი ციხე ყოფილა. ისტო-
რიკოსს სურს საგანგებოდ აღნიშნოს დავით მეფის სამხედრო ნიჭი:
მან ისეთი მაგარი ციხე, რომლის ასაღებად პაპა მისს სამი თუე ბრძო-
ლა დასჭირდა, „მეორე დღეს“ აიღოვო. დამოწმებული ადგილიდან
თითქო საფიქრებელია, რომ აგარანი სადღაც ლორეს ახლოსაა, მაგ-
რამ შემდგომი ჩაკვრება ცხადყოფს, რომ ასეთი დასკვნა სავალდე-
ბულო არაა. აქ ის კი არა სწერია, თითქო დავით მეფემ აგარანი ლო-
რეს აღების მეორესა დღესა ცისკარს აიღო, არამედ ის, რომ მეფემ
„ივლისში აიხუნა აგარანი“²¹. შემოდგომის უმაღვე, ე. ი. დღეს რომ
შემოადგა ციხეს, მეორე დღეს ცისკრისას აიღო იგი. ლორესთან ამ
ამბავს მხოლოდ ის კავშირი აქვს, რომ ის ციხე-ქალაქიც (ლორე)
მეფემ იმავე წელს (ალბათ, ივლისამდე) აიღო.

ყველა ზემონათქვამიდან დავასკვნით: აგარანი მაგარი
ციხეა: ის, ყველა ნიშნებით, სომხით შიი, ამ ციხის მნიშვნელო-
ბა უფრო დიდია, ვიდრე სომხითის უმრავლეს ციხეთა მნიშვნელობა.
აგარანი სამშვილდისა, ლორესა და რუსთავის
რიგში დგას (თუმცა ის ციხე-ქალაქი არ უნდა ყოფილიყო).

ცნობები „აგარანი“-ს შესახებ თამარის ისტორიკოსებსაც შემოუ-
ნახავთ.

გიორგი მეფემ, თამარის მამამ, აჯანყებული უფლისწული დემნა-
და მისი მომხრე ორბელები შეავიწროვა. აჯანყებულთა წინააღმდეგ
გალაშქრებულმა მეფემ ტაშირი მოარბია. დემნა ორბელებით ლორეს
ციხეში გამაგრდა. გიორგი მეფემ-კი „მომრბეველმა ტაშირისა და
ლორის კართამან დაიბანაჲ აგარათა“²². აქედან მეფემ ლაშქარი ჰე-
რეთს გაგზავნა აჯანყებულთა მომხრეების წინააღმდეგ. ერთის შეხე-
დვით, შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ აგარანი, სადაც გიორგი მე-
ფემ დაიბანაჲ, სადღაც ლორეს ახლოა, მაგრამ შემდგომი ჩაკვრება
ასეთი დასკვნის გაკეთებას არ გვაიძულებს. გიორგი მეფე ამ დროს
ჯერ კიდევ გამარჯვებული არაა და აჯანყებულნი, ლორეს ციხეში რომ
შევიდნენ, თავს დამარცხებულად არა გრძნობენ. ისინი აქტიურად
მოქმედებენ. ირანს მოციქულებს გზავნიან და უცხოელებს მეფის
წინააღმდეგ ომში ეპატიჟებიან, კავკასიის მთიანეთის მოშველიება-

²⁰ ანასეული ქ-ცა, ც-ბა დავითისი, 212.

²¹ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ტექსტში ძირველად ეწერა: „მაშინ ივლისსა
აიხუნა აგარანი“..

²² ისტ. და აზმ. 68 (388).

საც ცდილობენ და ამ საქმეში მათ წარმატებაც აქვთ. ბრძოლის ამ საფეხურზე გიორგი მეფე უფრო თავს იცავს. შეტევაზე ის მხოლოდ მას შემდეგ გადადის, როცა მისმა ლაშქარმა პერეთს ბრწყინვალედ გაიმარჯვა და აჯანყების მეთაური დიდებულები მხარშეკრული მეფეს მოართვეს. მხოლოდ ამის შემდეგ მეფე „ვინაჲდგან ჰხედავდა მარჯუებისა მომცემსა ღმერთსა, არღარა უამისა დამყოფელი აღვიდა და მოადგა ლორესა“²². ასეთს პირობებში, ვიდრე მეფე შეტევაზე არ გადასულიყო, მისი დაბნაჲება ლორეს ახლო, მტრულ ქვეყანაში სავარაუდებელი არაა.

მოტანილი ადგილიდან ჩანს, რომ აგარანი ტაშირში არაა, რომ ეს პუნქტი ტაშირს გარეთაა. შეიძლება ისიც დავასკვნათ, რომ აგარანი ამ დროს მეფის დასაყრდენი პუნქტია, მაშინ როცა ლორე (ტაშირით) აჯანყებულთა სიმაგრეა. ამას გარდა, დამოწმებული ადგილი კიდევ ერთი დაკვირვების საშუალებას იძლევა. გამოთქმა, რომ აგარათა მყოფი მეფე „აღვიდა და მოადგა ლორესა“ მოწმობს, რომ აგარანი იქაა, საიდანაც ლორეს ავღენ, ე. ი. იგულისხმება დებედას ზემო წელისაკენ სვლა. ამ მოსაზრებათა საფუძველზე შეიძლება გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ აგარანი იყო დებედას ქვემო წელში, ან ისეთ ადგილას, საიდანაც ლორეს მისასვლელად საჭირო იყო დებედას პირის ავლა ქვემოდან ზემო წელისაკენ²⁴.

განვაგრძობთ დაკვირვებას.

თამარ მეფის ქმარყოფილი გიორგი რუსი ქართველმა დიდებულებმა ექსორიზიდან მოიყვანეს. აჯანყებულნი გეგუთს შეიყარნენ, გიორგი რუსი მეფედ გამოაცხადეს და თბილისში მყოფ თამარისა და დავითის წინააღმდეგ წამოვიდნენ. „ნახევარნი მათითა მეფითა გარდამოვიდეს მათთა ლიხისათა და ამწყუყედელნი და ამოკრებელნი ქართლისანი, მოვიდეს ნაჭარმაგევამდის და გორამდის; ნახევართა დადიანისა წინამძღომითა გარდაიარეს რკინის-ჭუარი და ჩავიდეს ციხის-ჭუარს და დაწუეს ქალაქი ოძრკე. მუნ შეიყარნეს ბოცო და მესხნი, ვინცა იყვნეს მიმდგომნი მათნი და გამგებლთა ესე ვითარისა საქმისათა... გააგეს პირველად აღებაჲ ჯავახეთისაჲ და ახალქალაქისაჲ, კუალად თრიალეთისაჲ და სომხითისაჲ, ვინაითგან ქურდვაჭრისა იქით გასდგომოდა ყოველი სომხითი: ივანე ვარდანის ძე პა-

²² ისტ. და აზმ., 68 (389).

²⁴ არსებობს ერთი სატურთი, რომელსაც მოვლა სჭირია. ჯუანშერი აღნიშნავს, რომ ვახტანგ გორგასალმა ქართული ეკლესია ახლებურად მოაწყო. მცხეთას კათალიკოზი დასვა, ქვეყანაში კი ეპისკოპოზები. ერთი ასეთი ეპისკოპოზი ვახტანგმა დასვა „აგარატს, რომელ არს ხუნანის გაერთებით“. MB — გამართებით (ანასეულთ

ტრონი გაგისაჲ, მჰყა, პატრონი კაეწონისაჲ, კენი თვთ ვარდანისი იყო, და სხუანი მის ქუეყანისა აზნაურნი და აზნაურის-შვილნი, თვნიერ ზაქარია ვარამისძისა; იგი კაცი ერთგული იყო და ჭაბუკი

ქ-ცა, ჭუნაშერი, 136). საღ იყო ეს „აგარაკი“ და რა ურთიერთობაშია ის აგარანი-სთან? (გეოგრაფიული სახელი „აგარა“, „აგარაკი“ „აგარანი“ საქართველოში გავრცელებულია. აგარაკი — *агарак* — ძველ სომხურში და სომხეთშიაც გავრცელებული სამეურნეო და საგეოგრაფიო ცნება — სახელი იყო ამ სიტყვის ფუძისა, მისი სადაურობისა, დუ ცნების წარმოქმნა-გავრცელებისა და მისი შინაარსობლივი სახეცვალების საკითხები, თავისთავად მეტად მნიშვნელოვანი, ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანი ვერ იქნება). ჭუნაშერი გულახმობს, რომ ეს აგარაკი სომხითშია, რომ აგარაკის საეპისკოპოზო ხუნანის საერისთაოს ეკლესიური შესატყვისია. უცნაურია რამოდენადმე ხსენებული აგარაკის გეოგრაფიული განმარტება, ჭუნაშერი რომ იძლევა. ჭერ ერთი, რა საჭირო იყო ასეთი განმარტება, რატომ სხვა საეპისკოპოზო კათედრების ადგილს არ განმარტავს ჭუნაშერი და მეორეც, რას ნიშნავს, „რომელ არს ხუნანის გამარტებით“? მაინც და მაინც ეს არც ძველი მკითხველებსათვის ყოფილა მთლად ნათელი. ამიტომაც მოხდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ანასეული ვარიანტი ქ-ცისა იძლევა წაკითხვას: „რომელ არს ხუნანის გაერთებით“.

ვახუშტი წერს: „ხოლო ახპატს ქვეით არს კეობა ჭოქჯანისა ლელვარძს მითს ქვეშ... მის ქვემოთ არს ჩრდილოთ ეკლესია აგარაკისა (რომელსა შინა დასეა გორგასალ ეპისკოპოზი, შემდგომად იქმნა მიტროპოლიტი და მეტოქი სომხითისა, რომლისა სამწყსო იყო ხუნანი, გარდაბანი და ბერდუჯის მდინარე) გუნაბათიანი, დიდშენი, აწ უწოდებენ ახტალას“ (ვახუშტი, აღწერა... 36). როგორც ვხედავთ, ვახუშტის დროს ამ ადგილს აგარაკი არ ეწოდებოდა, არამედ ახტალა. უნდა ვიფიქროთ, ვახუშტის ჰქონდა საბუთი, რათა ჭუნაშერის მიერ დასახელებული აგარაკი ახტალას ეგულისხმნა და, როგორც მოტანილი ადგილიდან ჩანს, მეცნიერ ასაბუთებს, კიდევაც თავის მოსაზრებას და, შეიძლება ითქვას, რომ ასაბუთებს საკმაო საფუძვლიანობით.

მაგრამ, ჭერ ერთი, ვახუშტი ამ ადგილას ციხეს არც აღნიშნავს, არც ვარაულობს და, მეორეც, დასახელებულ ადგილს ვახუშტი ხაზგასმით უწოდებს, ისევე როგორც ჭუნაშერი, აგარაკს (საგეოგრაფიო სახელი აგარაკი აღნიშნულია აგრეთვე ტაშირში, ლორედან ხუთი კილომეტრის მანძილზე, მის აღმოსავლეთით. არაა საფიქრებელი; რომ მას კავშირი ჰქონდეს აგარაკის საეპისკოპოზო ეკლესიასთან ან, კიდევ უფრო, სომხითის აგარანთან). ამავე დროს ვახუშტი იცნობს საგეოგრაფიო სახელს აგარანს და მას არ აიგივებს აგარაკთან. ჩვენ საცხებით ვეთანხმებით ვახუშტის, რომ აგარაკი, სადაც საეპისკოპოზო ეკლესია იყო, და აგარანი სომხითში სულ სხვადასხვა ადგილებია და არც ჩვენს წყაროებს ერევათ ისინი ერთი მეორეში.

გამოცდილი. ამათ ყოველთავე აგარათა შეყრაჲ გააგეს და მუნი-
დალმა მათ და ზემო ქართლისათა მყოფთა—ქართა ქალაქისათა მოს-
ვლაჲ, სადა იგი იყო მზე მზეთაჲ ნათელი ნათელთაჲ“ (ე. ი. თამარ)²⁵.

მოტანილი მოწმობა ჩვენი საკითხისათვის ნიშანდობლივ ჩვენებას
შეიცავს. აჯანყებულნი გეგუთიდან თბილისზე ორ კოლონად მოდიან.
პირველს ლიხის მთა გადმოუვლია, შიდა ქართლს მოსულა და გო-
რი — ნაჭარმაგვევიდან მცხეთის გამოვლით თბილისს (დღიღმისკარით)
შემოდგომას აპირებს: აჯანყებულთა მეორე კოლონა რკინისჯვართ
სამცხეს გადასულა. აქედან ის ჭავახეთის, თრიალეთის და სომხითის
აღებას აპირებს (ისტორიკოსი აქ ამ „სომხითში“, ქურდვაჭრის აქეთ
სომხითს ჰგულისხმობს, რადგან ქურდვაჭრის იქით „ყოველი სომხი-
თი“ აჯანყებულთა მხარეზე იყო). ამ ოპერაციების შესრულების შემ-
დეგ აჯანყებულთა ეს მეორე კოლონა საბოლოოდ აგარათა შეიყ-
რება, საიდანაც ის თბილისზე წავა. ამავე დროს გადაწყვეტილია, რომ
ორივე კოლონა ერთდროულად მივიდეს „ქართა ქალაქისათა“. აქე-
დან ცხადია, რომ აგარანი არაა ჭავახეთში ან თრიალეთში. ის არც
სომხითის იმ ნაწილშია, რომელიც აჯანყებულთ მომხრეობდა, ე. ი.
ქურდვაჭრის იქით. ამავე დროს ეს აგარანი მარჯვე პუნქტია დიდძა-
ლი ჯარის შესაყრელად და ის (აგარანი) თბილისის ახლოს მდებარე-
ობს. მართალია „აგარანი“-ში საკუთრივ ციხეს გარდა მეტნაკლებად
ფართე არემაზე იგულისხმება, სადაც, საფიქრებელია, ეს აგარაები
(= „აგარანი“) იყო და რომელთა სახელიც შეერქვა თვით ციხეს (ნი-
შანდობლივია, რომ ისტორიკოსს „აგარანი“ მრავლობით რიცხვად
ესმის და არა ისე, როგორც, ვთქვათ, არტანის), მაგრამ ვახუშტი
მაინც ცდება, ვფიქრობთ, აგარანის განმარტებისას. მეცნიერი ბატო-
ნიშვილი ასწერს გარდაბანს მის პირველ საზღვრებში: გარდაბანი
არს საზღვრით აღმოსავლეთით მტკვარი და, ხუნანის „გამართებით
ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა, სამკრით შულავრისა, ჭაპა-
ლისა და ბოლნისის გორაები; ჩრდილოთ მტკვრიდამ ტფილისის გო-
რაები ტავნაგეთამდე; დასავლით ქვეი ასურეთისა წინწყაროს გამო-
მართებით ნახილურამდე და ბოლნისის მცირე მთამდე. იწოდების
ქართლოსის ძის გარდაბანის გამო, რომელსა მისცა დედამან თჳსმან
ხუნანი და ესენი და მან უწოდა სახელი თჳსი. ამასვე უწოდეს შემდ-
გომად აგარანი“²⁶. ვახუშტით, როგორც ვხედავთ, ისე გამოდის, რომ
„აგარანი“ მთელ ქვეყანას, გარდაბანს, შერქმევია. საქმე ვახუშტის
ისე წარმოუდგენია, რომ ეს შერქმევა „შემდგომად“ მომხდარა, რომ

²⁵ ისტ. და აზმ. 92 (437—438).

²⁶ ვახუშტი, აღწერა..., 49—50.

უწინ ამ ქვეყანას გარდაბანი ერქვა, შემდეგ კი აგარანი. რა საბუთით დასკვნის ამას ჩვენი მეცნიერი? ასეთი დასკვნა ვახუშტის გამოჰყავს, საფიქრებელია, XII—XIII საუკუნეთა ქართველი ისტორიკოსების ამავე ცნობათა ნიადაგზე. ზოგიერთი ისტორიკოსის გამოთქმა ზშირად მართლაც ისეთი ხასიათისაა, რომ იძლევა მიზეზს ამ ტერმინის („აგარანი“) ასე ფართოდ გაგებისას, მაგრამ ასეთ ჩვენებათა გვერდით აქვე მოიპოვება ისეთი მოწმობანიც, რომელთა მიხედვით ასეთი ფართე გაგების შეზღუდვა აუცილებელი ხდება.

„აგარანი“ ქართულ საისტორიო წყაროებში სხვაგანაც მოიხსენიება.

შანჭორის ომის (1195 წ.) შემდეგ რანის საქმე კვლავ აირია. განძის ძფლობელი ამირ-მირმანი (ქართველთა მეფის ყმა) აბუბაქარის შეჩენით მოწამლეს. შეშინებული შარვანშა აღსართან შეელას ითხოვდა ქართველთა მეფისაგან. ივანე მსახურთუხუცესმა გელაქუნის მხარე დაარბია. მტრის ასეთი აქტიური დაზვერვის შემდეგ, როცა ივანე მსახურთუხუცესი დაბრუნდა, „შეიყარა მეფე სპითა იმიერთა და ამიერთათა ქუეყანასა განძისასა და თამარ ჩავიდა ღვინამღი²⁷. წინაშე მისსა მოვიდა შარვანშა სამსახურად და გაგზავნა ლაშქარი და შემოქცეული დადგა აგარათა მორკმითა და სუფევეითა“²⁸.

აქედან ისა ჩანს, რომ აგარანი მეფის ჩვეულ ბრივი სადგომია²⁹.

²⁷ აკად. კ. ქველიძის ეული ეს რედაქცია — „ღვინამღე“ მიუღებელი ჩანს. ამ დროს ღვინი, თუ პატ. რედაქტორს სომხეთის ღვინი აქვს მხედველობაში (ხოლო სხვა ღვინი კი ჩვენ არ ვიცით), ჯერ კიდევ საქართველოსთან შემოერთებული არ ყოფილა და ის თურქთა სამფლობელო იყო. მაგრამ არც მარიამისეული ვარიანტის „ღვირამღი“ ჩანს მისაღები, თუ ამ სახელში ცნობილ დაბას ვიგულისხმებდით, თორღი რომ იყო: მობანილ ციტატში ხსენებული ადგილი ნაგულისხმევია თბილისიდან აღმოსავლეთით (განძის მიმართულებით): აქ „წინაშე მისსა მოვიდა შარვანშა სამსახურად“, აქედან თამარმა გაგზავნა ლაშქარი განძისაკენ და „შემოქცეული“ ე. ი. უკან გამობრუნებული დადგა აგარათა.

²⁸ ისტ. და აზმ. 112 (476).

²⁹ მოყვანილი ციტატი თითქო უფრო მეტი ვარაუდის უფლებასაც იძლევა თამარ ჩავიდა ღვინამღი. ღვირი, ჩვენ გვეონია, რანისაკენ მიმავალ გზაზე იყო სადღაც საქართველოსა და განძის ქვეყანის საზღვრისაკენ, საქართველოში. ეს ადგილი მტკვრის მარჯვენა მხარეზე იყო. გზა კი თბილისიდან განძისაკენ, როგორც საფიქრებელია, ლომთა-გორას (—მარნეულს) გაივლიდა და აქედან ხუნანისაკენ მიდიოდა. აქ, ხუნანის ახლოს. მის აღმოსავლეთით, უნდა ყოფილიყო ღვირი ქვევით, გამონათქვამი — „თამარი ღვირიდან“ შემოქცეული დადგა აგ-

მაგრამ საკითხავია, თუ რა იგულისხმება აქ „აგარაში“. არა ჩანს სავალდებულო, რომ ამ ცნებაში მხოლოდ ციხე ვიგულისხმოთ (თუმცა არც მისი გამორიცხვაა სავალდებულო). აგარანი, საფიქრებელია, იყო დაბა (თუ დაბანი?), სადაც ციხეც იქნა აგებული. ჩვენს ასეთ მოსაზრებას ადასტურებს ბასილი ეზოსმოდგვარი, რომელიც ამ ციხეს „აგარათა ციხეს“ უწოდებს. ჩანს, აგარანი იგულისხმებოდა (ოდესმე უეჭველად, — ხოლო ამ დროს, — შესაძლებელია) ციხისაგან დამოუკიდებლად. აქვე იყო ციხე, რომელსაც, ბუნებრივია, „აგარათა ციხე“ ეწოდებოდა. ამავე დროს ამ ციხეს შემოკლებით დაბის თუ დაბათა საერთო სახელი „აგარანიც“ ერქვა (ანალოგიური ხასიათის ქართული საგეოგრაფიო სახელები მრავალია).

თუ რას წარმოადგენდა ეს აგარათა ციხე, რამდენადმე ეს ჩანს ბასილი ეზოსმოდგვარის მოწმობიდან. მძიმედ დასწეულებული თამარ მეფე აგარათა ციხეს მოიყვანეს. აქ ის თითქმის ნახევარ წელს იყო. აქვე აგარათა იმყოფებოდა მეფის მრავალრიცხოვანი კარი: ვაზირები, დიდებულები. აქვე აგარათა ციხეში იყო სამეფო პალატი, რომელსაც ჰქონდა „სასუენებელი“, სადაც ავადმყოფი მეფე იმყოფებოდა. ამ სასუენებელში „შემოუწოდა თამარ მეფემ ყოველთა სამეფოსა თვისისათა წინაშე მისსა და სიკვდილის წინ მეფური სიტყვა უთხრა მათ“³⁰.

ასე რომ აგარათა ციხე-შენობა-ანაგებობათა ერთული კომპლექსი უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ უკვე ზემოთ შევნიშნეთ, რომ ეს „აგარანი“ თუ „ციხე აგარათა“ სომხითში იგულისხმებოდა. ამასავე პირდაპირ მოწმობს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრე. თამარიო, ამბობს ის, „აღვიდა წინაშე ღმრთისა... იანვარსა თორმეტსა, დღესა ოთხშაბათსა, აგარათა სომხითისათა ქრონიკონსა ოთხას ოცდა შვიდსა“³¹.

რათა „შეიძლება გავიგოთ ისე, რომ „შემოქცეული“ თამარი თბილისს არ მოსულა, არამედ უშუალოდ „დადგა აგარათა“, ასეთი გაგებისას სავალდებულოა წარმოვიდგინოთ, რომ დეირიდან გზა მიდიოდა აგარანისაკენ; ეხლა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს გზა ლომთა-გორას გამოვივლიდა, აგარათა ადგილმდებარეობა უფრო ნიშანდობლივი შეიქნება: აგარანი სავარაუდებელია ლომთა-გორას ჩრდილოეთით.

³⁰ ბასილი ეზოს მოძღვარი, 33—34.

³¹ ანასეული ქ-ცა, 242. აქ ჩვენ უყურადღებოდ ვტოვებთ საინტერესო საკითხს იმის შესახებ, თუ ვინ იგულისხმება ნამდვილად ოთხას ოცდა შვიდს ქრონიკონს გარდაცვალებულად, დავით სოსლანი თუ თამარ მეფე. ჩვენთვის ამკამბა ლაშა-გიორგის თანამედროვის კატეგორიული ჩვენება. რომ აგარანი „სომხითში“ იყო.

კიდევ ერთი მოწმობაც. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე მოგვითხრობს: „უცხო თესლნი ვინმე ლაშქარნი“ (ლაპარაკია მონღოლებზე ნ. ბ.) მოვიდნენო. „მომართეს და დადგეს ბარდავის ჭალასა“. მეფე გიორგიმაც „შეიყარა სამეფო მისი და მოირთნა კარუჭალაქისა ლაშქარნი, დადგა ლომთა-გორასა და აგარათა შუა და ვიდრე ზედა-მისულადმდე გაექცენეს და გარდაიხუეწნეს, განვლეს დარუბანდის გზა“³².

ამ ძვირფას ცნობაში აღნიშნული ლომთა-გორას ადგილმდებარეობა დღესაც კარგად ცნობილია. ვახუშტი წერს: „მარნეულს არს ნაციხვარი, მისგამო იწოდა ძველადვე ლომთა-გორა“³³.

ლომთა-გორა, ამრიგად, ციხე იყო დიდ გზასაყარზე (მარნეული მნიშვნელოვან საგზაო პუნქტად რჩებოდა შემდეგ დროშიაც).

ლაშას დროინდელი მემატიანე ზემომოტანილს ცნობაში ორ თანაბარი ხასიათის პუნქტს გულისხმობს, ორ დაბას ან ორ ციხეს. ასე რომ აგარანში აქ არ შეიძლება ნაგულისხმევი იყოს ქვეყანა, რამდენადაც ლომთა-გორა ქვეყანა არ ყოფილა. შემდეგ, როცა მწერალი ამბობს, რომ ლაშა თავისი ჯარით დადგაო ლომთა-გორასა და აგარათა შუა, ის, უეჭველია, ამ ორივე პუნქტს, (= ორივე ციხეს) ერთ ხაზზე გულისხმობს, რომლის ერთ ბოლოზე აგარათა ციხეა, ხოლო მეორე ბოლოზე ციხე ლომთა-გორა. ამ პუნქტებს „შუა“ მდგომი ქართველთა ლაშქარი ერთის მხრით აგარათა

³² ანასეული ქ-ცა, 244.

³³ აღწერა... 48. მარნეული, „ეკლესია“ — „ჯოჯობეთა“ (ოღესმე დიდი სოფელი, დღეს ნასოფლარი), ლომთა-გორა (ნაციხვარი) ფრიად მნიშვნელოვანი პუნქტი ჩანს. უპირველეს ყოვლისა აქ იყო გზასაყარი. გზები აქედან მიემართებოდა თბილისისაკენ, შიდა ქართლისაკენ (კოტრის ციხით), სამშვილდისაკენ, დმანისისაკენ, ლორისაკენ, ხუნანისაკენ. აქვე იყო ციხე, რომლის „შემავალი“ იყო თავის დროს, საფიქრებელია, როგორც მდინარე ალგეთის ქვემო წელი, ისე ქციის მარცხენა სანაპირო მის ქვემო წელში (ნახიდურს ქვემოთ?). ხელსაყრელმა ადგილმდებარეობამ მარნეულს მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის მთელს მანძილზე შეუნაურჩუნა.

უძველეს დროს ლომთა-გორა აბოლოვებდა „მეგალითური ციხეების“ მწკრივს ალგეთის მდინარის მარჯვენა მხარეზე: ჩ ხ ი კ ვ თ ა, მ ა წ ე ვ ა ნ ი, წ ი ნ წ ყ ა რ ო, დ უ რ ნ უ კ ი, ლ ო მ თ ა გ ო რ ა.

ციხეს ებჯინება, მეორეს მხრით ლომთა-გორას. ამავე დროს ეს ლაშქარი აღმოსავლეთისაკენ არის პირმიქცეული³⁴.

ლომთა-გორას ადგილმდებარეობა ზედმიწევნით ვიცით, ამიტომ შესაძლებელია მხოლოდ ორი რამ: თუ ქართველთა ლაშქრის მარჯვენა ფრთა ლომთა-გორას ებჯინებოდა, მაშინ აგარანი მისგან ჩრდილოეთით ყოფილა, ხოლო თუ ამ ლაშქრის შარცხენა ფრთა ებჯინებოდა ლომთა-გორას, მაშინ ციხე აგარანი მისგან (ლომთა-გორისაგან) სამხრეთით უნდა ვეძიოთ. მაგრამ ამ მიმართულებით აგარანის ძებნა, ვფიქრობთ, გამორიცხებულია. როგორც დავინახეთ, აგარანი თბილისის დასამხარზეა და მის ახლოსაა ის თბილისის კარებს (ერთს ან რამოდენიმეს), უშუალოდ უმიზნებს; აგარათა ციხესა და თბილისს შორის სხვა რამ ციხე-სიმაგრე საგულეებელი არაა, რაც აუცილებლად საგულეებელი იქნებოდა იმ შემთხვევაში, თუ აგარანს ლომთა-გორას სამხრეთით ვიგულისხმებდით. ასე რომ ყველა ეს მოსაზრება გვავალებს აგარათა ციხეში აწინდელი კოჟრის ციხედ ავინახოთ. ამის შემდეგ მონღოლთა წინააღმდეგ გამოსული ლაშა-გიორგის ლაშქარი ბუნებრივად წარმოგვიდგება დაბანაკებული კოჟორ — ვაშლოვან — მარაბდა — მარნეულის ხაზზე.

ამრიგად, სახელი „აგარანი“ ერთის მხრით ეწოდებოდა აქ დაბას (უფრო — დაბებს), ხოლო მეორეს მხრით ამ დაბის (დაბათა) ციხეს. აგარა, როგორც მოვლენა, ჩვეულებრივ ამა თუ იმ დაბას განეკუთვნებოდა. ერთ დაბას, შესაძლებელია, რამდენიმე აგარა ჰქონოდა³⁵. ისმის საკითხი: ჩვენი ეს აგარანი თავდაპირველად რომელი დაბის ან ქალაქის შეიძლება რომ ყოფილიყო? ტაბახმელასი თუ თბილისის? ტაბახმელა არსებითად თითონ იყო აგარა და საფიქრებელია თვით შედიოდა ამ „აგარათა“ კომპლექსში, თუმცა საკუთარი სახელით („ტაბა-ქმელა“), ისევე როგორც ერთ-ერთ აგარას „კოჟორი“ ერქვა, ამიტომ უფრო ბუნებრივად გვეჩვენება, რომ ეს იყო თბილისის აგარაები. ამ საკითხისათვის ნიშანდობლივ გარემოებად მიგვაჩინა ზემოთ დამოწმებული საბუთის ჩვენება, რომლის მიხედვით შესაძლებელი ხდება დასკვნა, რომ კოჟრის შიდა მოებზე თბილისის ამირთამირას აღმინისტრაციულად ხელი მიუწვდებოდა³⁶. და ეს, რა თქმა უნდა, 1338 წელს

³⁴ სულერთია „ბარდავის კალა“-ში ჩანის ცნობილი ბარდავი იგულისხმება, თუ სხვა რაიმე სახელია აქ შეცდომა-დამახინჯების ნიადაგზე ამ სახით მოკეპული. როგორც არ უნდა იყოს, ის მაინც უდავოა, რომ მონღოლთა ქარი აღმოსავლეთიდან, მტკვრის ქვემო წელიდან მომავალი იგულისხმება.

³⁵ იე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, გვ. 264.

³⁶ საქ. სოდ., II, 9.

„შექმნილი მოვლენა კი არ იყო (ამ წელს არის ეს საბუთი დაწერილი), არამედ ძველი დროიდანვე არსებული ვითარება.

ისე გვეხატება, რომ თბილისის გარშემო სოფლები—ზოგი წარმოშობითვე, ზოგი შემდეგ დაქვემდებარებით—მისი (ქალაქის) აგარაბი იყო (გვიან ხანაში ამათ „ქალაქის პირის სოფლები“ ეწოდებოდა³⁷, ოღონდ სახელი „აგარანი“ იმათ შერჩა, რომელთაც დანარჩენთაგან („ადგილი საყანური, გინა სავენაქე, გინა დაბა“ — საბა, ლექსიკონი) განსხვავებით „აგარის“, ვითარცა „საზაფხულო სადგურის“ (საბა, ლექსიკონი) სახელიც უპირატესად შეეფერებოდათ.

შემდეგ კი უფრო გვიან, ამ დაბებმაც დაკარგეს აგარათა ძველი მნიშვნელობა, ქალაქმაც დაკარგა უფლება ამ აგარაებზე³⁸. ასეთ ვითარებაში გასაგებია მათი საერთო სახელის („აგარანი“) გაქრობა და ეს დაბებიც ამიერიდან მხოლოდ-ღა თავთავიანთი საკუთარი სახელით იცნობიან (შინდისი, ტაბახმელა, ზემო ტაბახმელა, კოკორი).. ასეთი მოსაზრება გვაეალებს დაუშვათ, რომ რაღაც დროს, XIII—XVII საუკუნეთა შორის, აქ ზაფხულობით მეფეთა დგომის ტრადიცია დიდი ხნით შეწყვეტილა და ის მხოლოდ XVII საუკუნეში მართლაც როსტომ მეფეს განუახლებია³⁹.

³⁷ ასეთი „აგარაების“ გარეშე თბილისის, როგორც ქალაქის წარმოქმნის ვითარება ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა..

დღემდე თბილისის ისტორიის სპეციალისტს, სამწუხაროდ, არაეის მიუქცევია უტარდლება ამ საკითხისათვის. არაეის უცდია ქალაქის წარმოშობა, ზრდა თუ დაცემა მისივე „აგარაებთან“ კავშირში შეესწავლა..

მაგრამ ამ მოსაზრების განზოგადებაც, ვფიქრობთ, შესაძლებელია. ასეთი „აგარაები“, დამოუკიდებლად იმისაგან თუ რა ეწოდებოდა მათ, საფულისხმებელია ყოველი მეტად თუ ნაკლებად მნიშვნელოვანი პუნქტის გარშემო, მაგალითად, მცხეთა-არმაზის უახლოესი აგარაები უნდა ყოფილიყვნენ ნაქულბაქევი, მუხათ-გვერდი, კარსანი, ქართლი, ციხე-დიდი, კოდმანი, წიწამური, ჭაჭვი, ჰაეკვალა (აქ არას ვამბობთ მუხრანის და დიღმის სოფლებზე... მცხეთა-არმაზს, როგორც ქალაქს, უეჭველია ხელი მოუწვდებოდა ამ „აგარაებზედაც“).

³⁸ XVII საუკუნეებში (საფიქრებელია, ბევრად უფრო ადრეც) ყველა ეს აგარაები, გარდა კოკორისა, კერძო მფლობელთა ხელშია (იხ. მასალანი საქალის სტატისტიკური აღწერილობისათვის მეთვრამეტე საუკუნეში. გამოც. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით).

³⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., 47. ამავე XVII საუკუნეში აქვე კოკორს „კაი საზაფხულო სასახლე და კარის საყდარი“ აუშენებია ქართლის კათალიკოსს ნიკოლოზს (ისტორიული საბუთები, IV, 66).

ეხლა ცოტა რამ აგარათა ჭალის შესახებ.

„ჭალა“ ძველ საქართველოში დასახლებულ პუნქტს (დაბას, ქალაქს) აწლდა. ის, როგორც ნაწილი, იმ კომპლექსურ ტერიტორიულ ერთეულში შედიოდა, რომელიც განვითარებული მიწის მეურნეობის ქვეყანაში (როგორც საქართველო იყო) დაბას (სამეურნეო თვალსაზრისით) ქმნიდა და ხასიათდებოდა „მთითა, ბარითა, ველითა, ვენახითა, წყლითა, წისქვილითა, საძოვრითა, სათიბითა, ჭალითა, სანადიროთა“ და სხვ⁴⁰.

აგარათა ჭალის გვერდით, საბელდახელოდ შეგვეძლო იმავე დროის ძეგლებიდან დაგვესახელებინა „სასირეთის ჭალა“, „ნადარბაზეთა ჭალა“, „ქვეშის ჭალა“, „ბარდავის ჭალა“ და სხვა. თვით თბილისსაც, უეჭველია, ჰქონდა თავისი (და შეიძლება არაერთი) ჭალა⁴¹.

გიორგი რუსის აჯანყებისას თამარ მეფის მომხრეებმა პირველად ჯავახეთისაკენ წამოსული აჯანყებულთა კოლონა დაამარცხეს. ამავე დროს დავით სოსლანი თამარის მომხრე ქართველებით გორსა და ნაჭარბაგვეს მოსულ აჯანყებულთა კოლონის წინააღმდეგ გავიდა. აჯანყებულთა ამ დასმა, რა კი პირველი კოლონის ჯავახეთს დამარცხების ამბავი შეიტყო, უკუქცევა ირჩია. თამარის მომხრენი გამარჯვებულნი დაბრუნდნენ და „შემოქცეულთა და მოსრულთა წინაშე თვთ თამარისა ჰყადრეს განსვლაჲ სომხითით და მიმართებაჲ ურჩთა და ვანდგომილთა მეფობისა მისისათა“⁴² ე. ი. ეხლა მესამე მიმართულე-ბით ანუ ქურდვაჭრის იქით რომ იყენენ გადამდგარნი, იმათ წინააღმდეგ წავიდნენ და თამარიც თან წაიტანეს. აჯანყებულთა ეს მესამე ჯგუფიც გატყდა: „მუნცა იქმნეს ჩვეულებითნი გამარჯუებანი“. მეფე თამარ „შემოქცეული დგა ჭალასა აგარათასა მონადირე და მონადიმე, მხიარული და შემწყალებელი ერთგულთა და საკუთართა მისთაჲ“⁴³.

ეს „ჭალა აგარათა“, აშქარაა, ქურდვაჭრის აქეთაა: მდინარის იმიერო აჯანყებულნი იყო და მისი დამორჩილების შემდეგ „შემოქცეული“ მეფე „დგა ჭალასა აგარათასა“. აქედანვე საფიქრებელია, რომ „ჭალა აგარათა“ თბილისიდან ძლიერ შორს არაა. მაგრამ ამაში სხვა ერთი მოწმობა კიდევ უფრო დაგვარწმუნებს.

⁴⁰ მოქაქეს მაგალითისათვის.

⁴¹ ორთა ჭალა, ჭალა ყურყუთა (?), ღირსი ჭალა (?), ჰავქალა (?).

⁴² ისტ. და აზმ., 94 (442).

⁴³ ისტ. და აზმ., იქვე.

შარვანშა აღსართანისა და ამირ-მირმანისათვის შველისა და ქე-
ლის ასაპყრობად თამარ მეფემ ლაშქარი შემოიყარა. ქართველე-
ბი მოელოდნენ, რომ შარვანისა და ჩანის მფლობელები მფარველო-
ბის სათხოვრად მოვიდოდნენ. დიდმნიშვნელოვანი პოლიტიკური
მოვლენა იყო. პატრონს „გამოჩვენებით“, ღირსეულად დახვედრა.
მართებდა, რათა ყმას იგი „საწუნელად“ არ სჩვენებოდა ამისდა შე-
საფერისად თამარ მეფე, დავითი და სამეფო კარი „დიდთა ლაშქარ-
თა შემყრელნი დადგეს დასოთა“⁴⁴.

„მაშინ მოვიდეს ამირ-მირმანი ფაჰლავანდის შვილი და აღსართან.
შარვანშა ყოვლისა არანისა დიდებულთა და ჰულამითა“⁴⁵. ქართვე-
ლები საგანგებოდ მოემზადნენ. „და დ გ ე ს კ ე ლ მ წ ი ფ ე ნ ი ს უ ე ს რ ა უ ლ -
ნი და ღმრთივ ამობრწყინებულნი ქ ა ლ ა ს ა ა გ ა რ ა თ ა ს ა და
პატვისმცემელთა ნებისყოფლობისა მათისათა აწუიენეს და მოი-
წუიენეს დიდითა ზარითა და პატივითა დედოფალი რუსუდან აქა“⁴⁶.

თუ რას წარმოადგენდა ამ დროს „ჰალა აგარათა“, სადაც მეფენი
იღვნენ, ჩანს მომდევნო ტექსტიდან: „რომელმან საბელმან, ვისმცა
გონებამან და ენამან აღმოთქუნა ქებანი ზართა და დიდებისანი, კა-
რავთა და სარაფარდათა, კოშკთა და ფილოპატანი, მოკაზმულობანი
და შემკობილებანი ბესელიებრნი გინა სოლომონიანი ტაძრისა ღმრთი-
სანი“⁴⁷. ეხლა, თუ რა იყო ეს „ჰალა აგარათა“, შეიძლება მიახლო-
ვებით წარმოვიდგინოთ ამავე მოწმობიდან. რუსუდანი მობრძანდა.
„შეიქმნა დარბაზობა და დასხდეს ტახტსა ზედა ოქროჰედილსა.
თვთ თამარ და დავით და ძე მათი გიორგი“⁴⁸. და მწერალი ასწერს
აღსართანისა და ამირ-მირმანის მიღების ცერემონიას: „პირველად რა
გამოვიდეს ტფილისით ქალაქით (რა თქმა უნდა, ლაპარაკია აღსარ-
თანსა და ამირ-მირმანზე, რადგან ქართველი მეფენი კარგა ხანია

⁴⁴ ისტ. და აზმ. 102 (457). უკანასკნელი სიტყვა ჩვენი კონიექტურაა. M აქ იძ-
ლევა: „დასოთა“. აკად. კ. ქ ე კ ე ლ ი ძ ე ასწორებს: დასითა, რაც უჩვეულო გა-
მოთქმა და ჩვენი აზრით ვერც მარჯვეა: ის ვერა ხსნის მომდევნო ტექსტს —
„რომლის სიმაგრით და სიმრავლით აღივსნეს მტკვრის პირი..“ ამიტომ უფრო
ბუნებრივად (თუმცა, არც თუ აუცილებლად) გვეჩვენება, რომ განმარტებითი წი-
ნადდება — „რომლის სიმაგრით და სიმრავლით“ და სხვ. მივაკუთვნოთ არა „და-
სოთა“-ს, არამედ, „დიდთა ლაშქართა“-ს (გრამატიკული შეუთანხმებლობა იქ გა-
დაუღლებელ დაბრკოლებად არ მიიღება).

⁴⁵ ისტ. და აზმ., 102 (457).

⁴⁶ ისტ. და აზმ., იქვე.

⁴⁷ ისტ. და აზმ., იქვე.

⁴⁸ ისტ. და აზმ., 103 (458).

„ჭალასა აგარათასა“ იყენენ და ტაბტზე ისხდნენ!...), მიაგებნეს წინა
ოფსანი და ყოფიყინი ახალნი და შემდგომად მათსა ჰერნი და კახნი,
შემდგომად ქართველნი და შემდგომად მესხნი და თორელნი,
შავ-შკლარჯ-ტაოელნი, შემდგომად სომხთარნი, შემდგომად აფხაზნი
და სუან-მეგრელ-გურულნი თანა რაჭა-თაკუერ-მარგუელითურთ და
თვთ კარვის კარსა ქელისუფალნი და შინაურნი. ხოლო ვინამთვან ში-
ნაური და თვისი იყო შარვანშა, პირველად შემოვიდა იგი... და დას-
ვეს თვსსა ადგილსა; და შემდგომად ამისსა მოვიდა ამირ-მირმან⁴⁹.

ჩვენ, სამწუხაროდ, არ ვიცით, როგორი იყო ასეთი ზეიმის დროს
საქართველოს სხვადასხვა თემის ლაშქართა დგომის წესი, რა მანძი-
ლი ამორებდა ერთი თემის ლაშქარს (დროშას) მეორესაგან. მაგრამ
აქ მოტანილი ტექსტი ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ საქარ-
ველოს ჯარის ეს ნაწილები ერთიმეორესაგან დიდად დამორებულნი
არ უნდა ყოფილიყვნენ. მასასადამე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ
ჭალა აგარათა თბილისიდან ძლიერ შორს არ უნდა
ყოფილიყო: ქალაქიდან მეფის კარვამდე, ამ „ჭა-
ლას“ რომ იყო, სულ საქართველოს ჯარი იყო
განლაგებული.

ესევე „ჭალა აგარათა“ უნდა იგულისხმებოდეს ბასილი ეზოსმოძ-
ღერის ცნობაში, რომ თამარმა „ჭალასა მდგომამან მოუწოდა ხუთ-
თავე და სიბრძნითა თუისითა შეიპყრნა, და თუითო თუითოსა ციხესა
შესუა, რათამცა განიწუართნეს“⁵⁰ (ცნობა შეეხება ძმებს კახაბერის-
ძეებს, რომელნიც თამარმა დასაჯა იმის გამო, რომ მათ ანტონ ჭყონ-
დიდელის ორი ძმა მოკლეს).

ერთი სიტყვით, სრულიად გარკვევით გვეჩვენება, რომ ჭალა
აგარათა თბილისის სანახებში ადგილია. ამ ჭა-
ლაში საქართველოს მეფე ხშირად დგას და
ხანგრძლივადაც. აღსართანისა და ამირ-მირმანის მიღების ცე-
რემონიდან (იხ. ზემოთ) თითქო იმის დასყვნაც შეიძლება, თუ ეს
ჭალა თბილისიდან რომელ მხარეზეა საგულისხმებელი. „ჭალა აგა-
რათა“ თბილისიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით არაა. აღსართან
და ამირ-მირმანი აღმოსავლეთიდან მოვიდნენ ჯერ თბილისში და
მხოლოდ აქედან გავიდნენ ჭალას მისასვლელად არ გვაფიქვდება,
რომ საგანგებო ვითარება იყო, მაგრამ მაინც დაუშვებლად გვეჩვენე-
ბა, რომ ეს შემოხვეწილი სტუმრები ჯერ განზრახ თბილისში მოეყვა-
ნათ და აქედან ისევ აღმოსავლეთის მიმართულებით ჭალას წაეყვა-

⁴⁹ ისტ. და აზმ., 103 (458—459).

⁵⁰ ბ. ე. მ., 24.

ნათ... თუმცა აღმოსავლეთიდან თბილისში ერთადერთი გზა როდი შემოდიოდა და შარვანშა აღსართანი თავისი სიძით, საფიქრებელია, ჰერთზე (აწინდელ კახეთზე) გამოვლით შემოვიდა თბილისში (ისანში). მაშასადამე თბილისზე გავლა მას უეჭველად დასჭირდებოდა იმ შემთხვევაშიაც-კი, თუ „აგარათა ჭალა“, სადაც მეფენი იდგნენ, განჯის მიმართულებით (და მას თბილისის აღმოსავლეთით) გვექნება ნაგულისხმევი. მაგრამ აქ მეორე გარემოებაა გასათვალისწინებელი. ძნელად საფიქრებელია, რომ მაისის მიწურულს (ეს ამბავი წლის ამ დროს მოხდა) საქართველოს მეფე თავისი კარით სომხითის ამ ნაწილში დაბანაკებულყო. როგორც ბასილი ეზოსმოძღვარი გადმოგვცემს, საქართველოს მეფე და მისი კარი ზაფხულის პირს „ჩვეულებრივად“ „ისწრაფდეს“ მთაში სააგარაყო აღვილას გასვლას. ჭალის მდებარეობას თბილისიდან აღმოსავლეთით არც სხვა რომელიმე მოწმობა გულისხმობს.

ზემოთ, აგარანის შესახებ რომ ცნობები მოვიტანეთ, უცილობლად ჩანდა, რომ აგარანი სომხთშია და, მაშასადამე, ის არ შეიძლება თბილისიდან ჩრდილოეთით ან მის დასავლეთით იყოს. ესეა კი აგარათა ჭალის მდებარეობა (და თვით აგარანის მდებარეობაც) თბილისიდან აღმოსავლეთით გამოვრიცხეთ. დარჩა ერთადერთი შესაძლებლობა: როგორც „აგარანი“, ისე „ჭალა აგარათა“ თბილისიდან სამხრეთით იგულისხმება.

რამდენიმე საკითხი დავგრა. ერთი ასეთია საკითხი „დასოს“ აღიღმდებარეობის შესახებ. „დასო“ უეჭველს კავშირშია „აგარანთან“ და „აგარათა ჭალასთან“.

საქართველოს მეფეებს, როგორც ჩანს, თბილისიდან „დასოს გასვლა“ ჩვეულებად ჰქონდათ. ბასილი ეზოსმოძღვარი მოგვითხრობს: იმისათვის, რათა ორგულობაზე არ ეფიქრნათო, თამარი თავის დიდებულებს „არავის მისცემდა მოცალეობას: ანუ იყუნიან წინაშე მასა, ახარებდის და საბოძვართა ღირსებისაებრ სწყალობდის და განუსუენებდის, ანუ თუთი წარუძღუს, ეორის პირი და მტკრუის პირი მოინადირის, მერმე დასოს შემოდგის და მუნ იხარებდინ ვიდრემდის თოვლმან არა დაამძიმის კარავი. მუნით სომხითს შემოვიდიან, ნადირობდიან ამოთა თამაშითა“.

„დასოს“ ნათელი და დამაკმაყოფილებელი განმარტება არ მოეპოვებათ არც საბას, არც ჩუბინაშვილს. საბა ისაიას (9¹⁸) დამოწმებით განმარტავს: „დასო მალნარისა და კშირისა რომელთაცა ფიჩხთა სახელი არს“. დ. ჩუბინაშვილი საბასაგან დასესხებით ამბობს: „დასო, ფიჩხი, куст терновый, тернь. (ბუნ. ლ.) და თავისი მხრით

ჟმატებს: სალთო წერილში: სიხშო მალნარისა, ფიჩნარისა (?),
чаша, дуброва, ისაი, 9¹⁸“.

დასახელებული ადგილი კი ესაიადან შემდეგია: „და ალექსინოს
ვითარცა ცეცხლი უსჯულობა და ვითარცა კლერტი კმელი შეიჭა-
მოს ცეცხლისა მიერ; და ალექსინოს დასოთა შორის მალნარისათა და
თანად შექამნეს გარემონი ბორცუთანი ყოველი“.

სომხური დაბადების შესატყვისი ადგილი იძლევა:..., *ს ქახსუქ*
კანთაიი მაყრსაყ... სადაც ნაგულისხმევია ნაძვის, კედარის და,
საერთოდ, ხის *მაყრ* ტევრი, ტყე (*ანთაი*). ბერძნული დაბადების
შესატყვისი ადგილია: *ααι ααμψησται εχ ταις δάσσει τιν δρσμιν.*
ქართველ მთარგმნელს, როგორც ჩანს, ბერძნული *εχ ταις δάσσει*
გადმოუღია: „დასოთა შორის“, ე. ი. ბერძნული სიტყვა: *τσ δασ*
(ტევრი, უღრანი, დაბურული) უთარგმნელად დაუტოვებია (შეიძ-
ლება იმიტომ, რომ თვით „მალნარში“ იგულისხმებოდა არა მარტო
ზ *δρσμ* (მუხის ტყე, ტყე), არამედ ნაწილობრივ *τδ δασ*-ს ცნებაც)?
შეძლებდ ღროში, როგორც ჩანს, ამ ბერძნულ სიტყვას — დასო —
ქართულ ენაში მოქალაქეობა მოუპოვებია. მაგრამ საბასეული გან-
მარტება, რომელიც ესაიას ქართული არასწორი თარგმანიდან გამომ-
დინარეობს, რომ მართებული ვერაა, ეს კარგად ჩანს როგორც ბერ-
ძნული დედნიდან, ისე სომხური თარგმანიდანაც. დასო ფიჩხი კი არ
არის, არამედ ტყე, ტევრი სიხშო (იგულისხმება მალნარის).

ბასილი ეზოსმოძღვრიდან ზემოთ მოტანილი ადგილი მოწმობს,
რომ ეს დასო თბილისის სანახებში მაღლობ ადგილზე ყოფილა: იო-
რისა და მტკვრის პირის მონადირების შემდეგ თამარიო თავისი კა-
რით „მერმე დასოს შე მოდგის“, ასე რომ ეს დასო ზნორი ტყით
დაფარული ადგილია მთაში, თბილისის მიდამოებში. აქ ამ დასოს
მეფე ზანგრძლივად დგას თავისი კარით, — ზამთრამდე: „ვიდრე თოვ-
ლმან არ დაამძიმის კარავი“. დასოს, იგულისხმება ზაფხულ-შემოდ-
გომაზე დგანან: ნადირობით იორისა და მტკვრის პირებს მოივლიან
(იგულისხმება ვაზაფხული), ზამთარში „სომხითს შემოვიდიან, ნა-
დირობდიან ამოთა თამაშითა“⁵¹. დასოს სასახლეები არაა: იქ კარვებ-
ში დგანან, იგულისხმება, ზაფხულში.

ამრიგად, დასო იყო თბილისის მიდამოებში მთო-
რან ადგილას ზნორი ტყე (მალნარი), სადაც მეფე
თავისი კარით ზაფხულსა და შემოდგომას ატა-
რებდა.

⁵¹ „გაჩიანი რომელ არს სანადირო ქალაქი(?)“.

ცოტა რამ სინათლე ამ საკითხში შესაძლებელია კიდევ შევიტანოთ, თუ სხენებულო ავტორის სხვა მოწმობასაც ჩაუკვირდებით. ბასილი ეზოსმოდგვარი ამბობს; თამარ მეფე ნაჭარმაგვეს იდგაო, როცა სენი გამოაჩნდა. ავადმყოფი მეფე „წარმოიყვანეს კუბოთა ტფილის[ს] და შემდგომად მცირეთა დღეთა ენებათ ჩუეულებისამებრ, რათა დასოს განვიდნენ. ისწრაფდეს და მუნ წარმოიყვანეს კუბოთავე და დიდად გაძნელდა სენი იგი უწყყალო და კუალად წარმოიყუანეს აგარათა ციხესა“⁶². აქედან ჩანს, რომ დასო თბილისიდან რამოდენადმე დაშორებული ყოფილა: ავადმყოფი თამარი ქალაქიდან დასოს „კუბოთავე“, ე. ი. ჯორებზე თუ სხვა სახედარ ცხოველზე გართული „პალანკინით“ წაუყვანიათ. მაგრამ მოტანილ მოწმობაში სხვა გარემოებაც შეიძლება არანაკლებ საყურადღებო იყოს. ავტორის გამოთქმებით თამარი ნაჭარმაგვიდან „წარმოიყუანეს ტფილის[ს]“; თბილისიდან „წარმოიყვანეს“ დასოს, ხოლო აქედანკი „კუალად წარმოიყუანეს აგარათა ციხესა“. არა გვგონია შემთხვევითი იყოს ჩვენ მიერ ხაზგასმული ზმნის ასეთ ფორმებში მოყვანა. ისე გამოდის, რომ ავტორს აგარათა ციხე და დასო თბილისიდან ერთი მიმართულებით ეგულება და ამავე დროს აგარათა ციხე უფრო ახლოა ქალაქიდან, ვიდრე დასო. აქვე გავიხსენოთ, რომ ეს დასო იყო მაღნარი მთაში და მოვალე ვიქნებით დავასკვნათ, რომ თბილისის დასო საფუძვლებელია აწინდელი კოყრის ციხის სამხრეთ-დასავლეთით.

ასეთ ადგილად ჩვენ კაბენი გვეჩვენება. ამას გვაფიქრებინებს. მისი მდებარეობა და ბუნებრივი თვისებები. აქვე თამარის ეკლესია შეიძლება სწორედ ამისივე მოწმობა იყოს.

ზემოთ ჩვენ „ისტორიანი და აზმანი-ს“ ერთი ადგილის შესწორება ვცადეთ: „დასათა“ ადვადგინეთ „დასოთა“-დ. თუ ეს ჩვენი კონიექტურა სწორია, მაშინ „აგარათა ჭალა“ იქვე⁶³ უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც დასო; მართლაც, მას შემდეგ, რაც ჩვენ აგარათა ციხის ადგილმდებარეობა დავადგინეთ, აგარათა ჭალა შეიძლება მხოლოდ იქ ვეძიოთ, სადაც დასო ვივარაუდეთ. აქაა ის ერთადერთი მთიანი ადგილი, ტყით დაფარული, რომელსაც შემგვენოდა ამავე დროს აგარათა ჭალაც ყოფილიყო („ტყე მდინარის პირზე და დაბალთა ადგილას“ ჩუბინაშვილის ლექსიკონით: მდინარე აქ ასურეთის ზევიდა, ხო-

⁶² ბ. ე. მ., 32—33.

⁶³ ახლოთუ იგივე?

ლო ეს ადგილი დაბალია აგარათა მიმართ, რომლის „ჭალა“ ის, ამიტომაც, შეიძლება ყოფილიყო⁵⁴).

ეხლა, მას შემდეგ რაც დავადგინეთ „აგარათა“ და „აგარათა ციხის“ ადგილმდებარეობა, რომ ის სომხითში იყო, რომ ის საზაფხულო ადგილი იყო, — არაფერი გვიშლის ხელს, რომ ერთი მეორეს შევარიგოთ ისტორიანი და აზმანისა, ბასილი ეზოსმოძღვრისა, ლაშას დროის მემკვიდრისა და იოანე ბატონიშვილის ცნობები თამარ მეფის გარდაცვალების ადგილის შესახებ⁵⁵.

თამარ მეფე გარდაიცვალა სომხითში, აგარათა ციხეში (ანუ „აგარათა სომხითისათა“), რომელსაც იმ დროს, ჩანს, ტაბაქმელაც ეწოდებოდა. „ზემო ტაბაქმელა“ ეს უნდა იოანე ბატონიშვილის გლოსა იყოს. მაინც და მაინც იოანე ბატონიშვილს კარგად სცოდნია, თუ აგარათა ციხე სად იყო. ამიტომაც განმარტა მან „ტაბაქმელა“ (ქმელსა დგომსა შინა...) „ზემო ტაბაქმელად“.

რა მივიღეთ ჩვენი ამ მცირე დაკვირვებიდან?

თბილისის გარშემო ძველ დროს მრავალი აგარა იყო⁵⁶. ამ აგარაებიდან სახელი „აგარანი“ შერჩა ქალაქის სამხრეთით მდებარე სოფლებს, სადაც საზაფხულო სადგურები ჰქონდათ ქალაქის მაღალ საზოგადოებას (არაბ ამირას, ქართველ მეფეს მისი კარით). ამ აგარაებზე დიდი საქარავნო გზა გადიოდა და იქ, სადაც გზასაყარი იქმნებოდა, ციხე იყო, რომელსაც აგარათა ციხე ეწოდებოდა. აგარათა

⁵⁴ აქ ჩვენ იმ დებულებიდან გამოვდივართ, რომ „აგარათა ჭალა“ უშუალო ნაწილია „აგარანის“, როგორც ტერიტორიულ-სამეურნეო ერთეულის. მაგრამ საგარაუდებელია სხვაგვარი ვითარებაც. „აგარათა ჭალას“ შეიძლება ამ დროს „აგარანთან“ კავშირი არც ჰქონდეს. შეიძლება „აგარათა ჭალა“ უფრო ძველი დროის საგეოგრაფიო სახელი იყოს, როცა ცნება „აგარანი“ ჯერ კიდევ არ დაიწროვებულოყო, ჯერ კიდევ ერთი დაბისა და ციხის სახელად არ ქცეულიყო, არამედ კრწანისიდან შინდის|ტაბაქმელა|კოჟორს (და კიდევ სხვას?) ყველას საერთოდ ეწოდებოდა. ასეთი ვითარების გათვალისწინებით „აგარათა ჭალა“ აწინდელ ორთა ჭალაშიაც თავისუფლად მოთავსდებოდა... და ჩვენი კონიექტურა (დასათა=დასათა) უმართებულო აღმოჩნდებოდა: აგარათა ციხიდან დასოს დაშორება გამორიცხულია, ხოლო აგარათა ციხის ადგილმდებარეობა ჩვენ სარწმუნოდ დადგენილად მიგვაჩნია.

⁵⁵ იხ. ამის შესახებ აქად. ქ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), შესავალი წერილი, გვ. 40—41.

⁵⁶ „გარეუბნები“, „ქალაქის პირა სოფლები“, კრწანისი, შინდისი, წაყვისი, ტაბახმელა, კოჟორი, კალოუბანი, ვერა, ვაკე, საბურთალო, დიდუბე, კუკი, ჩულუჩეთი და სხვ.

ციხე ქართველ მეფეთა საზაფხულო სადგური იყო. აქვე იყო დანო (ტყე-მალნარი), სადაც მეფე თავისი კარით ზაფხულს ატარებდა. აქვე შეიძლება ყოფილიყო „აგარათა ქალა“ (ან, შესაძლებელია, ეს ქალა მტკვრის პირას იყოს ნაგულისხმევი, თუ მას ძველი დროის წარმონაქმად ვივარაუდებთ და ვიწროდ გაგებულ აგარანს დავაშორებთ).

აგარათა ციხე XI საუკუნის 60-იან წლებში ბაგრატ მეფემ განძის პატრონს წაართვა. ცოტა ხნის შემდეგ განძის ამირა ფადლონმა ეს ციხე ისევ ხელთ იგდო, მაგრამ ბაგრატ მეფემ სამი თვის ბრძოლით კვლავ აიღო ის.

„დიდი თურქობისას“ აგარათა ციხე ისევ მტრის (თურქების) ხელში გადავიდა და მხოლოდ 1118 წელს აიღო იგი დავით აღმაშენებელმა ერთი დღის ბრძოლით.

1123 წელს დავითმა ეს ციხე ივანე ორბელს უწყალობა.

1177 წელს აგარათა ციხე დემნა-ორბელთა შეთქმულების ბუდე იყო.

ამავე წელს გიორგი მეფემ ეს ციხე 25 დღის ბრძოლით აიღო. ამიერიდნ აგარათა ციხე გიორგი მეფისა და, შემდეგ, თამარის ხელთ იყო.

თამარ მეფე ამ ციხეში გარდაიცვალა.

XV საუკუნეში აგარათა ციხეს კოჭრის ციხე ეწოდება. ის ამ დროს სოლღაშვილების ხელთაა.

XV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში კოჭრის ციხე თურქმანებმა აიღეს და ძლიერ დააზიანეს.

ძველ დროს აგარათა საციხისთაოში ბეთანიაც შედიოდა.

საინტერესო საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორი იყო ურთიერთობა ძველი დროის აგარათა საციხისთაოსა და გვიანი ხანის სოლღაშვილების სათავალო ტერიტორიას შორის, ცალკე კვლევის საგანს შეადგენს.

მ. ბროსე ვახუშტისეულ საქართველოს ისტორიის თარგმნისას (*Histoire de la Géorgie... 1-re partie., 399 n 1*) აგარანის შესახებ შენიშვნაში ამბობს: *dans l'Additions au règne de Giorgi III la note relative à cette localité, que mes M-its nomment ici Agara, au lieu de la forme plurielle Agarani.*

მითითებულ ადგილას (*Additions XVI, 259*) ავტორს განხილული აქვს საკითხი ამ საგეოგრაფიო სახელის შესახებ. მკვლევარს ეკვიც არ შესდის იმაში, რომ ქართული წყაროების აგარანი და სტეფანოს ორბელიანის აგარაკი (იხ. *ჟამთაშუაშის სარანაჟის შიასკან, არარხალ შიხიზნაჟი ორეხიხან არეხაქსილიისი*

სქსნაყ: *Թիփլის, 1910*, გვ. გვ. 379, 383, 384, 385) ერთი და იგივე საგეოგრაფიო სახელია.

რაც შეეხება ქართული წყაროების „აგარანი“-ს, ბროსე ეთანხმება ვახუშტის განმარტებას (*Additions. p. 180*), რომ ასეთი სახელი ეწოდებოდა ძველ გარდაბანს და თავის მხრით ურთავს: „*Une foule d'autres passages des Annales nous montrent clairement que Agarani était le nom d'un canton de la Géorgie méridionale, H. de la Gé. p. 334,5; 398,9; et un autre texte très décisif nous fait voir non moins clairement qu'il y avait en ce lieu une forteresse du même nom*“. მკვლევარს აქვე მოაქვს სტეფანოსიდან ის ადგილები, სადაც, მისი აზრით, ქართული წყაროების აგარანის შესატყვისი ადგილია დასახელებული. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ბროსეს შესაძლებლად მიაჩნია „აგარანისა“ და „აგარაკის“ გაიგივება, მაგრამ სტეფანოსისა და ქართული წყაროების შეუთანხმებლობა ამის შემდეგაც რჩება. ქართული წყაროები ასახელებენ აგარანი-ს, სტეფანოსი კი: *თილად ზამ... Ագարակն տեղի դարպասი (379); Նստեր Իվանէ... ԵԱգարակն կոչեցեալ դարպասի (383); եկեալ էին առ Նա ԵԱգարակն դարպաս (384); Գէորգի եկեալ և ոչ գտաւ զնոսա ԵԱգարակին (385)*.

ბროსე ხედავდა ამ სხვაობას ქართულ-სომხურ წყაროების ჩვენებათა შორის და მათ შეთანხმებას ცდილობდა. სტეფანოსით ამ აგარაკს „დარბაზი“ ეწოდებოდა (383), ბროსე ეძებს სომხით-საბარათიანოში საგეოგრაფიო სახელს *დარბაზი* და ორ ასეთ სახელს პოულობს. ის არაა დარწმუნებული, რომ მის მიერ ნაპოვნი *დარბაზი* სწორედ ის ადგილია, სტეფანოსი რომ ასახელებს, მაგრამ მას ეჭვი არ შედის იმაში, რომ აგარაკი იგივე აგარანია და მთელი ქვეყნის (გარდაბანის) სახელი, ხოლო დარბაზი ერთ-ერთი პუნქტია ამ აგარაკში. ამისდა შესაბამისად მკვლევარი სომხური წყაროს თარგმანისას სიტყვა-სიტყვით არ მიდევს ტექსტს, რასაც აღნიშნავს კიდევაც: „*Tous ces motifs me forcent à m'écarter un peu de la rigueur littérale des quatre textes arméniens cités au commencement de cette note et de traduire:—Le roi lui donna (à Ivané), la lieu dit Darbas, dans l' Agarac; — Pendant qu' il était dans l' Agarac, ainsi nommé de Darbas;—Tous s'étaient rendus auprès de lui, à Darbas, dans l' Agarac; Le roi ne les trouva pas dans Agarac*“.

ერთი სიტყვით, ჩვენს მკვლევარს სურს გამოიყვანოს, რომ სტეფანოსიც ისევე, როგორც ჩვენი ავტორი, აგარაკს მთელ ქვეყანას

უწოდებდა, ხოლო დარბაზს ამ ქვეყნის (აგარაკის) ერთ-ერთ პუნქტად გულისხმობდა.

მაგრამ, თუ ადამიანი სომხურ წყაროს ჩაუკვირდება, ის უმაღლადინახავს, რომ სტეფანოსი აგარაკში მთელ მხარეს არ გულისხმობდა და არც „დარბაზს“ გულისხმობდა „აგარაკის“ ერთ-ერთ პუნქტად.

სტეფანოსის ეს აგარაკი არის „სახლი სალხინო“, „სახლი სათამაშო“: *აჩნჯ ზასტერ რვანჯ სიერარჯჯან და ირღიოქე ჩიოქე კ.სკარაკან ლიჯესეკი რარაკასი და ჭარახანაკან ჩი მახასან...*

(383)... და ამ აგარაკს, როგორც ამ მოწმობიდანვე ჩანს, ჰქვია დარბაზი, მაგრამ ის შეიძლება დასახელებული იყოს აგრეთვე მხოლოდ „აგარაკ“-ად (385). ასე რომ სტეფანოსის „აგარაკი“ მხარეს, ქვეყანას არ ნიშნავს. ყველაზე მართებული ჩანს, რომ სტეფანოსის აგარაკი „სადგური საზაფხულოდ“ (საბა) ესმის.

ამისგან დამოუკიდებლად, შეუძლებლად არ გვეჩვენება, რომ ქართული წყაროების აგარანი და სტეფანოს ორბელიანის „აგარაკი—დარბაზი“ ერთი მეორეს ემთხვეოდნენ: ბეთანია—ორბელთა საძვალე (სტეფანოსი, 378) საგულისხმო ფაქტია... მართლაც და, სტეფანოსის ეს აგარაკი დიდმნიშვნელოვანი ადგილია; ის ლორესა და სამშვილდეს გვერდით იხსენიება, როგორც წყალობის საგანი; 1123 წლამდე იგი სამეფო ყოფილა (ლორე და აგარანი დავითმა; როგორც ვიცით, 1118 წელს წაართვა თურქებს); აჯანყებული ორბელები და სხვა დიდებულები ამ აგარაკს არიან თავმოყრილნი, აქვეა მათი ლაშქარი, რომელიც 30000 კაცისაგან შედგება. ამავე დროს მეფე თბილისშია გამაგრებული. არაფერი არ გვიშლის ხელს, რომ ეს აჯანყებულნი მათი ლაშქრით სწორედ ქართული წყაროების „აგარათა“-ში წარმოვიდგინოთ.

სტეფანოსით ისე გამოდის, რომ მეფესა და აჯანყებულთ შორის უნდა გამართულიყო „მი-და-მო საუბარი კელოვნად“, რის შედეგად მეფეს აჯანყებული დიდებულები მრავლად გადაუბირებია (384—385). აჯანყებულთა მხარე შესუსტებულა და ივანე ორბელსაც დაუტოვებია დარბაზი (=აგარაკი), სიმღიდრე-საგანძური. სამშვილდის ციხეში (*ჩი ხსიჯან ზამიოქოსი*) დაუხიზნავს და მთელი თავისი ძალით ტაშირს წასულა და ლორეს ციხე-ქალაქში გამაგრებულა.

მეფე გიორგი, რაკი გაძლიერებულა, დიდის მომზადებით აჯანყებულთ წინააღმდეგ შეტევაზე გადმოსულა. მეფე აგარაკს მისულა, სადაც მას აჯანყებულები ეგულებოდა და, რაკი ისინი აქ არ დახვედრია, ციხე ხისარისათვის ალყა შემოურტყამს, ოცდამეხუთე დღეზე აუღია ის, მეციხოვნეები გაუწყვეტია, ორბელის ქო-

ნებას დაპატრონებია, აქედან წასულა და ლორეს გარშემო დაუბანაკებია (385—386).

ქართული წყაროთიც გიორგი მეფემ ამ ბრძოლის დროს „დაიბანაკა აგარათა“. ჩვენ არ მიგვაჩნია შეუძლებლად ქართულ-სომხური ცნობების შეთანხმება. ის გარემოება, რომ ორივე მწერალი ერთი მეორისაგან დამოუკიდებლად ასახელებს ერთი აგარანს, მეორე აგარაკს, სადაც ამ ბრძოლის ეპიზოდი გათამამდა, ვფიქრობთ, უფლებას გვაძლევს დაუშვათ, რომ ამ ორივე სახელში ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტი იგულისხმება.

სტეფანოსის ტექსტით იგულისხმება, რომ ციხე ხისარი „აგარაკთან“ კავშირშია. მაინც და მაინც სადაო არ ჩანს, რომ ეს ციხე იქაა, სადაც აგარაკი. *ჩაქ შაყაღორე ჴხირეჴი ხეხალ და ქიჯაყთაჲ გუნიას ქსიარსაჴს, ააყა ნათხალ ქიქერაჲ რბრეღს ჴჩხაარეჴაჲქორე 25, და ჴაო გუა და ჴთორხაყ დაყარსაჴს და ჴაო ქაღარეჴეჴადიქჩინ დახბოე ნიყა და დაჴნაჴს ათაგიღახა, და ხეხალ რანსაჴხეჴაღ ჯორეჴეჴიქეჴა (385 — 386).*

თუ ბროსე მართალია (რაც ჩვენც შესაძლებლად მიგვაჩნია), რომ ტერმინი *ჩხაარე* არაბული სიტყვიდანაა⁶⁷ და აქ ციხეს, სიმაგრეს (*citadelle*) ნიშნავს⁶⁸, უნდა ვიფიქროთ, რომ სტეფანოსისათვის სიტყვა *ჩხაარე* ზოგადი ტერმინი კი არ არის, არამედ ამ ციხის საკუთარი სახელი (აი, ისევე, როგორც „ისნისციხე“). ამიტომ, შეიძლება დაუშვათ, რომ ეს არაბული სახელი ამ სიმაგრეს იმ თავითვე შერქმევია, ე. ი. რომ ეს სიმაგრე აქ ჯერ კიდევ არაბთა ხანიდან არსებობს ამ სახელით.

ერთი სიტყვით ჩვენ შეუძლებლად არ მიგვაჩნია, რომ „აგარათა ციხეს“ სხვა სახელიც — ხისარი (ჰისარი, ისარი) რქმეოდა და ამ ციხის სახანებში ერთ-ერთი აგარა (სადგური საზაფხულო) „დარბაზი“ ყოფილიყო.

⁶⁷ *سار* = Siege, bloaus (?).

⁶⁸ ამ სიტყვის გამო ბროსე შენიშნავს: „Je ne fais aucun doute que ce mot arabe, si singulièrement employé ici, et qui signifie citadelle, ne soit un attribut de Samchwildé, dont il vient d'être parlé: comme du dépôt des trésors d'Ivanó“. ქართულ მასალებში ასეთი ტერმინი ციხისათვის (სიმაგრისათვის) ჩვენ დამოწმებული არა გვაქვს. თურქულში ის უნდა ყოფილიყო (დამიდასტურა თურქოლოგმა ს. ჯიქიამ). ამის მოწმობაა სათანადო საგეოგრაფიო სახელი ოსმალეთში: *ჰისარი*. (ასეთი სახელიდან ნაწარმოებდა გამოიყურება გვარი ისარლიშვილი = ჰისარი + ლი + შვილი).

1948 წლის 30 მაისს ჩემი ასპირანტებით ისევ სომხით-გარდაბანს ვეწვიე. კოყრის გზიდან ტაბახმელას გადაუხვით და „ს ე რ ე ბ ი თ“ (ასე ეწოდება მთის ზურგს) შ ა ვ ნ ა ბ ა დ ა ს ა კ ე ნ წამოვედიოთ აქ ტაბახმელასა და შეენაბადას შუა ერთ დავაკებულ ადგილს დღესაც: ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ი ეწოდება. დოც. გ. ბ რ ე გ ვ ა ძ ი ს ცნობით (ის აქ მეტყვევებდა და დიდხანს მუშაობდა) რუსულ რუკაზე ამ პუნქტის სახელად ს ა ნ დ ა რ ბ ა ზ ე ბ ი წერიაო. თუ ასეა, ესეც საინტერესოა (სამწუხაროდ, ასეთი რუკა მე ვერ ვნახე... 5 ვერსიანზე კი ასეთი რამ აღნიშნული არაა).

ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ი („სანდარბაზები“) „სერების“ ზურგზეა. აქედან შესანიშნავად ჩანს თუ როგორ ერთიან მთელს და როგორ მჭიდრო ერთობას წარმოადგენდა თ ბ ი ლ ის ი კ რ წ ა ნ ის ი თ—შ ი ნ დ ის—წ ა ვ კ ი ს ი თ, ტ ა ბ ა ხ მ ე ლ —კოყრით (დღევანდელი შა-რა თავისი ათასნაირი მიხვეულებით მეტისმეტად აგრძელებს მანძილს და კოყრის თბილისიდან ამორებს); კრწანისის ბაღების ბოლოზე შინდისი იწყება, ხოლო ტაბახმელა შინდისის გვერდითვეა, იქვეა წავკისიც. აქვე, ხელს გაიწვდი, კოყორია. ასე რომ ეს „აგარაები“ უშუალო მიდამოებია თბილისისა... ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ი შესანიშნავი ადგილია, სააგარაკო (და ყველა ეს ადგილები სააგარაკოა). ტერიტორიულად ეს ნადარბაზევი ტაბახმელაში შედის. შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ თამარის ტაბახმელა აქ ყოფილიყო, უკეთ, თამარის სასახლე აქ ყოფილიყო, მაგრამ მაშინ გიორგი მეფის (თამარის მამის) სასახლეც (საზაფხულო) აქ უნდა ვოგულისწამოთ. აქ სასახლე მეტისმეტად მოხერხებული ჩანს, ის, კაცმა რომ თქვას. თბილისშივეა, და, გასაგებია, რომ მეფეს შეეძლო აქ დიდხანს ყოფილიყო.

თუ ამ ნადარბაზევეს მართლაც მეფის ნადარბაზევედ ვივარაუდებდით, მაშინ ვარდანის ცნობა მეტად ნიშანდობლივი ჩანს, რომ გიორგი მეფე დემნას აჯანყებისას ს ა ხ ა ტ ე ს ი დგაო. სტ. ორბელიანის ცნობით ივანე ორბელი ამ დროს აგარაკს იყო, რომელსაც დ ა რ ბ ა ზ ი ეწოდებოდა. ვარდანის ცნობით ივანემ და მისმა მოკიდულებმა გიორგის შეპყრობა გადაწყვიტეს, რომელიც ს ა ხ ა ტ ე ს ი დგა. მეფე, როგორც კონტექსტიდან ჩანს, თბილისის ახლოა. მას შეატყობინეს მოსალოდნელი ხიფათის შესახებ და ისიც სახატედან თბილისს გაიქცა. ორბელი მართლაც დაესხა სახატეს და სასახლე დაიჭირა. და დაიწყო დიპლომატიური საუბარი... ჩანს, ივანე ორბელი უფრო შორს იყო თბილისიდან (ანუ მისი „დარბაზი“ უფრო შორს იყო), ვიდრე მეფის „დარბაზი“. შემდეგ, როცა მეფე გაძლიერდა და შეტევაზე გადმოვიდა, ორბელმა სახატე (მეფის დარბაზი) დასტოვა (ვარდანით), თავისი „დარბაზიც“ დასტოვა (სტე-

ფანოსით) და ლორეს წავიდა. მეფე კი ჯარით ხისარს (ციხეს) შემო-
ადგა (სტეფანოსით), აიღო და შემდეგ ლორესაკენ წავიდა... ქართუ-
ლი წყაროთი მეფე, ლორეს მორბევის შემდეგ, აგარათა დადგა (ეს
„აგარათა“ აქ, ვფიქრობ, ყველა ამ აგარაებს ნიშნავს, მაგრამ უპირა-
ტესად — კოჭრის ციხეს...). ქართულ-სომხური წყაროების ჩვენება-
თა შეთანხმება შეიძლება: ისინი ბრძოლის ერთი და იმავე მომენტის
აღნიშვნისას ყურადღებას მის სხვადასხვა მხარეს აქცევენ.

ასე რომ ჩვენ ეს სურათი შემდეგნაირად გვესახება: მეფე იდგა
სახატეს („ნადარბაზევს“). ორბელები იჭდნენ ზემო ტაბახმელას (კო-
ეორს ანუ აგარაკს — დარბაზს). ივანე სახატეს დაესხა. მეფე თბი-
ლისს ჩაიკეტა. ივანემ სახატე დაიჭირა. მეფე გაძლიერდა. სახატეც
დაიბრუნა და ივანეს სასახლე (დარბაზი) და ციხეც (ხისარი). ასე-
თი სურათის დადგენის მართებულობას მოწმობს, ვფიქრობთ, სახელი
ს ა ხ ა ტ ე უ ე ქ ვ ე ლ ა, ის დაკავშირებულია ხ ა ტ თ ა ნ: ეს ადგილი,
სადაც მეფის სასახლე იყო, სახატედ იწოდებოდა. ეზლა, თუ გავიხ-
სენებთ, რომ სწორედ ეს ადგილი ნ ა დ ა რ ბ ა ზ ე ვ ი აწინდელი თე-
ლეთის ჩრდილოეთით, მისივე მიდამოშია, ხოლო ეს თელეთი კი არის
დღეს განთქმული თავისი ხ ა ტ ი თ, სადაც მლოცველები უშორესი
მანძილებიდან მოდიან და ამის გამოვე ეს სოფელი ხ ა ტ ი ს თ ე ლ ე-
თ ა დ იწოდება, ჩვენ შეგვიძლია უფრო მეტის დარწმუნებით ვივა-
რაუდოთ, რომ იმ ადგილს, სადაც მეფის დარბაზი იყო აქვე ახლოს,
ს ა ხ ა ტ ე ეწოდებოდა.

არაა საფიქრებელი, რომ ს ა ხ ა ტ ე შეენაბადა (შაჰნაბადი?) იყო.
აქ ხატის სიძველე დამოწმებული არაა, ხატისთელეთისა კი უდავოა.
სახატე რომ შეენაბადაზე დაგვეშვა, მაშინ ნადარბაზევი ივანე ორბე-
ლის დარბაზად უნდა გვევარაუდნა, მაგრამ, ჯერ ერთი, ესენი ერთი
მეორესაგან მეტისმეტად ახლოს არიან და მეორეც, სტეფანოსით ისე
ჩანს, რომ ივანეს დარბაზთან ციხეც არის („ხისარი“). ამიტომ უფრო
ბუნებრივად მიგვაჩნია პირველი ვაგება, მიუხედავად იმისა, რომ
შ ა ჰ ნ ა ბ ა დ ი (ასე უწოდებს შეენაბადას აქ ეკლესიის გ ა ნ მ ა ა ხ-
ლ ე ბ ე ლ ი ბურთიკოვი — თბილისელი ვაჭარი 1842 წელს) შეიძ-
ლებოდა მეფის სახელს დაკავშირებოდა..

ურთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოვლენის გამო* (1952 წ.)

„რუსთველიანას“ ავტორი პ. ინგოროყვა¹ ამტკიცებს, რომ „რუსთავი მდებარეობდა ჰერეთში“, რომ ეს „ჰერეთის რუსთავი მეტად მნიშვნელოვან პუნქტად ითვლებოდა უძველესი დროიდანვე მოკიდებულნი“².

ვახუშტი პ-ლი მკვლევარის ამ დებულებას არ ამოწმებს. ვახუშტის ცნობით რუსთავი კახეთში შედიოდა და მისი ერთ-ერთი საერისთავოს პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენდა. კვირიკე მეფემო (XI ს.), მოგვითხრობს ვახუშტი, ერისთავები „დასხნა სამი კახეთს და ოთხი ჰერეთს და კახეთისა (ხაზი ჩემია ნ. ბ.) ერთი რუსთავს და მისცა სრულიად კუხეთი, რომელ არს ნაგები, ყარაია, ჩადივარსამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი, და თიანეთი არაგვის კერძო ჟინვანამდე. მეორე დასვა კვეტერისა“ და ა. შ.³ თემობრივად რუსთავის საერისთავო იყო „სრულიად კუხეთი“.

ვახუშტი არა თვლიდა, რომ ეს (კუხეთის ან რუსთავის) საერისთავო პირველად კვირიკე მეფემ დააარსა. მან კარგად იცოდა (ლეონტი-ჯუანშერიდან), რომ ეს საერისთავო მეოთხე საუკუნიდანვე არსებობდა.

ჰერეთ-კახეთის საზღვარზე მდებარე რუსთავი რომ ჰერეთში კი არა, არამედ კახეთში (კუხეთში) შედიოდა, ამას ის გარემოებაც მოწმობს, რომ რუსთველი ეპისკოპოსის სამწყსო იყო არა ჰერეთი

* იბეჭდება პირველად.

¹ რუსთველიანა, 1926, გვ. 149, 150 და სხვ.

² ავტორი გულისხმობს საქართველოს ისტორიის როგორც წინა, ისე მისი-ვეოდალური ურთიერთობის ხანას.

³ საქ. ცხოვრება 1469—1800-მდე ბატონიშვილი ვახუშტის შვირ, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძისაგან 1913 წ., გვ. 151.

(ე. ი. რუსთავის სამხრეთ-აღმოსავლეთი), არამედ სწორედ ის ქვეყანა — კუხეთი, რომელიც, ვახუშტით, რუსთავის საერისთავოში შედიოდა. ამასვე მოწმობს, რომ რუსთველი ეპისკოპოსი გვიან ხანაში (რუსთავის მოშლის შემდეგ) მარტყოფში (ღვთაებას) იჯდა.

ვახუშტის მიერ მოწოდებული ცნობა კუხეთის საერისთავოსა და მისი ტერიტორიის შესახებ რომ რეალურ ისტორიულია, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ XII საუკუნეში რუსთავის ერისთავნი სწორედ ამავე ტერიტორიის პატრონნი ჩანან, ე. ი. რომ რუსთავის საერისთავო ტერიტორია ძველივე დარჩენილა.

პ. ინგოროყვა სწორად აღნიშნავს (ვახუშტისა და სხვა „ძველქართული წყაროების ცნობების“ მიხედვით), რომ „რუსთავი ითვლებოდა ჰერეთის და კახეთის პროვინციების საზღვრად“ (რუსთველიანა, 150). შემდეგ კი მკვლევარი უმატებს მეტად მნიშვნელოვან (ხოლო მისი ამოცანისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის) მომენტს: „ამიტომ პოლიტიკურად (ხაზგასმა მისივეა) რუსთავი და მისი რაიონი ხან ჰერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული, და ხან კი კახეთის საზღვრებში შედიოდა“ (იქვე). სამწუხაროდ, მკვლევარი არც დილა, რათა აქვე მოეტანა მისი ამოცანისათვის აგრე დიდმნიშვნელოვანი დებულების დამამტკიცებელი მოწმობა, ე. ი. რომ რუსთავი „ხან ჰერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული“.

შემდეგ პ. ინგოროყვა, რუსთავის პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე საუბრისას, შენიშვნაში მიუთითებს ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებს, სადაც ეს რუსთავი. (ჩვენი ავტორის მტკიცებით — „ჰერეთის რუსთავი“) არის მოხსენებული. მითითებული ადგილები მართლაც მოწმობენ, რომ რუსთავი ძველ საქართველოში მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და ეკონომიური პუნქტი იყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ერთი ეს დასახელებული ადგილი არ მოწმობს, რომ რუსთავი ოდესმე ჰერეთში ყოფილიყო; რომ ის „ჰერეთის რუსთავი“ იყოს, ხოლო იმის მოწმობა, რომ ეს რუსთავი ჰერეთში არ იყო, რომ ის კუხეთში იყო, არა ერთხელ არის იქვე ხაზგასმული.

ლეონტი მროველით ქართლოსის გარდაცვალების „შემდგომად ცოლმან მისმან... აღაშენა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქუიან რუსთავი“. შემდეგ ქართლოსის ცოლმა ქმრის სამკვიდრო ქვეყანა (ქართლი) თავის ზუთ შვილს (ქართლოსის ძეებს) გაუწაწილა და მათ შორის კუხოსს⁴ „მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქუიან რუს-

⁴ წყაროში წერია „კახოსს“, მაგრამ ყველა სხვა ჩვენებით დედანი დამახინჯებულია და „კახოსს“ ნაცვლად თავდაპირველად აქ ეწერა „კუხოსს“.

თავი, მისცა არაგვეთგან ვიდრე თავადმდე მთასა კახეთისასა და მტკუარსა შუა“⁵.

ამ დამახინჯებული ადგილიდან ის მაინც უდავოა, რომ ლეონტი მროველს რუსთავი კუხეთის პოლიტიკურ ცენტრად ეგულება (ისევე როგორც გარდაბანის პოლიტიკური ცენტრი, მისცევე აზრით, იყო ხუნანი, კახეთისა ჩელები და ა. შ.). ასე რომ, ლეონტის წარმოდგენით, რუსთავი „ქართლში“ იყო, ქართლოსის ცოლის მიერ იყო აშენებული და შეადგენდა ქართლოსის ერთ-ერთი შვილის კუხოსის წილს. ამდენადვე (ლეონტის წარმოდგენით) რუსთავს ჰერეთთან არავითარი კავშირი არ აქვს: ჰერეთი ამ უძველეს დროს, ლეონტის გაგებით, ქართლის-დაგვარი პოლიტიკური ერთეული იყო, — ქართლოსის ძმის ჰეროსის წილი. სხვა ადგილას ლეონტი ასევე გარკვევით უჩვენებს, რომ რუსთავი იყო კუხეთის საერისთავოს პოლიტიკური ცენტრი.

მეფე ბაქარ მირიანის ძემ თავისი ძმის რევის შვილი, ქართლის ტახტის მოცილე, შემოირიგა. „დააწერინა კელითწერილი ძმისწულსა მისსა და დედასა მისსა სალომეს“, რომ „არა ოდეს ძებნონ მეფობა ნათესაეთა რევისთა.

მაშინ და მოიყვან[ნ]ა ძმისწულნი მცხნი და მისცა კუხეთი და დასხნა რუსთავის ერისთავად“⁶. აქედან ცხადია, რომ, ლეონტის წარმოდგენით, რუსთავი კუხეთშია და რუსთავის საერისთავო ქვეყანა კუხეთია.

ჯუანშერი ერთგან მირიან მეფის ჩამომავლობაზე ჩამოაგდებს სიტყვას და აღნიშნავს, რომ ვახტანგ (გორგასალი) და მისი დები ბაქარ მირიანის ძისაგან ჩამომავლობდნენო, „ხოლო მირიან და გრიგოლ იყუნეს ნათესავისაგან რევის, მირიანის ძისა და აქუნდა მათ კუხეთი და ცხოვრებდეს რუსთავს ციხე-ქალაქსა“⁷. აქედან ცხადია, რომ, ისევე როგორც ლეონტი, ჯუანშერიც რუსთავს კუხეთის პოლიტიკურ ცენტრად გულისხმობს.

ამრიგად, ლეონტი, ჯუანშერი და ვახუშტი თანხმობით უჩვენებენ, რომ რუსთავი „ქართლში“ მდებარეობდა კუხეთის თემში და ამ თემის გამგებე-ერისთავის ადგილსაჟყოფელი იყო; რომ, უფრო გვიან, რუსთავის საერისთავო კახეთის სამეფოში შედიოდა. ამ-

⁵ ლეონტი მროველი, ანა დედოფლისეული ნუსხა, 5.

⁶ იქვე, გვ. 84—85.

⁷ ჯუანშერი, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 105.

დენადვე ეს ავტორები რუსთავს ჰერეთში ვერ იგულისხმებდნენ და არც გულისხმობდნენ.

სამწუხაროა, რომ პ. ინგოროყვას საკმაო ყურადღება არ დაუთმია ამ ცნობებისათვის და არ ცდილა უარეყო ან შეესწორებინა სხე-ნებული ავტორების ეს კატეგორიული ხასიათის ჩვენებანი.

ჰერეთში რუსთავს (ისევე როგორც ვეფხის-ტყაოსნის ავტორის ჰერობას და მის ჰერეთის ერისთავობას) პ. ინგოროყვა თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობის მიხედვით ჰგონებს (რუსთველიანა, 163) და, შემდეგ, საამისოდ, სხვა კონტექსტში, ერთგვარ წერილობით ცნობასაც იშველიებს. ამ უკანასკნელის შესახებ ჩვენ ქვემოთ სპეციალურად შევჩერდებით, ჯერ კი თეიმურაზის ცნობის შესახებ: თეიმურაზ ბატონიშვილი (1843 წ.) რუსთავის შესახებ აქ არაფერს ამტკიცებს. ის მხოლოდ აცხადებს, რომ რუსთავი „ქალაქი არს ჰერეთისა, ესე იგი გარე-კახეთისა მამული“⁹. — თ. ბატონიშვილის ეს ბუნდოვანი განცხადება არავითარ წერილობით წყაროს არ ემყარება, ის არც ანგარიშს უწევს, ზემოხსენებული ავტორების (ლეონტი, ჯუანშერი, ვახუშტი) ცნობებს, რაც ფასს უკარგავს მისი განცხადების სანდოობას¹⁰.

როგორც ვხედავთ, თეიმურაზ ბატონიშვილი რუსთავს ჰერეთის ქალაქად აცხადებს. ასევე გადაჭრით აცხადებს პ. ინგოროყვაც, რომ რუსთავი „მდებარეობდა ჰერეთში“ (რუსთველიანა, 149), მაგრამ, როგორც ეტყობა, მას მაინც აწუხებს ამ დებულების საწინააღმდეგო ჩვენებანი (თუმცა ამ გარემოებას არსად არ აღნიშნავს) და შემოაქვს მოსაზრება, რომელიც ვითომცდა მოწოდებულია შეთანხმოს ორი ერთიმეორის გამომრიცხავი დებულება, — თეიმურაზისა ერთის მხრით და ლეონტი-ჯუანშერ-ვახუშტისა მეორეს მხრით. პ. ინგოროყვა აცხადებს: „ეს რუსთავი ითვლებოდა ჰერეთის და კახეთის პროვინციების საზღვრად; ჩრდილოეთით მისგან იწყებოდა კახეთის პროვინცია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა ჰერეთი. ამიტომ პოლიტიკურად (ხაზგასმა ავტორისა) რუსთავი და მისი რაიონი ხან ჰერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული და ხან კი კახეთის საზღვრებში შედიოდა“ (რუსთველიანა, 150).

„რუსთავი და მისი რაიონი“ რომ „პოლიტიკურად“ „ხან ჰერეთის საზღვრებში იყო მოქცეული“ პ. ინგოროყვა შემდეგნაირად

⁹ Е. Такайшвили, Описание рукописей, т. II, вып. III, гл. 586—587.

¹⁰ ჰერეთში გულისხმობს რუსთავს პროფ. ს. კაკაბაძეც. არც მას აღარღებს ლეონტის, ჯუანშერისა და ვახუშტის ჩვენებანი. ისევე როგორც პ. ინგოროყვა, ეს მკვლევარიც, ჩანს, თეიმურაზ ბატონიშვილის განცხადებას ემყარება. იხ. ვეფხის-ტყაოსანი, ტფილისი, 1927, გამოკვლევა, გვ. LIII და სხვ.

ცდილობს დაამტკიცოს. მან იცის, რომ რუსთავის ციხეს ადგილობრივ „არიშაყალა“-ს ანუ „არიშა-ყალა-ს“, ე. ი. არიშა ციხე-ს უწოდებენ (რუსთველიანა, 151). ამ საბუთის საფუძველზე მკვლევარს მოსდის აზრი, რომ რუსთავისა და „ბოსტან-ქალაქის“ გარდა ამ ქალაქს „არიში“ ეწოდებოდა (იქვე, შენიშვნა 5). შემდეგ, მკვლევარი იშველიებს „მატიანე ქართლისაჲ“-ში დაცულ ცნობას, საიდანაც, მისი აზრით, ნიშანდობლივ ირკვევა, როგორც ის, რომ არიში „მდებარეობდა ყარაის ველზე“, აგრეთვე ისიც, რომ ეს რუსთავი—არიში ამ დროს „პოლიტიკურად“ ჰერეთში იგულისხმებოდა. მატიანე ქართლისაჲ-ში კი წერია: „მაშინ (ეგულისხმება X საუკუნის 20-იანი წლები) უკმო კვრიკე ქორეპისკოპოსმან კოსტანტინე აფხაზთა მეფესა ჩავიდეს ჰერეთად და მოადგეს ციხესა ვეჟინისასა. აფხაზთა მეფე მოადგა ზედათ კერძო და კვრიკე ქუემოთ და ვითარ მისწურეს წაღებად, მაშინ აღარნასე პატრიკი მოვიდა პარასკევსა ჯუარსა მიუპყრა ზავის პირი, მოსცა აფხაზთა მეფესა არიშუ, გავაზნი და კვრიკეს ორჭობი“¹⁰.

აი აქ მოხსენებული „არიშუ“ პ. ინგოროყვას აზრით იგივეა, რაც რუსთავი (რიშა-ყალა, არიშა-ყალა, არიშის ციხე), ხოლო გავაზნი კი მკვლევარის აზრით იგივეა, რაც „გავაზინი იგივე ქავაზინი, ქაოზიანი, ძველი გაჩიანი, დედა ციხე; იგი მდებარეობდა მტკვრისა და ხრამის შესართავთან (ეხლანდელი ყიზ-ყალა, იგივე დედა ციხე წითელ ხიდთან), ე. ი. იმავე რუსთავის საპატრონოს რაიონში“ (რუსთველიანა, 175). სამწუხაროდ, მკვლევარი ამ თავის მოსაზრებას არ ამტკიცებს (მკითხველს ის მიუთითებს სქოლიოზე, რომელიც დღემდისაც არ გამოსულა), ხოლო სათანადო დასაბუთების გარეშე ამ მოსაზრების მეცნიერული ფასი მეტად სათუთაა. აქვე (ისიც შენიშვნაში!) მკვლევარს მოაქვს ერთადერთი საბუთი იმისა, რომ წყაროში მოხსენებული არიშუ გავაზნი არის მის მიერ ნავარაუდევ რუსთავი და გავაზნი (ყიზ-ყალა დედა-ციხე წითელ ხიდთან). მკვლევარი შენიშნავს: მკითხველს, რომელიც გაცნობილია საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას, რასაკვირველია კარგად მოეხსენება, რომ X საუკუნის დასაწყისში ერთადერთი კუთხე, სადაც ეკვროდა ერთი მეორეს ქართლისა და ჰერეთის სამეფოების ტერიტორიები, ეს იყო მხოლოდ ყარაის ველი. მხოლოდ ამ ტერიტორიის შემოერთება შეეძლო კოსტანტინეს (რუსთველიანა, 175). მაგრამ ავტორის ეს საბუთი არა ნაკლებ სადაოა, ვიდრე ის მოსაზრება, რომლის დასამტკიცებლადაც ის არის მოტანილი. პ-ლი მკვლევარიც გრძნობს,

¹⁰ მატიანე ქართლისაჲ, მარამბისეული ნუსხა, 228..

უნდა ვიფიქროთ, მის სადაოობას და „უფრო დაწვრილებით ამის შესახებ“ № 22 სქოლიოში გვპირდება საუბარს. სამწუხაროდ, ეს სქოლიო, ისევე როგორც ყველა სხვა სქოლიო, დღემდე არსადაა. ამრიგად, პ. ინგოროყვა დაუმტკიცებლად ტოვებს თავის (მთავარ) დებულებას იმის შესახებ, რომ რუსთავი (თუნდაც „ხან“ და მხოლოდ „პოლიტიკურად“) ჰერეთში იმყოფებოდა.

ჩვენ აქ ვერ შეუდგებით იმის ზედმიწევნით მტკიცებას, რომ რუსთავი X საუკუნის დასაწყისში ჰერეთში არ იგულისხმებოდა და რომ მატიანე ქართლისაჲს არიშუ-გავაზნი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო რუსთავი და ქაოზიანი. შევნიშნავეთ მხოლოდ, რომ პ. ინგოროყვას დებულება ჩვენ სარწმუნოდ არ გვეჩვენება, თუნდაც იმიტომ, რომ რუსთავი, ისევე როგორც ხუნანი, ამ დროს, საფიქრებელია, თბილისის საამიროს (უფრო სწორად „ქართლის საამიროს“) საზღვრებში იგულისხმებოდა. ამის მოწმობაა, რომ XI საუკუნის 60-ან წლებში რუსთავის ამირა იხსენიება თბილისის ამირასთან ერთად. მატიანე ქართლისაჲ-ში ვკითხულობთ: 1068 წელი იყო. სულტანი ალფარსლან ბაგრატი მეფეს ზავზე ელაპარაკებოდა. ზამთრის სიცივის გამო სულტანმა გორის მიდამოებში (შერთულთა) ვერ გაძლო. ის აიყარა, ჩამოვლო ქართლი „და წარულო (ბაგრატს ნ. ბ.) ტფილისი და რუსთავი და მისცა ფადლონს განძისა პატრონსა, არა თუ მეფეთა ჩუენთა მტერობისათვის ოდენ მოსწყვიტა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა. არცა ამისთვის ქმნა, თუმცა იგი ამირანი ორგულად დგომილ იყუნეს. მისსა კარსა ზედა, არამედ კეთილისა და მსახურებისა ნაცულად ბოროტსა უყოფდიან ყოველსა კაცსა“¹¹. აქედან ჩანს, რომ XI საუკუნეში რუსთავს, ისევე როგორც თბილისს (სხვა წყაროებით დმანისს და, უნდა ვიფიქროთ, ზუნანსაც) ყავს ამირა, ქალაქის და ციხის პოლიტიკური პატრონი (ამ დროს თბილისის ამირასთან ერთად ბაგრატი მეფის ყმა). რა თქმა უნდა, რუსთავს ეს ამირა XI საუკუნეში არ გასჩენია. ის ძველი დროიდანვე მოდის. ამ ფაქტის ნიადაგზე ჩვენ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ X საუკუნის დასაწყისს, თბილისის საამიროს ძლიერების (შედარებით) ხანაში, რუსთავი პოლიტიკურად თბილისის („ქართლის“) საამიროში შექმნილია.

აქვე მეორე სიძნელე (სიძნელენი სხვაც ბევრია, რომელთა შესახებ საუბარი ჩვენ სხვაგან, ვფიქრობთ, გვექნება): მატიანე ქართლისაჲს ავტორი „რუსთავს“ არა ერთგზის იხსენიებს და არც ერთხელ მას „არიშს“ არ უწოდებს. იმიტომ როდესაც იგივე ავტორი იმავე

¹¹ მატიანე ქართლისაჲ, მარამონისეული ნუსხა, 272.

თხზულებაში ასახელებს არიშუს, ჩვენ მოვალე ვართ ეპკვი შევიტანოთ ამ არიშუსა და რუსთავის იგივეობაში ან, ყოველ შემთხვევაში, უნდა ვეცადოთ, რათა ავხსნათ ის უცნაური გარემოება, რომ ერთი და იგივე ავტორი ერთსა და იმავე თხზულებაში ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ ადგილს, ერთი და იგივე მნიშვნელობით აღებულოს, ხან რუსთავს უწოდებს და ხან კი (ერთხელ) არიშუს. ამიტომ ჩვენ არ გვეჩვენება დამაჯერებლად პ. ინგოროყვას მოსაზრება იმის შესახებ, რომ „მატიანე ქართლისაჲს“ ამ ცნობაში „არიშუ“ იგივე რუსთავია და ეს მიუხედავად იმისა, რომ რუსთავს „რიშა“ მართლაც ეწოდებოდა¹².

ამის შემდეგ პ. ინგოროყვა აყენებს მეორე და მესამე დებულებას: (2)—რომ ტერმინი „არიშიანი“ არის „საგვარეულო სახელწოდება“, რომელიც, „ცხადია, წარმოსდგება საპატრონო ციხისაგან „არიში“, ისევე როგორც ეს ნაწარმოებია სხვა ძველი დიდ გვარეულობის სახელები (ორბელიანი—ორბეთის ციხიდან, დადიანი—დადის ციხიდან და სხვ.)“. (რუსთველიანა, 174—175) და (3) — რომ „არიშიანის ადგილი“¹³ „ეს არის სწორედ რუსთავის სამფლობელო (რუსთავ-ჟინვანის თემი)“ --- (რუსთველიანა, 172).

სამწუხაროდ, მკვლევარი აქაც (მისი ამოცანისათვის ამ გადამწყვეტი მნიშვნელობის დებულებათა დასამტკიცებლად) საკმაოდ ვერ იცლის, რათა ურწმუნო მკითხველიც დააჯეროს იმაში, რაც თვით ავტორისათვის აგრე „ცხადია“ (რუსთველიანა, 174).

დებულება, რომ „საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“ წარმოსდგება საპატრონო ციხისაგან—არიში“, ჩვენ დამაჯერებლად არ გვეჩვენება ისევე, როგორც არ მიგვაჩნია დამაჯერებლად პ-ლი მკვლევარის საამისოდ მოტანილი ანალოგიები, თითქო „დადიანი“ დადარს ციხიდან, ხოლო „ორბელიანი“ ორბეთის ციხიდან იყვეს ნაწარმოები.

¹² ამის მოწმობაა ქცას სომხური თარგმანი. დედნისეულ (ქართულ) „რუსთავ“-ს მთარგმნელო გამოუკლებლივ ყველგან გადმოსცემს *ჩიქა* (რიშა).

მაგალითად, ლეონტი მროველის — „და შემდგომად ცოლმან მისმან აღაშენა დედა ციხე და მანვე აღაშენა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აჲ ჰქუიან რუსთავი“ — სომხურ თარგმანში მოცემულია—*ბღ კჩხნ ქაჲრქიოაჲ ქჩხსაჲ ომაჲრარჩიჲ ლ დჲაოჲაჲნ ირ კიჲჩ ჩიქა, ირ ჳ ჳაროჲიჲაჲაჲაჲი* იხ. *Համահեօա Պատմութիւն. Արագ Ընծայեսալ հուանչի պատմիչ*. ვენეტიკი, 1884, გვ. 11; და გვ. გვ. 20, 70, 72, 91. ეს ფაქტი პირველად შენიშნა და ჩვენ ცნობად მოგვაცოდა პროფ. ი. აბულაძემ, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვასყენებთ.

¹³ ამ ტერმინს — „არიშიანის ადგილი“ პ-ლი მკვლევარი რატომღაც (დაუსაბუთებლად) ცვლის და შემდეგ (ბრჭყალებში დატოვებით) ხმარობს: „არიშიანთა ადგილი“. რუსთვ. 173, 174, 176, 178.

3. ინგოროყვა ნაწილობრივ უთუოდ მართალია, როცა შენიშნავს, რომ „შეხედულება თითქო „დადიანი“ თანამდებობა იყო და არა საგვარეულო სახელწოდება“, — შემეცდარია (რუსთველიანა, 155). ნაწილობრივ მართალია მეტეი, ვამბობ, იმიტომ, რომ გვიან ხანაში (ვთქვათ, ლევან II დადიანი ან სხვა რომელიმე) ტერმინი დადიანი უკვე „საგვარეულო სახელწოდება“ აღარაა ისევე, მაგალითად; როგორც არაა „საგვარეულო სახელწოდება“, „გურიელი“ ან „შარვაშიძე“. ყველა ესენი ამ გვიან ხანაში მხოლოდ პოლიტიკური შინაარსის ტერმინებია, თანამდებობის („მთავრის“) აღმნიშვნელია. ამიტომაც იყო შესაძლებელი, მაგალითად, რომ ზოგიერთი „გურიელი“ „დადიანიც“ იყო და პირუქუ (= „დადიან“-„გურიელი“, როცა ესა თუ ის გურიელი ოდიშსაც ფლობდა ან როცა ესა თუ ის დადიანი გურიასაც იჭერდა).

მაგრამ პ-ლი ინგოროყვა მართალი იმაშია, რომ თავდაპირველად „დადიანი“ მხოლოდ „საგვარეულო სახელწოდება იყო“.

საერთოდ, თვალის შიდევენებაა საჭირო, თუ როდის და როგორ იქცა ეს „საგვარეულო სახელწოდების“ ტერმინი „დადიანი“, „მთავრის“ აღმნიშვნელ პოლიტიკურ ტერმინად¹⁴. მაგალითად „ერისთავთ-ერისთავი და მანდატურთუხუცესი დადიანი ხაყვი“¹⁵. ამ მაგალითში (გამომცემელი მას XIV საუკუნეს მიაკუთვნებს) „დადიანი“ ერთის შეხედვით უფრო ნათესაობის მაჩვენებელი ჩანს, ვიდრე თანამდებობის: მისი თანამდებობა გარკვეულია — ის ერისთავთ-ერისთავი და მანდატურთუხუცესია. იგულისხმებოდა ამ დროს უკვე „დადიან“-ში კიდევ სხვა რამ გარდა ერისთავთ-ერისთავობისა და მანდატურთუხუცესობისა? გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ „დადიან“-ში ამ დროს (XIV ს-ში) უკვე უპირატესად მთავარი იგულისხმებოდა, მაგრამ არც „ერისთავთ-ერისთავი“ და „მანდატურთუხუცესი“ უნდა ქცეულიყვნენ უკვე მხოლოდ ძველის მოგონებად. ჯუმათის მთავარანგელოზის ხატის წარწერა (XIV ს.) ამის თვალსაჩინო საბუთია: „ერისთავთ-ერისთავს დადიანს გიორგის“ ორი ვაჟი ჰყავს: — „მანდატურთუხუცესი ვამეყ“ და „გურიელი კახაბერ“¹⁶. როგორც

¹⁴ ასეთი კვლევის ადგილი აქ არ არის. შეიძლება ითქვას, საერთოდ, რომ ეს მოხდა ისევე და მაშინ, როგორც და როდესაც (დაახლოებით) „გურიელი“, „შარვაშიძე“ და „ათაბაგი“ იქცნენ ხელმწიფეებად, და რომ ეს მოხდა არა ერთბაშად და ერთის დაკერით, არამედ თანდათან შემზადდა საქართველოს ფეოდალური ვანოთარების შესაბამისად XIII—XV საუკუნეთა მანძილზე.

¹⁵ ბ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, ტექსტები, 113.

¹⁶ დი. ბაქრაძე, Арх. пут. по Гурии и Аджаре, 262.

ვხედავთ მამა „დადიანია“, შვილი კი „გურიელი“. აშკარაა, „საგვარეულო სახელწოდება“ აქ „დადიანში“ აღარა ჩანს, ისევე, როგორც არა ჩანს ის აქ „გურიელში“¹⁷.

უფრო გვიან, როგორც აღვნიშნეთ, „დადიან“-ში მხოლოდ „მთავარი“ და, შემდეგ, „ხელმწიფეც“ იგულისხმებოდა. ამდენადვე ასეთი დადიანის (ე. ი. ხელმწიფის) სამოხელეო სახელები — „ერისთავთ-ერისთავი“, „მანდატურთუხუცესი“ უშინაარსო პატივად უნდა ქცეულიყვნენ, მაგრამ რაც უფრო ადრე, მით უფრო მეტად ეს სამოხელეო სახელწოდებანი რეალური შინაარსის მქონენი იყვნენ და თავდაპირველად ტერმინი „დადიანი“ მხოლოდ მონათესავეობის (დადის სახლის კაცი) აღმნიშვნელი ცნება იყო. და აი იმ დროს, როცა ტერმინი „დადიანი“ მხოლოდ საგვარეულო სახელწოდება იყო, ნიშნავდა ის ამ დროს სადაურობას (შინაარსით — „ელი“, დადელი), თუ გვარის („პატრიარქალური“ სახლის) შვილობას („დადის სახლის შვილი“)?

დადიანის „სვანთა ერისთავობა“ მის სვანურ (ფიზიკურად) წარმოშობილობაზე მიუთითებს (ამასვე მოწმობს დადიანთა დაკავშირებულიობა სვანეთის სალოცავებთან. ხაყივ დადიანი XIV ს-ში სეტის მთავარმოწამეს სწირავს მეგრელ გლეხებს), ხოლო ძველ ქართული სიტყვაწარმოება „დადიანი“ ტიპიურია იმ დროის სვანეთისათვის (გარკვეული პირობების გამო დღემდე შერჩენილი). „დადიანი“ „ვარდანისძის“ მიმართ გვაროვნული ცნებაა, „ვარდანის ძე“ „ფეოდალური“ გამონაყოფია „დადიანისა“. დად (შდრ. დადიშ, დადიშქ, დადიშკელ) აქ საკუთარი სახელი ჩანს (ისევე, როგორც ჯაფარ, ჩხეტ, ჟორჯოლ, ვახტანგ, აფაქ და სხვ.), ხოლო იან, ან — კუთვნილებითი სუ-

¹⁷ ტერმინი „გურიელი“, იგულისხმება გურიელი ერისთავთ-ერისთავი, ისევეა ნაწარმოები, როგორც თორელი, თმოგველი, ცხუმელი, ბედიელი, ხორნაბუჯელი, პარკელი, სურამელი, ორბელი, კალმახელი, მაკელი, გიშელა, ფანაკერტელი და სხვის გარემოება, რომ ჩვენ გვხვდება ასეთი სამოხელეო-ადმინისტრაციული ტერმინის წარმოება არა მხარის („გურია“) სახელიდან (ქართლი, კახეთი, ჯავახეთი, კლარჯეთი, ჰერეთი და სხვ.), არამედ მხოლოდ სარეზიდენციო პუნქტიდან (გამოუკლებლივ), გვაულებს ვიფიქროთ, რომ „გურია“ ეწოდებოდა არა მარტო მხარეს, არამედ თავდაპირველად ამ მხარის ერთ-ერთ პუნქტს (შდრ. ოდიში სოფელი და ოდიში მხარე, ქართლი სოფელი და ქართლი მხარე, პერეთი ქალაქი და პერეთი მხარე, რაჭა ციხე და რაჭა მხარე, თაკვერი ციხე და თაკვერი მხარე). სად იყო ასეთი პუნქტი გურიაში? სოფელი (ქვეყანა) „გურიანთა“ მისი „ვაშნარით“ დამაფიქრებელია (ამაზე სხვაგან).

ფიქსი, „დად“ რომ ადამიანის საკუთარი სახელი იყო, ამას მოწმობს „მატიანე სუანეთისა კრებისაჲ“¹⁸, სადაც მოხსენებულია იოანე დიდის შვილი (გვ. 134), ფარცმან დადის შვილი (გვ. 139) და გიორგი დადის ძე (გვ. 137). „ძე“ და „შვილი“ აქ გარკვეული ტენდენციის ნიშანია, უფრო აღრინდელი წარმოება კი იქნებოდა საგვარეულო სახელწოდება „დადიანი“ (ისევე როგორც აფაქიანი, ჩხეტიანი, ჟორჯოლიანი, ვახთანგიანი და სხვ.).

ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ სვანეთში საშუალსაუკუნეებში (დადასტურებული გვაქვს XIII—XIV საუკუნეებიდან) დად საკუთარი სახელი იყო და რომ კანონზომიერია აქედან გვარ-სახელი „დადიან“-ის წარმოება (ისევე როგორც დადის ძე-სი და დადის-შვილი-სა).

მაგრამ ხომ არ შეიძლება „საგვარეულო სახელწოდება“ „დადიანი“ წარმოებულიყო ისე, როგორც ამას მკვლევარი პავლე ინგოროყვა აწარმოებს: „ხოლო დიდგვარიანი არისტოკრატიული მფლობელი გვარები საგვარეულო სახელწოდებას ლებულობენ მათი სარეზიდენციო ციხე-ქალაქებიდან. ასე მაგალითად: ორბელიანი, ორბელი—ორბეთის ციხიდან, დადიან-ბედიანი—ბედიიდან და დადის ციხიდან“ (რუსთველიანა, 154—155). უპირველეს ყოვლისა აქ საჭიროა შენიშვნა, რომ „ორბელიანი“ მიღებულია არა უშუალოდ ციხე „ორბეთის“ საკუთარ სახელისაგან, არამედ ადამიანის საკუთარ სახელ ორბელი-საგან, რომელიც, თავის მხრით, მიღებულია ორბეთი-საგან იმავე წესით, როგორც ჩორჩანელი ჩორჩანისაგან, ბირთველი ბირთვასისაგან, გაგელი გაგისაგან, ტბელი ტბეთისაგან და ა. შ.¹⁹ ასე რომ „ორბელიანი“ პავლე ინგოროყვას დებულებას არ ემორწმება. პირიქით, ორბელიანი იმის მოწმობაა, რომ „საგვარეულო სახელწოდება“ სხვაგანაც საქართველოში, ისევე როგორც სვანეთში და სამეგრელოში²⁰, ადამიანის საკუთარ სახელთან დაკავშირებით, გვარის, სახლის მეთაურის სახელთან დაკავშირებით იწარმოებოდა და ამ პირობის მიკუთვნებას აღნიშნავდა ხსენებული კრებულისადმი. ამის ახლოგოიითაა ნაწარმოები: ქრისტიანი, მაჰმადიანი, აგარიანი („აგარის

¹⁸ სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, ტექსტები, გამოც. პ. ინგოროყვასი.

¹⁹ ჩვენს დღევანდელ ამოცანაში არ შედის საუბარი თვით „ორბეთის“ (ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინის) წარმოშობის შესახებ.

²⁰ ვგულისხმობთ, რომ აწინდელი მეგრული გვარების ია სუფიქსი უმრავლეს შემთხვევაში იგივე იან-ია ოლონდ ნის მოკვეციტ. შღრ. ჩხეტიანი, გაბუნია, ჯამბურია, აფაქიანი, დადიანი, ბედიანი, გობეჩიანი, კვრკელიანი დღეს არსებულს მეგრულში: ჩხეტია, გაბუნია, ჯამბურია, აფაქია, დადია, ბეღია, გობეჩია, კვრკელია.

ნათესავი“), სელჩუკიანი, იესიან—დავითიან—სოლომონიან—ბაგრა-
ტონიანი, ქართლოსიანი, თარგამოსიანი, ჰაოსიანი, ეფრემიანი, არმა-
კუნიანი, ხოსროიანი, ფარნავაზიანი და სხვ.

როგორც ვთქვით, 3-ლ ინგოროყვას აზრით „საგვარეულო სა-
ხელწოდება“ „დადიანი“ ნაწარმოებია „დადის ციხიდან“²¹.

შემდეგ, 3-ლი მკვლევარი თავის ამ დებულებას (ჩვენი აზრით ფრი-
ად სათუოს— ყოველ შემთხვევაში, ჩერ ისევ დაუმტკიცებელს) სხვა
მოსაზრების დასამტკიცებლად უთუმცაოდ იყენებს. 3. ინგოროყვა
მსჯელობს: „რომ არიშიანთა ადგილი“ აღნიშნავს სწორედ რუსთავის
სამფლობელოს, ამის პირდაპირ საბუთს იძლევა შემდეგი: საგვარე-
ულო სახელწოდება „არიშიანი“, ცხადია, წარმოსდგება საპატრონო
ციხისაგან „არიში“, ისევე როგორც ეს ნაწარმოებია სხვა ძველი დი-
დი გვარეულობის სახელები (ორბელიანი—ორბეთის ციხიდან, და-
დიანი — დადის ციხიდან და სხვ.) (რუსთველიანი, 174—175). ჩვენ
უკვე უჩვენეთ, რომ „ორბელიანი“-ს დამოწმება აქ აშკარა შეცდო-
მაა, „დადიანი“-ს ჩვენი ავტორისეული წარმოება თვით საჭიროებს
დამტკიცებას, ხოლო „არიშიანი“ თუ როგორ წარმოსდგება საპატ-
რონო ციხისაგან, „არიში“—ეს სრულიად არ არის „ცხადი“ და და-
სამტკიცებელი რჩება.

ამრიგად, დასამტკიცებელია დებულება, იწარმოება თუ არა ქარ-
თულად ადამიანის გვარ-სახელი („საგვარეულო სახელწოდება“) სა-
გეოგრაფიო პუნქტის (დაბის, ციხის) სახელიდან „იან“, „ან“ სუფიქს-
ით? თუ ამ სუფიქსის ქართულ ბუნებას გავითვალისწინებდით, ზე-
მოდამსმულ კითხვაზე უარყოფითად უნდა უპასუხოთ. ამიტომაცაა,
რომ არსად გვხვდება თმოგვიანი (შესაძლებელია არსებობდეს თმო-
გველიანი), თორიანი (შესაძლებელია თორელიანი), გიშიანი (შესაძ-
ლებელია გიშელიანი), ქვეშიანი (შესაძლებელია ქვეშელიანი ან ქვე-
ლიანი), სურამიანი (შესაძლებელია სურამელიანი), ორბეთიანი (შე-
საძლებელია და არსებობს კიდევაც ორბელიანი), გაგიანი (შესაძლე-
ბელია გაგელიანი) და ასე შემდეგ გამოუკლებლივ.

²¹ სამწუხაროდ ამ სახელის ციხე — „დადი“ ჩვენ ვერ დავიდასტურეთ. თვით
3. ინგოროყვაც მას ვარაუდობს მხოლოდ. შენიშვნაში, ამ ციხის გამო, ის ამბობს:
„ეს უქანასქნელი ს ჩ ა ნ ს მდებარეობდა დადის წყალზე“ და მიუთითებს ვახუშ-
ტის გეოგრაფიის სათანადო ადგილს. ვახუშტი კი აღნიშნავს: „კვალად ამ ეგუორის
ჩრდილოთ დის დადის წყალო, წოდებული დადის დაბის გამო, გამოხდის მასვე
აღმოსავლეთის კავკასსა და მოდის დასავლეთად და მიერთვის ზღვას (ვახუშტი,
აღწერა... 168), მაინც და მაინც აქ „ციხე“ არა ჩანს.

შესაძლებელია პირუტყუ მაგალითები დაიძებნოს და აიხსნას კიდევაც: ე. ი. რომ ადამიანის საკუთარი სახელისაგან იან (ან) სუფიქსით ნაწარმოები „საგვარეულო სახელი“, როცა ის ჯერ კიდევ პირის აღმნიშვნელიც არის და კრებულისაც (გვარის, სახლის), რომელსაც ეს პირი ეკუთვნის, შესაძლებელია იქცეს საგეოგრაფიო პუნქტის (ხეობის, სოფლის, ქალაქის) აღმნიშვნელ სახელად, როგორც, საფიქრებელია, ნაწარმოები ჩანს ქვაბლიანი (ქვაბულიანი. შდრ. ქობულ, ქვაბულ, ქვაბულიძე, ქვაბლიძე, ქობულეთი), ბაკურიანი (თუ ბაკულიანი?), აშურიანი(?)²². აი ისევე როგორც დღესაც კი არაერთი მაგალითი გვაქვს გვარსახელისაგან საგეოგრაფიო სახელის წარმოებისა (ბერიძე, მინაძე, ჩოხური, ნუკრიანი, მელაანი, ჯუგაანი, ოზაანი და სხვ.).

ამრიგად, პ. ინგოროყვას დებულება იმის შესახებ, რომ „საგვარეულო სახელწოდება არიშიანი წარმოდგება საპატრონო ციხისაგან (ე. ი. საპატრონო ციხის სახელისაგან ნ. ბ.) არიში“, მიუღებელია.

საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“ წარმოდგება არა „საპატრონო ციხისაგან „არიში“, არამედ ადამიანის („სახლის“ მეთაურის) საკუთარი სახელისაგან არიში-ი, ისევე როგორც დადიანი, დადიშკელიანი, ბენდიანი, ბენდელიანი, გვიშიანი, მანაშიანი, ლიპარტიანი, ლიპარტელიანი, ვახტანგიანი, აფაქიანი, სანიგიანი, ხუბასარიანი, გურამიანი და სხვ. წარმოდგება ადამიანთა საკუთარი სახელებისაგან: დად, დადრშველ, *ბენდ, ბენდელ, *მანაშ, *გვიშ, ლიპარიტ, ლიპარტელ, ვახტანგ, აფაქ, სანიგ, ხუბასარ, გუარამ და სხვ.

ამრიგად, ციხის სახელი „არიში“-საგან არ არის ნაწარმოები საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“, მაგრამ არც ამ უკანასკნელისაგან („არიშიანი“) არის ნაწარმოები ციხის სახელი „არიში“. „არიშიანი“-საგან ნაწარმოები საგეოგრაფიო სახელი ხევს, მთის, ქალაქის, ციხის — „არიშიანი“-ვე იქნებოდა ანალოგიით—ქვაბლიანი, ბაკუ-

²² შესაძლებელია ასეთივე წარმოებისა იყოს არსიანი. ამ დაკვირვების მიხედვით „გაჩიანი“ ქალაქის სახელი ლეონტი მროველი რომ ეპონიმ გაჩიოსიდან პარდაპირ მიღებულად გულისხმობს, შემდეგნაირად უნდა იქნას წარმოებულად (თუ, პირობითად, ლეონტის ისტორიულ კონცეფციას გავიზიარებდით): ქართლის ძის გაჩ-ის (და არა გაჩიოს-ის) სახლისკაცობა იყო „გაჩიანი“; ამ „სახლს“ ადგილსამყოფელი იყო გარკვეული პუნქტი (სანადირო ქალაქი), რომელსაც დროთა განმავლობაში ეს სახელი „გაჩიანი“ ბუნებრივად შეერქვა. ლეონტის ეტიმოლოგია — „გაჩიანის“ უშუალოდ წარმომავლობა „გაჩიოსიდან“ — მცდარია.

რიანი თუ ბაკულიანი (?), გაჩიანი (?), აშურიანი (?), ასე რომ გასარკვევია საკითხი, თუ რა ურთიერთობაშია საგეოგრაფიო სახელი „არიში“ და საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“. არსებული წყაროებიდან თითქო უეჭველად ჩანს, რომ ერთი არიშიანი არიშის ციხის მფლობელი იყო. ამიტომ საცთური მართლაც დიდა იმისათვის, რომ საგეოგრაფიო სახელისაგან „არიში“ აწარმოვო საგვარეულო სახელწოდება „არიშიანი“ (ყველა ის, ვინც არიშის მფლობელია, არიშიანია, ან, უკეთ, არიშის მფლობელი სახლის მეთაური არიშიანია). მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ტერმინის ასეთი წარმოება ქართულისათვის შეუფერებელია. ამიტომ გამოსავალი ერთი ჩანს: რომ ორივე ეს სახელი — საგეოგრაფიოც და საგვარეულოც — ერთი სახელისაგან არის ნაწარმოები, სახელდობრ, ადამიანის სახელ არიშ-ისაგან. ეს სახელი ძველ ქართულში დამოწმებულია კახეთში²³, სვანეთში²⁴, რაჭაში, „სრულიად მთიულეთის თემში“²⁵, ლეჩხუმში²⁶. არიშიძე დღესაც გავრცელებული გვარია არეშიძის სახით დასავლეთ საქართველოში.

არიშის მიერ აგებულს და არიშის მფლობელობაში მყოფ ციხეს ბუნებრივად შეიძლება და სწორდება არიშის ციხე (მდრ. არიშის ციხე, თორღის ციხე, კვიტაშვილის ციხე, ბერიძის ციხე, ნინას ციხე, პეტრეს ციხე, გოგუას ციხე და სხვ.). შემდეგ, დროთა განმავლობაში და გარკვეულ პირობებში ამა თუ იმ ციხის ეს რთული სახელი გამარტივდა, რაც მხოლოდ იმ გზით შეიძლება, რომ საზღვრული ზოგადი სახელი „ციხე“ გამქრალიყო და მისი მნიშვნელობა მსაზღვრელზე გადასულიყო. ასე მივიღეთ არიშის ციხის მაგივრად არიში, თორღის ციხის მაგივრად თორღა, და ა. შ. ე. ი. მივიღეთ აღნიშნულ ციხეთა საკუთარი სახელები.

ამრიგად, ციხის აღმაშენებელ არიშისაგან მივიღეთ ციხის საკუთარი სახელი არიში. მეორეს მხრით ამავე აღმაშენებლის,

²³ შეეხება X საუკუნეს: „ლორბანნი ჰქონდეს ივანე არსისი (M არსისი B არიშის) ძესა... და ციხე მარანისა (ვერენისა?) ჰქონდა ხანუასა არსის ძესავე, ძმასა ივანესა“. მატ. ქართლისაჲ, 169, ქცა ანასუელა.

²⁴ ცოანე არსიანი, კვირიკე არსიანი, უეჭველია, მოდის არისიანიდან. სვანეთის საისტორიო ძეგლები, 146.

²⁵ არეშიძე ლომი მისითა ციხითა, ორმოცის კუამლით კაცითა, სვანეთის საისტ. ძეგლები, 33.

²⁶ დიმიტრი ეზეციელი არიშიძე „სარდალი ლეჩხუმისა, სვანეთისა, ჭყვისის ციხისა და ქალაქის მქონებელი“. XVII ს. პოლიტ. მოღვაწე. იხ. ბროსე, Пере-

როგორც სახლის მეთაურის, სახელისაგან წარმოსდგა საგვარეულო სახელწოდება არიშიანი, რომელიც ვარკვეულ შემთხვევებში ამა თუ იმ პირის საკუთარ სახელადაც კი იხმარება (შდრ. საკუთარი სახელები: ახალციხელ, ტბელ, ოდიშელ, უჯარმელ და სხვ., განსაკუთრებით „ბაკურიან, მამა გრიგოლისი და აბაზისი“, იხ. ათონის კრებული, 243, და „ბაკურეან ძმ ბალდადისი“,—მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ქრონიკ. 1, 71. არიშიანის ტიპის საკუთარ სახელებს ეხედავთ ჩვენ აწინდელ გვარებში: დავლიანიძე, აბზიანიძე, ბენდიანიშვილი). მაგალითად, „ალაპნი ჯვარის მონასტრისანი“-ში მოხსენებული არიშიანი „ქ. ამასვე დღესა ალაპი სუანთ ერისთვისა ვარდანის ძისა მსახურთუხუცესისა არიშიანისა“ (S 143) ისეთივე საკუთარი სახელი — და არა საგვარეულო სახელწოდება—ჩანს ამ ვარდანისძისა, როგორც ვთქვათ, ბე შქენ სხვა ერთი ვარდანისძისა („ქ. ამასვე დღესა ალაპი და პანაშვიდი საუკუნოჲ ბეშქენ მანდატურთუხუცესისა ვარდანისძისა“.. § 58).

ამრიგად, ჩვენი ამ დაკვირვების შედეგად მრავალმხრივ საცილობელი და მიუღებელი ჩანს პ-ლი პ. ინგოროყვას მოსაზრებანი რუსთავ-არიშის გარშემო. თუმცა ჩვენ ამჟამად საკითხის ეს მხარე არ გვაინტერესებდა და მხოლოდ იმის დემონსტრაციას ვცდილობდით, თუ როგორ იწარმოება ქართულად ზოგიერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი. რაც შეეხება პ-ლი პ. ინგოროყვას დიდმნიშვნელობის დასკვნებს, რასაც ის თავის ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ მიხედვრებზე ამყარებს, ამაების შესახებ ჩვენ, იმედი გვაქვს, საგანგებო მსჯელობის საშუალება გვექნება.

ისტორიული გეოგრაფიისათვის¹

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ჯერ ისევ 1905 წელს შენიშნავდა, რომ „Громадное значение для выяснения происхождения городов и деревень имеет изучение географической номенклатуры. Исторической географии Грузии еще не существует, поэтому приходится довольствоваться известным трудом Вахуштия...“².

ამის შემდეგაც განსვენებულ მეცნიერს არაერთგზის აღუნიშნავს ქართული ისტორიოგრაფიის ეს ნაკლი.

საქართველოს ისტორიის მეცნიერულად შესწავლის აწინდელმა ვითარებამ კატეგორიულად დასვა საკითხი ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინის, შემოღებისა. ჩვენს საისტორიო მწერლობაში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინების ცალკეული ფაქტები ჯერ კიდევ XI საუკუნიდან მოგვეპოვება. გიორგი მთაწმიდელი ათონელ მამათა „ცხოვრების“ დაწერისას წერილობითი თუ სხვა რიგი წყაროების გვერდით, როგორც წყაროს იყენებდა მატერიალური ხასიათის ძეგლებსაც, „რომელნი იგი ღუმილით წამებენ და კმამალლად ქადაგებენ ლუაწლთა და შრომათა მათთა“³. განსაკუთრებით ნაყოფიერად სარგებლობს ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემებით ლეონტი მროველი, რომლის ისტორიულ-ლიტერატურული შემოქმედების არსებითი მნიშვნელობის წყაროს სწორედ ეს მომენტი წარმოადგენს. ვახუშტი ბატონიშვილმა ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინ-

¹ წაკითხული იყო მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს საჯარო სხდომაზე 1958 წლის 10 ოქტომბერს (პირველად გამოქვეყნდა 1960 წ.).

² И. Джавахишвили, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, 46.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 139-140.

ნება პრინციპულ სიმაღლეზე აიყვანა და „ადგილის აღწერა“ ისტორიოგრაფიული მუშაობის ერთ-ერთ მომენტად გამოაცხადა „ნათესავთ მეტყველებისა“, „წლის მრიცხველობისა“ და „მოქმედების აღწერის“ გვერდით⁴.

მით უფრო ჩვენი დროის ისტორიოგრაფიაში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინების საჭიროება საყოველთაოდ აღიარებულია.

სამწუხაროდ, არ შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენ შესაფერისი სერიოზულობით ვეკიდებოდეთ ამ საკითხს.

წერილობით წყაროებს, ქართულს თუ უცხოურს, დიდი გულმოდგინებით ვაგროვებთ, ვსწავლობთ, ვაქვეყნებთ; სპეციალური განყოფილებაც კი გვაქვს ინსტიტუტში, — საისტორიო წყაროთა პუბლიკაციის განყოფილება, ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემებს კი მცირედ ვაგროვებთ, მცირედ ვსწავლობთ და მცირედვე ვაყენებთ. წილისეულის არქეოლოგიას კიდევ ჰო, ვიწყნარებთ, მისი მონაცემების მოხმარებას ვცდილობთ, მაგრამ ასეთივე გულისხმიერებით არ ვეკიდებით მიწისზედა მატერიალურ ხასიათის ძეგლებს. არც ტოპონიმიკურ მასალას ვდებთ დიდ პატივს და ზოგჯერ, სახელდახელოდ, თუ წამოვიშველიებთ ხოლმე ამა თუ იმ ცალკეულ ტოპონიმიკურ ფაქტს.

და ამავე დროს ისტორიოგრაფიულ მუშაობაში საჭირო წყაროების მწვავე ნაკლებობას ვჩივით...

*
* * *

ისტორიული გეოგრაფია ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაა. მისი მიზანია ბუნებრივ გეოგრაფიულ მიდამოში ადამიანის მოქმედების ნაკვალევის მიხედვით საზოგადოების წარსული ცხოვრების მეცნიერული რეკონსტრუქცია. ისტორიული გეოგრაფიის საგანი გეოგრაფიულ პირობათა ბუნებრივი ცვლის ისტორია კი არ არის, არამედ ადამიანის შემოქმედების ისტორია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ არეში.

მოქმედების ყველა მომენტში ადამიანი აითვისებს (გარდაქმნის, ეგუება) გარკვეულ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ არეს. ამ სარბიელზე მისი ასეთი მოქმედება ტოვებს მატერიალურ თუ სხვა სახის კვალს. ჩნდება ისტორიული გეოგრაფია. ქალაქი თუ ნაქალაქარი, დაბა თუ

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 3.

ნადაბური, სოფელი თუ ნასოფლარი, ქვაბული თუ დარანი, გორა თუ ლოდოვანი, ციხე თუ ნაციხვარი, ბურჯ-კოშკი თუ გალავანი, სასახლე თუ ნასახლარი, ზღუდე თუ კედელი, გზა თუ ნაგზური, გაჭრილ-გადათხრილი თუ კლდე-კარი, ქარვასლა თუ ფუნდუკი, სევანე თუ ხანი, ხიდი თუ ნახიდური, ყელი თუ უღელტეხილი, თარჯი თუ სამანი, ქვაჯვარი თუ ქვაკაცა, კელი თუ სუინაკტი, რუ თუ არხი, რუსხმული თუ ბერდარი, ეკლესია თუ ტაძარი, სასაფლაო თუ ყორღანი, აკლდამა თუ მატური, ხატი თუ ჯვარი და ადგილთა უთვალავი სახელო, ადამიანის მოქმედების შესახებ რომ მეტყველებენ, — ყველაფერი ეს ისტორიული გეოგრაფიის შინაარსს შეადგენს.

მაგრამ ადამიანის მოქმედების ეს აურაცხელი ნაკვალევი უწესრიგო გროვას კი არ წარმოადგენს, ეს არის ადამიანის მტკიცე კანონზომიერი მოქმედების ნაკვალევი და მას ასეთივე მტკიცე კანონზომიერება ახასიათებს.

მცხეთა გორა და მცხეთა ქალაქი, სამთავროს სამაროვანი და მავზოლეუმი, „სვეტებიანი დარბაზი“ და ჯვარის მონასტერი, სვეტიცხოველი და კობალეს ხატი, ალიზის ზღუდე და თლილი ქვის კედელი, ქვაციხე და მტვერის ციხე, ჭყონდიდი და ნაოხვამუ, ბასლათის ხიდი და ჭუბური-ხინჯი, ასპინძა და ხანი, საბაჟო და საზუერე, — ყველა ეს და მრავალი ათასი სხვა ასეთი ძეგლი შემთხვევით კი არ წარმოშობილან, არამედ ურთიერთისაგან განსხვავებულს თუ მსგავს, მაგრამ ყოველთვის სრულიად გარკვეულ პირობებში და ვითარებაში ჩნდებოდნენ. ასე რომ ყოველ საზოგადოებას ყოველ დროში თავისი ისტორიული გეოგრაფია ახასიათებდა. საზოგადოების განვითარებასთან ერთად იცვლება მისი ზემოქმედების სახეობაც ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოზე. ჩნდება ახალი ნაკვალევი ადამიანის მოქმედებისა, თანდათან იცვლება ისტორიული გეოგრაფია.

ყოველ ხანას თავისი ისტორიული გეოგრაფია შეეფერება. აი ამ კანონზომიერების გათვალისწინებით ძეგლების მეცნიერული აღრიცხვა („ისტორიულ გეოგრაფიული რუკა“), მათი შესწავლა და ისტორიის საშენ მასალად გადაქცევა (-ისტორიული ინტერპრეტაცია) არის ისტორიული გეოგრაფიის დარგში მომუშავე ისტორიკოსთა პირდაპირი ამოცანა.

არსებობს შეხედულება (კერძოდ, ჩვენშიაც), რომ ისტორიული გეოგრაფიის ამოცანას არქეოლოგია წყვეტს და რომ ისტორიული გეოგრაფია უსაგნოა. შემცდარი შეხედულებაა.

„არქეოლოგია“ ორგვარი აზრით იხმარება: გათხრითი ანუ წიაღისეულის არქეოლოგია და არქეოლოგია „სიძველეთმცოდნეობის“

გაგებით. წიაღისეულის (გათხრითი) არქეოლოგია ვერ მოიცავს ისტორიულ გეოგრაფიას. მაგალითისათვის საკმაოა ვიღოთ ბურჟუაზიული ხანა. ამ ხანაში წარმომობილი ძეგლები არ შეადგენენ გათხრითი არქეოლოგიის საგანს, მაშინ როცა ასეთი ძეგლები ისტორიულ გეოგრაფიას თამამად განეკუთვნებიან. მეორე მხრივ, წიაღისეულის არქეოლოგიის სფეროში სრულიად არ იგულისხმება ტოპონიმიკური მასალა, მაშინ როცა ასეთი მასალა ისტორიული გეოგრაფიის ერთ-ერთი ძირითადი წყაროა. წიაღისეულის არქეოლოგია გათხრით მოპოვებული მატერიალური კულტურის ძეგლების მიხედვით შეისწავლის წარსულ ცხოვრებას, ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის სფეროში კი მატერიალური კულტურის ძეგლების გვერდით მოქცეულია არამატერიალური კულტურის ძეგლებიც.

რაც შეეხება სიძველეთმცოდნეობას, ეს არ არის გარკვეული სამეცნიერო დისციპლინა საკუთარი საკვლევი მეთოდით. ის მხოლოდ სხვა სამეცნიერო დისციპლინების საშუალებით მიღებულ ცოდნათა ჯამია. ასეთ დისციპლინებს შორის წიაღისეულის არქეოლოგიის გვერდით იგულისხმება ისტორიული გეოგრაფია. თუ წიაღისეულის არქეოლოგია გათხრის საშუალებით მოიპოვებს წარსულის ფაქტებს, ადგენს ამ ფაქტების კანონზომიერებას და აქცევს მათ მეცნიერულ ცოდნად, ასევე ისტორიული გეოგრაფია ადგენს, ადამიანის მოქმედების მიწისზედა ნაკვალევის მიხედვით, ამ ნაკვალევის კანონზომიერებას და ასევე შემოაქვს ის ისტორიის საშენ მასალად.

ერთ-ერთი საშუალება, რომლითაც ისტორიული გეოგრაფია თავის მეცნიერულ მიღწევათა პუბლიკაციას ახორციელებს, არის კარტოგრაფია. ეს საშუალება იქამდე ძირითადია, რომ ხშირად კარტოგრაფიას ისტორიული გეოგრაფიის ერთადერთ და საბოლოო მიზნადაც კი მიიჩნევენ. ასეთი შეხედულება მცდარია. ისტორიული რუკა, მართალია, ისტორიული გეოგრაფიის მეცნიერულ მიღწევათა დემონსტრაციაა, მაგრამ ის არ არის ერთადერთი საშუალება და ისტორიულ გეოგრაფიას სხვა არანაკლებ მეთყველი საშუალება მოეპოვება თავის მიღწევათა წარმოსაჩენად, მაგალითად, ძეგლების მეცნიერულ-ლიტერატურული აღწერა, ისტორიული ძეგლების წერილობითი ინტერპრეტაცია.

ისტორიული გეოგრაფია არაა ახლად შობილი სამეცნიერო დისციპლინა. მთელ რიგ ქვეყნებში, სადაც ისტორიას, როგორც სამეცნიერო დარგს, განვითარების დიდი ტრადიცია აქვს, ქვეყნის ისტო-

რიულ-გეოგრაფიული შესწავლა დიდი ხანია მეცნიერ ისტორიკოსთა ყურადღების ცენტრშია.

შესაფერისი ადგილი უჭირავს ისტორიულ გეოგრაფიას საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში.

ქართულ ისტორიოგრაფიას ამ მხრით სახელოვანი წარსული აქვს. გვიანფეოდალური ხანის დიდი მეცნიერი-ისტორიკოსი ვახუშტი ბატონიშვილი ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ფუძემდებელიცაა. მისი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ სწორედ ამ თვალსაზრისით დაწერილი კაპიტალური ნაშრომია.

უღრობა-ძნელბედობის შედეგი იყო, რომ ვახუშტის საქმის გამგრძელებელი მეცნიერების ამ დარგში დიდხანს ჩვენში აღარავინ გამოჩნდა. მხოლოდ გვიან, ქართველი ბურჟუაზიული ერის წარმოქმნის ვითარებაში ამაღლდა ქართული ისტორიოგრაფია ისე, რომ ისტორიული გეოგრაფია თანდათან მისი ორგანული ნაწილი შეიქმნა. მარი ბროსე, დ. ბაქრაძე, ს. კაკაბაძე, მ. ჯანაშვილი, ე. თაყაიშვილი და არაერთი სხვა ის მეცნიერნი იყვნენ, რომელთაც ამ მიმართულებით გარკვეული ღვაწლი დასდევს საქართველოს ისტორიას.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ამ მხრით აკად. ნ. მარის ღვაწლი. მრავალრიცხოვან ცალკეულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ დაკვირვებათა ვერდით ამ მეცნიერმა ჩვენ დაგვიტოვა სანიმუშოდ შესრულებული ნაშრომები ამა თუ იმ მხარის ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გათვალისწინებით. ასეთებია, მაგალითად, მისი

„Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию“, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების გამოცემას რომ აქვს დართული, ან მისივე „Батум, Ардаган, Карс—исторический узел межнациоанальных отношений Кавказа“ და სხვ.

მაგრამ ქართულ ისტორიულ გეოგრაფიას განსაკუთრებული ყურადღება ჩვენი ისტორიოგრაფიის ახალ ხანაში მაინც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია. განსხვავებით სხვა ამ დარგის მეცნიერთაგან ივ. ჯავახიშვილმა სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა მთლიანი საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას და ეს შრომა თავის „ქართველი ერის ისტორიას“ წაუძმდვარა. მანვე შეადგინა და 1923 წელს გამოსცა „საქართველოს ისტორიული რუკა“.

სხვა ჩვენი დროის მეცნიერთაგან ცალკე უნდა აღინიშნოს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ამ მიმართულებით დამსახურება. სერიაში „ბიზანტიელ მწერალთა ცნობები საქართველოს შესახებ“ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა არა ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტი წარმატებით გამოიკვლია და ამით საქართველოს ისტორიის აქამდე გაურკვეველ არა ერთ საკითხს მეცნიერული სინათლის შუქი მიაყენა.

ისტორიულ-გეოგრაფიული მასალის მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოტანის სანიმუშო მაგალითები მოეპოვება აკად. ს. ჯანაშიას, რომელმაც დახვეწილი და ფაქიზი ისტორიულ-ფილოლოგიური მეთოდის მომარჯვებით ჩვენს ისტორიოგრაფიას ამ რიგის არა ერთი პირველხარისხოვანი ფაქტი, შესძინა...

დაბოლოს, ჩვენი დროის მუშაკთაგან საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ნიჭიერი მკვლევარის უდროოდ გარდაცვლილი ლ. მუსხელიშვილის დამსახურება ამ მიმართულებით. მან წარმატებით გადალახა ჩვენში ტრადიციულად შემუშავებული ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევის მეთოდი და მაღალმეცნიერულ დონეზე შესრულებული არა ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევით გაამდიდრა ქართული ისტორიოგრაფია.

მაგრამ ყველა ეს ცალკეული ფაქტები მხოლოდ იმის მოწმობაა, რომ საკითხი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის სამეცნიერო დარგის შექმნისა მომწიფებულია.

სამწუხაროდ, ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფია ამ მიმართულებით მეტისმეტად იგვიანებს და ჩვენ ისტორიული გეოგრაფიის დარგში დღესაც ძირითადად ვახუშტის ნამემკვიდრეებით ვკმაყოფილდებით.

ეს, რა თქმა უნდა, შეუწყნარებელი გარემოებაა.

დიდი ხალისით ვსაუბრობთ საქართველოს პოლიტიკურ ძლიერებაზე XII—XIII საუკუნეებში და თავს არ ვიწუხებთ, რათა კონკრეტულად წარმოვაჩინოთ, თუ რა იყო ამ ძლიერების ეკონომიური საფუძველი. როდის შევისწავლეთ, მაგალითად, იმ დროის ქართული ლაშქრის აღჭურვილობის საკითხი და, რაკი საამისო პირდაპირი წერილობითი ჩვენებანი არ გავაჩნია, თავს არ ვიწუხებთ გამოვარკვიოთ, სად და როგორ მზადდებოდა ის კოლოსალური რაოდენობის რკინა — ფოლადი, რომელსაც ეს ლაშქარი მოითხოვდა. ხომ არავინ ფიქრობს, რომ საამისო ლითონი ან მზა საჭურველი ერთთავად უცხოეთიდან შემოჰქონდათ? ვინ იზრუნა მოეკვლია და ამ ავალსაზრისით შეესწავლა საქართველოს სარკინეთ-წედისები? საა-

მისო ჩვენებანი კი (ტოპონიმიკური), რამდენიც გნებავთ, მოიპოვება⁵.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, გათხრების შედეგად, თუ შემთხვევით, დიდი რაოდენობით ეხვდებით მინის კურკელს, სამკაულებს, ამავე დროს ამ მასობრივი მოხმარების საგნების არცერთი საწარმო დღემდე დადგენილი არ გვექონია⁶. მხოლოდ ორიოდ წლის წინ ისტორიის ინსტიტუტის სადაზვერვო ექსპედიციამ აღმოაჩინა ქართლის მთიანეთში მინის საწარმოს რამოდენიმე ნაშთი, რითაც აშკარად დადგინდა ფართე მოხმარების ამ საქონლის ადგილობრივი წარმოება ფეოდალური ხანის საქართველოში.

ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ სიმტკიცეზე საუბარი გვიყვარს და ამ სიმტკიცის ეკონომიური საფუძვლის წარმოჩენისათვის კი თავს ნაკლებად ვიწუხებთ. დღემდე თითქმის არაფერი გაგვიკეთებია იმისათვის, რომ ისტორიულად შეგვესწავლა მორწყვის საქმე საქართველოში⁷ და ვკმაყოფილდებით უშინაარსო, ზოგადი განცხადებებით მორწყვის საქმის მაღალგანვითარებულობის შესახებ ფეოდალურ საქართველოს აღმავლობის ხანაში. ამავე დროს მოიპოვება როგორც წერილობითი, ისე, კიდევ უფრო, ისტორიულ-გეოგრაფიული რიგის ძეგლები, რომელთა შესწავლის ნიადაგზე შესაძლებელია ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკის ამ უმნიშვნელოვანესი დარგის ისტორიული მნიშვნელობის სრულად წარმოჩენა. ბევრმა ჩვენგანმა (ისტორიკოსმა) იცის განა, რომ ქართლის სახალხო (დაბა-სოფლების, თემების) მეურნეობრივი წარმატება მჭიდროდ იყო დამოკიდებული მორწყვის საქმის განვითარებისაგან, რომ შემდეგ, ფეოდალური საქართველოს სამეურნეო დაწინაურებულობის ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი იმავე მორწყვის საქმის შემდგომ ძლიერ განვითარებას ემყარებოდა? განა ბევრია ჩვენ (ისტორიკოსთა) შორის ისეთი, რომელსაც პირადად მოეხილოს ნასტაკისის, მუხრანის (საგლახოს, წილენელის, თამარის, ივანე ბატონის), სამგორის, რუსთავე-ყარაიის, რუის-ურბნისის, ტირიფონის,

⁵ ამ საქმეში ჩვენი ჩამორჩენის სურათს არ ცვლის მცხეთაში (სარკინე), ქვემო ქართლში (ზემო ბოლნისი) და რაჭაში (წედისი და ბრილი) წამოწყებულ-ჩატარებული საამისო მცირე სამუშაო.

⁶ ზოგს ვისმე, შეიძლება, ყველა ეს კურკელ-სამკაულები ერთთავად უცხოეთიდან შემოტანილიც კი ჰგონია.

⁷ საქმეს არ შევლის და ნაკლს ვერ ავსებს ისტორიული თუ ეთნოგრაფიული ხასიათის ის ორიოდ წერილი, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში რომ მოიპოვება ამ საკითხის შესახებ.

გაჩიანის, ნახიდურ-გაურარხის, შიგნით კახეთის, გაღმა მხრის და სხვა მრავალი, მაღალოსტატობით შესრულებული სარწყავი ნაგებობანი ქართლში, კახეთში და მესხეთში?

ვიციტ („თეორიულად“) მესაქონლეობის მნიშვნელობის შესახებ ჩვენ წინაპართა საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარებაში. ვიციტ და ვწერთ, რომ ოდესღაც, უძველეს დროში, მესაქონლეობა საზოგადოებრივი განვითარების ახალი საფეხურის (პატრიარქატი) საფუძველი გახდა. და მეცნიერების წინაშე ასე „ვალმოხდილნი“ უღარდელად ვივიწყებთ ქართული მესაქონლეობის შესახებ ფეოდალურ ხანაში, მიუხედავად იმისა, რომ უხვად მოგვეპოვება როგორც წერილობითი წყაროები, ისე ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ჩვენებანი აღნიშნული სამეურნეო დარგის ვითარების შესახებ. კერძოდ, დღემდე არავინ ცდილა წარმოეჩინა მესაქონლეობის მნიშვნელობა საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიულ პროცესში, ისევე როგორც არავინ ცდილა აღენიშნა ის დიდი ზიანი, რომელიც ფეოდალური საქართველოს მესაქონლეობამ განიცადა იმის შედეგად, რომ ქვეყანა პოლიტიკურად დაიშალა, მთისა და ბარის სამოკრები რომ ერთი მეორეს გაეთიშა...

წერილობითი წყაროების ჩვენებათა საფუძველზე ვიციტ, რომ ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური ძლიერების ცენტრი ქართლი იყო: კანონზომიერად გვეჩვენება, რომ არტანუჯმა და ქუთაისმა თანდათან ერთიმეორეს მიყოლებით დაუთმეს ფეოდალურ საქართველოს გაერთიანებულ სახელმწიფოში პოლიტიკური პირველობა მცხეთის მონაცვალე თბილისს. მაგრამ ბევრი არაფერი ვიციტ იმ საფუძვლების შესახებ, საიდანაც ფეოდალური ქართლის ასეთი მნიშვნელობა წარმოსდგებოდა. საამისო პირდაპირი წერილობითი ცნობები არ შემოგვნახვია, ხოლო ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ჩვენებათა მოპოვებისათვის თავი არ შეგვიწუხებია⁸.

⁸ ჩვენი ცოდნის ასეთი ნაკლებობის საფუძველზეა შექმნილი „თეორიები“, თითქო აფხაზ-ეგრისელნი, მესხნი თუ პერ-კახნი „ქართლსა ზედა“ იბრძოდნენ მხოლოდ იმისათვის, რათა „გაერთიანებული საქართველო“ შეექმნათ. სხვებს კიდევ ისე გონიათ, რომ ეს სამსაუკუნოვანი ბრძოლა, საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის წარმოქმნით რომ დასრულდა, იყო შედეგი ფეოდალ-ხელმწიფეთა თანდაყოლილი სიყვარულისა ომებისადმი, რომელშიაც ერთ-ერთი მონაწილე დანარჩენ მეტოქეებზე სივებდენიერი აღმოჩნდა.

(როგორც პირველი, ისე ეს მეორე „თეორია“ მცდარია; მიუხედავად ამისა ჩვენ აქ ამ შეხედულებათა მცდარობის მხოლოდ აღნიშვნით ვკმაყოფილდებით).

დღეს ჩვენ ქართლის „ზენა სოფელი“ (ე. ი. შიდა ქართლი) ქვემო ქართლთან * ვერ დაგვიკავშირებია, რადგან წარმოდგენაც კი არა გვაქვს იმის შესახებ, რომ ფეოდალური დროის ქართლები მჭიდროდ ესახლნენ შიდა და ქვემო ქართლის შუა მთიან ზოლში, რომელიც დღეს გატყვებულ-გაუდაბურებულ ქვეყანას წარმოადგენს დაბა-სოფლებისა თუ ციხე-კოშკ-ეკლესიების მრავალი ნანგრევით. ვუცქერით ამ აურაცხელ ხეებს, შიდა ქართლის გაღმა მხარს რომ სერავენ და უბრალოდ აღრიცხულიც კი არა გვაქვს ეს ნასოფლარები, ასე მჭიდროდ და მყუდროდ რომ სხედან ამ ხეობათა სიღრმეში.

ასეთივე უმწეონი ვართ „გადაღმა“, ალგეთის ქვეყნის ისტორიული ცოდნის საქმეში. ხალხურ ლექსსაც ვიტყვით ხოლმე ალგეთური მგლის ლექვებზე და გვგონია, რომ ისტორიული ალგეთი იმ ორიოდე უბადრუკი სოფლის ამარა იყო, XIX საუკუნეში რომ მოშენდა გაუდაბურებულ ქვეყანაში. და კი ვერ ვამჩნევთ (არც ვეძებთ!) იმ აურაცხელ ისტორიულ-გეოგრაფიული რიგის ნაშთებს, ალგეთის მოსახლეობის სიხშირეს და შუა საუკუნეებში ამ მოსახლეობის მორჩმულობას რომ მოწმობენ.

ასეთივეა ქვემო ქართლის დანარჩენი ნაწილის ისტორიული შესწავლის ვითარება. ამ მხარის დაწინაურებულობის შესახებ ადრეფეოდალურსა თუ მის წინა ხანაში ხომ გარკვეული ლიტერატურული ჩვენებანი მოგვეპოვება... მაგრამ არც ის იყო უმიზეზოდ და საკმაო საფუძველს მოკლებული, რომ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურმა ცენტრმა XII საუკუნეში აქეთ გადმოინაცვლა. ეს ფაქტი თითქო შემჩნეულია საქართველოს ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ, სამწუხაროდ, ახსნილია ის ყოველად უმართებულოდ: საქართველოს მეფის მიერ სომეხ ფეოდალთა დაპირისპირებით ქართველი ფეოდალების წინააღმდეგ. ბუნებრივია ასეთი ახსნის ავტორი აღარც შეეცდებოდა დაესაბუთებინა, თუ რატომ და როგორ მოხდა, რომ ხუნან-გაჩიან-გარდაბან-სამშვილდის ქვეყანამ კვლავ აღიდგინა თავისი ძველი მნიშვნელობა ფეოდალურ ქართლში. დღემდე აუხსნელი გვრჩება ის „უცნაური“ გარემოება, რომ ამ შედარებით მცირე ტერიტორიაზე ორი სანაპირო—საერისთაო იყო—

* ვფიქრობთ, საფუძვლიანია ვარაუდი, რომ ქვემო ქართლს იმ ძველ დროს „ქვენა სოფელი“ ერქვა. შდრ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა : „აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის“.

ვაგელებისა და მკარგრძელებისა. ხოლო ეს „უცნაურობა“ იქიდან მომდინარეობს, რომ ჩვენს ცნობიერებაში ქვემო ქართლის ბარი და მთიანეთი „მიწისა“ და „რკინის კაცებით“ მჭიდროდ დასახლებულ მხარედ კი არ წარმოგვიდგება, არამედ მრავალგზის დაცლილ-გავე-რანებულ და სახეშეცვლილ ლორე-ყაზახ-ბორჩალოდ, როგორც ის გვიანფეოდალურ ხანაში იყო. ჩვენ, ისტორიკოსები, ლორეს ციხის ადგილმდებარეობას „ხუთვერსიანი რუკით“ ვიცნობთ, ვაგი „სა-დღაც ყაზახში“ გვეგულება, ხოლო უძველესი ქალაქების ხუნან-გაჩიანის ლოკალიზაციისათვის თავიც არ შეგვიწუხებია¹⁰.

ვიცნობთ „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობებით თორს და თორელებს. ისიც ვიცით, რომ ამ სახელის მატარებელი მხარე დაახლოებით აწინდელი „ბორჯომის ხეობა“ უნდა ყოფილიყო. და გვიკვირს კია თორისა და თორელთა ასეთი სახელგანთქმულობა¹¹. მაგრამ ჩვენი ეს გაკვირება უსაფუძვლოა და ის წარმოსდგება ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული შეუსწავლელობის ნიადაგზე. ვუყუ-რებთ გაღმა-გამოღმა ამ გატყვევებულ ხეევებს ბუმბულის ციხიდან სლუსის ციხემდე და გუჯარეთიდან აწყურამდე და იმას კი არ ვითვა-ლისწინებთ, თუ იმ დროის მეურნეობის კვალობაზე რა მჭიდროდ დასახლებული მხარე იყო ფეოდალური თორი. და მშვიდად გვიც-დიან სოფელთა და სასახლეთა ნანგრევები, დაყრუებული ეკლესია-მონასტრები, ნახიდურ-ნაციხარები, ზეთსახდელების გელაზები, ვრცელი გომურები და ელიან თუ ჩვენ, ისტორიკოსები, როდის ვის-წავლით მათ ენას და ამ სახელოვანი წარსულის ძეგლებს ჩვენი ის-ტორიის უტყუარ წყაროდ ავამეტყველებთ. თორის აწინდელმა მო-სახლეობამ ძველისა არა იცის რა. ის XIX საუკუნეშია გაჩენილი და ეს ჩვენი დროის თორელები მხოლოდ იმას მოგვითხრობენ ხალისით, თუ ჯაიდან და როგორ ჩამოსახლდნენ ამ გატყვევებულ უდაბნოში. (სამწუხაროდ, XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის მკვლევართა-გან დღემდე ვერაფერს მოიძალა ამ საინტერესო ისტორიულ გადმო-ცემათა შესაგროვებლად).

გავერანებას გვიანფეოდალურ ხანაში ვერ ასცდა „ერმრავალი“ ბაღვაშების განთქმული სამფლობელო თრიალეთი. ტოპონიმიკურ ცნობათა დაცულობის თვალსაზრისით ეს ქვეყანაც თითქმის დაყ-

¹⁰ საკითხის სიმწვავეს ვერ ანელებს ისტორიის ინსტიტუტის მიერ უკანასკ-ნელ წლებში ამ მიმართულებით წამოწყებული მუშაობა.—გ. ცქიტიშვილი, დ. მუხსელოშვილი, ლ. ქილაშვილი, დ. ბერძენიშვილი.

¹¹ ჩვენ აქამდე თორისა და ქვახეთის ისტორიულ ურთიერთობის საკითხი არ გვინტერესებს.

რუებულ-დამუწეებულთა (XIX საუკუნეში იქ უცხოელ მოახალშენთა ჩამოსახლებით), მაგრამ ცხოველმეტყველი დარჩა თრიალეთის ქვეყანა მატერიალური რიგის ისტორიულ-გეოგრაფიული ნაშთებით და წერილობითი (დოკუმენტური) წყაროების ჩვენებათა სიუხვით. სამწუხაროდ, ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით ამ მხარეს დღემდე არავინ სწვევია და შემთხვევით აღმოჩენილი „თრიალეთის კულტურაც“ ობოლ — „უთვისტომო“ მონაპოვრად რჩება ქართულ ისტორიოგრაფიაში...

არანაკლებ უმწეოა ჩვენი ცოდნა კახეთის ისტორიულ გეოგრაფიაში. მეურნეობის განვითარებასთან და ახალ სატრანსპორტო გზების გატანასთან დაკავშირებით დღეს შიგნით და გარე კახეთი ერთიმეორის მიმართ ზურგშექცეულ მხარედ გამოიყურება და ცივგომბორის ქედი ბევრ ჩვენგანს ეჩვენება გაუვალ კედლად, რომელიც მხოლოდ ჩალაუზნის ხევითა და გომბორის გადასასვლელით აკავშირებს ერთიმეორესთან ამ ორ ქვეყანას; მაშინ როცა საშუალსაუკუნეებში შიგნით და გარე კახეთი ერთი მეორის მიმართ პირმიქცეული მხარეები იყო. იმ დროს ცივგომბორის ქედი შიდა და გარე კახეთის მოსახლეობას ურთიერთისაგან კი არ აშორებდა, არამედ აახლოებდა, აკავშირებდა. კახეთის მოსახლეობა სწორედ ამ ქედის ორივე მხარეს სახლობდა მთიანეთში და ორივე კახეთი ურთიერთს მრავალრიცხოვანი ცხოველი გზებით უკავშირდებოდა. მხოლოდ ასეთი ვითარების გათვალისწინებით ადვილად ასახსნელი ხდება თვით ტერმინების „შიგნით“ და „გარე“ კახეთის წარმოქმნა, ჰერემის ქალაქობა თუ გორგასლის სხვა ღონისძიებათა რეალური საფუძვლები ამ ქვეყანაში.

არაფერი ვიცი იმის შესახებ, თუ როგორ შენდებოდა ფეოდალური კახეთის ტერიტორია, როგორ იქმნებოდა მისი მოსახლეობა. და ზოგი ვინმე „კეთილშობილი პატრიოტული მოსაზრებით“ იმთავითვე ერთიან „წმინდა ქართულ“ მოსახლეობას ვარაუდობს აწინდელი კახეთის ბარსა თუ მთიანეთში. ამავე დროს კახეთის ტოპონიმიკის შესწავლა სარწმუნო მასალას უხვად მოგვცემდა ასეთი საკითხების გასათვალისწინებლად. დავინახავდით, რომ ფეოდალური კახეთის წარმოსაქმნელად დიდი და ხანგრძლივი ბრძოლა წარმოებდა სხვადასხვა მოძმე თუ არამოძმე ტომთა შორის, მთიელებსა და ბარელებს შორის, რომ ბოლოს და ბოლოს ამ ბრძოლაში გამარჯვებული

ვამოვიდა ქართი, რომელმაც ძველისძველი ტერმინები „კახი“ „კუხი“ ქართული შინაარსით გაავსო და გაიერთა წანარი და ფხოველი, ყვარელი და ფშაველი, ჰერი და ალვანი, ღუნძი და თუში, ლეკი და ქურდი, სოჯი და არა ერთი სხვა.

კახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლით ჩვენთვის ხელშესახებად ნათელი იქნებოდა, თუ რა საფუძველზე იყო, რომ საშუალსაუკუნეების კახეთი ასეთი წარმატებით ებრძოდა არაბებს. ისიც ნათელი იქნებოდა, თუ რას ემყარებოდა განთქმული ხორნაბუჯის საერისთაოს ან საარმიანოს სიმტკიცე XII—XIII საუკუნეებში. ამ დროის წერილობითი წყაროები იხსენიებენ ხორნაბუჯის ქვეყანას, სადაც მონაპირე—ერისთავი იჯდა. ზოგ ჩვენგანს ხორნაბუჯის ციხის ნანგრევებიც უნახავს (ვახუშტი აქ ამ სახელის ქალაქსაც აღნიშნავს), მაგრამ არავინ იცის, თუ სად იყო თვით საერისთაო, რა ტერიტორიას მოიცავდა ის, რამდენი სოფელი, დაბა, ქალაქი ან ციხე შედიოდა ამ ქვეყანაში, რა მეურნეობის მიმდევარი იყო ეს ქვეყანა. დღეს ამ საერისთაო ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი გაუდაბურებულია და ხორნაბუჯის ციხის ნანგრევები შორს, განაპირად მდებარე განმარტოებული პუნქტია და მისი ამ საერისთაოს პოლიტიკურ ცენტრად წარმოდგენა სრულიად შეუძლებელია. ამავე დროს სავსებით შესაძლებელია დავადგინოთ ამ საერისთაოს საზღვრები, მასში შემავალი დაბა-სოფლებით, ქალაქებით. და ჩვენ დავინახავდით, რომ ხორნაბუჯელი მონაპირე—ერისთავი, გადმოულახველ კედლად რომ უდგა განჯის ქვეყნიდან მომხდურ მტრებს, საერისთაოს განაპირა კიდეში კი არ იჯდა, არამედ ქვეყნის შუაგულში მდიდარი და მრავალი სოფლებით გარშემოზღუდული.

ვახუშტიმ კარგად იცოდა, რომ ამ ქვეყანაში „იყო ალაზნის შესართავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოოქრდა გამოსლვასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგთემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც“ (აღწერა... 89). ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვების შედეგად არაერთი ასეთი ძვირფასი ცნობა მოეპოვება სახელოვან მეცნიერს. სამწუხაროდ, ჩვენ დღემდე არაფერი მიგვიმატებია ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ფუძემდებლის ნამეგვიდრევისათვის.

დღეს ნახევრად გავერანებულმა კავკასიონის მთის ძირობამ რა რეალურ-ისტორიული წარმოდგენა უნდა შეგვიქმნას საზღაპროდ მდიდარი ბუნების საარმიანოზე, რომელიც არა მარტო XII ან XV—XVI საუკუნეებში, არამედ ჯერ ისევ VIII საუკუნეში იქცევა ქართველ პოლიტიკოსთა განსაკუთრებულ ყურადღებას. ჩვენ კი, ისტორიკოსებმა, ეს ქვეყანა, უკეთეს შემთხვევაში, „ხუთვერსიანი რუ-

კით“ ვიციტ და ვერ მოგვიცლია შევახედოთ ამ აურაცხელ ხეობებში და იქ ძველი მოსახლეობის ნაკვალევი მოვიხილოთ.

*
* * *

აქამდე ჩვენ უპირატესად ფეოდალური ურთიერთობის ხანის ისტორიული გეოგრაფიის ფაქტების გაუთვალისწინებლობაზე ვსაუბრობდით. მაგრამ კიდევ უფრო მძიმეა მდგომარეობა ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემთა გაუთვალისწინებლობის გამო ფეოდალური ურთიერთობის წინა ხანაში—ამ ხანის შესახებ წერილობითი წყაროები ჩვენ ხომ მეტისმეტად მცირე შემოგვნახვია. ზოგიერთი, და არა ერთი, მონაკვეთის შესახებ კი არავითარი წერილობითი ცნობა არ მოგვეპოვება. ასეთ პირობებში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ასეთი მონაცემები კი უხვად მოიპოვება¹². მიწისზედა, თუ წიაღისეულ მატერიალურ ხასიათის ნაშთებს გარდა ჩვენ წინაშეა აურაცხელი მასალა, რომელიც თავისი ხარისხით ოდნავადაც არა ჩამოუვარდება სხვა რიგის წყაროებს. ეს არის ადგილთა სახელები (ტოპონიმია). მრავალ კუთხეში ეს სახელები გამჭრალა მოსახლეობის ამოწყვეტის გამო, ტოპონიმის ტრადიციაც გაწყვეტილა, და ქვეყანა დამუხრჩბულა, სხვაგან კიდევ ახალი და უცხო სახელები გაჩენილა, მაგრამ ისიც კი, რასაც ჩვენამდე ძველი დროიდანვე მოუღწევია, ამოურწყველი მასალაა, — მეტყველი და უტყუარი. სატომო სახელები, ტომთა განსახლება, დასახლების სახეობა, მოსახლეობის შრომა-მეურნეობა, მისი რელიგიური ცხოვრება, ომი თუ გართობა და სხვა მრავალი სახე წარსული ცხოვრებისა ცხოვლადაა არეკლილი ამ თავისებურ წიგნში და ელის წამკითხველს.

ამ ხუთიოდე წლის წინ ერთ ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკს აქა-

¹² რაოდენ სამსახურს გაუწევდა საქართველოს ძველ ისტორიას, მაგალითად, დასავლეთ საქართველოს უძველეს ციხე-სიმაგრეთა ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა. ეს უხვად მოიძიებული უძველესი ციხე-სიმაგრეები სატომო საზღვრებზე თუ მის შიგნით, გზებზე, „კარებში“, უღელტეხილებზე ბევრ რამეს დამაჯერებელს გვეტყობდა მათი შემქმნელი საზოგადოების როგორც საშინაო, ისე საგარეო ურთიერთობის შესახებ, ამა თუ იმ ტომის თუ სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის როგორც საზოგადოებრივ განვითარებაზე, ისე მის ურთიერთობაზე მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულებთან. ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ასეთი მუშაობა რეალურ-ისტორიული ცოდნის შექმნის შეიტანდა იმ დაბინდულ სამყაროში, ზადაც დღემდე ადვილად ბოგინობს უსაფუძვლო ილუზიები.

რის ტოპონიმიკაზე მუშაობა ვურჩიე. ამ ამხანაგმა დიდი მონდობა გამოიჩინა და ათი ათასამდე ადგილის სახელი ამოკრიფა. ამის მიხედვით რეალური ჩანს ანგარიში, რომ მთელ საქართველოში ერთი ასეული ათასი სახელი მთიკრიფება (და რომ ეს საქმე სრულიადაც არ არის გადაულახველი სიძნელისა). და ეს ხომ ზღვა მასალაა ჩვენზე ჩვენში წარსული ცხოვრების მეცნიერულად აღსადგენად იგულისხმება, რა თქმა უნდა, რომ ამ მასალის ისტორიულად შესწავლაში ჩვენ, ისტორიკოსებს, ქართული ენათმეცნიერება წამოგვეშეელება (ჩვენ აქ არას ვამბობთ იმაზე, თუ რა დიდი მნიშვნელობის ჩქონია ეს ტოპონიმიკური მასალა საკუთრივ ქართული ენათმეცნიერებისათვის, ქართულ-ქართველური ენების ისტორიისათვის).

არ ითქმის, რომ ჩვენ ისტორიული საკითხების კვლევისას დღემდე ტოპონიმიკური მასალის გამოყენების ცდები არ გვექონოდა. ზოგიერთი მეცნიერის ასეთი ცდა მახვილგონივრულია და მის ნიადაგზე მიღებული დასკვნა დამაჯერებლად გამოიყურება¹³.

სამწუხაროდ, მრავალი ამ ხასიათის ცდა მოკლებულია ასეთი მეცნიერული დამაჯერებლობის იერს და უარეს შემთხვევაში ტენდენციურობის აშკარა ნიშნებსაც კი ატარებს¹⁴.

¹³ აკადემიკოსებმა ნ. მარმა, ივ. ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ა. შანიძემ ტოპონიმიკურ მონაცემთა საფუძველზე დიდმნიშვნელოვანი მეცნიერული მოსაზრებანი გამოთქვეს კავკასიურ თუ ქართველურ ტომთა განსახლებისა და მოძრაობის შესახებ ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე.

¹⁴ ამას წინათ კამათა იმ საკითხის გამო, თუ ვინ იყვნენ ტომობრივად ძველ ბერძნულ წყაროებში მოხსენებული აბაზგები (აფხაზები), ყოველად უსიამოვნო სახე მიიღო. საფიქრებელი იყო, რომ მოკამათნი აფხაზების ტოპონიმიკურსა თუ სხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის მონაცემებს სხვა მასალებთან ერთად სრულად გაითვალისწინებდნენ და თავიანთ დასკვნებს მთელი ამ მასალის კრიტიკულ-მეცნიერული შესწავლის საფუძველზე გამოიტანდნენ. სამწუხაროდ, ეს ასე არ მოხდა. აფხაზების ტოპონიმიკურ ჩვენებათა მთლიანად გათვალისწინება არსად იყო. ვის რომელი გეოგრაფიული სახელი „აწუბოდა“, ის მოქმონდა, ხოლო საწინააღმდეგო ჩვენებათა შემცველ მასალას არ ითვალისწინებდა. ასეთი „მეთოდით“, რაღა თქმა უნდა, სინამდვილე ვერ გაირკვეოდა და კამათიც მეცნიერულ ხასიათს, ბუნებრივია, დაკარგავდა... აქვე დროს განა წარმოსადგენია, რომ ამოდენა მხარის ტოპონიმიკურისა და სხვა მასალის სისრულათ გათვალისწინებამ, მისმა კრიტიკულ-მეცნიერულმა შესწავლამ დამაჯერებელი პასუხი ვერ მოგვეცა აღნიშნულ საკითხზე?.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ეპიტაფიური მასალა. ლოდებზე წარწერები აურაცხელია, მაგრამ სხვა არცერთი რიგის ძეგლი ისე ინტენსიურად არ ნადგურდება, როგორც ეს საფლავის ქვები. მაგალითისათვის თბილისი გამოდგებოდა. აქ წარწერიანი ლოდები „ამშვენებს“ ჩელუსკინელთა ხილზე მისასვლელ გზაჭრილის კედლებს. ასევე ნადგურდება ეს წარწერები საქართველოს ყოველ კუთხეში. ამავე დროს ეს „სულთა მათიანეები“ ხშირად საპატიო სიძველისა და ძვირფასი ცნობების შემცველია — მოსახლეობის ვინაობა, მისი ჰირვარამი, ქონებრივი და სოციალური მდგომარეობა, პოლიტიკური მოვლენები, სენი და შიმშილობა, ომები, აბრავთა შემოსევანი.

ხშირად წაეაწყდებით ხოლმე სამგლოვიარო ცნობას ვაჟკაც-მეომართა მტრებთან შეხოცილობაზე, ქუდს მოვიხდით ხოლმე მათი ხსოვნისადმი პატივისცემის ნიშნად, ხოლო ამ წარწერათა გადაჩენაზე კი არ ვზრუნავთ.

და რამდენ მასალას შეიცავს ეს სამგლოვიარო ნაწყვეტები ისტორიული ეთნოგრაფიისას, დიალექტოლოგიისას, ფოლკლორისას და რამდენ რა სხვას...

მოვიტან ორი ლოდის წარწერის შინაარსს (შემოქმედიდან და მაწვენინდან). თითოეული შეიცავს ცნობას ვაჟკაც-მეომრის დაღუპვის შესახებ თურქებთან ომში. ჰავჟავაძე დაღუპულია 1853 წელს გურიის ფრონტზე, საგინაშვილი კი დაღუპულა იმავე გურიის ფრონტზე, მაგრამ უფრო გვიან — 1877 წელს. პირველი გლოვობს თავის უცხოეთში დამარხულობას, მეორე ეპიტაფიაში კი ხაზგასმულია მეომრის დაღუპვა სამშობლოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში... და როგორ ნიშანდობლივ ეხმაურება ამ წარწერათა შინაარსი იმ ტეხილს, ქართველი საზოგადოების ეროვნულ თვითშეგნებაში რომ ხდებოდა მეცხრამეტე საუკუნის ამ მონაკვეთზე!

ჩვენ დღემდე არც კი გვიფიქრია ამ ისტორიული მასალის შეგროვება და მისი განადგურების გულგრილ მოწმეებად ვრჩებით.

ხშირად გვაქვს საუბარი საქართველოს ეკონომიურ დაწინაურებულობაზე უძველესი დროიდანვე, მაგრამ მეტად მცირეა დღემდე გაკეთებული იმ მხრით, რომ აღმოგვეჩინა საქართველოს უძველესი ქალაქები. ვიცით მხოლოდ იმათი არსებობის შესახებ, რომელთა სახელები წერილობით წყაროებს შემოუნახავს, მაგრამ რამ-

დენია ისეთი, რომელთა შესახებ ჩვენ წერილობითი ცნობები არ მოგვეპოვება (მაგალითად, ვანი, ნოლა, ვაშნარი, ფიჭვნარი)? გვიცდია განა საქართველოს ქალაქების დახასიათება ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით? მთისა და ბარის ურთიერთობის პუნქტები ხეობათა შესავალში (ყალეთი, ლაგოდეხი, ყინვანი, ახალგორი, ცხინვალი, ონი, ლაილაში...), ან მდინარის პირის ქალაქები დიდ გზებზე, ან საზღვრისპირო ქალაქები, და რამდენ სხვა სახელმძღვანელო იდეას მოგვცემდა ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ამ მასალის განხილვა...

*

* *

ძველი ქართული წყაროები გარკვევით მიუთითებენ ამიერ და იმიერ კავკასიელთა ისტორიულ-კულტურული მჭიდრო ურთიერთობის შესახებ. ტომების გადასვლა-გადმოსვლის შესახებ, მათი ურთიერთშორის მონათესავეობის შესახებ. სამეცნიერო ლიტერატურაში ენათმეცნიერთა მიერ გამოთქმულია მეტად საყურადღებო მოსაზრებანი იბერიულ-კავკასიურ ტომთა მონათესავეობის შესახებ: აკად. ნ. მარის მიერ წამოყენებულ ამ მეცნიერულ დებულებას აღრმავებს, აკონკრეტებს და ასაფუძვლებს ქართული საბჭოური ენათმეცნიერება, საბჭოთა არქეოლოგია. და ჩვენ ისტორიკოსებმა რა გვაკეთეთ ამ მხრით?—ჯერჯერობით თითქმის არაფერი (რა თქმა უნდა, ჩვენს აქტივში ვერ ჩავითვლით აკად. ივ. ჯავახიშვილის უფრო ენათმეცნიერული, ვიდრე ისტორიული ხასიათის კაპიტალურ ნაშრომს „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“).

*

* *

ჩვენი წერილობითი წყაროები ხშირად იხსენიებენ ხეობებს. მთელი საქართველო ასეთ ხეობათა ცოცხალ კრებულად წარმოგვიდგება. კიდევ მეტი: ის ორგანული გაერთიანებაა ამ ხეეებისა. და ჩვენ დღემდე არაფერი ვაგვიკეთებია იმის მეცნიერული შესწავლისათვის, თუ როდის და რას წარმოადგენდა ესა თუ ის ხევი („ქვეყანა“), როდის რყო ის გვარის თუ გვართა საცხოვრისი, ან ამა თუ იმ ტომის ტერიტორია. როდის გარდაიქმნა და როგორ ეს ხეობები სახევისუფლოდ, საერისთაოდ, როდის როგორ კავშირში იმყოფებოდა ესა თუ ის ხევი მეზობელ ხეებთან და მთელ ქვეყანასთან (დღემდეც ხომ შემორჩენილია ამა თუ იმ ხევის მეტყველებაში ოდესმე

წარმოქმნილი ტერმინი, როცა ამ ხევის მცხოვრებნი მომიჯნავე ხევის სახელით აღნიშნავენ არა მარტო იმ ხეეს, არამედ იმ ხევის მიღმა არსებულ მთელ სამყაროსაც).

ქსნის ხეეში ახალგორის მახლობლად სოფ. საძეგურის მიდამოებში უმდიდრესი საფლავი აღმოჩნდა. ვინ არ წერა ამ ძეგლის შესახებ, ვინ არ ათარიღა და შეათვასა ხელოვნების თვალსაზრისთ აქ მოპოვებული ნაშთები, მაგრამ არავის არ უცდია, რათა ეს ძეგლი ამ ხეობის წარსულთან დაეკავშირებინა. ასეთი ძეგლის იმ „მიყრუებულ“ ადგილას არსებობა ამ ხეობის ცხოვრებასთან კავშირში აეხსნა. ხომ შემთხვევით არ არის, რომ სწორედ ამ ხეობაში წარმოიქმნა ერთი უძველესი საფეოდალოთავანი — ქსნის საერისთაო, რის შესახებაც ჩვენ მოგვეპოვება შესანიშნავი წერილობითი წყარო? განა ვინმეს უცდია ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლით ნათელეყო კავშირი საძეგურის ძეგლსა, ლარგვასის მონასტერსა და როსტომ ბიბილურის აქ დამკვიდრებას შორის? და ამ ჩვენებათა მიუხედავად ისტორიული ქსნის ხეობა დღემდე „მიყრუებულ კუთხედ“ რჩება. და განა მხოლოდ ქსნის ხეობა, ასევე შეუსწავლელია ისტორიული საქართველოს ყველა ხევი და ქვეყანა. სრულიად არაფერი ვიცით იმის შესახებ, თუ როდის რომელი კუთხე, მხარე, ქვეყანა (-ხევი) მოწინავეობდა და რა საფუძველზე...

*

* *

ამ ხუთიოდე წლის წინ იმ მიზნით, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების მატერიალური საფუძველები აღმოგვეჩინა, ჩვენ ძველი სარწყავი არხების შესწავლა განვიზრახეთ (უძველეს არხებად მაშინ, ჩვენ მხოლოდ ნასტაქისის, საგლახაოს, წილკანის, სამგორის და რუსთავის არხები გვეგულებოდა. ამათგან რუსთავის, სამგორის და წილკანის არხები სწორედ ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების ეპოქისად მიგვაჩნდა). ექსპედიციამ საამისოდ ფრიად საინტერესო მასალა მოიპოვა. მაგრამ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ამ ჩვენი ექსპედიციის სხვა შედეგები. დადგენილ იქნა, რომ აღმოსავლეთ საქართველო, თრიალეთის გამოკლებით, მხოლოდ იმ სამი ყორღანის („სამგორის“) ამა-რა კი არ ყოფილა, როგორც აქამდე წარმოდგენა გვექონდა, არამედ დიდი და მცირე ყორღანები აქაც ისევე ხშირი ყოფილა, როგორც სხვაგან საქართველოში თუ მის გარეთ. ექსპედიციამ ათეულობით აღმოაჩინა ასეთი ყორღანი. მაგრამ ჩვენი იმ წლის მთავარი აღმოჩენა მაინც სხვა იყო. სართიქალის მდამოებში ორ „ნატახტარს“ მი-

ვაკელით. ზედაპირული დაკვირვებაც კი საკმაო იყო დასკვნისათვის, რომ ეს „ნატახტრები“ ჩვენ უძველეს წინაპართა საცხოვრისი ბორცვებია, და არა ვინმე მეფის (თუ ყაენის) ნასადგომევი, როგორც ამას გვაფიქრებინებდა ეს უცნაური სახელი. ამ კვალის მიღვნებით ამავე ექსპედიციამ აღმოაჩინა ასეთივე „ნატახტრები“ იქვე სართიჭალის მიდამოებში—არხაშენში, პატარძელში და შემდეგი ექსპედიციებით — გარდაბანში, მკადიჯვრის მიდამოებში, ნასტაკისში, ნიჩბისში. ესლა უკვე ტერმინი „ნატახტარი“ შეუფერებელი გვეჩვენა ასეთი გორა-ბორცვებისათვის და მათ ზოგად სახელად „გორა“ ვუწოდეთ. მომდევნო წლებში ასეთი გორაები ათეულობით და ასეულობით იქმნა აღრიცხული ინსტიტუტის ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა მიერ—(დ. ხახუტაიშვილი, ე. ხოშტარია, გ. ცქიტიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, დ. ბერძენიშვილი, ლ. კვიციანიშვილი, გ. გრიგოლია). ამ გორაებზე დაკვირვებით, იქ შეგროვებული ზედაპირული მასალის განხილვით და სათანადო მეცნიერულ-ლიტერატურული ცნობების სახელდახელო გათვალისწინებით შეგვიძინდა სამუშაო ჰიპოთეზი, რომ გარკვეულ დროს ჩვენი წინაპრები, საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, ისევე როგორც სხვა ხალხთა წინაპრებიც, „გორაებად“ სახლობდნენ. შემდგომმა დაკვირვებამ სავსებით დაადასტურა ასეთი მოსაზრება და თუ აქამდე ამ „გორაების“ შესახებ ჩვენ რაიმე მეცნიერულ წარმოდგენას მოკლებული ვიყავით და წინაპართა ასეთ საცხოვრისებს მხოლოდ რამოდენიმეს ცალკეულად ვიცნობდით, ერთი მეორესთან რაიმე კავშირისა ან მათი მნიშვნელობის რაიმე განზოგადების გარეშე, დღეს სადაოდ არავის უჩანს, რომ ეს „გორაები“ ჩვენი წინაპრების სოციალური განვითარების გარკვეული საფეხურის მანიშნებელია, რომ ეს გორაები იყო საფუძველი, საიდანაც განვითარდნენ უძველესი „დაბები“, „ქალაქები“, „ციხეები“, „სალოცავები“ (დღეს, ჩვენთვის ნათელია, მაგალითად, რომ მცხეთა და თბილისი, კასპი და უფლისციხე, ვანი და რუსთავი, სურამი და გორი, ურბნისი და აღჯაყალა, ხუნანი, სამშვილდე და ყველა ძველი ქალაქი თავდაპირველად „გორა“ იყო). მაგრამ ამ მიმართულებით მუშაობა ჯერ ისევ დასაწყის ფაზაშია. გორაები საქართველოში ყველა აღრიცხულიც კი არ არის, ხოლო ამ უძველეს საცხოვრისთა მეცნიერული შესწავლა (იგულისხმება არქეოლოგიური გათხრა) ეს ეს არის დაიწყო (ხოვლიგორა). ასეთ პირობებში ნადრეგია და სახიფათო კატეგორიული მსჯელობა იმის შესახებ, თუ რით აიხსნება ან რას ნიშნავს, რომ ასეთი გორაები ყველანი ერთი დროისანი არ ჩანან, და რომ არც საქართველოს ყო-

ველ მხარეში თანაბარი სიმრავლით გვხვდებიან ეს გორაები: მთა, ბარი, აღმოსავლეთი, დასავლეთი, ცალკეული კუთხეებიც კი ამ მხრით ურთიერთისაგან განსხვავებულ ჩვენებებს იძლევა. ზოგჯერ გორა სულ არ ჩანს, ზოგჯერ ის იშვიათია, ზოგჯერ კი მეტისმეტად ხშირია. საჭიროა „საქართველოს უძველესი მოსახლეობის“ ნაკვალევი მთლიანად მოხილული იყოს და დადგენილი იყოს მოსახლეობის ესა და სხვა სახეობანი ზხვადასხვა დროს.

მაგრამ ის მცირე ნაწილიც კი, რომელიც ჩვენი აღრიცხვა-დაკვირვების ფარგლებში მოყვა, საფუძვლიანი ვარაუდის უფლებას იძლევა მნიშვნელოვანი დასკვნებისათვის. საკითხი დასახლების ხასიათისა და მისი ცვალებადობის შესახებ სხვადასხვა დროს, საკითხი მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ამა თუ იმ დროს, საკითხი გვართა და ტომთა ბინადრობის შესახებ იმ უძველეს დროს, ეთნიკური მომენტი და სხვა ასეთ საკითხებზე დღესვე შესაძლებელი ხდება ფრთხილი და საფუძვლიანი მსჯელობა, ხოლო როგორი იქნება ჩვენი ცოდნა, როცა ეს „გორაები“ სულ მთლად აღრიცხული გვექნება, ისტორიულ-გეოგრაფიულად შესწავლილი და არა ერთი ამათგანი არქეოლოგიურად გათხრილ-გამოკვლეული,—ეს ადვილად წარმოსადგენია.

*
* * *

1949 წელს ისტორიის ინსტიტუტმა ქვემო ქართლში ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია წამოიწყო. ქვემო ქართლი სხვადასხვა ჩვენებათა საფუძველზე („ქართლის ცხოვრებაში“ დატული ტრადიციული ცნობები, მატერიალური ხასიათის ძეგლები, უცხოური ლიტერატურული წყაროები) აღმოსავლეთ საქართველოს იმ კუთხედ გვეხატებოდა, სადაც ქართის ტომის კულტურულ მაჩისცემას ქველაზე უფრო ღრმა კვალი უნდა დაეტოვებინა. კერძოდ, აქ გვქონდა გუმანი, რომ უძველეს ქართულ წარწერებს მოვიპოვებდით (იმ დროს ჩვენ ჯერ კიდევ ვიზიარებდით ქართული („ქრისტიანული“) დამწერლობის ქრისტიანობამდელ ხანაში არსებობის თეორიას).

რიგი წლების მანძილზე მუშაობის შედეგად ჩვენ წინ გადაიშალა ჩვენ წინაპართა ცხოვრების უწყვეტი ნაკვალევი: ძველი და ახალი ქვისხანა, ენეოლითი, ბრინჯაოსა და რკინის ხანა, ლოდოვანები და გორაები, ყორღანები, ადრეული და განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის მატერიალური ძეგლები, უძველესი ციხეები, ნაქა-ლაქარ-ნასოფლარები, არხები, რკინისა და სპილენძის გამოხურვების

მატერიალური და სიტყვიერი ჩვენებანი (რკინისხვევ-სარკინეთები)-
გზები (კლდეკარები, ქარვასლები, ბაშქიჩეთები), მთისა და ბარის
სიმბიოზის მაჩვენებელი მომენტები (ფეოდალების საბუღრები
ხვეის პირის ციხეებში „ცხვრის გზაზე“), ორი მოძმე ხალხის, ქართ-
ველთა და სომეხთა თანამეზობლობის მანიშნებელი მატერიალური
ფაქტები და სხვა მრავალი...

ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია ჯერაც
არ დამთავრებულა, ის სულ უფრო და უფრო ღრმა, შინაარსიანი
ხდება, მაგრამ ისიც კი, რაც დღემდის მოპოვებულია, უმდიდრესი
მასალაა ამ მხარის მეცნიერული შესწავლისათვის. თანდათან სი-
ნათლე ეფინება ქვემო ქართლს, მისი ისტორიული ცხოვრების სხვა-
დასხვა საფეხურს და სულ უფრო და უფრო საბუთიანი ხდება ის
მოსაზრება, რომ ქართის კულტურის აკვანი აქ დაირწა, რომ ქვემო
ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქარ-
თველოს მოწინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსა-
ვლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართის კულტურისა);
თანდათან მოიხაზა ქვემო ქართლის ტერიტორია: ფეოდალური ურ-
თიერთობის ხანაში აქ იგულისხმება როგორც ხუნან-გაჩიან-სამშვი-
ლდის ბარი („ქართველთა ველი“), ისე თრიალეთ-გუგარეთისა და
ალგეთ-მანგლისის ზეგან-მთიანეთი...

გათხრითი არქეოლოგია ნელის ნაბიჯით კვალდაკვალ მისდევს
ისტორიულ გეოგრაფიის ჩვენებებს და მეცნიერული საბუთიანობით
ამარებს და აზუსტებს ამ ქვეყნის ისტორიული წარსულის რეკონს-
ტრუქციას. უახლოეს წლებში ჩვენ შეგვეძლება ქვემო ქართლის
ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის შედეგებით პირნათლად წარ-
მოვდგეთ ჩვენი მეცნიერული საზოგადოებრიობის წინაშე.

*
*
*

სამწუხაროდ, საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავ-
ლა მეტისმეტად დაგვიანდა, მით უფრო ინტენსიური მუშაობა გვმა-
რთებს, რათა ამ დიდი ხარვეზის ლიკვიდაცია დროულად შევძლოთ.
აი სწორედ მაშინ, აგრე მოპოვებული მასალისა და წერილობით ჩვე-
ნებათა კრიტიკული შესწავლით ჩვენ შევძლებთ უფრო მაღალ მეც-
ნიერულ საფეხურზე ავიყვანოთ ჩვენი ისტორიოგრაფია და მდიდარ
კონკრეტულ ფაქტებზე დაეამყაროთ ჩვენი ქვეყნის წარსულის მარ-
ქსისტული ცოდნა.

როგორც მკითხველი შეამჩნევდა. ჩემი სამსჯელობო მასალა (მაგალითები) მცირედის გამოკლებით აღებულია აღმოსავლეთ საქართველოდან, თუმცა ასეთი მასალის მოტანა ავტორს არც დასავლეთ საქართველოს წარსულიდან გაუჭირდებოდა, მაგრამ ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინის, ჩვენს ისტორიო-გრაფიაში შემოღების საჭიროების ცხადსაყოფად, ვფიქრობთ, მოტანილი მასალაც საკმაოა.

დასასრულს, მკითხველი იმასაც შეამჩნევდა, რომ ჩვენი საბჭოური დროის ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტები აქ გათვალისწინებული არაა. სოციალისტური ხანის საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას ინსტიტუტის მუშაობაში, რა თქმა უნდა, საგანგებო ყურადღება ეთმობა და იმედი გვაქვს ამ მუშაობის მეცნიერულ შედეგებს უახლოეს დროში მივაწვდით საბჭოთა საზოგადოებას.

ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან *

ჩვენი განყოფილების სესია მისი მეცნიერული მუშაობის დემონსტრაციაა. ამავე დროს ეს სესია მასში მონაწილე მეცნიერ მუშაკთა (განსაკუთრებით ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა) გამოცდაა. ინსტიტუტი თხოვს პატივცემულ საზოგადოებას კრიტიკულ ყურადღებას ნუ მოაკლებს ჩვენი ამ ახალი სამეცნიერო დარგის მუშაობას, რომ სამართლიანი მსჯავრით ხელი შეეწყოს, როგორც ამ სამეცნიერო დარგის წარმატებას, ისე ახალგაზრდა მუშაკთა მეცნიერულ ზრდას.

ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების პირველ სამეცნიერო სესიას ბუნებრივი იყო წამძღვარებოდა შესავალი, სადაც საუბარი იქნებოდა ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაზე, მის საგანსა და მეთოდზე. მაგრამ ასეთი თეორიული ხასიათის მსჯელობა ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს ღია სხდომას გასული წლის შემოდგომაზე მოხსენდა! და აქ მისი გამეორება აუცილებელ საჭიროებას არ წარმოადგენს. რაც შეეხება მოთხრობას იმის შესახებ, თუ რა მუშაობა უძღოდა წინ ამ დისციპლინის ჩამოყალიბებას ჩვენში და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების შექმნას ჩვენს ინსტიტუტში, ასეთი საუბარიც შესაფერისი იქნებოდა ამ პირველ სამეცნიერო სესიაზე, მაგრამ სხვადასხვა მოსაზრებათა გამო, უმჯობესად ჩავთვალეთ ეს ისტორია ჩვენში ამ სამეცნიერო დისციპლინის ჩამოყალიბებისა სხვა

* მოხსენებად იყო წაკითხული ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების პირველ სამეცნიერო სესიაზე — 1959 წლის 30 ივნისს. (პირველად გამოქვეყნდა 1960 წ.).

1 იხ. აქვე, ნ. ბერძენიშვილი, „ისტორიული გეოგრაფიისათვის“.

დროს წერილობით გავაცნოთ ქართველ საბჭოთა მეცნიერულ საზოგადოებას.

დღეს კი მე თქვენდა საყურადღებოდ გამომაქვს ერთი ფურცელი ჩემი „ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან“.

ჩვენი ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული „გასვლანი“ ტექნიკურად ყოველად მოუწყობელი იყო. ყველა საამისოდ აუცილებელ სამუშაოებს, როგორცაა ფოტოგადაღება, გაზომვა, ჩახაზვა-ჩახატვა, რუკაზე დატანა და სხვ. ჩვენ „სხვა დროისათვის“ ვვარაუდობდით, როცა ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით სპეციალურ ექსპედიციას მოვაწყობდით. ამდენად, ჩვენს ამ „გასვლებს“ წინასწარი დაზვერვის ხასიათი ჰქონდა.

მაგრამ ამ ჩვენს „დღიურს“ სხვა ნაკლიც ახლავს. ის ყოველთვის ერთი გასვლის შემდეგ მეორე გასვლამდე კი არ იწერებოდა, არამედ ზოგჯერ რამოდენიმე გასვლის შემდეგ. ასე რომ უფრო გვიან მოპოვებული დაკვირვება წინა დაკვირვების გადმოცემაზე, ბუნებრივია, ზემოქმედებდა. მაგრამ ამ მიმართულებით კიდევ უფრო არსებითი ისაა, რომ ეს „დღიური“ საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი ხდება ხუთი-ექვსი წლის შემდეგ მისი ჩაწერიდან. ამ ხნის განმავლობაში ბევრი ახალი ფაქტი მოვიპოვეთ, ბევრი რამ ვისწავლეთ, წინ წავიდა ჩვენი მეცნიერება და ექვსი წლის წინ ჩაწერილი დღიურის სიახლენი. ბუნებრივია, არაერთგან კრიტიკულად გადასახედავი აღმოჩნდა.

ავტორი ცდილობდა უცვლელად დაეცვა პირველი ჩანაწერი, სადაც კი ეს შესაძლებელი იყო, მაგრამ სადაც ეს არ ხერხდებოდა, მას, ბუნებრივია, დღიურის გადათეთრებისას შიგ საჭირო შესწორებანი შეჰქონდა.

*
*
*

ეს იყო 1953 წელს. საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო კურსის დაწერის გეგმასთან დაკავშირებით მოწყობილ ერთ-ერთ თათბირზე უნივერსიტეტში მე გამოვთქვი ისტორიული გეოგრაფიისა და არქეოლოგიის მისამართით მოსაზრება, რომ მათ უნდა გვიჩვენონ ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარების ის კონკრეტული ფაქტები, რომელთა ნიადაგზე შეგვეძლება დავასაბუთოთ ჩვენში ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნა, უნდა ხელთ მოგვცენ ფაქტები, მატერიალური საბუთები იმ მცირე და ბუნდოვანი წერილობითი ცნობების მართებულად ახსნა-გაგებისათვის, რომელთა ნიადაგზე ჩვენ ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობის სოციალურ სურათსა ვქმნით. გამიკვირდა, რომ ზოგიერთი ამხანაგი სეპტიკუ-

რად შეხვდა ამ ჩემს მოსაზრებას... განა ვინ შეისწავლა ამ თვალსაზრისით ჩვენი არქეოლოგიისა და ისტორიული გეოგრაფიის მონაპოვარი? და განა წინასწარ არ შეიძლება მტკიცება, რომ ასეთი მასალა უთუოდ არსებობს, ოღონდ ის (მასალა) მეცნიერთა მიერ ჯერ კიდევ ვერ არის ამტკველებული ჩვენთვის გასაგები ენით?

ჩვენ წინ ბუნებრივად დაისვა საკითხი ისეთ მრავალმეტყველ ძეგლთა ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის შესახებ, როგორცაა ძველი სარწყავი არხები. მარტო ის რად ღირს, რომ ტრადიციურუსთავის არხის მშენებლობას მეოთხე საუკუნით ათარიღებს, ხოლო წილკნის რუს გატანას მეხუთე-მეექვსე საუკუნით... დღემდე ამ არხთა შესახებ ამ მიმართულებით სიტყვაც კი არ თქმულა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში. რუსთავის ნაქალაქარის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიციაც კი არ დაინტერესებულა რუსთავის არხით და მისი არქეოლოგიური შესწავლა არ უცდია... და რა საფუძველი გვაქვს ჩვენ იმისათვის, რომ არა მარტო რუსთავ-წილკნის, არამედ არა ერთი სხვაც (მაგალითად ნახიდურის, გაჩიანის, მუხრანის, რუის-ურბნისის და სხვა) იმავე ხანისად არ ვიცნათ? პირიქით, ჩვენ აქ შეგვეძლო ზოგიერთი ანგარიშგასაწევი მოსაზრება ახლავე წამოგვეყენებინა იმის სასარგებლოდ, რომ მელიორაციის ეს დიდი ნაგებობანი სწორედ ამ ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვა-გამარჯვების ხანისანი შეიძლება იყვნენ.

საქართველოში სარწყავი არხების ისტორიული შესწავლისათვის საკმაო მასალა მოიპოვება ზოგიერთი არხის მშენებლობის შესახებ ჩვენ პირდაპირი წერილობითი ცნობაც გვაქვს². ბევრი რამ ახსოვს ხალხს თავისი სამეურნეო ცხოვრების ამ დიდი ფაქტორის შესახებ. საჭიროა ოღონდ უნარი ამ ცნობების შეკრებისა და მათი მეცნიერული მოხმარებისა. ბევრ რამეს გვეტყოდა ხალხში ზეპირად დაცული თუ წერილობით წყაროებში აღბეჭდილი ჩვეულებები, ტერმინები, სარწყავი არხებისა და საერთოდ მორწყვის საქმის ტექნიკურ ორგანიზაციასთან რომ არიან დაკავშირებული, არსე-

² წერილობითი ცნობებისათვის ერთი თვალის მოვლუბაც კი საჯულისხმო ცოდნას მოგვცემდა. არხების მშენებლობა გარკვევით უკავშირდება საქართველოს სამეურნეო აღმავლობისა და აღორძინების ეპოქებს: ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნა-გამარჯვების ხანა, განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის ხანა (ე. წ. „თამარის ხანა“), გვიანფეოდალური ქართლის აღორძინების ხანა XVII—XVIII საუკუნეებში (როსტომი, ვახტანგ IV, ერეკლე II).

ბითი ხასიათის ცოდნას შეგვეძენდა სარწყავი არხების ტექნიკურ-არქეოლოგიური შესწავლა.

და როცა ამ დიდი მნიშვნელობის ფაქტებს ისტორიულად დავადგენდით, დარწმუნებული ვარ, მძიმე საბუთებს მოვიპოვებდით ჩვენი წარსული ცხოვრების ეკონომიური და სოციალური მხარეების გასაშუქებლად. ამ ათი წლის წინ (დღეს უკვე ამ ოცი წლის წინ) მე ინსტიტუტ „ნასყიდ“-ზე ვმუშაობდი. ის მეტად მნიშვნელოვანი და მდიდარშინაარსიანი აღმოჩნდა (ამ ინსტიტუტზე ვმუშაობამ მე „ქელი“ დამაწერინა. მანვე, მეორეს მხრით, მევენახეობა-მეღვინეობის საკითხთან მიმიყვანა. სხვადასხვა სამუშაო გამიჩნდა (დავალებანი) და იძულებული ვიყავი საქართველოს ისტორიის ამ დიდმნიშვნელოვან საკითხზე მუშაობა „დროებით“ შემეწყვიტა)...

მაშინ მე იმ დასკვნამდე მივედი, რომ „ნასყიდი“ საქართველოში მეტად ძველი ინსტიტუტია, რომ ის ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების წინა ხანაში უკვე არსებობდა იურიდიულად სავსებით გაფორმებული. ლაპარაკია, რა თქმა უნდა, მიწის ნასყიდობის ინსტიტუტზე. ამავე დროს გაირკვა, რომ „ნასყიდები ქვეყანა“ არ იყო მაინც და მაინც სპეციფიკური ხასიათის მიწა, არამედ საერთოდ მიწა, ე. ი. გაირკვა, რომ ყიდვა-გაყიდვის სფეროში იყო მოქცეული რაგინდარა მიწა, ე. ი. საკუთრების პრინციპი ფართედ იყო გავრცელებული წარმოების ამ ძირითად საშუალებაზე, რაც თავისთავად საზოგადოებრივი ურთიერთობის მაღალი განვითარების ნიშანია. V—VI საუკუნიდან მოღწეული ამ რიგის მოწმობანი უფლებას გვაძლევს ამ ინსტიტუტის ხნიერება გაცილებით უფრო დიდი ვივარაუდოთ. მაშინ ბუნებრივად დაისვა ჩვენ წინაშე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა უნდა ყოფილიყო საფუძველი ჩვენში მიწის ნასყიდობის წარმოშობისა. რაიმე უცხოურ გავლენაზე აქ ლაპარაკი არ შეიძლება და ეს ინსტიტუტი საკუთრივ ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი. სხვადასხვა მოსაზრებანი, რომელთა შესახებ საუბარი უპირანია სპეციალურ გამოკვლევაში, გვარწმუნებენ, რომ ხსენებული ინსტიტუტის შემუშავების საფუძველი ჩვენში იყო ინტენსიური მიწათმოქმედება, რომელიც იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ქართლში, მესხეთში მორწყვასთან იყო დაკავშირებული. ამდენადვე მორწყვის საქმე, მორწყვის წარმოშობა, განვითარება, ტექნიკა და ორგანიზაცია მეტად მნიშვნელოვანი საკითხებია, რომელთა შესწავლა დიდად შეუწყობდა ხელს ჩვენი ისტორიის არაერთი ძირეული საკითხის გაშუქებას. ის გარემოება, რომ ნასყიდობის აქტები ნაგვიანვე, შედარებით, ხანაში უპირატესად შეეხებოიან სარ-

წყავ მიწებს და, კიდევ უფრო, ვენახებსა და სავენახეებს, იმის მოწმობაც შეიძლება იყოს, რომ ეს ინსტიტუტი მნიშვნელოვანწილად სწორედ ამ ნიადაგზეა შემუშავებული. ამის გამოა, რომ მევენახეობის ან მეხილეობა-მებაღეობის საკითხი ქართლსა და მესხეთში უშუალო კავშირში შეიძლება იყოს მორწყვასა, საკუთრებასა და ნასყიდთან, რომ საკუთრებისა და ნასყიდის განვითარებულობა, თავის მხრით, მოწმობს მორწყვის საქმის განვითარებულობას.

ასე და ამრიგად „ნასყიდის“ ინსტიტუტზე მუშაობის პროცესში ჩემთვის ნათელი გახდა საქართველოში მორწყვის საქმის ისტორიული შესწავლის დიდი მნიშვნელობა, რომ მელიორაციის საქმეს უკავშირდება ქართული ინტენსიური მეურნეობის არაერთი ისეთი დარგი, რომელთაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ძველ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა (ადრეკლასობრივის, ანტიკურის თუ ფეოდალურის) წარმოქმნა-გამარჯვებისათვის.

ამასთანავე ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ გარემოებამ, რომ დიდი არხები ჩვენში გარკვეულ დროს ჩნდებიან. ასეთი ცნობები საკმაოდ შემოუნახავს ხალხის ხსოვნას თუ წერილობით წყაროებს, ასევე გარკვეულ დროსა და პირობებში ქრებიან ასეთი არხები. ამავე დროს მცირე სასოფლო არხის არც მშენებლობა და არც გაქრობა შეუნიშნავს ისტორიას. მაგრამ ასეთი საკითხები სპეციალური კვლევის საგანი უნდა გახდეს. ეს კი ჩემი „დღიურის“ ამოცანას სცილდება.

1953 წლის ოცი ივნისი. ზვერვა ჩვენ რუსთავის არხით დავიწყეთ. ჩემი თანამგზავრები იყვნენ ამხანაგები: გიორგი ლომთათიძე და იოსებ გძელიშვილი და, ზოგჯერ, ვარლამ დონდუა.

ქალაქ „რუსთავის“ ამ სახელის დაკავშირება „რუ“-სთან ბუნებრივად გამოიყურება. ასე ეჩვენებოდა, როგორც ჩანს, ეს ლეონტი მროველს (თუ მის წყაროს). ქართლოსის ცოლმამო, მოგვითხრობს ლეონტი, „აღაშენა ბოსტან-ქალაქი. რომელსა აწ ჰქვან რუსთავი“ და შემდეგ იქვე: „ხოლო კუხოსს მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც აწ ჰქვან რუსთავი“³. ლეონტის ამ ცნობის წყაროთკოდნობით ხასიათზე და ასეთებზე აქ საუბარი შორს წაგვიყვანდა და ამის ადგილი აქ არ არის. მოტანილი ცნობიდან ის უმკველად ჩანს, რომ ძველად, ლეონტის დროს, და ამაზე უფრო ადრეც „რუ-

³ მატიამ დედოფლის ქართლის ცხოვრება, გვ. 6.

სთავი“ ამ ქალაქის ნაგვიანვე სახელად მიაჩნდათ და მის თავდაპირველ სახელად „ბოსტან-ქალაქს“ გულისხმობდნენ, ხოლო ქალაქის ამ ახალ სახელს („რუსთავი“) აქედან გატანილი სარწყავი ნავეობის სახელს (რუ) უკავშირებდნენ. შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ლეონტის (თუ მის წყაროს) ამისთვის გათვალისწინებულია ჰქონდა მოქცევა ქართლისაჲში დაცული ცნობა, რომ IV საუკუნეში თრდატ (თუ მირდატ) მეფემ „რუმსთავისა რუმ გამოიღო და ეკლესიისა საფუძველი დადვა“⁴. მაგრამ რამდენად მართებულია ლეონტისეული (თუ მისი წყაროსეული) ეს ეტიმოლოგია: რუსთავისა? სხვას გარდა ამისთვის საჭირო იქნებოდა საქართველოში ყველა „რუსთავის“ (ქართლში, სამცხეში...) გათვალისწინება. აგრეთვე გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ სახელი „რუსთავი“ ადგილი დასაკავშირებელი ჩანს იმ ძველ დროს ამავე რაიონებში გავრცელებულ საგეოგრაფიო სახელებთან: თელავი, მანავი, ზანავი, ცურტავი, ბარდავი (პარტავი) და სხვ. არც ის გარემოებაა უგულვებელსაყოფელი, რომ არც რუსთავის ეს ვითომცდა თავდაპირველი სახელი — ბოსტანქალაქი (ან როგორც ფიქრობენ, ვოსტანქალაქი) ჩანს იმ სიძველისა, როგორსაც ლეონტი (თუ მისი წყარო) გულისხმობს. შეიძლება საკითხი ისეც კი დაისვას, რომ ეს სახელი „ბოსტანქალაქი“ (თუ „ვოსტანქალაქი“) „რუსთავის“ დროისავე, მისი პარალელური სახელი იყოს ან უფრო გვიანი, მაგრამ არა აღრიზნული. აქვე ვასათვალისწინებელია ამავე პუნქტის სხვა სახელები: ნ ა გ ე ბ ი დ ა რ ი შ - ყ ა ლ ა. პირველი თითქო ქართული წარმოებისაა და შეიძლება ნაგვიანვე წარმოშობისაც იყოს. მეორე, რიშ-ყალა თუ რიშაყალა⁵, თითქოს იმისი მოწმობაა, რომ არსებობდა ამ პუნქტის სახელი „რუსთავი“. ქართულად მიჩნეული ამ სახელის თარგმანი შეიძლება იყოს ეს რ ი შ (რიშ-ყალა). ხოლო სახელი „რუსთა“ მოდის, შეიძლება ვიფიქროთ, სპარსულიდან ساء (მორწყულ-მოშენებული, დასახლებული ადგილი და, მაშასადამე, ამ ადგილებში იმავე არხის (რუს) გატანის საფუძველზე შექმნილი ვითარების მოწმობა) იხ. Н. Марр, Мнимоегеографическое название Тротастан, в Истории Ага-ангела.

⁴ თ. უორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 41.

⁵ შავლეინგოროყვა ასახელებს აგრეთვე ვარიანტს „არიშყალა“ (იხ. „რუსთველიანი“, 151), მაგრამ ასეთი ვარიანტი დოკუმენტურად დადასტურებული არა ჩანს.

ასეთი საკითხების შესახებ სპეციალური საუბარი სხვაგან უფრო მარჯვე და შესაფერისი იქნება. „დღიურში“ კი ესეც კმარა.

მაგრამ იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა ურთიერთობაშია წარმოშობის თვალსაზრისით. ტერმინები: „რუ“, „რუსთავი“, „ბოსტანქალაქი“ თუ „ვოსტანქალაქი“, ის ფაქტი ხომ უდავოა, რომ ლეონტი მროველი (თუ მისი წყარო) სარწყავ ნაგებობას (რუ) ამ ქალაქისათვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს: იგულისხმება, რომ ტრადიციით განმტკიცებული თავდაპირველი სახელი „ბოსტანქალაქი“ ამ რუს მნიშვნელობის გავლენით შეეცვალა მას „რუსთავად“ და ჩვენც ამჟამად სწორედ საკითხის ეს მხარე გვაინტერესებს.

ამრიგად, ტრადიციით ისა ჩანს, რომ ეს ქალაქი ძველის-ძველია. მაგრამ ქალაქი და მით უფრო ვოსტანქალაქი აქ ძნელად წარმოსადგენია, თუ აქვე სარწყავ არხს არ ვიგულისხმებთ. ასე რომ არხის უფრო ძველობა, ვიდრე ეს ტრადიციით იგულისხმება (ე. ი. IV საუკუნე), სავარაუდებელი ჩანს. მაგრამ ასეთი არხის გატანა—რუსთავიდან ჭანდრის ტბამდე მალალტექნიკურ ცოდნას გულისხმობს (ამის შესახებ საამისო სპეციალისტები იტყვიან საფუძვლიან სიტყვას).

ასე რომ ჩვენ ვფიქრობთ: როცა რუსთავი ქალაქი იყო, და ეს ძველ დროსვე იყო (აქ წიაღისეულის არქეოლოგია გვიშველის), მაშინ ეს სარწყავი ნაგებობა უკვე უნდა ყოფილიყო და ეს მიდამოც (ყარაისი ველი) დასახლებული რაიონი იყო.

მართალია, რუსთავი კუხეთის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი იყო, მაგრამ ქალაქი წარმოშვა არა ამ მომენტმა, არამედ პირუკუ. ხოლო რუსთავ ქალაქის უპირატესობა, უპირველეს ყოვლისა, მის გარშემო მდებარე რაიონის სამეურნეო განვითარებულობას ჰგულისხმობდა...

ასე რომ ჩვენი დაზვერვის მიზანია აღმოვაჩინოთ ქალაქ რუსთავის გარემო.

ციხე ზედ თავზე ადგას არხის გამოსავალს. ეს არხი შეიძლება ერთბაშად არც გატანილა და თავდაპირველად ის მოკლე იყო და მხოლოდ ამ ციხეს („გორას“) ემსახურებოდა, როგორც სიმაგრე—თხრილი და ამავე დროს სარწყავი რუ (ამ ციხისა და მისი მიდამოს არქეოლოგია ბევრ რამეს გვეტყოდა საამისოდ).

დროთა განმავლობაში ამ სარწყავი რუს განვითარება იქამდე მივიდა, რომ „ბოლოს“ მან მიაღწია იმ ტაფობამდის, რომელშიაც თავს

იყრიდნენ გარეჯის მთებიდან წამოსული ხევები. შეიძლება თრდატ; მეფის დამსახურება სწორედ ის იყოს, რომ მან ამ სარწყავი რუს-ტრასა საბოლოოდ გამართა რუსთავის ქალაქიდან ჭანდრის ტბამდე. თორემ, როგორც აღვნიშნე, ამ რუს აგრე ნაგვიანელობა, ხოლო ქალაქის აგრე ნაადრეობა, როგორც ეს ტრადიციით ივარაუდება, ძნელად შესათავსებელია. ამავე დროს ისიც უეჭველია, რომ თრდატ; მეფეს ამ რუს მშენებლობაში დიდი დამსახურება მიუძღვის. ეს გარემოება თავისთავად მრავალმეტყველია და IV საუკუნის იბერის სამეურნეო აღმავლობის მაჩვენებელია.

ჟერ ისევ ამ დაზვერვამდე მე მაფიქრებდა ის გარემოება, რომ ძველი ქალაქი რუსთავი ასე თბლად გამოიყურება. და მის ახლოს რაიმე დასახლებული პუნქტიც კი აღნიშნული არ არის. ვახუშტი თავის ისტორიულ-გეოგრაფიულ თხზულებაში აღნიშნავს რუსთავის ქალაქობას და მის მოხრებულობას ბერქა ყაენის ლაშქრობის დროიდან*. მეცნიერი ბატონიშვილი აქ მთლად მართალი არ უნდა იყოს. რუსთავსა და მის მიდამოებში, ე. ი. აწინდელი ყარაიის ველში ქართველთა ცხოვრება ასე ერთბაშად არ შეწყვეტილა და ის ბერქას „გამოსვლის“ შემდეგაც გრძელდებოდა, საფიქრებელია, შემცირებულ-დაკნინებული. ერთი წყაროს ცნობით (სპარსულის?) ჭანდრის ტბა XVII საუკუნის დასაწყისსაც ჟერ ისევ არსებობდა, ე. ი. არხი ჟერ ისევ მოუშლელი იყო. საფიქრებელია, რომ ქართული მოსახლეობა ამ ველს თანდათან გაეცალა თურქმან მომთაბარეებთან მრავალსაუკუნოვანი ომის შედეგად XIV—XVII საუკუნეებში, როცა „გაველურდა“ ივრის პირი, გარდაბანი, მტკვრისა და დებედაქციის პირის სომხითი...

ვახუშტი არ აღნიშნავს, რომ რუსთავთან ერთად ამ რაიონში რაიმე მოხრ და. ამავე დროს მას არ ავიწყდება, რომ იორის პირი „იყო ალაზნის შესართავამდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანა დიდ ფრიად, არამედ მოოკრდა გამოსლვასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგთეძურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც“⁷. ჩანს, სახელოვან მეცნიერს რუსთავის გარემო ქვეყნების შესახებ ასეთი დაკვირვება არ ჰქონია და არც რაიმე სხვა საამისო ცნობა მოეპოვებოდა მას.

ამავე დროს წერილობითი მოწმობანი ქალაქ რუსთავის შესახებ ისეთი ხასიათისანია, რომ მის გარშემო მჭიდრო მოსახლეობა იმ ძველი დროიდანვე უეჭველად ივარაუდება: რუსთავი —

* ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 50.

7 იქვე, გვ. 99.

კუხეთას პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი,— საუფლის-
წულო (გოსტანი?) და, შემდეგ, საერისთაო, რუსთავი საეპისკოპოსო
კათედრა ვახტანგ გორგასალის დროდან, და ამ ვეება სარწყავი
არხის პატრონი ქალაქი. ყველაფერი ეს კმარა იმისათვის, რომ ეს
ქალაქი უდაბურ ველში განმარტოებულად არ წარმოვიდგინოთ (სა-
ფიქრებელია, რომ რუსთავისა და მისი რაიონის ქართული მოსახლე-
ობის ტრაგედია ჯერ ისევ XI საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო
მომთაბარე თურქი ტომების შემოსევასთან ერთად. დავითის ისტო-
რიკოსის თხზულებაში ბევრი რამ იგულისხმება ამ მოვლენის შე-
სახებ. დიდი თურქობა ეს იყო პირველი. დიდი ბრძო-
ლა თურქულ ველურ მომთაბარეობასა და ქარ-
თულ კულტურულ მეურნეობას შორის. დავით
აღმაშენებელმა რუსთავი და მისი გარემო—ქართლის მთელ ველო-
ბთან ერთად—იხსნა გაველურების საფრთხიდან და ქართულ სამი-
წათმოქმედო ფეოდალურ კულტურას დაუბრუნა ის. დიდი თურ-
ქობისას არამცირედ დაზიანდნენ, საფიქრებელია, ველის სანა-
პირო ქალაქად ქცეული რუსთავი და კიდევ უფრო, მის გარ-
შემო სოფლები...).

*
* *

რუსთავს (ჩვენი დროის ქალაქს) ჩაუარეთ. არხის სათავესთან
ციხეც კი არ ვნახეთ. დღეს ამას არ ვიზამდით, მაგრამ ეს იმიტომ,
რომ უკვე ხუთი დღის ზვერვამ სრულიად გარკვეული შედეგი მოგვ-
ცა და ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენა ამ მხარის წა-
რსულზე მეტად გაამდიდრა. მეტიც შეიძლება ითქვას: ამ ხუთი დღის
ზვერვამ სრულიად ახალი ელემენტი შემოიტანა ჩვენი ისტორიული
გეოგრაფიის საკვლევო-სადაზვერვო მუშაობაში:—„ნატახტარი“,
„გორა“, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ხუთვერსიანი რუკის შემდგენლებს ერთ ადგილზე არხის პირას
რალაც „ნანგრევი“ (Развалины) აღუნიშნავთ. ის გვინდა ვიპოვოთ,
შეიძლება ძველი რამ ძეგლი იყოს. სოფელ ბირლიკზე გავიარეთ.
გიორგი ვეეუბნება, რომ ამ სოფელში მას სამი ყორღანი შეუნიშნავს.
გადავწყვიტეთ მოის გზაზე ვნახოთ ეს ყორღანები. ვიპოვეთ რუკაზე
ნაჩვენები „ნანგრევის“ ადგილი. იქ, სადაც ჭანდრის ტბიდან წამოსუ-
ლი ხრამი მთაერდება, სადაც სოფლის ჰესია, აქ დღეს არხის მმარ-
თველობაა და ნანგრევისა არაფერი ჩანს. კერამიკა რალაც შეიმჩნე-
ვა ხრამის პირზე... ვინ იცის, სოფელი რამ იყო (მერუვენი?). ამას

ისიც გვიმოწმებს, რომ აქ წყაროცაა. რაღაც შენობის ნანგრევი იყო, გვეუბნებიან (ეკლესია?). ქვები გაზიდესო. არქეოლოგებმა უნდა მოსინჯონ. ამ ადგილის არქეოლოგიური შესწავლა, ვინ იცის, ჩვენი არხისათვის ხელშესახებ მასალას მოგვცემდა. რამოდენადმე იმედგაცრუებულნი ტბისაკენ წავედით. სწრაფად ჩაუარეთ თევზის მრეწველობის სადგურს, ცოტას გავცდით და უკვე აზერბაიჯანის საზღვარში ვართ. ტბის პირად მანქანიდანვე ყორღანებს ვამჩნევთ: ერთი, ორი... ათი... ყორღანი ზოგი მცირეა, ზოგი უფრო მოზრდილი, მაგრამ სამგორის ყორღანის ოღენობისა არცერთი არაა. გვეოცა. გაგვეხარდა. ნეტავი ეს ყორღანები ამ ტაფობთან (ტბასთან) რა კავშირში არიან? (მაშინ ჯერ კიდევ არაფერი ვიცოდით ყორღანების იმ სიმრავლის შესახებ, დღეს რომ ვიცით, და გასაგებია, ეს „იშვიათი“ ძეგლები ტბას დაუკავშირეთ).

არც ისე დიდი ხანია მას შემდეგ, რაც ყორღანი ჩვენს არქეოლოგიაში სკვითურ რაღაც მოვლენად ითვლებოდა... თრიალეთის ყორღანებმა დიდად შეარყიეს ეს „სკვითური თეორია“. ჩვენმა ექსპედიციამ ქვემო ქართლში კიდევ უფრო მძიმედ დაჰკრა ამ თეორიას: ათეულობით ყორღანი ბედენზე, თეთრიწყაროს და ნადარბაზევის მიდამოებში და სხვ. ამრიგად, ჩვენში ყორღანთა იშვიათობისა და, კერძოდ, მათი სკვითურობის თეორია ამ ჩვენს ექსპედიციამდე ფაქტებით უარყოფილი იყო.

მაგრამ ყორღანიც არის და ყორღანიც: ზოგი ვეებაა და ერთი მიცვალებულისათვის არის აგებული (თრიალეთი, სამგორი), ზოგი მცირე და მრავალსაფლავებიანია (სტეფანე მენთეშაშვილის გათხრები კოლოთოში, ს. მაკალათიას გათხრები შიდა ქართლში და სხვ). ეს მრავალსაფლავებიანი ყორღანები იმას მოწმობს, რომ ასეთი ნაგებობანი იმ ეპოქაში მეტად ბევრი უნდა ყოფილიყო და დროთა ვითარებაში, სადაც გადარჩენის ხელსაყრელი პირობები არ იყო (მაგალითად, საკუთარი სიდიდე, ადგილის მიუდგომლობა, არა სამიწათმოქმედო ალაგზე მოთავსებულობა), ისინი გაქრნენ, წაიშალნენ. რამდენია რომ ეხლა ჩვენ თვალწინ იშლები, ქრება. საჭიროა, რომ ჩვენმა არქეოლოგიამ გათხაროს ეს ყორღანები, ზოგიერთი მაინც, რათა დაადგინოს, თუ როგორ საზოგადოებას გულისხმობს და დროის რა მანძილზე ცოცხლობს დასაფლავების ეს წესი...

ტბას აღმოსავლეთიდან შემოუარეთ. სოფელი ძ მობა და შემდეგ მ უ ლ ა ნ ლო გავიარეთ, გზადაგზა რამოდენიმე ყორღანი შევნიშნეთ. ისეთი სიცხე შემოგვეწია, რომ მანქანიდან გადმოსვლა შეუძლებელი გახდა. ისევ საქართველოს საზღვრებში შემოვედით და

აკადემიის საცდელ სადგურს მივაშურეთ. გვინდა ვინმე დაკვირვებული კაცი ვიპოვოთ, ვინც ამ კუთხეს კარგად იცნობს. ყორღანებმა ჩვენზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინეს. ყველგან ვეძებთ, ვცდილობთ შევნიშნოთ და მართლაც ვამჩნევთ, ან შეიძლება გვეჩვენება. ზოგჯერ მაინც, თავწაკეთილი კონუსები...

საცდელ სადგურში ერთმა მეცნიერ თანამშრომელმა ქალმა თავისი დაკვირვება გაგვიზიარა. რუსთაველიდან სამგორისაკენ მიმავალ გზაზე მას სასაფლაო შეუნიშნავს, იქვე ახლო ნასახლარები ემჩნევაო. მეტად საინტერესოა. ეს ხომ ისეთი ადგილია, თუ აქ ასეთი რამ მართლაც აღმოჩნდა, რომელიც ცოცხალ კავშირს გააბამს რუსთავესა (მხარის პოლიტიკურ ადმინისტრაციულ ცენტრსა) და ამ მხარის ზემო სოფლებს შორის. ერთი ასეთი სოფელი ლოჭინის კბოღეზე ჩვენ ხომ შარშანვე დავადგინეთ, მცირედ გავთხარეთ და, სხვათა შორის, ქართულ წარწერიანი ჭინჭილა ვიპოვეთ (სადაზვერევო თხრა ჩაატარა არქეოლოგმა როსტომ აბრამიშვილმა). იქვე გვითხრეს მაშინ, რომ სადღაც ახლოს შეინიშნება ნასოფლარის ასეთივე ნაკვლევები და სასაფლაო. ასე რომ ჩვენ უკვე შარშანვე დავადასტურეთ, რომ ლოჭინის ქვემო წელი საშუალო საუკუნეებში უდაბნო უკაცრიელი სრულიადაც არ ყოფილა, როგორც ის არის ეხლა (უკეთ, როგორც აქამდე იყო), არამედ უწყვეტი სოფლებით იყო დაკავშირებული მხარის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრთან — რუსთავეთან. ველის ტალღებმა (სელჩუკები, მონღოლები, თურქმანები) გადარეცხეს მათი ცხოვრება, დემურჩი-ასალუ დაეუფლა კუბ-კახთა ნასადგომევეს.

სამწუხაროდ, საცდელ-სადგურელი ქალის მიერ მითითებული ადგილი ჩვენ ვერ ვიპოვეთ.

აქვე აკადემიის საცდელ სადგურში გავიცანით ერთი ადგილობრივი მკვიდრი რუსი (რუსთა სოფელი „მიხაილოვკა“ აქ 1908 წელს გაშენებულა. ეს სოფელი უშუალო გაგრძელებაა აწინდელი რაიონული ცენტრის, გარდაბანისა). ჩვენი ეს ახალი ნაცნობი მონადირეა, კუთხეს კარგად იცნობს. თანაც დაკვირვებული კაცია და ზოგი რამ საინტერესო შეუნიშნავს. გარკვევით აგონდება, თიხის კუთხელი რომ უპოვნია მიწის თხრისას ამ სოფლის მიდამოში, აგონდება, რომ სხვებსაც უპოვნიათ „რალაცები“. რამოდენიმე მონეტაც აქვს შულავრიდან და აზერბაიჯანიდან. მანვე გვიჩვენა ერთი ოპის ინვალიდი ქართველი, რომელსაც სახლში დღესაც უდგას სახმარად სადღაც აქვე ნაპოვნი ქვევრი. ჩვენც ვნახეთ ეს ნივთი, სამეურნეო დანიშნულებისა ჩანს, ოღონდ არა საღვინე, შუა საუკუნეებისა უნ-

და იყოს. აქვე გვატყობინებენ, რომ მკვანმა თეფში რაღაც (ლითონისა) ეპოვნა მიწის თხრის დროს და სახლში აქვსო. თანდათან უეკველი ხდება, რომ ეს სოფელი — მიხაილოვკა ძველ ნასოფლარზე დასახლებულა. აქვე გვიჩვენებენ, რომ საფლავები და ნივთები პრავლად ჩნდებოდა კარიერში, აკ-ის რკინიგზისათვის რომ სრეში გაჰქონდათო...

დღეს დანაწევრავით კმაყოფილი ვართ. თბილისში დაბრუნებას ვაპირებთ. სოფლიდან გამოსავალს გორაკი შევნიშნეთ. სასაფლაო არისო, გვითხრეს. ავედით. ამ სოფლის (მიხაილოვკის) სასაფლაოა აწინდელი. საკმაო იყო მცირედ თვალის მოვლება და შევნიშნეთ ბრინჯაოს ხანის კერამიკის ნაშთები და სხვადასხვა ზომის უჩვეულო სიმრავლით ხელსაფქვაკები. იქვე სასაფლაოზე ერთი ადგილობრივი რუსი ვნახეთ. გვითხა: აქ საფლავის ორმოს ვერ გათხრით, რომ რაიმე ნივთი არ ამოვიდესო. ჭურჭელი, რაღაც ნივთები, ეს ქვები (ხელსაფქვაკები) სულ ყველა მიწიდან ამოყრილიაო.

მანვე გვაცნობა, რომ მტკვრის პირას ფლატეში მას შეუნიშნავს ადამიანის (?) ძვლები და რაღაც ნივთები. დღეს იმ მიდამოში მხოლოდ ტყეაო... ჩვენი სიამოვნება გასაგებია. ეს სოფელი, მიხაილოვკა, როგორც ჩანს უძველესი კულტურის (და შემდგომისაც) ნაკვალევს უხვად შეიცავს. ეს გორაკი, დღეს რომ სასაფლაოა, ძველად, ვინ იცის, სასაფლაო კი არა, საცხოვრებელი ადგილი იყო. გორაკი ანაზღეულად აზიდულა, ის არც მცირე ფართობისაა და თითქო განზრახ დახრამული გვერდები ჰქონდა ოდესმე, შეიძლება თხრილიც. მაინც და მაინც ამ გორაკს ყორღანთან საერთო არა აქვს რა. მაშინ არ ვფიქრობდი და ეხლა კი, ხუთი დღის ზვერვის შედეგად, დარწმუნებული ვარ, რომ ეს ტიპიური „გორაკი“ არის („ნატახტარი“), საზოგადოების ადგილსამყოფელი მისი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე (მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ...). რუსთავეში გამოვიარეთ, მონაპოვარი სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში დავტოვეთ და თბილისს დავბრუნდით. რუსთაველი მისი არხით ან დათაან ცოცხლდება.

*

* *

გასვლა მეორე. გადავწყვიტეთ ყარაიის ველი (ჩვენი არხის სამოქმედო არე) ჩრდილო აღმოსავლეთიდან დავზვეროთ, გარეჯის მთები და აქედან ველში შემავალი ხეხვები დავათვალიეროთ. სამგორი. ჩაუარეთ ძეგლს, ვორონცოვის მიერ რუს გატანის შესახებ რომ მოგვითხრობს (ამ წარწერაში ქართველ პატრიოტ ინჟინერს.

ერეკლე შეფის მოხსენება არ დაუვიწყნია. „თამარი“, ერეკლე, კორნცოვი, ჩვენი ხანა... ასევე რუსთავის რუ: თრდატი, ვახტანგი, დიდი მთავარი, ჩვენი ხანა...). დღეს სამგორი ცოცხლდება. სართიჭალა სოციალისტური ქართული სოფელი ხდება. მულანლო-მომთაბარეთა შემოტევის კვალი, გერმანელები — ცარიზმის ნამოქმედარი. სოციალიზმმა სხვარიგად განსაჯა: ბატონობა და ბატონები გადააქარა, საქართველო აღადგინა და ყველანი ერთ ძმურ ოჯახში შეიყვანა.

სართიჭალაში არე-მარის მცოდნე პირი ვიპოვნეთ — ჭოხონელიძე (პაპამისი აქ რაჭიდან მოსულა). გვინდა ვიპოვოთ ის ადგილი, სადაც პროფესორი ნიორაძე ნეკროპოლს თხრიდა. ამ ველში ნეკროპოლი მეტად ნიშანდობლივი ფაქტი იქნებოდა და, ვინ ბცის, სამგორის რუს მოქმედების მოწმობაც.

მეგზური მიგვიხვდა. ველში წაგვიძღვა. სასაფლაო მეგულებო, აქამდე არა ვხნავდითო, სართიჭალაში ფიქლები იქიდან მოგვქონდაო.

სართიჭალიდან სამხრეთ-დასავლეთით ათიოდე კილომეტრში, არხაშნის ხევის მიდამოებში მცირე (სასოფლო) ეკლესიის ნანგრევი ჩანს. აქვე ყანაში კერამიკულ ნამსხვრევებს ვპოულობთ. ჭოხონელიძემ სასაფლაოს ადგილიც გვიჩვენა. აქვე მოშორებით ჯაგები მოჩანს, ვნახეთ, თითქოს ნათხარია სამ ადგილას. შეიძლება ეს იყოს პროფ. გ. ნიორაძის მიერ დადგენილი ნეკროპოლი. ყველაფრიდან ცხადია: ჩვენ რაღაც ნასოფლარზე ვიმყოფებით...

არხაშენის წყაროსაკენ წავედით. ეს აქვეა ორიოდე კილომეტრში. დღეს წყარო მცირეა იმისათვის, რომ არხობა გასწიოს. ეს ხევი არხაშენი პირდაპირ რუსთავისაკენ მიდის. დღეს არხაშენის წყარო სართიჭალელებს ემსახურება. ამ ხევითო, გვეუბნება ჭოხონელიძე, ადვილად ჩავდიოდით რუსთავშიო. დღეს კი ეს გაძნელებულია სამგორმშენის არხების გამოვო. მართლაც, სწორედ აქ გაივლის ახალი არხის ერთ-ერთი ტრასა. სამგორმშენს აქ არხაშენის მიდამოში არხისთვის მიწის თხრისას მრავლად ამოუყრია ქვაყუთები. ჩანს აქ მოსახლეობა იყო ადრე საშუალსაუკუნეებში. კერამიკა თითქო ამას მოწმობს. სართიჭალაში არავის ახსოვს, არც რაიმე დაკვირვება აქვთ, რომ ამ ადგილას ოდესმე სოფელი იყო. მაგრამ აი სამგორმშენმა აღმოაჩინა და ჩვენი ცოდნაც რუსთავის არქეოლოგიაში კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტით გაამდიდრა.

აქვე ორი გორაკია. ერთი მათგანი, წყაროსაკენ წარზიდული, თითქო საცხოვრებელი ადგილი უნდა ყოფილიყო. ამხ. ტყელიშვი-

ლმა ამ გორაზე რაღაც „ნაცარგორულიც“ იპოვა. თუ ეს დადასტურდებოდა, მეტისმეტად საინტერესო ფაქტი გვექნებოდა: გორა უძველესი ნამოსახლევის ნაკვალევით, ხოლო ნეკროპოლი ადრე საშუალსაუკუნეების ხანისა. საინტერესოა, რომ პროფ. გ. ნიორაძის მიერ გათხრილი ნეკროპოლიც III—IV საუკუნისა ჩანს. საერთოდ საყურადღებოა ჩვენი წელთაღრიცხვის ეს პირველი ხუთი-ექვსი საუკუნე. ის ყოველი მხრით ძლიერი ჩანს და სწრაფი აღმავლობის გზით მავალი... (თუმცა ჩვენი არქეოლოგები მთლად ამ აზრისანი არ უნდა იყვნენ. შეიძლება, ცდებოდნენ. ფორმაციის ცვლისას სიმდიდრე-კულტურისა და მისი გამოვლინების საზომიც უნდა შეიცვალოს...).

კოხონელიძე „ნატახტარისაკენ“ წაგვიძღვა. უნდა გამოვტყდე: მე ვფიქრობდი, რომ ეს „ნატახტარი“ ვიღაც მეფის ნასადგომევი იქნებოდა საშუალსაუკუნეებში, ვინ იცის, ბერქა ყაენის ნასაჯდომევიც კი... არც თუ დიდის ხალისით მივიდიოდი. მთა-გორაკების შემოვლით, ხევით („მეფის ხევი“) თანდათან მაღალ მთებს შეუდექით. ერთ განმხლოებულ გორაზე ავედით. გორა თავწაკვეთილია და წანაკვეთი საქმოდ ფართე ვაკესა ჰქმნის: ოდინდელი სიცოცხლისა ამ „ნატახტარს“ ის აჩნია, რომ გარშემო, საფუძველზე დიდი თხრილის (უთუოდ ხელოვნური თხრილის) კვალი უვლის. გორა, რა თქმა უნდა, ხელოვნური არაა, მაგრამ ამ თხრილით გახელოვნურებულა. გორას კედლის რაიმე ნაშთი არ ატყვია, ასე რომ ეს თხრილი მისი თითქოს ერთადერთი სიმაგრეა. შეიძლებოდა ადამიანს ეფიქრა, რომ აქ გორაზე დიდი ვინმეს („მეფის“) სადგომი იყო, კარავი ედგა. ასეთი ფიქრი შეიძლება, რომ სხვა საამისო ნიშნები მოიპოვებოდეს. საამისო აქ კი არაფერია. სამაგიეროდ სხვა რაღაც ნიშნები კი შეიმჩნევა. თიხის კურკლის ნამსხვრევები და ქვის იარაღები. ჩვენი არქეოლოგების დაკვირვებით ეს ნიშნები საშუალსაუკუნეების ნაკვალევი არაა, არამედ გაცილებით უფრო ადრე ხანისა ჩანს. თითქო შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს გორა ადამიანის (გვარის?) ნასადგომევია... ეს სახელი „ნატახტარი“, გვიან შერქმეული თუა...

კოხონელიძემ გვაცნობა, რომ აქ ახლოს მას სხვა „ნატახტარიც“ ეგულება. მართლაც, ჩვენმა მეგზურმა ცოტა გვატარა სართიქალის მიმართულებით და ამ პირველი ნატახტარიდან ორიოდ კილომეტრის მოშორებით ასეთივე გორაზე შეგვაყენა. ისევე ოვალური სიბრტყე, საფუძვლის გარშემო ისეთივე თხრილის ნაშთი, აქაც ქვის რაღაც იარაღები.... შეიძლება ერთ-ერთ ასეთ გორაზე მართლაც იდგა ტახტი („მეფის“ საჯდომი) და ამის ანალოგიით სხვა ასეთ გორაებ-

საც ნატანტარი უწოდეს? მაგონდება არაგვის პირის სოფელი „ნატანტარი“... ორივე ნატანტარი ძველი ნასადგომევი ჩანს, ხელოვნურად გამაგრებული გორები. ტანტი აქ, თუ ის ფანტაზიის ნაყოფი არაა, გვიანი ელემენტი. მაინც რა დროსია ეს გორები? გათხრა უშველის. სართიქალაში დავბრუნდით. სოფლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით „უდაბნოსაკენ“ მიმავალი გზის პირას ჭოხონელიძემ ყორღანი „აბრამის გორა“ გვიჩვენა. აქვე მეორე და მესამე ყორღანი გზას გაუჭრია.

ჭოხონელიძე შემდეგი გასვლისათვის შევიპირეთ და თბილისისაკენ წამოვედით, მაგრამ ლოჭინზე, ჭეირონის ველით, რუსთავისაკენ გადაუხვიეთ. დაგეშილი თვალთ ყორღანების მთელი გროვა შევნიშნეთ,— ისეთივენი, როგორც ამას წინად ვნახეთ ჭანდრის ტბის პირას. ესენიც სხვადასხვა სიდიდისანი ჩანან, მაგრამ შეუდარებლად უფრო მცირენი, ვიდრე სამგორის გიგანტები.

ესლა ჩვენ ეს ყორღანები აღარ გვაკვირვებს. დარწმუნებული ვართ, რომ ეს მოვლენა საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული საფეხურის მაჩვენებელი ზოგადი ხასიათის მოვლენაა და არა რომელიმე მოდემის დამახასიათებელი რამ. საჭიროა, ოღონდ, შესწავლილ იქნას შინაარსის მიხედვით ეს ყორღანები, მათი ქრონოლოგია, მათი შემქმნელი საზოგადოების ხასიათი.

იმ სოფლის ნაკვალევს ვეძებდით, საცდელ სადგურში ქალმა რომ გვაცნობა. ვერც ესლა ვიპოვეთ. დაღლილებიც ვართ. ახტავ გლახაზე გამოვლით თბილისს დავბრუნდით.

ერთი გზობა კიდევ მოგვიწევს რუსთავის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მთებსა და ხეობებში სიარული. ჭოხონელიძეს შეუთანხმდით და 4 ივლისს დილით სართიქალას მივედით. ჭანგირის ხევი გვანტერესებს. ეს ხევი, ისე როგორც არხაშენი, ყარაიხ-რუსთავის ველში შედის. ნატანტარებს ჩაუარეთ. ჭოხონელიძემ აქ ქვაკაცა დაგვიჩვენა, ადგილს ეწოდებოა. ასეთი სახელი თრიალეთშიაც და სხვაგანაც გვხვდება. დასტურლამალში ქვაკაცა დასახელებულია, როგორც ადგილის მიჯნის ნიშანი. ქვაკაცა მეტად საინტერესო ინსტიტუტის მატერიალური ნიშანი ჩანს, წინამორბედი ქაიჯვარა-ქვაჯვარასი და მონათესავე „ქელის“, „სვინაკტის“, თაღრის, სინორის და სხვ.

იქვე ახლოს სამი ყორღანი შევნიშნეთ. ადგილს „საგაჯევებს“ უწოდებენ. შემდეგ ორიოდ კილომეტრში კვლავ ყორღანები, შორს სამხრეთით ხევი „ნაცვალწყალი“ (ყარაბულაღი) — „კარგი წყარო“ ჭოხონელიძით. აქვე გორა თავწაკვეთილი. ამ წყაროს მიდამოებში

წამოსახლევი მოსალოდნელია. მოშორებით მოჩანს ველი ყარადუზი. ამ ველის მისავალში ჩვენი მეგზური „გოლგოთას“ გვიჩვენებს. განმხოლოებული გორა. ნაყარი ქვები თითქო საგანგებოდ მოტანილი. შეიძლება ეკლესია იყო — „გოლგოთა“? (ან ყორღანი?). აქვე ახლოს ჩამოდის ხევი „გრძელგორის ყელი“. ამ ხევით გზა მიდის აზამბურისაკენ (მალხაზოვკა). ხევს გაღმა ყარადუზის ველი იწყება. ეს ველი დღეს უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობისაა. ყორღანი აქაც მრავალია. ზოგი დიდი და მაღალია, ზოგი მცირეა და დაბალი, ზოგი დაშლის პირზეა, მრავალი ალბათ, დაშლილია და გამქრალი.

ყარადუზი გავიარეთ და ჯანგირის ხევში შევედით. დღეს ეს ხევი თითქმის მშრალია, ორ ადგილას მცირე წყარო გამოდის. ხევში აქაიქ გამოქვებულები ყოფილა. ჩამონგრეულან. ჯანგირის ხევი ორი ხევისაგან შედგება. ერთ-ერთი ხევით გზა უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობაში მიდის. იქამდის თორმეტი კილომეტრია. იქ კი საბჭოთა მეურნეობის გვერდით იწყება გარეჯის უდაბნოები. ასე რომ გარეჯის უდაბნოების კავშირი რუსთავ-ყარაიასთან უეჭველია. ამ უდაბნოებიდან რუსთავ-ყარაია უფრო ახლოა და უფრო ადვილი მისადგომი, ვიდრე საგარეჯო-ივრისპირი. მაშ რატომაა, რომ ამ მონასტრებს მამულები თვალზე („საგარეჯოში“) აქვთ და რუსთავ-ყარაიაში კი არა? შეიძლება ჰქონდათ. ჭოხონელიძე ჯანგირის ერთ-ერთ ხევს დიფიზის ხევს უწოდებს. ეს გზა — ჯანგირის ხეობით უდაბნოსაკენ — უეჭველია, ძველი დროიდანვეა... უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობაში წავედით. გზის პირას ხეობაში მრავლად გვხვდება ყორღანები. გზა ადვილ სავალია. უდაბნოს საბჭოთა მეურნეობა, ისე ჩანს, ძველ წამოსახლარზეა მოწყობილი. აქვე ახლოს მოზრდილი წყაროა. „დიფიზის წყაროს“ უწოდებენ (შეიძლება ეს წყარო იმ ერთ-ერთი ხევის გამოსავალშია, რომელიც ბოლოზე ჯანგირის ხევს ერთვის?).

ამრიგად, გარეჯის „უდაბნოები“ სრულიადაც ისე ველურ ადგილას არ ყოფილა გაშენებული. ეს არის მდიდარი საძოვრების ადგილი. ნოყიერი და კარგად დასახლებული რუსთავ-ყარაიის უშუალო დასამხარზე...

აზამბურზე (მალხაზოვკა) გამოვლით სართიქალისაკენ წამოვედით. გზაში „პაპალას ველზე“ ისევ ყორღანი შევნიშნეთ. როგორც ჩანს, ეს ყორღანები ამ უდაბნოს ისტორიას ვაცოცხლებენ. გასაგებიცაა: მეხორბლეობა-მესაქონლეობისათვის ამ ხელსაყრელ რაიონში ადამიანს უძველესი დროიდანვე ბინა უნდა დაედო...

შედარებით ადრე იყო, სართიჭალას რომ მივატანეთ. დრო გვაქვს. გადავწყვიტეთ აქვე პატარძელს მისვლა, თუმცა პირდაპირი კავშირი ამას არ აქვს ჩვენს ამოცანასთან.

(პატარძელში ბილიანიანთ კოშკი ვნახეთ. ეს სულ სხვა სამყაროა. ერეკლე და თეიმურაზი, ლეკიანობა, ბრძოლა საქართველოს გადასარჩენად... სამსართულიანი კარგად შენახული კოშკი... კოშკის სარკმლიდან სოფლის აღმოსავლეთით, განაპირას, გორა შეენიშნეთ. დაგეშილები ვართ. გორას გარშემო მოსამკალი ქერი შემოუვლის წრიულად. „მანარიკაანთ გორა“ არისო გვითხრეს. სხვებმა კი „ბეჟიტაანთ გორა“ გვითხრეს. გორაზე ავედით. წრიულად ყანა იმ თხრილში დაუთესიათ, რომელიც ამ გორის საფუძველს გარს უვლიდა. „წაკვეთილი“ თავი ოვალური ფორმის საკმაო ფართობს წარმოადგენს. უკანასკნელ დრომდე ამ გორას ერტყაო დიდრონი ხეები. ეხლახან გაიკაფაო. გორაზე დღეობა — დღეობა აქაურების ჩვეულება იყოფო. აქ თურმე ბევრს რასმე პოულობენ: თიხის ნატეხებს, ქვის რაღაც იარაღებს. „ნატახტარი“ ჩანს. ჩემი და სოსო გძელიშვილის კამათი. სოსო ფიქრობს, რომ ეს „ნაცარგორაა“, ე. ი. საკულტო ადგილი, ჩემი აზრით კი ეს „ნატახტარია“, ე. ი. ადამიანის უძველესი ნასადგომევი, შემდეგ, შეიძლება, „ნაცარგორადაც“, ე. ი. სპეციალურ საკულტო ადგილად ქცეული... ერთი აშკარაა: ეს არაა ყორღანი, ე. ი. საფლავი თუ სასაფლაო. მაგრამ ის არც „სალოცავი“ ადგილია მხოლოდ, მაგრამ უპირველეს ყოვლისა საჭიროა ამ „ნატახტარების“ არქეოლოგიური შესწავლა: ამ თხრილის განისა და სიღრმის დადგენა, ვაკობის ზედაპირის ფრთხილად აღება... (იხ. სურ. 9).

სწორედ აქ, პატარძელში, მანარიკაანთ გორაზე მოხდა აქამდე მოპოვებულ ამ რიგის ფაქტთა პირველი განზოგადება (ჩემს ამ დღიურს კი ხუთმეტრი დღის გასულს ვწერ): იშვა თეორიული ხაზათის მოსაზრება, რომ ეს ნატახტარ-გორაები საზოგადოების პირველი საცხოვრისებია (რა თქმა უნდა, „პირველსაცხოვრისი“ აქ პირობითი, შედარებითი გამოთქმაა.)

ეპ, ჩვენი არქეოლოგია. საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას არ ვიცნობთ (და არც ვცნობთ), საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკა არა გვაქვს, არ ვწყალობთ ისტორიას, ენას, ფოლკლორს, ეთნოგრაფიას; მოკლედ, ყალიბდება საქართველოს არქეოლოგია ქართველოლოგიისაგან გამიჯნული. სწორედ ამის გამოხატულებაა, რომ დღეს ჩვენში „ყველაზე დიდი წარმატებით“ არქეოლოგობს ის, ვისაც წარმოდგენაც კი ქართველოლოგიაზე არ აქვს და მისი ცოდნის საჭიროებას არც კი სცნობს.

დღემდე ჩვენი არქეოლოგია უპირატესად სასაფლაო-სამაროვანის არქეოლოგიად რჩებოდა. ვანი, დაბლაგომი (ნაციხვარა), ვაშნარი, ბაგინეთი და სხვა თითქო საკმაო საბუთი იყო იმისათვის, რომ ჩვენს არქეოლოგიას სამაროვნის გარეთაც ეძებნა საზოგადოების ცხოვრების ნაკვალევი. ამ მხრით თეთრამიწა, ოდიში, ურთა, დევისხვრელი, საგვარჯილე, შღვიმევი და სხვა კიდევ უფრო მეტყველნი არიან.

საკვირველია: ბრინჯაომდე ნასაცხოვრისებს ვიკვლევთ. ხოლო ბრინჯაოს დროდან ასეთ ნასაცხოვრისებს არც კი ვეძებთ, მათ შესახებ ვივიწყებთ და სამაროვან-სასაფლაოებს ვიკვლევთ. თითქო ბრინჯაოს ხანის ნასაცხოვრისები არ არსებობდნენ ან ნაკლებ საინტერესო იყვნენ, ვიდრე იმავე ხანის სამაროვანი. და ასე მოგვდის იმით, რომ არც პალეოლით-ნეოლითის ხანის ძეგლები შეგვისწავლია მართებული მეთოდით. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, ვანა ბრინჯაოს დროის საცხოვრისები აქამდე აღმოჩენილი არ გვექნებოდა? თრიალეთის ყორღანეთი აღმოჩნდა. ის დიდის გულისხმიერებით შეისწავლება, მრავალი დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი ვლინდება და რიგ შემთხვევაში მართებულად შუქდება. დიდის ხმაურით ეცნობა მეცნიერულ სამყაროს ამ ახალ აღმოჩენათა შესახებ, ხოლო ამ აღმოჩენათა ავტორი აქამდე არც კი ცდილა ეძებნა და მოეპოვებინა ამ ყორღანეთის შემქმნელთა ნასაცხოვრისები.

საქმე იქამდე იყო მისული, რომ მცხეთის, სამთავროს, ამაზის ხევის, წიწამურის და სხვა სამაროვნები დიდის გულისყურით შეისწავლებოდა, ხოლო იმის შესახებ კი დიდხანს საკითხსაც არავინ სვამდა, მიინტერესებოდა არავინ ეძებდა, თუ სად ცხოვრობდნენ ეს ათეული ათასობით საფლავის მკვიდრნი, სანამ დაიხოცებოდნენ. 16 წელია რაც მცხეთაში არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო და დღესაც კი მცხეთის ისტორიული გეოგრაფია არა გვაქვს და წიწამურის აღმოჩენა ამ გათხრების დაწყებიდან თხუთმეტი წლის გასულს ვახდამხოლოდ შესაძლებელი, როცა, ბოლოს და ბოლოს, საკირილი იქნა აღიარებული მცხეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვის განახლება. რაღა საკვირველია, რომ კვლევის ასეთი მეთოდით ჩვენი არქეოლოგია ბრინჯაოს ხანის საზოგადოების ნასადგომევეს ვერ აღმოაჩენდა. მართლაც და ასეთი ნასადგომევი არა ერთი იპოვეს (კუფტინი, ხოშტარია, გობეჯიშვილი). მაგრამ ვერც კი აღმოაჩინეს. 1945—1948 წლებში ამხ. გობეჯიშვილმა ცხინვალის ახლოს „ნაცარგორა“ გათხარა, მეტად საინტერესო მასალა გამოავლინა მან ისიც დაადგინა, რომ ეს გორა თავდაპირველად ადამიანის საცხოვრისი უნდა ყოფილიყო. ბევრი რამ სხვა მართებულიც შენიშნა მან,

მაგრამ, სამწუხაროდ, ფიქრი გულასყური სხვა მიმართულებით განავითარა და ის კი გამოჩნა, რომ ცდილიყო ეჩვენებინა, თუ სად წავიდა ის ადამიანი (საზოგადოება), რომელიც ამ გორაზე, მისივე სამართლიანი დაკვირვებით, ბინადრობდა, ან რატომ ბინადრობდა ამ ბორცვზე და როგორ ბინადრობდა. ამხ. გობეჯიშვილს ის თხროლიც კი არ შეუსწავლია (ან, რაც უარესია, საჭიროდ არ დაუნახავს, რომ ამის შესახებ მკითხველს აცნობოს), რომელიც, როგორც სწორად შენიშნავს ავტორი, თითქო თავდასაცავი ნაგებობა იყო იმ გორაზე მობინადრე საზოგადოებისა. შემდეგ ისე ჩანს ამხ. გობეჯიშვილის აზრთა მსვლელობით (თუმცა ის ამეების შესახებ გარკვევით არას ამბობს), რომ ადამიანმა (II ფენიდანვე) ეს ადგილი დატოვა. როდის და რატომ დატოვა?

ამხ. გობეჯიშვილის დაკვირვებით II ფენისა (ე. ი. შუაბრინჯაოს ხანისა) და III ფენის (ე. ი. გვიანბრინჯაოს ხანის) ნაცარგორა მხოლოდ საკულტო ადგილია. ვითომ მთლად ასეა? შემდგომი ჩაკვირვება უნდა.

და თუ ასეა, რატომ იქცა და რა ნიადაგზე ადამიანის ნასადგომევი მის სამლოცველო ადგილად? სად ცხოვრობდნენ ეს მეორე და მესამე ფენის საზოგადოებანი, სად არის მათი ნამოსახლევი ან ნეკროპოლი? სამწუხაროდ, ასეთ საკითხებს ჩვენი ავტორის გულასყური არ მიუპყრია*. განა ცოტა რამის მეტყველოა ის ფაქტი, რომ ასეთი ნაცარგორაები ამხ. გობეჯიშვილს მთელ რიგ სოფლებში შეუნიშნავს (დვანს, აგნევს, არკენტს, მსხლებს, ტბეთს, ერედვს, ორტევს). და ჩვენი მხრით შეგვეძლო მიგვემატებინა არაერთი ათეული ასეთი პუნქტი. რას ნიშნავს ის გარემოება, რომ ეს ნაცარგორაები ამ უძველეს სოფლებშივეა? განა უსაბუთო იქნება მეცნიერული ვარაუდი, რომ ეს „გორელი“ ადამიანი გორს, როგორც საცხოვრებელ ადგილს, გაეცალა, იქვე მის ძირას დასახლდა, მაგრამ გორი კი არ დაიფიწყა, არამედ „საკულტო ადგილად“ შეინარჩუნა. განა რით შეიძლება უფრო რეალურად აიხსნას ის გარემოება, რომ ეს საკულტო ადგილი გორაკზეა, თუ არა იმით, რომ ადამიანი გარკვეულ დროს („თავდაპირველად“) აქვე ცხოვრობდა, აქვე ჰქონდა მას სამლოცველოცა და სასაფლაოც... თუ არა, რით უნდა აგვეხსნა ჩვენ ადამიან-

* ცქ ი ბ ი შ ვ ი ლ ი და მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი კ ი აღნიშნავენ: „ნაცარგორას აღმოსავლეთ მხარეს აკრავს გორას II და III ფენების შესატყვისი დროის საკმაოდ დიდი ნასახლარი“. იხ. მათი „შიდა ქართლის 1955 წლის დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები“.

ნის საცხოვრისის, სალოცავის და სასაფლაოს დაშორიშორება. განა პირველყოფილი ადამიანისათვის სამივე მომენტი ერთ ორგანულ მთლიანს არ წარმოადგენდა? „კულტი“ მისთვის ისეთივე პრაქტიკული საქმიანობა იყო, როგორც საკვების თუ სამოსელის მოპოვება. ხოლო სიკვდილი რომ იგივე ცხოვრება იყო. ოღონდ „გარდაცვალებული“ ცხოვრება, ამას ეს ქართული ტერმინიც კარგად მოწმობს. და რატომ, რა მიზეზით უნდა მომხდარიყო, რომ ეს ორგანიული მთლიანი სამად განაწილებულიყო, რომ ადამიანს ერთგან ეცხოვრა, მეორეგან ელოცნა, ხოლო მესამეგან „გარდაცვალებულს“ ცხოვრება განეგრძო? რა თქმა უნდა, ეს საკითხი მეტად მნიშვნელოვანია და სპეციალური შესწავლის ღირსი. აქ „დღიურში“ მხოლოდ ზოგადი მოსაზრება შეიძლება გამოთქმული იყოს. ეს წესი — საცხოვრისის, სალოცავის და სამაროვნის ურთიერთისაგან გამოყოფა დაშორიშორებისა თანდათან და „გვიან“ შემოვიდა და შემოვიდა ეს წესი არა იმის ნიადაგზე, რომ ადამიანს ასეთი შეგნება შეუშუშავდა, არამედ პირუტყუ: წესი შემოვიდა „ბუნებრივი“. მატერიალური ცხოვრების პირობების განვითარების შესაბამისად, ხოლო ამას თანსდევდა, მის ნიადაგზე იქმნებოდა სათანადო „შეგნებაც“. გამარტივებული სახით პროცესი შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: პირველყოფილი ადამიანი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების რაღაც საფეხურზე ასეთ გორაკებზე ცხოვრობდა. ეს გორაკი იყო მისი თავდასაცავი ადგილი, რომელსაც ის ხელოვნურადაც ამაგრებდა (გარშემო თხრილით თუ ყელის გადაჭრით), აქვე „ლოცულობდა“ ის და აქვე საფლავდებოდა...

ადამიანმა გარკვეულ დროს დატოვა ეს თავისი საცხოვრისი. როდის მოხდა ეს დიდი მოვლენა და რამ გამოიწვია საზოგადოებრივი განვითარების ეს დიდი ტეხილი. — გამოსარკვევია (და დარწმუნებული ვართ, ეს საკითხი გადაწყდება მას შემდეგ, რაც ეს გორაკები მეცნიერულად აღრიცხული იქნება და არაერთი მათგანი ისტორიულ-არქეოლოგიურად სწორედ ამ თვალსაზრისით გათხრილ-შესწავლილი იქნება), მაგრამ დატოვა არა ერთბაშად და ნებისმიერად, არამედ თანდათან, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების შესაბამისად, ზოგან უფრო ადრე ზოგან უფრო გვიან, მაგრამ არსად ისე არ დაუტოვებია, — თუ კატასტროფა არა, რომ მისი ხსოვნა დავიწყებოდა. ამიერიდან საცხოვრისად ადამიანმა გორის ძირი, ან მისი შორიახლო ადგილი შეარჩია, გორაკი სპეციალური დანიშნულების საზოგადო ადგილად დარჩა: სალოცველ ადგილად. უკეთ, საკურთხეველ-სამსხვერპლოდ და ამ ცერემონიას-

თან დაკავშირებულ რიტუალის ადგილად (როკვა). სხვაგან კიდეც, საამისო. საზოგადოებრივსა და ბუნებრივ ხელსაყრელ პირობებში, ასეთი გორაები ციხე-ქალაქებად (ციხე-გალავნებად) იქცნენ და დაბლა, გორისძირას, ან მისგან შორიხლო განსახლებულ მცხოვრებთა თავდასაცავ ადგილებად — დედაციხედ (რა ბევრის მეტყველია აქ ეს „დედაციხე“!)

შესანიშნავია ვახუშტის დაკვირვება იმის შესახებ, თუ რატომ არის, რომ ეკლესიები ჩვენში ბორცვებზეა აშენებული. მახვილნიჭიერი ვახუშტი ხედავდა, რომ ამ გორაებზე ხალხი „ჩვარობდა“, რომ ეს ხატობა მცირე რამეს შეიცავდა ქრისტიანულს და მეცნიერი სრულიად მართებულად დაასკვნინდა, რომ ქრისტიანობამდე ამ ადგილებში „წარმართული“ მღვდელმსახურება უნდა ყოფილიყო, რომ ქრისტიანობის მსახურნი შეეცადნენ „მოეხსნათ“ ეს ძველი წესი იმით, რომ ამ ადგილებში ეკლესიები ააგეს და „წარმართული“ ღვთაება ქრისტიანული კულტით შეცვალეს, ასე წარმოდგა ჩვენში წესი ეკლესიების აგებისა ბორცვებზეო. ეს სავსებით სწორი დაკვირვებაა, ოღონდ ვახუშტის არ ჩამოუგდია იმის შესახებ სიტყვა (და ეს მის ამოცანაში არც შედიოდა), თუ რით აიხსნება, რომ „წარმართული“ როკვა-ღრეობა ამ ბორცვებზე იმართებოდა ხოლმე. ზოგად ხაზებში ეხლა ეს ახსნილად გამოიყურება. აუხსნელი ისა რჩება, თუ კონკრეტულად როდის, რატომ და როგორ მოხდა, რომ საზოგადოებამ გორა დატოვა, როგორც საცხოვრისი, ან კიდეც, საზოგადოება როდის ავიდა ამ გორაზე. ყველაფერს ამას, როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, ჩვენი არქეოლოგია გააკრევეს. სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით გორაების შესწავლის საკითხი ჩვენში დღემდის არც კი დასმულა...

მერმე და რა მეტყველი თემა! შვიდბორცვიანი რომი, ხუთბორცვიანი ფილიპოპოლი, სამბორცვიანი მცხეთა, „აკროპოლისები“, „კრემლები“, „დედაციხეები“, თეფე-პისარები, ციხურები, ნაციხვარები, დინაგუქებაები, გორაები და გორიჭვრები, ნატახტრები და ბლურები და სხვადასხვა... რა თქმა უნდა, ყველა ესენი ერთი დროისანი არ არიან აბსოლუტური ქრონოლოგიით, მაგრამ სოციალურად საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით აქ რომ ერთ რაღაც (მთავარ მაგისტრალურ ხაზში) მოვლენასთან გვაქვს საქმე, — უცოლობლად მეჩვენება.

ეს გორაები, რა თქმა უნდა, შემდეგ ყველა არ ქცეულა საკულტო ადგილად. ზოგი მათგანი დედაციხედ იქცა. ზოგს გვარის მეთაური შემდეგ „უფალი“ დაებატრონა („უფლის ციხე“), ზოგი ფეო-

დალის ადგილსამყოფელად იქცა და ზედ მისივე ციხე წამოჰქიმა, ზოგი დიდიხნით მიტოვებული, დღემდე ვერანად რჩება...

ფორმითაც ეს „ნატანტრები“ ერთნაირი არ ყოფილა, ზოგი (უმრავლესობა) კონცხს წარმოადგენს მთისას, ხელოვნური თხრილით ყელგადაკვეთილს, ზოგი ბუნებრივ ბორცვს წარმოადგენს, ყოველმხრივ თხრილით გარშემოვლებულს და სხვადასხვა¹⁰.

ჩვენი მეოთხეგასვლა ისევ ყარაისის შიგნით დავიგულეთ. გვინდა ამ რუსთავის მიდამო სოფლები დავზვეროთ. ეხლა უკვე თვალახილული ვართ. ბორცვები ამეტყველდნენ. საკუთრივ რუსთავის ციხის დაზვერვა მოის გზისათვის გადავდეთ (ეს ციხე ხომ იგივე „გორაა“. ის ამ არხითა და დედო მტკვრით სამი მხრიდან გამაგრებულია. მაგრამ შესასწავლია ამ ციხისა და არხის ურთიერთისაგან დამოკიდებულება. რა უსწრებდა წინ, — არხი თუ ციხე და რომელი „ციხე“, თავდაპირველი ბორცვი — გორა თუ „დედაციხე“? ამას გათხრა თუ გაარკვევს).

სამწუხაროდ, მარცხი მოგვივიდა: ეს გორა ამ გზობაზე მოუხილველი დაგვჩა, დიდი წვიმის მიზეზით სამუშაო გეგმა სანახევროდ ჩაგვეშალა.

ბირლიკს მივედით. აქაური ყორღანების შესახებ უკვე ვიცოდით. გიორგისათვის ეჩვენებინათ, როცა ის რუსთავში არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებდა. სამი ყორღანი ჩანს. მაგრამ უფრო საინტერესოდ აქ ეხლა ის გორა გვეჩვენება, რომელიც დღეს სასაფლაოდ ღრის ქცეული აწინდელი (თურქმანული) მოსახლეობის მიერ. ანაზღეულად ამოზიდული ამ ველში ეს გორა, ბუნებრივად, საცხოვრის ადგილად გვეჩვენება. და, ვინ იცის, ამ „გორელი“ საზოგადოების ნაკვალევი ის სამი ყორღანიც... ვწუხდით, რომ ძველი საცხოვრისის ნაკვალევი ამ გორის ზედაპირზე ვერაფერი ვნახეთ. საჭიროა უფრო აქტიური დაზვერვა, საცდელი თხრილის გავლება.

¹⁰ ჩვენდა სასიამოვნოდ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იმ დროს მართებულ მთელი ეს ჩემი ჩივილი არქეოლოგიის მისამართით დღეს, 1959 წელს, მოძველებულია. ამ ხნის განმავლობაში ქართულმა არქეოლოგიამ სძლია ტრადიციულ სიძნელეებს. დღეს იგი თამამად უდგას გვერდში მოწინავე ქვეყნების არქეოლოგიას და მარქსისტული თეორიით აღჭურვილს მას ღირსეული წვლილი შეაქვს როგორც ზოგად მეცნიერული, ისე, კერძოდ, ქართველოლოგიის საკითხების გაშუქებაში.

გ ა რ დ ა ბ ა ნ ს (ყარაია) წავედით. გარდაბანი მთელ ამ ველში იმით გამოირჩევა, რომ ის საკმაოდ ფართე (ათეულ კვ. კილომეტრს) შემადლებას წარმოადგენს და, ასე ვთქვათ, ბატონობს ამ ველზე. ბუნებრივია, თუ აქ ადამიანის უძველესი ნასადგომევი აღმოჩნდება. განსაკუთრებით საინტერესო მოჩანს მაღალი ბორცვი დასავლეთის მხრიდან მისავალში (ცხლა რომ რაღაც დაწესებულების ორსართულიანი შენობა ადგას).

გარდაბანის სოფსაბჭოში ერთი ადგილობრივი მცხოვრები (თათარი) მოგვიჩინეს, როგორც მიდამოების კარგი მცოდნე. სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო დაკვირვება მას ბევრი არაფერი აღმოაჩნდა. ის ახსოვდა მხოლოდ, თუ ვინ იყვნენ ყარაიის სარწყავის პლანტატორ-მემამულენი XX საუკუნის დასაწყისს (35 მემამულე დასახელა — ბრინჯის მწარმოებელნი: 2 ქართველი, 7 თარაქამა, 1 რუსი და სხვა სომეხი). სამაგიეროდ ამ ჩვენმა მეგზურმა ერთ რუსს შეგვახვედრა, რომელიც ჩვენი მიზნებისათვის მეტად საინტერესო პირი აღმოჩნდა. ეს კაცი აქვე სოფელ მიხაილოვკიდანაა. ბავშვობა მას ქერჩში გაუტარებია და კარგად ახსოვს, თუ როგორ პოულობდნენ იქ ოქროს ნივთებს, მონეტებს. მას აქ მიხაილოვკაში არა ერთი შემთხვევა აგონდება, რომ მცხოვრებლები პოულობდნენ თიხის ჭურჭელს, იარაღს, ქვევრებს. განსაკუთრებით ბევრი რამ ჩნდებოდაო იქ, საიდანაც რკინის გზის მშენებლობას ხრეში გაჰქონდაო გზის მოსახვინავად. ეს სოფელი მიხაილოვკა აწინდელი გარდაბნის უშუალო ნაწილს წარმოადგენს. ეს ის სოფელია, სადაც ჩვენ დაზვერვების პირველსავე დღეს აგრე საინტერესო „ნატახტარი“ (ცხლა ამ სოფლის სასაფლაო) ვნახეთ და რომელიც ამ ველობში ერთ-ერთ უძველეს ნასაცხოვრისად შევიცანით.

რკინის გზის მშენებლობის ნამოქმედევი ვნახეთ. ის ამ „ნატახტარის“ გვერდითაა. როგორც ჩანს, გზის მშენებლობას სამაროვანი ან, შეიძლება, დაბანამოსახლევი გაუნადგურებია. აქვე ახლო სამხრეთით ორი ყორღანის მსგავსი ბორცვი მოჩანს. მოკლედ, მთელი არქეოლოგიური კომპლექსია: „ნატახტარი“ (უძველესი საცხოვრისი და, შეიძლება, შემდეგ, სალოცავიც), სამაროვანი თუ დაბა (ახალგანადგურებული), თითონ სოფელი მიხაილოვკა, სადაც აგრეთვე პოულობენ სხვადასხვა სიძველეებს, და ყორღანები. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ყარაიის სწორედ ამ „პლატოზე“ იყო ამ ქვეყნის მთავარი ნამოსახლევი უძველესი დროიდან მოკიდებული.

და რა ურთიერთობაში იყო ამ ნატახტარის მოსახლეობა „რუსთავის“ — წინარე მოსახლეობასთან (რუსთავის მიდამოებშიაც ხომ

აღმოჩნდა უძველესი მოსახლეობის ნაკვალევი II ათასწლეულიდან). შეიძლება „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა ქართლოსის ცოლის მიერ რუსთავის აშენების შესახებ სარწყავი არხის გატანის შედეგად ამ „ნატახტარის“ განსაკუთრებული დაწინაურების ნიადაგზე შექმნილი ლეგენდა იყოს. აქაც არქეოლოგის სიტყვაა საჭირო...

დღეს ორი სხვა ზოფელიც ვნახეთ: ტატიანოვკა და ჭანდარი. უკანასკნელი ამავე სახელის ტბის სამხრეთ მხარესაა გაშლილი გრძელ ბექობზე. თუ ძველად სადმე ახლოს მოსახლეობა იყო, ის სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, ჩვენ ეს პუნქტი ვერ დავათვალიერეთ: მანქანიდან გამოსვლაც კი ვერ მოვახერხეთ სიციხისა და მტკვრის გამო...

საერთოდ მარცხიანი დღე გვექონდა. წვიმამ რუსთავის ციხის დათვალიერების გეგმა ჩაგვიშალა, ხოლო ამ წვიმის წინ სიციხის გამოვერც ჭანდარი მოვიხილეთ და ვერც მტკვრის პირი, სადაც აგრეთვე რაღაც სიძველეებზე მიგვითითებდა ამას წინათ მიხაილოვკელი მკვიდრი.

რა მივიღეთ?

ყარაიის ველი და მისი მიდამოები უძველესი დროიდანვე დასახლებული ადგილებია. ამის მოწმობაა ეს გორა-ნატახტარები და ყორღანები. საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ამ დასახლებულ პუნქტთა შორის დაწინაურდება რუსთავი სარწყავი რუს გატანასთან დაკავშირებით და მის ნიადაგზე (ბოსტან-ვოსტანი-სამამასახლისო...).

მეოთხე საუკუნეში რუსთავის რუს მშენებლობაში ტეხილი აღინიშნება და რუსთავი მისი რაიონით დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკური ცენტრი ხდება — სპარსთა პატიახშის ადგილსამყოფელი და შემდეგ, საუფლისწულო იბერიის მეფისა.

არხების ისტორიული გეოგრაფიით დავიწყე და უძველეს ნამოსახლევთა ტყეობაში კი აღმოვჩნდი.

ჩვენი შემდგომი გასვლები ბუნებრივი იყო, რომ ქვემო ქართლში მოგვეწყო. უეჭველია, რომ ქვემო ქართლის განსაკუთრებული დაწინაურებულობის მაუწყებელია ლეონტი მროველთან დატული ტრადიცია უძველეს ქალაქთა შენების შესახებ ამ მხარეში. ამ ქალაქთა მოპოვება (ჯერჯერობით ჩვენს ისტორიულ-გეოგრაფიას ესეც კი ვერ მოუხერხებია) და მათი არქეოლოგიური შესწავლა, დარწმუნებული ვართ, სხვა მომენტების გვერდით ამ ქვეყნის მორწყვის სა-

კითხთან მიგვიყვანს. ასევე მორწყვის საკითხს დაუკავშირდება, და რწმუნებული ვართ, ბოლნისის, ნახიდურისა, გაჩიანისა, ლომთა-გორასი და სხვა არაერთი ციხე-ქალაქის, თუ დაბის დაწინაურებულობა აღრეფეოდალურ ქვემო ქართლში. მაგრამ ჩვენ ამჟამად ქვემო ქართლს განზრახ გვერდს უვლით. ეს პრობლემა—ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა — უკვე 1949 წლიდანვე ზის ჩვენი ინსტიტუტის სამუშაო გეგმაში და, იმედია ინსტიტუტი მოუვლის კიდევაც მას.

ამიტომ ჩვენი მორიგი გასვლა მუხრანის ველში დავიგულებთ. აქეთვე გვეწეოდა იმ დროს ჩვენთვის აგრე მრავალმეტყველი „ნატანტარიც“.

ჯერ ისევ მიწის საკუთრებისა და მიწის ნასყიდობის ინსტიტუტებზე მუშაობისას შემიმუშავდა მოსაზრება და მას შემდეგ რაც უფრო ვუკვირდები, მით უფრო ვრწმუნდები, რომ მორწყვის საქმე ჩვენში მეტად ძველი ამბავია.

მართალია, ტერმინი „რუ“ ძირეული ქართული არ ჩანს, ის სპარსულისაგან რო ნასესხებად ითვლება, მაგრამ ეს ფაქტი იმის მოწმობად ვერ გამოდგება, თითქო ეს სამეურნეო ტექნიკა—მორწყვა საქართველოში უცხოეთიდან (ირანიდან) იყოს შემოტანილი.

აკად. ნ. მარის მოსაზრება, რომ სამეურნეო ტერმინებში „стак“ и „рой“ или „род“ мы видим не случайные персидские слова, а культурные, которые, исходя из Персии, приобрели право гражданства во всех странах в сфере ее влияния. В это сравнительно отдаленное время персы снабжали соседние народы своими техническими выражениями по орошению и садоводству как и позже¹¹, მხოლოდ იმ მხრით არის გასაზიარებელი, რომ ამ სპარსული ტერმინების შემოსვლა შეიძლება იყოს იმის მოწმობა, რომ საქართველოში მორწყვის საქმეში რაღაც ახალი ტექნიკური ხერხი შემოვიდა და არა იმისა, რომ მორწყვა მხოლოდ ამ დროიდან დაიწყო, „რუ“ რომ უცხოური ტერმინია და გვიან, შედარებით, შე, მოსული ეს კარგად ჩანს. ის მარტოკაა. თვისტომი არ უჩანს ქართულში, და მთლიანად ვერც იმ დარგს, მორწყვის სამყაროს, დაუფლებია, რომლის აღმნიშვნელადაც შემოსულა. რუ, რუა, რუვი, რუისი, რუისთავი, რუისპირი.

¹¹ იხ. ნ. მარის დასახ. ნაშრ., გვ. 195.

„რუ“ საქართველოში მცირე მდინარე წყალის ზოგად სახელად იცნობდა. ზეპირად რომ მაგონდება (საქართველოს ტოპონიმია, ვინ იცის როდის გვექნება): გურიაში—რუწითელი ჩოხატაურის რაიონში, რუშავეა მხარაძის რაიონში, რუხმელა ლანჩხუთის რაიონში; იმერეთში — რუა ქუთაისის მიდამოებში და სოფელი სიქთარუა. ამასვე, ე. ი. „რუ“ რომ მცირე მდინარის ანუ წყაროს აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა, მოწმობს ლექსი (ხალხური?): „ჩუხჩუხით ჩამორბოდა რუ დაბალი კორდის ძირს და მის კიდეს გაბადრულს ყვავილთ გროვას ბანდა პირს“. შეიძლება ასეთივე რუ-ს, ე. ი. მცირე მდინარეს, წყაროს ჰგულისხმობდნენ ეს „რუსთავეები“ ქართლსა და სამცხეში და რუისი ქართლში.

ყველა აქედან შეიძლება ის აზრიც საბუთიანი გვეჩვენოს, რომ ტერმინი „რუ“ მეტად ადრეა შემოსული, თუმცა, რა თქმა უნდა, დიდად უფრო გვიან ჩვენში მორწყვის ტექნიკის შემოსვლის შემდეგ. გურია-იმერეთში ამ ტერმინის გავრცელებულობა ქართულ ენობრივ სამყაროში მისი შემოსვლის ქრონოლოგიისათვის რამოდენადმე გამოგვადგებოდა. მეორეს მხრით ტერმინი „რუ“-ს უნარი „წყაროს“ ანუ მცირე მდინარის ტერმინად შენაცვლებისა იმის მაჩვენებელი შეიძლება იყოს, რომ რწყვა აღმოსავლეთ საქართველოში წყაროს წყლით ანუ ხევის სათავიდან მომდინარე წყაროთი ხდებოდა. „რუ“ რომ უცხოა, მისი ასე გავრცელებულობისდა მიუხედავად, იქიდანაც ჩანს, რომ არსებობს მისი ქართული შესატყვისი „წყარო“, „წყარი“, „წყალი“, „მდინარე“. კერძოდ მორწყვის სამეურნეო ტექნიკასთან დაკავშირებული ჩანს აგრეთვე ქართული წარმოშობის ტერმინები—ნაკადელი („მცირე რუ“—საბა), ნაკადი („წარხადინელი“—საბა). ნაკადული („წარსავალი გზა წყალთა“—საბა). ეს ტერმინები მაგონდება, მრავლად გვხვდება ქართულ დოკუმენტურ მასალებში.

ეს ფაქტები იმას მიუთითებს, რომ ვიდრე „რუ“ შემოვიდოდა, მანამდე როგორც მდინარე წყალის („მდინარის“), ისე სარწყავი წყალის, აგრეთვე წისქვილის წყალის საერთო სახელი იყო „წყალი“, „წყარი“, „წყარო“. ეს წყარო ნაკადის თუ ნაკადულის საშუალებით ნაკადელებად შეჰყავდათ მოსარწყავ მცწებში.

1782 წელს გიორგი და იულონ ბატონიშვილებმა ერეკლე მეფის დავალებით ქართლში ერთი სამამულო საქმე გაარჩიეს. ამ საბუთში, სხვათა შორის, შემდეგი სწერია: „ჯავახიშვილისა მიცემული წიგნიც ამტყიცებდა, რომ იმ მიჯნებს შუა რაც ადგილი არის. გოგიბედაშვილისათვის დაენებებინა და მკედლიშვილისა მაზიტას წყარო ს ა

ში წილი ამ გოგიბედაშვილისათვის მიეცათ და მას უკან ამ გოგი-
ბედაშვილებს იმ წყაროს მეოთხედიც ჯავახიშვილის სიმო-
ნისაგან ეყიდნათ“¹². ამ საბუთიდან სრულიად უდაოდ ჩანს, რომ
„წყარო“ სარწყავი წყლის ანუ „რუს“ მნიშვნელობით XVIII საუ-
კუნეშიაც კი ჩვეულებრივი ტერმინი ყოფილა. „წყარო“ რომ ეწო-
დებოდა არა მარტო მიწის ქვეშეთიდან წყლის გამოდინების ადგილს,
არამედ მთელ მის დინებასაც, ეს ნათლად ჩანს ტერმინიდან „წყა-
როსთავი“ (მღრ. რუსთავი).

ასე და ამგვარად მორწყვასთან დაკავშირებულ ტერმინებზე სა-
ხელდახელო დაკვირვებაც კი საკმაო დამაჩერებლობით გვიჩვენებს,
რომ მორწყვა (მარტო ეს ტერმინიც კმარა ამის საბუთად ვიგუ-
ლისხმობთ ქართული მელიორაციის საქმეში: რუს საშუალებით ხომ
არ ხდება მორუება, არამედ მორწყვა. უკანასკნელი ტერმი-
ნი, ბუნებრივია, წარმომდგარია წყაროსაგან და არა რუსაგან) საქარ-
თველოში უძველესი სამეურნეო მოქმედებაა, რომ „რუ“-ს საქმე
გვიან, შედარებით, შემოდის და, შეიძლება ვიფიქროთ, შემოდის ამ
მორწყვის საქმეში რაღაც ტექნიკურ სიახლესთან დაკავშირებით.

მელიორაციის ეს დარგი—მორწყვა აღმოსავლეთ საქართველო-
ში უძველესი დროიდანვე უნდა არსებულებოდა. ამ ქვეყნის ბუნებრი-
ვი პირობები ისეთია, რომ მორწყვის საქმე ძველიდანვე შესაძლებე-
ლია განვითარებულიყო. ამისათვის ტექნიკურად შედარებით ადვი-
ლად შესასრულებელი ნაგებობა იყო საკმაო, ხოლო მორწყვის სა-
ჭიროება დიდი იყო და ზოგჯერ სრულიად აუცილებელი. ამდენად,
ბუნებრივია დაუშვათ, რომ მცირე სასოფლო არხები ძველისძველი
წარმონაქმნია. უფრო გვიან, საფიქრებელია, წარმოიშვნენ უფრო
დიდი სარწყავი არხები რუსთავის, სამგორის, მუხრანის, წილკანის,
რუის-ურბნისის, ნახიდურის, გაჩიანის და სხვ.

ფრიად ნიშანდობლივია, რომ უძველესი ქართული ტრადიცია
რუს მშენებლობას მევენახეობის დარგს უკავშირებს.

ალექსანდრე მაკედონელმაო „სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა
ათერთმეტ თთუშ და დადგა სარკინესა დასავლით კერძო და დასცა
ვენაქი და როდ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუვენი და სტა-
გითა რუისაჲთა დაპრქვიან ადგილსა მას ნასტავისი“¹³.

ცხადია, X საუკუნეში, როცა მოქცევაჲ ქართლისა იწერებოდა,
ტრადიციით ცნობილი იყო, რომ ნასტავისის რუ ძველისძველი ნაგე-
ბობა იყო (რუს მშენებლობის საქმეში მის სოციალურ მხარეზე მი-

¹² ისტორიული საბუთები, V, გვ. 103.

¹³ ნ. მარტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 192—193.

უთითებს ფრიად საყურადღებო ცნობა იმის შესახებ, რომ ვენახისა და რუს მშენებელმა ალექსანდრე მეფემ იქ, იგულისხმება ნასტაგის, „დასხნა კაცნი მერუვენი“. მაგრამ ამის შესახებ სხვაგან).

აკად. ნ. მარმა გაარკვია, რომ ეს უცნაური ტერმინი, „ნასტაგისი“, ისევე როგორც „რუ“, უშუალოდ დაკავშირებული არიან სპარსულ ტერმინებთან რუდ (მდინარე) და სტაგ-თან (ვენახი).

გამოდის, რომ ქართულ ტრადიციას, რომელიც ამ ტერმინის — ნასტაგისის ეტიმოლოგიას ვენახსა და მის მორწყვას უკავშირებს, ცოცხლად ხსომებია X საუკუნეშიაც კი როგორც „რუ“-ს, ისე „სტაგისა“ თუ „სტაკის“ მნიშვნელობა.

არა ნაკლებ ძველია მუხრანის რუ ქსნიდან, „საგლახო“ რომ ეწოდება; მუხრანის რუსთანავე დაკავშირებულია, შეიძლება ვიფიქროთ, სოფელ თელოვანის წარმატებულობა ადრეფეოდალურ ხანაში (ამ წარმატების მოწმობაა შესანიშნავი ტაძარი „ჯვარი-პატიოსანი“). ადრეფეოდალური ხანის დაწინაურებულობას მოწმობს წილკნის რუ, ტყვილიანიდან (თუ ქსოვრისიდან?) რომ გამოიტანა ვითომც და ისე წილკნელმა V—VI საუკუნეში. ასევე ძველია, საფიქრებელია, რუის-ურბნისის რუ შინდის-საქაშეთიდან.

ეკ, სადაა ჩვენი ისტორიული გეოგრაფია, რომ შეისწავლოს ამ თვალსაზრისით ქართლ-კახეთის და მესხეთის სოფლები. რამდენ უტყუარ ფაქტს შეგვძენდა ასეთი შესწავლა! ატენი ან ახალქალაქი, კასპი, ურბნისი, ცხინვალი, გორი, მეჯვრისხევი, ალი, ზოვრეთი, სამთავისი და სხვანი განა ვიცით რას წარმოადგენდნენ ამ თვალსაზრისით, განა ვიცით თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ამ პუნქტების დაწინაურებისათვის მორწყვის საქმეს? ჩვენ ვიცით, მაგალითად, რომ ატენი ქალაქად იქცა XI საუკუნეში, მაგრამ, განა VII საუკუნეში, როცა იქ იმ სიონს აგებდნენ, ეს სოფელი უმნიშვნელო იყო? და თუ არა, მამ რით უნდა ყოფილიყო მნიშვნელოვანი? განა მარტომით, რომ ის თრიალეთიდან შიდა ქართლში შემომავალ გზაზე იდო? სრულიად ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ატენის მევენახეობა იყო, უპირველეს ყოვლისა, ის მიმზიდველი მომენტი, რომლის საფუძველზე აქ ასეთი მშენებლობა გაიშალა VII—X თუ XI საუკუნეებში (ტაძარი, ციხე, ქალაქი). ხოლო ატენის მევენახეობა ტანადან გამოყვანილი რუს წყალობაა.

მე, ისევე როგორც სხვას, საქართველოს ისტორიაში მომუშავეს, მიფიქრნია, გონების თვალთ მიკვლევია, თუ რაში იყო ის ძალა,

რომლის წყალობითაც საქართველო, განსაკუთრებით მისი აღმოსავლეთ-სამხრეთი ასეთი სიმედგრით უძლებდა ველის ხალხთა გამანადგურებელ შემოტევებს და აღდგომა-განახლების დაუშრეტელ უნარს იჩენდა. სხვა პირობათა შორის ასეთი უნარიცა და თვით სპეციფიკაც ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა მე ქვეყნის მეურნეობის ხასიათში, ქართულ მევენახეობა-მებაღეობაში და, კერძოდ, მორწყვაზე აგებულ სასოფლო-სამეურნეო კულტურაში მეხატებოდა. სარწყავი არხების გატანის თუ განახლების სიადვილე და ამდენადვე მათი მოუშლელობა (სადაც ეს ნაგებობანი ძნელი და რთული იყო, იქ მოიშალა კიდევაც და ქვეყანაც გაველურდა: ყარაია, იორსამგორი, ბორჩალო), ამ მორწყვაზე აგებული სოფლის მეურნეობა ხოლო ასეთი მეურნეობის საფუძველზე განვითარებული ინდივიდუალური საკუთრება მიწაზე და მისი მოქცევა ყიდვა-გაყიდვის სფეროში, — ყველაფერი ეს ძველია და საქართველოსათვის ფრიად დამახასიათებელი...

მარქსიზმის კლასიკოსებმა „აღმოსავლეთის ცის გასაღები“, ე. ი. „აღმოსავლეთის“ სოციალურ-პოლიტიკური წყობის ახსნის საშუალება მისი მიწათმფლობელობის ხასიათში აღმოაჩინეს. ვფიქრობთ, ამ დებულების გავრცელება არაერთ არა „აღმოსავლურ“ ქვეყანაზეც შეიძლება, კერძოდ, საქართველოს ფეოდალური წყობილების ხასიათის მეცნიერული შეცნობა შესაძლებელია მისი მიწათმფლობელობის ხასიათის გათვალისწინების ნიადაგზე, ხოლო მიწათმფლობელობის ხასიათი საქართველოში დიდად იყო დამოკიდებული მიწის მეურნეობის ხასიათისაგან; ამ უკანასკნელის საფუძველი კი იყო ინტენსიური სოფლის მეურნეობა (მევენახეობა-მეხილეობა, მებაღეობა, მერეშეობა, მებაღეობა, მეხორბლეობა), რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში მნიშვნელოვანწილად მორწყვის მომენტს ემყარებოდა. მოკლედ რომ დავასკვნათ: საქართველოს ისტორიაში შეუცნობელი ამ მხრით არაფერია და ქართული ფეოდალიზმის თავისებურება ადვილი ასახსნელია. ადვილი ასახსნელია საქართველოს გაუტეხელობა. ეს გაუტეხელობა ქართული მეურნეობის მოუშლელობაშია, მის ადვილად აღსადგენლობაშია. „Иверия¹⁴ хорошая страна, она скоро устроится“ — ეუბნებოდა კახთა მეფის ელჩი ნიკიფორე მოსკოვის ხელმწიფეს XVII საუკუნეში. და ასეთი უნარისა იყო არა მარტო კახეთი.

¹⁴ აქ ნიკიფორე ელჩი კახეთს გულისხმობდა.

ნატატარში მივედით. ეს სოფელი გარდა მისი სახელისა სხვა მხრივაც საინტერესოა. წყაროებში მას საფურცლე ეწოდება. საფურცლეს ჭერ კიდევ ლეონტი მროველი იხსენიებს.

ასეთი სახელი ეხლა ამ სოფლის ერთ უბანს ჰქვია. საშუალსაფეხურებში ეს სოფელი სამცხეთო იყო. მუხრან-ბატონებს მიემძღვრებინათ. ზურაბ არაგვის ერისთავმა „ხმლით აიღო“ ის, მუხრან-ბატონს წაართვა და მცხეთას დაუბრუნა XVII საუკუნის ოციან წლებში. ზურაბ ერისთავი სწორედ ამ სოფელში მოკლეს.

სოფლის აწინდელი მოსახლეობა გვიან მოსულია. ჩვენი პირველი მასპინძელი ამ სოფელში ღებელი გობეჯიშვილი იყო.

რატომ ჰქვია ამ სოფელს „ნატატარი“? ეს სახელი, უეჭველია, ძველია. ვეძებთ ჩვენთვის უკვე ნაცნობ საამისო ნიშნებს. არაგვზე წაკიდებით აქ არაერთი გორა მოიპოვება. ერთი მათგანი უფრო საეჭვო გვეჩვენა. მაგ გორაზე მებატონე ცხოვრობდაო, გვეუბნებიან, ვინ იცის, ეს იყო „ნატატარი“, თუმცა მას დღეს ასეთი სახელი არა ჰქვია და ვერც რაიმე სიძველის ნიშანი ვიპოვეთ იქ. ის სანახევროდ დაშლილია. სოფლის მიდამოების მოხილვაა საჭირო, მაგრამ ადგილები (სამხრეთით) ნაკრძალია და ჩვენ კი საჭირო ნებართვა არა გვაქვს.

ერთი მოხუცი აგვეკიდა: ველში წავედით, თეკენას გიჩვენებთ, იქ ბევრი რამ ჩნდებაო. ნატატარიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულგზით გვატარა და მცირე ეკლესიის ნანგრევი გვიჩვენა. იქვე შორი-ახლოს ყორღანია, სამხედრო ნაწილს მისი გამოყენება სურვებია, სანახევროდ მოუთხრია და თავი მიუწებებია. აუარებელი ჩონჩხი ამოცვივდაო... სხვა რამ ღირსშესანიშნავი აქ არაფერი ჩანს. სოფელი თეკენა გვიანფეოდალური ხანის საბუთებში შემხვედრია.

მისაქციელს წავედით. ერთი მთა საეჭვოდ გამოიყურება წინწამოზიდული ცხვირით: გორა გვეჩვენება, ავედით, ბევრი ვათვალიერეთ, ვერაფერი ვიპოვეთ. ერთი აქაური მოქალაქე თან წავიყვანეთ წილკნისაკენ. შუა გზაზე—ბოღავის კალთაზე ნეკროპოლი გვიჩვენა „ერბოიანს“ ვეძახითო, ქილებს ვპოულობთ აქ ერბოისასოთითქო ეს სოფელი, ისევე როგორც მისაქციელიც არხის პირზე უნდა ყოფილიყო. ასეთი არხი არაგვიდან XIX საუკუნეში გამოეტანა მუხრან ბატონს. ეს ბევრს ახსოვს, მაგრამ ძველი არხისა კი არაფერი იციან.

წილკანში ჩვენ დღეს მხოლოდ რუ გვინტერესებს, ისე წილკანელმა რომ გამოიტანა, როგორც ლეგენდა გადმოგვცემს, ყავარჯინს თრევით. წილკანი იმ დროს, სავარაუდებელია, საეკლესიო საქონებელი იყო. ისიც ნიშანდობლივია, რომ ეკლესიის მეთაურს გაჰყავს საქვეყნო არხი. ლეგენდის შინაარსისაგან დამოუკიდებლად, ის მაინც უდავოა, თუ მოსახლეობა რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ამ სარწყავ ნაგებობას და როგორ იყო ის დამოკიდებული ამ რუს გამტანისა და მის მემკვიდრეთაგან—წილკანის ეპისკოპოსთაგან. საინტერესოა ეს ტრადიცია არხთა მშენებლობის ხსოვნის დაცვისა (რუსთავის, ნასტავისის, სამგორის, ალაზნის, მუხრანის, სალთვისის. ალბათ სხვა არხების მშენებელნიც მრავლად ახსოვდათ). ასეთი ტრადიციის სიძლიერე იმის მოწმობაა, თუ როგორ ძვირად აფასებდა ხალხი ამ ფაქტებს და თავის ხსოვნაში მტკიცედ ატარებდა მათ. უეჭველია ეს ხსოვნა იმითაც იყო შემტკიცებული, რომ ამ ფაქტს მფლობელი არ ავიწყებინებდა არხით მოსარგებლე საზოგადოებას, რომლის ექსპლუატაციის ერთ-ერთ საფუძველს სწორედ ეს ფაქტი წარმოადგენდა.

წილკანიდან ერთი მოქალაქე წავიყვანეთ. ნარეკვავის ხეობას გვინდა ავეყვით და წილკანელის რუს ტრასა დავადგინოთ. ტყვილიანი აქ არავის ახსოვს, ვახუშტი კი ამ ადგილს გარკვევით ასახელებს, როგორც წილკანელის რუს სათავეს¹⁸.

სოფელ ძალისას მივატანეთ. ის სწორედ იქ ძევს, სადაც ნარეკვავის ხევი მუხრანის ველში გამოდის. მაგონდება რომაული იტინე-რარიუმი. იქ იხსენიება ძალისა. რამდენს არ აწვალებენ ამ ძალისას, სად არ ათავსებენ მას, ოღონდ ადგილზე კი არ აყენებენ. და ასე ხდება იმიტომ, რომ ჩვენი სპეციალისტები ძველი გზების კვლევისას ისტორიულ გეოგრაფიას ყოვლად უგულვებელყოფენ, წყაროებში მოხსენებულ ადგილებს არ ნახულობენ და უპირატესად რუკების ჩვენებებზე ფილოლოგიურად ვარჯიშობენ. მართლაც, და რა უნდა იყოს იმის საწინააღმდეგო, რომ ძალისა თავის ადგილზე დარჩეს. იბერიის ბარისა და ზეგნის საზღვარზე მდებარე ეს პუნქტი, ჩანს, მნიშვნელოვანი საგზაო სადგური იყო. შიდა ქართლის უმთავრესი გზა რომ სწორედ მუხრან — ძალისა — წილკანზე გამოივლიდა, ამის საბუთია სოფელი მის აქციელი, რომელიც ამ თავისი მეტყველი სახელით ნიშანდობლივ უჩვენებს თუ საიდან მოდიოდა მთავარი გზა. „მისაქციელი“ (მისაბრუნე, მოხრულა-მოხვეულა გურული

¹⁸ აღწერა..., გვ. 63.

კილოთი) — ეს პუნქტი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ძალისა—
წილკანზე გამავალი გზისათვის და არავითარ შემთხვევაში მცხეთიდან
არაგვის პირით მიმავალ გზისათვის. იგულისხმება, რომ ძალისა—წილ-
კანზე წამოსული გზა აქ (მისაქციელში) მიუხვევდა, „მიუქცევდა“
არაგვის პირისაკენ (ბულაჩაურისაკენ?), ან ნატახტარ-მცხეთისაკენ.
შესაძლებელია, აქ, მისაქციელს, საგზაო ნიშანი რაიმე იდგა (მილი-
ონი, ნებოძირი).

ასე რომ ძალისა თავის ადგილას კარგადა ზის და მისი გადაად-
გილებრათვის საბუთი არ ჩანს.

ნარეკვავის ხეობას შევყევით. ნარეკვავე მცირე მდინარეა. ასეთივე
იყო ის, საფიქრებელია, საშუალსაუკუნოებშიც; ეს კარგად ჩანს მის
კალაპოტზე დაკვირვებით. ზაფხულობით ის დღეს მთლიანად გადა-
ჰყავთ ყანებში და ჩვეულებრივ ბაზალეთის ტბასაც ესესხებიან ზო-
ლმე წყალს. როგორ იყო საქმე იმ ძველ დროს არ ვიცით; მაგრამ ის
უეჭველია, რომ წილკნელი უფალი ამ წყალს სულერთიანად მიიტა-
ცებდა...

ძალისადან 6—7 კილომეტრში—ნარეკვავის ხევის მარცხენა ნა-
პირზე არის ადგილი, რომელსაც მჰადიჯვრელები ტყვიოიანს
უწოდებენ. აქედან გაუტანია რუ ისე წილკნელს.

მაგრამ არსებობს სხვა ცნობაც, რომ რუ ისე წილკნელმა გამოი-
ტანა არა ნარეკვავის მდინარიდან, არამედ ქსნიდან¹⁶. ეს უკანასკნე-
ლი ცნობა თითქო ადრე საშუალსაუკუნოებიდანვე მოდის. ასე რომ,
გამოსარკვევია ამ ორი სხვადასხვა ცნობის წყარო და ამ ვითარების
წარმოშობის მიზეზები. ამისათვის საჭირო იქნებოდა სპეციალური
ისტორიულ-გეოგრაფიული მუშაობის ჩატარება.

ნარეკვავის ხეობა ისევე, როგორც მრავალი სხვა ხეობანი, იბე-
რიის ზეგანია. დუშეთიდან, უკეთ ბაზალეთიდან ამ ხეობაში საქვეყ-
ნო შარა შემოდის და კოდისწყაროზე გადავლით ქსნის ხეობას
გრემისხევთან აკავშირებდა.¹

მჰადიჯვარი ამ გზასაყარზე მნიშვნელოვანი ადგილი ჩანს. ამას-
ვე მოწმობს აქ დომენტი კათალიკოზის სააღმშენებლო მოღვაწეობა
XVII საუკუნეში; ფართო გალავანი, აგურით ნაგები დიდი ტაძარი
(სპარსული იერი დაჰკრავს).

მაგონდება ლეკიანობა და მჰადიჯვრის ომი.

დღევანდელი მოსახლეობა მთიელები ჩანან, ცოცხალგონებიანი,
ამაყი, ხალისიანი.

¹⁶ საქართველოს სამოთხე, საბინის გამოცემა, გვ. 211.

დღეს ჩვენ აქ მხოლოდ ტყვილიანის დასადგენად წამოვედით. მოშორებით „ნატახტარი“ შევნიშნეთ. ვიკითხეთ. აქაც ჰქონიათ დაკვირვება. ხელოვნური გორაკი. რაღაც ნივთებს ეპოულობთო. ვნახეთ. ტიპიური „ნატახტარია“. საკმაოდ მოზრდილი ბორცვი. წანაკვეთი — ოვალური ფორმის ფართობი. ბორცვს ყოველი მხრიდან შემოუვლიდა თხრილი, რომლის ნაკვალევი დღეს სუსტად ჩანს. კერამიკა, კაყის და ობსიდიანის ნამსხვრევები ძველი ნასაცხოვრისობის მოწმობაა. ამხ. გძელიშვილი ნაცარგორულს (ე. ი. კულტის ნიშნებს) ეძებს. რაღაც ნიშნებს პოულობს თითქო. ეს მოსალოდნელიცაა. შეიძლება ეს იყო „მჭადიჯვარი“ (შეადარე ბორცვისჯვარი, ციხისჯვარი, ფიჩხსჯვარი, ვაკიჯვარი, გორიჯვარი და ათასი სხვა „ჯვარი“). საკითხია მხოლოდ რატომ ეკლესია არ ააგეს ამ გორაზე. ის არც ფეოდალს გამოუყენებია ციხე-სასახლისათვის.

კიდევ ერთი ასეთივე ბორცვი მოიპოვება. ამავე მჭადიჯვარის მიდამოში ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე. აქაც ისეთივე ნიშნები ვიპოვეთ, ამ ორ ბორცვს შორის მანძილი კილომეტრნახევარი თუ იქნება... (იხ. სურ. 10).

მჭადიჯვარიდან დუშეთს გადავედით, მშვენიერი ბაზალუთი გავიარეთ და თბილისს დავბრუნდით. გვიანი დროს გამო ბაზალუთის ტბის პირას ყორღანი უნახავი დაგვჩაგვინდა ვნახოთ საგლახო და ნასტაგისი და შიდა ქართლის სხვა ძველი სარწყავი ნაგებობანი. მაგრამ სიციხის გამო ეს საქმე უნდა სხვა დროისათვის გადავდოთ. საჭირო იქნება, როგორც ჩანს, რომ ინსტიტუტმა მოაწყოს სპეციალური თემატიკური ექსპედიცია ამ არხების ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით.

დღეს (?) მცხეთაში ამხ. აფაქიძეს ვეწვიეთ. წელს მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ უთუოდ წარმატება მოიპოვა. მან წიწამური აღმოაჩინა. უცნაური, მეტი რომ არ ითქვას, სამეცნიერო მწერლობა გვქონდა. რამდენი მეცნიერი შეხებია მცხეთის, არმაზციხის ან წიწამურის ადგილმდებარეობის საკითხს და არავის შოპკონებია, რომ ეს ადგილები წინასწარ ისტორიულ-გეოგრაფიულად შეესწავლა. უკეთეს შემთხვევაში აწინდელ მცხეთას გაივლიდნენ, სვეტიცხოველს ანტიოქიით და სამთავროს ინახულებდნენ. ბებრის ციხეს ავიდოდნენ, არაგვს გაღმა სოფელ წიწამურს გაჰხედავდნენ, თვალთ ზომავენდნენ მანძილებს და გამოჰქონდათ დასკვნები ისე, რომ ესა თუ ის პუნქტი ხან გაღმა გაჰქონდათ, ხან გამოღმა.

იყო ცხარე კამათი, ფილოლოგიური ვარჯიშობანი, ხოლო მცხეთა წიწამური და არმაზციხე მშვიდად განისვენებდნენ, უპოვნელნი რჩებოდნენ და ისევ მპოვნელს ელოდნენ.

1936 წლიდან მუშაობს მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. მკვიდრ ქართულ ნიადაგზე დადგა მცხეთის მეცნიერული შესწავლა. აღმოჩნდა არმაზისხევის სამაროვანი, სამთავროს სამაროვანზე მრავალი ასეული საფლავი გაითხარა, აღმოაჩინეს არმაზციხე, არაგვის მარცხენა ნაპირზე ვეება სამაროვანი იპოვნეს, თხრიდნენ ამ საფლავებს, სწავლობდნენ მონაპოვარს, სწერდნენ, მსჯელობდნენ საზოგადოებაზე, მის სოციალ-ეკონომიურსა თუ კულტურულ ყოფაზე, მაგრამ არსად ჩანს მსჯელობა იმის შესახებ, თუ სად ცხოვრობდა ეს ხალხი, დღეს ათეული ათასობით სამაროვნის მკვიდრნი რომ არიან.

მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის პირველი ხელმძღვანელები აკადემიკოსები: ივ. ჯავახიშვილი და ს. ჯანაშია კარგად ითვისებდნენ სამაროვნის არქეოლოგიური შესწავლის გვერდით მთელი ამ ტერიტორიის („დიდი მცხეთის“) ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის საჭიროებას. ამ მიზნით იყო შექმნილი ექსპედიციის წევრების ერთი ჯგუფისაგან ე. წ. „მზვერავთა რაზმი“. ამ რაზმის მუშაობა, მისი მეცნიერულ-ისტორიული მცირე მომზადებისდა მიუხედავად, მაინც ეფექტიანი იყო. სამწუხაროდ, შემდეგ რაზმის მუშაობა შეწყდა და მცხეთა ისტორიულ-გეოგრაფიულად დღემდე შესწავლელი რჩებოდა. მხოლოდ წელს განაახლა ექსპედიციამ ეს მიტოვებული საქმე და წიწამური უეჭველად აღმოაჩინა.

ამ დროს დაემთხვა ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიული „გასვლები“, სარწყავი არხების დაზვერვის მიზნით რომ წამოვიწყეთ და გორა-ბორცვი-ნატახტარის დაზვერვად რომ გადაგვექცა. ამ გორაებზე აგრე დაგეშილებმა, ბუნებრივია, წიწამური ადვილად შევიცანით. განმხოლოებული გორა, თხემი—ოვალური ფორმის ფართო ვაკე, სამი მხრით ძნელად მისადგომი, დასავლეთის შეფენებაზე დაბა, ხოლო თხემზე პირველსაცხოვრისი, შემდეგ დედაციხე (ამხ. აფაქიძემ მარჯვედ დაიწყო და თხემზე პირველივე ბარით თლილი ქვისაგან ნაგები შენობის ნაშთი იპოვა).

წიწამურის აღმოჩენა კარგი მიღწევაა. არტაგის თავს გადამხდარი ამბავი რეალურ-ისტორიულად ცოცხლდება. ეს ასეა, მაგრამ აქამდე ჩვენმა არქეოლოგიამ ძველი მცხეთა ვერ აღმოაჩინა.

მე და ამხ. ნინა წიწამურის სანახავად წავედით. ამხ. აფაქიძე შევიპირეთ და ერთ კვირა დილას მცხეთას ავედით. მძლოლმა ამხ. აფაქიძის ბინაზე მიგვიყვანა ბარბალეს სახელობის ეკლესიის ნანგრევის ახლოს. გორა-ბორცვებზე გამახვილებული ჩემი ყურადღება ამ ექ-

ლესიის ნანგრევების ადგილმდებარეობამ მიიქცია. ექვი ამხ. ნინას გა-
უზიარე. ამხ. აფაქიძე უკვე წასულიყო წიწამურს და იქ გველოდე-
ბოდა. ამიტომ ამ საექვო ადგილის დათვალიერება შემდეგისათვის
გადავდეთ და წიწამურს წავედით.

ამხ. აფაქიძის აღმოჩენამ ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება იქონია.
სრულიად უეჭველად მეჩვენა, რომ კლასიკური ცნობების „სევსა-
მორა“ ნაპოვანია.

ჩვენი წლევანდელი დაკვირვების გავლენის ქვეშა ვარ და, ბუნე-
ბრივია, წიწამურშიაც იმავე მოვლენას ვეძებ. ამხ. აფაქიძეს ვეკით-
ხები, ხომ არ უპოვნია იმის ნიშნები, რომ ადამიანი აქ კიდევ უფრო
ძველად ცხოვრობდა? ეხლაც ვფიქრობ, რომ ასეთი რამ აქ საესე-
ბით ბუნებრივია, თუმცა თავისთავად აუცილებელი არაა, რათა ყო-
ველი ბორცვი ან გორა, რომელიც ოდესმე ციხისა თუ ქალაქისათვის
გამოუყენებიათ, იმთავითვე ადამიანის პირველსაცხოვრისი ყო-
ფილიყო.

წიწამური ერთ დროს საკმაოდ მოზრდილი ქალაქი ყოფილა. მი-
სი კედლები არაგვს ებჯინებოდნენ, ხოლო მის აკროპოლისს სწორედ
ის განმზოლოებული გორა წარმოადგენდა, რომელიც საგანგებო
კედლებით იყო გარშემოვლებული და სადაც დიდი კვადრებითა და
ალიზით ნაგები დედაციხე აღმოჩნდა¹⁷.

მოკლედ, დიდი მცხეთის საზღვრები გაფართოვდა. არაგვის
მარცხენა მხარეზე ამიერიდან მარტო უმისამართო სამაროვანი კი
არა, არამედ მისი შემქმნელი საზოგადოების ადგილ-სამყოფელიც
დადგინდა.

გარკვეული დროიდან წიწამური მცხეთაში შემოდიოდა, „დიდი
მცხეთის“ ნაწილს შეადგენდა და ბუნებრივია, არაგვზე ხილით ყო-
ფილიყო მასთან დაკავშირებული. და ეს მართლაც ასე იყო. მაგრამ
წიწამურს მაინც საკუთარი მისასვლელები ჰქონდა ჩრდილოეთიდან
თუ აღმოსავლეთიდან. უკანასკნელი მიმართულებით გზა პირველად,
როგორც ჩანს, სოფელ ჯაჭვს მიაღებოდა. ამიტომაც იყო, რომ ეს
სოფელი ხშირად ირბეოდა შემოსეულ მტერთა მიერ. თავის დამ-

¹⁷ ზოგიერთი ამხანაგი, ჩანს ვერ ფგუება ამ ტერმინს — „გორა“. მაგალო-
თად, ამხ. ა. აფაქიძე „სერას“ ირჩევს (იხ. შრომები, IV, ნაკვ. 2, 1959, გვ. 31 და
სხვ.). შეიძლება ტერმინი „გორა“ ყველასათვის დამაჩერებლად ჩერჩერობით არ
გამოიყურებოდეს, მაგრამ არა გვეონია, რომ ამ მოვლენას (მოსახლეობის ერთ-
ეულის ადგილსამყოფელს) „სერა“ უფრო შეეფერებოდეს; ჩვენ იმედი გვაქვს,
რომ მოკლე ხანში დაწვრილებით ვისაუბრებთ ამ ტერმინის გარშემო.

ცელი ქართველები, როგორც ჩანს, ამ სოფელში მოსაყალს უმართავდნენ ომს შემოსეულ მტერს, მაგრამ ყველაფერს ამას დაადგენს, ხელშესახებს გახდის შემდგომი ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვა დიდი მცხეთისა.

ბარბალეს ეკლესიის ნანგრევის ადგილმდებარეობის ნახვის შედეგად აღძრული ეჭვი იქ, წიწამურში, მე ამხ. აფაქიძეს გაუზიარედა მანაც მიაჩნო, რომ ერთხელ შხის ჩასვლისას, როცა დასავლეთიდან სხივები ბარბალეს ეკლესიის ჩრდილოეთით გათხრილი შარის პირს ეცემოდნენ, მას ალიზის წყობა შეუნიშნავს. რაიმე გარკვეული დასკვნა, ჩვენ რომ გვინტერესებს, მას აქედან, როგორც ჩანს, არ გამოუტანია. არც საამისო გუშანი რაიმე აულია.

წიწამურიდან დაბრუნებისას, უდროობის გამო, ამ ადგილის ნახვა არ მოგვიხერხდა.

სწორედ ამ დღეებში აქვე ამხ. აფაქიძესთან ამოსულიყო ამხ. ს. გქელიშვილი. „ნატახტარებზე“ დაგეშვილს, ალიზის წყობის გარდა, ამხ. გქელიშვილს თვით გორა მოუხილავს და ძველი დროის კერამიკის ნამსხვრევები უპოვანია. მასვე შეუნიშნავს, რომ ეს გორა ხელოვნური გრანდიოზული თხრილით არის გამოყოფილი იმ მდლობისაგან, რომლის უშუალო გაგრძელებასაც ის წარმოადგენს.

ამხ. გქელიშვილის მონათხრობმა დაგვაჩქარა და მე და ამხ. ნინა კვლავ ბარბარეს ეკლესიის ნანგრევს ვესტუმრეთ. ვნახეთ ამხ. აფაქიძის მიერ შემჩნეული ალიზის წყობა. ზღუდის ნაშთი, ჩანს, გზას გაუჭრია. ოვალური ფორმის დიდ ფართობზე, რომლის უშუალო გაგრძელებას სამხრეთის მზიანი ფერდობი წარმოადგენს, მრავლად მოიპოვება სხვადასხვა დროის კერამიკის ნამსხვრევები, უფრო მეტად ანტიკური ხანისა. ჩვენ ეს აღარ გვაკვირვებს და გათხრა, ვფიქრობთ, მეტსაც გვეტყვის.

მაგრამ განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას მაინც ეს თხრილი ტოვებს. ის თავის დროს 150—200 მეტრი სიგრძისა უნდა ყოფილიყო, ხოლო მისი განი 20 მეტრს აღემატება. დღეს ამ თხრილის ნაშთები ჩრდილოეთით ბაიათხევს ებჯინება. ბაიათხევი ღრმა არის და ფართე, ის ჩრდილოეთიდან ჩაუვლის მცხეთას და მის ტერიტორიას ჰყოფს სამთავროს ტერიტორიისაგან. ბაიათხევი არავცს ერთვის.

სამხრეთის მიმართულებით ის ხელოვნური თხრილი მეორე, კიდევ უფრო ღრმა ხევის ებჯინება. ეს ხევი მტკვარს ერთვის ჩრდილოეთის მხრიდან აწინდელი ხიდის ახლო. ამ მიდამოებში, საფიქრებელია, იყო „მოგვეთის კარი“, რომელიც საკუთრივ მცხეთას ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მხრიდან კეტავდა¹⁸.

¹⁸. იხ. Описание..., II, გვ. 786.

ასე რომ ეს ხელოვნური თხრილი ამ ხევებთან ერთად მცხეთას ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მხრიდან იცავდა, ხოლო, სამხრეთით და აღმოსავლეთით მას მტკვარი და არაგვი უვლიდნენ. აი ამ საზღვრებს შორის მოქცეულ ფართე ტერიტორიას ეწოდებოდა მცხეთა. მცხეთა გორა, როგორც აღვნიშნეთ, საკმაოდ მოზრდილ ფართობს წარმოადგენს, რომელსაც, საფიქრებელია, კედელიც ჰქონდა შემოვლებული. გათხრება დაადგენს, ჰქონდა თუ არა მცხეთას დედაციხე“...¹⁹.

ქალაქის უძველესი ზღუდის ნაშთია, საფიქრებელია, ის ალიზის წყობა დღეს რომ სასოფლო გზის გარდანაკვეთში შეიმჩნევა ბარბაულს სახელობის ეკლესიის ნანგრევის ახლოს.

მაგრამ მცხეთის ზღუდის შესახებ ცნობა ჩვენამდე ლიტერატურული გზითაც შემონახულა.

დიდი მცხეთის კარები და ზღუდენი არა ერთგზის იხსენიება ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებში, მაგრამ მცხეთის ისტორიული გეოგრაფია ჩვენი კვლევის საგანი ვერ იქნება. ჩვენ ამჟამად გვაინტერესებს საკუთრივ მცხეთის ზღუდე. მისი ერთი ნაწილის ადგილმდებარეობა კი ნიშანდობლივ არის დასახელებული წმი-

¹⁹ პროფ. ს. კაკაბაძე ახლახან დაბეჭდილ მონოგრაფიაში — „ვახტანგ გორგასალი“, გვ. 14—მოულოდნელ შენიშვნაში აცხადებს, რომ „მცხეთის ქალაქის ამ დროინდელი ფარგლები გამოჩვენებულია“. შემდეგ მოხაზავს ამ ფარგლებს და იქვე ურთავს: „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლების შესახებ ასეთივე დასკვნამდის მისულა ნიკ. ბერძენიშვილი, როგორც ეს გამოიჩვენა მისი მოხსენებიდან ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 30 ივნისს 1959 წ.“—იგულისხმება წინამდებარე წერილი.

აქ საჭიროა შენიშვნა: ჩვენ და ს. კაკაბაძე, თუ მან „მცხეთის ქალაქის ამ დროინდელი ფარგლები“ დამოუკიდებლად დაადგინა, სულ სხვადასხვა გზით მივდივართ იდენტურ დასკვნამდე. როგორც მკითხველი შენიშნავდა ჩვენ ურთავრესად გვაინტერესებდა არა „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლების“ დადგენა, არამედ დემონსტრაცია კვლევის იმ მეთოდის, რომელმაც, სხვათა შორის, „მცხეთა გორას“ აღმოჩენამდე და ამის შემდეგ „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლების“ გარკვევამდეც მიგვიყვანა. მცხეთა ქალაქი ჩვენ მცხეთა გორას განვითარებად წარმოგვიდგენია.

ს. კაკაბაძე კი „მცხეთის ძველი ქალაქის ფარგლებს“ ამ „გორისაგან“ დამოუკიდებლად ეძებს. მცხეთა გორა, როგორც სოციალური მოვლენა მასთვის უცნობია.

და ნინოს ცხოვრებაში. ნინომო, მოთხრობილია აქ, „ქალაქის ზღუდეთა გარეგნით პოვა ქოჩი ერთი, ბრწამლი მაყულისა, სადაც აწარს საკურთხეველი ზემოსა ეკლესიასა საეპისკოპოსო და იგი შექმნა საყოფელად თუისა“²⁰. ჩვენ არა გვაქვს საბუთი, რომ არ ვირწმუნოთ აქ მოცემული ტოპონიმიკური ფაქტი, რაგინდ ლევენდურიც არ იყოს ამ ფაქტთან დაკავშირებული მოთხრობა. ასე რომ ძველად — IX—X საუკუნეში, როდესაც ნინოს ვრცელი ცხოვრება იწერებოდა, კარგად იცოდნენ, რომ ის ტერიტორია, სადაც შემდეგ ზემო-ეკლესია საეპისკოპოსო ააგეს, მცხეთის ზღუდის გარეგნით იყო. და ჩვენი მიზნისათვის ეს საკმაოა. ამ ფაქტის გათვალისწინებით ივარაუდება, რომ საკუთრივ მცხეთის ეს ზღუდე სწორედ ბაიათხევს ჩამოაპყვებოდა.

შემდეგს არქეოლოგია იტყვის.

და ჩვენ დარწმუნებული ვართ არქეოლოგია იმასაც იტყვის, თუ როდის და როგორ წარმოსდგა სამი (თუ მეტი არა) გორა: „ქართლი“, „მცხეთა“, „წიწამური“, როდის და როგორ მოიპოვა მცხეთამ უპირატესობა, როდის და როგორ წარმოიქმნა დიდი ქალაქი მცხეთა, რომლის ნაწილებს შეადგენდნენ ჩრდილოეთით წიწამური, სამხრეთით არმაზციხე და სხვადასხვა ასე და ამ რიგად აღმოჩნდა მცხეთა გორა.

რამდენად წინ იქნებოდა მცხეთის მეცნიერული შესწავლის საქმე, ჩვენ რომ ეს გორაები ამ 15 წლის წინ აღმოგვეჩინა, როცა მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მუშაობა დაიწყო. მაგრამ იმ დროის ისტორიული გეოგრაფია ჩვენში ჯერ კიდევ სუსტი იყო²¹.

²⁰ ქრონიკები, I, 29. ანასეული ქართლის ცხოვრება, 57—58.

²¹ სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ბოლო ხანებში მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია შინაარსიანად სვამს საკითხს მცხეთის დასახლებულობის შესახებ მისი არსებობის სხვადასხვა ხანაში და მცხეთა გორას არსებობას იმ საკითხზე საუბრისას მართებულად ითვალისწინებს (იხ. ვაზ. კომუნისტი 24.V.1959 წ. ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, „საუკუნეთა წილში“).

დასახლებული წერილი ემყარება 1957—1958 წლებში ჩატარებულ გათხრებს, როცა ექსპედიციამ მარჯვედ მიაკვლია საკუთრივ მცხეთის სამხრეთის ზღუდის (?) თუ დედაციხის? ნაშთს, გვიან ანტიკური ხანის მნიშვნელოვან სათავსოებს („ამიერ“ მეფეთა სასახლეს?) მცხეთა გორის სამხრეთ ფერდობზე, სამაროვანს მცხეთა გორის ბარში და ამ სამაროვანზე „ამიერ“ მეფეთა (?) განსახლებულს...

სიტყვების გამო ჩვენი გასვლები, როგორც აღვნიშნეთ, უნებურად შევწყვიტეთ, მაგრამ იმის კმაყოფილი ვართ, რაც მოვიპოვეთ: ისტორიული რუსთავ-ყარაია ცოცხლდება, არხების არქეოლოგიას მეცნიერული საფუძველი ეყრება. გორაების აღმოჩენა და შესწავლა ახალ ფურცელს გადაშლის საქართველოს ძველ ისტორიაში.

22. VIII. დღეს გასვლა მოულოდნელად მოხდა. ჩვენი შემადგენლობაც, ამიტომ, სხვა არის: ამხ. ნინა, ამხ. გ. ცქიტიშვილი, ამხ. ტ. ჩუბინიშვილი და მე.

ამასობაში, ე. ი. ჩვენი პირველი გასვლიდან დღემდე, ბევრი რამ აღუღდა და გადაუღდა (თუმცა საბოლოოდ ჯერ არაფერი დადუღებულა), მოსაზრებანი ერთი მეორეს ცვლიან, ფაქტები გამრავლდა. მორწყვის საქმე მე ისე მარტივად აღარ მესმის დღეს, როგორც პირველ გასვლისას, სარწყავ ნაგებობათა სიძველე დღეს გაცილებით უფრო უდავო მეჩვენება, ვიდრე მაშინ; მორწყვის მნიშვნელობა ქართლის (იბერიის) სამეურნეო განვითარების საქმეში გაცილებით უფრო დიდი მეჩვენება, ვიდრე მაშინ. მარტო ის რად ღირს, რომ მორწყვაზე აგებული მეურნეობა უფრო ინტენსიურია, უფრო მაღალია, უფრო კულტურულია, უფრო აქტიურია და უფრო მყარი და მიწისმოქმედის ნებისაგან უფრო დამოკიდებულია, ვიდრე მეურნეობა მოურწყველის, თუნდაც მეტისმეტად ნაყოფიერის. მორწყვის საქმე ხელს უწყობს საერთო შეგნებას, დისციპლინას, ორგანიზებულობას. და ეს უპირველეს ყოვლისა შეეხება მცირე სასოფლო არხებს. ასეთი არხები მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა ამა თუ იმ სოფლის სიდიდე-სიმცირეს, დასახლებულობას. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს სასოფლო არხები უძველესი დროიდანვე არსებობდნენ.

შეგალითად, დღეს ორი ხევი ვნახეთ: ძე გვისა და ნიჩბოსისა. როგორც ძეგვი, ისე ნიჩბისები ძველისძველი სოფლებია. დღეს მათი მეურნეობა ძირითადად ამ ხევებიდან გამოტანილ სარწყავ

აგრე გაგებული ეს ფაქტები მარჯვედ შეეწყობოდა აქამდე მოპოვებულ მონაცემებს, მატერიალურს თუ წერილობითს და შექმნიდა მნიშვნელოვან დამატებით მასალას საკუთრივ მცხეთა ქალაქის წარმოქმნა-განვითარებისა და მის მიერ უბორატესი მნიშვნელობის მოპოვების შესახებ არმაზ-მცხეთა-წიწამურის სინოიკიზმის შემდეგ დიდი მცხეთის ხანაში...

წყალს ემყარება და ეს ასევე იყო (და კიდევ უფრო) ძველადვე და უამწყლებოდ მათი ამ სახით არსებობაც კი წარმოდგენილია, ე. ი. მას შემდეგ რაც მეხორბლეობა და, უფრო გვიან, მევეხახეობა ამ სოფლების მკვიდრთათვის მეურნეობის ძირითადი დარგი გახდა, მორწყვაც, იგულისხმება, უკვე თან ახლდა მათ ასეთ მეურნეობას.

უფრო გვიანი წარმოშობისაა ეს დიდი არხები. მათი მშენებლობა გულისხმობს შედარებით დიდი ქვეყნის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ გაერთიანებას, გულისხმობს საამისო ხელისუფლებას (უფალს, ხელმწიფეს, ფეოდალს) და წარმოადგენს სოციალური ურთიერთობის ძლიერ მომენტს. ესევე არ ითქმის იმ მცირე სასოფლო არხებზე. ესენიც ხელს უწყობდნენ, რა თქმა უნდა, საზოგადოების ეკონომიურ ზრდას, რაც საბოლოო ანგარიშით ქმნიდა საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის ტენდენციას (ჩნდებოდა და იზრდებოდა ინდივიდუალური მეურნეობა, ისახებოდა მიწაზე აერძო საკუთრება...), მაგრამ სულ სხვა იყო ხელისუფლების მიერ გატანილი დიდი არხი. ასეთი არხი ამ სოციალურ უთანასწორობას უკვე გულისხმობდა, ამ უთანასწორობას ემყარებოდა და მასვე პირდაპირ ემსახურებოდა.

დღეს მინდა ნასტაკისი ვნახო. ძეგვ-ნიჩბისში ავალ, იქ ძველი მოსახლეობაა, გამოვიკითხავ.

მტკვრის მარჯვენა მხრით შევეყვით. გაუარეთ ახალქალაქურს, არმაზისხევს (ვახუშტით ქართლის ხევს), ციხედიდს (ხევს) და ძეგვს მივატანეთ. რამდენად მეტყველი და მცხეთის ისტორიული გეოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანია მონასტრის ეს სახელი ახალქალაქური. ან ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ „იყო ქალაქი არმაზი აქითგან ვიდრე ნაქულბაქევაშდე და ყრუსაგან და შემდგომად მისა მოოკრდა, ხოლო აწ არს დაბნები“²². ასევე მრავალმეტყველია „ციხე დიდი სარკინისაჲ“ და ყველა ეს „დაბნები“ ამ ხევების ბოლოებზე.

„ძეგვიშაი“ ბევრი საქმე მაქვს. ძეგვი ფეოდალურ ხანაში საეკლესიო სოფელი იყო. ის საქალაქო გზაზე იდო. ძველად, საფიქრბელია, ეს იყო დიდი მნიშვნელობის გზა, არმაზს (და დიდ მცხეთას) რომ კვებავდა. ძეგვი, შეიძლება ვიფიქროთ, საზვერე-საბაჟო იყო დიდ მცხეთაში შესვლის წინ. მონღოლთა დროს აქ იამი (საგ-

²² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 55.

ზო სადგური) არის ნაგულისხმევი. სხვა დროს ქარვასლა-ფუნდუკი აქ დღემდე შემორჩენილია მეტად მეტყველი საგეოგრაფიო სახელუბი: ბ ა რ გ ი ყ ა რ ი ა და ს ა ვ ა ნ ი ს ვ ე ლ ი. თუ პირველი შედარებით ნაგვიანევი შეიძლება იყოს, მეორე, ეჭვი არაა, ძველია და სწორედ საგზაო სადგურის (ასპინძა, ვანი, ქარვასლა, მანძილი, ხანა, ფუნდუკი...) აქ არსებობას მოწმობს იმ ძველისძველი დროს. წყაროები, მაგონდება, ძეგვთან კავშირში მოიხსენიებენ ვახტანგ გორგასალს, თითქო ვახტანგმა ძეგვი საქანონოდ დაუდო მცხეთის კათალიკოსს. აქ, ძეგვში, შეიძლება, ამ აქტის აღმნიშვნელი „ქელიც“ კი იყოს გადარჩენილი...

დღეს ძეგვში 900-მდე კომლიაო. რა თქმა უნდა, ამოდენა მოსახლეობა საკუთრივ ძეგვით იოლას ვერ წავა...

ძეგვის სხევი ორი ხევისაგან შედგება: ხეკორძულასა და დარბაზის ხევისაგან. ამ უკანასკნელ ხევში, ზემოთ, სამხრეთით ძეგველების სალოცავია. ჩანს, იქ ცხოვრობდნენ ოდესმე. მაგრამ ეს ისე როდი უნდა გავიგოთ, თითქო იმ ძველ დროს აქ, დაბლა, არავინ ცხოვრობდა. საამისო საბუთია განათხარი მასალა, საიდანაც უეჭველად ჩანს, რომ მოსახლეობას აქ ჯერ ისევ ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს მრავალი საუკუნისა უცხოვრია.

ჩვენს მოსაუბრეს ძეგველ ბებურიძეს, სიტყვაძვირს, მაგრამ დაკვირვებულს, „ნასპარსევი“ ვკითხე. არ გაუგონია. „ნასტაგისი“ ვკითხე. „ნასტაკისი“ (გამისწორა) ვიცოო. ეხლა რომ რკინის გზის სადგურია — ქსანი, იქ მინდორია. ის არასო. ეხლა, რომ რუსთავის აგურის ქარხანაა, ნასტაკისი სწორედ ის ადგილიაო. მე ელეთ-მელეთი მომივიდა: აქ, „რუსთავი“, „ნასტაკისის“ მეორე სახელად გადარჩენილა მეთქი. კვლავ ჩავეკითხე. თურმე ჩვენი მოსაუბრე აწინდელ რუსთავ-ქალაქს გულისხმობდა, რომლის მშენებლობასთან დაკავშირებით ეს ქარხანა აუგიათ. მაინცდამაინც ნასტაკისი დავიდასტურეთ. იქ მისასვლელი გზაც გვასწავლა ამხ. ბებურიძემ. ნასტაკისის მორწყვის შესახებ შევეკითხე. — ქსანს „აქაჩავებდნენ“ და იმით რწყავდნენო. ძველად კი ქსნის წყალი ზემოდან მოდენილაო, უმატებს ვინმე სოლოდაშვილი (შეიძლება იმისთვის, რომ ჩვენ გვაამოს..). ძეგვი კი ირწყვისო ძეგვის წყლით, მერუე, მერაბი ანაწილებდაო წყალს. ეს რუ ძველია „მამაპაპური“, სამი კილომეტრის სიგრძის იქნებაო...

სოფლის სარწყავი არხების ტექნიკური შესწავლა, სარწყავი წყლის განაწილების წესები და მორწყვის საქმესთან დაკავშირებუ-

ლი სხვა მოვლენები, ბევრ რამეს გვეტყვის. აუცილებელია სამისო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ფართე მუშაობის გაშლა²³.

ნიჩბისში მივედით ვახუშტი აღნიშნავს: „ნიჩბისს არს შენობა დიდი და მონასტერი მცირე“²⁴. ნიჩბისი დღეს სამია: ზემო, შუა და ქვემო. ვახუშტი, ალბათ, შუა ნიჩბისს გულისხმობს, სადაც მართლაც არის „შენობა დიდი“, ე. ი. ციხე-გალავანი გვიანფეოდალური ხანისა.

ქვემო ნიჩბისის ბოლოზე, დასავლეთით განკიდებული გორა დავინახე. ზედ ავედით. ტიპიური „გორაა“. ოვალური ფორმის ფართობი (ასეთივეა თითქმის ყველა ეს გორაები: გორი, მქადიჯვარი, წიწამური, მცხეთა, პატარძელი, გარდაბანი და სხვ.), ისეთივე სიმაღლის, როგორც სხვა, მეტნაკლებად, გორაები.

საერთოდ, ეს გორაები, მე რაც ჯერჯერობით ვნახე, გარეგნულად ასეთია: ყველა ესენი განკიდულ-განმხოლოებულია ან ბუნებრივად, ან ხელოვნურად მდინარით, ხევით, ყელით, თხრილით. ზოგი მათგანი მდინარეს ებჯინება. ზოგი ღრმა ხევს, ზოგი ყოველი მხრიდან თხრილით არის შემოვლებული, ზოგი მხოლოდ ხეე-ხრამებით, ზოგს ხელოვნური თხრილი მხოლოდ ერთის მხრით აქვს, ზოგს ყოვლის მხრით, ზოგს სამის მხრივ და ა. შ. ბუნებრივი პირობებისაგან დამოკიდებულებით. ამ გორაების ზედაპირი ჩვეულებრივ ოვალური ფართობია, ველში ეს გორაები თითქმის ერთი სიმაღლისანი არიან (ქალაქი გორი გამოირჩევა როგორც სიმაღლით, ისე ფართობის სიდიდით). ყველა ეს გორაები დღეს მიტოვებულია, როგორც საცხოვრისი, თუმცა მრავლ მათგანთან ურთიერთობა მოსახლეობას დღესაც არ შეუწყვეტია. ზოგზე ხელისუფალს, მეფეს, მებატონეს უმოსახლნია, ზოგი ციხედ გამოუყენებიათ (ადრეფეოდალური ციხეები). ზოგზე ეკლესია აუგიათ (გარისა, ხაშური...), ზოგი სალოცავ-„საჯვარობოდ“ რჩება დღემდე, ზოგან გვიანი სასაფლაოა, ზოგი კი სულ მიტოვებულია. დღეს მოსახლეობა ან ამ გორის ძირას სახლობს, ან ცოტა მოშორებით, ან ამ გორის კალთაზე. ყველაფერი ეს დამოკიდებულია ბუნებრივი რელიეფისაგან, შემდგომი მეურნეობრივი განვითარებისაგან, ისტორიული თავგადასავალისაგან²⁵. ნიჩბისის გო-

²³ სასიამოვნოდ ჩვენდა უნდა აღინიშნოს, რომ დღეს ეს ნაკლი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში რამოდენადმე გამოსწორებულია. იხ. მ. გეგეშიძე, „სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში“.

²⁴ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 55.

²⁵ ამ პრობლემაზე ე. ი. „გორაზე“ მუშაობას მე დღესაც განვაგრძობ. სხვაბიე მუშაობენ ამ პრობლემის სხვადასხვა საკითხზე. ფრიალ სასიამოვნოა, რომ

რახე მრავლად ვნახეთ კერამიკის ნამსხვრევები გვიანი ბრინჯაოს თუ შემდგომი ხანისა. აღმოსავლეთის ფერდობზე დანგრეული ქვაყუთი შევნიშნეთ, სულ ორიოდ წელია, რაც „აღმოუჩენიათ“ და გაუნადგურებიათ.

„გორა“ აგრე პოპულარული ვახდა და აგრე მკვიდრად მოიღვა ფეხი ჩვენს მეცნიერებაში. დღეს „გორას“ სტუდენტთა სავარჯიშოშიც შეხვდებით, არქეოლოგთა თუ ისტორიკოსთა სამეცნიერო სტატია-წერილებში, ისტორიის თუ არქეოლოგიის სახელმძღვანელოებშიც.

ეს ნიშანდობლივი გარემოება იმის შოწმობაა, თუ, ძირითადად, როგორ მართებული და მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ჩვენი იმ წლის დაკვირვებანი და სამუშაო პირობები. დღეს უკვე ზოგად ცნობილ ფაქტად ითვლება, რომ გორა გარკვეულ დროს საზოგადოებრივი ერთეულია (გვარი), რომ ამ გორებისაგან შედგა ხევი და სხვადასხვა. დღეს უკვე ხელშესახებად ცხადად ითვლება, გორის განვითარების საფუძველზე თუ როგორ წარმოიშვის დაბა, ქვარი, ციხე, ქალაქი. გორების არქეოლოგიური შესწავლა, ჩვენ გვგონია, დაგვიმოწმებენ, თუ როდის და როგორ წარმოიშვა ეს საზოგადოებრივი ემბრიონი—გორა, როგორ განვითარდა ის და დასაბამი მისცა დაბის, ციხის თუ ქალაქის განვითარებას. გორების არქეოლოგიური შესწავლა არსებითად შეუწყობდა ხელს ქართული პირველყოფილი თემური წყობილების შესწავლას, საშუალებას მოგვცემდა თვალი გავვედევინებინა ამ წყობილების ზრდისა, მისი რღვევისა და ახალი ურთიერთობის წარმოქმნისათვის.

არქეოლოგიურ მეცნიერებაში აღიარებულად ითვლება დებულება, რომ სოციალური ორგანიზაცია — გვარი(დედათმთავრული) ქვრ ისევე ქვის ხანაში ჩამოყალიბდა და რომ ჩვენში ამ გვარის პირველსაცხოვრისი, როგორც წესი, ზედა ძველიქვის ხანის გამოქვაბული იყო. რა თქმა უნდა, არავინ იფიქრებს, რომ ეს სოციალური ორგანიზაცია დაირღვა და დაიშალა, როგორც კი გამოქვაბულის საზოგადოებამ ღია ცის ქვეშ დაიდო ბინა. გვაროვნული წყობილების საზოგადოება ამის შემდეგაც ხომ მრავალი საუკუნის მანძილზე (მართალია, უღრმესი მეტამორფოზით, — დედათმთავრული გვარის გარდაქმნა მამამთავრულ გვარად) განჯრძობდა არსებობას. მაშასადამე, უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ეს ორგანიზაცია (გვარი) გამოქვაბულიდან გამოსვლის შემდეგ ასევე გვარად (სახლად) დასახლდა ახალ პირობებში. ასე რომ „გორა“ სოციალურად იგივე „სახლი“ა. ბუნებრივად ისმის საკითხი თვით ტერმინი „გორას“ ურთიერთობის შესახებ სოციალურ ტერმინ „გვართან“ და ჩვენ არ გვეჩვენება მიუღებლად ამ ტერმინების ურთიერთისაგან წარმომავლობა დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ საიდან მოდის თვით ტერმინი „გორა“ (მაგრამ ამაზე სხვაგან).

ამრიგად, ჩვენ ისე წარმოვიდგენია, რომ გამოქვაბულის პირველყოფილი საზოგადოება, სოციალური ორგანიზაცია (გვარი, სახლი), მის შიერ ამ ძველი სა-

გორის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდის ძირში ნიჩბელებს რაღაც სამეურნეო საჭიროებისათვის ღრმა ორმო ამოუღიათ (დაახლ. სამი მეტრი სიგრძისა და ორი მეტრი სიღრმის). ეს ორმო სწორედ იმ თხრილს დამთხვევია, რომელიც ოდესმე ამ გორას უვლიდა. აშკარად მოჩანს, თუ როგორ დალექილა და თანდათან გავსებულა ეს თხრი-

ცხოვრების დატოვების შემდეგ ასეთივე ორგანიზაციად (გვარებად, სახლებად) დაბინავდა ლა ცის ქვეშ, ბუნებრივი პირობებით ხელსაყრელ ადგილებში (მეურნეობა, თავდაცვა). ერთად დასახლებას მათ უკარნახებდა მათივე ორგანიზაციის ხასიათი (გვარი, სახლი), ხოლო თავდაცვის საჭიროება შეარჩევინებდა ძნელად მისაღვამ ბუნებრივ სიმაგრეს. არაა საფიქრებელი (და სადღეისოდ ჩატარებული საამისო დაკვირვებანიც ამასვე მოწმობენ), რომ ნეოლით-ენეოლითის ხანის გვარები სულ ერთიანად გორა-ბორცვებზე ყოფილიყვნენ დაბინავებული.

სარწმუნო მხოლოდ ისაა, რომ ყველა ესენი, სადაც კი ბინადრობდნენ: ბორცვებზე, მთა-გორებზე, კუნძულებზე, კარკნალ-ლოდოვანებში, დღუნებზე თუ დარან-გამოქვებულებში რჩებოდნენ, ყოველგან და ყოველთვის გორებად (სახლებად, გვარებად) იყვნენ მოწყობილი.

და თუ დღეს ამ პირველსაცხოვრისების ნაკვალევს ჩვენ გორა-ბორცვებზე ვპოულობთ, ეს მხოლოდ იმის მოწმობაა, რომ ის პირველყოფილი საზოგადოება უპირატესად (და არა მხოლოდ) ასეთ ადგილებს ირჩევდა სამოსახლოდ.

ამრიგად, ჩვენ იმ კითხვის დასმით, თუ რა არის გორა სოციალურად, უმაღლესზე მეორე კითხვაზე, თუ როდის ავიდა პირველყოფილი საზოგადოება გორა-ბორცვზე საცხოვრებლად.

იგივე სოციოლოგიური თვალსაზრისი ჩვენ იმის საშუალებასაც გვაძლევს, რომ ზოგადად უპასუხობთ კითხვას. თუ როდის დატოვა საზოგადოებამ გორა, როგორც საცხოვრისი. ეს მოვლენა დაკავშირებულია უღრმეს საზოგადოებრივ ძვრებთან, გვაროვნული წყობილების რღვევისა და კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნის პროცესთან. ასეთი დასკვნის უფლებას გვაძლევს ზოგადი დაკვირვებანი აქამდე მხოლოდებულ ფაქტებზე.

ამ მოვლენის კონკრეტული შესწავლა და მისი მეცნიერული გადაწყვეტა კი ჩვენი არქეოლოგიის მორიგი სადღეისო ამოცანაა.

ჯერჯერობით ჩვენ ამ დიდი პრობლემის შესწავლის მხოლოდ დასაწყისში ვართ და თუ, მიუხედავად ამისა, ყველას ადვილად უჩანს გორაზე მსჯელობა, ეს მხოლოდ იმის სასიამოვნო მოწმობაა, რომ პრობლემა მარჯვედ დასმული აღმოჩნდა, და არა ამ პრობლემის შესწავლულობისა. ჯერ გორები ისტორიულ-გეოგრაფიულად კი აღრიცხული არა გვაქვს, რომ არაფერი ვთქვათ მათ არქეოლოგიურ შესწავლაზე. არ ვიცით, თუ რამდენი გორა, და სად (და რატომ) არსებობდა, არა ვიცით რა მათი სიდიდე-სიმეორისა, ადგილმდებარეობისა, ფორ-

ლი. სიღრმით ის დაახლოებით სამი მეტრი უნდა ყოფილიყო... ამ თხრილის ფორმა მეტად ორიგინალურია: გორის მხრიდან ამ თხრილის კედელი შვეულა, ხოლო საპირისპირო მხრიდან — დამრეცი, — აშკარად განგარიშებული ჩანს, რომ გორა მისადგომად ძნელიყოფილიყო.

კმაყოფილი ვართ. უძველესი ნიჩბისი (?) აღმოვაჩინეთ. და ეს, როგორც ვხედავთ, ქვემო ნიჩბისშია — მთისა და ბარის საზღვარზე, ნიჩბისის რუს ბოლოზე. ასე რომ „თეორია“, თითქო უძველესი მოსახლეობა მთაში იყო და მხოლოდ შემდეგ ჩამოვიდა ბარად, აგრე უთუო და უთუმცაო როდია... ნიჩბისის გორას დღეს ზალანთ (ზაალანთ?) გორას ეძახიან. ბატონები ცხოვრობდნენ მაგ გორის აღმოსავლეთ კალთაზეო, გვეუბნებიან. ალბათ ციციანთ ედოთ აქ ბინა.

შუა ნიჩბისს ავირბინეთ. მინდა ერთის თვალის მოვლებით ის „შენობა დიდი“ ვნახო, ვახუშტი რომ აღნიშნავს. ნიჩბისის ხევს ავყევით. საკმაოდ გაშლილი ხევია დიდგორიდან მოდის. ამ ხევს შეყვება გზა დიდგორ-მანგლისში. ალბათ დავით აღმაშენებელი სწორედ ამ გზით შეეგება თურქთა კოალიციას 1121 წელს. ვნახეთ შუა ნიჩბისის გალავანი XVIII საუკუნისა და გვიან, XIX საუკუნეში (?) შემოპერანგებული ძველი ეკლესია. მე მაინც სარწყავ რუზე მიჭირავს. თვალი. ის დიდის ოსტატობით ჩანს შორიდან გამოყვანილი — 8-10 კილომეტრი სიგრძე ექნება. ქედზე გადის და ფართო ფერდობს რწყავს ამ ხეობის ორივე მხარეს. მომრავლებული მოსახლეობა დღეს წყალკოტობას უჩივის. ზემო ნიჩბისს რუ თავისთვის აქვს ცალკე. უეჭველია, ეს არხები ძველიდანვე არსებობდნენ და უამისოდ ეს სოფლები მეურნეობის ამ სახით არც წარმოიდგინება.

უკან დავბრუნდით, ქვემო ნიჩბისს ჩაუარეთ და ბორნისაკენ წავედით. „ნიჩბისის წყლის შესართავზე, მტკვარზედ, არს კოწახურას ფონი, მუხრანს გამსკლელი“²⁸. მაგონდება დავით ქართლის მეფისა და ლევან კახთა მეფის ბრძოლის ეპიზოდი. დავითი ნიჩბისის იღვა, ლევან მეფე და გურიელი მუხრანს იყვნენ. მათ შორის

მებისა, რომ არაფერი ვთქვათ ამ გორებთან დაკავშირებულ ტოპონიმურ ფაქტებზე და სხვადასხვა.

და როცა გორა აგრე შესწავლილი იქნება, ჩვენი ისტორიული მეცნიერება იმდენი მასალის მფლობელი აღმოჩნდება, რომ ის შეუდარებლად უფრო ნათლად განსჭვრეტს ჩვენი კულტურის სათავეებს, ვიდრე ის დღეს ამას ახერხებს.

²⁸ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 55.

მოციქულები მიმოდრიოდნენ. — ალბათ კოწახურას ფონით. მაგონ-
დება ალექსანდრე ბატონიშვილი, 1812 წელს რომ ერანიდან დაბ-
რუნდა და ერევნიდან წამოსული კოწახურას ფონს გავიდა და აჯან-
ყებულ კახეთს მიაშურა... უეჭველია, კოწახურას ფონი მნიშვნელო-
ვანი საგზაო პუნქტი იყო. ამ ფონს გამავალ გზას დარაჯობდა ბაგ-
რატ მუხრან-ბატონის მიერ XVI საუკუნეში აგებული ციხე. ეს ცი-
ხე იცავდა მუხრანს სამხრეთიდან და ბატონობდა მტკვრის მარცხენა
ნაპირზე.

ამილახვარიანთ სისუსტე შიომღვიმის მონასტრის დამკვიდრების
საქმეში გასაგებია. უეჭველია მუხრანი ცალკე საფეოდალოს არ
წარმოადგენდა, როცა გიორგი მეფემ XIV საუკუნეში შიომღვიმის
მონასტერი ამილახვართ წინაპარს ზევდგინისძეს უწყალობა საგვარე-
ულო მონასტრად და სსაფლაოდ. სამუხრანბატონოს შექმნის შემ-
დეგ XV საუკუნეში, შიომღვიმის მონასტერი ტერიტორიულად და
მისი საქონებლის უდიდესი ნაწილით ამ ახალ სათავადოში აღმოჩნდა.
ზევდგინიძე—ამილახორს, გასაგებია, ამის შემდეგ შიომღვიმე საგვა-
რეულო სსაფლაოდ აღარ გამოადგებოდა...

ბორანს გავედით და ბებურიძის მიერ დასახელებულ აგურის
ქარხანას მივაშურეთ. შემხვედრებს ადგილის სახელს ვეკითხებო-
დით. არავინ იცოდა. ახალმოსული ხალხი ჩანს. მინდორი დავათვალი-
ერეთ, ის საკმაოდ მოზრდილია, ას ჰექტარზე მეტი იქნება. აღმო-
სავლეთით ამ მინდორს ისეთი მთები და ღრანტეები ახლავს, რომ ამ
მიმართულებით რუს გატანა სარკინისაკენ გამორიცხულია. დასავლე-
თით მინდორს ქსანი უვლის, სამხრეთით—მტკვარი, ხოლო ჩრდი-
ლოეთიდან კვერნაქის ქედი, რომლის ერთ-ერთ ქიმზე ამაყად წა-
მომდგარა გოროზი ფეოდალის მსგავსი ციხე. ასე რომ ბებურიძის
ჩვენება სწორი უნდა იყოს და ნასტაკისიც აქ უნდა იყოს. მაგრამ
საიდან ირწყვოდა ეს მინდორი? აწინდელი ნარუალი კარგად ჩანს,
ქსანზე „წყალსაქაჩავით“ რომ საზრდობდა. საიდან მოდიოდა ის
ძველი რუ, რომლის გამოტანა ალექსანდრე მაკედონელს მიეწერე-
ბა? ქსანი აქ ღრმა კალაპოტში მიედინება და იმ ძველ დროსაც,
საფიქრებელია რუ შორიდან იყო გამოტანილი. რუს სიძველეს და
მისი გამოტანის სიძნელესა და არაჩვეულებრივობას გულისხმობს
თვით ამ ცნობის ხასიათი... ახლო არავინა ჩანს. არსებითად ხელცა-
რიელი ვბრუნდებით. ბებურიძის სარწმუნო ცნობა იმით შევაჯსეთ,
რომ დავადგინეთ: თუ ნასტაკისი ირწყვოდა, ის რუ ამ მინდორს არ
გადასცილდებოდა...

უკმაყოფილონი მუხრანისაკენ წავედით. ჯერ ნასტაკისის მინ-
დორს არ გავცილებოდით, რომ მანქანიდან ერთი საეკვო გორა შეე-

ნიშნით. შორს ჩანდა, ქსანზე, წაყიდებით. მანქანა დავტოვეთ და ყანა-ნახნავეზე გავლით ამ გორისაკენ წავედით. და ეს ყანა-ნახნავე არ-ქეოლოგიური ნაშთების მთელი „საწყობი“ აღმოჩნდა. შესანიშნავი ნახელობის ფრაგმენტები— თხელი, ფაქიზად დამზადებული თიხისაგან, სხვადასხვა ზომის ჭურჭლის ნამსხვრევები წითელი, რუხი, შავპრიალა—ანტიკურისა და მისი წინახანიდან. აშკარა იყო, რომ რაღაც მნიშვნელოვან ნამოსახლზე მივდიოდით. შეიძლება კერამიკული სახელოსნოც კი ყოფილიყო ანტიკური დროისა. ვინ იცის, ეს იყო „ნასტაკისი“ და ტრადიციამ „ალექსანდრე მაკედონელი“ ამიტომაც ამ მნიშვნელოვან პუნქტში მოათავსა.

ვკრებდით ამ ნამსხვრევებს და ვფიქრობდი, როგორ ცოტა ვიციოთ და ვმსჯელობთ კია, რომ განუფიქრებელი ანტიკური ხანა გვქონდა.. მცხეთაში აღმოჩენილმა ამოდენა მასალამაც კი ვერ აგვამოძრავა, რომ ანტიკური ხანის ქალაქები და სხვა ნასადგომეები მოვიხილოთ, სტრაბონისა და „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს რეალისტურად შევხედოთ, აღმოვაჩინოთ კასპი, უფლისციხე, ურბნისი, ოძრხე და ყველა ეს „ნასტაკისები“, სტრაბონი რომ გულისხმობს, რომ არაფერი ვთქვათ დასავლეთ საქართველოზე... უნდა ვიფიქროთ, რომ ნასტაკისი განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობის უბანი იყო. ნასტაკისი იყო, როგორც ჩანს, მუხრანთან ერთად დიდი მცხეთის სასოფლო-სამეურნეო უბანი. ნასტაკისი, ამას გარდა, მეთუნეობის მნიშვნელოვანი უბანიც უნდა ყოფილიყო. ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ მოთხრობაში ნასტაკისი სარკინის უბნად იგულისხმება, უკეთ, ეს მოთხრობა იმ ნიადაგზე შექმნილი ჩანს, რომ ნასტაკისი სარკინის უბანი იყო, ხოლო ძველი ქალაქი სარკინე გარკვეული დროიდან ხომ დიდი მცხეთის „უბნად“ იქცა.

უბნის შესახებ ქართულს ისტორიოგრაფიაში ბევრი თქმულა. აქ მე მხოლოდ უბნის განვითარების ერთ მომენტს მივაქცევ ყურადღებას. ისე ჩანს, რომ „უბანი“ ესაა დასახლებული პუნქტი, რომელიც გარკვეულ დამოკიდებულებაში იმყოფება სხვა პუნქტისაგან. ძველ ქართულ ქალაქებში, როგორც ჩანს, უბნები განსაკუთრებული საქმიანობით გამოირჩევიან (მეთუნეების, მკვდელ-მეტა-ლურგების, ვაჭრების, მინის მწარმოებლების და სხვ.) და იმ შემთხვევებშიაც კი, როცა უბანი ეთნიკური დასახლებისა ჩანს (ურიათ უბანი), აქაც ამ უბნების რაღაც განსაკუთრებული საქმიანობა არის საგულისხმებელი. ამ ნიადაგზეა შესაძლებელი, რომ უბანი ზოგჯერ საკმაოდ დაშორებულია ფიზიკურად მთავარი პუნქტისაგან და მისგან მაინც დამოკიდებულია.

უბნის სოციალურ განვითარებაში ეს მოვლენა, რა თქმა უნდა, მისი თავდაპირველი ვითარება არაა და ასეთი ს ა წ ა რ მ ო ო უ ბ ნ ე ბ ი მ ხ ო ლ ო დ განვითარებულ ქალაქისათვის დამახასიათებელი შეიძლება იყოს. ქალაქის უბანი იმით განირჩევა სხვა დასახლებული პუნქტის (სოფლის, დაბის) უბნისაგან, რომ ეთნიკური მომენტი (ტომი, გვარი, სახლი) აქ საბოლოოდ აღვიწყოს უთმობს წარმოებით მომენტს. ასე რომ ამათუიმ პუნქტის გაქალაქება არსებითად მის უბანთა ასეთ მეტამორფოზში ვლინდება.

საერთოდ, უბნისა, აგარისა, დაბისა და სხვა ასეთების შესახებ სპეციალური საუბარი უპრიანი იქნება „გორას“ საკითხთან დაკავშირებით...

მაგრამ, ჩვენ უშუალო საუბარს რომ დაუბრუნდეთ და მნიშვნელოვანი სათქმელი რომ შორს არ გადავდოთ, აქვე ვიტყვი: „მოქცევაა ქართლისაჲში“ მოთხრობილი ეპიზოდის ნასტაკისის შესახებ ჩვენ მიგვაჩნია უძველეს ნიშნობლივ წერილობით ცნობად საქართველოში სოციალური ურთიერთობის შესახებ მისი ისტორიის უძველეს ხანაში.

გორას მივატანეთ. სამხრეთით ამ გორაკს კლდის ქარაფი საზღვრავს. დასავლეთით ის ქსანს ებჯინება, ხოლო ჩრდილოეთითა და აღმოსავლეთით მას, საფიქრებელია, ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. გორა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამხრობილი ოვალური ფართობია, დღეს ძლიერად გამოშვლებულ-გადარეცხილი. მიუხედავად ამისა აქაც უხვად ვიპოვეთ ძველი ხანის უტყუარი ნიშნები. ასე რომ ჩვენ წინ კიდევ ერთი „გორა“ იყო. ეს-ლა ჩვენ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ვიპოვეთ არა მარტო ნასტაკისის მინდორი, სადაც, ტრადიციით, ძველი წელთაღრიცხვის მეოთხე საუკუნეში, ალექსანდრე მაკედონელმა „დასცა ვენაჟი და რომ გამოიღო ქსნით“, არამედ ვიპოვეთ იმავე ხანის მოსახლეობის ადგილიც, სადაც, ტრადიციითვე, ალექსანდრემ „დასხნა კაცნი მერუვენი“ და ვიპოვეთ კიდევ უფრო ძველი საცხოვრისი ამ ნასტაკისელებისა — გორა. ეს ტრადიცია ალექსანდრე მაკედონელის ბერიაში ლაშქრობისა და სხვა რიგი საქმიანობის შესახებ საინტერესოა მისი ისტორიულად არარეალურობისდა მიუხედავად — (ტრადიცია ალექსანდრე მაკედონელს მილის არხის მშენებლობასაც მიაწერს მტკვრის ქვემო წელში — „გააურარხ“). ამ ტრადიციის შესწავლა და მისი ისტორიული ღირებულების შეფა-

სება აქ ჩვენი საქმე არ შეიძლება იყოს, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ნასტაკისის მინდვრის სარწყავი რუს და ვენახის მშენებლობასთან დაკავშირებულ გადმოცემას ჩვენ გვერდს ვერ აუვლით. ასეთი ტრადიციის შექმნა, უპირველეს ყოვლისა, იმის უეჭველი მოწმობაა, თუ რა დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა ის ფაქტი, რომ ეს ამოღენა უწყლო მინდორი სარწყავად ქცეულა შორიდან გამოტანილი არხით, რომელსაც სპეციალურად დასხმული „მერუენი“ (მონები?) ემსახურებოდნენ...

ჩვენი სიამოვნება გასაგებია.

გორის ახლოს წისქვილი შეენიშნეთ. მეწისქვილე ინვალიდი იმის მცოდნე აღმოჩნდა, რომ ამ ნამოსახლე მინდორს „ნასტაკისი“ ჰქვია. ძველი რუს შესახებ მან ვერაფერი გვითხრა გარდა ყრუ განაგონისა. იქვე წისქვილთან ბაღია. მიგვასწავლეს, რომ იქ ბაღში 80 წლის მოხუცია და ბევრი რამეც ახსოვსო. ვეწვიეთ. 92 წლისა ვარია, ნიჩბელი ლელუაშვილი. მხნედ გამოიყურება. 70 წელია, რაც აქ ქსანს მოვედიო. ამ ნასტაკისისა ის ახსოვს, რომ ბევრი ვინმე აპირებდა, ამ ადგილების შესყიდვას აგურის ქარხნისა თუ სასოფლო მეურნეობის გამართვის მიზნით. ამ მინდვრის მორწყვის საკითხი მულამ მწვავედ იდგა. ვერც „საქაჩავმა“ უშველაო. ერთხელ მთავრობამ დიდი თანხა გაიღო ოღონდ ძველისძველი რუ რომ იყო, ის განაახლეთო. მე დაკვირვება მქონდა ძველ ნარუალს ვამჩნევდი. აქა-იქ ეხლაც შემორჩენილია მისი ნაკვალევი. ქანდიდან იყო გამოტანილი, ხუთი კილომეტრის სიგრძე ექნებოდა, ქანდის ვენახების თავზე გამოდიოდა. ეხლაც კარგად ემჩნევაო. არ მომყენენ, ფული ისე შეჭამეს და საქმეც ჩაიშალაო. ის რუ იმოდენა ყოფილა, რომ წისქვილი უბრუნებიაო, აი აქვე ნასტაკისში ჰქონიათ წისქვილი, მე თითონ ერთხელ გუთნით ამოვაგდე წისქვილის ზედა და ქვედა ქვებიო. გაცვეთილები იყო მუშაობისაგანო. ხელწისქვილებიც არა ერთხელ მინახავს იქ, ნასტაკისში, გუთანს ამოუგდია ხოლმეო. ე მანდ ნასტაკისს სოფელი ყოფილა, ხვნის დროს ბევრს რასმე ვხვდებითო: კრამიტს, ქვევრებს, ჭურჭელსო. გვეჩეროდა ლელუაშვილის მონათხრობი. ძველი რუს ნაკვალევზე მისი დაკვირვებაც გვწამდა და ისიც, რომ ის რუ ქანდაზე გამოვლით შეიძლება მოდიოდა.

ცხელა, დაღლილიცა ვართ, მშვივრებიც, ამ ძველი რუს ნიშნების პოვნა სხვა დროისათვის გადავდეთ და დღევანდელი მონაპოვარით კმაყოფილნი მუხრანის გზით თბილისს დავბრუნდით.

20. X. ორი თვეა ავად ვარ. მუშაობას არ მირჩევენ. დღეს „გასასეირნებლად“ მაინც მუხრანისაკენ წავედი. მანქანიდან, შეიძლება ითქვას, არც გადმოვსულვარ, მაგრამ მაინც ისეთი ძლიერი შთაბეჭდილებით დავბრუნდი, რომ სამკურნალო რეჟიმი დავარღვიე და გადავწყვიტე „ცხელგულზე“ ცოტა რამ ვთქვა.

მცხენია, გულწრფელად ვაღიარებ, რომ საქართველოს ისტორიის სპეციალისტი ჩემი სამეცნიერო მუშაობის ოცდაშვიდი წლის გასულს ვეცნობი ადგილობრივ ნასტაყისს, ძველ ქანდას, შიოსუბანს, დამპალას და მუხრანის ველის მორწყვის ძველ სისტემას (ჩემი ეს ჩანაწერი წინასწარულია. ახლო ხანში, იმედი მაქვს, მოვივლი მთელ ამ მხარეს და ზედმიწევნით გავეცნობი ყველაფერს, რაც ამ მხარეში ძველს უკავშირდება).

ვახუშტი არ აღნიშნავს, თუ მუხრანის ველის სარწყავი სისტემის მიერ ან როდის არის შექმნილი. მაგრამ ამ მეცნერის წერის მანერას, „აღწერაში“ რომ მისდევს, თუ გაითვალისწინებთ, ჩვენ შეგვიძლია მისი აზრი მუხრანის სარწყავი სისტემის შესახებ გარკვევით ვივარაუდოთ.

ვახუშტი აღნიშნავს, რომ მუხრანის ველი ბოდავისა და კვერნაქის მთებს შორის ირწყვოდა. ამ მეცნიერს ჩვეულება აქვს აღნიშნოს, თუ ვისი ნამოღვაწეა ესა თუ ის ნაგებობა, ვის მიეწერება ის (თამარ მეფეს, ვახტანგ VI და სხვ.) და თუ მუხრანის ამოღენა ნაგებობის აღნიშვნისას არ ურთავს ცნობას მისი მოღვაწის შესახებ, ეს ემას მოწმობს, რომ ვახუშტის ეს სარწყავი ნაგებობა ძველ საქმედ ძიარჩნია, ხოლო მისი შემოქმედის შესახებ მას არაფერი გაუგონია.

წყალთა მეურნეობის მუშაკის ამხ. აღნიაშვილის დაკვირვებით აქ ძველად სარწყავი არხები სულ ქსნიდან ყოფილა გამოტანილი. ერთი ძველი არხი, რომლის ნაკვალები კარგად ჩანს, სოფელ ახმაჯიდან გამოუტანიათ, სულ ბოდავის მთის კალთებზე უტარებიათ, თელოვან-ჯვარაპათიოსანის თავზე გაივლიდა და ისე ფერდობით ძალი სისკენ მოდიოდა. ამას უმოწმებს აქვე ერთი ქსოვრელი კოლმეურნე. მეორე რუ, ამხ. აღნიაშვილის გადმოცემით, ესაა ეხლა მოქმედი რუ. ის ქსოვრისიდან მოდის, თელოვან-ჯვარაპათიოსნის ძირზე გაივლის და დამპალა—ერედა—ძალისაზე გავლით წილკნის მიწებში შედის. უფრო დაბლა გადის მესამე რუს ტრასა. ის პირველი ორის პარალელურია და იმავე სიგრძისაა, როგორც მეორე, ამ მესამე რუს „საგლახო“ ეწოდება. თუ ჩვენი მიხედვრა, უფრო კი ვუმანი

მართველია, ტერმინ „საგლახოსთან“ კავშირში რომ გაგვიჩნდა²⁷, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს რუ უძველესია. ეს უნდა იყოს ის რუ, რომელიც გლახებს (თუ გლეხებს) ურწყავდა მიწებს ან, უფრო სწორად, იმ ადგილებზე მიედინებოდა, რომელიც გლახებით (თუ გლეხებით) იყო დასახლებული. უნდა დაუშვათ ისიც, რომ იმ ძველ დროს გლახა (თუ გლეხი) ეწოდებოდა მიწის მოქმედი საზოგადოების მხოლოდ გარკვეულ ნაწილს, გარკვეულ ფენას, ხოლო მიწის-მოქმედთა სხვა ნაწილს ასეთი სახელი არ ეწოდებოდა. სხვაგვარ ვითარებაში რუს ასეთი ტერმინი ვერ გაჩნდებოდა. სად ან რომელი სოფელი იყო აქ ამ გლახებით (თუ გლეხებით) დასახლებული, ჩვენ დღეს არ ვიცით. შეიძლება ამ ტერმინში ივარაუდებოდეს არა ერთი, არამედ მთელი რიგი სოფელი ამ არხის დასამხარში.

გლახების (თუ გლეხების), ე. ი. მოსახლეობის სოციალური ფენის ტერიტორიული განცალკევებულობა, აქ რომ ჩანს, ძველი ვითარების დამახასიათებელია და იმის მოწმობაა, რომ აქ ეს გლახები (თუ გლეხები) ან საგანგებოდ არიან დასხმული, ან უცხო თემის დაპყრობა-დამორჩილების შედეგად მიწის მუშაობით სამსახური აკისრიათ. ეს ჩვენ ბუნებრივად გვაგონებს სტრაბონისეულ მეოთხე გენოსს (მესეფეებს). სტრაბონის ჩვენება ისეთია, რომ მესეფეთა ეს სოციალური ფენა იბერიაში დიდი მნიშვნელობისაა, ამიტომაც დასჭირდა სტრაბონს მისი საგანგებოდ აღნიშვნა. სავარაუდოა, მაშასადამე, რომ ეს მესეფენი (გლახები, გლეხები) მხოლოდ მუხრანში არ იხსდნენ, არამედ სხვა სეფეებშიაც (ვოსტანებში), მაგრამ მუხრანი, ჩვენი გუმანით, მაინც უმნიშვნელოვანესი უნდა ყოფილიყო სხვა სეფეთა შორის.

ტერმინი „საგლახო“ თითქო იმასაც მოწმობს, რომ ეს რუ თვით იმ გლახებს (თუ გლეხებს) კი არ გაუტანიათ, მათ კი არ ეკუთვნით, არამედ მათთვის სხვამ გაიტანა და სხვას ეკუთვნის. თუ ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ამ ტერმინში არა მარტო ისა ჩანს, რომ ეს რუ საგლახო მიწებს რწყავდა, არამედ ისიც, რომ ეს რუ ამ გლეხების უფალს გაუტანია მათთვის.

ამრიგად, ეს საგლახო რუ თითქო თარიღდება. ის, უნდა ვიფიქროთ, გატანილი იყო ჩვენი წელთაღრიცხვის დაწყებამდე იმ დროს, როცა მეუფე მამასახლისი უკვე მეფე იყო...

პირველი (ზედა) რუს თარიღის შესახებ შემდეგი ვარაუდი შეიძლება: ის გაივლიდა თელოვან-ჯვარპატიოსნის თავზე და, მაშასადამე, შეიძლება ვიფიქროთ, საფუძველი იყო ამ სოფლის დიდი წარ-

²⁷ ამის შესახებ სპეციალური საუბარი ჩვენ სხვაგან გვაქვს.

მატებისა, ამ შესანიშნავი ტაძრის აგებაში რომ ჩანს გამოვლინებული. ეს ტაძარი კი, როგორც სპეციალისტები ათარიღებენ, VIII საუკუნეშია აგებული. ასე რომ ეს (ზედა) რუ გატანილია, საგლახორუს შემდეგ, მაგრამ არა უგვიანეს ჩვენი წელთაღრიცხვის VIII საუკუნისა. ის ფაქტი, რომ ამ რუს ტრასა, სხვებზე უფრო მალა გადიოდა და, მაშასადამე, უფრო დიდ ფართობსა რწყავდა, შეიძლება იმის მაჩვენებელიც იყოს, რომ ეს რუ დიდი სამეურნეო აღმავლობის ხანაში იყო გატანილი...

ზემოთ ჩვენ ნასტაქისთან დაკავშირებით სიტყვა ჩამოვადეთ დიდი მცხეთის უბნების შესახებ. ამ საკითხის სპეციალური განხილვის განზრახვა არც ეხლა გვაქვს, ოღონდ საჭიროდ მიგვაჩნია მიუთითოთ, რომ ნასტაქისის გვერდით მუხრანი უნდა ყოფილიყო მცხეთის სასოფლო-სამეურნეო უბანი, მცხეთის სამფლობელო. ლეონტი-სა და ჯუანშერთან დაცული ცნობები თითქოს საამისო პირდაპირ ჩვენებებსაც კი შეიცავენ²⁸. მაგრამ ამ ჩვენებებს მხარს უჭერს სხვა მოსაზრებაც. მართლაც და იმისათვის, რომ მცხეთას სხვა თავისი უპირატესობანი გაენაღდებინა და იბერიის სახელმწიფოებრივად გამაერთიანებლის როლში გამოსულიყო, აუცილებელი იყო, რომ მას გადედაქალაქების ბუნებრივი პირობებიც ჰქონოდა, კერძოდ, აუცილებელი იყო, რომ მას შესაფერისი სასოფლო-სამეურნეო უბნები ხლებოდა. ერთ-ერთი ასეთი უბანი სწორედ მუხრანის ველი უნდა ყოფილიყო. ამის მატებრივალურ მოწმობად მიგვაჩნია ჩვენ „საგლახაო“ რუ.

ასე რომ მუხრანის ფლობა მცხეთისათვის, მისი გადედაქალაქებისათვის და გადიდაქალაქებისათვის აუცილებელი იყო.

სარწყავი აგარები რუსთავსაც ჰქონდა, გაჩინსაც, კასპსაც და ურბნისსაც; ასევე სავარაუდებელია, რომ ამ ქალაქების ამ სარწყავ აგარაებშიაც დასხმული იყვნენ „კაცნი მერუვენი“, „გლახები“. მაგრამ უნდა დავუშვათ, რომ მცხეთას ამ მხრივაც ბუნებრივი უპირატესობანი ახასიათებდა.

სპეციალურ კვლევას ჩვენ იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ მუხრანი და ნასტაქისი არა მარტო დიდი მცხეთის სასოფლო-სამეურნეო უბნები იყო, არამედ მუხრანის „საგლახოში“ და ნასტაქისელ „მერუვენი“ ჩვენ გვაქვს უძველესი ნიშანდობლივი დამოწმებანი ანტიკური ხანის იბერიის სოციალური ურთიერთობიდან და სტრატონის ცნობის ერთი ნაწილის რეალურ-ისტორიულად გაგების გასაღები.

²⁸ ქართლის ცხოვრება, 43, 55, 150, 202.

*
*
*

მუხრანის ველში ჩვენ მორწყვის სხვა საფეხურიც დავიდასტურეთ. ესაა რუსხმულის ტექნიკა. სამწუხაროდ, რუსხმულის არსებობა დღემდე მხოლოდ წერილობითი წყაროებით ვიცოდი და თვალთ კი არ მენახა (ზოგჯერ რუსხმული საგეოგრაფიო სახელადაც კი ჩანს). ბუნებრივია, რომ მე რუსხმულზე ყოვლად ბუნდოვანი წარმოდგენა მქონდა.

მუხრანის რუსხმული გრანდიოზული ნაგებობაა. ეს არის ხელოვნურად შეზღინული მიწა, რომელზედაც გადატარებულია რუს კალაპოტი. საბაბს განმარტებით რუსხმული არის „მალაა შეშენებული რუ“. მუხრანის რუსხმულის მაქსიმალური სიმაღლე ექვს მეტრამდე აღწევს და გაჭიმულია მრავალ კილომეტრზე. ის ამ ველის ტაფობი ადგილის გადალახვის საშუალებას წარმოადგენს და ორ შემადლებულ ველობს (ციხე-ბოდავისა და კვერნაქისას) ერთიმეორესთან აკავშირებს.

ეს რუსხმული შეიძლება ითქვას, ნამდვილ ტეხილს მოასწავებს მუხრანის ველის სამეურნეო ათვისების ისტორიაში. ამ ნაგებობით საზოგადოება საბოლოოდ დაუფლებია ამ ველს და მისი ძალები თავის სამეურნეო საზრისიანობისათვის დაუმორჩილებია.

მაგრამ პირველ ყოვლისა დასადგენია, თუ როდის შეიქმნა ეს გრანდიოზული ნაგებობა. ვახუშტის კატეგორიული ცნობა რომ არ გაგვაჩნდეს და სხვა წყაროებიც ამასვე არ გვიმომწმებდნენ, ჩვენ „საფუძვლიანი“ ექვი გავვიჩინებოდა: ხომ არ არის ეს რუსხმული XIX საუკუნის ნაქეთობა კაპიტალისტ ივანე მუხრანბატონის თაონობით? ვახუშტი ამბობს, რომ შიოსუბნის ჩრდილოთ არის „ქსორისი. მუნ არს აღებული რუ და რწყავს ჩრთა ამათ მთათა შორის მინდორთა, სარკინეთისა და ციხე ბოდავის მთათა შორისსა და ნაყოფიერებს ფრიად“²⁰. ასეთი რამ იმ რუსხმულის არსებობის გარეშე არ წარმოიდგინება. სწორედ ამ მუხრანის რუსხმულს გულისხმობს ერთი დოკუმენტი, სადაც გლეხი ფეოდალისადმი მიცემულ წიგნში სხვათა შორის, ამბობს, რომ „რუსხმულზე დავიკარგეო“ (სამწუხაროდ, ეს საბუთი სახელდახელოდ ვერ მივაკვლიე, როგორც მახსოვს, იგი XVIII საუკუნის მიწურულისა).

ამრიგად, თუკი ეს რუსხმული XVII—XVIII საუკუნეებში არსებობდა, ის აგებულია, უნდა ვიფიქროთ, გაცილებით უფრო ადრე. ამასვე უნდა გულისხმობდეს ვახუშტიც და ამით უნდა აიხსნებოდეს,

²⁰ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 63.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ის, რომ „ქსორისიდან აღებული რუს“ გამომტანს ვახუშტი არ ასახელებს.

უნდა ვიფიქროთ, აგრეთვე, რომ ეს რუ დიდი სამეურნეო აღმავლობის ხანაშია „გაღებული“, — შეიძლება სწორედ იმავე დროს; როცა აშენდა შინდის-ურბნისის სარწყავი სისტემის რუსხმული, ეს კიდევ უფრო გრანდიოზული ნაგებობა, ვიდრე მუხრანისა.

როგორც ამ ძეგლების ზუსტად დათარიღებას, ისე მათი ეკონომიური და სოციალური მნიშვნელობის შეფასებას სპეციალური კვლევა სჭირია. საქართველოს დიდი არხების (შიგნით კახეთისა და გაღმა-მხრის, ივრისა, სამგორისა, რუსთავის; ნახიდურ-გაჟურარხის, გაჩიანის, უინვანის, დიდუბის, მუხრანის, ნასტაკის-ნასპარსევის, სალთვისის, შინდის-ურბნისის, თეძამის და სხვ.) ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა სხვა ისტორიულ მონაცემებთან გათვალისწინების გვერდით მყარ დასაყრდენს შეგვიქმნიდა ნიეთიანი მსჯელობისათვის საქართველოს ეკონომიური წარმატებისა და მისი პოლიტიკური ძლიერების შესახებ. ასეთი შესწავლა მიგვაგნებინებდა იმ ტეხილებს სამეურნეო განვითარებაში, რასაც ქართველი ხალხის შესაბამისი სოციალური ტეხილები ემყარებოდა.

ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი იმ გადმოცემათა ხელაღებით უარყოფისათვის, რომელნიც საქართველოში დიდ არხთა მშენებლობას თამარ მეფის სახელს უკავშირებენ. ზოგი არხი, სავარაუდებელია, გაცილებით უფრო ძველია, ზოგი მართლაც თამარის მოღვაწეობის შედეგი შესაძლებელია იყოს. მაგრამ თუ „თამარს“ ფეოდალური საქართველოს ეკონომიური აღმავლობისა და ძლიერების სინონიმად გავიგებთ, რის უფლებასაც ამ ცნობათა ფოლკლორულობა გვაძლევს, მაშინ ჩვენ ეს ტრადიცია ზოგადად ისტორიულ სინამდვილედ უნდა ვაღიაროთ და დავასკვნათ: დიდი არხების მშენებლობა ფეოდალური საქართველოს დიდი აღმავლობის მაჩვენებელია, ფეოდალების (მეფის, ეკლესიის, დიდაზნაურების) სოციალურ-ეკონომიური გაძლიერების მოწმობაა, ბატონყმური ურთიერთობის შემოსვლის ერთ-ერთი ხელშემწყობი პირობაა.

„უწყლოსა წყალი ვადინე“ ,თამარის ხალხურ ეპიტაფიაში რომ მოიხსენება, იმას კი არ ნიშნავს, თითქო ქველმოქმედმა მეფემ სასმელი წყალი გაიტანა სადღაც სამადლოდ, არამედ აქ ნაგულისხმევა ისეთივე დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმიანობა, როგორადაც, იმავე ეპიტაფიის მიხედვით, ითვლებოდა ახალი ტერიტორიის შემატება („ხმელეთი ჩემსკენ მოვიგდე“), ან უცხო ქვე-

ყნების დამორჩილება-დახარკვა („ისპაანს დაედე ბეგარა, სტამბოლს ხარაჯა ავილე“). ხალხს კარგად ესმოდა, ჩვენს უწყლო მინდვრების სარწყავად გადაქცევის სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა და ჩვენც შეგვიძლია ვთქვათ: ეს იყო ქართული ფეოდალური მეურნეობის ახალ საფეხურზე შედგომის მანიშნებელი ფაქტი.

ისევე როგორც რუსთავე-წილკნისა და ურბნის-მუხრანის არხები ქართული ფეოდალური მეურნეობას გამარჯვების ნიშანი იყო, სალთვის—სამგორ—კახეთის და სხვა დიდი არხები ამ ფეოდალური მეურნეობის შემდგომი ზრდის და მისი ახალ საფეხურზე ასვლის შაჩვენებელი იყვნენ.

ქსოვრელმა კოლმეურნემ ბოდავის მთის ძირობაზე ნასოფლარები დაგვიანახვა, — თელოვანი და ზუმბარიანი. ამ მთის ძირობაზე გატანილ არხზე იყო, როგორც ჩანს, ჩარიგებული ეს სოფლები ბოდავის მთის მხვარე ფერდობზე. ამ სოფლებზე გადიოდა შიდა ქართლიდან მომავალი გზა: იგოეთ—ოკამ—ლამისყანა—ქსოვრის—ძალისა წილკან—მისაქციელზე. ქსოვრელები უკანასკნელ ხანამდე ამ გზით დადიოდნენ თბილისში: „მაგარზე მიდიოდა ის გზაო“. გასაგებია, რომ ეს გზა უძველესი დროიდან აქ უნდა დებულყო ზვარე ადგილებზე. ამასვე მოწმობს რომაული იტიწერარაიუმიც...

მეორე (სამხრეთის) მხრიდან ასევე ესხა ამ ველს სოფლები: ქანდა, ციხისძირი, სხალტა, წეროვანი, გოროვანი და სხვ. ესენი, თავის მხრით, კვერნაქის ფერდობს მიკვროდნენ და რუსხმულის აგებამდის ურწყავ ადგილებში იყვნენ და მხოლოდ ამ ნაგებობის განხორციელების შემდეგ შეეძლოთ მეურნეობრივად დაუფლებოდნენ ამ მდიდარი ველის სამხრეთ ნაწილებს...

საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვისას ვახუშტი მისთვის დამახასიათებელი მახვილი თვალით ქვეყანას ახასიათებს არა მარტო ბუნებრივი თვისებების მიხედვით, არა მარტო ბუნებრივი ნიშნებით (მთა, ბარი, ჭალა, ტყე, ველი და სხვ.), არამედ იმიტაც, თუ რა მოჰყავს ამა თუ იმ ხევში თუ ველში მსხდომ მოსახლეობას. ვახუშტი უშუალოდ, საკუთარი თვალით იცნობს აღმოსავლეთ საქართველოს და მისი გეოგრაფია წარმოდგენილი აქვს არა როგორც უცვლელი ბუნებრივი წარმონაქმნი, არამედ როგორც შედეგი ადამიანის აქტიური ზემოქმედებისა ბუნებრივ პირობებზე.

ვახუშტის „აღწერის“ გულდასმით წამკითხველი ნათლად წარმოიდგენს საქართველოს მოსახლეობის საქმიანობას არა მარტო პასიურად, შეგუებულს ბუნებრივ პირობებთან (ვთქვათ მესაქონლეობა მთიანეთში ან მეღორეობა კახეთში), არამედ ისეთ საქმიანობას, რომელიც საამისოდ ბუნებრივი პირობების ხელოვნურ გამოყენებას გულისხმობს. ვახუშტი ახასიათებს ამა თუ იმ ქვეყანას არა მარტო იმის მიხედვით, თუ რა მოდის იქ, არამედ იმით, თუ რა მოჰყავთ იქ. ამიტომაც არის, რომ მეცნიერი აღნიშნავს ამა თუ იმ ადგილის არა მარტო ნაყოფიერება-უნაყოფობას, არამედ იმასაც, თუ რატომ არის ესა თუ ის ადგილი ნაყოფიერი თუ უნაყოფო. ადამიანის ჩარევა, მისი აქტიური ზემოქმედება, ბუნებრივი პირობების ხელოვნური გამოყენება ვახუშტის „აღწერის“ იქამდე ჩვეულებრივი პრინციპია, რომ ავტორი ადამიანის ასეთ ჩარევას მრავალ შემთხვევაში არც აღნიშნავს, თუმცა ყოველთვის გულისხმობს. მოკლედ: ვახუშტის „აღწერა“ ესაა არა ამ ქვეყნის ბუნებრივი რესურსების წარმოჩენა, არამედ ადამიანის ზემოქმედების შედეგად პირველადი ბუნების წარმოჩენა. ამა თუ იმ ადგილის ვახუშტისეული დახასიათება ტერმინებით: უწყლო, წყალცოტა, წყალუკმარი თუ სხვა ასეთი იმის მოწმობაა, რომ სხვა ადგილები ამით არ ხასიათდება. ასე რომ ზოგი ადგილი უწყლოა (თუმცა უწყლობა უნაყოფობის სინონიმი არაა. მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ქართლში უწყლო ადგილი ვენახიან-ხილიანი არასოდეს არ არის), სხვები კი წყლიანია, ე. ი. სარწყავია (მით უფრო, როცა ასეთ ადგილებზეა საუბარი, რომელთა შესახებ აღნიშნულია, რომ ისინი სავსეა ვენახით, ხილით და ყოველისფერით). სოფლისათვის წყალი იქამდე ბუნებრივია, რომ ვახუშტისათვის ჩვეულებრივია გამოთქმა — „სოფელი და წყალი მისი“. იგულისხმება, რომ ეს ხეხეები, რომელთა გაღმა-გამოღმა სოფლები ჩარიგებულან, ამ სოფლების მრწყევლია.

არის ისეთი სოფლები, რომელთაც წყალი არ ყოფნის. ასეთ არახელსაყრელ ბუნებრივ პირობებს აღნიშნავს ხოლმე ჩვენი მეცნიერი. ხოლო იქ, სადაც ვახუშტი ამას არ აღნიშნავს, მას არც უწყლობა ეგულება და რუსაც გულისხმობს. ბუნებრივია, თუ ვახუშტი მხოლოდ დიდ, არაჩვეულებრივ სარწყავ ნაგებობებს საჯანგებოდ აღნიშნავს, მას კარგად წარმოუდგენია ამ ნაგებობათა დიდი საქვეყნო მნიშვნელობა და არც ამ არხების შენების ინიციატორთა მოხსენიება ავიწყდება, როცა კი საამისოდ ცნობა გააჩნია.

მაგრამ, თუ ვახუშტი მცირე სასოფლო არხებისა და მათ მშენებელთა შესახებ ჩვეულებრივ არ ლაპარაკობს, ეს იმას კი არ მოწ-

მობს, თითქო ეს არხები ჩვენს მეცნიერს ქართული მეურნეობისათვის უმნიშვნელოდ მიაჩნია, არამედ მხოლოდ იმას, რომ ეს მცირე სარწყავი ნაგებობანი ჩვეულებრივია და ძველისძველია, ხოლო მათი შენების ინიციატორი მთელი ხევია.

ჩვენი მსჯელობა თუ მართალია იმის შესახებ, რომ ქართული სოფლების ხევისპირულობა არის შედეგი მათი მეურნეობრივი სახეობისა, რაც უმთავრესად მორწყვისაგან იყო დამოკიდებული, ჩვენ უნდა დავსკვნათ, რომ ქართული სოფლები ხევისპირული გახდნენ მას შემდეგ, რაც მორწყვა მათთვის უმთავრესი მნიშვნელობის სამეურნეო საქმიანობა შეიქმნა. ამ იერიდან ქართული სოფელი ხევს მიეკრა და ხევი მოსახლეობის ბუნებრივი ტერიტორიული ერთეული შეიქმნა. აქედან ადვილი გასაგებია, თუ საიდან მოდის ის ფაქტი, რომ საქართველოს მთელი ტერიტორია, მთელი მოსახლეობა ხევებად და მოხევეებად დაიყო. ამრიგად, გამოდის, რომ საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა ხევებად შედეგია მისი სამეურნეო განვითარების სახეობისა. ივულისხმება, მაშასადამე, რომ იყო დრო, როცა მოსახლეობა ხეობებად არ ცხოვრობდა, როცა მორწყვა მისი მეურნეობის აუცილებელ მომენტს არ შეადგენდა. და მეურნეობის განვითარებისდა შესაბამისად თანდათან დასხდა ეს თავისუფალი ხალხი ხევებად მთასა თუ ბარში.

მაგრამ ბარის ბუნებრივი პირობები მეურნეობის შემდგომი განვითარებისათვის შეუღარებლად მეტ საშუალებას იძლეოდა. ვიდრე მთა. სწორედ აქ ბარში, წარმოიქმნა განვითარებული კულტურები მეხორბლეობაში (ძველი, ადგილობრივი პრიმიტიული პურეულის ჯიშების გაუმჯობესებისა თუ უცხოურის ნასესხობის გზით), მკვენახეობაში (დაბლარის ქართული თუ უცხოური ჯიშები), მეხილეობა-მეხოსტნეობაში და სხვა. მთის პირობები საამისოდ მეტად შეზღუდული იყო და მისი შემდგომი სამეურნეო განვითარებაც შეფერხებული იყო (ფშავი, ხევსურეთი, მთიულეთი, ხევი, სვანეთი, თუშეთი).

აქ ბარში, ამ სამეურნეო განვითარებისდაკვალად ჩნდება კერძო საკუთრება სავენახე, საბაღე თუ სხვა „ნალვაწ“ მიწებზე. ეკონომიურად დაწინაურდებიან სახლები და იქმნება სოციალური უთანასწორობის წარმოქმნის ტენდენცია.

ასე და ამგვარად „ხევების“ განვითარება, თავისუფალი თემის განვითარება შობს მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენის ტენდენციას

და ეს ტენდენცია კიდევ უფრო ძლიერდება მეურნეობის შემდგომი განვითარებისას. და ეკონომიურად დაწინაურებული სახლები და პირველ თავში მეუფე-მამასახლისის სახლი გადადგამს განსაკუთრებული მნიშვნელობის ნაბიჯს. ის ინდივიდუალურად აწესრიგებს დიდი ველის მორწყვის საქმეს და *ex ipso* ამ მორწყულ ველსაც როგორც მესაკუთრე, ეუფლება.

როგორც სარწყავი რუს გატანას, ისე თვით ამ მორწყული ველის შემუშავებას ეს მესაკუთრე სახლი აკისრებს სპეციალურად ამისთვის გამიზნულ ხალხს, ამიერიდან „მერუებს“, „გლეხებს“, „მესეფებს“, რომელნიც სოციალურად თავისუფალნი არ შეიძლება იყვნენ, რამდენადაც მთავარი საწარმოო საშუალება — მორწყული ველი, ისინი რომ შეიმუშავებენ, სხვისი საკუთრებაა.

ამრიგად, ამ ველებში საბოლოოდ გაფორმდა ახალი ურთიერთობა, რომელიც ხევშივე ჩაისახა, მაგრამ სხვადასხვა ხელის შემშლელი პირობების გამო, როგორცაა: ეკონომიური სარბიელის შეზღუდულობა, მეთემთა თავისუფლებისა და თანასწორობის ტრადიციები, საერთო ლაშქარი, საგვარეულო ხატსალოცავი და სხვა, იქ ვერ გაღრმავდა და თავის შემდგომი განვითარებისათვის ახალი პირობები მოითხოვა.

დაწინაურებული სახლის მიერ რომ ასეთი გადამწყვეტი მნიშვნელობის ნაბიჯი გადადგმულიყო, ამისათვის აუცილებელი იყო, რათა ქვეყანა (ხევი) სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ისეთ საფეხურზე მდგარიყო, რომ „ნაღვან“ მიწაზე კერძო საკუთრება, თუ იურიდიულად არა, ფაქტიურად მაინც არსებელიყო. ეკონომიურად დაწინაურებული სახლები ხევში სოციალური უპირატესობის ზღვარზე უნდა მდგარიყვნენ, მონათა სოციალური ფენა უკვე უნდა არსებელიყო. მოკლედ, შობის პროცესში უნდა ყოფილიყო ახალი ეკონომიური და სოციალური ურთიერთობა. საზოგადოების მხოლოდ ასეთი ორსულობის შედეგად იყო შესაძლებელი იმ ახალის შობა და გამარჯვება, რომელსაც ძველი საზოგადოებრივი ნაჭუჭი ბორკავდა და აფერხებდა.

ასეთ ვითარებაში, გასაგებია, განმტკიცდა ის სახლი, რომელმაც გადამწყვეტი ნაბიჯი გადადგა ახალი ურთიერთობის გამარჯვებისათვის. მას მხარს უჭერდა ეპოქის წამყვანი ტენდენცია. აქ პირველად სისრულით განხორციელდა მიწაზე კერძო საკუთრება ყველა თავისი სოციალური შედეგებით (ზეპური, სეპურპი, სეფე, *სისფასკან* რაკი ეს ახალი ურთიერთობა იშვა. ის სულ უფრო და უფრო ვითარდებოდა და საზოგადოებრივი ცხოვრების მთავარი დამახასიათებელი

ლი მომენტი ხდებოდა. ამ ახალმა ურთიერთობამ, ბუნებრივია, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო ყველაფერ იმას, რაც ხევის თავისუფლებას და მოხევეთა თანასწორობას ებრძოდა, რაც თემს შლიდა. ამრიგად, თემის დამშლელმა ძალებმა ძლიერი მოკავშირე მოიპოვეს, ახლისათვის ბრძოლაში საზოგადოებრივი პროგრესისათვის ბრძოლაში. პირველყოფილი თემური თავისუფლება საზოგადოებრივი განვითარების შემაფერხებელ მოვლენად ქცეულიყო, ხოლო თემის მტეხელნი საზოგადოებრივ პროგრესს ემსახურებოდნენ. ყველაზე წინ ამ მხრით სეფესახლი იყო, და მას გვერდში ედგნენ ყოველგვარი (დიდი თუ მცირე) „თემის-მოღალატენი“, რომელნიც თემურობის წინააღმდეგ ბრძოლაში დასაყრდენს სეფესახლშივე პოულობდნენ. მოკლედ, პროცესი (გაშიშვლებულ-გამარტივებული სახით) აგრეთვე წარმოსადგენი:

ხევის საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ამ პირველყოფილი თემის დაშლის ტენდენციები განვითარდა. მაგრამ თემის ორგანიზაცია მის შიგნიდან დანგრევას ძლიერ დაბრკოლებას უქმნიდა. ყველაზე უფრო გაძლიერებულმა თემის მტეხელმა სახლმა (თუ სახლებმა) ეს შემაფერხებელი დაბრკოლება იმით გადალახა, რომ ხევისგან დამოუკიდებლად და მის გვერდით ახალი ურთიერთობის ორგანიზაცია შექმნა. ამ ახალმა ურთიერთობამ, თავის მხრით, შეუტია იმავე თემს, შეუკავშირდა მის (თემის) შიგნით განვითარებულ დამრღვეველ ძალებს და თანდათან საბოლოოდ დაარღვია ძველი, თავისუფალი, მაგრამ შემდგომი განვითარებისათვის შემაფერხებელ ძალად ქცეული პირველყოფილი თემი³⁰.

ეს იყო გარდატეხა; რომლის შედეგადაც საბოლოოდ გაფორმდა ჩვენში საზოგადოებრივი კლასები, წარმოიქმნა სახელმწიფო.

ავტორი კარგად ითვალისწინებს მის მიერ წამოყენებულ დებულებათა სირთულეს, ითვალისწინებს იმასაც, რომ აღნიშნულ დებულებათა საფუძველი, აქ რომაა წარმოდგენილი, დამატებით მასალას და გაშლილ მეცნიერულ მსჯელობას საჭიროებს. ამაზე ავტორს უფიქრია. საკუთრებისა და ნასყიდის ინსტიტუტებზე მუშაობისას ის საამისო მასალას დაჰკვირვებია. ავტორს, კერძოდ, მხედველობიდან არ გამოორჩენია, რა თქმა უნდა, რომ მიწა კერძო საკუთრების ობი-

³⁰ შტრ. ფ. ენგელს, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Госполитиздат, 1953, გვ. 172—173.

ექტად იქცა და პირველყოფილი თემური წყობილება კლასობრივმა ურთიერთობამ შეცვალა ისეთ ქვეყნებშიაც, სადაც მორწყვას დიდოსამეურნეო მნიშვნელობა არ ჰქონდა. მაგრამ ეს მხოლოდ იმას მოწმობს, რომ სამიწათმოქმედო მეურნეობის განვითარება, რაც საფუძველია მიწაზე კერძო საკუთრების ინსტიტუტის გავრცელებისა, სხვადასხვა პირობებში სხვადასხვა მომენტს ემყარება (მორწყვა, გაშრობა, გაწმენდა-გატეხა, მოქმნა, დავაკება, გაპატივება, განაშენება, შეღობვა-შეკავება და სხვადასხვა). ჩვენი მოსაზრება კი, რაც ამ შემთხვევაში გვაინტერესებს, ისაა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში მიწის მორწყვა იყო ის უმთავრესი მნიშვნელობის მომენტი, რასაც ქართლის ინტენსიური მეურნეობის განვითარება ძირითადად ემყარებოდა და რაც, თავის მხრით, იყო მთავარი საფუძველი, როგორც მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენისა და კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნისა, ისე, განვითარების შემდგომ საფეხურზე, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებისა და, კიდევ უფრო გვიან, მისი აღმავლობის მწვერვალის—ბატონყმობისა.

უდავოა, რომ ერთ (თუნდაც უმთავრეს) მომენტზე აგებული ეს სქემა მეტად გამარტივებულად გამოიყურება³¹, სამაგიეროდ, ის ამდენადვე ნათელი და ხელშესახებია, ე. ი. პრინციპული დებულების სადემონსტრაციოდ მარჯვეა. ისტორიული ცხოვრების სინაპტილეში, რა თქმა უნდა, აქ ხაზგასმული მომენტის გვერდით არაერთი მეტნაკლები მნიშვნელობის მომენტთა თანაარსებობა და ზემოქმედება ივარაუდება³².

³¹ ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ აქ დასმული საკითხების შესახებ ვრცლად ვისაუბრებთ სპეციალურ ნაშრომში.

³² ეს ჩემი „დღიური“ უკვე დაბეჭდილია და მე მხოლოდ ესლა შევნიშნე სამწუხარო მარცხი: გაუთვალისწინებელი დამრჩენია აკად. ს. ჯანაშიას საინტერესო მოსაზრებანი „საგლახო რუს“, მუხრანისა და ნასტიკისის შესახებ. იხ. შრომები, I, გვ. 262—63, 65.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი

გეოგრაფიულ სახელთა

- აბლარი 57
 აბლარისწყალი 56
 აბული 103, 108, 221
 აბულის მთა 108
 აბუჯა 297
 აბუჯაუა 298
 აგარა 171, 312, 313.
 აგარაკი 312, 326, 327, 328, 329, 330
 აგარათა ციხე 315, 317, 324, 325, 326
 აგარათა ჭალა 319, 320, 321, 322, 324, 326
 აგარანი 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 322, 325, 325, 327, 328, 329, 331
 აღრიაწშიდა 155
 აენევი 385
 აეჭალა 93
 აზაერეთი 154, 156
 აზამბური (მალხაზოკია) 382
 აზერბაიჯანი 377
 აზეულა 304
 აზეულა ციხე 304
 აზმანა 114
 ათონის ივერიის მონასტერი 223
 აიაზმა 39
 აკვანასქელი 89
 ალავერდი 259
 ალაზანი 179, 357, 374
 ალაზნის არხი 397
 ალაზნის ხეობა 179, 181, 182
 ალანთა 141
 ალასტანი 109, 156, 157, 158, 170
 ალგეთი 26, 28, 36, 316, 354, 365
 ალგეტკა (სლობოდა) 28
 ალი 16, 17, 20, 21, 23, 24, 188, 189, 191, 192, 194
 ალისუბანი 7, 16
 ალჯოა 130
 ამაშუკეთი 2, 16, 22
 ამიერკავკასია 48, 241
 ამირანის გორა 51, 55
 ანაკლია 243, 292, 295, 296
 ანაკოფია 295, 298, 300
 ანარსუბან 122
 ანატოლია 26
 ანტიოქია (მცხეთაში) 399
 ანჩისხატი 226
 არაგალი 72
 არაგალის მღვიმეები 105
 არაგვი 177, 179, 242, 332, 334, 394, 398, 399, 400, 401, 402, 403
 არაგუი 102
 არგვეთა 5
 არგვეთი 17, 18, 21, 24, 237, 239
 არეზი 75
 არიშა-ყალა 336
 არიში 336, 338, 343, 344, 345
 არიშინის ადგილი 338, 342
 არიშის ციხე 342, 344
 არიშუ 336, 337, 338
 არქნეთი 385
 არლოვკა 68, 79, 80
 არმაზი 318, 405, 406
 არმაზისხევი 384, 400, 406
 არმაზციხე 339, 400, 404
 არსიანი 343
 არტაანი 26, 93, 164, 217, 313
 არტაანის მტკვარი 53, 74
 არტანი 127

- არტანუჯი 127, 353
 არქეოპოლისი 2
 არჩილის მონასტერი 177
 არხაშენი 363, 381
 არხაშნის წყარო 379
 არხაშნის ხევი 379
 არხლიანთკარი 185
 არხლის ციხე 179
 არჯევან-სარგანი 37
 ასკილვანა 171
 ასპინძა 171, 258
 ასურეთისხევი (მდ.) 324
 ასურეთის კევი 313
 ასფარა 99, 101, 102, 103
 ატენი 33, 50, 192, 394
 აფნია 84, 113, 114, 115
 აფშილეთი 297
 აფხაზეთი 21, 53, 188, 190, 239, 242,
 289, 290, 291, 292, 295, 297, 298,
 299, 300, 308, 309, 359
 აფხაზთა სამეფო 191
 აღმოსავლეთ ამიერკავკასია 23
 აღმოსავლეთ საქართველო 20, 26, 32,
 33, 52, 53, 169, 204, 362, 364, 366,
 370, 392, 393, 395, 421, 422, 426
 აღჯაყალა 243, 263
 აშურიანი 35, 343
 აძიკვი 272, 273, 274, 275, 282
 აწყვერი 249
 აწყური 128, 210, 214, 223, 228, 249,
 253, 254, 255, 261, 305
 აწყურის კათედრალი 259
 აწყურის ტაძარი 260, 274
 აწყურის ღვთისმშობელი 211
 აწყურის ციხე 254, 255, 256, 258
 აჰარა 292, 359
 ახალგორი 242, 361, 362
 ახალდაბა 249, 256
 ახალი ათონი 298
 ახალსოფელი 2, 29, 273
 ახალქალაქი 2, 40, 47, 48, 49, 50, 51,
 52, 53, 55, 57, 72, 81, 93, 103,
 105, 106, 128, 138, 141, 152, 156,
 173, 210, 311, 394
 ახალქალაქის (დღივის) წყალი 59, 62
 ახალქალაქის ეკლესია 54
 ახალქალაქის მახრა 47
 ახალქალაქის რაიონი 170
 ახალქალაქის ციხე 47, 49
 ახალქალაქის წყალი 47, 62, 112
 ახალქალაქური 406
 ახალციხე 10, 128, 138, 210, 243,
 248, 249, 258, 261, 270
 ახალციხის მხარე 211, 212
 ახალციხის საფაშო 223, 248
 ახალციხის ციხე 3
 ახატანი 179
 ახტაგლმა 381
 ახტალა 312
 ახმავ (გეუმდინარი) ტბა 79
 ახმაჯი 416
 ახქოში 130, 131
 აჯამეთი 3
 ზაგინეთი 305, 384
 ზაგრატის ციხე 294, 297, 298
 ბაერა 55, 107
 ბაერას ეკლესია 107
 ბაზალეთი 398
 ბაზალეთი (იმერეთში) 248
 ბაზალეთის ტბა 398, 399
 ბათომი 292, 295, 296, 297
 ბათუმი 243
 ბაიათხევი 402, 404
 ბაკულიანის მთა 209, 212
 ბაკულიანის წყალი 212
 ბაკურიანი 156, 212, 213, 214, 215,
 217, 256, 265, 343
 ბალანთა 141
 ბალიასტომი 10
 ბარალეთი 84, 141, 142, 143, 144, 145,
 150, 152, 156, 220
 ბარალეთის ეკლესია 147
 ბარალეთის წყალი 150
 ბარგიყარია 407
 ბარდავი 317, 372
 ბარდავის ჭალა 316, 317, 319
 ბარმაქსიზი 28, 38, 39
 ბასლათი (მდ.) 297
 ბასლათისწყალი 294
 ბასლათის ხიდი 293, 348
 ბატკანა (პატკანა, ფათკანა) 67
 ბაღდათი 16, 249
 ბაშქიჩეთი 40, 84

ბაშქევი 34, 37
ბებერაკლდე 221
ბეზრის ციხე 399
ბედია 341
ბეერი 54
ბეთანია 25, 304, 326, 328
ბეკამი 2
ბელაქანი 242
ბეჟანო 141
ბეჟიტაანთ გორა 383
ბერ 180
ბერდუჯი 312
ბერეთისა 21
ბერთაყანა 130
ბერიძე 343
ბესტაშენი 34, 37
ბზიფის ხეობა 224
ბიზანტია 32, 33, 167, 168, 296
ბილანიანთ კოშკი 383
ბირთვისი 341
ბირლიკი 388
ბილა 17, 18
ბიწმენი 179
ბიჭვინტა 292, 295
ბიჯნისი 235
ზლაჟუმენფელდ 31
ბოგდანოვკა 57, 67, 68, 72, 73, 81,
103
ბოგეთა 171
ბოდავის შთა 416, 421
ბოდავის ციხე 419
ბოდოჯი 185
ბოდოჯის დარბაზი 184
ბოლნისი 391
ბოლნისის გორა 310
ბოლნისის შთა 313
ბოლნისის სიონი 27, 226
ბოლო მადლაკი 197
ბოჟანას წყარონი 218
ბოჟანო 218
ბორეული 23
ბორი 2
ბორჩალო 39, 355
ბორჩალო 395
ბორცვისჯვარი 399
ბორჯომი 207, 210, 213, 214, 222,
224, 252, 265, 266

ბორჯომის ხეობა 142, 207, 228, 232,
355
ბორჯომულა (ბორჯომკა) 212
ბოსელეთი 89
ბოსლევი 22
ბოსტან-ქალაქი 333, 336, 338, 371,
372, 373
ბოკორმა 177, 179, 180, 181, 184
ბრეთი 211
ბრილი 352
ბრმაწყარო
ბუდიონოვკა (ბოსელენიე) 28
ბულაჩაური 177, 179, 398
ბულგარეთი 296
ბუმბულის ციხე 355
ბურასტანი 170
ბურნაშეთი 59, 84, 152, 153,
156
ბურნაშენი 153, 154, 155
ბულაშენი 141
ბულდაშენი 68 ტბა; 80; 80 ტბა
ბულდაშენისწყალი 68, 69
ბუჯა 14, 18

ბაგი 312, 341, 355
გაგრა 294, 295, 298, 299, 300
გავაზნი 336, 337
გავაზინი 336
გავაშენი 62
განთიადი (ქანდრიპში) 300
განძა 40, 41, 42, 43, 81, 82, 84, 99,
93, 103, 234, 314
განძანი 41, 86, 93
განძის ვეშაპი 93
განძის ციხე 41, 88, 89
განძის ჯვარი 89, 147
განჯა 322, 357
გარდაბანი 32, 305, 307, 312, 313,
314, 327, 330, 334, 354, 363, 374,
377, 389, 408
გარე კახეთი 335, 356
გარეჯა 117
გარეჯის მთები 374, 378
გარეჯის უდაბნოები 382
გარიგებული ქვის ღელე 249
გარისა 408

გაღმა მხარი 2, 3, 189, 190, 191, 192,
 237, 242, 353, 420
 გაჩიანი 336, 343, 354, 355, 365, 391,
 418
 გაჩიანის არხი 353, 369, 393, 420
 გეგუთი 299, 311, 313
 გედაკლარი 34
 გელათი 16, 20, 249
 გელათის მონასტერი 195, 197, 202,
 203, 205
 გელაქუნის მხარე 314
 გელსუნდა 130
 გვერდისძირი 242
 გიაურარხი 323, 420
 გლდანი 177, 178
 გიაურარხ 414
 გოგაშენი 98, 113, 114, 115, 155
 გოგიას ციხე 253
 გოგრაშენი (გორგაშენი) 108
 გოკია 155, 156, 158, 159
 გოკიაჩაი 156
 გოლგოთა (გორა) 382
 გოლოენჯა 296
 გომანერი 130
 გომარეთი 32, 40
 გომბორის გადასასვლელი 356
 გომი 3, 21, 24, 25, 171
 გომნა 214
 გორათები 268
 გორაძირი (ჩონთოს თემი) 23
 გორელოკვა (ბულდაშენ) 68, 80
 გორი 35, 143, 311, 313, 319, 337,
 363, 394, 408
 გორისა 21
 გოროვანი 421
 გორიჯვარი 399
 გოსტიბე 35, 36
 გოხნარი 29, 273
 გრდანი 332
 გრემისხევი 398
 გრია 170, 171,
 გრიგოლწმინდა 308
 გრძელგორის ყელი (ხევი) 382
 გუბისწყალი 202, 203
 გუგარეთი 365
 გულავა 295

გულაუთა 295
 გულთოვლის მთა 40
 გუმბრი 72, 79
 გუნია-ყალა 29, 31, 32, 39
 გურია 1, 40, 237, 239, 339, 340,
 360, 392
 გურიანთა 340
 გუშტიბი 202, 203
 გუჭაბაური 195
 გუჯარეთი 218, 230, 265, 355
 გუჯარეთის წყალი 211, 230, 268, 269
 გუჯარეთის ხეობა 213, 214, 256, 271

 ღაბა 211, 212, 235, 271
 ღაბაძეელი 214, 249, 252, 256, 262,
 271
 ღაბის ეკლესია 234
 ღაბლაგომი 286, 384
 ღადი (ღაბა) 342
 ღადის ციხე 338, 341
 ღადის წყალი 342
 ღამპალა 130, 131, 416
 ღარბაზი 327, 328, 330, 331
 ღარბაზის ხევი 407
 ღარუბანდი 316
 ღასაველეთ საქართველო 2, 20, 202,
 204, 292, 295, 296, 344, 355, 366,
 413
 ღასო 322, 323, 324, 325, 326
 ღალისტანი 241
 ღაშლიტაუა 63
 ღახუნდა 127, 130, 131
 ღგვარი 249, 256
 ღებელა 311, 374
 ღელა-ციხე 336, 338
 ღელაბერას გაღმოსავალი 23
 ღევათი 156, 170
 ღვეისხერელი 384
 ღემოთი 226, 256
 ღემოთის ციხე 225, 251
 ღემოთის ქალა 227
 ღერუცელი 195
 ღვანი 385
 ღვინი 314
 ღვირი 214, 222, 223, 228, 247

ღური 247, 249, 250, 251; ხეობის
251

ღურნუკი 251, 252, 256, 314, 315

ღვირის აბანი 248

ღვირის ციხე 250

ღიგაშენი 79, 105, 165

ღიდგორი 26, 411

ღიდება 305

ღიღი არავალი 72, 103

ღიღი კონდურა 62

ღიღი ლიხვი 20

ღიღი მურკახეთი 59

ღიღი ხანალი 64

ღიდუბე 325

ღიდუბის არხი 420

ღილიკოტური 22

ღილისკა 49, 99, 106, 131

ღიოსკურია 295

ღირკნა 141

ღირსი ქალა 319

ღიფიზის წყარო 382

ღიფიზის ხევი 382

ღიღომი 318

ღიღმისკარი 313

ღლივი 63, 64

ღმანისი 2, 32, 33, 42, 48, 148,
316, 337

ღმანისის ციხე 3

ღოლოში 184

ღუმა 81, 84

ღუმანგაოლ 81

ღურნუკი 40, 247, 316

ღუშეთი 398, 399

ჟგრი 127

ჟგრისი 239

ჟგური 342

ჟდიქილისა 39

ჟრბოიანი 396

ჟრთაწმინდა 36

ჟრედა 416

ჟრედვი 385

ჟრევანი 412

ჟრიკლი 170

ჟრუშეთი 33

ერწო 177, 178, 181, 185

ერწო-თიანეთი 176, 177, 178, 180

ერწოს წყალი 178, 180

ერწოს ტაფობი 177

ერწოს ტბა 177

ერწუხი 178

ერჭევანი 209

ეშტია 42, 43, 73, 93

ჰაკე 325

ჰაკისჯვარი 91

ჰაკიჯვარი 399

ჰანი 3, 24, 149; 150 სამსარის; 150

ჰაპანი; 286, 361, 363, 384

ჰანის-ქვაბი 116, 117, 118, 124, 126,
127, 129, 130, 172

ჰარანტა 171

ჰარგავი 156, 170

ჰარდციხე 3

ჰარდისუბანი 2, 63

ჰარდისციხე 17, 63, 156, 165, 169,
170

ჰარევაი 63, 127, 150, 158, 159, 160,
164, 169, 170

ჰარციხე 20, 24

ჰარძიის მონასტერი 149

ჰარხმელა (ღვარხმელა) 18

ჰარჯანი 36

ჰაშლოვანი 317

ჰაშნარი 340, 361, 384

ჰაჩიანი 136, 137, 233

ჰახანი 225, 253

ჰაპანი 118

ჰაპანის მონასტერი 149

ჰაპანის ქვაბი 116

ჰერა 325

ჰერე 26

ჰერეს ხევი 26, 38

ჰეჟინის ციხე 336

ჰერტაშები 172

ჰერტყვილი 268

ჰლადიმიროვკა (ჰობლიკამი) 103

ჰლადიმირსკოე 103

ჰოსტანქალაქი 372, 373

ჰორობიოვის დაჩა 295

ზალანთ (ზაალანთ) გორა 411
ზანავი 372
ზარათი 196, 198
ზარზმა 107, 227
ზარნაძეები 15
ზაქუ (ანუ ძეგვი) 141
ზედაზენი 52
ზედასაზანო 7, 16
ზემობოლნისი 352
ზემოთი (ციხე) 225
ზემოიმერეთი 5, 10, 16
ზემო ნიჩბისი 411
ზემო რაქა 17, 19, 242
ზემო ტაბახმელა 318, 325, 331
ზემო ქართლი 313
ზენა სკანდე 7, 196, 198, 199
ზენა სოფელი (შიდა ქართლი) 354
ზესტაფონი 3, 4, 5, 6, 22
ზიარეთი 156
ზირთა 36
ზისხევი 23
ზორეთი 252
ზოგრეთი 193; 194 კლარჯეთში, 254
394
ზოგრეთის საბაჟო 192
ზორეთი 6, 7, 8, 10, 193, 194
ზრბითი 29
ზრესკი 139
ზუმბარინი 421
ზურტაკერტი 37, 42
ზუსა 7, 10, 14, 16, 18
ზუფუ 298, 299

თავასა 17, 18
თავი მურჯახეთი 59
თავეკეთილა 221
თავნარა 275
თავნარული მიწა 274, 275, 282
თაფთარავანი 99, 101
თაფთარავანის ქარვასლა 100
თაკვერი 340
თამარის არხი 352
თამარის ხიდი 14
თაქქილისა 39
თახჩა 109
თბილისი 3, 7, 19, 24, 25, 26, 32, 53,
81, 143, 152, 173, 178, 248, 262,

273, 274, 289, 291, 301, 307, 308,
311, 313, 315, 316, 317, 318, 319,
321, 322, 323, 324, 325, 328, 330,
337, 353, 360, 363, 378, 381, 399,
415, 421

თბილისის საამირო 33, 307, 337
თბილისის ციხე 49, 304
თეზი 63
თეზხარაბა 63
თეთრაძე 384
თეთრობი 156, 171
თეთრი წყარო 178, 302
თეკენა 396
თელავი 181, 182, 372
თელეთი 331
თელოვანი 394, 416, 417, 421
თელუანი 352
თერჯოლა 5
თეძამი 26
თემშის არხი 420
თემშის ხეობა 36
თვალი (სავარჯლოში) 382
თვალუეთი 22
თიანეთი 176, 177, 178, 179, 180, 181,
182, 183, 184, 185, 242, 332
თისლი 249, 255
თისლები 255, 262
თისლების ხევი 214
თიქარი 137
თიქაროანი 153
თმოგვი 53, 74, 102, 117, 126, 127,
128
თოკი 59
თოლინჯი 179
თონეთი 170, 273
თონეთის გოხნარი 273
თორელთა სადროშო 207
თორი 192, 208, 209; 209 დაბა; 210;
210 სოფელი; 212, 213, 214, 215,
217; 217 დაბა; 182, 235, 249,
253, 256, 267, 269, 270, 271, 274,
355
თორია 108
თორის შთა 209
თორისწყალი 209, 229
თორისწყლის ხეობა 230
თორლა 344

თრიალეთი 25, 29, 31, 32, 33, 34,
36, 38, 52, 53, 72, 148, 164, 210,
214, 218, 220, 243, 269, 274, 286,
302, 305, 307, 308, 309, 311, 313,
355, 356, 362, 365, 381, 384, 394

თუშეთი 423

თხაბაერდის ეკლესია 276

თხილთაწყარო 15, 16

მაგუბლო 31

იაროვია რეჩკა 214, 215

იბერია 374, 397, 398, 414, 417, 418

იგოეთი 421

ივრის არხი 420

ივრის ხეობა 174, 176, 180, 181, 182,
184

ითხვისი 267

ილორი 208

ილტო 179

იმერა 29

იმერეთი 2, 15, 20, 40, 224, 225, 235,
237, 239, 247, 248, 253, 254, 256,
392

იმერკავკასია 238

იმნათი (ლანჩხუთის რ.) 249

იორი 177, 179, 180, 181, 322, 323
374, 395

ირანი 310, 391, 412

ისგაური 296

ისანი 32, 322

ისნის ციხე 329

ისპანი 421

იშყალა (ციხე სათხაში) 72

ძაბენი 324

ძაბენის მონასტერი 304

ჯენი 312

ჯეწონი 312

ჯეთისხევი 26, 32

ჯეთურა 26

ჯეკასია 266

ჯეკასიონი 241

ჯეკასიონის მთა 300, 357

ჯათნაღურ 79

ჯაკი 242

ჯალა ბონა (ციხე) 214

ჯალაჩა 73

ჯალთუბანი 156

ჯალმახი 127

ჯალთუბანი 325

ჯარანთა 141

ჯარკლიანი 170

ჯარნეთი 105, 109

ჯარნეთის ეკლესია 110

ჯარნუ ქალაქი 54, 316

ჯარტიკაში 55, 102, 103, 106, 108,
109

ჯარტულა 73

ჯარსანი 318

ჯასპი 127, 363, 394, 413, 418

ჯაცხი 17, 19, 22

ჯაცხის ეკლესია 19

ჯაცხის სვეტი 19

ჯაქიო 141

ჯახეთი 26, 32, 59, 175, 178, 179, 180,
181, 182, 185, 188, 237, 239, 332,
333, 334, 340, 344, 353, 356,
357, 395, 412

ჯახეთის არხი 421

ჯახეთის მთა 334

ჯეკლეთი 130

ჯელასური 292

ჯეჩხოზი (ჯეცხოველი) 212

ჯვალთი 3

ჯვარშა 130, 171

ჯვერნაქი 419, 421

ჯვერნაქის მთა 416

ჯვერნაქის ქელი 412

ჯვეტერა 179, 181, 332

ჯვეტერას საერისთაო 182

ჯვირაცხოველი (ეკლ.) 251

ჯვირიკე 91

ჯვირიკეწმინდა 250

ჯიზილქილისა 220

ჯიშოთისმანი 229, 230, 231 234

ჯიცხი 171

ჯლარჯეთი 127, 340

ჯლდეეთი 286

ჯლდეკარი 1, 25, 26, 28, 32, 34, 35,
36, 75, 309

ჯლდეკარის ციხე 33, 36, 305

ჯლოდიანის მთა 209, 214, 254

კოდისწყალი 22
კოდის წყარო 398
კოდმანი 318
კოთელია 92, 130, 141, 142, 147, 156,
219
კოლბეული 21
კოლხეთი 128, 194
კოკორი 25, 26, 303, 304, 317, 318,
325, 330, 331;
კოკორის ციხე 25, 302, 303, 305, 307,
316, 317, 324, 326, 331
კორბოული 16, 17, 20, 21, 22, 23,
კოროშეთი 171
კონსტანტინეპოლი 21
კოწახურას ფონი 411, 412
კრწანისი 330
კუკი 325
კულიკამი 103, 219
კუმურდო 47, 52, 107, 127, 128, 130,
131, 136, 137, 233, 375
კუმურდოს ტაძარი 136, 137
კუსნო 179
კუხეთი 332, 333, 334, 373, 375

ლაგოდები 242, 361
ლაზარესკოე 295
ლაზიკა 24
ლაილაში 242, 361
ლაკვას ხევი 29
ლამისყანა 421
ლარგვისის მონასტერი 362
ლაშილელისწყალი 225
ლელეარის მთა 312
ლელვანი 225
ლენჯუმი 242, 344
ლიახვი 17, 24, 52
ლიბადი (მთა) 268
ლიბანი 213, 265
ლიკანი 142, 222
ლიკნის ეკლესია 246
ლილო 332
ლიხის მთა 21, 313
ლიხნი 298, 299
ლომატურცხი 152
ლომათაგორა 314, 315, 316, 317,
391

ლომისა 225
ლომის მთა 224, 225
ლომის ქედი 253
ლომისია 226
ლომისისწყალი 247 შავსერისწყალი;
250
ლორე 10, 311, 312, 216, 328, 329,
331, 355
ლორე ციხე 309, 310, 355
ლოფანი 23
ლოფნისწყალი 23
ლოწობანი 344
ლოქინი 381
ლუხუნი 299

შადათთაფა (მთა) 80
მაზარულა (მღ.) 18
მალაქა 63
მაშხარა 62
მანაეი 372
მანგლისი 25, 26, 27, 28, 32, 33, 36,
38, 52, 53, 273, 302, 308, 365, 411
მანდაეთი 16
მარაბდა 40; 308 მარაბდანი?, 317
მარანის ციხე 344
მარგასტანი 130
მარელისი 224, 225
მარიამწმიდა 226, 228, 251, 253
მარნეული 40, 302, 316, 317
მარტუნი (გალმა ხოსპია) 58
მარტყოფი 332, 333
მაშვერი 42
მაშვერის ხეობა 34
მალარო 84
მალლაკი 195, 196, 197, 198, 199, 200,
201, 202, 252
მაყელის ხევი 380
მაწევანი 360
მაქას მამული 172
მახარონი 99
მახაროკაანთ გორა 383
მელაანი 343
მესხეთი 97, 104, 168, 169, 239, 353,
370, 371, 394
მერენია 141
მერია 35

მექენა (მღ.) 11
 მელრეკი 84; 152 (ვანჯი)
 მენადირი (მხლ.) 300
 მენადირის ჰალა 300
 მეჭვისხევი 242, 394
 მთიულეთის; თემი 344
 მთიანეთი 241
 მთიულეთი 423
 მილის არხი 414
 მილისი 220
 მიმინეთი 141
 მინასკენლი 34
 მინამე 343
 მირაშხანი 114, 115
 მისაქციელი 396, 397, 398, 421
 მიტარბი 214
 მიხაილოვკა 377, 378, 389
 მოგვეთის კარი 402
 მონასტერი 214, 215
 მოქვიშნული 22
 მოქციევი 254
 მოქციევის ღმრთისმშობელი 254
 მოშვლებილი (ტყე) 268
 მოძევი 21
 მსხლეები 385
 მტკერის ციხე 348
 მტკვარი 22, 35, 102, 126, 128, 130,
 131, 172, 189, 190, 222, 223,
 247, 249, 251, 254, 255, 256, 257,
 259, 313, 314, 317, 320, 322, 323,
 326, 336, 374, 378, 388, 390, 402,
 403, 406, 412, 414
 მტკერის ჯეობა 210
 მტკუარი 334
 მურაკვალი 130
 მურჯახეთი 58, 59, 60, 84
 მურჯი 156
 მურჯიკანი 106
 მულანლო 376
 მუხრანი 52, 242, 318, 397, 411, 412,
 413, 415, 416, 417, 418, 420, 421,
 426
 მუხრანის არხი 352, 369, 393, 394,
 397, 420
 მუხრანის ველი 391, 397, 419
 მუხრანის რუსხმული 419
 მუხურა 17, 20.

მუხური 198, 199
 მუჯირეთი 17, 18
 მღვიმევი 384
 მშრალი მთა 221
 მცხეთა 26, 32; 51 ქალაქი; 53, 77; 78
 საყდარი; 102, 127, 181, 259, 311,
 313, 318, 348 ქალები; 348 გორა,
 353, 363, 384, 387, 396; 398, 399
 400, 402, 403; 404 გორა; 404;
 405 ქალაქი; 406, 408, 413, 418
 მცხეთა ღილი 400, 401, 402, 403, 405,
 406, 413 418
 მცხეთის ხილი 32
 მძოვრეთი (საბარათიანოში) 193, 194
 მძოვრეთის საბაგო 193
 მძორეთი 193
 მძორეთი (ყახეთში) 193, 194
 მქადიჯვარი 363, 398, 399, 408

 ნაგები 332, 372
 ნადაბური 2, 252
 ნადარბაზევი 214, 215, 216, 252, 330
 ნადარბაზევთა ჰალა 319
 ნავარძეთი 17, 19, 22
 ნავარძიები 115
 ნაისა 130, 171
 ნამწვი (ტყე) 268
 ნაოხვამუ 348
 ნარა (ღვალეთის) 235
 ნარღევანი 32
 ნარეკვაი 399
 ნარეკვავის ხეობა 398
 ნარინი 218
 ნარუჯევი 217
 ნასპარსევი 407, 420
 ნასტაგისი 393, 394, 399, 407, 420
 ნასტაკისი 426
 ნასტაკისის არხი 352, 362, 397
 ნატახტარი 381, 391, 396, 398
 ნაქალაქარი 18
 ნაქალაქევი 127 წუნდა; 128, 129, 130,
 131
 ნაქერალა 17
 ნაქრლქვე (წუნდა) 127
 ნაქულბაქევი 318, 406
 ნაჩეხი (ტყე) 268

ნაცარგორა 384, 385
ნაცვალწყალი 381
ნაჭარმაგვეი 299, 311, 313, 319, 324
ნახიდური 313, 316, 323, 391, 420
ნახიდური არხი 369, 393
ნიგოზეთი 21
ნიკორწმიდა 17, 19
ნიქოზი 20
ნინოღელა (მშრალი ხევი) 221
ნინოწმინდა 181
ნიჩბისი 26, 363, 406, 408, 411,
ნიჩბისის გორა 408, 411
ნიჩბისები 405
ნიჩბისის რუ 411
ნიჩბისის ხევი 405, 411
ნებოძირი 2, 179
ნოდკორა 179
ნოკორნისქევი 177
ნორაშენი 79, 105
ნოტკორა 177
ნოლა 361
ნოჯიკეთი 179
ნუკრიანი 343

ობოლეთი 171
ოღისები 156
ოღიში 339, 340 მხარე; 340 სოფელი;
384
ოზაანი 343
ოკამი 59, 103, 114, 128, 159, 421
ოლადის ქვაბნი 172
ოლდანი 156, 170, 171
ოლოვერდი 141
ონი 17, 20, 242, 361
ორბეთის ციხე 338, 341, 342
ორთა 156
ორთა კალა 319
ორტევი 385
ორტობი 336
ორჯა 219
ორჯალარი 65, 67
ოსეთი 241
ოსმალეთი 57, 59, 60, 168, 169, 260,
292, 296, 306
ოსპნაური 171
ოფარჩხაფი 208

ოქონა 9, 10, 11
ოქროციხე 261
ოქროპლა 130
ოდრხე 20, 261, 413
ოდრქე 127, 128, 311
ოდრქევი 225, 226, 261
ოდრქის ხიდი 74

პაპალას ველი 382
პატარა არაგალი 103
პატარა კონდურა 62, 63
პატარა მურჯახეთი 59
პატარა ხანალი 64
პატარაქული 363, 383, 408
პენეიქი 130
პერანგა (მთა) 20
პერევი 20
პეტერბურგი 204
პეტრა 294, 295
პილენკოვი 300
პობლიკამი 102

შალეთი 177, 180, 181, 184, 185, 361
შალეთის სიონი 181
შალეთის ციხე 181
შალეთის ხატი 181
შინვანი 177, 179, 183, 242, 332, 361
შინვანის არხი 420
შოქეკვარა (მღ.) 300

რადიონოვკა 68, 99
რანი 314, 320
რაჰა 17, 19, 24, 196, 198, 235; 340
ციხე; 340 მხარე; 344, 352, 379
რაჰა-ლეჩხუმი 237, 239
რეხა 33; 33 შიდა ქართლის; 33 თრია-
ლეთის; 57, 219 ქართლის; 219
თრიალეთის.
რეკი 172
რიკოთის გაღისავალი 2, 16
რიონი 3, 22, 24
რიშა 338
რიშაყალა 336
რიშ-ყალა 372
რკინისჯვარი 128, 311, 313

- ზკონი 35, 36
 ზკონის ბილი 35, 74
 რომი 296, 387
 რომელ (ომები?) 158
 რუა 392
 რუისი 392
 რუის-ურბნისის არხი 352, 369, 393, 394
 რუმინეთი 296
 რუსთა 372
 რუსთავი 181, 307, 308, 310, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 342, 345, 363, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 381, 382, 388, 389, 390, 405, 407, 418
 რუსთავის არხი 362, 369, 371, 379, 393, 397, 420
 რუსთავის ნაქალაქარი 369
 რუსთავის ციხე 336, 390
 რუსთავე-უინვანის თემი 338
 რუსთავე-წილენის არხი 421
 რუსთავე-ყარაიის არხი 352
 რუშავე (მახარაძის რ.) 392
 რუწითელი (ჩოხატაურის რ.) 392
 რუხმელა (ლანჩხუთის რ.) 392
- საათაბაგო 210
 საარიშაიანო 357
 საბადურის მთა 177, 178, 184
 საბარათიანო 274
 საბაქო 21, 22
 საბატე 141
 საბერძნეთი 128, 296
 საბურთალო 26, 325
 საგარეჯო 382
 საგაჭეები 381
 საგვარჯილე 384
 საგლახო (არხი) 352, 362, 394, 399, 416, 418, 426
 საგომა (მდ.) 179
 საგომი 131
 საგურამო 179
 საღგერი 210, 214, 249, 256, 262, 265, 266; 267 ტბა; 268, 269, 270, 271
 საღგერის ეკლესია 268, 269
 სავანის ველი 407
 სავანლისუბანი 2
- საზანო 7, 10, 18, 22
 საზანოს ციხე 7, 18
 საზუერე 191, 192
 საზუერის ლეთისმშობელი 190 191
 სათარხნო 1, 26
 სათხა 68, 69, 71, 72, 81, 88, 109
 საირმეძელი 213
 საირხე 21
 საკვირიკე 249, 250
 საკირე 214, 217, 249, 252, 254, 256, 262
 საკირის ციხე 223
 საკირისწყალი 247, 251
 საკოპავი 212, 213, 266
 საკოპავისწყლის ხეობა 267
 საკურწე 17
 სალამალეიქი 40
 სალთეისის არხი 397, 420, 421
 სალიეთი 19
 სალის ციხე 253
 სალომე 36
 სამადლო 25, 304
 სამაჭალოს ხევი 26, 36
 სამგორი 332, 357, 374, 377, 378, 379, 381, 395
 სამგორის არხი 352, 362, 379, 393, 397, 420, 421
 სამეგრელო 40, 208, 341
 სამთავისი 394
 სამთავრო 286, 384, 399, 400, 402
 სამსარი 32, 84, 147, 148, 151, 152, 154
 სამსარის მაღარა 149
 სამსარის მთები 150
 სამსარის მონასტერი 149
 სამტრედია 270
 სამუხრანბატონო 412
 სამშვილდე 2, 26, 32, 33, 48, 127, 269, 309, 310, 316, 328, 354, 363, 365
 სამშვილდის ციხე 3, 328
 სამშუილდე 30, 309
 სამცხე 20, 51, 53, 54, 83, 102, 127, 129, 155, 210, 211, 223, 225, 226, 237, 256, 261, 277, 292, 302, 313, 372
 სანახშირე 22
 სანტა 30

საპიტაიზმო 33
სარეკელა (ფონა) 2
სართიქალა 362, 363, 379, 380, 381,
382, 383
სარკე 248
სარკინე 352, 393, 406, 412, 413
სარკინეთი 419
სარო 170, 172, 173
სასირეთის ქალა 319
საფარა 227
საფიქლის ხევი 271
საფურცლე 396
საქარა 5, 7, 22
საქართველო 5, 14, 23, 33, 34, 48,
51, 53, 54, 59, 73, 74, 75, 83,
84, 87, 88, 96, 97, 98, 100, 103,
104, 127, 143, 145, 150, 168, 175,
178, 187, 207, 211, 213, 218, 219,
224, 238, 239, 240, 242, 243, 245,
248, 253, 257, 259, 260, 274, 284,
285, 286, 290, 291, 292, 293, 298,
299, 305, 307, 308, 312, 314, 319,
321, 333, 335, 341, 350, 351, 352,
353, 354, 358, 359, 360, 361, 362,
363, 365, 369, 370, 371, 372, 376,
379, 383, 391, 392, 393, 395, 414,
420
საქაშეთი 394
სალამო 31, 81 ტბა; 81, 90, 91, 92,
93
საყარაულო 177, 178, 179, 181, 184
საყუნეთი 210, 213
საჩხერე 16, 17, 19, 20, 21, 22
საციციანო 192, 210, 256
საძეგური 362
სახატე 330, 331
საჯავახიანო 26, 210
საჯვარე 18
სევსამორა 401
სერბია 296
სერები 330
სეტის მთავარმოწამე 340
სვანეთი 17, 24, 341, 423
სვერი 22
სვერის ციხე 22
სვირი 3, 4, 16
სენისთავი (ბორჯომისთავზე) 268

სიმონეთი 7
სირგვი 141
სიქთარუა 392
სკანდე 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 20
სკანდეს ციხე 17, 18
სკვირეთის ხეობა 305
სლესა 249, 255
სლესის ციხე 254, 255, 261, 355
სომხეთი 26, 32, 51, 52, 150, 167,
137, 312
სომხითი 308, 309, 310, 311, 312, 313,
315, 319, 322, 323, 325, 330, 375
სომხით-საბარათიანო 26, 337
სოხუმი 243, 290, 291, 292, 293, 296,
297, 298, 299
სოხუმის გორა 293
სოხუმის მთა 291, 293
სოხუმის ციხე 294, 295
სპარსეთი 59, 168
სპასკოე (ყარალა) 67, 68, 69
სპერი 127
სტამბოლი 421
სულდა 127
სურამი 1, 2, 16, 20, 248, 363
სურამის ციხე 28
სუსუს ხარაბა (უწყლო ვერანა) 141
სუხუმი 298
სუჯუკი 296
სხალტბა 302, 421
შაბაკინი 220
ტაბახმელა 25, 220, 302, 304, 317,
318, 325, 330
ტაბაკმელა 325
ტაბისყური 32, 103, 141, 217, 218,
220, 222, 302
ტაგნაგეთი 313
ტამბოკა (ჩაჩკა) 68, 101
ტანა 394
ტანას ხეობა 33, 52
ტაო-კლარჯეთი 26, 53
ტატიანოვკა 390
ტაშირი 309, 310, 311, 312, 328
ტაშისკარი 223, 256
ტაძრისი 223, 256, 262
ტბა 208, 213, 265, 266, 267, 268,
302

ტბეთი 192; 302. ქართლში; 302 შავ-
შეთში; 341, 385
ტბისი 302
ტბის ყური 220, 221
ტბისყურის ტბა 221
ტელეფა 3, 5, 6, 8
ტელეფისი 6
ტერტერაული 141
ტეძერი 2
ტიბუნი 292
ტილიფი 63
ტიმოთესუბანი 229
ტირიფონა 63
ტირიფონის არხი 352
ტობანიერი 302
ტობახჩა 302
ტოლოში (სამცხეში) 184
ტოლოშის რ-ნი 170
ტრაქეა 300
ტურცხი 55
ტფილისი 283, 308, 320, 324, 337
ტყემლოვანი 16, 21
ტყვილიანა 394, 397, 398, 399
ტყიბული 9, 17, 20
ტყიბულის მთები 10
ტყირბული 196, 198, 199

უბისა 2
უგუდეთი 36
ულაბნო 381, 382
უზნარიანის ციხე 230
ულევი 22
ულუმბას მონასტერი 23
უნგრეთი 296
ურბნისი 51, 127, 135, 363, 394, 413,
418, 420, 421
ურბნისის სიონი 27, 226
ურეკი 286, 295
ურთა 384
ური (ჰური) 164
უფლისციხე 75, 127, 188, 189, 305,
363, 413
უჩმანა 108
უჯარმა 179, 181, 332

ზენისი 91
ზანა (მღ.) 20

ფარავანი 32, 39, 40, 51, 68, 99, 302
ფარავნის ტბა 40, 51, 99, 221, 302
ფარეხები 213, 214
ფარსადანკა (ხევი) 214
ფარსმანყანევი 195, 198, 199
ფარცხისი 26, 308
ფერსათი 237, 239
ფერსათის მთა 10, 254
ფია 130
ფილიპოპოლი 387
ფიჩხისჯვარი 399
ფიცესი 35
ფიქვნარი 361
ფოთი 243, 292, 295, 296
ფოკა 40, 41, 42, 88, 94, 97, 98, 103
ფოკანი 32, 41, 93, 99
ფონა 2
ფრონე 17, 20
ფრონეს ხეობა 23, 24
ფსირცხა 295, 298, 300
ფუზნარი 183
ფუნარი 184
ფუშავი 423

ჭავჭავიანი 308, 336
ქავთაროლი (ქავთაროული) 84
ქანდა 415, 416, 421
ქაოზიანი 336, 337
ქარელი 2
ქარვასლის ხევი 40
ქართლი 2, 15, 17, 20, 21, 24, 32,
35, 36, 51, 96, 126, 176, 181, 191,
194, 210, 213, 223, 224, 235, 237,
239, 242, 256, 261, 271, 308, 311,
318, 333, 334; 340 სოფელი; 340
მხარე; 352, 353, 354, 370, 371,
372, 392; 404 გორა; 405 (იბერია);
422, 426
ქართლის მთიანეთი 352
ქართლის ხევი 406
ქართლ-კახეთი 53, 394
ქარტეხი 114, 115, 169
ქაჯატუნ-ქაჯათციხე 127
ქელერთან 63
ქერჩი 389
ქვაბიხევი 222, 223; 224 მდინარე; 224,

225, 226 სოფელი; 247, 251, 252,
 256, 269
 ქვაბიხევის წყალი 224
 ქვათახევი 26
 ქვაკაცა 381
 ქვაციხე 17, 18, 348
 ქვემო აპარა 237
 ქვემო გურია 292
 ქვემო ნიჩბისი 408, 411
 ქვემო რაჭა 17, 19
 ქვემო ქართლი 32, 247, 250, 274, 287,
 288, 302, 305, 352, 354, 355, 364,
 365, 376, 390, 391
 ქვენასკანდე 7
 ქვენა სოფელი (ქვემო ქართლი) 354
 ქვეშის ციხე 147
 ქვეშის ქალა 319
 ქვიშხეთი 2
 ქიზიყი 237
 ქილა 59, 127, 130, 131
 ქობულეთი 243, 292, 297
 ქონქოლი 107
 ქორაული 195
 ქორთა (რაჭას) 199
 ქოროლი (ყოყრის ციხე) 303
 ქოჩასწყალი 22
 ქობალიხარაბა 63
 ქოხილი 63
 ქრცხინვალი 20
 ქსანი 52, 242, 393, 394, 398, 407,
 412, 413, 414, 415, 416
 ქსნის საერისთავო 362
 ქსნის ხევი 362
 ქსნის ხეობა 398
 ქსოვრისი 394, 416, 421
 ქსორისი 419, 420
 ქუთაისი 2, 3, 7, 14, 15, 16, 17, 19,
 20, 24, 204, 253, 259
 ქუთაისის გუბერნია 2
 ქურდ-ვაჭარი 311, 313, 319,
 ქუჩუკ ბაგრა 107
 ქცია 75, 218, 220, 316, 374

 ლაღო 156
 ლაღოს მთა 10, 226
 ლართა 84, 115, 171

ღვანკითი 5
 ღობრაძეების წისქვილი 14
 ღორეშა (ხარაგოულის რ.) 280
 ღრმაღლე 177
 ღრტილა (იხტილა) 146, 148, 152
 ღულალისი 60, 61, 62, 65, 88
 ღულულები 178

 შაზახი 355
 ყალა 130
 ყარაია 332, 382, 388, 395, 405
 ყარაის ველი 336, 373, 374, 378, 390
 ყარაღუზი (ველი) 382
 ყარალალა 68, 69
 ყაურმა 35, 42, 43, 74, 75, 79, 105
 ყაურმას ეკლესია 77
 ყაურმას ხიდი 75
 ყაურმა-ქაგერფი 73, 94
 ყაშაყაია 34
 ყვიბისი 156, 252
 ყვირილა 2, 3, 4, 20, 22, 177
 ყვირილას ხეობა 17, 20
 ყიზ-ყალა 336
 ყიზილაქლი 34
 ყირიმი 92
 ყულევი 295
 ყურყუთა (ქალა) 319
 ყვრზბულახ 47

 შავარშეთი 213
 შავი ზღვა 3, 297
 შავნაბადა 221, 330, 331
 შავსერი 224
 შავსერისწყალი (ქვაბიხევი) 225
 შავშეთ-კლარჭეთი 237
 შავწყალი 209, 212, 213, 214, 215,
 217, 218, 262, 265, 267; 268 დიდ-
 წყალი; 269
 შაითუმან 63
 შარვანი 320
 შაშალეთი 130
 შაჰნაბადი (შავნაბადა) 331
 შემოქმედი 360
 შეპიაკი (თრიალეთში) 276
 შერთულა 337
 შვლიეველი (მთა) 268

შინით კახეთი 176, 353, 356, 420.
შილა ქართლი 26, 32, 52, 53, 128, 210,
305, 307, 308, 313, 316, 354, 376,
394, 397, 399, 421

შილა 180, 242

შინდისი 302, 318, 325, 330, 394, 420

შიომღვიმე 117

შიომღვიმის მონასტერი 412

შიოსუბანი 416, 419

შორაბანი 2, 3, 8, 15, 19, 20, 22

შროშა 2, 16, 267

შუამთა 181, 221

შუა ნიზისი 411

შულავერი 377

შულავერის გორა 313

შუქრუთი 17, 29, 22

ჩადივარი 332

ჩალაუბნის ხევი 356

ჩანდურა 112

ჩაჩკა (რი) 102

ჩეკურიანთკარი 179

ჩეკურთკარი 178

ჩეკურნი 178

ჩელეთი 180, 334

ჩელთა 180; 180 მდინარე

ჩელუსკინელთა ხიდი 360

ჩერკესსკაია ტროპა 300

ჩერნიაესკის მთა 293

ჩილდირი 73, 164

ჩილდირის ტბა 164

ჩიტახევი 222, 249

ჩიფლიკი 72

ჩიხა 17, 19, 20, 21

ჩიხორი 16, 18, 20

ჩიხორის ციხე 18

ჩიხორიში 171

ჩოლაბური 3, 5, 14

ჩოლარი 34

ჩორჩანი 23, 261, 341

ჩოხური 343

ჩუმათელეთი 2

ჩუმლაყი 248

ჩუნეში 202, 203

ჩუნჩხა 130

ჩულურეთი 325

ჩფლკ (იხ. ჩიფლიკი) 112

ჩხარი 5; 8 მდინარე; 9, 10, 11, 12,
15, 16

ჩხარის ციხე 9, 12

ჩხერიმელა 2, 3

ჩხიკეთა 316

ჩხიროული 16

ტანდრიპუ 295, 300

ცეში 213, 265, 271

ციხე-ღიღი 318

ციეგომბორის ქელი 356

ციხისძირი 421

ციხის ქალა 225

ციხისჯვარი 213, 214, 217, 218, 256,
299

ციმბირი 30

ცურტავი 372

ცხია 160, 170

ცხინვალი 17, 20, 242, 361, 384, 394

ცხრაკარა 184

ცხრაწყაროს მთა (შვარშეთი) 218

ცხრაწყაროს უღელტეხილი 217, 222

ცხუმი 297

ცხუმის ციხე 297, 298

ძაგნაკორნა 177

ძალისა 397, 398, 416, 421

ძამის ციხე 193

ძამის ხეობა 52, 193

ძალათუბანი 170

ძეგვი 26, 141, 405, 406, 407

ძეგვისწყალი 407

ძეგვის ხევი 405

ძევერი 14, 35

ძევერულა 11, 12, 13, 14, 74

ძველი ბოსლევი 16, 22

ძირულა 2, 3

ძირულას ხეობა 2, 16, 23

ძმობა 376

ძოვრეთი (საციციანოსი) 6

წაკისი 325, 330

წალკა 26, 28, 29, 30, 31, 35; 36 გაღ-
მობა; 37, 38, 39, 60, 302

წასარი 22

წაქე 235
წალვერი 212 წალველი; 217, 265, 271
(კეჩხოზი)
წალელისთავი 23
წალული 23
წედისი 352
წერიკუნტა 171
წეროვანი 421
წითელი ეკლესია 32
წითელი ხიდი 336
წითელსაყდარი 220
წითელქალაქი (სოფ.) 1
წილკანი 396, 397, 398, 416, 421
წილკნის არხი 352, 369, 393, 394
წინარეხი 33, 36
წინწყარო 313, 316
წირქელი 20
წითა 2, 248
წიწამური 318, 384, 399, 400, 401,
402; 404 გორა; 405, 408
წნორი 63
წობენი 181
წრომი 2
წუნდა 50, 53, 126, 127, 128, 136,
164, 226
წუნდას ეკლესია 128
წუნდას საერისთაო 129, 136
წუნი 127
წყალგაყრილა 225
წყალტუბო 195, 197; 197 მდინარე;
201; 201 მდინარე; 202, 203; 203
მდინარე; 204, 205, 206, 252
წყალტუბოს აბანო 196, 202, 203, 204,
206
წყალშავი 21
წყალწყულა (მდ.) 23
წყაროსთავი 107, 128, 136
წყისე 135

ჰაბიეთი 171
ჰაიტა 171
ჰალატყე 14
ჰანდარი 390
ჰანდრის ტბა 373, 374, 381
ჰაპალის გორა 310
ჰარი 243

ჰაქკარი 102
ჰერათხევი 23, 24
ჰერეზი 181, 356
ჰეროული 171
ჰერულა 156
ჰიათურა 9, 16, 17, 19, 20, 21, 22
ჰიშურა 14,
ჰობარეთი 156, 171
ჰობისხევი 214
ჰოქკანის ქეობა 312
ჰულე 227
ჰუბურთი-ხინჯი 348
ჰევიშის ციხე 344
ჰეონდიდი 348

ხავეთი 130
ხანდო 92, 170, 171, 219
ხანუმ ფუნარ (ღედოფლის წყარო)
108
ხანჩალის ტბა 63, 64, 73
ხატისთელეთი 331
ხაშური 268, 271, 408
ხევი 423
ხევსურეთი 423
ხევსურთ სოფელი 178
ხეცხმელი (ხოვლესთან) 302
ხეკორძულას ხევი 407
ხერთვისი 128, 131, 171, 172, 173
ხერკი 179, 332
ხეისყვარი (იმერეთში) 271
ხვედურეთი 2, 191
ხვილიში 171
ხიდიჯვარი 141
ხიზა 171
ხიზაბაგრა 130, 155, 170, 171
ხისარი (ციხე) 328, 329, 331
ხმორდოლი (მდ.) 7
ხოვლიგორა 363
ხონი 197, 220, 221
ხონის ტბა 220, 221
ხორენია 84, 105, 109, 111, 219
ხორნაბუჯი 357
ხოსპია 57, 58
ხოჯაბეგი 68, 73, 79
ხრამი 336

ბრეითი 19, 20
 ხულაფირინის ხილი 75
 ხულგუმო 55, 56, 57, 101, 142, 219
 ხუნანი 75, 311, 312, 313, 314, 316,
 334, 337, 354, 355, 363, 365
 ხუნევი 267, 268
 ხუნისი 141
 ხურმიგ 79
 ხცისი 2
 ქერკი 180
 ჯაეახეთი 26, 28, 31, 32, 37, 39, 42,
 45, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57,
 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68,
 69, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 83, 84,
 87, 88, 92, 93, 99, 101, 102, 103,
 104, 109, 110, 113, 127, 129, 130,
 131, 136, 141, 142, 145, 147, 148,
 150, 152, 154, 156, 164, 165, 166,
 167, 168, 169, 172, 173, 210, 214,
 218, 233, 239, 256, 274, 301, 302,
 311, 313, 319, 340, 355
 ჯაეახეთის ზეგანი 53
 ჯაეახეთის მტკვარი 41, 42, 47, 51, 56,
 57, 68, 73, 79, 81, 84, 89, 93, 105,
 109
 ჯავის რაიონი 177

ჯალაურთა 22
 ჯანგირის ხევი 381, 382
 ჯანჭლა 141
 ჯაყისციხე 261
 ჯაქვი 318, 401
 ჯეირნის ეელი 381
 ჯვარი 16, 23
 ჯვარის ვადასაველი 17, 23
 ჯვარის მონასტერი 348
 ჯიგრაშენი 165
 ჯისალაური 195
 ჯიქეთი 300
 ჯიხანჯირი 213
 ჯიხანჯური 213
 ჯოლდა 127, 130
 ჯოყოვეთი 22
 ჯუგაანი 343
 ჯუარის მონასტერი 87
 ჯუმათის მთავარანგელოზი 339

ჭაეკალა 318
 ჭერეთი 32, 178, 181, 182, 242, 310
 311, 322, 332, 333, 334, 335, 336
 337, 340 მხარე; 330; 340 ქალაქი
 ჭისარ (ოსმალეთში) 329
 ჭური 127, 164

პ ი რ თ ა

აბაზაძენი 52
 აბაშიძე 3, 4
 აბაშიძეები 2
 აბრამიშვილი როსტომ 377
 აბუბაქარი 314
 აბულაძე ი. 124, 338
 აბულეთი 309
 აბულეთისძენი 52
 ადარნასე პატრიკი 336
 ადარნასე ძამელი 193
 აეაგ 273, 280, 282
 ავალიშვილი 211, 270
 ავალიშვილები 212
 ალაბის ძე ოქროპირ 115
 ალადაშვილი ალ. 228, 229, 253
 [ალადაშვილი] ვახტანგ 228, 253

[ალადაშვილი] ნათელა 228, 253
 ალბაშოლი გუმბეთა 34
 [ალბაშოლი] გუმბეთა 35, 36, 37,
 ალექსანდრე ბატონიშვილი 412
 ალექსანდრე (იმერეთის მეფე) 202
 ალექსანდრე მაკედონელი 393, 394
 412, 413, 414
 ალექსანდრე მეფე 297
 ალფარსლანი 307, 337
 ამანათაშვილები 268
 ამილახვრები 412
 ამილახორი გიორგი 4
 ამირეჯიბები 23
 ამირეჯიბი კახაბერ 191
 ამირ-მირზანი 314, 320, 321
 ანდლულაძე 222, 223

ანტონ ჰეონდიდელი 116, 321
ანტონ ჰეონდიდელ-მწიგნობართუხუ-
ცი 117
არაბიძე 16
არაბიძეები 16
არიანე [ფლავიოს] 295
არიშანი 343
არიშიძე დიმიტრი ეზეკიელი 344
არიშიძე ლომი 344
არსიანი იოანე 344
არსიანი კვირიკე 344
არსის (არისის, არიშის) ძე 344
არსის ძე ხანშუა 344
არსენისძე 198 (არსენისძისა სახლი)
არტაგი 400
არჩილ მეფე 241
არძინა 300
აფაქიძე [ანდრია] 399, 400, 401, 402
აღნიაშვილი 416
აღსართან შარენაშა 314, 320, 321, 322
აწერელისძე იაკობ 195
[ახალციხელი] შალვა 139, 140, 141

ზაგრატ 21, 38, 310
ზაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მე-
ფე 61
ზაგრატ გიორგი I-ის ძე 78
ზაგრატ დიმიტრის ძე 21
[ზაგრატ] ერისთავი ჩიხისა 21
ზაგრატ კურაპალატი 94, 95
ზაგრატ IV 50, 97, 147, 184, 290, 249
ზაგრატ III 50, 290, 294
ზაგრატ მეფე 308, 326, 336, 337
ზაგრატ მეფეთა მეფე 134
ზაგრატ V 241
ზაგრატ მუხრან-ბატონი 412
ზაგრატ ქართველთა მეფე 307
ზაია 96
ზაქურეან ძე ბაღდადისი 212, 345
ზაქურეან, ძმა გრიგოლისა და აბაზასი
345
ზალახაძე სოსო 143
ზასილი ბულგაროქტონი 26
ზასილო ეზოსმოდღარი 315, 321, 322,
324, 325
ზაქრადე დიმიტრი 283, 339, 350, 384
ზალვაშვი 52, 293

ბაშკიროვი 293
ბებურიძე 407, 412
ბეველი 94, 95
ბერიძე 109, 164, 170
ბერიძე ვუკოლ 9
ბერიძის ქალი 92
ბერულავა კ. 298
ბერაჟა ყაენი 357, 374, 380
ბერძენიშვილი დ. 355, 363
[ბერძენიშვილი] თამარი 253
[ბერძენიშვილი] ნესტორ 253
ბერძენიშვილი ნიკ. 77, 223, 367, 403
[ბერძენიშვილი] ნინა 400, 401, 402,
405
ბელელაძე 16
ბექა (კანონმდებელი) 254
ბეშქენ 280
ბიბლიურები 248
ბიბლიური როსტომ 362
ბიერტიანი სუმბატ 225, 247
ბოტო 311
ბოჭორიშვილი ერმილე 15
ბოჭორიძე გ. 46, 135
ბოჭორიძე ზაქარა 29
ბუმბულისძენი 227
ბურთიკოვი 331
ბრეგვაძე გ. 330
ბროსე მარი 65, 153, 158, 211, 260,
284, 326, 327, 329, 344, 350

ზაბრიელ 96, 165
გაბრიელ ებისკოპოსი 134
გაბრიელ კუმურდოელი 133
გაბრიელიანი 106, 109, 111, 112
გაგელები 355
გამრეკელი 272, 280, 282
გამრეკელის ძენი 54
გარდაბან ქართლოსის ძე 313
გაფრინდაშვილი გივი 277
გეგეშიძე 268, 269, 270
გეგეშიძე მ. 408
გეგეშიძენი 268
გელაშვილები 248, 249, 268
გელაშვილი 250
გელაშვილი მიხა 252

გეორგაისძე 90
გვარამაძე 155
გვარამაძე ბენო 109
გვენცაძე სიმონ 6, 9
[გვენცაძე] სიმონ 7, 8
გიორგი 26
გიორგი აფხაზთა მეფე 21, 188, 190
გიორგი ბატონიშვილი 392
გიორგი ბრწყინვალე 85, 86, 87, 127,
241
გიორგი (გლახაკი) 132
გიორგი (გორგი) 153
გიორგი დიმიტრის ძე (მეფეთ მეფე)
211, 234
გიორგი იმერეთის მეფე 197
გიორგი იჩქითი 280
გიორგი კურაპალატი 61
გიორგი [ლაშა] 145, 146, 316, 320
გიორგი მეფე 76, 77, 78, 203, 304,
308, 310, 311, 326, 328, 329, 330,
412
გიორგი მთაწმინდელი 346
გიორგი რუსი 311, 319
გიორგი ჰეონდიდელი 309
გიულდენშტედტი 204, 205
[გნოლისთავეისძე] ანტონ 117
გობეჯიშვილი [გერმან] 384, 385
გობეჯიშვილი (ღებელი) 396
გოგალაძე გიორგი 143, 152, 153
გოგალაძე ლატიფ 130, 143
გოგიბაშვილი 270
გოგიბედაშვილი 392, 393
გოგიჩაშვილები 224
გოგიჩაშვილი 226
გოგოლაძე 267, 268
გოზალიშვილი გ. 301
გოროდცოვი 245
გოხალაძე 123
გრამატიკოპულო 217
გრენი 293
გრიგოლ 334
გრიგოლია გ. 363
გრიგოლ ხანძთელი 223, 250, 350
გრიგორიანი აღას 103
გუგუშვილი ჰაატა 222, 266
გულბეღ 142
გულსტენდა 127

გულქან 119
გურგენის ძე იჩქით 129, 139
გურიელი 411
გურიელი კახაბერ 339
გძელიშვილი იოსებ 371, 379, 383,
399, 402

დადიანი 311
[დადიანი] გიორგი 399
დადიანი დავით 208
დადიანი ლევან 299
დადიანი ზაჟიგ 339, 340
დადისშვილი იოანე 341
დადისშვილი ფარცმან 341
დიდისძე გიორგი 341
დავით 311
დავით აღმაშენებელი 23, 26, 34, 141,
143, 178, 233, 241, 290, 309, 310,
326, 328, 375, 411
დავით ძე ბაგრატი 33
დავით ძე ბაგრატ კურაპალატისა 305
დავით იმერთა მეფე 10
დავით კახთა მეფე 243
დავით კურაპალატი 290
დავით მეფე 11, 12, 23
დავით რუსულანის ძე 197
დავით სოსლანი 315, 319, 320
დავით ქართლის მეფე 411
დაუღსანი 304
დემეტრე გიორგი I-ის ძე 78
დემეტრე მეფეთა მეფე 172
დემნა 310, 326, 330
დინარ დედოფალი 182
დომენტი კათალიკოზი 398
დონდარა 309
დონდუა გურამ (უჩა) 265
დონდუა დავით 265
დონდუა ვარლამ 371
დუმბაძე მამია 208, 228
[დუმბაძე] მამია 210, 216, 247, 253,
265

მბრალიძე 212
ელისაბედ 96
ელისბალ 135, 136, 137
ელიქატმონ 272, 273, 275, 280, 282

ერეკლე 223, 258, 383
 ერეკლე II 243, 269, 270
 ერეკლე მეფე 204, 379, 392
 ერეკლე პირველი 237
 ეფრემ ებისკოპოსი 133

 მამეყ მანდატურთუხუცესი 339
 ვარაზბაკურ 274, 275, 280, 282
 ვარაზბაკურ გამრეკელი 275
 ვარაზბაკურ ერისთავი 275
 ვარაზდატი 149, 151
 ვარამის ძე ზაქარია 312
 ვარამის ძე სარგის 117
 ვარდანი 110, 312, 330
 ვარდანის ძე არიშანი 345
 ვარდანის ძე ივანე 311
 ვარდანიძე ბეშქენ 345
 ეაშაბერისძე 195, 198
 ვაჩე 172, 173
 ვაჩე ერისთავი 133, 136
 ვახტანგი 379
 ვახტანგ გორგასალი 180, 311, 312, 334,
 356, 375, 407
 ვახტანგ VI 243, 369, 416
 ვახტანგ (მეფე) 304
 ვახუშტი 13, 75, 86, 127, 128, 129,
 143, 150, 156, 177, 180, 182, 185,
 193, 203, 209, 210, 218, 221, 225,
 283, 284, 303, 304, 305, 309, 312,
 313, 314, 316, 318, 326, 327, 332,
 333, 334, 335, 342, 346, 347, 350,
 351, 357, 374, 387, 397, 406, 408,
 411, 416, 420, 421, 422
 ვინოგრადოვ-ნიკიტინი 232, 245, 246,
 262
 ვორონცოვი 210, 378, 379

 ზარიძე ნიკოლოზ 141
 ზაქარია ამირსპასალარი 138, 139
 ზევედინის ძე 412
 ზვია ერისთავი 137
 ზვა (ერისთავი) 132
 ზინა (მუჯირის მეუღლე) 212, 213
 ზოსიმე კუმურდოელი 134, 135
 ზრესკელი ბერი 138, 139
 ზურაბ არაგვის ერისთავი 396

შაპარ დედოფალი 269
 თამარ მეფე 31, 54, 74, 116, 117, 141,
 146, 195, 220, 241, 251, 290,
 302, 304, 311, 313, 314, 315, 319,
 320, 321, 322, 324, 325, 326, 330,
 416, 420
 თამარ (მეფის ასული) 142
 თარხონის-ძე მირიან 38
 თაყაიშვილი ეკ. 29, 37, 38, 53, 54,
 61, 70, 71, 106, 107, 108, 111,
 135, 136, 172, 212, 223, 225, 272,
 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279,
 284, 285, 318, 350.
 თედიაშვილი 235
 თევდორე კუონდიდელის დისწული
 309
 თეიმურაზ ბატონიშვილი 335
 თეიმურაზ 383
 თემურლენგი 26, 90, 168
 თმოგველები 117, 118
 თმოგველი 116
 თოდს ძე 61
 თორელები 54, 87, 192, 355
 თორელი 234
 თორელი გამრეკელ 53, 140
 თორელი კახა 54
 თორელი შალვა 87, 233, 234
 თრდატი 379
 თრდატ მეფე 372, 374

 იაი 227, 228, 229
 იაკობ დეკანოზი 195, 197, 198, 199,
 200, 203, 205
 ივანე 234
 ივანე (ახალციხელი) 139, 140, 141
 ივანე ბატონი 352
 ივანე ლიპარიტის ძე 38
 ივანე მსახურთუხუცესი 314
 ივანე მუსხრან-ბატონი 419
 იმამყულიხანი 280
 იმნაძე 249
 ინაი 122
 ინასარიძე მიხეილ 59
 ინგოროყვა პავლე 272, 274, 275, 277,
 278, 279, 280, 281, 282, 332, 333,

- 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342,
343, 345, 372
- იოანე 71, 77, 165
- იოანე ბატონიშვილი 325
- იოანე ბოლნელი 189
- იოანე ეპისკოპოსი 136
- იოვანე 76
- იოვანე ეპისკოპოსი 132
- იოსელიანები 205
- იოსელიანი 203
- იოსელიანი ეზია 202
- იოსელიანი პლატონ 143
- ისე წილკნელი 394, 397, 398
- იულონ ბატონიშვილი 392
- იშხანოვი 55
- იჩქათ 126
- იჩქატ 129, 280, 281 282
- იჩქით 129, 280
- იჩქიტძე 280
- შაკაბაძე ს. 124, 234, 335, 350, 403
- კალანდაძე ა. 404
- კალმახელი 261
- კაპანაძენი 3.
- კაპანაძე 245
- კარიკაშვილი დ. 123
- კაკკაქიშვილი 9, 10
- კახაბერისძეები 321
- კახიძეები 16
- კახოსი 180
- კეკელიშვილები 248
- კეკელიშვილი 250
- კეკელიძე კ. 314, 320, 325
- კეჩხოველი 270
- კეცტენაძე 7, 8
- კეირიკაშვილები 248
- კვირიკე მეფე 184, 185, 332
- კვრიკე ქორეპისკოპოსი 336
- კონსტანტინე 190
- კონსტანტინე (უფლისწული) 192
- კოსტანტინე (ქართლის ერისთავი) 188
- კოსტანტინე აფხაზთა მეფე 336
- კოსტანტინე-კახაბ 237
- კორტი ვასო 4, 5
- კურტანიძე 250.
- კუფტინი [ბორის] 384
- კუხოსი 333, 334
- ლაბაძე 259
- ლაბაძეები 254
- ლალა-ფაშა 258
- ლანგთემური 357, 374 იხ. თემურ
ლენგი
- ლაზრიშვილები 143
- ლაზრიშვილი 141
- [ლაზრიშვილი] ზურა 142
- ლაშა 145, 146, 147, 316, 317, 325
იხ. გიორგი [ლაშა]
- ლაშქარაძე 115
- ლევან ბატონიშვილი 253
- ლევან კახთა მეფე 411
- ლევან II დადიანი 339
- ლელუაშვილი 415
- ლეონ მეფე 20, 132, 137
- ლეონტი მროველი 50, 179, 180, 181,
218, 223, 225, 332, 333, 334, 335,
338, 343, 346, 371, 372, 373, 390,
396, 403, 418
- ლვოვი 204
- ლიბარტი 19, 33, 38
- ლიბარტ ბალვაში 38, 255, 290, 305
- ლომდარიძე 130
- ლომთათიძე გიორგი 371, 375, 404
[ლომთათიძე] გიორგი 388
- ლომიძე 235, 267
- ლომიძე იაკობ იოსების-ძე 267
- ლომოური თ. 145
- ლომსაძეები 248
- ლორთქიფანიძე ი. 305
- ლორთქიფანიძენი 205
- ლუარსაბ მეფე 302
- ლუკერია 68
- ლურსმანაშვილი 246, 267, 268
- მაისურაძენი 224
- მაკალათია ს. 376
- მალიქშაჰი 308
- მანგლაფა 84, 85
- მანანდიანი 143
- მანუჩარ 119
- მანუჩარ ათაბაგი 258
- მარჩიამ დედოფალი 134, 136
- მარი ნიკო 223, 350, 359, 361,
372, 391

მარის 135
მარტია (მრტსი) 133
მალაღაშვილი 243
მაყა 312
მაჟა 173
მაჟავარიანი 21
მაჟარაშვილები 21
მაჟარაშვილი სოფრომ 22
[მაჟარაშვილი] სოფრომა 23
მაჟარიანი 21
მაჟაროვი 21
მახათაძე 267
მახათაძე მალაქია 267
მახათაძე შაქარა 267
მახაირობულო 2
მგელაი 107
მელაძე 202
მელთაზან 123
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ 40, 43
მელქიზედეკ კათალიკოზი 76, 77, 78,
99, 106
მენტეშაშვილი სტეფანე 376
მესხია შოთა 272
მესხები 6
მესხიძე 235
მეფისაშვილი მიხეილ 248
მზექალი 142
მიგოიანი 103
მინაშვილი 228
მირიან მეფე 334
მირიანის ძე ბაქარ 334
მიქელ 95
მიქელ (გალატოზი) 135
მიქელ ზინექსალარი 94
მიქელაძე 109
მიქელაძე შოთა 1,
მომწულის-ძე 96
მოსიძე 223, 224
[მურვან] ყრუ 406
მურავიოვი 300
მუსხელიშვილი დ. 355, 363, 385
მუსხელიშვილი ლ. 116, 118, 234, 301,
303, 351
მუხრან-ბატონი 396
მუჯირი იესიხი 210, 212, 217, 246
მწევარი 96

მკედლიშვილი მახიტა 392
მხარგრძელი შანშა 144
მკარგრძელები 355
მკარგრძელი 118
მკარგრძელი ზაქარია 140
ნაზარეტიანი 46, 47, 106
ნაზაროვი 38, 39
ნათაძე გ. 6
ნათუნაძე მირიან 116, 118, 143
ნანიტაშვილები 248
ნანიტაშვილი სვიმონ (ლიმო) 248, 250,
255
[ნანიტაშვილი] სვიმონ 249
ნეფისოვი (მეფისაშვილი) 252
ნიკიფორე (ელჩი) 395
ნინო (წმინდა) 51, 404-
ნიკოლასპენი 85, 86
ნიკოლოზ კათალიკოზი 318
ნიორაძე გ. 245, 246, 379, 380
აერემიაა 70
აოვანე ებისკოპოსი 131, 133.
აოვანე ოქროპირი 77, 94
ოვანეზოვი 64
ოვანჯანოვი 58
ომარ ხანი 225
ორბელები 282, 326, 328, 331
ორბელი 243
ორბელი ივანე 309, 226, 328, 330, 331
ორბელიანი საბა 102, 140, 280, 318,
322, 323, 328, 392, 419
ორბელიანი სტეფანოს 326, 327, 328,
329, 330, 331
ოპიზარები 79
ოქროპირ კათალიკოზი 75, 77, 78, 79,
95
ოდრქელელი ლუკა დეკანოზისშვილი
121
პავლე 101
პანინი 204
პასკევიჩი 141, 217
პახომოვი 145
პოსოშვილი პეტრე 171
პოდოსა 157
პროკოპი კესარიელი 6, 298, 300

შორდანია თედო 102, 148, 190, 195,
196, 211, 212, 284, 372

რადიანი შალვა 222

რაზმაძე 210, 246

რატიანი პროკოპი 300

რევი 334

როსტომაშვილი ივ. 50, 53, 57, 58, 60,
65, 70, 71, 72, 85, 88, 89, 91, 99,

104, 105, 107, 108, 110, 111, 112,

114, 157, 158, 165, 171, 172, 284

როსტომ მეფე 75, 302, 304, 309, 318,
369

რუსუდან დედოფალი 320

რუსუდან თმოგუელთა ქალი 148

რუსთაველი [შოთა] 228

რჩეულას-ძე ანა 123

რჩეულაშვილი ანა 120

[რჩეულაშვილი] ანა 121

რჩეულიშვილი ლ. 299

ხაკაძე [გიორგი] 302

ხაგინაშვილი 360

ხაზუერელი 192

ხალოძე 334

ხალოძე (მგურატის მეუღლე) 208

ხაშიყარნი 230

ხანდაძეები 220

ხანდაძე მარკოზ 220, 221

ხაოლისძე დარჩი 158

ხარგის ათაბაგი 86.

ხარგის ბექას-ძე 86

ხახელაშვილი 9, 11, 14

ხახოკია თ. 291

ხბიტნევი 80

ხერგო [ჩიქია] 164

ხესაძე ნასყიდა 254, 261

[ხესაძე] ნასყიდა 255, 256, 259

ხეიმონ 139

ხეიმონ 138

ხითილ-არაბი 307

ხიმონგულოვი 9

ხიმონ მეფე 304

ხოლადაშვილები 326

ხოლომონი 11

ხოლომონ მეორე 10

ხოლოდაშვილი 407

ხონღულაშვილი იროდიონ 1

ხოფრონ 107

ხპირდონა ბერძენი 34, 37, 39, 40.

ხტაროსელსკი 5

ხტეფანე 149, 151

ხტეფანიძენი 268

ხტრაბონი 181, 413, 417

ხტრაუევი 293

ხხვიტარიძე 211,

ტაბატაძე 270, 271

ტაბატაძეები 21, 268

ტაბატაძე ზაქარა 156

[ტაბატაძე] ზაქარა 157

ტბელნი 188, 192

ტერ-ავეტისიანი 143

ტოლობელისძე ისაკ 184

ტოტლებენი 223, 249, 258

ტოღრულ ბეგი 37

შლიანი მიქირტიჩ 160, 170

შადლა ქორეპისკოპოსი 188

შადლონ 307, 308, 326, 337

შალაყანდიშვილი 57

შალოიანი სტეფანე 105

შანასკერტელი ფარსადან 190, 191

შარსმან ერისთავთერისთავი 71

ფეიზულა ბეგი 249, 250

ჭავთარაძე ირაკლი 273

ქართლოსი 333, 334, 371

ქართლოსის ცოლი 390

ქება 85, 96

ქელიაშბეგი 293, 298

ქვეშელი ლიპარიტ 147, 148

ქიშვად 142

ქიჭვუსძე 195, 198

ქრისტეფორე 250

ქრისტინა 135

ღლონტი ნ. 46

ღოლაბერიძენი 205

შახბეგი გ. 284
ყაუხჩიშვილი სიმონ 1, 5, 24, 29, 32,
47, 350
ყვარყვარე ათაბაგი 86
ყვარყვარე ბექას-ძე 86
ყუარყუარე 114
ყურაშვილი 138

შავიშვილი მიხეილ 58, 99, 100.
შავლალიანი ივანე 21
შალიკაშვილის ასული გულდამ 190
შალვა ერისთავთა ერისთავი 232, 233,
234
შალვა მანდატურთუხუცესი 85, 86
შალვა მეჭურჭლეთუხუცესი 85, 86
შალვა მეჭურჭლეთუხუცესი და მან-
დატურთუხუცესი 87
შალვა ძე ბექა მანდატურთუხუცესისა
86
შანიძე აკ. 27, 177, 216, 302, 359
შარდენი [ყან] 7
შარვაშიძე 299
შარვაშიძე მიხეილ 10
[შატელიშვილი] ხვარამზე 123
შეეჩენკო 213, 214 215, 216, 217
შემაზა 121
შვანგირაძე 202
შოთა 227, 228, 229, 272, 282
შოთაძ 280
შოთაძე 270
შოთაძენი (სადგერიდან) 228

ჩაფჩიძე 202
ჩახრუხასძენი 227
ჩეიკიშვილი (ბაგრატიონი) 5
ჩეკურიშვილი ჩეკურა 178
ჩიქავაძე-ამირეჯიბი 188, 191
ჩიქავას-ძენი 192
ჩიქავას-ძე საზუერელ 191
ჩიტძე 16
ჩოლაყაშვილი ნიკოფორე 237
ჩოგა 111
ჩორჩანელები 261
ჩუბინაშვილი გ. 27
ჩუბინაშვილი დ. 322, 324

ჩუბინიშვილი ტ. 405
ჩხაბერიძე (ჩიხა ბერიძე) 20
ჩხაიძე (ჩიხაისძე) 20
ჩხეიძე სიმეონ 16

ცინაძე 18
ცინაძე პლატონ 17
ცინცაძე იასე 301
ციციშვილები 192
ციციშვილი 6
ციციშვილი თამარ 191
ციხისჯვარელ-ჯაყელები. 261
ცოტაძე 138, 139, 140
ცქიტიშვილი გ. 355, 363, 385, 405
ცქიფურიშვილი ექვთიმე 6, 8

წაქაძეები 3
წერეთელი გ. 284, 301
წერეთელი (მუშათხუციშვილი) 22,
წერეთელი (ლაბუაშვილები) 21
წულუკიძენი 205
წულუკიძე 197, 203
წულუნავა ალექსანდრე 208

შავჭავაძე 360
ქაეჭავაძე ეკატერინე 208
ქაეჭავაძე ილია 254, 306
ქანგურისძე საბა 58
ქანგურიძე ვალაქტიონ 268
ქაგურიძენი 268
ქარაია 291
ქილაშვილი ლ. 355, 363
ქიკინაძე ზ. 322
ქორეანისძე თიანე 148
ქობონელიძე 379, 380, 381, 382

ხათუნაყ 184
ხაკოს ძე 195
ხანთაძე შოთა 272, 277
ხარაძისძე 70
ხაჩიკ 158, 159, 164
ხაჩიკოვი 248
ხაჩიკოვი სარქის ალა 250
ხაჩიძე 235, 267
ხაჩიძე სირო 268
ხაკაპურიძენი 224

ხახუტაიშვილი დ. 363

ხეთაგურები 268

ხმალაძე 245

ხოშტარია ე. 363

ხოშტარია [ნინო] 384

ხოჯა ჰოვანა 204

ხუციშვილები 248

ჯაგვიანიშვილი 392

ჯაგვიანიშვილი ალ. 8, 62

ჯაგვიანიშვილი გამრეკელ 54.

ჯაგვიანიშვილი ივ. 75, 77, 78, 147, 187,

188, 196, 284, 301, 317, 346, 350,

359, 361, 400

ჯაგვიანიშვილი სიმონ 393

ჯაგვიანი 54

ჯაგვიანი დათიკო 36

ჯაგვიანის მცხეთოსის-ძე 127

ჯალალედინი 233

ჯალალანია 250, 252

ჯანაშვილი მ. 193, 350

ჯანაშია ნ. 291

ჯანაშია სიმ. 1, 5, 24, 32, 47, 95,

139, 188, 189, 191, 300, 351, 354,

359, 400, 426

ჯანაშია შოთა 293

ჯანელიძე ალ. 302

ჯაყელები 87, 172

ჯაყელი 234

ჯაყელი შალვა 87

[ჯაყელი] შალვა არტანუჯელი 233

[ჯაყელი] შალვა ბოცოს ძე 233.

ჯიქია ს. 301, 329

ჯოჯუა 208

ჯოჯუები 208

ჯუანშერი 180, 311, 312, 332, 334,

335, 403, 418

ჯუბინი 115

ჯუღელები 3

ჯუღელი ა. 291

ჯუღელი რაჟდენ 3, 4

შინაარსი

წინასიტყვაობა

1. ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წ. (დღიური)	1
2. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება)	45
3. ექსპედიცია იერის ნეობაში 1935 წელს (საანგარიშო მოხსენება)	174
4. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში	187
5. წყალტუბოს ისტორიისათვის	195
6. ბორჯომის ხეობა (დღიური, 1947 წ.)	207
7. აძიკვის წარწერის გამო (1948 წ.)	272
8. ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა (შესავალი, 1949 წ.)	293
9. აფხაზეთში (ექსპედიციის ხელმძღვანელის დღიურიდან, 1951 წ.)	289
10. ძველი თბილისის ტოპონიმიებიდან (აგარინი)	301
11. ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოვლენის გამო (1952 წ.)	332
12. ისტორიული გეოგრაფიისათვის	316
13. ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან	357
14. საძიებლები	427

**Бердзенишвили Николай Александрович,
действительный член Академии наук
Грузинской ССР**

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი შ. პაატაშვილი
ტექნორედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი რ. ფარესიშვილი
მხატვარი ვ. ნადირაძე

გოლაეცა წარმოებას 9.9.1963; ხელმოწერილია დასაბუქდად 20.3.1964;
ანაწყოების ზომა 6X10; ქალაქის ზომა 60X84^{1/2}; ქალაქის
ფურცელი 14,75; საბუქლი ფურცელი 29,50; საავტორო ფურცელი 25,67;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 26,03

ფასი 2 მან. 7 კაპ.

შეკვეთის № 287

უე 02649

ტირაჟი 3 000

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა, თბილისი, ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 1.
Типография Тбилисского университета, Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.